

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER S No	DUE DTATE	SIGNATURE

THE
KASHI-SANSKRIT-SERIES
(HARIDAS SANSEK PIT GPANTHAMĀLĀ)

NO. 65

(Vedānta Section No 8)

—
THE

SIDDHĀNTABINDU

OF

MADHUSUDANA SARASVATI.

With a Commentary on the Das'sloki of Śāṅkarāchārya

—
WITH TWO COMMENTARIES

NYAYA RATNAVALI OF GAUDĀBRAHMANANDA,
and
LAGHUVYAKHYA OF NARAYANA TIRTHA

—
Edited with Notes etc by

Śrīyambhāshram Śāstri Vedāntāchārya,
HEAD PROFESSOR, STATE PATHASHALA, JAMNAGAR.

—
PRINTED, PUBLISHED & SOLD BY

JAI KRISHNADAS HARIDAS GUPTA,
The Chaitānanda Sanskrit Series Office Vidya Vilas Press
North of Gopalmandir, Benares City

—
1928

Registered according to Act XXV. of 1867.
(All Rights Reserved by the Publisher)

JAI KRISHNADAS HARIDAS GŪPTA,
The Chowkhamba Sanskrit Series Office,
VIDYA VILAS PRESS,
North of Gopal Mandir,
BENARES CITY

*Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press Benares,*

१६^{२१}

Agents

- 1 Otto Harrassowitz, Leipzig
GERMANY
- 2 Arthur Probsthain,
Oriental & Foreign Bookseller,
London
- 3 The Oriental Book-supplying Agency,
POONA

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-
काशीसंस्कृतसीरिजपुस्तकमालायाः

६५

वेदान्तविभागे(८)अष्टमं पुष्पम् ।

मेडिमेडकविविगागमपारङ्गम श्रीमधुसूदनसरस्वती कृत

सिद्धान्तविन्दुः ।

पूज्यपादवगद्गुरुश्रीशङ्कराचार्यविरचितदशश्लोकीन्यास्याख्य
श्रीगौडब्रह्मानन्दकृतन्यायरत्नावल्या-श्रीनारायण-
तीर्थकृतलघुव्याख्यया च युतः ।

सौगन्धान्त-वगद्गुरुश्रीशङ्कराचार्यविरचितदशश्लोकीन्यास्याख्य-
राजकोयमन्कृतनाश्रालाया सुवर्णकवचुष्टयोरन्विष्टपूर्वक समाप्तादितपेदा-
न्ताचार्यवर्षिकेन जाननगम्यगदश्रीपनाश्रालाप्रधानायापत्रक ग्रन्थ-
कगनशास्त्रिणा सुदुल्लिखिता ग्रन्थान्तस्थनाटमंदादिप्रदमंयिष्या टिप्पण्या
विनानुक्रमिका कया नृमिकया चोत्सृष्टः तैस्व नशोधितश्च ।

प्रकाशक —

जयकृष्णादास-हरिदासगुप्त —

चाँखम्बा संस्कृत सीरिज आफिम, विद्याविलास प्रेस,
गोपालमदिर के उत्तरफाटक, बनारस सिटी ।

१९८५

संस्कृतग्रन्थमालायाः सर्वेप्रकाशकः प्रकाशकेन स्वयत्तःकृतः ।

इस कार्यालय द्वारा “काशासस्कृतसीरिज” के अलावा और भा ३ सीरिजयया
 “चौखम्बा संस्कृत सीरिज” “बनारससस्कृतसीरिज” “हरिदाससस्कृतसीरिज” ग्रन्थ
 मालायें निकलती हैं तथा इन ४ सीरिजों के पत्रात् और भी विविध शास्त्र की पुस्तकें
 प्रकाशित की गई हैं तथा अन्य सब स्थानों के छपे हुए संस्कृत तथा भाषा-भाष्य के
 ग्रन्थ विक्रयाथ प्रस्तुत रहते हैं, सूचीपत्र पृथक् मगवाकर देखें, इसके अलावा हमारे
 यहाँ सर्व प्रकार की संस्कृत, हिन्दी, अङ्ग्रेजी की मुद्रर छापाई होती है, परिक्षा प्रार्थनीय है ।

पत्रादि प्रेषणास्थानम्—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—

“चौखम्बा संस्कृतसीरिज” आफिस, विद्याविलास प्रेस,
 गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी ।

॥ श्री ॥

ईपत्प्रास्ताविकम् ।

शुद्धर शङ्कराचार्य केशव वादरायणम् ।

सूत्रभाष्यकृतौ वन्दे भगवन्तौ पुन पुन ॥

हहो विद्वन्मणय !

अस्ति चात्र सकलभूमण्डलमण्डनायमानाना श्रद्धाराध्यसद्गुरुणा श्लथीकृतदृढग्रन्थीना विपश्चिदपश्चिमाना पुरुषधौरेयाणा निश्चप्रच वेदान्तदर्शन स्वपरपुरुषार्थार्पकमिति शेमुपी । वेदस्य अन्तो बोधकतास-
म्यन्धेन तात्पर्याविषयो यत्रेति व्युत्पत्त्या यद्यपि 'तत्त्वमसौ'त्यादिमहा वाक्यानामेव वेदान्तत्व तथापि 'वाक्यार्थबोधे पदार्थज्ञान कारणम्' इति न्यायेन तदादिपदार्थशोधकस्य निखिलागमसारभूतस्य चतुर्लक्ष-
ण्यात्मकस्य शारीरकस्य तदनुकूलयुक्त्यादिसमर्पकत्वेन भामत्यादिनि-
चयानामपि वेदान्तत्वे नास्ति श्नीति ।

वेदान्तदर्शने द्वैतविशिष्टाद्वैतबिशुद्धाद्वैताद्वैतादिभेदस्य जागरूक-
त्वेपि 'परमं साम्यमुपैति' इति श्रुतिसमन्वयस्य विरोधात्, सम्भव त्याञ्चैकवाक्यताया वाक्यभेदकल्पनस्यायुक्तत्वात्, अद्वैते ह्येकस्मि-
न्ननेकान्तर्भावस्य सुसम्पादत्वात्, अनेकत्वसिद्धेरनेकत्वसिद्धाधीनत्वेन द्वैतस्याद्वैतनान्तरीयकत्वात्, अद्वैतसिद्धेरन्याधीनत्वात्, अद्वैतमत एव सर्वासामुपनिषदा साक्षात्परम्परया वा तात्पर्यपर्यवसानमिति आ-
चार्यादिभि 'तत्समन्वयात्' इत्यत्र सुनिपुण निरूपितत्वाच्च नेह प्रतन्यते ।

अस्मिन्दर्शने कियद्भि सूरिभिर्लेखिनी सञ्चालितेति परिगणन विजु-
घायुपापि दु शकमिति नास्त्यतिशयोक्तिशङ्कागन्धोपि । जगतीतले-
ऽद्यावधि न बभूवैतादृशो दार्शनिककोविदो विदित्तयशा येन स्वयशो-
वतसो वेदान्त एकोपि निबन्धो न निरुद्ध इति । वैय्याकरणै, किम्व
हुना साहित्यरसिकैरालङ्कारिकैरपि जीवनान्तवेलाया जीवनसाफल्याय
जीवात्मविचारे मनो नियुज्य सिद्धान्तलेशादयोऽपूर्वा प्रबन्धा प्रयुक्ता
इति बहून्पुदाहरणानि सन्ति । तेनाथ सस्कृतादिविधासु वाक्षु पाणि
तलमलङ्काराणि यावन्ति वेदान्तशास्त्रपुस्तकानि तावन्त्यन्यशास्त्रे-
ऽद्यावधि कर्णाभ्यर्णमपि न समासादितानीति नाविदित समेपाम् ।

एतादृशेऽतिविस्तृतेऽतिगभीरे सर्वदर्शनमुकुटायमाने वेदान्तदर्शने
 ण्डनचित्सुरयद्वैतसिद्धिप्रय मरकतायते इत्यपि विदितप्रायं तत्र भवतां
 भवताम् । प्रयेप्यस्मिन्नव्यनैयाधिकशिरोमणिगदाधरजगदीशादीना
 नाकिंकाणामनुमानान्यनुमानाभासयती अद्वैतसिद्धि-मात्मबोधायाल-
 मिति धीमधुसूदनसरस्वतीभिरेव—

बोधाय चादिविजयाय च सत्वराणा
 मद्वैतसिद्धिरियमस्तु मुदे बुधानाम् ।

इति भणितमारम्भे । सिद्धिवार्धे ब्रह्मानन्दजनितया चन्द्रिकया
 ऽऽवेल तर्कतरङ्गभङ्गप्रचुरप्रकारे प्रचयगमने किन्नाम भूरि भणि
 तव्य भवेत् ।

तेषामेव धीमधुसूदनसरस्वतीनामयमपि सिद्धान्तविन्दुनामा भग-
 वत्पादीयदशश्लोकीमुपजीव्योपनिबद्धो निबन्धो गौडब्रह्मानन्दकृतया
 न्यायरत्नावल्या साकमद्वैतसिद्धिमप्यतिशेत् इति प्रतिज्ञात टीकाकृता—

अद्वैतसिद्धेटीकायास्तदीयायाश्च सङ्गहात् ।

विचित्ररचना काचिद् ब्रह्मानन्देन रच्यते ॥ इति ।

इद हि वेशिष्टमत्र यत्स्वल्पेप्यस्मिन्नग्रन्थे प्राय उपयोगिनो विष-
 यस्य सर्वस्य सङ्कलन कृत तच्च विषयानुक्रमणिकातस्तूर्णमवगन्तुं
 शक्यत इति नात्र तन्व्यते । सूत्रभूताया दशश्लोक्या कथमाचार्येण सर्व
 शास्त्रार्थो निवेशित , कीदृशी सहजा प्रसन्ना च कविता, कीदृक् तस्या
 भावगाम्भीर्यम् , कथञ्च विन्दुकृद्भिराचार्याशयोद्धाटन कृतम् , तच्च
 सर्व ग्रन्थत प्वाचसेय स्यात् ।

अथात्र ग्रन्थरुता समपादिविषयमधिहृत्य किञ्चिन्मीनास्यते । तत्र
 तत्त्वचतुर्ग्रन्थीयं वर्तते—

१ दशश्लोकी	श्रीशङ्करभगवत्सूत्रपादानाम्
२ सिद्धान्तविन्दु	धीमधुसूदनसरस्वतीनां दशश्लोकोव्याख्या
३ नारायणी	श्रीनारायणतीर्थानां सिद्धान्तविन्दुव्याख्या
४ न्यायरत्नावली	श्रीगौडब्रह्मानन्दानाम्

श्रीशङ्करभगवत पाण्डित्यपरिचयोऽस्माभि प्रदेय इति तु मक्षिक
 याऽऽकाशान्तान्पेणनिममेव भवेत् , तथापि त्विमे पद्ये सर्वश्रुमानमधु-
 सूदनसरस्वतीभणिते मण्येते । तदुक्तम्—

घकारमासाद्य यमेव नित्या सरस्वती स्वार्थसमन्वितासीत् ।
 निरस्तदुस्तर्ककलङ्कपद्मा नमामि तं शङ्करमर्चिताङ्घ्रिम् ॥ १ ॥

न स्तौमि त व्यासमशेषमर्थं समग्रसूत्रैरपि यो वरघ ।

विनापि तै सद्गुणित्वाखिलार्थं त शङ्कर नौमि सरेश्वरञ्च ॥ २ ॥

श्रीशङ्करमगवतः द्वाविडदेशोद्भवश्च तु सर्वं स्वोक्तमिति तत्राप
रमाणदयितव्यं नावशिष्यते, परञ्च तेषां कालनिर्णये विप्रतिपत्तर
मन्त्येव । केचन वृद्धा द्विसहस्रवर्षात्मकं कालं कल्पयन्ति, परे चतु-
र्विंशतिशतात्मकमन्ये पञ्चविंशतिशतान्मकमिति । एतेषां मतं खण्ड-
यन्तो नवीनास्तु बहूनि ऐतिह्यानि प्रदर्शयन्त इशवीयाष्टमशताब्दीं कल्प-
यन्ति । आचार्यसमयनिर्णयाय तैस्तैर्विद्वद्भिः प्रदर्शिता युक्तयोऽन्यत
एवावगन्तव्या इति तत्र वयं स्वमतप्रदर्शनादिरमाम ।

एतेषां साक्षान्शङ्करस्वरूपत्वमप्यन्यत्र निर्णीतमिति किम्पिष्टपेपणेन ।
एते हि भगवतीकृपाकटाक्षपातप्रतिदत्तापुण्यपुञ्जप्रथिनपाणिडत्यप्रकाण्डा
इति तैरेव सौन्दर्यलह्या प्रतिपादितम् यथा—

तत्र स्तन्य मन्ये नुहिनगिरिकन्ये हृदयत

पय पारावार परिचहति सारस्वत इव ।

दयावत्या दत्तं द्रविडशिशुरास्वाद्य तव यत्

कवीनां प्रौढानामजनि कमनीय कवयिता ॥

अथेदनाप्यायिका टीकाया उपलब्धा । पुरार्थमे वाल्यावस्थाया
न्यितेषु भगवत्सु एकदा पितुराकस्मिककार्येण ग्रामान्तरगमने सम्भूते
मातुरपि रक्षोघर्माभिभवे च जाते, मात्रा शिशवे तस्मा उक्तं “वत्स ! उद
शर्करामिध्र दुग्ध भगवन्वे निवेदय” इति, ओमित्युक्त्वा दुग्धपात्रेण सह
मन्दिरान्तं प्रविश्य भगवत्या पुरं पय पात्रं प्रस्थाप्य बालस्वभाववाप-
ल्यानुगुणं कलितं ‘कट्यापि ! पियं पय’ इति । बहुशः कथनेपि जडया
प्रतिमयाऽपीते पयसि हस्तौ पादौ पृथिन्या प्रसार्य प्रताडय परस्परम
ङ्गानि प्रचण्डं रोदनं प्रकान्तम् । ‘बालानां रोदनं बलम्’ इति प्रसिद्धमेव ।
भगवत्यास्तु शरणागतदीनार्तपरिज्वाणपरायणत्वे वक्तव्यमेव नास्ति ।
अथापि च ‘न कस्य मोदमाद्यत्ते गदद् बालजल्पित’मित्याभाणकप्रसिद्धे
वत्सलयाऽन्वया स्वयमागत्य पात्रं स्वकरेणोन्याप्य पीतं पयं नावशे
दितं स्वल्पमपि । दृष्टे च रिके पात्रे पुनः प्रचुरतरं रोदनादिकमारब्धं
भगवता मस्तकाग्रङ्गधूननपूर्वकम् ।

भगवत्या भणितं ‘वत्स ! कथमधुनापि रोदनं क्रियत’ इति ।

कथं त्वया सर्वं दुग्धं पीतमद्य ? पित्रा तु प्रत्यहं तव पीताप्रशिष्ट
मद्य दीयतेऽद्य कथं त्रिस्मृतं प्रत्यसि ।

घत्स । अद्यप्रभृति तथैवाचरिष्यामि परमद्य तु मया पीतमपीर्तं कथं भवेत् ।

यद्भवतु तद्भवतु महीं तु यच्छाधुनेव इत्युक्त्वा पुनः रोदनमारेभे । अतिस्निग्धया जगज्जनन्या तत् पात्रं स्वकीयारस्तन्यादेव प्रपूरितं पायितञ्च द्रविडशिशवे । भगवतस्तत्क्षणं विद्युदुपस्पशेणेव चमत्कृतिशालिनामपि गर्वगञ्जनी कवितामयी चाक्प्रसृताऽस्यास्यपद्मात् 'तव स्तन्यमन्ये' इत्यादिका । इति ।

शङ्करभगवद्भिर्निबन्धा बहवो रचिता इति नाविदितं विपश्चिताम् । तत्रास्या दशश्लोका अपि समावेशः । अस्यार्थाकारूपेण सिद्धान्तविन्दुनामा ग्रन्थो मधुसूदनेन प्रबद्ध इति निवेदितं पूर्वमेव । एते धीमधुसूदनसरस्वत्योपि द्राविडा इत्यैतिह्याभावेपि किंवदन्ती विद्यत एव ।

केचनैतेषा बङ्गीयत्वमुधते, ज्ञापक चाहुः । यथा 'भगवता नीलाचलनायकेन नारायणेनानुगृहीता' इति वेदान्तकल्पलतिकाया धीमधुसूदनसरस्वतीभिरुक्तम् । नीलाचलनायकपदं हि चिरजाक्षेत्रस्थस्य भगवतो जगन्नाथस्यैव वाचकमित्यपि सिद्धम् । तस्मिन्समये प्रायः सर्वत्रैव यद्देशे तद्भक्ते प्राचुर्येण स्थितत्वात्तदुपासकत्वमपि धीमधुसूदनसरस्वतीनां स्वोपास्यदेवनामोपन्यासात्सम्भाव्यते ।

अपि च अस्यान्ते 'वलभद्रस्य कृते कृता निबन्ध' इति ग्रन्थस्येतच्छिष्यपुरुषोत्तमसरस्वतीकृत-शाखाया 'वलभद्रो भट्टाचार्य' इत्युक्तम् । भट्टाचार्यत्वन्तु तस्मिन्समये बङ्गदेशीयेषु प्रसिद्धमिति तत्प्रियशिष्यस्य बङ्गीयत्वे गुरोरपि बङ्गीयत्वसम्भावना नाकिञ्चित्करी । अन्यच्च 'यदत्रासौष्ठवम्' इतिमूलस्य नारायणो व्याख्यायामसौष्ठवमिति प्रतीकमुपादाय 'भाष्यभामतीविवरणाद्यपेक्षया कठिनत्वरूपम्, अपिलविद्याप्रवीणताकिञ्च-शिरोमणि-भट्टाचार्यरीत्यनुसरणादिति भावः' इति ग्रन्थसमाप्तावत्र वर्णितमतं शिरोमणिभट्टाचार्यशिष्यत्वसाम्प्रदायिकत्ववा ध्वन्यते । अनेन कल्पनाकाण्डेनैतेषा बङ्गीयत्वं सिद्धे करीदपुरमण्डलान्तर्गत 'कोशलीपाडा' नामको प्रामोपि वासस्थानत्वेन, प्रमोदनपुरन्दराचार्या पूर्वाश्रमपितृत्वेन, कमलजनयनाभिधा च पूर्वाश्रमीया इत्यपि कल्पयन्ति ।

मधुसूदनसरस्वतीनां परमगुरवो रामसरस्वत्यो गुरवो विश्वेश्वरसंस्वत्यो विद्यागुरवो माधवसरस्वत्य इति अद्वैतसिद्धिमङ्गलायसरे 'धीरामविश्वेश्वरमाधवाना'मिति स्वैर्नैवोक्तं स्पष्टीकृतं च लघुचन्द्रिकाया प्रह्लादानन्देनापि ।

एते हि गदाधरचक्रवर्तिन सतीर्थ्या सन्तो नवद्वीपे श्रीहरिरामत-
र्कचागीशाना समीपे न्यायशास्त्रमध्यगच्छन् । जन्मजरामरणाद्यापत्ति
युक्तान् जनानालक्ष्य प्रथमाश्रम एव समुपजातवैराग्या धारा
णस्या चतु षष्टिवट्टे गोपालमठे श्रीविश्वेश्वरसरस्वतीना सकाशात्तुरी
याश्रमदीक्षा श्रीमधुसूदनसरस्वत्यभिधा चाग्रापु । आनन्दप्रनाभिधोय
प्रदेशस्तत्कालमारभ्य अन्वर्थत्वमन्वभवत् । तुरीयाश्रम एव वेदान्तादि-
दर्शनान्यधीतान्याचार्यै । पाण्डित्यप्रौढत्वप्रस्थापका प्राय सर्वे प्रबन्धा
अपि परिघ्राहवस्थायामेव प्रयत्ना । एभि कति स्वतन्त्रग्रन्था प्रथिता
टीकाश्च विनिर्मिता इति मन्निकटवर्तिना साधनानामतिस्वल्पत्वाद्दुना
निर्णेतुमशक्यमेव तथापि प्रसिद्धान् प्रबन्धान्प्रदर्शयिष्याम ।

१ अद्वैतसिद्धि २ अद्वैतरत्नरक्षणम् ३ आत्मरोधटीका ४ आनन्द
मन्दाकिनी ५ ऋग्वेदजटाद्यष्टविहितिविवरणम् ६ कृष्णकुतूहलनाट
कम् ७ प्रस्थानभेद ८ भक्तिसामान्यनिरूपणम् ९ भगवद्गीतागूढार्थ
दीपिका १० भगवद्भक्तिरसायनम् ११ भागवतप्रथमश्लोकव्याख्या
१२ राजा प्रतिबोध १४ वेदस्तुतिटीका १५ वेदान्तकल्पलतिका
१६ शाण्डिल्यसूत्रटीका १७ शास्त्रसिद्धान्तलेशटीका १८ सक्षेपशारीरक
टीका १९ सर्वत्रियासिद्धान्तवर्णनम् (प्रस्थानभेद) २० सिद्धान्त
विन्दु २१ हरिलीलाव्याख्या चेत्येकत्रिंशतिसङ्ख्याका ग्रन्था ।

सर्वापेक्षया च सिद्धान्तविन्दो प्राचीनत्व सम्भाव्यते । तथाहि—

अद्वैतसिद्धौ दृष्टिसृष्टिप्रकरणे ६३७ पृष्ठे (निर्णयसागरीयपुस्तके)
'सिद्धान्तविन्दुकल्पलतिकयोरभिहितम्' 'सिद्धान्तविन्दुकल्पलतिकयो-
र्विस्तर' इति अस्य नाम्नो निर्देशात्(१) अत्र चाद्वैतसिद्धेर्नामनिर्देशानि-
रहात् । यद्यप्यत्र कल्पलतिकाया नामनिर्देश इत ४४२ पृष्ठे 'विस्तर
रेण चैतत्प्रपञ्चितमस्माभिर्वेदान्तकल्पलतिकायामित्युपरम्यत' इति,
तथापि वेदा त्कल्पलतिकायामप्यस्य तथैव नामोपदिष्टम्—'विस्तरेण
चैतत्प्रपञ्चितमस्माभि'—सिद्धान्तविन्दो' इत्यत्र, ८७ पृष्ठे (मेडिकल
हाल् यन्त्रालये वाराणस्या मुद्रितपुस्तकस्य) तथाच कल्पलतिकासि-
द्धान्तविन्दो समकालिकत्वं प्रतीयते । रीतिरिय बहूना ग्रन्थकृता यत्पूर्वं
ग्रन्थान्निर्माय तेष्वेकत्रोक्तस्य विषयस्यान्यत्र नियोजनेन परस्परं ना
मानि निर्दिशन्तीति ।

(१) अद्वैतसिद्धयेस्तु इतरानेकग्रन्थापेक्षया पश्चाद्भवत् भवत्येव,
तस्या गीतानिबन्धनस्य नामोक्ते, गीताटीकार्या भक्तिरसायननामोप-
न्यासेन, भक्तिरसायने च कल्पलतिकाया अभिधानप्रदर्शनेनेति ।

एते हि मुनीन्द्रा अपि निर्व्यापाराधुनिककापायाम्बरधारियति यप देशभराकान्ता नासन्, किन्तु गदाधरादीना नश्यतार्किकानामन्येपाश्च समकाल काल नयन्तो विचक्षणतर्ककर्कशाशयाना हेतून्हेत्वाभासयन्तो ऽनुमानोपाधिविपमोक्तचेतस श्रुतिभणिततत्त्वोपदेशप्रदानेनानुत्तरयन्तो नास्तिकवाचाटा मूकयन्तो वेदान्तादिदर्शनान्युपदिशन्त प्रायो वाराणसीमधिवसन्तो विचरन्तोपि कदाचित्प्रचिच्छ्रुता । तथोक्तं कविनैकेन—

नवद्वीपे समायाते मधुसूदनवाक्पतौ ।

चकम्पे तर्कवागीश कातरोऽभूद् गदाधर ॥

एकदा गदाधरभट्टाचार्याणामातिथ्य स्वीकुर्वद्भिरेभिः स्वानुनेयान ध्यापयन्तो भट्टाचार्या साक्षेपमुक्त्वा 'किम्भो ! पठनावसरे घुष्टा एव को ट्य पाठयन्ते' इति । 'का नामात्रानुपपत्तिरिति साभियोगा भट्टाचार्यो किमुपश्रुत्य तै साक शास्त्रार्थमुपचक्रु । मधुसूदनमुनेर्वात्यकालतोप्य धिकतरा न्यायशास्त्रीयपदार्थसम्पत्तिं प्रतिभाधिक्यं चावलोक्य गदाधर भट्टाचार्या सविनय तच्चरणयो पेतुरिति रापालदासमहामहोपाध्यायः भगन्ति स्म ।

'मधुसूदनसरस्वत्या पार वेत्ति सरस्वती' इति तत्र तत्र श्रीगौड-ग्रहानन्दोक्त्या, एभिर्विनिर्मितग्रन्थदर्शनेन च पाण्डित्यपरिचयो भवत्ये वेति किम्बहुजत्पनेन । गोस्वामिनस्तुलसीदासस्यापि तत्समीपं शास्त्री यविपयाद्यगत्यैव गमनं श्रूयते । एतत्सर्वमाचार्याणा समयनिर्धारणाय पर्याप्तमेव ।

गोस्वामितुलसीदासस्य समयस्तु सर्वथाऽऽदितो निर्णोत एव । १६३१ विक्रमान्दे रामायणारम्भस्तुलसीदासेन कृत । अद्यापि तुलसी दासहस्तलिखित रामायणपुस्तक काशिकराजकीयसरस्वतीभग्ने(१) वर्तते, तस्मिन्लेखनकालोपि १६४१ विक्रमान्दः स्वेनैव लिखित इति नास्त्यत्र शङ्कावसर । अकवरे राज्य प्रशासति गोस्वामिनो रामायण निर्माणमित्यपि साम्प्रदायिकाना वचनमस्यैव समयस्योपोद्बलकम् ।

अपि च वृत्तरत्नाकरटीकाकारस्य नारायणभट्टस्येतिवृत्त इन्डियन् एन्टिक्वेरी (Indian Antiquary 1612, 9,) नामके मासिकपत्रे दत्तम् । तत्र च प्रवृत्तिमार्गविरोधिनो निवृत्तिमार्गस्य समूलकार्प क-पिता ग्रहस्थाश्रमी वेदान्तदर्शननिष्णातोपि कर्मठोऽय प्रसिद्धपाण्डित्य सर्वैरेव न्यासिभिर्वेदान्तिभिश्च घादमचीकरत् । भट्टेनानेन सर्वतन्त्रस्य तन्त्रा अपि नैय्यायिकदिगिभगण्डस्थलोद्भूतमदमौकिका अपि मधुसू-

दनसरस्वत्यादयो न्यासिन पराजिता इत्यपि लिखितम् । अनेन नारा-
यणमठेन वृत्तरत्नाकरटीका १६०२ विक्रमाब्दे लिखिता इति निर्णी-
तमन्यत्र(१) ।

ईशवीय १६६० वर्षे १७१७ सवत्सरे अप्पय्यदीक्षिता कैलासवा-
सिन समभूवन् । श्रीमधुसूदनसरस्वतीयतिचरा अद्वैतसिद्धौ दीक्षितान्
परिमलकारत्वेन स्मरन्ति दीक्षिताश्च सिद्धान्तलेशसङ्गहे समेषां वेदा-
न्तविदा नामानि मतानि च प्रदर्शयन्तो मधुसूदनसरस्वतीनामभिधा-
न स्मरन्तीति तदर्चाक्त्वमपि युज्यत एव ।

एतेन श्रीमधुसूदनाचार्याणां गोस्वामितुलसीदासाकबरनारायणम-
ट्टगदाधराणाञ्जेशवीयसप्तदशशताब्धारम्भकाल इति निर्णयते ।

अस्य श्रीमधुसूदनविरचितसिद्धान्तविन्दो प्रथमा टीका नारायण-
तीर्थकृता लघुव्याख्या नामिका वर्तते । इमा लघुकायामालस्य ग्रन्थे
द्वितीयटीकात्वेन योजन इतमिति ज्ञेयम्, अन्यथा ब्रह्मानन्दगुरुणा
नारायणतीर्थानामेषा टीका इति प्राथम्यमेवाहतीति ।

इमे नारायणतीर्था विन्दावेवापरा महद्ब्याख्यामचीन्लृपन् इति तत्र
तत्र लघुव्याख्याया तैरेव (२) 'विस्तरस्त्वस्मत्कृतमहद्ब्याख्याने दृष्टव्य'
(३) 'एतन्मतनिष्कर्षस्तु अस्मत्कृतसिद्धान्तविन्दुगुरुटीकाया दृष्टव्य'
इत्यादिवदन्ति प्रतिपादितम् । अथाप्यद्यावधि कुत्रापि महद्ब्याख्याया-
पुस्तक नोपलब्धमिति करालकालमहिमानमेवात्र प्रभु पश्याम ।

श्रीनारायणतीर्था विद्यापारावारोणेभ्य श्रीवासुदेवतीर्थेभ्य सर्व-
वेदान्तशास्त्रमध्यगच्छन् । नारायणतीर्था समर्था शेमुपीवैभववन्त
इति तु निर्विवादमेव । तथोक्त ब्रह्मानन्दैर्लघुचन्द्रिकासमाप्तौ—

श्रीनारायणतीर्थानां पट्टशास्त्रीपारमीयुषाम् ।

चरणौ शरणीकृत्य नीर्ण सारस्वतार्णव ॥ इति ।

लघुव्याख्याया कश्चित्कवचिन्मूलव्याख्यानस्य ब्रह्मानन्दैर्न्यायर-
रनाबल्यामक्षरशोऽचतार कृत उपलभ्यते । अत एवेदमपि अत्यन्त स-
म्मान्यते यन्नारायणतीर्थानामेव महद्ब्याख्या किञ्चिन्न्यूनाधिकभावेन
ब्रह्मानन्दा न्यायरत्नावलीत्वेन नियोजयामासुरिति । एतत्तत्त्वन्तु महद्ब्या-
ख्याया अनुपलब्धवध्यानुमानिरुमेव । लघुचन्द्रिकासमाप्तौ तु गौड-
ब्रह्मानन्दसरस्वतीभि —

महानुभावधौरैयशिवरामाप्यवर्णिन ।

एतद्ग्रन्थस्य कर्तारो लेखका फेबला वयम् ॥

(१) वेदान्तकटपलतिकामूमिकायाम् ।

(२) अस्यपुस्तकस्य २३३ पृष्ठे । (३) " " २३९ पृष्ठे ।

इति घदद्भिर्लघुचन्द्रिकाकर्तृत्वेन शिवरामवर्णिनो नाम निर्दिष्टम्, तथापि एतच्छ्लोकस्य प्रक्षिप्तत्वसम्भावनया, ग्रहानन्दकृतस्यैव ग्रन्थस्य शिवरामवर्णिकृतत्वेन व्यवहारमात्रो ग्रहानन्दसरस्वतीभिरेव कृत इति सम्भावनया, गुरुचन्द्रिकाकर्तार शिवरामवर्णिनो गौडास्तु लघुचन्द्रिकाकर्तार इति वा सम्भावनयेद् सर्वमद्यावधि विनिर्णयशून्यमिति तथै वास्मिन्नपि विषये निर्णययोग्य प्रबल प्रमाणं न प्रचाकशीति ।

टीकाकृतो ग्रन्थकर्तारो वा अन्येभ्यां ग्रन्थेभ्यो विशिष्टविषयानुद्धृत्य नूतन निबन्धं निबध्नन्तीति तु प्रायो विदितमेव समेषां विद्याचणानां मिति सर्वासां विद्यानामन्ततोगत्वाऽनादित्वं सिद्धमेव । अथ च ग्रन्थान्तरेभ्योऽत्रापेक्षितविषयस्यैकत्र नूतनग्रन्थनिर्माणकाले सङ्गृहोऽतिगूढविषयस्य स्वप्रतिभया युक्तिप्रयुक्तिभ्यां विशदीकरणमेव ग्रन्थनिर्माणपाण्डित्यमित्यत्र काऽनुपपत्तिः ? ।

यत्किञ्चिदस्तु परञ्च ग्रहानन्दसरस्वतीभिः मधुसूदनसरस्वतीकृताः सर्वे ग्रन्थाः स्वकीयटीकायां विभूषिता इति महतामुक्तिं प्रयक्षीकुर्वन्तो घयन्तु नारायणीमनुसृत्य न्यायरत्नावलीं ग्रहानन्दसरस्वतीविरचिता इति मन्महे ।

नारायणतीर्थानां बहवो ग्रन्थाष्टीकाश्च प्रायः सर्वस्मिन् दर्शने लिखिता वर्तन्ते । ते च यथा—

- १ तत्त्वचन्द्र । साङ्ख्यतत्त्वकौमुदीव्याख्या
- २ न्यायकुसुमाञ्जलिकारिकाव्याख्या
- ३ भक्तिचन्द्रिका । शाण्डिल्यसूत्रधार्या
- ४ भक्त्यधिकरणमाला सटीका
- ५ योगचन्द्रिका
- ६ योगसूत्रवृत्ति गूढार्थद्योतनिका
- ७ वेदस्तवटीका
- ८ वेदान्तविभाषताटीका
- ९ साङ्ख्यचन्द्र ईश्वरकृष्णसाङ्ख्यकारिकाटीका
- १० सिद्धान्तविन्दु महद्यार्या
- ११ सिद्धान्तविन्दु लघु व्याख्या

इति तेषां सर्वतन्त्रस्वतन्त्रत्वे किम्वहन्तेन । एतेषां समयस्तु प्रायो निर्णीत एव (१७६०) नवत्यधिकसप्तदशशततमेशाषीवर्षनिकटवर्तीति । तथाच तच्छिष्यग्रहानन्दसरस्वतीनामपि समयनिर्णये न प्रमाणान्तरान्पेक्षापेक्षेति ।

नारायणी टीका न्यायरत्नावल्यपेक्षया सहजा लघुकाया सिद्धान्त
चिन्तुत्त्व स्वेनचाघिजिगमिपूणा वृत्तेऽतीवोपयोगिन्यप्यधावध्यमु-
द्रितेति तस्या दौर्लभ्यदूरीकरणाय प्राचीनसंस्कृतपुस्तकोद्धरणे प्ररद्धप-
रिकराणा चौखम्बासंस्कृतग्रन्थमाला—(Secretary of Chowkhamba
Sanskrit Series)—ध्यक्षाणा जयवृष्णदासगुप्तानामुत्साहमवा-
प्यास्या मुद्रणकार्ये सशोधकत्व स्वीकृतमस्माभिः, परमस्या वहनि क
ष्टान्यनुभूतानि । प्रथमतः स्वस्य मुद्रणायोपलब्धस्य हस्तलिखितपुस्तकस्य
कियद्दूर पत्राङ्काभावेन मुद्रणात्प्रायलेखकेन तत्पुस्तकालेखनावसरे
ऽध्यवस्थितान्युपलभ्य पत्राणि तथैवाव्यवस्थितमुल्लिखित तच्च यद्यपि
पूर्वमितरेषा समीपे शोधनाय गतमेवाथापि तैः परावर्तितमस्मत्समीप
मागत सुनिपुण निरीक्ष्य प्रथमतः पत्राणि व्यवस्थितानि विधाय प-
श्चात्सशोध्य मुद्रणाय प्रदत्तम् । अस्याष्टीकाया द्वितीयम्पुस्तक मुद्रणार-
म्भानन्तर मासचतुष्टयाद्पूर्वं सरस्वतीभवनाल्लुब्धतयापि क्वचित्क्व-
चित्तु मूलटीकाविभागविरहितमशुद्धिबहुल तदिति ततः परिश्रमपौष्कल्ये
सत्यपि क्वचिदुपयोगित्व पाठान्तरस्यालोच्य प्रायः सर्वोपि पाठभेदो
निवेशितोऽत्र ।

ब्रह्मानन्दसरस्वत्यो हि गुरुरलघुचन्द्रिकाकर्तृत्वेन वेदान्तदर्शनोदधिम-
थनोद्भूतामृतमन्यायेनानैक्ये पथि निनयिषुभ्य सुरेतरैभ्य इव माध्वो
येभ्य प्रत्यानयितुं श्रीमधुसूदनस्याप्यद्वैतसिद्धामृत स्वकीयेभ्यो दीय-
मानस्य कृष्णद्वैपायनस्याशय चौर्येणापहर्तुं राहोरिव तरङ्गिणीकृततरङ्ग-
भङ्गभङ्गका इति तच्छीलिताना नाविदितम् । यद्यपि माध्वीयैर्लघुचन्द्रिका-
खण्डनोद्योग कृतो न्यायभास्करादिषु, तथापि न्यायभास्करखण्डनन्या-
येन्दुशेखरादिग्रन्थपर्यालोचनोत्तर स्पष्ट प्रकाशोति यन्न्यायभास्कर-
कारादिभिः सर्पबुद्ध्या रज्जुप्रताडनाकाण्डताण्डवितमेवेति ।

अस्याञ्च न्यायरत्नावल्यां सिद्धान्तचिन्द्रस्पृष्टेभ्यो वह्न्यो विषयेभ्यः
स्वकीयशेमुपीवैभवपरिचायक प्रकाश प्रक्षिप्त

इति तेषां विशिष्टविषयानामत्रानुक्रमणिका प्रदीयते ।

पृष्ठ०

उच्छेदपदार्थविचारे प्रसङ्गाज्ञाने इच्छाद्यनुपपत्त्यादि चिन्ता	१३-१७
ज्ञानस्य स्वविषयानिवर्तकत्वविचारः	१७-२५
समाधिविचारः	४३-४९
सर्वपदलक्षणया पौनरुक्त्युद्धारः	५०-६३
घाफ्याना कार्यत्वान्वितस्वार्थानुभावकत्वशङ्का समाधाने प्रसङ्गादभिहितान्वयान्विताभिधानादिमतानां दिग्दर्शनमपि	७३-१०२
इतरेतरेतराध्यास	२०७-२१६
जडे अज्ञानकटपन निष्प्रयोजनम्	२४१-२४६
स्मृते प्रामाण्यवारणे प्रसङ्गात्प्रामाण्यस्वतस्त्वादिविचारः	२४६-२५५
अर्थवादानां शाब्दभावनायामपेक्षितप्राशस्त्यज्ञानान्वय- योधकत्वविचारेऽनेकेषां मतप्रदर्शनम्	३३२-३३३
एकस्यैवेश्वरस्य चतुर्भुजाद्याकारा इत्यत्र विविधमत प्रदर्शनं प्रसङ्गाद् भक्तेर्विचारश्च	३५१-३६४

अन्यत्रापि ग्रहानन्दैर्वहकन्तथापि तत्तु विद्याच्युत्तुभिर्ग्रन्थत एव
लप्स्यत इत्युपरम्यते प्रयासादस्मात् । अस्यातिक्लिष्टग्रन्थस्य संशोधन
कार्येऽस्मद्गुरुवर्ये विभ्वविख्यात-सनातनधर्मरक्षणैकप्रवणै महामहो
पाध्यायपदवीविभूषकै श्रीलक्ष्मणशास्त्रि द्राविडै तथा महामहोपाध्यायै-
वर्तमानकालिकमहर्षिभि स्तनामधन्ये गुरुवर्य श्रीनित्यानन्दपन्तपर्यतो-
यैश्च योग्य साहाय्यम्प्रदत्तमिति तेषामानृत्य कथंकारमुपकारप्रदर्शनेन
भवेत् । तथैवास्मिन्कार्ये आरम्भाच्च समाप्तिपर्यन्त काशिक राजकीय
पाठशाला प्रधानाध्यक्षाणा एम् . ए इत्युपाधिधारिणां कविराजश्री
गोपीनाथशर्ममहोदयानां सविशेषं सूचनादिक पण्डितानां समयनिर्णय
सरणिश्च प्राप्ता इति तेषामुपकार सधन्यवाद् प्रकटीकुर्म । न्यायो
पाध्यायानां श्रीदुण्डिराजशास्त्रिणा साहाय्यादेवास्माकं संशोधनकार्य
शैघ्र्येण जातमिति तेषुपि परममुपकारकरा सर्वदास्माकम् । ग्रन्थ
समाप्त्युत्तर तूर्णमेव जामनगरपाठशालायामस्मदीय नियोजनात् साध-
नाभावाच्च समयादिनिर्णयाय वरकले इत्युपाह्वेभ्यो वैद्यनाथशास्त्रि
भ्योपि परिश्रमो दत्त इति तेषां नामात्र प्रदर्शनीय भवति । अन्येपि

अस्मिन्सशोधनकार्ये सन्त्येवोपकारकास्तान्सर्वान्धन्यवादान्वितराम ।

ययैर्महाशयैरस्मिन्सशोधनकार्ये लिखितानि मुद्रितानि वा पुस्तकानि
प्रदत्तानि तेषां नामानि सधन्यवाद् प्रकटीकरवाम

श्री गोपीनाथकविराज, एम् ए, प्रिन्सिपाल, गवर्मेन्ट सहस्रन कालेज,
बनारस

श्री नारायणशास्त्री विस्ते, सरस्वती भवन हस्तलिखित पुस्तकालयाध्यक्ष

श्री माधवशास्त्री मण्डारी, प्रधानाध्यापक, सहस्रन कालेज, लाहार

श्री दामोदर विष्णु गाडगिल्, हेद्रावाद कर

श्री प्रज्ञानन्दसरस्वती, कैवल्यधाममठ, श्री काशी

ये पद्यप्रापका मह्य मुक्तारामा हि दीक्षिता ।

मोकाटेस्वामिमिश्राश्च धन्योऽहं यदनुग्रहात् ॥ १ ॥

धन्योह मूलजीमट्टो जनको यस्य विश्रुत ।

लाडकीं जननीं पञ्च भ्रातरान्ये प्रजायुता ॥ २ ॥

ममेशानुग्रहं पूर्णं पूर्णं ग्रन्थोपि शोधित ।

पार्वतीश्रयम्यनाभ्या किं स्वरूपाभ्या नते नते ॥ ३ ॥

बिद्वद्भिरस्य बहुशोपयुतत्वमित्थम्

किं वास्य केवलगुणप्रथन भवेच्चेत् ।

तुल्यं द्वयं मम हितप्रदं भवेत्तत्

कष्टं तु तत्तदुभयं द्रुवते हि मन्दा ॥ ४ ॥

सशोधनं तु बहुपल्लवितं तु मन्ये

पत्राणि चापि रचिराणि तथाक्षराश्च ।

सयोजकस्य मम दृष्टिगताश्च दोषान्

सन्त्यज्य मे सफलयन्तु परिश्रमभो ॥ ५ ॥

अन्ते च

सशोधने सहृदया सद्यो भगन्तु इति कृत्युक्तया प्रार्थयते—

भाद्रपद शुद्धा प्रतिपत् १९८९

जामनगर

त्रिपश्चिता वंशवट

उपम्वकरामशास्त्री भट्ट

जामनगर सार्वभौम पाठशाला प्रधानाध्यापक

सिद्धान्तविन्दोर्विषयानुक्रमः

अवतरणे विषयाः

मङ्गलम्	४-५
सङ्क्षेपेण प्रयोजनरूपनम्	७-
निःप्रयोजनत्वशङ्कासमाधा	९-११
महावाक्यानामात्मतत्त्वबोधकत्वव्यवस्थापनम्	१९-२१
अवान्तरवाक्यीयपदार्थप्रतिपाकत्वम्	२५-३१
प्रमितिप्रमानोर्महावाक्यार्थबोधेऽभानम्	४२-४४
तत्त्वपदार्थमात्रानुभवात्कृतकृत्यत्व न भवति	४९-५०
सदस्यस्यास्तण्डापत्व पदजन्यस्मरणस्य निर्विकल्पकत्व च	६४
अङ्गकथनपूर्वक प्रकृते निर्विकल्पवाक्यार्थबोधव्यवस्थापनम्	६६-७०
विचारवैयर्थ्यशङ्कापरिहारौ	१०३-१०४
त्वपदार्थे विप्रतिपत्तय	१०५-११०

प्रथमश्लोके विषया

विप्रतिपत्तिनिरासाय प्रथमश्लोकयोजनम्	११४
आत्माभेदेभि सुरादिव्यवस्था	१२३-१२५
ध्वसाद्यभावप्रतियोगित्व नात्मन किन्तु देहादे	१२६-१३४
गुणसावात्मनोऽभावशङ्का तत्परिहारश्च	१३४-१३८
प्रमातृभिन्ने साक्षिणि साक्षिवायाज्ञेय प्रत्यक्त्वं समाधान च	१३८-१४७
निरवयवस्यात्मन प्रतिबिम्बत्व कथमिति शङ्कातत्परिहारश्च	१४७-१५४
आत्मन प्रतिबिम्बे प्रमाणप्रदोत्तरे	१५४-१२९
प्रतिबिम्बसात्मत्वमिध्यात्वविचारौ मतभेदेन	१५९-१६०
अभ्यासानुपपत्तिशङ्का	१६०-१७४
समाधानं शुभ्या	१७४-१७७
“ गुणतया	१७७-१७८
भ्रातृकारणत्वे तात्त्विकनिर्णयमाज्ञानासिद्धि	१८८-१८९
अज्ञानस्याभावादिरूपत्वनिरासेनातिर्गमनीयत्वव्यवस्थापनम्	१८९-१९८
इतरेतराभ्यासेऽज्ञानस्य कारणत्व तत्रात्माभ्यादिदायपरिहारश्च	१९७-१९८
अनेकविधाभ्यासातिरूपणम्	१९८-२१५
अभ्यासस्यानादित्वे भाष्योक्तसारकारजन्यत्वशङ्का	२१५-२१६
भाष्योक्तेरन्यपरत्ववधानम्	२१६

अध्यासस्य लक्षणान्तरम्	२१७
अध्याससिद्धौ जीवेश्वरव्यवस्था वार्तिकमतेन	२१७—२२४
” सर्वतन्मिमतेन	२२५—२२६
” वाचस्पतिमतेन	२२७—२३०
” दृष्टिमृष्टिमतेन	२३३—२३७
परस्परविरोद्धमतानामप्रानाप्यशङ्कापरिहारौ	२३७—२३९
घटादिद्वैतज्ञानस्यापि अद्वैते प्रामाण्यादिना नाद्वैतज्ञानस्य द्वैतज्ञानेन बाध	२३९—२७६
प्रद्वनपूर्वक प्रतिकर्मव्यवस्थाप्रदानम्	२७६—२८७
वृत्तेरावरणाभिभवार्थत्वचिदुपरागार्थत्वविवेक	२८८—२८३
चिदुपरागार्थत्वपक्षे घर्मादीना मवदा मानपमङ्गशङ्कामाया	२७७—२८८
ब्रह्मण कथनावरणमिति शङ्का तत्त्वमाधानश्च	२८९
आवरणभङ्गार्थत्वपक्षे घटादिज्ञानेन मौत्प्रसङ्गशङ्का तत्रिरामश्च	२८४—२८७
नञ्ज्ञानेनाप्यनिर्मोक्षप्रसङ्ग तात्रिरामश्च	२८७—२९०
अनुमानादिना आवरण निवर्तते न वेति शङ्का तत्त्वमाधिश्च	२९०—२९६
अन्न करणपर्मणा कर्तृत्वादीना द्वेषावमासशङ्का तत्रिरामौ	२९२—२९७
द्वितीयश्लोके	
वेदप्रामाण्यार्थमपि प्रमातृत्वादे सम्बन्धमभ्युपेयमित्याशङ्कानिवृत्तये	
द्वितीयश्लोकयोचनम्	२९८—३०१
तृतीयश्लोके	
वर्गाधमादिव्यवहारस्य मिथ्यात्वशङ्कीकारकारणत्वेन तृतायपद्योजना	३०१—३०६
चतुर्थश्लोके	
तत्त्वदर्शने वादिविप्रतिपत्तय	३०७—३१७
विप्रतिपत्तिनिरासत्य चतुर्थपद्यावतार	३१७—३३३
पञ्चमश्लोके	
ब्रह्मण सर्वव्यापकत्वहरीकाराय श्लोक योचयति	३१६
षष्ठश्लोके	
ब्रह्मणि अनर्थसम्भावनानिरासपरत्वेन षष्ठ पद्य योचयति	३३६—३३९
सप्तमश्लोके	
ब्रह्मणो ब्रह्मभावोपदेशे आनर्थक्यप्रसङ्ग इति तत्परिहारपरत्वेन	
सप्तम पद्य योचयति	३४१—३४७
अष्टमश्लोके	
जाग्रदादाना लभन्त स्वप्नत्वेपि अविद्याकृतविशेषमम्भवान् व्यवस्था	
परमार्थवस्तु न क्वाप्याहाष्टमेन पद्येन	३४८

पदार्थो द्विविध	३४९
ईश्वर-जीव-साक्षि-भेदेन दशस्रैविध्यम्	३४९
इश्वरत्रैविध्यम्	३५०—३६७
जीवत्रैविध्यम्	३७०—३७२
प्रपञ्चस्य (दृश्यस्य) त्रैविध्यम्	३७२—३७४
अव्याकृताभिधाय साभासाविद्याया भूतोत्पत्ति	३७४
भावरूपस्याघकारस्याप्यविद्याया उत्पत्ति	३७५
दिङ्कालयो प्रमाणाभाव	३७७
भूताद्युत्पत्तिक्रम	३७८—३८७
पञ्चीकरणप्रक्रिया	३८७
त्रिवृत्करणपूर्वपक्ष तत्रिराभरणञ्च	३८८—३९२
शरीराद्युत्पत्तिक्रम	३९२—३९५
लयक्रम	३९५—३९८
जागरणनिरूपण विश्वभोगवत्त्व च	३९८
स्वप्ननिरूपणम् तैत्ति	"
स्वप्नाप्यासाधिष्ठानविचार	४०३—४०५
जीवचैतन्यस्य कथमधिष्ठानत्वमिति श्रद्धा तत्परिहास	४०५—४१३
मनोवाच्छिद्यस्य ब्रह्मचैतन्यस्य वा स्वाप्नाधिष्ठानत्वे दोषोद्भावन परिहारश्च	४१३—४१६
सुषुप्त्यवस्था तदभिमानिन प्राज्ञस्य च निरूपणम्	४१६
अनाप्तवाक्यजन्य परोक्षविभ्रमेऽप्यविद्यावृत्तित्वातिदेश	४२५
तर्कस्यापि मनोवृत्तिव्याख्यानात्	४२७
सुषुप्तां दु खानुभवाश्रद्धा तत्परिहारश्च	४३७
अवस्थानयस्यापि त्रैविध्यम्	४३७
क्रममुक्तिप्रक्रिया	४३९
नवमश्लोके	
साक्षिण सत्यत्व ख्यापयन् नवम श्लोकमवतारयति	४४२
आत्मन पुरुषार्थत्वव्यवस्था	४४५—४४७
मोक्षे सुख सर्वेयते नवेति प्रश्न	४४७—४४९
प्रद्वानोत्तरत्वेन श्लोकावयवयोजनम्	४५०
दशमश्लोके	
जगतस्तुच्छस्याभावनिरामाय श्लोक योजयति	४५५
प्रगान्ते महत्त्वम्	४६१

पाठभेदायं प्राक्तानां पुस्तकानां परिचयः

- क इति मन्त्रेण मूल नगरादीनामुत् हस्तलिखित केवल्यवममद्यत् मन्त्रतम्
 ख " मूल नगरादीनामुत् हस्तलिखित नरस्वनामवनाल्पवम् अन्वन्तम्
 इह मूलादिनां वैभवेति क्वचित्क्वचित्कृतौऽवबुद्धये
 ग " मूल न्यायनरवलाजुत् भेदत्रमनारासुद्रेतम्
 घ " मूल " हस्तलिखित मनोदरासुग सुदम० म० गुन्वर्ष-
 निम्नन्तदन्तर्गतान्दरासु दन्तदरा विष्णु गङ्गादि हैदराबाद
 करमकायात् लब्धम्
 च " मूल न्यायनरवलाजुत् सुद्रेतमपि पठनकाले घोषित धर्मद्विभाषव-
 मन्त्रारसोन्निर्भष्वम्
 छ " मूल न्यायनरवलाजुत् हस्तलिखित मन्त्रतम्

आविश्यकायम्

२७१ पृष्ठदरन्व अङ्कदिशित केवत्र ( ) मन्त्रविदमनया पाठ अन्वा-
 वन्तकृतान्त्रकेषु केवल्यमवदन्तानिर्वापित इति बोध्यम् । यथा २७१ पृष्ठे नागाद-
 प्त (मन्त्र) = ७३ पृष्ठे न्यायनरवलाजुत् (इव) इत्यादि । २७१ पृष्ठपूर्वन्वेतस्य
 विदस्य पठनेनानुपुनरेण कृतं पठन् (१)(२) इत्युक्तेन मन्त्रनिर्वाप्यम् ।

अत्र अन्वन्तस्य पठन्व अन्यत्यन्व [ ] अन्वन् विदे निवेन कृतमित्यपि
 बोध्यम् ।

तत्सत्परमात्मने नम ।

अथ

श्रीमधुसूदननरस्वतीविरचित

सिद्धान्तविन्दुः ।

अथ

गौडब्रह्मानन्दकृता सिद्धान्तविन्दुटीका

न्यायरत्नावली ।

नमो नवपुनश्चामकामकामितदेहिने ।

कमलाकामसौदामकणकामुकगोहिने ॥ १ ॥

अथ नारायणतीर्थकृता लघुन्याख्या

श्रीश शान्तमनन्तमद्वयसुख स्वाध्यन्तसत्ताप्रदं

नत्वाचार्यवरं गुणश्च सततं सिद्धान्तविन्दोर्गिर ।

सत्प्रोत्यं धृतिमुप्यमाननिवहै सिद्धान्तसद्ग्राहिका

दुर्वोधा प्रकटीकरोति मतिमाधारायणाप्यो यति ॥ १ ॥

ॐ नमः

नत्वा सान्ध सततम द्वन्द्वक द्वन्द्वक प्रमुम् ।

प्रत्यन्तरस्थित पाठमेद सप्तोवशान्यहम् ॥ १ ॥

टाकहना परित्यक्त मूत्र टाकस्थित तथा ।

हिं स्युः सनासद्य विद्वान् विद्वते मया ॥ २ ॥

न्यायरत्नावली ।

अद्वैतसिद्धेष्टीकायास्तदापायाश्च सद्गृहात् ।

विचित्ररचना काचिद्ब्रह्मानन्देन रच्यते ॥ २ ॥

शङ्करोक्तिसुधाभोधेर्गुरुणामुपदेशतः ।

उद्धृता मकटीकुर्वे न्यायरत्नावलीमिह ॥ ३ ॥

तत्राद्वितीयस्वप्नकाशनिरतिशयानन्दरूपपोज्ज्विलब्रह्मस्वरूपयोरै-
वयमुक्तानन्दरूप बोधयत् 'अहं ब्रह्मास्मी'सादिवेदान्तमहावाक्य
द्वितीयविषयकमत्यक्षादिसर्वप्रमाणवाचकम् । अतोऽनात्मभूत सर्व
मिथ्येसाद्यर्थविषेचनवचनरोचमान श्रीमद्वाद्रायणशङ्करसुरेश्वराचा-
र्यवर्षकृतमर्पाद वेदान्तदर्शन दर्शनेषु सर्वेषु दर्शनीयतम (१)दर्शनम् ।
तस्य च विचारशास्त्रस्य विचार्यवेदान्तवाक्यद्वारा परम तात्पर्यमु-
क्तव्ये । अवान्तर तु शुद्धजीवब्रह्मस्वरूपयोः तद्वैक्यसाक्षात्कारहेतु
श्रवणादौ च । प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धदृग्दृश्याद्यनेकभागभागिन्या
प्रक्रियाया त्वनुवादकत्वम् । तत्र चानुवाचप्रक्रियाया पदार्थो द्विवि-
नारायणी ।

(२)परमात्मा पर ब्रह्म निर्दिशेत् स्वसाक्षिक ।

सच्चित्तुल्यधनोऽद्वैतोऽनुताधिष्ठानकारणम् ॥ २ ॥

तदभेदधिया स्वस्य जाग्रत्स्वप्नादिसाक्षिण ।

स्याभ्यस्तानर्थविलयान्मोक्षस्तद्रूपसंस्थिति ॥ ३ ॥

इति वेदान्तसिद्धान्तो भगवत्परादेसमतः ।

वृष्णद्वैपायनाभीष्ट इति सन्तोऽत्र सादरा ॥ ४ ॥

"एको यशी सर्वभूतान्तरात्मा एक रूप बहुधा य करोति । तमात्मस्थं
येनुपश्यन्ति धीरास्तेषा सुखं शाश्वत नैतरंयाम् । ब्रह्मविदाम्प्रोति परम्,
ब्रह्म चेद् ब्रह्मैव भवति" इत्यादिश्रुत्याऽद्वैतज्ञानस्यैव नित्यनिरतिशया
नन्दरूपमोक्षसाधनत्वनिश्चयात् । तादृशानन्दरूपश्चात्मैव, तस्यैव स्वार-

(१) दर्शनीयतम दर्शनीयम् इति पाठो गणुस्तके ।

(२) श्रीशङ्कर भाष्यान्धौ प्रविश्य येऽप्यादिर लभ्या ।

इह ते खलु प्रयतन्लभ्या सन्धैरशयेण ॥ २ ॥

अथ द्वितीय श्लोकोऽधिकः खणुस्तके ।

न्यायरत्नावला ।

धः । दृक् दृश्य च । दृगपि चिद्रूपा उपहितानुपाहितरूपेण द्विविधा । अनुपहिता मोक्षदशाया केवलैव भाति, ससारदशाया तु भासमान सर्वाभ्युत्थरूपेणापि । तथा च श्रुतिः—‘तमेव भान्तमनुभाति सर्व’ मिति । अनुमानमपि—घटादयो भानविषयाः आनयनादिविशेषण- तथा प्रवृत्तिविषयत्वादिति । घटादिसर्वभासमानपक्षकानुमितौ लाघ वादेकभानव्यक्तिर्विषयः । उपहिता तु ईश्वरजीवभेदेन द्विविधा । तत्रेश्वरोऽनियोपाधौ विम्बीभूतः । जीवस्तु तत्र मतिविम्बीभूतः । तयोश्चानादिभेदसत्त्वाद्गुणास्योपासकभावेन चित्तशुद्ध्या स्वरूपप्रयो- यमाप्त्या समूलबन्धाद्विमुच्यते जीवः । तदेवमादिसर्व सकलविद्या- पारावारपारीणैः श्रीमधुसूदनसरस्वतीभिः सिद्धान्तचिन्दां सूत्रित- मिति तदेवाश्रित्य प्रकटीक्रियते । तत्र गुरुपरम्परामूलीभूतश्रीशङ्क- राचार्यरूपेश्वरप्रणामरूपं स्वाचरितग्रन्थममाप्तिप्रतिबन्धकनाशक म- ङ्गल शिष्याणामनुपद्गतो मङ्गलमम्पादनाय कथयन् मोक्षहेतुतराधी

नारायणः ।

सिक्तेष्टवात् । तत्र यद्यपि सुखमात्मरूपतया नित्यप्राप्त तयाप्यनिर्व- चनीयानाद्यविषया विस्मृतप्रवेद्यकादेरिवोप्राप्तत्वन्नमात्सासारिकसुखा- भासप्राप्तयेऽनेककर्माण्याचरन् तज्जनितसुखदु खे अनुभवन् सर्वोऽपि जीवो दुरन्तदुर्चाराससारवके बन्धमीति । अत सर्वानर्थहेतुरात्मान वरोध इति । नित्यनिरतिशयस्वप्रकाशसच्चिदानन्दरूपयोर्जीवब्रह्मणोरै- क्यरूपशुद्धविन्मात्रगोचरनिर्विकल्पकसाक्षात्कारद्वारा तदपनयनेन स्व स्वहृत्साक्षात्कारदाने प्रवृत्तापि “तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मि” इत्यादिश्रुति प्रत्ययाद्यविरोधाय कण्ठमक्षाक्षचरणजैमिनिकपिलपतञ्जलिभिरसद्भि साध्वीष स्वस्वयक्ष आकृष्यमाणा स्वाभिप्रायमनर्पयन्ती न फलाय क- टपत इति तदभिप्रेत्यैकतरतत्त्वप्रकाशनाय भगवद्वाद्यादरायणसूत्रतद्भाष्या दीनि । तानि च कठिन वाद्बहुतरत्वाच्च मन्दमध्यमयोरनतिप्रयोजनानीति मत्वा शिष्टाग्रगीर्षन्यकार कमपि बह्वर्थबह्व निरन्ध करिष्यन् तस्य निर्वि- प्रपरिसमाप्तये(१) गुरुदेवतानमस्कारात्मक मङ्गल शिष्यान् शिक्षयि-

श्रीशङ्कराचार्यनवावतार विश्वेश्वरं विश्वगुरु प्रणम्य ।

न्यापरत्नावली ।

प्रयोजक प्रकरणं कर्तव्यतया प्रतिजानीते—श्रीशङ्करेत्यादिना । श्रीशङ्कराचार्यश्चासौ नवावतारश्चेति कर्मधारय' । तद्वृणसविज्ञानव-
हुत्वादिना शङ्कराचार्यप्रणामलाभेऽपि गौरवान्न स आश्रित । न च
यथा स्यात्तथाऽवतरत्यस्मिन्निति नवावतारः । कर्णाधिकरणयोश्चे-
त्पधिकारस्थेन 'अवेतृत्त्वोर्धञि'त्यनेन तथानुशासनात् । अवतरण च
तादात्म्याभिमानः [तस्य] विषयत्वं सप्तम्यर्थः । तथा च शङ्कराचा-
र्यरूपे शरीरे विश्वेश्वरस्याभिनवतादात्म्यसत्त्वात्तयोरभेदान्वयः ।
न चावतारशब्दस्य पाचकादिशब्दवत् क्रियाशब्दत्वेन विशेष्यत्वा
नुपपत्तिः, विशेषणविशेष्यकर्मधारयविधायकमूत्रे द्रव्यशब्दस्यैव
विशेष्यत्वमिति पदमञ्जर्यादाबुक्तत्वादिति वाच्यम् । तथा सति पु-
ण्डरीक सिताम्भोजमित्यादावम्भोजपदस्यापि तदनुपपत्त्यापत्तेः ।

नारायणी ।

तु(१)मादी नियन्तु प्रन्यास्म प्रतिजानीते श्रीशङ्करेत्यादिना । श्रीशङ्कराचार्य
श्चासौ नवावतारश्चेति कर्मधारय । रामकृष्णादिशरीरापेक्षया न च शरी-
रमवतरति(२) गच्छतीति नवावतार' । तथा च शङ्कराचार्यरूपेण नवत-
याऽवतीर्णं विश्वेश्वर(३) प्रणम्येत्यर्थ' ।(४)विश्वेश्वरमित्यनेन शास्त्रार्थेष्व
नावरणं स्थापितं जगदीशिनुरावरणायोगात् । विश्वगुरमित्यनेन ज्ञानमार्गं
प्रदर्शकायतारत्रोक्त्याऽवतारान्तरतोऽप्युत्कर्षं सूचितं । प्रमाणं चाथ—

व्याधुर्वन्दं व्याससूत्राणि श्रुतेरर्थं यथोचिवात् ।

श्रुतेर्न्याय्यं स एवार्थं शङ्कर' सवितानन ॥

इति शैवपुराणम् ।

- (०)—व्याख्यातृधोतृणामनुपगतौ मङ्गलाय च प्रन्यासौ-इत्यधिक. पाठ एषु
स्तवीयं द्रिष्ट ।
(१) अवतरति शक्त्याऽऽविशतीति नवावतार इति पाठ एषुस्तके ।
(२) विश्वेश्वर विश्वगुरु प्रणम्येति पाठ एषुस्तके ।
(४) अत्र विचित्रशक्त्यवतारत्वाद्दूषासादेरिव विश्वसृष्ट्यादिगानधर्मबाधेनमि-
त्यभिप्रेत्य विश्वेश्वरमिति यद्यनेन—इति पाठ एषुस्तके ।

वेदान्तशास्त्रश्रवणालसानां योषाय कुर्वे कमपि प्रयत्नम् । १ ।

न्यानरत्नावली ।

अथ तस्य योगरूढत्वेन पद्मरूपद्रव्यवाचकत्वस्यापि सत्त्वेन न विशेष्यत्वानुपपत्तिः । तद्विवतारशब्दस्यापि रथादावप्रयोगेण नोक्तानुपपत्तिः । शुद्धराचार्यसस्यापि द्रव्यरूपव्यक्तिविशेषरूढत्वस्यापि सत्त्वेनोपपत्तिः । अन्यथा आचार्यशब्दस्यापि—

आचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे स्यापयत्यपि ।

इत्यादिना क्रियावाचकस्योक्तत्वात् शुद्धशब्दस्य द्रव्यवाचकत्वाच्च कर्मधारयत्वानुपपत्तेः । अथवा शुद्धराचार्यरूपं रामकृष्णादिशरीरापेक्षया नव शरीरमवतरति गच्छतीति नवावतारः । 'कर्मण्यणि'त्यनुशामनात् कुम्भकारादिवत् । नथा च शुद्धराचार्यरूपेण नवतयावनीर्णं विश्वेश्वरं प्रणम्येत्यर्थः ।

‘चतुर्भिः सह शिष्यैस्तु शुद्धरोऽवतरिष्यति ।

इति वायुपुराणोक्तेः शुद्धराचार्यस्येश्वरावतारता । चतुर्भिः पद्मपादतोटकहस्तामलकसुरेश्वराचार्यैः । अनेन शुद्धचित्तोऽपि आविश्रकमेदेन ईशनीवादिनानारूपेण उपास्योपासकत्वादिमम्मव इति सूचितम् ।

वेदान्तशास्त्रेणि । शारिरिकमीमांसारूपचतुरध्यायी-तद्भाष्य-

नारायणी ।

चतुर्भिः सह शिष्यैस्तु शुद्धरोऽवतरिष्यति ।

इति वायुपुराणम् ।

भविष्यत्यवतारेण शुद्धरो नोल्लोहित ।

श्रौतस्नानार्तप्रतिष्ठार्थं भक्तानां हितकाम्यया ॥

उपदेश्यति यज्जान भक्तानां ब्रह्ममजिनम् ।

सर्ववेदार्थसारं हि धर्माद्वेदनिदर्शनात् ॥

ये तद्विप्रा निपेवन्ते सन्ध्यामेतोपचारेत् ।

विद्विन्य कलिजान्दोषा यान्ति तन्मयता हि ते ॥

- इत्यादिर्कूर्मपुराण चेति ।

वेदान्तेति । वेदान्तो नामोपनिषद् सा चोप—समीपे प्रत्यगान्मपरानां

न्यायपरत्नावली ।

तदीपटीकावाचस्पत्य-तदीपटीकाकल्पतरु-तदीपटीकापरिमलरूप-
ग्रन्थपञ्चकेत्पर्यः । श्रवणालसाना सक्षिप्तसाररूपेण तदर्थं श्रो-
तुकामानाम् । बोधाघेति । उक्तशास्त्रप्रतिपाद्यार्थनिश्चयायेत्यर्थः ।
तथा च तच्छास्त्रे श्रुतेऽपि यत्सन्दिग्धं तदनेन प्रकरणेन निश्चेतु-
शक्यते इति भावः ।

तच्छास्त्रप्रतिपाद्यानि चोच्यन्तेऽध्यायभेदतः ।

आद्ये श्रुतीनां जीवेशाभेदे तात्पर्यनिश्चयः ॥

द्वितीये तदभङ्गाय दुष्टशास्त्रोपमर्दनम् ।

तृतीये तत्त्वबोधस्य साधनाना निरूपणम् ॥

चतुर्थे तत्फले जीवन्मुक्तिः कैवल्यमीरिते ।

प्रसङ्गः सगुणस्यापि शास्त्रेऽस्त्यत्र तु नो तथा ॥

अत्र विश्वेश्वरमित्यनेन जगत्सृष्ट्यादिसामर्थ्यरूपैश्वर्योक्त्या
तन्मूलीभूतसर्वेश्वरमूचनेन शास्त्रार्थेषु सुतरामनावरणमिति सूचि-
तम् । विश्वगुरुमित्यनेन नास्तिरूपद्दर्शनीकर्तृणामास्तिरूपञ्चदर्श-
नीकर्तृणा च शिक्षरू आचार्य इति सूचनात् वेदान्तदर्शनस्य सर्व-
दर्शनशिरोमणित्वं सूचितम् । कमपीत्यनेन लघुरपि बह्वर्थबह्वि-
न्तामणिरिव निरन्धोऽपमिति रक्षमाणमस्य सर्वग्रन्थापेक्षयोपा-
देयत्वं प्रवर्तमानोत्साहाय सूचितम् ॥ १ ॥

नारायणी ।

सहेतु ससारं सादयति नाशयतीति व्युत्पत्त्या ब्रह्मविद्या, सा शिष्यते निर्धा-
र्यतेऽनेनेति शास्त्र उपनिषत्तन्मूलकनञ्जाप्यादीनि तच्छ्रवणेऽलसाना सङ्घि-
प्तसाररूपेण तदर्थं श्रोतुकामाना बोधाय तत्प्रतिपाद्यार्थनिश्चयाय कमपि
उपर्ये, १) सर्वसिद्धान्तसङ्ग्राहकम् ॥ १ ॥

(१) अत्रायमधिक पाठ उपस्तने—“सकलशास्त्रमङ्गहृत् ततोऽप्यपूर्वमित्यथ ।
तथाहि—

शास्त्रं ब्रह्मविचारस्य तत्राप्यावाधतुविधा ।

समन्वयाविरोधौ द्वौ साधनं च फलं तथा ॥

इह खलु साक्षात्परम्परया वा सर्वान् जीवान् समु
द्विधीर्षुर्भगवान् श्रीशङ्करोऽनात्मभ्यो विवेकेनात्मान नि-

न्धावरणावली ।

सर्वानिति ।

श्रावयेच्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः ।

इति स्मृते पुगणादिश्रवणे शूद्रस्याप्यधिकारमम्पवात् श्राव
कस्य ब्राह्मणस्यैतत्प्रकरणानीनशास्त्रार्थज्ञानेन व्याख्यानकौशला-
च्छूद्रस्योद्धार्यता । क्रीडादीनामपि कदाचिद्ब्राह्मणादिभाव प्राप्स्य-
तामुद्गरिष्यमाणतेति भावः । उद्विधीर्षुः—दुःखेनात्यन्त विमुचयि-
नारायणा ।

प्रेक्षावन्प्रवृत्तये त्रिपयप्रयोजनाधिकारिसम्यग्धान् दर्शयितुं भूमि-
कामारचयति इहेत्यादिना । इह—भुवि । खलु वाक्यालङ्कारे । साक्षात् ब्राह्म-
णादित्रैवर्णिकान् [(१) शूद्रादींस्त्रेतद्ग्रन्थार्थज्ञानवद्वस्तुकेतिहासादिश्रव-
णद्वारा] परम्परया [केनचित्पुण्येन] मनुष्यादिभाषप्राप्तान्क्रीडादीन् समु
द्विधीर्षु —दुःखेनात्यन्त विमुचयिषु , भगवान्—

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशस श्रिय ।

वैराग्यस्याथ मोक्षस्य पण्णां भग इतीदृशा ॥

इत्युक्तपङ्क्त्यान्श्रीशङ्कर मोक्षरूप श्रीमान् शङ्कराचार्य । अनात्मभ्य
अविद्यातत्कार्येभ्य विवेकेत-भेदेन जनात्मप्रतियोगिकभेदेनोपलक्षितमा

तनापि प्रयत्ने तत्र वेदान्ताना सन्न्वय ।

परमात्मन्वद्विदाये मुनिना दर्शित स्वयम् ॥

द्विदाये सृष्टितर्कान्मानविरोधोन्यदुष्टता ।

भूतभौतिकलिङ्गाना विरोधस्य निराकृति ॥

तृतीये विरतिस्त्वपदार्थपरिघोषनम् ।

गुणोपसहनिर्ज्ञानचरिदादिघोषनम् ॥

चतुर्थे जीवज्ञो मुक्तिरन्कान्तिगतिरुत्तरा ।

त्रयप्रामित्रम्लोकाविनि सवार्थसद्बुद्ध ॥

सर्वं तदत्र सरिण दशश्लोकेषु वर्णितम् ।

तेनपूर्वं तनो ज्ञेय चात्मज्ञेयदौशलान् ॥

(१) [ ] [ ] एतच्चिद्वनप्यगौ पाठ्यं त्वपुस्तके ने स्त ।

त्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सङ्क्षेपेण बोधयितुं दशश्लोकीं
प्रणिनाय ।

न्यायरत्नावली ।

पुः । विवेकेन भेदेनोपलक्षितमात्मानं बोधयितुमित्यर्थः । तेन भेद-
विशिष्टात्मविषयकज्ञानस्योद्गाराहेतुत्वेऽपि न दोषः । नित्य-काला
परिच्छिन्नम् । शुद्धं-रागद्वेषाद्यशुद्धिरहितम् । बुद्धं-स्वप्रकाशनिर-
निशयानन्दम् । मुक्तम्-अविद्यारूपबन्धशून्यम् । स्वभावम्-स्वमेव
भावः सत्ता यस्य तम् अनन्याधीनसत्ताकम् । आत्मानम्-अना-
त्मनामधिष्ठानस्वरूपभूतम् । तद्विज्ञानेन श्रुतिषु सर्वविज्ञानस्य
प्रतिज्ञानात् ।

ननु आत्मानात्मनोस्तादात्म्यारोपसम्भवे तयोर्विवेकज्ञानमुप-
युज्यते, तयोस्तु तमःप्रकाशशब्दशान्तिरुद्भवेन प्रतीयमानत्वात्तद-
सम्भवः, आत्मा हि सच्चिदानन्दरूपः प्रतीयते, अनात्मा तु मि-
थ्याजडदुस्वरूपः, तथा चानात्मना सर्वेषामात्मनि तादात्म्येन
फलितत्वमित्यौपनिषदमतस्यासम्भवेन आत्मवदनात्मना सत्यत्व
मेव, एव च 'अहं गौर' इत्यादिप्रत्ययो गौरादिदेहस्वामित्वविषय-
कः, 'अहं कर्ता दुःखी'त्यादिर्धीस्तु प्रमैव, 'असद्गो ह्ययं पुरुष'इत्या

नारायणी ।

त्मानं अनात्मनामधिष्ठानम् बोधयितुमित्यन्वयः । (१) नित्य-श्वसप्रागभा-
याऽप्रतियोगिनम्, शुद्धं-रागादिरहितम् । बुद्धं-बोधरूपम् । मुक्तम्-
अविद्यारूपबन्धरहितम् । स्वभाव-स्वमेव भावः सत्ता यस्येति स्व-
स्वरूपसत्ताकम्, सङ्क्षेपेण-प्रासङ्गिकोपासनादिविचारराहित्येन ।
बोधयितुम्-अप्रतियक्षाऽपराक्षसाक्षात्कारार्थम् । अथात्मानं बोधयितुमि-
त्यनात्मज्ञानं विषयः । ग्रन्थविषययोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धः ।

(१) अनात्मप्रतियोगिकभेदेनोपलक्षितमात्मविषयकाप्रतिबद्धारोपसाधकारार्थमि-
ति यावत् । एतेन स्वमते विनिष्टज्ञानस्योद्गाराहेतुत्वेऽपि न हानिः । आत्मरोऽनात्मभ्यो
भेदकविशेषमाह नित्येत्यादि । नित्य-शश्वती शुद्धासासी बुद्ध्यासासी मुक्त्यासासी स्वभावोति
नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः तम् । इत्यधिकं पाठः रत्नस्तके ।

नन्विदङ्कारास्पदेभ्योऽनात्मभ्यो विवेकेनाहङ्कारास्प-
दमात्मान सर्वो लोकोऽहमस्मीति प्रत्येति दुःख चानुभ-

न्यायरत्नावली ।

दिश्रुतयस्तु स्तुतिपरा इत्याशयेन शङ्कते-नन्वित्यादिना । इदङ्का-
रास्पदेभ्यः-इदमित्याकारकधीविषयेभ्यः । अहङ्कारास्पदम्-अहमि-
त्याकारकधीविषयम् । अनात्मभ्य आत्मानमिति तु फलितार्थोक्तिः ।
सर्वो लोक इति । गौरोऽहमित्यादिज्ञानस्य देहस्वामित्वेनात्मानं
नारायणी ।

समुद्दिधीर्पुंरित्यनेनाविद्यादिनिवृत्त्या स्वस्वरूपानन्दावाप्ति फलम्, त
त्कामोऽधिकारी च सूचित ।

(१) सन्दिग्धाऽपूर्वसप्रयोजन एव प्रेक्षावत्प्रवृत्तेरात्मनश्चातथात्वान्न
तत्प्रतिपादनमुचितमित्यभिप्रेत्याहप्रत्ययस्य प्रमात्वाभिमानो शङ्कते
नन्वित्यादिना । इदङ्कारास्पदेभ्य इदमितिधीविषयेभ्य दृष्टमिन्नेभ्य इति
यावत् । अत एव अनात्मभ्य परिच्छिन्नेभ्य, विवेकेन भेदेन, अहङ्कारा
स्पदम् अहमितिधीगोचरम्, सर्वो लोक आस्तिकनास्तिकसाधारणो
जन, प्रत्येति अनुभवति । अय भाव । *देहेन्द्रियादीनामवस्थाभेदेषु
व्यभिचारित्वान्नानुवृत्ताहप्रत्ययविषयत्व युक्तम्, बुद्धिमनसोश्चक्षुरादिव
त्करणत्वादेव न तथात्वं युक्तम्, अहप्रत्ययस्य कर्तृमात्रविषयत्वात्,
अतो देहेन्द्रियमनोव्यतिरिक्त आत्मव विषय * । गौरोहमन्धोहमित्यादय-
स्तु प्रयोगा असत्यप्यभेदे कथञ्चिन्मञ्जा क्रोशन्तीत्यादिवदौपचारिका
एव(२), अत प्रतिबन्धकभेदप्रहसत्वे तादात्म्यारोपासम्भवादानुवृत्तत्वेनास
न्दिग्धत्वाद्पूर्वत्वाभावाच्च शास्त्र निरर्थकमिति । अपि च शास्त्रज्ञम्यज्ञा-
नान्नेत्र दु क्षनिवृत्तिरूपपुर्यार्थसम्भव प्रत्यक्षप्रमयापि तस्यानिवृत्तेरि-
त्यभिप्रेत्याह दु ख चेति । तथा च धारयाऽनादिदु खारूपस्य बन्धस्य

(१) ननु सन्दिग्धापूर्वसप्रयोजनस्यैव प्रेक्षावत्प्रतिपत्तितत्वात् । इति स्वपुस्तकीय
पाठः द्रष्ट ॥

* * एतच्चिद्वयमध्यस्थ पाठ स्वपुस्तके शब्दतो भिनोप्यर्थत एक एव ।
आत्मैव विषय इत्यस्यानन्तरम् “व्यावृत्तेष्वनुगतधियो व्यावृत्तमिज्ञानुगतविषयत्वस्य
दामकुमुमबुद्ध्यादौ दर्शनात्” इत्यधिक पाठ ।

(१) मम देहो ममेन्द्रियाणि मम मनो मम बुद्धिरिति भेदबुद्धेर्जागरूकत्वात् । अय
पाठः स्वपुस्तकीय आवृक्क ।

वति । तेन ज्ञातज्ञापकत्वान्निष्प्रयोजनत्वाच्चात्मतत्त्वप्र
तिपादनं व्यर्थमिति चेन्न । चिद्भास्यत्वेन लक्षणेन इदङ्कारा-

न्यायरत्नावली ।

गृह्यतो देहादिभिन्नत्वेनात्मज्ञानविनोत्पत्त्यसम्भवात्सर्वेषां तदस्तीति
भावः । ननु पूर्वं ज्ञातस्यापि विवेकस्य शास्त्रीयज्ञानमदृष्टद्वारा मुक्ति
हेतुरिति कल्प्यताम्, अत आह-निष्प्रयोजनत्वादिति । भा
ष्यादौ समन्वयसूत्रादिषु दूषितत्वात्प्रोक्तकल्पना युक्तेति भावः ।
चिद्भास्यत्वेन—श्रवणादिपरिपाकसद्वृत्तशास्त्रजन्याखण्डाकारमनो
वृत्त्यभिव्यक्तचिद्भास्यत्वेन । लक्षणेन—ज्ञापकेन । इदङ्कारा

नारायणी ।

प्रत्यक्षप्रमायाप्यनुवृत्तेन शास्त्रजन्यज्ञानेन तन्निवृत्ति सम्भाविता, शास्त्रज-
न्यज्ञानस्य परोक्षत्वात्, वैधत्वाभावेन चादृष्टद्वारकरूपोत्कपोभावाच्च ।
अतोऽपि शास्त्रमनर्थक सम्प्रयोजन एव शास्त्रस्य प्रामाण्या(१)दिति भावः ।
पूर्वपश्चार्थमुपमहरति तेनेति । इतरमेदाद्यगाहिप्रत्यक्षसत्त्वेन । तत्सत्त्वेपि
वैधसत्त्वेन चेत्यर्थः । ज्ञातज्ञापकत्वात्-इतरभिन्नतया ज्ञातस्यैव ज्ञापक
त्वात् प्रमाकरत्वात्, निष्प्रयोजनत्वात् २) परोक्षप्रमाया उत्कर्षभावेन चन्ध
निवृत्तिरूपप्रयोजनशून्यत्वात् । (३) प्रतिपादन प्रतिपत्त्यनुकूलो व्यापार,
शास्त्रं तदेकदेशप्रकरण च व्यर्थ-पुरुषार्थसाधनरहितम्(४) । अहमस्मीति
प्रत्ययस्य प्रमात्रे स्यादेव न तु तथा, गौरोहमित्यादिप्रतीतेः(५), राषचारिक
त्वायोगात्तद्वत् भ्रमरमेतरेयभिप्रेत्य समाधत्ते चिद्भास्यत्वेनेत्यादिना । चिद्भा-
स्यत्वेन (६) लक्षणेन हेतुना । इदङ्कारास्पदानामपि-इदमितिधीविषया

(१)—स्नेहावता प्रवृत्तेऽप्येति भावः । इति पाठः ख पुस्तके ।

(२)—प्रत्यक्षप्रमाया इति पाठः खपुस्तके ।

(३)—आत्मतत्त्वप्रतिपादनम्—आत्मन तत्त्व यावार्थं परब्रह्मणैक्य तस्य प्रतिपाद
नम्—इति पाठः खपुस्तके ।

(४)—आरम्भानहमिति वा । एतन्मते जीवन्मनोरेकेत्वेन जीवे ज्ञाते ब्रह्मणोपि ज्ञात-
त्वाद्यातो ब्रह्मणिशासेत्याद्युक्तो ब्रह्मविचारो व्यर्थ इति भावः । इति पाठः खपुस्तकेऽधिकः ।

(५)—अनुपद बन्धमाणयुक्त्या जीवचारिकत्वायोगादिति पाठः खपुस्तके ।

(६)—चिद्भास्यत्वेन साक्षिभास्यत्वेन दृश्यत्वेनेति यावत् इत्यधिकः पाठः खपुस्तके ।

स्पदानामपि देहेन्द्रियमनसां प्रतिभासतोऽहङ्कारास्पदत्वेन तदविवेकात्, तेन च शुद्धेऽप्यात्मनि दृक्खित्वाद्यभिमानान् शान्तीयेण च ब्रह्मात्मैक्यज्ञानेन समूलस्य तस्य निवृत्तेः,

न्यायलक्षणा ।

स्पदानामात्मभिन्नतया दृढतया ज्ञानानाम् । प्रतिभामतोऽहङ्कारास्पदत्वेन उक्तमनोवृत्तेः पूर्वं प्रतीयमानात्मतादात्म्यवचनेन । अविवेकात्-उक्तमनोवृत्तिरुपाविवेकज्ञानसमुच्छेद्यमकलभ्रमनिदानानाग्रज्ञानकल्पनात् । तथा च आन्मानात्मनोरसन्नविन्दस्वभावत्वेऽपि तादात्म्यप्रतीतिरेतुभूयमानत्वाच्चदन्यथानुपपत्त्या तदुपपादकमनाग्रज्ञानं कल्पते । यदा तूक्तमनोवृत्तरुत्पत्ति(१)स्तदुत्तरं मकलदृश्यानामाभासीकृताना प्रारब्धभोगशेष सपयना जीवन्मुक्तेन मित्यान्वदृश्यत्वादिहेतुनाऽऽत्मभिन्नत्वेन ज्ञायमानत्वेऽपि न शास्त्रवैयर्थ्येशङ्का । शास्त्रस्याप्याभासीकृतत्वेन वैयर्थ्यस्वेष्टत्वादिति भावः । आन्मानान्मनोम्नादात्म्याध्यामे स्थिरीभूते तद्दर्शनामपि मियसंमर्गाध्यासः प्रतीयते तस्य तन्नियतत्वादित्याशयेनाह-तेन चेति । अनात्मतादात्म्याध्यासेन चैन्यर्थः । तृतीयार्थो ज्ञापकहेतुता दृक्खित्वाद्यभिमान प्रति बोध्या । युगपदेव धर्मितादात्म्यपरममर्मपरिरेध्यामेन कारकहेतुत्वामम्मवात् । शुद्धे-अनात्मपरमदुःखादिना परमार्थतो हीने । समूलस्य-मूलीभूताज्ञानमजितस्य । तस्य-उक्ताध्या-
नार वापि ।

जामपि दृष्टमिन्नानामिति यावत् २) । प्रतिभासत-गौरोऽहं कापोऽहं कर्तामनोत्यादिभ्रमात् । अहङ्कारास्पदत्वेन-अहमितिधीप्रियत्वेन । तदविवेकात् (३)आत्मन इतरभिन्नत्वेनाज्ञानात् । तेन च

(१) यत्र तदुत्पत्तिस्थाने न्याये तदोत्पत्ति-सावरक-पदाद्यन्शतुगेवात् । जयवा तदा शब्दोऽन्वाहने ।

(२) दृश्यत्वेनेत्यत्र तृतीयार्थो जनत्रयस्य इत्येते भावेऽन्वेति, तथाच शास्त्राद्यवद् दूरतविवेको न न्वति लभत । इत्येक पाठः सुमुक्ते ।

(३) तस्य कामन अविवेकान् इतरमिदमेतजानादित्यर्थः ।

न्यायपरत्नावली ।

सस्य । निवृत्तेः-उच्छेदात् ।

ननु कोऽयमुच्छेदः ? । न ध्वसः । तस्य हि सत्यत्वे
अद्वैतश्रुतिविरोधः । मिथ्यात्वे चरमतनोत्पत्त्युत्पत्त्युत्तरमुत्पन्नस्य
तस्य समुच्छेदकाभावेन उच्छेदाभावात् 'विद्वाभामरूपाद्वि-
मुक्त' इत्यादिश्रुतिविरोधः । अथोक्तध्वसस्य सखत्वेऽपि श्रुतेर्न
विरोधः, तथा भावाद्वैतबोधनादिति चेन्न । असङ्ख्यचितार्द्धतस्य
श्रुत्यर्थतया प्रतीयमानत्वात् । अत्रोच्यते । दृश्याधिकरणक्षणे
दृश्याधिकरणक्षणपूर्वत्वानधिकरणत्व दृश्योच्छेदः । शास्त्रीयचरम
तत्त्वज्ञानोत्पत्तिक्षणे च दृश्याधिकरणक्षणपूर्वत्व नास्ति, तदुत्तर-
तादृशक्षणस्यापसिद्धत्वात् । तत्पूर्वत्वस्य क्षणान्तरे प्रसिद्धस्यापि
तत्रासम्भवात् । नानार्जीवपक्षे तर्ज्जीवीयचरमतत्वज्ञानक्षणे तर्ज्जीवी-
यदृश्याधिकरणकालपूर्वत्वाभावो वाच्यः । जीवान्तरीयदृश्याधिक-
रणकालपूर्वत्वसत्त्वात् ।

ननु दृश्यपूर्वत्वाभाव एव निवेश्यता किं दृश्याधिकरण-
कालनिवेशेनेति चेन्न । दृश्यपूर्वत्व दृश्यप्रागभावाकालवृत्तित्वम् ।
तथा च तदभावो न दृश्योच्छेदशब्दार्थ (१) । चरमतत्वज्ञान-
नक्षणवृत्तिदृश्यानामाग्निमकालानुवृत्तिवादिना तार्किकादीना मते-
ऽपितादृश्योच्छेदव्यवहारसम्भवात्, अपिद्याद्यनादिदृश्याना तादृश्यो-
च्छेदव्यवहारासम्भवाच्च, तेषां प्रागभावापसिद्धेः । ननु क्षणप्र

नारायणी ।

जगन्नेत च । (२) दुःखित्याद्यभिमानात् दुःखित्यादिभ्रमात् (३) ।

(१) दृश्यपूर्वत्वाभाव इत्यस्य दृश्यप्रागभावाकालवृत्तित्वाभाव इत्यर्थः । तथाच
दृश्यप्रागभावरूपस्य तस्य दृश्यरूपत्वमेव समायास्यताति ।

(२) श्रुतेः सर्वभर्मातातेः । जगन्नेत सर्वाधिष्ठाने साक्षिणि । इत्यधिक पाठः ।

(३) जादिना वनृत्वादिभ्रमपरिग्रहः । दुःखमेव ताक्षाद्वचन इति सायणियुः दुःख-
स्य कश्चिद्वेषणात् । इत्यधिक ननुस्ते ।

न्यायरत्नावली ।

वेशो व्यर्थः, व्याप्तिविशेषबलेन क्षणस्यैव तादृशपूर्वत्वाभावस्वी-
क्रियने, तत्त्वप्रमाक्षणो यो यो भवति स तत्त्वाज्ञानतत्प्रयुक्तदृश्य
कालपूर्वत्वाभाववान्, तत्त्वप्रमोत्पत्तिद्वितीयक्षणः तादृशाभाववानिति
वा व्याप्तेः, तत्त्वज्ञानस्य क्षणिकत्वस्वीकारे आद्यः, कस्यापि न
क्षणिकत्वमिति पक्षे द्वितीय इति चेत् । सत्यम् । तथापि तादृशव्या-
प्तिमूचनाय क्षणपदमिति बोध्यम् । अथैवमुच्छेदस्य निर्वचनेऽपि
तत्र ज्ञानस्याजनकत्वेन ज्ञानेनेति तृतीयानुपपत्तिरिति चेन्न । तृती-
यायाः प्रकृते ज्ञापकहेतुबोधकत्वात् । एतत्समानार्थकश्रुतयोऽप्येव
व्याख्येयाः ।

नारायणी ।

शास्त्रीयेण-तत्त्वमस्यादिवाक्यजनितेन । ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानेन-ब्रह्मात्मनो
परब्रह्मयोरखण्डरूपाभेदाऽर्थज्ञानेन । समूलस्य तस्य-अज्ञानरूपमूल
सहितस्याहङ्काराद्यध्यासस्य । निवृत्ते-नाशात् । नाशश्चाग्रे निरूप
णीय (१) । अयं भावः । श्रुतिस्मृतिपुराणादिषु समस्तोपाध्यनवच्छि-
न्नानन्तानन्दैकरसमद्वितीयमात्मतत्त्व पठ्यते इति नाहप्रत्ययस्य सोपाधि
कार्यस्यात्मतत्त्वावगाहित्वं वक्तुं शक्यम्, स्वतः प्रमाणश्रुत्यादिविरोधात् ।
अहमिहैवास्मि सदन इत्यादिप्रतीतेर्भ्रमत्वावश्यकत्वाच्च आत्मनो व्यापक
त्वात् । नापि तादृशप्रतीतेना गौणत्व वक्तुं शक्यम्, भेदाप्रहात् (२) । अतोह
प्रत्ययस्वाविशेषात् गौरोह कर्तेत्यादिप्रत्यया अपि भ्रमरूपा एवेति सङ्क्षेपः ।

(१) स्वाभिमतं कथं ज्ञानस्य प्राज्ञाभावानवगाहित्वेऽपि मणिमन्त्रादिन्यायेनैव सक
लतादृशभ्रमनिवर्तकत्व श्रुतिस्मृतिप्रमाणादिति भावः । अत्रैतन्मते अन्तःकरणधर्मस्य
आत्मन्यसम्बन्धान्न तन्नाश उद्देश्य सम्भवतीति तु न वाच्यम्, साक्षादसम्बन्धेऽपि
कारणतादात्म्याध्यासवशादाध्यात्मिकत्वसम्बन्धाङ्गीकारात् । समूलस्य तस्येत्यनेन पुरुष
व्यापारो हेतुश्चेदे । पुरुषाथत्व तु दुःखनिवृत्ते स्वतः इष्ट्यमाणात्वादिति ज्ञापितम् ।
यद्यप्येतन्मते स्वप्रकाशप्रसम्पत्तिरेव मोक्ष न तु दुःखाभावः, तथापि मोक्षे दुःखा-
भाव आवश्यकः स चेद्देश्योऽपि भवतीत्यत्र तथोक्तं, अविद्यानिवृत्तेस्तु दुःखनिदाननि-
वृत्तित्वेन गौणमेव पुमथत्व न मुख्यमिति भावः । व्यर्थाभविष्यति चेदमुपरिष्ठात् । इत्य-
धिकं पाठः खपुस्तके ।

(२) शास्त्रजन्यविभेदज्ञानात् पूर्वं नाह गौरो नाह चाधिरो नाह कर्ता नाह भोक्ता
चेति भेदस्याप्रहादित्यर्थः ।

न्यापरब्राह्मी ।

अथैवमपि ज्ञाने इच्छानुपपत्तिः, मनोवृत्तिरूपस्य ज्ञानस्य (१)मुखदुःखाभावन्यत्वात्तत्माघनान्यत्वाच्चेति चेन्न । नितरां निरुध्य मनो निदिध्यासनादिना यत्मानतया मुमुक्षुपुरूपे जायमानाया दुःखधारायाः निरतिशयात्मसुखाभिव्यक्तिनिदानत्वेन दुःखत्वेनागणनीयायाश्चरममनोवृत्तिसमुदयक्षणमारभ्य विच्छिन्नाया ध्वंसरूपत्वस्य चरमवृत्तौ सम्भवात् । यस्योत्पत्तिक्षणे हि यद्विच्छिद्यते, तत्पूर्वं च वर्तते, स एव मनःपरिणामस्तस्य ध्वंसः । यथा एकक्षणान्तरितोत्पत्तिकसमानाविषयकज्ञानेच्छादिस्यले, तादृशोत्तरपरिणामस्य पूर्वपरिणामध्वंसरूपत्वौचित्यात् । तदन्यस्य ध्वंसस्य स्वीकारे तत्स्वरूपतद्देतुत्वादिकल्पने गौरवात् । अभिव्यज्यमानात्मसुखव्याप्यत्वाच्च चरमवृत्ताविच्छेदा । यो हि यदा यद्विच्छति स कदाचित्तस्याप्यमपीच्छतीति सर्वानुभवसिद्धम् । युक्तं चैतत् । यस्मिन् सत्यवश्यमिष्टाभावस्तत्र द्वेषस्यैव, यस्मिन् सत्यवश्यमिष्टं तत्रेच्छाया अनुभवात् चरमतत्त्वज्ञाने इच्छा । इष्टव्याप्यमपि हि लोकैरिष्यत इति सर्वानुभवसिद्धम् । अत एव विषदोऽपि स्वकीयाः श्रीकृष्णभगवद्दर्शनव्याप्यतया कामिताः कुन्त्या । तदुक्तं श्रीभागवते—

विषदस्सन्तु नशशश्वत्तत्र तत्र जगद्गुरो ! ।

भवतो दर्शनं यत्स्यादपुनर्भवदर्शनम् ॥ इति ।

युक्तं चैतत् । यस्मिन् सत्यवश्यमिष्टसम्बन्धस्तस्वापीष्टत्वौचित्यात् । अत एव “भोक्तः पुनरात्पन्निकी दुःखनिवृत्तिरित्युक्त्वा काम्यश्च दुःखाभावः दुःखस्य स्वभावतो हेयत्वात् । सुखार्थं तथाऽयमिति चेन्न । दुःखाभावस्य सुखाहेतुत्वात् । अथ सुखव्या-

(१) मुखदुःखेति । मुखदुःखाभावबोधां सुखनाशने दुःखाभावसाधने वा इच्छा भवति, मनोवृत्तिरूपज्ञानस्य तदभावात्तत्र इच्छाभाव इति तात्पर्यम् ।

न्यायरत्नावली ।

प्यत्वात्स तयेति चेन्न । तस्य तदव्याप्यत्वादि"त्युक्तमुदयनाचार्यै
वैद्धाधिकारे । सुखव्याप्यत्वस्य काम्यत्वाप्रयोजकत्वे अयेत्यादिशु
ङ्गानुपपत्तेः । तस्मात्सुखत्वादिवत्सुखादिव्याप्यत्वमपीच्छाप्रयो
जकम् ।

वस्तुतस्तु अस्मदर्शने सुखमात्मैव । चन्दनादियोगजन्यम-
नोदृष्टेस्तत्र व्यञ्जकत्वमात्रम् । तस्य च न केवलरूपेण काम्यता,
सिद्धत्वात् । नापि भानविषयत्वेन, तस्य स्वप्रकाशत्वेन भाना
विषयत्वात् । नाप्यावरणमावृत्तिविशिष्टतया, आवरणस्य तत्र क-
ल्पितत्वेन तदभावस्यावरणकालेऽपि सत्त्वेन सिद्धत्वात् । किन्तु
स्वावरणविरोधिमतोदृष्टिविशिष्टतया । यद्यप्यनवच्छिन्नानन्दरूपेण
आत्मा मूलाज्ञानेन समारकाले सदैवावृतः, तथाप्यवच्छिन्नसाक्ष्या-
नन्दाद्यावरणावस्याविशेषस्य चन्दनादियोगजन्यमनोदृष्ट्या समु-
च्छेदात्तस्या स्वपूर्वकालीनसाक्ष्यानन्दाद्यावरण प्रति-विरोधित्वेन
तद्विशिष्टतया काम्यत्वम् । एव चरममनोदृष्टेरनवच्छिन्नात्मानन्दा-
वारकमूलाज्ञानविरोधित्वात्तद्विशिष्टतया काम्यता । आचारकाज्ञा
नविरोधित्व तु आचारकाज्ञानतत्प्रयुक्तदृश्ययोरुक्तोच्छेदान्तर-
क्षण तत्र वर्तमानत्वम् । यद्यपि साक्ष्यानन्दे कालान्तरावच्छेदे-
नावारकाज्ञानस्य एतत्कालीनमनोदृष्ट्युत्पत्त्यव्यवहितपूर्वम् आचार-
कत्वाभावात् अज्ञानानामनादित्वेऽपि कदाचिदेव कस्यचिदज्ञान-
स्यावारकत्वमिति सिद्धान्ते स्वीकारात् कालान्तरावच्छेदनावार-
काज्ञाने एतत्कालीनमनोदृष्टिर्न विरोधिनी, तथापि या मनोदृष्टिः
स्वोत्पत्त्यव्यवहितपूर्वकाले यादृशानन्दावारकाज्ञानस्य विरोधिनी
तद्विशिष्टतया तादृशानन्दस्य काम्यतेत्युक्तौ न दोषः । तथा च
तत्त्वज्ञाने इच्छानुत्पादेऽपि तद्विशिष्टरूपेण अनवच्छिन्नानन्दे इच्छा-
सम्भवात् तादृशानन्दरूपेणप्रयोजकत्वज्ञानात् श्रवणार्दा प्रवृत्तिः ।

वस्तुतस्तु मन्मतेऽपि तार्किकादिमत इव सुखत्वजातिमत्त्वेनैव

न्यायरत्नावली ।

काम्यता, न तु तादृशवृत्तिमत्त्वेन, गौरवात् । उक्तजातिस्तु तादृश
वृत्त्युपहितात्मनि स्वीक्रियते । असत्त्वापादकाज्ञानाविषयत्वप्रयोज
काविशिष्टचित्ति ज्ञानत्वजातिरिव, कैवल्यदशायामात्मनि ज्ञानत्व-
स्येव, मुख्यत्वस्यासत्त्वेऽपि तदुपलक्षितप्रकाशसत्त्वान्न दोषः । पद
वाच्यतावच्छेदकमात्रस्य तदानीमस्वीकारात् सर्वथापि मुमुक्षोस्तत्र
प्रवृत्तिरूपपद्यते ।

अथैवमपि तत्त्वधीकालपर्यन्तमनुवर्तमानः संसारबन्धस्तत्त्व-
ज्ञानोत्पत्त्युत्तरकाले क्व गत इति प्रश्ने किमुत्तरं भवदर्शन-
इति चेत् । दर्शनान्तरे यदुत्तरम् । अथ दर्शनान्तरे आत्य-
न्तिको दुःखध्वसस्तत्त्वज्ञानेन जायत इति चेत्, किं तावता,
दुःख तु क्व गतम् । अथ न कुत्रापि गतम्, तत्त्वज्ञानोत्तर तु
कुतो न प्रधीयते इति चेत्, ध्वसाधिकरणकालस्य प्रतियोग्याधि-
करणत्वाभावनियमस्वीकारादिति चेत्, सत्यम् । सखे न खेद
तदा याहि । तत्त्वज्ञानोत्पत्तिक्षणस्य दुःखाधिकरणकालपूर्वत्वाभा-
वनियमोऽपि नापलापितु शक्यते तद्वत् अस्मदीयदर्शनेऽपि प्रमायाः
स्वसमानविषयकाज्ञानतत्त्वयुक्तदृश्यविरोधित्वनियमः, युक्त्यादि-
प्रमायां तथा दर्शनात् ।

अथ तत्त्वज्ञानस्य संसारनाशहेतुत्वे सखेवेदमुपपद्यते, नाश-
जनकस्य प्रतियोगिविरोधित्वनियमात्, अन्यथा व्याप्तिग्राह-
कतर्कानवतारादिति चेन्न । घटदुःखादीनां तत्त्वकालाविशिष्ट
कपालात्मादिकमेव नाश इति भाभाकरादिमतेऽपि मुद्गरपा-
ततत्त्वज्ञानादीनां घटदुःखादिविरोधित्वस्वीकारात् । यदि तेषां
तन्न स्यात्, तदाऽग्रेऽपि घटाद्यनुवृत्तिस्स्यात् इत्यादितर्कानवताराच्च ।
एकाज्ञानपक्षे युक्त्यादिप्रमाया उक्तविरोधित्वाभावात् अदृष्टान्तत्वेऽपि
व्यतिरेकव्याप्तिग्रहसम्भवात् सम्भवत्येव प्रमाया उक्तविरोधित्वानु-
पानम् । 'विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त' इत्यादिश्रुतिप्रामाण्याच्चोक्तवि-

तस्मादज्ञानज्ञापकत्वात्सप्रयोजनकत्वाच्चात्मतत्त्वप्रतिपा

न्यायत्वावली ।

रोधित्वमिति दिक् ।

ननु जीवन्मुक्तिस्वीकारपक्षे तत्त्वज्ञानस्य नोक्तविरोधित्वमिति चेन्न । अप्रामाण्यज्ञानाद्यनास्फुण्डितत्वेनेव भ्रमव्याप्यभुज्यमानादृष्टाद्यभावेनापि तत्त्वज्ञानस्य विशेषणीयत्वात् तादृशस्य दर्पणादिसन्निधानस्य समकालीने तत्त्वज्ञाने प्रतिविम्बादिभ्रमविरोधित्वाददर्शनादज्ञानतज्जन्यभ्रमयोरुच्छेदेऽपि भ्रमसंस्कारादीनिभयकम्पादिकार्यदर्शनेन तत्त्वज्ञानादीनिदृष्टसंस्कारसहिततत्त्वधीविशेषस्यैव उक्तविरोधित्वनियमाच्च । स्वसमानविषयकाज्ञानतत्सम्बन्धतदधीनदृश्यसत्पत्वधीविरोधित्वनियमस्तु तत्त्वधीमात्रस्य न व्याहृत इति दिक् । उपमहरति-तस्मादिति ।

नन्वात्मभिन्नवस्तुमात्ररूपस्य समूलबन्धस्य तदुपाहितात्मज्ञानेन नोच्छेदः, ज्ञानस्य स्वविषयानिवर्तकत्वात् । 'तमेव विदित्वा तिमृत्युमेती'त्यादिश्रुत्याऽऽत्ममात्रविषयकज्ञानस्यैव बन्धनिवर्तकत्वोक्तेश्च । तादृशज्ञानं च न प्रसक्तम्, आत्मनो वहिरिन्द्रियायोग्यत्वात् । तस्य स्वप्रकाशत्वेन सुखादीनां स्वप्रकाशसाक्षिमात्रभास्यत्वेन च मनसो वहिरिन्द्रियाग्रसहकृतस्य ज्ञानाकरणत्वाच्च । 'अपनिपटं पुरुषं पृच्छामी'त्यादिश्रुत्याऽपनिपट्वाक्यमात्रबोध्यत्वोक्तेश्च । नापि शाब्दम् । परोक्षज्ञानस्य प्रत्यक्षान्यासानिवर्तकत्वात् ।

अन एव नानुमिति । तत्र हि अनात्मरूपे पक्षे आत्मनः ससर्गो

ननुपपत्तिः ।

फलितार्थमुत्सहरति तत्र दिने । तस्माच्छब्दात्प्रमातृत्वात् पूर्वमध्यासानुगुणाज्ञानरत्यात् अज्ञानज्ञापकत्वात् अज्ञानविषयताद्यद्विषयकत्वात् । तथा चाहप्रत्ययस्य केवलात्मविषयत्वाभावादात्मनः सन्दिग्धत्वापूर्वत्वादिसम्भवात्तत्र प्रमाणं सच्छब्दात् सार्थकमेवेति मात्र । अतएव प्रयोजनसद्भावादपीत्याह सप्रयोजनवेति । भ्रमनिवृत्तिरूपप्रयोजनस-

न्यापरत्नावली ।

विषयः ? अथवाऽऽत्मरूपे ? । नाथः । तादृशज्ञानस्य वन्द्यानिवर्तक-
त्वात् । नास्त्यः । अत्यन्ताभेदे ससर्गासम्भवात् । तद्दृष्टस्तद्दृ-
ष्ट्यादिज्ञानस्याप्रमात्वेन तद्दृष्टादिव्यक्तिभिन्नवस्त्वनुयोगिकससर्गेण
तद्दृष्टादिव्यक्तिविशिष्टज्ञानत्व तद्दृष्टादिव्यक्तिप्रमात्वमित्यस्यावश्यवा-
च्यत्वात् । तद्यत्कौ तादात्म्यसम्बन्धेन तद्यत्कित्विविशिष्टज्ञानस्यानुवाद-
रूपत्वेनाप्रमात्वाच्च । स्वकारणीभूताद्दृष्ट इति ज्ञानविषयादाधिकं घटे
द्रव्यत्वसंस्पर्शाभेदे विषयीकुर्वतो हि ज्ञानस्य प्रमात्व युक्तम् । त-
द्यत्कौ तद्यत्कित्वस्वरूप तद्यत्कित्वादात्म्य विषयीकुर्वता तु ज्ञानेन
स्वकारणीभूततद्यत्कित्विरिति ज्ञानविषयादाधिकं किं विषयीकृतम्, येन
धारामध्यगज्ञानवदप्रमा न स्यात् ।

ननु विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानादेः विशिष्टवैशि-
ष्ट्यबुद्धौ हेतुत्वस्य मीमांसकैरस्वीकारात्, स्वीकारेऽपि
कार्यभूतज्ञानस्य विषयतायाः कारणीभूतज्ञानविषयतातः
विलक्षणत्वेन च नानुवादकत्वमिति चेन्न । विलक्षणाया
अपि विषयतायाः नैष्कल्पेन ज्ञानेऽनुवादतुल्यत्वस्य दुर्वारत्वात् ।
न हि 'घटो घट' इति ज्ञानस्य स्वीकारे तस्य संज्ञपादिनिवृत्ति-
रूप फलमास्ति । 'घटो घटो नवे'त्यादिज्ञानस्याहार्यत्वेन तन्निवृत्ते-
रफलत्वात् । जीवत्वेदवरत्वोपलक्षितयोः ऐक्यज्ञाननिवृत्तिस्तु तादृ-
शैक्यस्य निर्विकल्पकादेव । तच्च नानुपितिः । तस्याः किञ्चिद्दर्म-
विशिष्टप्रसन्नाध्यावगाहित्वनियमात् । तस्मादभेदे सत्यापि उपाधि-
भेदप्रयुक्तो वा, विशिष्टकेवलभावप्रयुक्तो वा यत्र विशेषणविशेष्य-
व्यक्तयोर्भेदः; तत्रैवाभेदसंसर्गस्य प्रमा । यथा घटो द्रव्यं विशिष्ट-
सत्ता शुद्धसचेत्यादी । अत एव घटाभावो घटाभाववानित्यादौ
एकत्वादिविशिष्टघटाभावत्वादिरूपेणैव घटाभावादेर्विशेष्यता ।

नाप्युपपितिः । 'स गौरनेन गवयेन सह' ।

म्भवेन शब्दप्रमाणमात्रोच्छेदापत्ति, द्वितीये वाक्यान्वयव्यतिरेकिविरोधप्रसङ्ग । न चालोकादेरिव अन्वयव्यतिरेकी तौ न करणत्वसाधकाविति वाच्यम् । तथासति व्यासङ्ग दशाया सत्यपीन्द्रियसम्बन्धे प्रत्यक्षादर्शानाम्न एव सर्वत्र प्रमाण चक्षुरादि तु सहकारि कारणमिति कल्पनाया सम्भवात् सर्वत्र प्रमाणमात्रोच्छेदापत्ति । सिद्धमत शब्द एव तत्र परण तज्जन्य चापरोक्षमेव, तदन्तर साक्षात्करोमीति प्रतीति । एव कृतेपीत्यभिप्रेत्यैवान्न वाच्यमेवेत्येवकार । अनेनेन्द्रियकरणकं ज्ञान प्रत्यक्षमितिप्रत्यक्षलक्षणानुरोधात् भावनया सहकृतेन मनसंवापरोक्षप्रमा भवति वाच्यत्तु प्रथमतः परोक्षप्रमैव भवति करणस्वाभा व्यादिति योगिना मतनिरास । इन्द्रियकरणकमेव ज्ञान प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षलक्षणानुरोधेन मनसैव तस्यापरोक्षमित्यभ्युपगमे 'यन्मनसा न मनुते' इति श्रुतिविरोध । भावनाजन्यत्वे तस्य कामातुरस्य कामिनी भावयती व्यवहितकामिनीसाक्षात्कारस्येवाप्रामाण्यप्रसङ्गश्च ।

ननु भावनाजन्यत्व न तत्राप्रामाण्यप्रयोजकं किन्तु बाधितविषयत्वम्, शुक्तिरजतादि भ्रमेषु भावनां विनापि जातेषु बाधितविषयत्वेनैवाप्रामाण्यनिश्चयात्, ब्रह्मसाक्षात्कारे त्व-बाधितविषयत्वात्प्रामाण्य भावनाजन्यत्वेपि न व्याहृत्यते, नापि भावना सर्वत्र दोष, येन भावनारूपदोषजन्यत्वेनाप्यप्रामाण्य स्यादिति चेत् । सत्यम् । तथापि परोक्षज्ञानमूलकभावनाया अपरोक्षधीजनकत्वबाधस्य बह्वपनुमितिमूलकभावनायां दृष्टत्वाच्च भावनाकोटिभिरपि साक्षात्कारो भवति किन्तु शब्दादेव, तदथस्यापरोक्षत्वादिति भाव । तत्र विषयगतापरोक्षत्व-स्वाकारवृत्त्युपहितप्रमातृचैतन्यसत्तातिरिक्तसत्ताकत्वशून्यत्वे सति योग्यत्वम् । धमाधमयोः प्रत्यक्षवारणाय विशेष्यदलम् । रूपी घट इत्यादिप्रत्यक्षस्थले सह्युपापरिमाणदे प्रत्यक्षत्ववारणाय सत्यन्तदले स्वाकारवृत्त्युपहितेति प्रमातृविशेषणम् । तथाच रूपसह्युपादीनामेकदेशस्थत्वेन तदवच्छिन्नचैतन्यानामन्याद्रूपावच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमात्रभेदे सह्युपादावच्छिन्नस्यापि प्रमात्रभिन्नतया सह्युपादावच्छिन्नसत्ताया रूपप्रमातृचैतन्यसत्तातिरिक्तत्वाभावेपि न सह्युपादीना रूपाद्यानारवृत्तेदशाया प्रत्यक्षत्व तदानां सह्युपादाकारवृत्त्यभावेन सह्युपादिसत्ताया सह्युपादाकारवृत्त्युपहितप्रमातृचैतन्यसत्तातिरिक्तत्वाभावात् । प्रमात्रभिन्नत्वमपहाय तादृशशून्यत्वोक्तिस्तु भावविषये यस्तुतः प्रमात्रभेदस्य 'अहमिम पद्यामि' इति भेदानुभवबाधितत्वात् । तादृशशून्यत्व च ब्रह्मचैतन्ये स्वत एवास्ति चैतन्या-दास्यैकत्वेनैवैकसत्ताकत्वात् । चाप्ये त्विन्द्रियसन्निकर्षादिबलेनान्त करण यदा बहिर्नि सरति तदा विषयचैतन्यप्रमातृचैतन्ययोरेकदेशस्थत्वेनैकयात्स्वावच्छिन्ने ब्रह्मचैतन्येऽप्यस्त विषयादिक प्रमातृचैतन्य एवाप्यस्त भवति, आरोपितस्याधिष्ठानभूतविषयचैतन्याभिन्नप्रमातृचैतन्यसत्तामात्रत्वात्, आरोपितपदार्थस्याधिष्ठानसत्तातिरिक्तसत्ताया अनप्राप्तारात् । अत-एवानुमित्यादिस्थले न बह्वुपादे प्रत्यक्षत्व तत्रान्त करणस्य बहिर्निर्गमनाभावेन विषयचैतन्यप्रमातृचैतन्ययोरेकत्वाभावेन प्रमातृचैतन्यस्याधिष्ठानत्वाभावात् बह्वुपादेस्ततः पृथक्-सत्ताकत्वात् ।

अथवा निवृत्ताज्ञानत्वमपरोक्षत्व तच्च चित्तोज्ञानविषयताशून्यत्वे सति चिद्रूपत्वम्, दृश्यानान्त्वज्ञानविषयतानवच्छेदकरत्वे सति दृश्यत्वम् । तत्रार्थे विशेष्यदल वक्ष्यमाणयु क्त्या स्वतोऽज्ञानाविषयस्य घटादे सर्वदाऽपरोक्षव्यवहारवारणाय । विशेषणदल स्वज्ञाननाशकवृत्ते पूर्वमपि साक्षिणोऽपरोक्षव्यवहारवारणाय । द्वितीये विशेष्य विकल्पोऽस्ति त्वेति तुच्छेऽतिव्याप्तिवारणाय । सत्यन्तमाकाशादे प्रत्यक्षत्ववारणाय । चिदाचित्तोद्वयोरपि कथि तत्प्रकाराज्ञानशून्यत्व तु प्रमासामर्थ्यैव प्रमाफले भवति 'तरति शोकमात्मवित्, विद्वा न्नामरूपाद्रिमुक्' इत्यादि श्रुतिभि ज्ञानसमकाल मुक्त इति वृद्धोक्तिभिश्चाज्ञाननाशस्य ज्ञानसमकालिकत्वप्रतिपादनेन प्रमासामर्थ्या एवाज्ञाननाशकत्वज्ञापनात् । सा च सामग्री इन्द्रियसन्निकषादिस्था, योग्यत्वनदार्थभिदपरशब्दादितात्पर्यनिश्चयस्था च । प्रमया तु प्राक ष्य विषयस्येति न प्रमाया अपि वैयर्थ्यामिति सङ्क्षेप । ज्ञानस्यापरोक्षत्व तु तादृशापरो क्षयोरन्यतराश्रयविषयकत्वम् । अथवा ज्ञानस्यापरोक्षत्व तत्तदिन्द्रिययोग्यवर्तमानविषयाव च्छिनचैतन्याभिनत्वम् । अतीतमुखादिसृतावतिव्याप्तिवारणाय वतमानत्व विषयविशेषणम् । धर्मादिशब्दबोधेऽतिव्याप्तिवारणाय योर्येति । सुरभि चन्दनमित्यादौ सौरभादे प्रत्यक्षत्व- वारणाय तत्तदिन्द्रियेति सङ्क्षेप । अथवा सामान्यतो ज्ञातस्य विशेषणो ज्ञानार्थ मननापर- पर्यायो विचार तदनु निदिध्यासन च सामान्यज्ञानमेव तत्तु निर्गुणत्वादिना प्रमाणायोग्यस्य कुतस्तत्राह—**तस्य चेति । प्रमापक शब्दपरोक्षप्रमाचनक निदिध्यासन प्रति भवणस्य** चरणताज्ञापनाय वाक्यमेवेत्वेवकार । श्रुतिभिरेवावगतस्य भावनासहकृतेन मनसाऽऽपरोक्ष्यम् 'मनसैवानुदृष्टव्य'मिति श्रुतेरिति भाव । न च 'यन्मनसा न मनुते' इति श्रुतिविरोध, भावना विना मनोगम्य न भवतीति तदर्थत्वात् । अन्यथा औपनिषदत्वमपि न स्यात् 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति श्रुते । तस्माद्यथा औपनिषदत्ववागम्यत्वयोद्वयो रप्यविरोधाय शक्या वाचो निवर्तन्ते इत्येवार्थो न तु सर्वथा निवर्तन्ते एवेति तथा प्रकृ- तेपि 'मनसा न मनुते' 'मनसैवानुदृष्टव्यम्' इति द्वयोरविरोधाय भावना विना न कदा- चिन्मनसा जानाति भावनायान्तु जानात्येवेत्यय तथैवोपलभेरिति भाव । एतेन परोक्ष त्वापरोक्षत्वयो प्रमाणस्वभावकृतत्वेपि न हानि, मनोरूपेन्द्रियजन्यत्वेन ब्रह्मज्ञानस्यापरोक्ष त्वाभ्युपगमान् । एव भावनाजन्यत्वेन व्यवहितकामिनीसाक्षात्कारवनाप्रामाण्यमपि, अत्रा धितार्थत्वेन प्रामाण्यसम्भवात् ।

अथमननिष्कर्ष । शब्दापरोक्षत्वादिमते 'मनसैवानुदृष्टव्य' मित्यत्र कर्तृत्व वृत्ती यार्थो न करणत्व 'यन्मनसा न मनुते' इति श्रुतिविरोधात्, औपनिषदममाख्याविरोधाच्च । तथा च साधनवतुष्टयसम्पदनन्तर श्रुतिकरणकमन कर्तृकदृशानविषय आत्मेति तत्रार्थ । योग्यापरोक्षत्वादिमते तु शब्दादेव परोक्ष न मानान्तरात्, [औपनिषदसमाख्याविरोधान्] धपरोक्ष तु भावनासहकृतात्मनस एव, केवलस्य व्यभिचारित्वेन करणत्वासम्भवेपि योगसह- कृतस्यायोग्यपरमाणादिप्रत्यक्ष इव कारणत्वे षाधकाभावात् । 'निदिध्यामिनव्य'

न्यायरत्नावली।

चाक्षुषादीनामपि प्रत्यक्षत्वं नेन्द्रियकरणकत्वादिरूपम्, सुखादि-
प्रत्यक्षे आत्मसाक्षिमात्ररूपे अव्याप्तेः । किन्त्वज्ञानविषयतासामा-
न्यशून्यविषयकत्वम् । घटादिकं च यद्यपि जडत्वात् सर्वदैवाज्ञाना-
विषयः, तथापि तत्र चाक्षुषादिवृत्त्यभावकाले तदवच्छिन्नचि-
तोऽज्ञानविषयत्वात्तादात्म्यापन्ने घटादावप्यज्ञानविषयत्वव्यव-
हारः । अत एव चाक्षुषादिवृत्त्यभावकालीने घटादिपरोक्षज्ञाने न
प्रत्यक्षव्यवहारः । चाक्षुषादिवृत्तिकालीने तु घटादेरपरोक्षज्ञाने
प्रत्यक्षत्वव्यवहारो निष्प्रत्यूहः । विद्यमानसुखादौ तु साक्षी सर्वदैव
प्रत्यक्षः । सुखादितादात्म्यापन्नस्य साक्षिणः सर्वदैवाज्ञानाविषय-
त्वात्, ब्रह्मात्मैकपाकारमनोवृत्तिकाले च ब्रह्मात्मैक्यस्याज्ञानाविषय-
त्वात्तद्विषयकत्वेनोक्तवृत्तेः प्रत्यक्षतेति न कोऽपि दोष इति भावः ।

ननु वृत्तिः प्रत्यक्षरूपा सती अज्ञाननाशिका, प्रत्यक्षत्वं च तस्या
अज्ञानाविषयविषयकत्वम्, तथा चाज्ञाननाशात् पूर्वमज्ञानाविषयत्वस्य
विषयेष्वभावात् वृत्तेरज्ञाननाशकत्वानुपपत्तिरिति चेन्न । न हि वृत्तिरज्ञान-
नाशिका, किन्त्वज्ञानाधिकरणक्षणवृत्तिवृत्तेरेवाज्ञाननाशकत्वात्(१) ।

नारायणी ।

वाप्यबोधकरीतिस्तु सङ्क्षेपेण प्रदर्श्यते ।
पदयोस्तु समानाधिकरणत्वं पदार्थयोः ।
विशेषणविशेष्यत्वं लक्ष्यलक्षणतापि च ।
सम्यग्ध सोयमित्यादाविव तस्माद्विरुद्धकम् ॥
एतत्प्रया विरुद्ध तत्रैव विशिष्टपरमात्मनो ।
स्वरूपं लक्ष्यत्येक तस्यमस्यादिका धृति ॥
उपक्रमादिलिङ्गेन नैव भिन्नार्थिका तत ॥

अयमर्थः । पदयोर्भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोरेकस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिरूपं सामा

ज्ञानादिना भावनाया कारणत्वप्रतिपादनाच्च । तत्र प्रथममते ध्वनमनननिदिध्यास
नानां क्रमेणाप्रामाण्यशङ्काऽसम्भवावनाविपरीतभावानां निश्चितं फलम्, द्वितीयमते तु
ज्ञान प्रत्येव द्वारद्वारिभावेन हेतुत्वमिति विवेकः । व्यक्तीभविव्यति चेदमुपरिष्ठात् ।

(१) किन्त्वज्ञानाधिकरणक्षणवृत्ति वृत्तेरेवाज्ञाननाशकत्वादिति सर्वत्र पाठः स च
विरुद्ध एव भातीत्ययमस्माभिर्निवेदितः ।

न्यायरत्नावली ।

तत्रापि इन्द्रियजन्या वृत्तिः स्वसमानविषयकाज्ञाननाशः । आत्मविषय-
का तु शब्दजन्यापि । तथा च यादृशाज्ञानाभावो यद्वृत्तेरुत्पत्तिक्षणा-
वधि प्रतीयते, सा वृत्तिः तदज्ञाननाश इति तु निष्कर्षः । वृत्तिवि-
शेषस्याज्ञानविशेषनाशकत्वे तु तदुत्पत्तिक्षणे तद्वृत्तितदज्ञानयोः अ-
त्ययस्यानुभवविरुद्धस्यापत्तेः । न हि युगपदेकस्मिन्विषये ज्ञातत्वा-
ज्ञातत्वे केनाप्यनुभूयेते । यदि तु घटाद्यवच्छिन्ना चिच्छुद्धचित्तो त-
भिन्ना (१) तथा च ब्रह्मसाक्षात्कारोत्तर घटायाकारवृत्त्यभावकाले
अज्ञानाविषयशुद्धचित्तादात्म्यस्य घटादौ सत्त्वात् अपरोक्षव्यव-
हारापात्तिरित्युच्यते, तदा चित्तः अपरोक्षत्वमज्ञानाविषयचिद्रूपत्वम् ।
विशेष्यमात्रस्योक्तौ तत्त्वज्ञानात् पूर्वमपि आत्मब्रह्मणोरैक्य साक्षा-
त्करोमीति धीस्स्यात् । विशेषणमात्रस्योक्तौ घटादौ सर्वदा अप-
रोक्षव्यवहारस्स्यात् । दृश्यानामपरोक्षत्व त्वज्ञानविषयतानवच्छे-
दकत्वविशिष्टदृश्यत्वम् । तादृशापरोक्षत्वयोरन्यतराश्रयविषयकत्व
ज्ञानस्यापरोक्षत्वम् ।

नारायणो ।

नाधिकरण्यम्, पदार्थयो परस्परोद्देश्यविधेयभावेन परस्परमेद्रव्यावर्तक-
त्वात् ध्यावर्त्यन्यावर्तकभावरूपो विशेषणविशेष्यभाव, पदयो पदार्थयोश्च
विरुद्धविशिष्टत्वाशरित्यागेनाविरुद्धनिष्कृष्टधर्मिमात्रेण सह लक्ष्यलक्षण-
भाव, पदप्रत्यगात्मनो प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावरूप, पदार्थप्रत्यगात्म-
नोस्तु उपपाद्योपपादकभावरूपश्चेति सम्बन्धत्रयस्य सोऽय पुरुष
इत्यादिवाक्येष्विष्य तत्प्रमस्यादिवाक्येष्वपि सद्भावात् । तेन धृतीरपि
निष्कृष्टयोरैक्यरूप शुद्ध स्वरूप बोधयति । तथाहि यथा सोऽय पुरुष इति
वान्ये स इति तत्पदस्य तद्देशतत्कालवैशिष्ट्य प्रवृत्तिनिमित्तम् अयशब्द
स्यैतत्कालैतद्देशवैशिष्ट्य भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयो [सोऽयशब्दयोरेकस्मिन्पुरु-
षपदोपस्थापितपिण्डे तात्पर्यम् । सोऽयमय स इति च विशेषणविशेष्य-

(१) अत्र “तथाच घटायाकारवृत्त्यभावकाले अज्ञानाविषयशुद्धचित्तादात्म्यस्य घटादौ
सत्त्वात् ब्रह्मसाक्षात्कारोत्तरमपरोक्षव्यवहारापात्तिरित्युच्यते” इति (३) गणुस्तके परन्तु तन्त्रे
अन्यागत्रतेरेव ष्पुस्तकांशो निवेशित ।

न्यायरत्नावली ।

ननु उक्तवाक्यादपि नोक्तज्ञानस्योत्पत्तिसम्भवः, उक्तवाक्यान्तर्गततत्त्वमादिपदार्थापरिचयात् । मानान्तरप्रमिते हि पदार्थे गृहीतसङ्केतसम्बन्धस्य पदस्य ज्ञानेन उपस्थापिते सति वाक्यार्थः प्रतीयते । तत्त्वमादिपदानां चार्था न मानान्तरेण प्रमिताः । जगत्कारणत्वादिविशिष्टचिद्रूपस्य तत्पदवाच्यस्य हि नानुमानेन ज्ञानम् । 'आद्यकार्यं सकर्तृकम् कार्यत्वात् यद्यत्कार्यं तत्तत्र सकर्तृकम्, यथा घट' इत्याद्यनुमानस्यापयोजकत्वात् । यदि हि कार्यसामान्ये कर्ता करणस्यात् तदा कार्यत्व कर्तृजन्यत्वरूपसकर्तृकत्वव्याप्य स्यात् । यदा तु घटादिकार्येऽपि न कुलालादिः कारणम्, कुलालादिक्रियादेरवश्यं कारणत्वस्य वाच्यत्वेन कुलालादेः तत्पितृवदन्यथासिद्धत्वात्, तदा आद्यकार्ये कर्तुः कारणत्वस्य का कथा । आरम्भवादस्वीकारेण आद्यकार्यस्य क्रियासंयोगादिप्रयोज्यत्वासम्भवात् । 'आत्मन आकाशस्तम्भूत' इत्यादिश्रुत्यनुसारेण महत आकाशादेरेव प्रथममुत्पत्तेः उक्तश्रुतेस्स्तावकत्वेन न स्वार्थे प्राप्ताण्यम् । तत्प्रामाण्यवादिनो देवताधिकरणस्य अस्वीकारिणि 'न कदाचिदनीदृश जग'दिति भीमासकसिद्धान्ते सृष्टिप्रलयाभावेन आद्यकार्यस्यैवा-

नारायणी ।

भाव, विशिष्टशक्तयो सोयशन्दयोर्विरुद्धविशिष्टाशक्त्यागेन पुरुषेण सह लक्ष्यलक्षणभावश्च । तथा तत्त्वमस्यादिवाक्येष्वपि जगत्कर्तृत्वादिविशिष्ट्यं तत्पदस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्, त्वंपदस्यावस्थानयवत्त्वम् । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयो तत्रपदयोरेकस्मिन् शुद्धे तात्पर्यम्, तस्य त्वं तदिति विशेषण विशेष्यभाव, विरुद्धार्थधर्मत्यागेन शुद्धेन सह लक्ष्यलक्षणभावश्चेति । विशिष्टयोस्तत्त्वपदाभ्यां ज्ञतयोपस्थापितयोर्भिन्नयोरभेदायोगेन लक्षणया बोधितयो शुद्धपदार्थयोरेक्य सामानाधिकरण्यमर्यादया प्राप्तमप्युपासीतेति पदकटपनाम्रमनिरासद्वाराऽसीत्यादिपदेन दृढीक्रियते । एवमन्यत्रापीति दिक् । नच तत्त्वमसीति वाक्यस्य तस्य त्वमसोत्यर्थ इति वाच्यम् । 'एकमेवाद्वितीय' मित्युपक्रम्य 'एतदात्म्यमिदं सर्वम्' इत्युपस-

वाक्यं च पदार्थज्ञानद्वारैव ज्ञापकमिति तत्त्वपदार्थयोः प्रकृतवाक्यार्थानुकूलयोरन्यतोऽसिद्धत्वात्तावपि

न्यायरत्नावली ।

लीकत्वात् । उक्तान्यथासिद्धिमस्वीकृत्य कुलालादिहेतुत्व च स्वीकृत्य तददृष्टान्तमात्रेणाद्यकार्ये कर्तृजन्यत्वस्वीकारेऽपि बहुजनाश्रयमासादाद्विदृष्टान्तेन पृथिव्यादेर्नामाकर्तृकत्वानुमानापत्तेश्च । अत एव कार्योत्पत्त्यन्यथानुपपत्तिरपि नेशस्य जगत्कारणत्वं मानम् । तथा च तत्पदवाच्यस्याननुभूतत्वेन तत्सम्बन्धित्वेन शुद्धब्रह्मणस्तत्पदलक्ष्यस्य सुतरामननुभूतत्वात् न तत्पदेनोपस्थितिसम्भवः । त्वम्पदवाच्यस्य तु जाग्रदाद्यैकैकावस्थाविशिष्टरूपेण माक्षिणा गृहीतत्वेऽपि ज्वस्याश्रयविशिष्टस्य त्वम्पदमूर्यार्थस्य त्वम्पदलक्ष्यस्य शुद्धजीवस्वरूपस्य चाननुभूतत्वेन न त्वम्पदेनोपस्थितिसम्भव इति तत्त्वम्पदलक्ष्यार्थयोरैक्यं कथं बोध्यमित्यत आह—वाक्य चेति । ज्ञापकपदार्थयोरैक्यादिज्ञापकम् । तत्त्वम्पदार्थयोः—पदाभ्यां वाच्ययोरैक्ययोश्च । प्रकृतवाक्यार्थानुकूलयोः—तत्त्वमर्माति वाक्यार्थयुद्धौ प्रयोजकीभूतोपस्थितिर्विषययो । वाच्योपस्थितिद्वारलक्ष्योपस्थितेरेव लक्ष्यप्रतिपत्तिवाक्यार्थयोरे हेतुत्वान् । अन्यतः—श्रुतिभिन्नप्रया

नारायण ।

हारादिलिङ्गविरोधात् । कौशीलन्या तत्त्वमसीत्यात्माऽधगम्य इत्युक्त्वा तत्त्वमसिवाक्यस्य 'अहं ब्रह्मास्मीत्यर्थप्रदर्शनाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः ।

अनु तत्त्वपदार्थयोर्नातरणम्यत्वमस्ति न वा ? आद्ये मानान्तरानधिगतत्वरूपापूजत्वलिङ्गमङ्गप्रसङ्गः । अन्त्ये शास्त्रादपि तद्बोधोदात्तभवः । मानान्तरेण प्रमिते पदार्थे गृहीतवृत्तिकस्य पदस्य ज्ञानेनोपन्यापिते सति वाच्यार्थरोधस्यानुभवसिद्धत्वात् न तयो रूपाद्यभावात्मानान्तरगम्यत्व समवति धत्तु वा युक्त सिद्धान्तमङ्गप्रसङ्गादित्यत आह—वाक्य चेति । पदकदम्बात्मक वाच्य चेत्यर्थः । पदार्थज्ञानद्वारैव—वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिद्वारैव, ज्ञापक वाच्यार्थप्रमापकम् । तत्त्वपदार्थयोः—तत्त्वपदाभ्यां वाच्ययोरलक्ष्ययोश्च, प्रकृतवाच्यार्थानुकूलयोः—प्रकृतवाच्यार्थयुद्धिप्रयो जकीभूतोपस्थितिर्विषययो । अन्यतोऽसिद्धत्वात्—उपनिषद्भिन्न-

शास्त्रेणैव प्रमातव्यौ, यूपाहवनीयादिपदार्थवत् । तत
श्च 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि

न्यायरत्नावली ।

णात् । शास्त्रेणैव-श्रुत्यैव । यूपेत्यादि । यथा यूपपदार्थोद्देशेन
तक्षणादिसस्कारकर्मविधायकस्य 'यूप तक्षती'त्यादिवाक्यस्य
पर्यालोचनात्तक्षणादिजन्यसस्कारविशिष्टकाष्ठ यूपपदवाच्यमिति
निर्णय 'यूपे पशु वध्नाती'त्यादिवाक्याद् यूपससर्गो बुध्यते, यथा
वा 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत' 'नक्त गार्हपत्यमादधाति दिवाऽऽ
हवनीय' मित्यादिवाक्यपर्यालोचनेन दिवाधानादिसाध्याग्न्यादि
राहवनीयादिपदवाच्य इति निर्णय 'आहवनीये जुहोति 'गार्ह-
पत्ये पत्नीस्सयाजयन्ती'त्यादिवाक्यादाहवनीयादिससर्गो बुध्यत
इत्यर्थः । भूतानीति । उत्पन्नानीत्यर्थ । तेन पञ्चभूतान्यस्य गुण-
क्रियादेर्दृग्दृश्यतादात्म्येक्षणदेश्च ब्रह्महेतुकत्वलाभः । जायन्ते-उत्प

नारायणी ।

मानतोऽप्रमितत्वात् । तावपि-तत्त्वपदवाच्यलक्ष्यावपि, शास्त्रेणैव-वाच्य-
शेषरूपश्रुत्यैव । जन्यत्वं तृतीयार्थ । प्रमातव्यौ-प्रमाहो, श्रुतिप्रमाणमात्र
जयप्रमाविषयाविति यावत् । तथाच मानान्तरतोऽप्रमितत्त्रेपि वाक्यशेषै
रेव प्रमिते तत्त्वपदार्थे गृहीतवृत्तिकस्य तत्पदादेशानेनोपस्थापने सति
वाक्यार्थबोधसमवायानुपपत्तिरिति भाव । तत्र दृष्टान्तमाह यूपेति । यथा
यूप पशु वध्नातीति वाच्यत्वात् यूपे पशुगन्धनससर्गे प्राप्ते यूपपदार्थाका-
ङ्क्षायामन्यतोऽप्राप्तं यूपपदार्थं 'यूप तक्षती'ति वाक्य यूपादेशो तक्ष-
णादिसस्कारविशेषविशिष्ट काष्ठ,यूप इति वाच्यपर्यादया प्रमापयति ए-
वम् 'आहवनीये जुहोति' इति वाच्येनाहवनीये होमसंसर्गं प्राप्ते आहवनी
यपदार्थाकाङ्क्षायामन्यतोऽप्राप्तमाहवनीयपदार्थम् 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीना
दधीत' 'नक्त गार्हपत्यम्' 'दिवा आहवनीय'मित्तिवाक्यं दिवाऽऽधानादि
सामग्रीविशिष्टोऽग्निराहवनीय इति प्रमापयति । एव गार्हपत्यादिकमपि ।
आदिपदात् स्वर्गादिपरिग्रह । एतेन यूपाहवनीयादे केवलस्य प्रयक्ष
योग्यत्त्रेपि न हानि स्वर्गादेरतथात्वादिति दिक् । उपपादनफल
माह-नतथेति । प्रानान्तरणे प्रमितार्थस्य वाक्यशेषैरेव प्रमित्यङ्गीकारा
देवेत्यर्थ । यतो वेत्यादि 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन

जीवन्ती'त्याद्या. सृष्ट्यादिश्रुतयस्तत्पदवाच्यार्थस्य सम-
र्पिकाः । 'सत्य ज्ञानमनन्त'मित्यादयस्तु लक्ष्यार्थस्य । एव

न्यायरत्नावली ।

द्यन्ते । जातानि-दृश्यतया प्रादुर्भूतानि दृश्यानीति यावत् जीव-
न्ति-सत्तास्फूर्तिमर्यादादिक माप्तानि । प्रयन्तीति शतृप्रत्ययान्त
ल्य लभमानानीत्यर्थः । तथा च यतो ब्रह्मणो हेतोः कार्यं सर्वं
सृत्पत्रते, दृश्यानि सर्वाणि यत. सत्तास्फुरणादि लभन्ते, लीयमा-
नानि च सर्वाणि प्रलयकाले यत्प्रविशन्ति, तद्ब्रह्मेत्यर्थः । पञ्चमी
तृतीययोर्हेतुसामान्यार्थकत्वेऽपि लीयमानकार्याभारन्वोक्तयोपादान-
त्वं लभ्यते । 'तदैक्षत बहुस्या मजायेये' ति 'सोऽकामयत तदा
त्मानं स्वयमकुरुते'ति ईक्षणकामनाकृतीना जगत्कारणानिष्ठतया
निर्देशाद्ब्रह्मणो जगत्कर्तृतालाभः । 'येने'त्याद्येकवचननिर्देशात् 'य
एको जालवानीशत ईशनीभि'रित्यादिश्रुतेश्च जगज्जन्मादिहेतो-
रेकत्वमिति बोध्यम् । तत्पदवाच्यार्थस्येति । तत्त्वमसीति वा-
क्यप्रवृत्तेः पूर्वं सृष्ट्यादिवाक्यस्य सकृत्त्वात् प्रक्रान्तवाचितत्पदस्य
सृष्ट्यादिकारण वाच्यमिति भावः । इत्यादयस्तु लक्ष्यार्थस्येति ।

नारायणी ।

जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिस्रियन्ति तद्विजिज्ञासस्त्र तद्ब्रह्मे, त्या-
द्या सृष्टिस्थितिप्रलयरोधिका श्रुतय । श्रुत्यर्थस्तु यत यस्माद्गुपा
दानात् वै एव इमानि प्रत्यक्षाद्यवगतानि नामरूपात्मकानि
भूतानि ब्रह्मादिस्त्रयपयन्नानि जायन्ते उत्पद्यन्ते येन निमित्तभूतेन
जातानि उत्पन्नानि जीवन्ति वर्धन्ते यत्प्रयन्ति यत् ब्रह्म ल्यस्युपु-
प्यादौ वासनारूपेण गच्छन्ति अभिस्रियन्ति याधेन ज्ञानकाले
तन्मात्रस्वरूपाणि भवन्ति तद्विजिज्ञासस्त्र तद्विचारय विचार्यमाणे
यत्सृष्ट्यादिकर्तृ तद्ब्रह्मेत्यर्थ । तत्पदवाच्यार्थस्य-तत्पदजन्यार्थस्य ब्रह्मण,
समर्पिका-प्रमापिका । एव प्रमिते विशिष्टे गृहीतशक्तिकेन तत्पदेन
लक्षणया शुद्धोपस्थितौ कारणीभूतानुभवजनक वाक्यमाह-सन्द्यमिति ।
'सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म, यो वेद निहित गुहाया सोऽश्रुते सर्वाङ्कामान्'
इत्याद्या श्रुतय इत्यर्थ । लक्ष्यमस्य-तत्पदलक्ष्यस्य लक्षणया तत्पदोध्य-

जाग्रत्सुप्रसुप्त्यादिश्रुतयः (१) 'तद्यथा महामत्स्य उभे कूले अनुसञ्चरति पूर्वं चापर चैवमेवायं पुरुष एताद्युभावन्तावनुसञ्चरति स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं चै'त्याद्यास्त्वपद

न्यायरत्नावली ।

'ब्रह्मविदामोति परमिथनेन शुद्धब्रह्मज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वे उक्तं किं तद्ब्रह्मेत्याकाङ्क्षायां सत्पमित्यादिवाक्यस्य मृत्तत्वेन तत्पदलक्ष्यशुद्धब्रह्मपरत्वमिति भावः । (२) कूले-नद्यास्तीरे, अन्तौ-कर्मफलपरिपाकरूपौ, अनुसञ्चरति-अनुगच्छति, स्वप्नान्त-स्वप्नभोगरूपमन्तम्, बुद्धान्त-जाग्रद्भोगरूपमन्तम् । बुद्धान्तं चेत्याद्या इत्यत्राद्यशब्देन 'तद्यथास्मिन्नाकाशे श्वेनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तः सहत्य पक्षी सल्लवायैव ध्रियते एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्ताय धावति यत्र सुप्तो न कञ्चन काम नारायणी ।

स्येति यावत् प्रमापिका इति शेष । श्रुत्यर्थस्तु य पुरुषधोरेय ब्रह्म व्यापक सत्यं कालत्रयावाध्य तान जानस्वरूप जनन्त न विद्यते अन्तो यस्येति परिच्छेदत्रयरहित गुहाया पञ्चकोशाख्याया निहित साक्षित्वेन स्थित जानाति सर्वान् कामान् सर्वानानन्दान् अश्नुते अनुभवति स । 'ब्रह्मविदामोति परमित्यादिना शुद्धम्येव प्रकान्तिप्रारत्तत्वादिवाक्यं शुद्धतात्पर्यकमिति भावः ।

तत्पदार्थस्योभयविधस्य बोधिकामुक्त्या तत्पदवाच्यसमापिकामाह- तद्यथा । 'तद्यथा महामत्स्य उभे कूलेऽनुसञ्चरति पूर्वं चापर चैवमेवायं पुरुष एताद्युभावन्तावनुसञ्चरति स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं च । जादिना 'तद्यथा श्वेनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तः पक्षी सल्लवायैव ध्रियते एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्ताय धावती' त्याद्या श्रुतयः । न्यमर्थः । तत्

(१) तद्यथा महामत्स्य इत्याद्यास्त्वपदवाच्यस्येति पाठः षष्ठ्यन्तः । तद्यथा महामत्स्य इत्याद्या जाग्रत्स्वप्नसुप्त्यादिश्रुतय इति षष्ठ्यन्तः । षष्ठ्यन्तः न्यायरत्नावल्यामेवा श्रुतिः संपूना पठिता मूले तत्र एवास्या इति ।

(२) इति भावः इत्यस्यानन्तरं बुद्धान्तं चेत्यादि तथा २९ पृष्ठेऽपेक्षुतिगद्गह इत्यनन्तरं कूले नद्या इत्यादिपाठः षष्ठ्यन्तः, षष्ठ्यन्तः तु तद्यथा इत्याद्या श्रुतिरेवात्र टीकायां दृश्यते, मूले तत्र एवास्या । अस्माभिस्तु मूलानुरोधान् स्थानपरिपत्तनं कृतमिति ।

न्यायरत्नवला ।

कामयते न कश्चन स्वप्न पश्यतीति श्रुतिसद्ब्रह्म । सुपर्णः शीघ्रगतिः
इयेन विपरिपत्य विशेषण नानादेशेषु पतित्वा श्रान्तो भूत्वा पक्षौ
संहत्य सजुक्तीकृत्य सल्लयाय नीडाय ध्रियते नीडप्राप्त्यर्थं यतते ।
अन्ताय उपरतावस्थारपान्तप्राप्त्यर्थं धावति यतते ।

ननु जाग्रदाद्यैकैकारस्थाविशिष्टस्यापि त्वम्पदवाच्यतामम्भवे-
नावस्यात्रयविशिष्टस्य सा कथमुक्ता । एव जन्माद्यैकहेतुत्ववि-
शिष्टस्यापि तत्पदवाच्यतामम्भवेन जन्मस्थितिसंहाररूपत्रयहेतोरैव
सा कथमुक्ता । न च 'स वा अयमात्मा ब्रह्म' इत्यादि वाक्यस्य
'तद्यथा महामत्स्य' इत्याद्यवस्थात्रयविशिष्टजीवबोधकवाक्योत्तर वि-
द्यमानत्वाज्जीवबोधकपदाना महावाक्यस्थानामवस्थात्रयविशिष्ट
चिदेव मुख्योऽर्थः, एवं तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य जन्मादिहेतुब्रह्मबो-
धकवाक्योत्तर सत्त्वात् तादृश ब्रह्मैव ब्रह्मबोधकपदमुख्यार्थ इति
वाच्यम् । श्रुतिष्वप्यवस्थात्रयस्य जन्मादित्रयस्य च कथ निर्देश
इति पर्यनुयोगात् एकैकपटिनस्यैव वाच्यतेत्यभिप्रायेणापि उक्त-
श्रुतिसद्ब्रह्मेश्च । न च जन्मलयहेतुत्वस्याविश्रायामपि सम्भवेनाति-
प्रसक्त्या स्थितिहेतुत्वमावश्यकम्, एव विशेषविज्ञानाभावरूपसुषु-
प्तेरपि घटादावतिप्रसक्तत्वेन न मुख्यार्थतावच्छेदकत्वम्, (१)ये एव
हि तत्त्वमदयोर्मुख्यार्थोपलक्षिते स्वरूपे, तयोरेवैक्य महावाक्येन
बोधनीयमिति वाच्यम् । स्थितिहेतुत्वस्य ब्रह्मण्येव सत्त्वात्तदन्यवै-
चर्यात् घटादां सुषुप्तिव्यवहाराभावेन उपरतमनस्कत्वस्य तद्वि-

नारायण ।

तत्र स्वप्नयुद्धान्तयो सत्त्वरूप्यात्माऽस्मद्भूत्वात्कर्तृत्वमैरवशीहृत एव, यथा
लोके महामत्स्यो नादियन्नोत्साऽवशीहृत एव पुत्रं च परं चैयुने कूले
तदावनुक्रमेण सचरति ताभ्या भिन्नं सन्, एवमैजाय पुरस्य उपाधिभिन्नं
सन्नुपाधिनाऽवशीहृत एव अन्तौ कर्मफलपरिपाकावनुसचरति । स्वप्नान्त

(१) एव हि तत्त्वमदयोरपि पाठः घुम्बके ।

न्यायरत्नावला ।

शिष्टानन्दसामान्यानुभवितृत्वस्य वा सुषुप्तित्वात् 'आनन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञ' इति श्रुत्या तथा बोधात्, जाग्रदाद्यन्यतरमात्रस्यानतिप्रसक्तत्वाच्च । न च जन्मादित्रयहेतूना ब्रह्माविष्णुरुद्राणा जाग्रदाद्यवस्थावता विश्वतैजसप्राज्ञाना (१)चैकस्वरूपमिति लाभाय श्रुतिषु त्रयमुक्तम्, अन्यथा हि जन्ममात्रहेतुत्वस्य एकवाक्येनोक्तौ प्रदेशान्तरयोर्वाक्याभ्या स्थितिसंहारयोरेकैरुहेतुत्वोक्तौ जन्मादित्रयहेतूना त्रयाणामैक्यं न लभ्येत, एव विश्वतैजसप्राज्ञानामप्येकप्रदेशानुक्तौ नैक्यं लभ्येत, तथा च त्रयाणा त्रिभिरेक्यस्य महावाक्याल्लाभेऽपि स्वरूपत्रयस्य सत्यत्वापत्त्या अद्वैतश्रुतिविरोध इति कल्पतरुक्त युक्तमिति वाच्यम् । 'एकमेवाद्वितीय'मित्यादिना ब्रह्मणः, 'अमङ्गो ह्ययं पुरुष' सलिल एका दृष्टा अद्वैतो भवती' त्वादिना च जीवस्य निरङ्कुशाद्वैतस्वरूपबोधनात् तदर्थमुक्तप्रयासस्यानौचित्यादिति चेत् । अत्रोच्यते । जन्मादिहेतुत्वाना जाग्रदाद्यवस्थानां च एकैरमात्रस्योक्तौ महावाक्यस्थतस्वरूपदाभ्यामेकैरुमात्रोपलक्षितस्वरूपयोरेक्यं बोध्येत, तथा च तयोरेव भेदभ्रमो निवर्तते । न तु हेतुतात्रयोपलक्षितेश्चस्वरूपादवस्थात्रयोपलक्षितजीवस्वरूपस्य भेदभ्रमो निवर्तते । न हि 'छत्री जुण्डली वासस्त्री यः स श्यामः स्थूलश्चैत्रो ने'ति भ्रमः छत्री श्याम इति वाक्यजन्यज्ञानेन निवर्तते । निवर्तते तु चैत्र इत्यन्तोक्तवाक्यजन्यज्ञानेन । तादृशज्ञानयोस्तस्यक्तिमात्रविषयत्वात् (२)अविशेषेऽपि सामग्रीविशेषजन्यज्ञानस्यै-

नारायणी ।

स्वप्नभोगरूपम्, घुञ्जान्त जाग्रद्भोगरूपम्, सुपर्णं गच्छजाति, श्येन शरभजाति, विपरिपत्य नानादेशेषु पतित्वा, अतः स्थित सन् पक्षी सहस्य

(१)—अप्येवप्रदेशानुक्तौ नैक्यं लभ्येत एव त्रयाणामित्यादि पाठभेद घषुस्तके ।

(२) अत्र यद्यपि तादृशज्ञानयोस्तस्यक्तिन्वाविशेषत् अविशेषेपि इत्यादिपाठ सवत्रोपलभ्यते किन्तु विषयत्वाविशेषेपाति समस्तेन भाव्यम् । लेखकदोषादेव जातमिति लक्ष्यते ।

वाक्यार्थस्य समर्पिकाः । 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु ह्यन्तर्ज्योतिः पुन्यः, न दृष्टेर्दृष्टार पश्ये'रित्यादयस्तु ल

न्वावरणावला ।

वोक्तभ्रमानिवर्तकत्वेन सर्वानुभविकत्वात् । तस्मात् त्रितयोपलक्षितस्वरूपपोरैक्यविषयकस्य मूलाज्ञानस्य तादृशैक्यज्ञान विनोच्छेदासम्भवात्त विना च तादृशाज्ञानमूलकभेदभ्रमोच्छेदाम्भवात्तादृशज्ञानमावश्यकम् । तच्च त्रितयविशिष्टोपस्थितिपूर्वकशुद्धोपस्थितिजन्यमेवेति तादृशोपस्थित्यर्थमेकस्मिन्नेव वाक्ये त्रितयोक्तिरावश्यकतीति बोध्यम् ।

योऽयमित्यादि । बृहदारण्यके (१) चतुर्थ्याऽध्याये तृतीयब्राह्मणे 'एष ब्रह्मलोक' इत्यादिवाक्येन शुद्धजीवब्रह्मणोरैक्यस्य वक्ष्यमाणत्वेन तद्रूपयुक्तस्वप्रकाशजीवस्वरूपमादित्यचन्द्राग्निवाचामभावे जीवस्य व्यवहारप्रयोजक ज्योतिः किमिति पञ्चपूर्वकर्णव 'आम्भेवास्य ज्योतिर्भवती'त्यन्तेन उक्त्वा 'कतम आम्भे'त्यनेन शुद्धात्मस्वरूपमात्रज्ञाने आकाङ्क्षामुत्थाप्य योऽयमित्यादिवाक्यस्य उक्तत्वेन शुद्धान्मपरत्वम् । तत्र च वाक्येऽप्यर्थ - विज्ञानमय बुद्धिविकाराभिमानो प्राणेषु अभिमानमन्वन्नेन प्राणमन्वन्धी हृदि हृदयस्य मनोऽभिमानो अन्तर्ज्योतिर्मनोवृत्तिरूप [बहिर्ज्योतिर्गन्यस्वभावः] पुरुष

नश्यता ।

सप्रमाणं नहुयात् नीडाय धियते यतते अन्ताय उपरनापस्यार्थं धावति यतते । तथाचात्माऽपस्यानयवान् त्वपदार्थ इति सिद्धम् ।

एव प्रमिते विशिष्टे गृहीतवृत्तिकेन त्वपदेन लक्षणया शुद्धोपस्थितौ कारणीभूतानुभवजनक वाक्यमाह—येऽमिते । अयमहमितिधीगो चर य तत्रापि सन्त विज्ञानमयः विज्ञानप्राय विज्ञानाभिमानोति यावत्, प्राणेषु ज्ञानकर्मेन्द्रियप्राणपञ्चकेषु अन्तर्यामिनया स्थित हृदि बुद्धौ अन्तर्ज्योतिः अन्तर्भवमानज्योतिः आदित्याग्निवाचामभावेऽपि प्रकाशकज्योतिः स्वप्रकाश पुरुष सर्वदृश्यानुस्यूत । श्रुत्यन्तर—न दृष्टेः

(१) सर्वेषु पुन्यकेषु 'पश्यन्ने' इति वतते तत्रैव चन्द्रनाशादित्यवमेयम् ।

क्षयार्थस्य । तेन प्रथममवान्तरवाक्येभ्योऽनुभूतयोः शुद्ध-
योर्जीवब्रह्मणोस्तत्त्वमस्यादिवाक्ये मुख्यार्थान्वयानुपप

न्यायरत्नावली ।

पूर्ण । तथा च ज्योतिरात्मेत्यनेनाहमाकारधीनिपपत्ये पूर्ववाक्येन
ज्योतिषो ज्ञानेऽपि बुद्ध्यादीना सर्वेषामेव तत्त्वम्भवाद्भिज्ञानमयादि-
पदेर्बुद्ध्यादिविलक्षण स्वप्रकाशरूप प्रदर्शितम् । तेनेति । उक्त
श्रुतिभिर्वाच्यलक्ष्योभयसमर्पणेनेत्यर्थ । वाच्यसमर्पणस्य फलमाह-
मुख्यार्थान्वयानुपपत्त्येति । मुख्यवृत्त्युपस्थापितयोर्विशिष्टजी-
वब्रह्मणोरैक्यबोधस्य प्रमात्त्वानुपपत्तिज्ञानेनेत्यर्थ । वाच्यलक्ष्योभ-
यसमर्पणस्य फलमाह-अवान्तरवाक्येत्यादिना । अत्रान्तर
वाक्येभ्योऽनुभूतयोः शुद्धयोर्लक्षणया स्मरणोपपत्तिरिति योचना ।
वाच्यसमर्पणे षति वाच्ययोरन्वयानुपपत्तिज्ञानम्, ततश्च वाच्य-
ज्ञानात्तत्त्वम्बन्धिनो लक्ष्यस्य अवान्तरवाक्याधीनपूर्वानुभवादी-
नसंस्कारजन्यस्मृत्या तदैक्यरूपवाक्यार्थप्रमेति भावः ।

ननु वाच्ययोश्शुद्धयोश्च अत्रान्तरवाक्यानुभूतत्वं चकथ्यम्,
नारायणी ।

प्रमाणजन्यवृत्ते द्रष्टार भासकत्वं न पश्ये न पश्यसि? सर्वभासकान्यमि-
ण निर्धर्मकत्वात् प्रमाणायोग्यत्वात्साक्षात्परोक्षाद् ब्रह्म तन्मे व्यावर्ष्येति
पृष्टत्पदलक्ष्यं ब्रह्मेत्यर्थ । धर्मिप्रमाणकप्रदर्श्यं वाक्यार्थबोधमुपसर्त्तरति-
तने वादिना । तेन-वाच्यलक्ष्यसमर्पणेन । तत्र लक्षणाधीनभूतवाच्यसमर्पण
फलमाह-प्रथमानति । तत्त्वमस्यादिवान्त्रे मुख्यार्थयोः तत्त्वपदज्ञानार्थयोः
विशेषणनेदाद्विन्नयोः ध्वन्ययानुपपत्त्या तादात्म्यसमर्पणरूपान्वयस्य बाधि
तत्त्वप्रतिसन्धानन(१) वाच्यसमर्पणे सत्येव वाच्ययोरन्वयानुपपत्तिप्रति-
सन्धानं ततो वाच्यज्ञानाद्वाच्यसम्बन्धिनो लक्ष्यस्यात्रान्तरवाक्येऽनुभवे
सति तन्मूलकस्मृत्या वाक्यार्थप्रमा भवतीति । वाच्यलक्ष्योभयसमर्पणरु-
लमाह अवान्तरेत्यादिना । 'सत्यं ज्ञानमनन्तम्, योयं विज्ञानमय' इत्याद्यवा-
न्तरवाक्यजन्यानुभवधिपययोर्निरतिशयपरमानन्दरूपयोः परापरान्नो-

(१)-नेनेत्यर्थ तात्पर्यानुपपत्ति एव लक्षणायाः सत्र प्रतिपादने विशिष्टान्वययो-
पस्योऽसिद्धत्वात् तद्वाधितत्वप्रतिसन्धानादपि लक्षणेति भाव इत्यधिक. पाठ. खपुस्तके ।

न्यायरत्नावली ।

शुद्धयोरपि वा तत्र वक्तव्यम् , तेनेत्यनेनैव तल्लाभात् ; किमिति-
शुद्धयोरेव तदुक्तमिति चेत् । अत्रोच्यते । यद्यपि वाच्ययोरपि यतो
वेत्यादिना तद्यथेत्यादिना च वाक्येनानुभवोऽस्ति तथापि तत्र
तयोर्नावान्तरवाक्यत्वम् । तत्रैव तात्पर्यापर्यवसानात् , तयोर्ब्रह्मजी-
वलक्षणबोधकत्वेन लक्षणविशिष्टब्रह्मजीवबोधनद्वारा शुद्धब्रह्मजीव
स्वरूपपरत्वात् । लक्षणबोद्धकवाक्यमात्रस्य लक्षणविशिष्टबोधनद्वारा
लक्षणोपलक्षिताखण्डव्यक्तिपरत्वमित्यस्यार्थस्याद्वैतसिद्धिद्वितीयपरि-
च्छेदे जन्मादिमूत्रकल्पतरौ च व्यग्रस्थापितत्वात् । तथा च यतो
वेत्यादिवाक्ययोरपि शुद्धबोधपर्यवसितत्वेन शुद्धयोरेवान्तरवाक्या
नुभूतत्वोक्तिर्युक्तैवेति भावः ।

अत्रेदं बोध्यम् । वाच्यसमर्पकत्वं तत्पदवाच्यबोधद्वारकशुद्ध
चिद्बोधपरत्वम् । तेन सत्यादिवैवाक्यस्यापि सत्यादिपदवाच्यबोध
द्वारकशुद्धचिद्बोधपरत्वेऽपि न वाच्यसमर्पकत्वम् । शुद्धबोधपरत्वे-
ऽपि यतो वेत्यादिवाक्यं न स्वरूपलक्षणपरम् । ब्रह्मस्वरूपं सत्य
त्वाद्युपलक्षितात्यन्ताभिन्नं न वेत्यादिसशयाद्यनिवर्तकत्वात् , स्वरूपे
भ्रमसशयनिवर्तकधीपरस्यैव स्वरूपलक्षणपरत्वात् । एव तत्पदवा-
च्यत्वं न सृष्ट्यादित्रितयजनकत्वम् , प्रलये तदभावात् । न हि
तदा सृष्ट्याद्यन्यतमस्यापि उपधायकत्वमस्ति । न चोपलक्षणवि-
धया तादृशत्रयोपधायकत्वं वाच्यतावच्छेदकमिति वाच्यम् । काक-
बन्तो देवदत्तस्य गृहा इत्यादावुत्तृणत्वादेरिवोपलक्ष्यतावच्छेदक-
स्यावश्यमुपलक्षणबोध्यतया तस्यैव वाच्यतावच्छेदकत्वस्य युक्त
त्वात् । किन्तु सृष्ट्यादिजननस्वरूपयोग्यतावच्छेदकीभूताविद्याविम्ब-
त्वरूपमीश्वरत्वम् । एव त्वम्पदवाच्यत्वमपि नावस्थात्रयवत्त्वम् ।
मूर्च्छासमाध्योस्तदभावात् । किन्तु अवस्थात्रयसम्बन्धयोग्यताव-
च्छेदकीभूताविद्याप्रतिविम्बत्वरूप जीवत्वम् । न च मूर्च्छाया कर्म-

स्या लक्षणया स्मरणोपपत्तिः । सुपुस्तौ निर्विकल्पकता

न्यायरत्नावली ।

न्द्रियव्यापारसत्त्वात् जाग्रद्रूपत्वम्(१) समाधिकाले तु न जीवस्य त्वम्पदवाच्यतेति जाग्रदाद्यन्यतमवस्वस्य त्वम्पदवाच्यत्वेऽपि न दोष इति वाच्यम् । मूर्च्छाया कायक्रियामात्रेण गात्रकम्पादेस्सत्त्वेऽपि कर्मेन्द्रियव्यापारसत्त्वे मानाभावात्(२) । समाधेस्तु असम्प्रज्ञातरूपस्याप्यविद्यानिवृत्ते पूर्वमपि त्वम्पदार्थसाक्षात्कारहेतुतयाऽनुप्रेयत्वेन तदानीं जीवत्वसत्त्वेन त्वम्पदवाच्यतानपायात् । नन्ववान्तरवाक्यैश्शुद्धेऽनुभूते सति महारास्यपदं शुद्धमृत्तिसम्भवः, अवान्तरवाक्यस्यपदंस्तु कथं शुद्धस्य स्मृतिः ? तत्पूर्वं शुद्धस्याननुभवादित्यत आह—सुपुस्तौचिति । निर्विकल्पकता । साक्षिस्वरूपमुखस्वरूपाज्ञानस्वरूपाकाराः निर्विकल्पास्त्विस्रोऽविद्यावृत्तयः सुपुस्तौ जायन्त इति विवरणेऽङ्गीकृतम् । साक्षिणश्चाविद्योपहितचिद्रूपत्वरूपेऽप्यविद्यायाः साक्षिस्वरूपाधटकरत्वात् शुद्धचिद्रूपत्वमेव । पक्षान्तरे तु वक्ष्यन्त्याचार्या एव—‘साक्षी तु सर्वानुगतस्तुरीयः (३) तथा एकः कूटस्थः साक्षी’त्यादि । तथा च सौप्तिकनिर्विकल्पकानुभवमूलि-

नारायणी ।

रित्यर्थ — लक्षणया—जहदजहत्स्वार्थलक्षणया, स्मरणोपपत्ति—स्मृतिसम्भवतत्त्वमादिपट्टैरिति शेष । तथाच लक्षणयोपस्थितयो शुद्धयारन्वयबोधोऽयतनसिद्ध एवति भाव । जयान्तरजाग्रतेभ्योप्यनुभवे हेतुभूतमनुभवमाह—सुपुस्तौचिति । अथवा न केवलमवान्तरवाक्येभ्य एव तत्त्वपदत्वचयोरनुभवः किन्तु सौप्तिकप्रत्यक्षतोपीत्याह—सुपुस्तौचिति । जन्त करणवृत्त्युपरमाज्ज्ञायामित्यर्थे । निर्विकल्पकता । निर्विकल्पकतो य साक्षिचेतन्यविषयसोऽनुभवो

(१) विशेषविज्ञानाभावात्सुपुस्तौ च इत्यपि पाठे षष्ठ्यने स च युक्तः ।

(२) उपरतमनस्त्वत्वे सत्यानन्दानुभविगृत्वस्यैव सुपुस्तत्वेन तत्र तदभावात्, तदा गात्रकम्पादिमत्त्वेन जीवस्य त्वम्पदवाच्यतानपायात् इत्यधिक पाठे षष्ठ्यने स च युक्ततरः ।

(३) तथा शब्दो षष्ठ्यने नास्ति ।

न्यायरत्नावली ।

कैवा(१)न्तरवाक्यस्यपदजन्या शुद्धस्मृतिरिति भावः ।

ननु वार्तिककारमते सुषुप्तौ नोक्तनिर्विकल्पकवृत्तिः स्वीक्रियते ।
तत्कथमवान्तरवाक्यस्यपदैः स्मरणम् । न चैव तन्मते 'सुखम-
नारायणी ।

ज्ञानाप्योऽविद्यापरिणामस्तस्य सुखमहमस्वाप्समिति स्मृत्यन्यथानुप-
पत्त्या त्रिवरणाचार्यादिभिः स्वीकृतत्वादित्यर्थ (२) ।

(१) 'एव' इति घपुन्तके नास्ति ।

(२) अयमत्राधिक' पाठ खपुस्तके —

'तद्यथा प्रियया त्रिया सम्परिष्वक्तो न वाद्य किंचन वेद नान्तरमेवमेवाय पुरुष प्राप्ते
नात्मना सम्परिष्वक्तो न वाद्य किंचन वेद नान्तर' मित्यादिश्रुत्या कामुकस्य सुप्तसम्पत्त्या
सर्वविदेनदृष्टान्तोनाहमर्थस्य ब्रह्मसम्पत्त्या सर्वविदेनकथनात्तत्र भासमान सुख तत्पदल-
स्य प्रत्येव सामान्यभावेन तत्र वैयर्थिकमुखात्त्वात्तस्यैवाहमर्थनिष्ठत्वापे विशेषणत्वात् ।
अहमर्थस्य सुव भनहमस्वाप्समिति सुगभिन्नतयाऽप्रमातेष्व । स्वापश्च मनोरथसहित मूला-
ज्ञान सर्वविषयक तुलाज्ञान च । मनसो लीनत्वादेव च न तत्र विशिष्टावृत्तिः किन्तु साक्षा-
त्कारा सुखाकारा स्वापाकारा चेति तिस्रो निर्विकल्पका अविद्यावृत्तयः समूहालम्बनरूपा ।
तादृग्भिः सत्कारद्वारा प्रबोधे स्मृतिरपि स्वमनानाकारा निर्विकल्पकसमूहालम्बनरूपैव
निःप्रकारकानुभवाः सप्रकारकस्मृतेरसम्भवात् । निर्विकल्पकानुभवानिर्विकल्पकस्मृतीस्त्वनुभव-
स्मृत्यौ समानविषयत्वेन सामान्यविषयकार्यकारणमावादुपपद्यते । अस्मिन्मते अहङ्कारस्य
'अस्वाप्सम्' इति भूतलकारोत्तमपुरुषाभिलाषस्तु स्मथमाणाभिन्नमाक्षिणे तादात्म्येनाप्या-
सेन स्मर्यमाणात्वाभिमानादित्यग्रे स्फुटामविध्यति ।

ननु प्रबोधे स्वापविशिष्टस्मृतेरेवानुभाविकत्वात्तज्जन्यरूपविशिष्टविषयकानुभव एवाविद्या-
वृत्तिरूप कल्पयितुमुचित, समानप्रकारत्वेनैवानुभवस्मृतिभ्याः सत्काराणां काथकारणभा-
वात्, अन्यथाऽतिप्रमत्तात् । नच विशिष्टानुभवेऽहङ्कारस्य निमित्तत्वात् सुषुप्तौ च तदभा-
वात्प्रथमाविद्यको विशिष्टानुभव स्यादिति वान्यम् । अविद्यावृत्तौ अहङ्कारस्य निमि-
तत्त्वे मानाभावात् । तथा च कथं तत्र केवलानुभवः ? अपि चाहमर्थस्य वतमानतया
प्रथमत्वादस्मरणे सौषुप्तसुखसाक्षिणोरपि नित्यतया सर्वदाऽनुवर्तमानत्वेन प्रत्यक्षत्वान्
न स्मृतिविषयत्वसम्भव । एव जागरणाद्यक्षणेऽनुभूयमानपदार्थगोचरतदानन्तनाज्ञानस्य न
दृष्ट्वेन मनोलयस्य चानौतत्त्वे स्मृतिसम्भवेऽपि मूलाज्ञानस्य विषयाज्ञानानां च यावत्स्व-
विषयकज्ञानोदयमनुवर्तमानत्वात्तदसम्भव एव । अत एवोक्तं वार्तिककारपादैः 'न सुषु-
प्तिगैत्यादि'ग्रन्थस्त्वभिन्न एवास्मात् ।

क्षिचैतन्यानुभवाङ्गीकाराच्च । अद्वितीयब्रह्मविजिज्ञापयि

न्यायरत्नावली ।

हमस्वाप्स न किञ्चिद्वेदिपमित्याकारकज्ञानस्य जाग्रत्कालीनस्य स्मृतित्वं न स्यादिति वाच्यम् । तस्य तन्मतेऽनुभवत्वस्वीकारात् । उक्तं हि अव्याकृतप्रक्रियाया वार्तिके—

न सुषुप्तिगविज्ञान नाज्ञासिपमिति स्मृतिः ।

कालाद्यव्यवधानत्वान्न ह्यात्मस्थमतीतभाक् ॥

कालाद्यव्यवधानत्वादिति । यदा स्मृतिः परेण वाच्या, तदापि साक्षिरूपानुभवोऽस्तीत्यर्थः । अत्र हेतुः— न हीति । आत्मस्थ सुषुप्तिजीवस्थ साक्षिचैतन्यम्, अतीतभाक् अतीतताभाक् । न चाज्ञानाकारवृत्तिं विना नाज्ञासिपमित्याकारो नोपपद्यत इति वाच्यम् । न किञ्चिद्वेदिपमित्यनेन अनेकविषयकाज्ञानस्वैबोद्धेत्वात् । तन्नाशादेव तदवच्छिन्नचिन्नाशरूपसंस्कारोत्पादेन स्मृतिसम्भवात्, नाज्ञासिपमिति स्मृतिरिति मूलाज्ञानस्मृतिनिषेधः । न च तथापि वार्तिकमते साक्षिण स्वप्रकाशतया सर्वदा भानस्यानपलापात् तद्वलाच्छुद्धस्मृतिरान्तरावयवस्थपदैः स्यादेवेति वाच्यम् । जन्पनिर्विकल्पकं विना तत्सूक्ष्मावयवस्थारूपसंस्कारजस्मृत्यसम्भवादित्यत आह—अद्वितीयेति ।

नारायणी ।

ननुत्थितन्य तादृशप्रत्ययो ऽ स्मृति साक्षिणोऽव्यवधानेनोपधान कालस्यानुभवकालत्वात् । अत एवोक्तं वार्तिके—

न सुषुप्तिगविज्ञान नाज्ञासिपमिति स्मृतिः ।

कालाद्यव्यवधानत्वान्न ह्यात्मस्थमतीतभाक् ॥ इति ।

तथाच तादृशस्मृत्यन्यथानुपपत्त्या सुषुप्ताऽनुभवायोगात् उत्थानकाले च सर्वानुस्यूतरूपणेव साक्षिणो भानादनुपहितरूपेण भानाभावात्कथपदे स्मृतिसम्भव(१)स्तत्राह—अद्वितीयेति । अथवा तन्मेवं शुद्धयोऽपूर्वत्वम

(१) कथं वा पदानां शक्यमन्वयधरूपं सतिप्रहस्तत्राह अद्वितीयेति । सत्तातीयनिवृत्तीदस्यगतभेदश्चानुस्यूतः । इत्याधिकं पाठं उपलब्धे ।

पया प्रवृत्तानां सत्यज्ञानादिपदानामुपाधिविशिष्टचेत-
न्ये शक्तत्वेऽपि चैतन्यमात्रे तात्पर्येण तत्रैव तदंशे एव
संस्कारोद्बोधश्च ।

इच्छति ह्याकाशादिपदादपि निर्विकल्पक स्मर-

न्दावरलावला ।

शुद्धेत्यर्थः । विजिज्ञापयिषया-प्रमार्थम् । उपाधीति । मन्यत्वा
दीत्यर्थः । शक्तत्वेऽपि-शक्ततया ज्ञातत्वेऽपि । चैतन्यमात्रे-शुद्ध-
चेतन्ये । तात्पर्येण-तात्पर्यानिश्चयेन । तदंशे-शुद्धचिद्रे, विशिष्ट-
स्याग्रे । संस्कारोद्बोधत्-स्मृतिरूपकार्यजनने संस्कारस्य सहकारि-
त्वकल्पनात् । सत्यज्ञानादिपदानामित्यनुपज्यते । तथा च विशिष्ट
स्यैव पूर्वमनुभूतत्वेन संस्कारसत्त्वेऽपि सत्यादिवाक्ये शुद्धब्रह्मता-
त्पर्यानुगोपेन तस्य संस्कारस्य सत्यादिपदज्ञानसद्वृत्तशुद्धस्मृति-
हेतुत्व कल्प्यत इति भावः ।

ननु पदपदार्थयोः वृत्तिज्ञानजन्या पदार्थोपस्थितिरेवान्वयबो-
धे हेतुः, सत्यादिपदस्य शुद्धे लक्षणात्पट्टनिज्ञान न सम्भवति,
शुद्धस्य पूर्वमज्ञानात् अत आह-इच्छन्तीति । माणिसारादय इति
नारदः ।

इत्युक्तं, मौषुतप्रत्यक्षेण ग्रहादत आह-अङ्गीयेति । अद्वितीयब्रह्म-
विजिज्ञापयिषया-न विशेषेणासादसच्चिदात्मना ज्ञापयितुमिच्छया, प्र-
मार्थमिति यावत् । प्रवृत्तानां-किं तत् ब्रह्मेत्याकाङ्क्षागिपूरकत्वेन
पठितानाम्, सत्यादिपदानां-सत्यज्ञानान्तविज्ञानमयादिपदानां ।
उपाधि विशिष्टचेतये शक्तत्वेऽपि-पदस्वाभाव्यादिना सत्यत्वादिधर्मि
शिष्टचेतन्ये कल्प्यमानशक्तिरत्वेऽपि, चेत यमात्रे-अनुपहितचेतन्ये
तात्पर्येण, तदंशे एव-विशिष्टस्याग्रे जिगेष्ये शुद्ध एव, संस्कारोद्बो-
धाच्च-संस्कारोद्बोधकत्वाच्च । सत्यादिपदानामिति श्रेयः, सत्यत्वा
द्विशिष्टविषयकसत्यनुभवजनितसंस्कारस्यैव धर्मात्मोपेण शुद्धस्मृ-
तिहेतुत्व कल्पने तात्पर्यानुगृहीतसत्यादिपदज्ञानरूपाद्बोधवत्त्वादिति
यावत् ।

विशिष्टसंस्कारात् शुद्धस्मृतिस्तां किकानामपि सम्मतेत्याह-इच्छन्तीति ।

न्यायरत्नावली ।

शेषः । शक्तिवादे हि मणानुक्तम्—“आकाशादिपदस्य शब्दाश्रयत्वादिविशिष्टं न शक्तिः, कदाचिदष्टद्रव्यान्यद्रव्यत्वरूपेण। आकाशादिपदाच्छाब्दबोधोत्पत्तेः तद्विशिष्टेऽपि शक्यतापत्तेरेकस्याप्याकाशादिव्यक्तौ केवलायामेव शक्तिसम्भवात्(१) शक्यतनुगमार्थमव किञ्चिद्धर्मविशिष्टे शक्तिस्वीकारात् । न च शुद्धे शक्तिज्ञानात्स्मृतौ सत्यां शुद्धस्यैव शाब्दबोधः स्यात्, न तु शब्दाश्रयत्वादिविशिष्टस्येति वाच्यम् । यद्यपि शब्दाश्रयत्वाद्यशे न शक्तिर्गृह्यते,

नारायणी ।

तार्किका अपीति शेष । आकाशादिपदादपि—आकाश शब्दाश्रय इत्यत्राकाशादिपदादपि, निर्विकल्पकं स्मरणम् । अन्यथा तत्र शब्दाश्रय शब्दाश्रय इति पौनरुक्त्या शाब्दबोधानुत्पत्ते । अत आकाशादिपदस्य यद्यपि शब्दाश्रयत्वविशिष्टे शक्तिस्तथापि तत्र(२)मोपात् शुद्धस्यैव स्मृति

(१) अत्र गपुस्तके ‘सम्भवाच्च’ इति पाठ ।

(२)—तत्र शब्दाश्रयत्वाशे मोपात् शुद्धस्यैव स्मृतिरङ्गीक्रियते प्रतीत्यनुसारात् । आदिना रामरावणादिपदभ्योपि प्रमेयत्वरूपेणानुभवजनितमस्कारशक्तिवैमोक्षादिबलतो रामरावणादीनां शुद्धरूपेण स्मृति स्पष्टैवेति ज्ञापितम् । अपिनेतरसाधादितर्कभ्योपि शुद्धस्य स्मृतिरज्ञापिता । इत्य च प्रकृतेषु विशिष्टपटकचिदशस्य शक्यैवोपस्थितौ निषेधवानमादिना द्वैतत्वाच्चिद्य मिथ्येति बोधिते तर्कादिशुद्धोपस्थितां पदानां भाग्यागच्छति मुरुरेति भाव । उभयमते तादृशकल्पनाया वाज कण्ठरेणाह—तात्पर्याधीनत्वादिति । तात्पर्यानिपयप्रमाणानुरिथथासम्भवकल्पनाविषयत्वात् । शब्ददृष्टे बोधानुक्लप्तसामर्थ्यरूपशब्ददृष्टे । शक्तिश्रयान्यतररूपशब्दस्य चेत्यर्थ । तथा च दृष्टान्ते यदा शुद्धस्याशाशिशेष्यकशब्दाश्रयत्वप्रकारकशब्दबोधे तात्पर्यं तदा विशिष्टशक्त्यापि पदस्त्रोक्तप्रकारेण शुद्धस्मृतौ सामर्थ्यं वक्ष्यते, यदा त्वाशाशपदस्य अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वादिना बोधे तात्पर्यं तदा लक्षणा । एव दार्ष्टान्तिके यदा पुरुष ‘एन्द्रैवानुदृष्टव्य’मिति शुद्धपुमायुक्तापधाममनिवृत्त्यवबोधे तात्पर्यं तदा सर्वपदानामुक्तप्रकारेण शुद्धस्मृतौ सामर्थ्यं शुद्धे भागत्वानुलक्षणा च, यदा तु न तादृशबोधे तात्पर्यं तदा तत्तपदबोधत्वादिनैव लक्षणि शान्वयबोधसम्भवात् मोपादिफल्यनेति भाव ।

अथवा ननु तर्हि लक्षणेति प्रवादो व्यर्थ शक्यता मोपेणव स्मृत्युत्पत्ते इति चेदिष्टापत्तिरेवेत्याभिप्रेत्याह—तादृश्याधीनत्वादिति । इति पाठ उपुस्तके ।

णम् । तात्पर्याधीनत्वाच्छब्दवृत्ते ।

न्यायरत्नावले ।

तथापि शब्दाश्रयत्वेनोपस्थिताकाशव्यक्तौ शक्तिग्रहस्यैव शब्दाश्रयत्वादिविशिष्टविषयकस्मृतिहेतुत्वसम्भवेन विशिष्टविषयकस्मृतिहेतुकशब्दबोधसम्भवात् । अथवा आकाशादिपदान्निर्विकल्पकमेव स्मरणमास्ताम् । ततः शुद्धाकाशस्यैव सुबयोपरागेण शब्दबोधे भानसम्भवात् । निर्धर्मितावच्छेदकशब्दबोधास्वीकारेऽपि आकाशमस्तीत्यादिवाक्यादेकमस्तीत्याकारके, अस्तित्वाश्रयत्वमप्यवृत्तित्याकारके वा शब्दबोधे बाधकाभावा"दिति । तदत्र कल्पद्वये मणिकारोक्तेऽपि(१) आद्ये शब्दाश्रयत्वाग्रसे शक्यग्रहात्तद्विशिष्टस्य स्मृया शब्दबोधासम्भवः । यदशे वृत्तिः पूर्वं ज्ञायते, तस्मै तत्रैव शब्दबोधजनकत्वात् । द्वितीये शुद्धस्य पूर्वाननुभूतत्वेन स्मृत्यसम्भवः । तथापि तत्कल्पनेव मन्मतेऽपि युक्त (२)पूर्वोक्तकल्पनमिति भावः । (३)अत्रापिशब्दस्य स्मरणमित्यस्योत्तरं योजनया उक्ताद्यकल्पमिच्छन्तीत्यपि लभ्यते ।

ननु तदप्यनुपपन्नमेवेत्यत आह -तात्पर्याधीनत्वादिति । तात्पर्यविषयवाक्यार्थमभानिर्वाहकयथासम्भवकलानाविषयत्वात् । शब्दवृत्तेः-शब्दार्थसम्बन्धरूपशक्त्यादिज्ञानस्य । तथा च तात्पर्यनारायणा ।

रङ्गीक्रियते प्रतीत्यनुसारादिति यथा तथाऽस्मन्मतेपीति भावः । अपिशब्दादेकरूपेणानुभवसस्कारतोऽन्यरूपेण स्मृतिर्मोपादिना रामरावणादिपदेभ्यः स्पष्टैव ज्ञाप्यत इति त्रिकम् ।

उभयमते तादृशकल्पनाया योज कण्ठरवेणाह-उत्पद्येति । वृत्ते-प्रवृत्ते । बोधानुकूलसामर्थ्यस्येति यावत् । अथवा ननु तर्हि कथं लक्षणोक्तिप्रवाहं शक्त्या मोपेणैव स्मृत्युत्पत्तेरित्याह-तात्पर्येति । तात्पर्यगोचर-

(१) अपि शब्दो नास्ति घणुस्तके ।

(२) पूर्वोक्तेः । विशिष्टसस्कारस्य शुद्धस्मृतिहेतुत्वमिति ।

(३) अत्रापीति । मूलस्थस्य आकाशादिपदादीत्यपिशब्दस्येत्यर्थः ।

नारायणी ।

प्रमानुसारिकल्पनाविषयत्वात्, शब्दवृत्ते -शब्दसम्बन्धस्य शक्तिलक्षणा-
न्यतरसम्बन्धस्य(१) अप्रान्वयप्रतियोग्युपस्थितेरेव लक्षणात्वाङ्गीकारा
दिति भाव । तदुक्तम्—

(१) अप्रान्वयमधिकं पाठं सप्तस्तके । अयं भाव । यत्र शुद्धबोधे एव तात्पर्यं तत्र
व्यक्तौरेव शक्तिरङ्गाङ्गियते न विशिष्टं, केवलोपास्थितरेवोपेक्षितत्वात् । यत्र तु विशेषान्वय
बाधे तात्पर्यं तत्र तु विशिष्टं एव शक्ति, यदगे रूतिमहं तदसत्स्यैव स्मृतीरोति नियमान् ।
ननु विशिष्टबोधादपि यत्प्रकारकं शाब्दबोधं तदसोऽनतिप्रमत्तत्वरूपावच्छेदक
त्वात्तद् द्विवेनोपलक्षितवृत्तिज्ञानस्य हेतुत्वादीकारे घटादिपदादप्यनतिप्रमत्तघटत्वादेरे
वोपस्थितिसम्भवान् अनिप्रमत्तानां द्रव्यादीनां च बोधसम्भवान् तद्विद्या विशिष्टे वृत्त्यङ्गी-
कारे निरर्थकं इति चेत्, कानो हानि ? उपलक्षणतया व्यवच्छेदकस्य कथितप्रकारेण शा
ब्दबोधे मानसम्भवान्, तात्पर्यरूतमोषाभावोपपत्तेश्च । यदि तु शक्यतावच्छेदकविशिष्टे
एव शक्तिरिति नियमं विशिष्टज्ञानस्योत्सर्गित्वात्, तदापि न हानि मतात्तरेपि यथा
कथयिदन्वयप्रतियोग्युपस्थितेरेव शाब्दबोधे हेतुत्वात् । तत्रान्वयप्रतियोग्युपस्थितेरेव ल
क्षणात्वमङ्गीकृत्य निर्वाहात् । तदुक्तम्—

स्मृतिरन्वयिनो या हि शक्याद्यन्येन कृत ।

लक्षणा गदिता सा हि वृद्धतार्किकसम्भवात् ॥

इति यथा तथा अन्यत्र शक्यमम्बन्धस्यैव लक्षणात्वेऽप्यत्र शक्याद्यन्येन रूपेणोपास्थि
तिरुचैव लक्षणाऽङ्गाङ्गियते, महावाक्यार्थप्रमित्यनुसारात् । लक्षण्येत्यस्य तु मोक्षेणेत्यपे
इति दिक् । लक्षणापदमपि लाक्षिणिकमिति यावत् ।

अथवा पदजन्यवृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिवाक्यार्थबोधहेतुरिति तार्किकनियमना-
धित्य तथोक्तम्, तथाच शक्यमम्बन्धस्य लक्षणात्वेऽपि न हानि । विशिष्टघटके चिदसो
शुद्धविशिष्टसम्बन्धिनि मोक्षेणोपास्थिते भागत्यागस्य सुकरत्वेन तेनोपास्थितौ शाब्दबोधा
ऽनम्भवात् । एतेन विशेषणयोरन्वयेषु 'गोहे घटोऽस्ति, मोक्षेऽयं घट' इत्यादाविव विशेषणयो-
रन्वये बाधशामावाप्त लक्षणेति प्रवादो व्यर्थ इति वदता प्रलोपोपि निरस्त, परिभाषा-
भारभेदात् । अन्वयप्रतियोगिमात्रपदार्थभारवृत्त्योपस्थित्यङ्गाकारात् । विशेष्ये बाधेन
विशेषणान्वय गौनित्येत्यादौ लक्षणाभावप्रसन्नाच्च । न च निराकाङ्क्षत्वात्तदलक्षणा न विशेष्ये
यथा गौरानित्येत्यादाविति वाच्यम् । गोत्वादिबिगिष्टानित्यत्वान्वये गोत्वस्यापि तत्रप्रस-
ङ्गात् तदुपलक्षित एव वाच्यं तथाच लक्ष्यपदैव लक्षणेति सङ्क्षेप । महावाक्यार्थबोधो न
निर्विकल्पकं किन्तु त्रिपुटीरूप एव, ज्ञानस्य सर्वत्र तथावगमात् । 'तमेव विदित्वे' त्यादि
श्रुतौ तु प्रकृतित्रितयान्यविषयस्यैव व्यवच्छेदो नैयादिकानामिव, तं विदित्वैवेत्येवकार-
व्यात्मासो वेति वदता प्रभाकराणां मतमनिदेशेन निराकरोति—एतेनेति ।

न्यायरत्नावला ।

निर्वाहाय प्रथमकल्पो लाघवेन युक्त एव । अत एव सर्वेषां पदानां नवीनैस्तथा कल्प्यते । लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणाया इव शक्यतावच्छेदके शक्तेर्ग्रहानुपयोगात् । न च लक्ष्यतावच्छेदकेऽपि लक्षणा गृह्यत एव, तीरसम्बन्धिप्रवाहशक्तं गङ्गापदमिति ज्ञानस्यैव तच्चात्, तीरसम्बन्धित्वस्यैव तीरत्वलक्षणात्वात् । लक्षणासम्बन्धेन लक्ष्यप्रकारकस्यैव हेतुत्वस्वीकारेऽपि उक्तज्ञानस्य समानविषयतया स्वाश्रयसम्बन्धिप्रवाहशक्तत्वसम्बन्धेन गङ्गापदे तीरत्वप्रकारकत्वसम्भवाच्च । तथा च लक्ष्यतावच्छेदक इत्यादिदृष्टान्तविशिरोमण्युक्तोऽसिद्ध इति वाच्यम् । उक्तशक्तत्वसम्बन्धेन तीरत्वविशिष्टमित्याकारकत्वस्यानुमित्यादिरूपे तीरलक्षणाज्ञानेऽसम्भवात्, जातिशक्तिज्ञानात् व्यक्तिशाब्दधीस्वीकारात्, यदंशे वृत्तिरित्याद्युक्तनियमस्य गौरवपराहृत्त्वाच्च । द्वितीयकल्पोऽपि युक्तः । विशिष्टविषयकशक्त्यनुभवजन्यसंस्कारस्य पदज्ञानसहकृतस्य तात्पर्यानुरोधेन शुद्धविषयकस्मृतिहेतुत्वसम्भवात् । अत एव प्रमेयवदनुभवजन्यसंस्कारस्य शुद्धदशरयत्वादिजातिविशिष्टाश्च एवोद्बोधकप्रकल्प्य स्मृते तस्मिन् दशरथादिपदशक्तिग्रहः । अन्यथा शुद्धदशरयत्वादिजातेदेशरथादिपदेनानुपस्थित्या तात्पर्यविषयशाब्दबोधे तद्विशिष्टस्य भानासम्भवादिति वदन्ति । एव मन्मतेऽपि विशिष्टशक्तिविषयकस्य सत्यादिपदज्ञानसहकृतविशिष्टसंस्कारस्य तात्पर्यानुरोधेन शुद्धस्मृतिहेतुत्व कल्प्यते । न चैव लक्षणाया शुद्धबोध इति सिद्धान्तविरोध इति वाच्यम् । विशिष्टशक्तेर्विशिष्टशाब्दबोधप्रयोजकत्वस्य औत्सर्गिकस्य त्यागेन विशेष्यमात्रशाब्दबोधप्रयो-

नारायणी ।

अन्वयप्रतियोगिनो या स्यात्स्मृति सा निगद्यते ।

लक्षणा न तु शक्यस्याशक्ये वृत्तिरिहोच्यते ॥ इति ।

तथा च अन्यत्र शक्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वेऽपि अत्र शक्यादन्येन रूपे-

एतेन प्रमितिप्रमात्रोर्महावाक्यार्थबोधे भानमपा-

न्यायरत्नावली ।

जकृताया लक्षणाशब्देन गौण्या वृत्त्या शास्त्रे व्यवहारात् । प्राची-
नतार्किकमीमांसकमतयोरिव मन्मते शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाज्ञानस्य
शाब्दबोधोद्देशत्वेन शक्तिज्ञानप्रयोज्यत्वेन शक्यसम्बन्धयुपस्थिते-
लक्षणात्वेन तत्स्वरूपस्यैव शाब्दबोधोद्देशत्वेनोक्तसिद्धान्ताविरोधाच्च ।

एतेन-तात्पर्यानुरोधतो महावाक्यजन्यज्ञानस्य शुद्ध ब्रह्मैव
विषयो नान्यदिति स्वीकारेण । भानं-प्राभाकरसम्मत विषय-
त्वम् । मणिकारोक्तप्राभाकरनव्यमते हि सर्वज्ञानेषु स्व स्वाश्रयश्च
विषय इति स्वीक्रियते । प्राचीनप्राभाकरमते तु प्रमाया विषयत्व-
न प्रमितिप्रमात्रोः स्वीक्रियते । प्रमायास्तादात्म्यसमवायाभ्यामेव
तयोर्व्यवहारसम्भवात् । ननु 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेती' त्या-
दिश्रुत्याद्यालोचनेन शुद्धब्रह्मान्यो महावाक्यजन्यज्ञाने विषयो नेति
निर्णयते, तथापि प्रमितिप्रमात्रोर्विषयत्वमेव, तदन्यस्यासाधारणस्य
विषयस्यैव तथा निर्णयात्, भवत्सिद्धान्तेऽपि हि प्रमितिप्रमात्रो-
र्महावाक्यार्थबोधकाले साक्षिणा भाने बाधकाभावः, तथा च प्रा-
भाकरमते नित्यसाक्ष्यसम्भवात् सर्वज्ञानानां मितिमातृविषयकत्वं
युक्तमेव, सुषुप्त्यन्यकाले हि सदा मितिमातृमेयरूपा त्रिपुटी मत-

नारायणी ।

णोपस्थितिरूपेण लक्षणाऽङ्गीक्रियते महावाक्यार्थप्रमानुसारात् । लक्षण-
येत्यस्य तु मोषेणेत्यर्थ इति दिक् ।

एतेन-निरक्ततात्पर्यवलयतो निर्विकल्पकबोधोद्देशकारेण, प्रमितिप्रमा-
त्रो-प्रमितिप्रमाश्रययो भानम् । सवस्यैव भानस्य घटत्वेन घट जानामी-
त्याद्यनुव्यवसायरूपत्वात्प्रकृत्येव्यात्मत्वेनात्मानं जानामीति सम्भाविते
प्रत्यये प्रमेयस्येवावश्यकं प्रभाकरसंमत विषयत्वमपास्तम्, कर्तृक-
मविरोधेन स्वविषयत्वस्य बाधादाश्रयभानस्याप्ययोगात्सर्वत्र त्रिपुटीवा-
दस्याप्रमाणिकत्वादिति भावः । श्रुतिस्मृतियोगशास्त्रादिषु सविकल्पक-
निर्विकल्पकमेदेन समाधिद्वैविध्यस्योक्तेरपि मुक्तिजनकात्मसाक्षात्कार-

स्तम् । असम्प्रज्ञातसमाधेः श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वाच्चेति ।

न्यायरत्नावली ।

येऽपि भासते, तत्राह—असम्प्रज्ञातेति । सर्ववृत्तिशून्यनिरुद्ध-
मनोरूपेत्यर्थः । श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वादिति । मैत्रायणीयशाखादौ
हि श्रूयते—

लयविक्षेपरहित मनः कृत्वा सुनिश्चलम् ।

यदा यात्यमनीभावं तदा तत्परम पदम् ॥

तावन्मनो निरोद्धव्यं हृदि यावद्गतक्षयम् ।

एतज्ज्ञानं च मोक्षश्च शेषास्तु ग्रन्थाविस्तराः ॥

समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसो निवेशितस्यात्मनि यत्सुखं भवेत् ।

न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा स्वयं तदन्तःकरणेन गृह्यते ॥

अपामापोऽग्निरग्नौ च व्योम्नि व्योम न लक्षयेत् ।

एवमन्तर्गतं यस्य मनसस्तं परिमुच्यते ॥

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।

बन्धाय विषयासक्तं मोक्षे निर्विषयं स्मृतम् ॥ इति ॥

अत्र भाष्यं—'लयो निद्रा, विक्षेपो विषयस्मृत्यादिः । अम-

नीभाव मनःप्रवेशकृतविशेषस्यात्मनि त्यागः तम् यदा याति

नारायणी ।

स्य निर्विकल्पत्वमेवेत्याह—असम्प्रज्ञातेति । निर्विकल्पकसमाधेरित्यर्थः ।
श्रुतिः । उपलक्षणमेतद्योगसूत्राणामपि । सिद्धत्वात्—प्रमितत्वात् । तथा
च श्रुति—

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।

बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमा गतिम् ॥

अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवान्प्ययौ ।

इत्यादिका । स्मृतिश्च—

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।

यत्र चेतान्मनाहमानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥

इत्यादिका । सूत्राणि तु—'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' । 'तदा द्रष्टुं स्वरूपे

“न्यायरत्नावली ।

तदा परम पद याति । न(१)पुनरावृत्तिप्राप्तिरस्येत्यर्थः । हृदि
हृदयसाक्षिणि । गतः प्राप्तः क्षयो विनाशो येन तत्तथा । तथा च
सूक्ष्मावस्थारूपस्य मनस आवृत्तत्वात् अमनीभावे केवलसाक्षिभान
समाधाविति भावः । तस्य परमसुखव्यञ्जकत्वमाह-समार्थाति ।
अन्तःकरणेन शुद्धसत्त्वेन निरुद्धेन गृह्यते व्यज्यते । यद्वा अन्त-
करणावस्थाविशेषतया साक्षिणा स्वयं गृह्यते स्वप्रकाशतया त
द्भातीति । अपाम् अप्सु आपः क्षिप्त्वा इत्यध्याहारः । अग्निरग्नौ
निक्षिप्त इत्यनुपदङ्गः । व्योम घटाद्याकाशम् । एवमिति । तथा च
निरुद्धं सत् न्यग्भूतं भवती' ति । असम्प्रज्ञातसमाधिकाले साक्षि-
स्वरूपं ब्रह्मैव भातीत्यर्थः । एव कठवल्लीषु श्रूयते—

यदा पश्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।

बुद्धिश्च न विचेष्टति तानाहुः परमा गतिम् ॥

अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रमत्ताप्ययौ ।

ज्ञानानि ज्ञानेन्द्रियाणि मनोबुद्धिश्च न विचेष्टति घृत्तिरूपेण
नपरिणमते । अप्रमत्तः द्वैतभानरूपप्रमादशून्यः । प्रमत्ताप्ययौ-
(२)पुण्यहेतुः पापनाशकश्च । निरुद्धस्य मनसोऽपि न्यग्भावेन सा-
क्षिभास्यत्वाभावात् । सौषुप्तलयावस्थाया इव निरुद्धारस्थाया
अप्यावृत्तत्वेन न्यग्भाव इति भावः । तथा च व्याख्यातम्—

यदा विनियतं चित्तमात्मन्नेवावतिष्ठते ।

इत्यादि गीताश्लोके सरस्वतीभिः । विनियतं सर्ववृत्तिशून्य-
तया निरुद्धम् । आत्मन्येवावतिष्ठते चित्तेरेव माधान्यात् न्यग्भूतं
भवतीति । स्मर्यते च गीतायाम्—

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगमेववा ।

यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥

(१) न पुनरप्राप्तप्राप्तिरित्यर्थ इति पाठो घपुस्तके ।

(२) गपुस्तके प्रमत्ताप्ययाविति प्रतीको न दृश्यते ।

न्यायरत्नावली ।

सुखमात्यन्तिकं यत्र बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।

वेत्ति यत्र न चैवाय स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥

य लब्ध्वा चापर लाभ मन्यते नाधिकं ततः ।

यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचार्यते ॥

तं विद्याद्दुःखसयोगवियोग योगसंज्ञितम् ।

स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विण्णचेतसा ॥

योगमेवया अमम्भज्ञातसमाधिरूपयोगाभ्यासेन । यत्र य-

स्मिन् मन परिणामे जाते सति चित्त निरुद्ध सर्ववृत्तिशून्य सदु-

परमते कृमापि विषय न गृह्णाति, विषयाकारपरिणामाभावे च सुषु-

प्तिवत् मूढभावस्थ मन इति भावः । यत्र च मनःपरिणामे सति

आत्मना शुद्धसत्त्वेन मनसैव व्यञ्जकेन आत्मानं ब्रह्माभिन्नसा-

क्षिणमेव पश्यन् पुरुषः आत्मन्येव तुष्यति, द्वैतभानप्रयुक्तानन्दा

व्यतारहितः त परिणामं योगसंज्ञितं विद्यात् । निरुद्धेन मनसा

ब्रह्मैव भाति, न तदन्यत् । मनसोऽपि न्यग्भावेनावृत्तत्वादिति

भावः । आत्मन्येव तोषयुपपादयति—यत्र मनः परिणामे सति ।

आत्यन्तिकं सर्वसुखेभ्य उच्छृष्टं सुखं वेत्ति ! विषयसुखाद्भिनात्ति-

अतीन्द्रियं विषयेन्द्रिययोगाजन्यम् । साँपुप्तसुखाद्भिनात्ति-बुद्धि-

ग्राह्यं निरुद्धमनोऽभिव्यक्तम् , सुषुप्तौ तु मनो न व्यञ्जकम् , ली-

नत्वात् । तदुक्तं गौडपादैः—

लीयते तु सुषुप्तौ तन्निरुद्धं नैव लीयते । इति ।

आत्यन्तिकत्वे हेतुमाह—यस्मिन् परिणामे स्थितो योगी त-

त्त्वतो ब्रह्माभिन्नस्वरूपात्परमार्थान्नं चलति, द्वैतभानाभावात् ।

तथा च पातञ्जलमूत्राणि—‘योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । तदा द्रष्टुः स्व-

रूपेऽवस्थानम् । वृत्तिसारूप्यमितरत्र’ । इति । तदा सकलचित्त-

वृत्तिनिरोधकाले द्रष्टुः दृश्यस्य पुरुषस्य स्वरूप एव अवस्थानम् ,

न्यायरत्नावली ।

न तु बुद्धिवृत्तौ प्रतिविम्बितत्वम् । इतरत्र कालान्तरे तु वृत्तिसा-
रूप्य बुद्धिवृत्तिप्रतिविम्बितत्वम्, द्वैतभान विषयवासना च आत्य-
न्तिकसुखानाभिव्यक्तौ प्रयोजकम् । तत्राय तत्त्वतो न चलतीत्य-
नेन द्वितीयम् अपमित्यनेन निर्वासनबोधकेन निरस्तम् । एतस्या-
सम्प्रज्ञातसमाधेरावश्यकतामाह—य परिणाम लब्ध्वा अवास्थित
अपरं श्रवणादिभिन्न लाभ महावाक्यार्थधीप्रयोजक शास्त्रेण ना-
धिक मन्यते । तस्यैव शुद्धत्वम्पदार्थसाक्षात्कारद्वारा महावाक्या-
र्थधीप्रयोजकत्वात् । अधिकमित्यनेन देहाद्यधिष्ठानतया आत्मज्ञा-
नस्य निरोधसमाधिकारितया तत्तुल्यत्व ज्ञापितम् । उक्त च त-
योस्तुल्यत्व वासिष्ठे गीताटीकाया च । तत्र वासिष्ठम्—

द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव ! ।

योगस्तद्वृत्तिरोधश्च ज्ञान सम्पगवेषणम् ॥

असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचित्तश्चनिश्चयः । इति ।

चित्तनाशस्य चित्तादर्शनमयुक्तस्य शुद्धात्मदर्शनस्य । क्रमौ
साधनानुष्ठानक्रमेण क्रियमाणानुपायौ । गीताटीकाया तु—

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि ।

इति पथे तथोक्तम् ।

ननु, देहाद्यधिष्ठानतयाऽऽत्मज्ञानं कथं शुद्धात्मसाक्षात्कार-
प्रति हेतुः, तस्याप्रमाणत्वादिति चेत् । उच्यते । तादृशविवेक-
ज्ञानोत्तरं देहादीनां हेयतया केवलात्मन एव जिज्ञास्यत्वात् । तेनैव
प्रतिबन्धादहङ्काराद्यभाने साक्षिमात्रविषयकर्मोपुत्तवृत्तिरिवापिद्या-
वृत्तिविशेषरूपः तादृशविवेकज्ञानोत्तरं त्वम्पदार्थशोधकवाक्यस्मृ-
त्या मनोवृत्तिरूपो वा शुद्धात्मसाक्षात्कारः । एव निरोधस्थलेऽपि
तत्साक्षात्कारः । महावाक्यार्थसाक्षात्कारोत्तरमपि तदावश्यकता-
यामाह—यस्मिन् स्थित इत्यादि । गुरुणा तत्त्वदर्शनानाश्रयभुज्य-

आनन्तावधि ।

मानकर्मजन्येन । शब्दव्यवस्थापेक्षयाऽपि समाधेर्वलवत्त्वेन तन्नाशकतया दुःखं नोत्पद्यत एव । अत एवाणिमाण्डव्यादीनां समाधिस्थानां चोत्पत्त्या श्लाघ्यपानितानामपि न दुःखमुत्पन्नम् । प्रत्युत समाधिमाहान्म्येन तदपेक्षयाप्युत्कृष्टेति महाभारताद्वावृकमिति भावः । तद्यत् च सम्प्रज्ञातममाधिपाटेरेनामसम्प्रज्ञातसमाधिलाभः । सम्प्रज्ञातसमाधिस्तु मनोदेहादिभिन्नतया न क्षिणो ज्ञानप्रवाहरूपः । 'ब्रह्मास्मी'ति शब्दज्ञानोत्तरं तु तादृशप्रवाहरूप एव, असम्प्रज्ञातसमाधिस्तु सकलवृत्तिशून्यनिरोधरूपेण परिणतमावृत्तं मन एव । वेदान्तमागर्हो तु 'निरोधरूपेण परिणामांऽपि असम्प्रज्ञातः, न केवलान्माज्ञानवृत्तिरूपः, मनोवृत्तिमानामात्रे समानेऽपि मनोवृत्तिसरयामन्वाभ्यामसम्प्रज्ञातममाधिसुषुप्त्याभेदादि'त्युक्तम् तन्न । 'मोक्षे निर्विषय स्मृतम्, यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह, तत्रन्देच्छान्तं आत्मनी'ति श्रुतीनामुक्तमृचाणां च विरोधात् । सर्वथा प्रमात्रादिमानशून्यस्यासम्प्रज्ञातममाधेरौप्यवकाशात्, सुषुप्तिभिन्नमर्वकाले प्रमात्रादिमानमिति स्वीकाराम्भवत्, भिन्नविषयकानुमित्यादिमाधेरीरूपप्रतिबन्धकालीनप्रमात्रादिमात्रप्रत्यये चरुभिन्नारेण सुषुप्तिममाधिभिन्नमर्वकाले प्रमात्रादिमानमित्यस्याप्यसम्भवत्, प्रमात्राद्यविषयके महावाक्यार्थबोधे बाधकाभाव इति भावः । अथवा अवान्तरवाक्यार्थानुभवकारणप्रत्ययभृतां मौषुप्तानुभवकारणमिति सुषुप्ताविद्यादिनोक्तम् । वानिकमते मौषुप्तजन्यानुभवान्स्वीकारान्, तन्मतेऽद्वितीयब्रह्मविजिज्ञापयिषयेत्यादिना शुद्धतान्पर्यङ्गानमदृष्टतस्य विशिष्टविषयकसंस्कारस्यैव शुद्धविषयकस्मृतिहेतुत्वमुक्तम् । इदानीम् असम्प्रज्ञातममाधेरपि तादृशस्मृतिहेतुत्वं नन्मवतीत्याशयेनाह-असंप्रज्ञातेति । न च नियामकाभावेन न तस्य शुद्धिद्विपरन्वसम्भव इति वाच्यम् । सम्प्रज्ञातसमाधिपाटवस्यैव

न्यायरत्नावली ।

अनात्माकारमर्धवृत्तिनिरोधेच्छासाहितस्य तादृशनिरोधहेतुत्वात् 'समाधिनिर्धूतमलस्य चेतस' इत्यादिश्रुत्या 'आत्ममस्थ मनः कृत्वे'-
त्यादिस्मृत्या च तथा प्रत्ययात्, निरोधविवेकज्ञानयोः पश्चात्केव-
लात्ममाक्षात्कारस्य पूर्वोक्तस्य कल्पनापेक्षया तयोरेव तत्साक्षात्का-
रत्वकल्पनस्य युक्तत्वात्, केवलात्मजिज्ञासासाहितस्य विवेकज्ञान
हेतोरेव विवेकोपलक्षितशुद्धात्ममाक्षात्कारहेतुत्वसम्भवात् । मोक्षे
निर्विषय स्मृतम्' इत्यादिश्रुतिस्तु असप्रज्ञातसमाधेः आत्मान्या
विषयकत्वबोधिका । एव योगसूत्राण्यपि बोधयानि । अत्र एवोक्त
सक्षेपशरीरके--

आत्मानात्माकार स्वभावतोऽवस्थित यदा चित्तम् ।

आत्मैकाकारतया तिरस्कृतानात्मदृष्टि विदधीत ॥ इति ।

न चैव निरोधस्य सप्रज्ञातसमाधितो विशेषानुपपत्तिगिति
वाच्यम् । निरोधरूपपरिणामविशेषत्वप्रमाणाजन्यत्वाभ्या ततो
विशेषात् । अस्मिन् पक्षे निरोधस्यैव वाक्यगतपदार्थस्मृतिहेत्वनु-
भवत्वेन निरोधस्य वाक्यजन्यत्वेन प्रमाणाजन्यता । तस्मादात्मविष-
यकनिरोधपरिणामस्य सूक्ष्मावस्थारूपसंस्कारद्वारा शुद्धस्मृतिहेतु-
त्व निर्दोषम् । गीताटीकायान्तु निरोधसमाधिरूपस्य योगस्य
पुर्णविशेषद्वारा यथार्थप्रत्यक्षहेतुत्वात् परमार्थभूतात्ममात्रप्रत्यक्षहेतु-
ता । उक्तं हि पतञ्जलिना-'निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ।
ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा । श्रुतानुमानाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वा-
दिति । निर्विचारः सूक्ष्मवस्तुविषयकनिर्विकल्पकसमाधिः, तस्य
वैशारद्ये पाठ्ये सति अध्यात्मप्रसादः अत्यन्तसत्त्वोद्वेको भवति ।
ततः ऋतम्भरा सत्यमेव गृह्णी प्रज्ञा जायते । सा च शब्दानुपा-
नविषयाभ्यामन्यविषया । शब्दानुमानग्रहणायोग्यविशेषविषय-
त्वात् । अत्र शब्दस्य विषयः तच्छ्रुत्या ग्रहणः । तेन ब्रह्मणः श-

(१) पारोक्ष्यसद्विनीयत्वाभ्यां च न तत्त्वम्पदार्थसात्रानु-

न्यायरत्नावली ।

द्वलक्ष्यत्वेऽपि न क्षतिरिति तदयम् । तथा च योगजघर्षजन्यप्रत्यक्षमेवादन्तरवाक्यस्य पदजन्यस्मृतिमूलमित्युक्तम् ।

ननु महावाक्यार्थबोधे शुद्धं ब्रह्मैव विषय इत्युक्तम्, तदयुक्तम्, अवान्तरवाक्यार्थस्यापि शुद्धचिद्रूपत्वेन महावाक्यस्यानुवादकत्वापत्ते तत्राह--पारोक्ष्यसद्विनीयत्वाभ्यामिति । अत्रापि परोक्षताभ्रमस्य जीवस्वरूपे दुःखित्वादिभ्रमस्य सत्त्वादित्यर्थः । पदार्थानुभवात्-तत्त्वम्पदार्थानुभवात्, अवान्तरवाक्यजन्यतत्त्वम्पदार्थानुभवात् । कृतकृत्यता-महावाक्यजानुभवकार्योक्तभ्रमनिवृत्तिलाभः । तथा चादान्तरवाक्यजानुभवाद्भ्रमनिवृत्त्यभावेन उक्तभ्रममूलीभूतमूलाज्ञानस्यापि न निवृत्तिरिति । अवान्तरवाक्यजन्यबोधोत्तरमज्ञातमैत्रेय बोधयन्महावाक्यमनुवादकम् । तज्जन्य-
नारायणा ।

ऽवस्थानम्' 'वृत्तिसारूप्यमितरत्र' इत्यादीनि(२) ।

ननु निर्विकल्पमहावाक्यार्थपक्षे महावाक्यस्यावान्तरवाक्यानुवादकत्वापत्तिस्तेनापि शुद्धस्यैव बोधजननादि(३)त्यत आह--पारोक्ष्यति । सत्याग्रवान्तरवाक्यस्य सत्यादिपदवाच्योपस्थितिद्वारा तत्पदलक्ष्यस्यावान्तरवाक्यार्थस्य बोधनेऽपि तत्रापरोक्षत्व(४)पदार्थभेदानवगाहनात् परोक्षता भ्रमस्य, एवमवान्तरवाक्यैस्त्वपदार्थस्य बोधनेपि तत्र तत्पदा

(१) तत्त्वमसीत्यादिमहावाक्यैर्नविप्रज्ञासोत्तयोरभेदस्य च यथायानुभवे जाते किमपरमादादनीयमिति चेत्तत्राह--पारोक्ष्येति । अभेदस्य यथार्थानुभवाज्जि श्रेयस विन्देत यदि ब्रह्मविद्वेषिज्ञानं न स्यात् । विद्यन्त एव परोक्षत्वापरोक्षत्वसद्विनीयत्वादितीपत्वादीनि विरोधितानानीति नानुभवादेव कृतकृत्यतेत्याशयः ।

(२) 'श्रुतम्भरा तत्र प्रज्ञा' श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वान्' इति । तथाच प्रज्ञारस्य अनामत्त्वेन तदभानाय समाधेरनुमरणान् मोक्षहेतोर्बोधस्य निर्विकल्प-
त्वेनेव युक्तमिति पाठः सपुस्तके ।

(३) इष्टमस्तौ तु तत एव कृतार्थताप्रसङ्गस्तत्राहेति पाठः सपुस्तके ।

(४) तत्रार्थभेदानुगाहनात् इति पाठः सपुस्तके ।

भवादेव कृतकृत्यता । वाच्यार्थाभेदावभासान्न पौन

न्यायरत्नावली ।

बोधे च मूलाज्ञाननिवृत्त्या सर्वभ्रमोच्छेदेन कृतकृत्यतेति भावः । अथ शुद्धब्रह्मप्रमायाः भ्रमनिवर्तकत्वेनाद्यान्तरवाक्यात् शुद्धप्रमोत्पत्तौ न कुतो भ्रमनिवृत्तिरिति चेन्न । उक्तरूपपरोक्षदुःखोपलक्षितत्वस्वरूपस्यापरोक्ष्याभावात् ।

ननु तथापि सत्यज्ञानादिपदानां सर्वेषां लक्षणया शुद्धब्रह्म बोधकत्वात् पौनरुक्त्यम्, तत्राह—वाच्यार्थाभेदावभासादिति । वाच्यार्थानां तादात्म्यज्ञानजननरूपमयोजनसत्त्वादित्यर्थः । सत्यमित्यादिनापदानामिति शेषः । सत्यत्वज्ञानत्वादिविशिष्टानां सत्यादिपदवाच्यानां तादात्म्यबोधनद्वारा शुद्धयारैक्यं वाक्यतः बोधयते । ननु—वाच्ययोस्तादात्म्यार्थाऽशक्येयं वक्तव्या न तु लक्षणया, वक्ष्यमाणरीत्या वाच्यार्थबोधोत्तरं विरोधप्रतिमन्थानमत्येव लक्षणावतारात् । शक्तिज्ञानजन्योक्तधीस्तु एकवाच्यतावच्छेदकविशिष्टे वाच्यतावच्छेदमान्तरविशिष्टस्य तादात्म्यविपर्यया, अन्यथा विशिष्ट विशिष्टान्वयबोधस्य लाक्षणिकादुपहितान्वयादुपलक्षितान्वयाच्च मुख्यत्वस्य 'लोहितोष्णोष्णं नृत्तिं जगच्चरन्ती' नारायणी ।

र्याभेदाप्रतीतिभिन्नत्वादिभ्रमस्य च सत्त्वात् तत्त्वपदार्थमात्रानुभवादेव तत्त्वपदार्थलक्ष्ययोरेवात्रान्तरवाक्यजानुभवादेव, न तु कृतकृत्यता न समूलान्वधनिवृत्तिः, तयोरेकज्ञानात् । तथा च तयोरेकज्ञानमैक्यं बोधयन्महावाक्यमननुवादकमेवेति भावः ।

ननु तथापि सत्यादिपदानां (१) सत्यत्वाद्युपलक्षितेकधर्मियोधकत्वात्पौनरुक्त्यं तत्राह—वाच्यार्थेति । वाच्यार्थानां सत्यत्वादिविशिष्टानामभेदाद्यमासन्तादात्म्यज्ञानं (२) तस्मान्न घटं कलश इति प्रत्यर्थपुनरुक्तता—नेकव्यक्तियाद्यकरेनान्यतरव्यर्थ्यं सत्यादिपदानामिति शेषः । वाच्यार्थां

(१)—लक्षणया निवृत्तरीत्या शक्येयं वा गत्यत्वात् इत्यादिशाठं सपुस्तके ।

(२) तस्मादेत्यर्थः । पौनरुक्त्यं घटं कलशं इत्यादिशाठं सपुस्तके ।

न्यायस्तावली ।

त्यादौ महाभाष्यायुक्तस्यामाहृत्यापत्तेः । विशिष्टे विशिष्टस्य तादात्म्यधीस्तु विशेषणीभूतयोर्वाच्यतावच्छेदकयोस्तादात्म्यमेकवाच्यतावच्छेदकोपहितेऽपरवाच्यतावच्छेदकतादात्म्यं चावगाहते, तथा च तादृशबुद्ध्यनुपपत्तिं वाचबुद्धेर्विरोधित्वादिनि चेन्न । वाचबुद्धेस्तत्राविरोधित्वात् । तदुक्तं खण्डने—

असन्नामत्यापि ज्ञान त्वर्थे शब्दं करोति हि । इति(?)

अत्यन्तामतिं वाधिते सति । द्विशब्दन तादृशज्ञानस्य कलहादिस्यञ्जे प्रसिद्धिलाभः । तथा चोक्ततादात्म्यज्ञानस्य मग्धवात्तद्विना विरोधाप्रतिमन्वानेन लक्षणानवतारात् । तदवतारार्थं मत्यादिपदानां विशिष्टतादात्म्यव्योपपत्तेरनावश्यकत्वम् । न चैवमपि पदद्वयादेव लक्षणानवतारमिदं स्तुतोपादिपदवैषम्यमिति वाच्यम् । वाच्यार्थानां मिथो भेदज्ञानस्यान्योन्यभेदज्ञानं विना निवर्तयितुमशक्यत्वात् । ननु मन्यत्वाद्युपलक्षितस्य भेदघात्रह्माणनिवर्तनीया, तन्निवृत्तेरेव वक्ष्यमाणरीत्या प्रकृतोपयोगात् । तन्निवृत्तिस्तु ब्रह्मणि तत्तादात्म्यबुद्ध्यैव, न तु सत्यादिपदवाच्यतादात्म्यबुद्ध्यैति वाच्यार्थमिदावमासादिति मूलमयुक्तमिति चेन्न । ब्रह्मणि मत्प्रत्वाद्युपलक्षितभेदबुद्धौ सत्यत्वाद्युपहिततादात्म्यबुद्धेरपि विरोधित्वात् । तदुपहिततादात्म्यावगाहितया तद्विशिष्टाख्याभेदबुद्धेरपि तद्विरोधित्वात् । यथाहि 'भूतलं न द्रव्य'मिति ज्ञाने भूतलद्रव्यमित्यस्य भूतल नीलद्रव्यमित्यस्य च विरोधित्वम्, तादात्म्येन द्रव्यप्रकाररूपितभूतलविशेष्यतास्त्वस्य विरोधितापयोजकस्याभयत्र सत्त्वात्; तथा ब्रह्मत्वोपलक्षिते सत्यत्वाद्युपलक्षितस्य भेदबुद्धौ ताभ्यामुपलक्षितयोरुपहितयोश्च तादात्म्यबुद्धेर्विरोधित्वम् । उपहितप्रकारकबुद्धौ शुद्धयोरुपलक्षितयोस्तादात्म्यस्य

न्यायरत्नावली।

विषयत्वात् । तस्या (१) तस्याविषयत्वेऽपि तयो प्रकारत्वात् । तस्या तपोरप्रकारत्वेऽपि तयोभेदबुद्धौ उपाहितपारेव तादात्म्यबुद्धेर्विराप्तिवात् । अन्यथा इय सत्ता नेति शुद्धसत्ताभेदबुद्धौ इय विशिष्टसत्तति तादात्म्यबुद्धेश्शुद्धघटभेदबुद्धौ च नीलत्वाद्युपाहितघटतादात्म्यबुद्धेर्विरोधित्वस्य सर्वानुभाविकस्थापलापापत्तेः । न चोपलक्षितयोश्शुद्धयाभेदज्ञानस्य घटा न घट इति ज्ञानवदाहार्यत्वेन न तत्र किमपि ज्ञान विरोधीति वाच्यम् । भिन्नधर्मोपहितयोरिव भिन्नधर्मोपलक्षितयोरपि भेदज्ञानस्याहार्यत्वाभावात् । न हि यत्र तत्ता, यत्र चेदन्ता, तयोरेकत्रापरस्य भेद इति ज्ञानमाहार्यत्वेन व्यवहिते, तादिदं न द्रव्यं न घट इति ज्ञानवत् । एव च यत्र ब्रह्मत्व यत्र च सखत्व तयोरेकत्रापरस्य भेद इत्याकारकज्ञाने (२) तयोरेकत्रापरस्य न भेद इत्याकारकज्ञानस्य विरोधित्वं युक्तमेव ।

किञ्च तयो (३) तादात्म्यज्ञान एकवाच्यतावच्छेदकरूपविशेषणे अपरवाच्यतावच्छेदकरूपस्य विशेषणस्यापि तादात्म्यमवगाहते (४) एवेति तद्भेदेव एकवाच्यतावच्छेदकोपलक्षितेऽपि विशेष्ये अपरवाच्यतावच्छेदकोपलक्षितस्य विशेष्यस्यापि तादात्म्यमवगाहते । एव च ब्रह्मत्वोपलक्षिते मत्पत्वाद्युपलक्षिततादात्म्यावगाहनात् वाच्यतादात्म्यज्ञानस्य सुतरामुपलक्षितयोर्भेदबुद्धौ विरोधित्वम् । शुद्धयोः उपलक्षितयोः असन्तापेदान् यत्रपि (५) न तादात्म्यं मन्वन्ध तथापि निरुद्धलक्षणया

(१) गपुस्तके तस्यामिति नास्ति ।

(२) तयोरेकत्रापरस्य भेद इत्याकारकज्ञाने इति पाठो गपुस्तके प्रमादघट प्रतिभाति, आनन्दयत्नवात् घपुस्तकीयो नियोसितोऽस्माभिः ।

(३) वाच्ययोस्तादात्म्येति पाठो घपुस्तके ।

(४) तथावैकवाच्यतावच्छेदकोपलक्षिते विशेष्येऽपरवाच्यतावच्छेदकोपलक्षितस्य विशेष्यस्यापि तादात्म्यमवगाहते—एवेति तद्भेदिति पाठो घपुस्तके ।

(५) यद्यप्युपलक्षितयोः न तादात्म्यमिति पाठो गपुस्तके ।

न्यायरत्नावली ।

विशेषणविभक्त्युपस्थापितस्य भेदाभावस्यैव विशेष्यतया भान सम्भवति । तयोरेकत्रापरभेदो नैत्याकारकस्य सम्भवात् । भेदाभावत्वस्यैव धर्मितावच्छेदकत्वसम्भवात् न निर्धर्मितावच्छेदकत्वशाब्दबोधे दाप' । नीलो घट इत्यादौ तु तादात्म्यस्य सम्बन्धतासम्भवात् विशेषणविभक्ति' पदसाधुत्वार्था । अत एव मणि कारादिभिरुक्तम्--'विशेषणविभक्तिस्माधुत्वार्था अभेदार्थिका वे-ति । न हि तार्किकादीनाममतेऽपि अयन्ताभेदे तादात्म्यस्य का-पि सम्बन्धत्वमुक्तम्, मत्स्युन जातिशक्तितादादौ शब्दमण्यान्पु-तस्यासम्बन्धत्वमेव प्रकाशितम् । तत्र पूर्वमेव उक्तम् । न च यदो घट इत्यादौ अ यन्ताभेदे सम्बन्धाभावादेव शाब्दधीवार-णसम्भवेन निराकाङ्क्ष्वोक्त्यैव तद्द्वारणमसङ्गतमिति वाच्यम् । धो-ग्यताभ्रमेण शाब्दबोध आपादिते निराकाङ्क्षत्वेन तद्द्वारणस्य यु-क्तत्वात् ।

न च विशेषणविभक्त्यर्थे तत्प्रकृत्यर्थस्य विशेषणतया ऽवयवसम्भवेऽपि विशेष्यपदार्थस्य तत्र विशेषणत्वेनान्वयोऽव्यु-त्पन्न इति वाच्यम् । प्रकृतवाक्यस्थले विशेषणविशेष्यपदार्थयोर्भे-दबुद्धिविरोधिशब्दबोधो हि सर्गानुभवमिद्ध' । तत्र शुद्धयो-तादात्म्याभावात् तादात्म्यससर्गकतादात्म्यप्रकारकबोधसम्भवे भेदाभावत्वावच्छिन्नविषयताकबोधस्यावश्यकत्वे विशेष्यपदार्थस्य शुद्धत्वेन विशेष्यत्वामम्भवे चागत्या व्युत्पत्तिवैचित्र्यकल्पनेनो-क्तबोधस्वीकारात् । प्रथमाया विशेष्यपदोत्तराया आधेयत्वार्थतया विशेष्यवृत्तित्वस्य विशेषणभेदाभावे बोधो वा । निपातसाधारण-नामार्थयोरभेदेनैवान्वय इति पक्षे घटो न पट इत्यादौ घटवृत्ति-पटप्रतियोगिकभेदबोधस्य तस्य आधेयत्वार्थकत्वेनैव निर्वाहात् ।

अगन द्रव्य भवतीत्यादौ भवत्यर्थे तादात्म्यादौ द्रव्यवृत्तित्वबोधश्च । व्युत्पन्नश्च विभक्त्यर्थे विभक्त्यर्थस्यान्वयः । क्रयाच्चैत्रस्य घनमि

न्यायरत्नावली ।

सादो स्वत्वे क्रयजन्यत्वस्यान्वयात् । न च शुद्धरूपेणोपस्थितिं पदजन्या विना शुद्धयोर्भेदाभावः शाब्दबोधे न भातुमर्हतीति वाच्यम् । इतराविशेषणत्वेनोपस्थितिं विनाऽपि प्रकृते विशेषणयोः तादात्म्यभानवत्, घट प्रमेयानित्यादौ सर्वमतेऽपि विशेषणयोः तादात्म्यभानवच्चेतराविशेषितेन रूपेणोपस्थितिं पदजन्या विनाऽपि शुद्धयोर्भेदाभावभानमम्भवात् । विशिष्टविषयकशक्तिज्ञानाद्विशेषणान्वययोग्यतातात्पर्यज्ञानादिरूपकारणान्तरसहितात् तादृशविषयताशालिशाब्दधीसम्भवात् । यत्र तु तात्पर्याभावनिर्णयादिना विशेषणोर्नान्वयप्रोध, तत्र विशेषणविशेष्ययोः तादात्म्यस्य शुद्धयोर्भेदाभावस्य चाभानात् शाब्दबोधस्य नोक्तशक्तिज्ञानजन्यत्वम् । किन्तु लक्षणयोपहितयोः तादात्म्यस्य शुद्धयोर्भेदाभावस्याखण्डैक्यस्य वा भानम् । ननु सत्यत्वाद्युपहितस्य सत्यादिपदवाच्यसत्त्वादिसम्बन्धाऽमम्भवात् सत्यत्वादिपदलक्ष्यत्वासम्भव इति चेन्न । विशिष्टस्य सत्यादिपदवाच्यत्वेन सत्यत्वाद्युपहितस्य तत्र तादात्म्यसत्त्वात् । विशिष्टं हि विशेषणं विशेषणचेति द्वयम् । तत्र च उपहितान्यत्सम्बन्धोपहिततादात्म्यमस्त्येव । तथा च उपहिततादात्म्यवद्यथाद्विशेष्यविशेषणोभय तात्पर्याप्रशङ्गात् सत्यादिपदमित्याकारकलक्षणाज्ञान सम्भरत्येव ।

वस्तुतस्तु नोपहितान्वयप्रोधे लक्षणायाः धी कारणम्, किन्तु शक्तः । विशिष्टनिरूपितशक्तेरुपहितेनापि निरूप्यत्वात् । उपहितनिरूपितत्वेनैव तत्स्थल शक्तिग्रहो हेतुः, लक्षणास्थल इव तादृशत्वेन शक्तेस्समृतिफलत्वात् । तात्पर्याद्धि टत्ति रिति मण्युक्ते । अत एव एकदेशशक्तेरपि लक्षणावदमुख्यवृत्तित्वम् । शक्यतापर्याप्त्यधिकरणे गृह्यमाणशक्तेरेव मुख्यवृत्तित्वात्, न तु विशिष्टनिरूपितत्वेन, विशेषणनिरूपितत्वाप्रतीतेः । तथा चोपहिता-

न्यायस्त्ववला ।

न्वयस्यले विशिष्टान्वयाभावात् लक्षणेत्युपचारः, शुद्धविशेष्य-
कनिर्विकलकशाब्दस्यलत्नम् । यद्वि त्वापार्थी शक्तेरग्रहे तस्योपहि-
तान्वयवोधे भानामम्भवः, वृत्तिज्ञानविषयस्यैव शाब्दधीविषय-
त्वात्, अन्यथा उपार्थी शक्तिस्वीकारैवपर्यादिसालोच्यते; तदा
उपहितान्वयवापेऽपि विशिष्टे शक्तिज्ञान हेतुः । परन्तु विशि-
ष्टान्वयवोधे तेन जननीये यत् कारण विशेष्यान्वयिनि विश्लेषणस्य
योग्यताज्ञान तात्पर्यज्ञान वा, तस्योपहितान्वयवोधे तेन जननीये(?)
प्रतिबन्धकत्वम्, तदभावस्सहकारी । शुद्धविशेष्यान्वयप्रवाध तु शुद्धवि-
शेष्ये शक्तिज्ञान हेतु । एव च उपहितमात्रान्वयवोपादेशिशिष्टान्वयवाध
स्य मुख्यत्वमुपपद्यते । विशिष्टान्वयधीमामग्रीप्तत्वे तदनुत्पत्तेः ।
शुद्धविशेष्यशाब्दवोधोपेक्षया तु उपहितमात्रान्वयधी विशिष्टान्वय
धीश्च मुख्यता । तादृशधीद्वयं लक्षणयेति पक्षस्तु युक्तः । उक्ताभा-
वस्य हेतुत्वाकल्पनेन लापवात् । (२) एव च शुद्धयोर्भेदस्य महावा-
क्यार्थधीपूर्व वाच्यत्वेन प्रातीतिकत्वात् तज्जनकाज्ञानस्योक्तभेदा
भाव गीवाध्यत्वमम्भवात् तादृशभेदधीस्माक्षादेवोक्तधीविरोधिनी,
न तु स्वजन्यमम्फारविशिष्टनिर्विकल्पकप्रमाद्वारा । यद्वि च शुद्ध
योर्भेदो व्यावहारिक एव महावाक्यार्थधीमयोजकाद्वान्तरवाक्यार्-
थज्ञानान् पूर्व वाच्यत्वस्यैव प्रातीतिकरूपत्वात् । व्यावहारिकभे-
दस्य च न *व्यावहारिकाभेदधीवाच्यत्वम् । वाच्यमत्ताधिकम

(१) अन्तरण विशेष्यान्वयिनि विशेष्यस्य योग्यताज्ञान तात्पर्यज्ञान वा तस्योपहि-
तान्वयवोधे तेन जननीये इति पठो धपुस्तके संशोधिता दृश्यते ।

(२) - एतच्चन्द्रयमध्यन्य पाठोनेविद्यते धपुस्तके दृश्यते तत्र दि-
एव च शुद्धयोर्भेदस्य अन्यथापुनरापेविशिष्टे शक्तिज्ञानस्य वाच्यतावन्तेऽनुपहितमात्रान्व
यर्थ-शुद्धविशेष्यज्ञानशाब्दधी विशिष्टान्वयवा-वितप्रसाधारणविशेष्यभाभूतसत्त्वत्वाग्रन्वयना
नवद्विज्ञाना मनी मन्वन्वयन्वधनानुवहितप्रमनेया या विषयता तन्तालिगाब्दत्वम् । न वैव
विशिष्टान्वयशाब्दवोधस्येयुवहितमात्रान्वयविद्या शुद्धविशेष्यमात्रशाब्दवोप्रापतिरिति वाच्य
म् । विशिष्टान्वयमानसाम्प्रसात्त्वे तदभावस्याप्रादाचितुमशाक्यत्वेन तादृशवे धात्तेरमम्भवात् ।

तादृशसामग्री च विशेषणान्वयिनि विशेषणान्वयस्य तात्पर्यज्ञानयोग्यताज्ञानादिकम् । तदभावे तादृशबोधोपतिरिष्टम् । अत एवानुकूलत्वदलत्वाभ्याम् विशिष्टे शब्दात् आख्यातात्केवलानुकूलत्वरूपेण गमनानुकूलव्यापारस्य रथो गच्छतीत्यादौ शक्यैव धीरिति पुनुमात्रलावुकम्, दलत्वदनिष्टाननकत्वविशेषितसाधनत्वे शब्दादपि विधिप्रत्ययात् 'इयेनेनामिचरन् यजेते'त्यादौ इष्टसाधनत्वमात्रधी शक्यैवेति चिन्तामणितदालोकादावुकम् । सेय जहदजहत्त्वाद्या शक्तिस्ताविकादिभिरपि स्वीकृता तत्र लक्षणाशब्देनौपनिषद्व्यवहियते, शक्यतापर्याप्त्याधिकरणविषयकबोध पायकधीविषयवृत्तेरेव शक्तित्वेन व्यवहारस्याचित्यात् । अस्मिन् पक्षे शुद्धवद्मपूवमज्ञातत्वेपि सत्यत्वादिविशिष्टप्रद्वानि शक्तिज्ञानोत्तर सत्यादिपदज्ञानस्य शुद्धवद्मपक्षे सत्सरोद्धोषकत्वकल्पनात् शुद्धवद्मनिर्विकल्पकस्मृतिशब्दाधियोरुपपत्ति, सांपुष्टेनासम्प्रज्ञातसमाधिरोपेण वा निर्विकल्पानुभवेन शुद्धनद्वान पूर्व ग्रहणसम्भव इति पक्षे तु शुद्धवद्मनि शक्तिज्ञान तच्छब्दानुभवे हेतुविशिष्टप्रद्वानि शक्तिस्तु सत्यत्वाद्युपाधवाच्छिन्ना या विषयता तच्छालित्वसम्भवेन सत्यत्वादिशिष्टे य शब्दबोधस्वदनुकूलशक्ति । शक्तिस्तु पदाधान्तरम् । तथा चोपाध्यरोपे शक्तिग्रहाच्च तस्य शब्दबोधविषयत्वानुपपत्ति । सत्यत्वाद्युपहितान्वयितावच्छेदकधमविशिष्टे सत्यत्वाद्युपाधिप्रकारिका शब्दधारपि तादृशादेव शक्तिज्ञानायोग्यताज्ञानादिसहितात् । अथ प्रथमपक्षे विशिष्टप्रकारकतादृशाशब्दार्थज्ञानमसौसत्त्वे पूर्वोक्तरीत्या उरहितमात्रवेदलविशेष्यशब्दधियोरनुत्पादे च विशिष्टप्रकारकशब्दधीस्तादृशाधीद्वयोपेक्षया भवतु मुख्य्या, चरमोक्तपक्षे तु कथ तदपेक्षया सा मुरया विशिष्टे केवलोपेक्षया युगच्छित्तिज्ञाने सति तयो शब्दबोधस्य युगपत्सम्भवात् । यदि च तस्या सामर्थ्ये तच्छादधेय प्रतिबन्धिका कल्प्यते तस्या मुरयत्वानुरोधत्, उक्त हि महाभाष्ये 'लोहितो धिष्णा श्रुत्वि च प्रचरन्ती' त्यादौ लौहित्यस्योपाधित्वोपलक्षणत्वापेक्षया विशेषणत्वमभ्यर्हितम् । अत 'सवादि सर्वनामे'त्यत्र सर्वपदस्य विशेषणत्वात्मवनामसङ्केत्युच्यते तदातामस्य प्रतिबन्धकत्वस्य च कल्पने मानाभाव । न्यायमूलक हि तद्वचन धमशास्त्रवद्वा अन्धे विचाराभाव । जाये तु कोय न्याय उच्यते, विशिष्टस्यान्वयधामुरुपैव उपाहितान्वयितावच्छेदकधमविशिष्टे उपाधिप्रकारकप्रवृत्त्यादिरूपस्याधिकप्रयोजनस्य तस्या सत्त्वेन तस्यान्वयप्रयानेययात् । यद्यपि हि 'अर्थेनुपलब्धे तत्प्रमाण मित्यादि जैनिन्युक्तया प्रयोजनवदर्थे । अत्रे तापयमुक्त तथाप्यधिकप्रयोजनवति शब्दस्य तात्पर्यसम्भवेन तत्प्रयोजनवति तात्पर्यमुक्त शब्दस्य महाफलकत्वोचित्यात् । अत एव नामधेयस्थले प्रवृत्त्यनिश्चयकरत्वेन शुर्गावधिबशब्दान्तात् न्यायमूलमेवोक्तमहाभाष्यम् । यत्र तु विगिष्टान्वयो बाधित तत्रेतरावंधास्वामिशने एव, तयोरेव तात्पर्यात्, न विगिष्टान्वयबोध । एष च शुद्धयोर्भेदस्य महावाक्यधार्थानुर्थे बाध्यत्वेन प्रातीतिकत्वे तज्जनकाज्ञानस्योक्तभेदाभावोपाध्यायत्वसम्भवात्तादृशाभेदथा साभादेवोक्तभेदधामिरोपिनी, न तु स्थानवसस्कारादि शिष्टनिर्विकल्पकप्रमाद्वारा । यदि च शुद्धयोर्भेदो व्यावहारिक एष च महावाक्यार्थप्रयोनशब्दान्तरात् शार्थानातपूर्थे बाध्यत्वस्यैव प्रातीतिकरूपत्वेन यस्तु शक्यत्वात् । व्यावहारिकभेदस्य च न इत्ययमम ।

भाष्यरत्नावला ।

त्तावविषयज्ञानस्यैव बाधकत्वात् । न च उक्ताभेदधीजन्यमस्का-
 रविशिष्टोक्तिनिर्विकल्पकज्ञानस्य उक्तभेदबाधकत्व सर्वसम्मतम् । ना-
 र्किकेभ्यस्याकल्पनात् । (१) अभेदव्यापकतामंस्कारविशिष्टज्ञानस्यैव
 तं तत्कल्पनादेत्याहोऽप्यते (२) तथाऽपि विशेषणविभक्त्या विशेष-
 णभेदाभावस्य यथा बोध, तथा (३) तथा विशेष्यविभक्त्या वा वि-
 शेष्टव्यापकत्वस्य विशेष्यनिष्ठभेदाप्रतियोगित्वरूपस्य विशेषणनि-
 ष्टतया शाब्दपीसम्भवान् । अन्यन्नाभिन्नविशेष्यविशेषणस्यले वि-
 शेष्टव्यापकत्वविशिष्टतादान्म्यस्य सम्बन्धविषया (४) भानासम्भवात्
 विशेष्यव्यापकत्वबोधोपमानुभाविक्त्वान्च । पूर्ववद्व्यापकत्वस्य
 नामार्थद्वयविशेषितरूपेण भानमम्भवान्च । शुद्धब्रह्मनिष्ठभेदाप्रति-
 योगित्वस्य सत्प्रत्यागुपलभितनिष्ठतया बोधमम्भवेन तादृशव्याप-
 कत्वधीजन्यसंस्कारविशिष्टनिर्विकल्पकप्रमायासमत्पन्वाद्गुणलक्षि-
 तस्य भेदः शुद्धब्रह्मनिष्ठ इत्याकारकभेदधीविरोधित्व सर्वसम्मत
 सम्भवत्येव । व्याप्यत्वव्यापकत्वाभ्या तादात्म्यसम्बन्धावन्तिन्नाभ्यां
 गृहीतयोरनाहार्यभेदबुद्धेः केनाप्यस्वीकारान् । द्रव्यव्याप्या पृथि-
 वीति ज्ञानजन्यमंस्कारे उद्बुद्धे सति पृथिवी द्रव्य नेति ज्ञानस्या-
 नाहार्यस्यानुत्पत्तेः ।

ननु व्यापकत्व विशेषणविभक्तेर्निशेष्यविभक्तेर्वार्थ इति
 कैरपि तान्त्रिकैर्नोक्तमिति स्वकपोलकल्पितमिति चन्न ।
 (२) तथा ह्यन्यन्नाभेदे तादात्म्यम्यासम्भवान् भेदाभावस्यापि
 सम्बन्धवासम्भवान् असम्बन्धतया भेदाभावस्य भानाय विशेष-
 णविभक्त्यर्थत्वं शब्दप्रणानुक्तम्, तथा विशेषणे विशेष्यव्यापक-

(१) अभेदव्यापकतेति पठ. अनुक्तके । (२) तदप्यति अनुक्तके ।

(३) तथा विशेष्यविभक्त्या विशेष्यव्यापकत्वादिनाऽनुक्तके, तथा वा इति सन्दे-
 न स्त इत्यर्थः ।

(४) भानमम्भवदिति पठो अनुक्तके । * (५) तदप्यति पठो अनुक्तके ।

न्यायरत्नावली ।

त्वस्य बाधकाभावे सति सम्बन्धतया भानस्य तान्त्रिकैरुक्तत्वात् । विशेष्यविशेषणयोः अत्यन्ताभेदे तादृशभानस्य असम्भवात् । असम्बन्धतया (१) भानाय विशेषणविभक्त्यर्थत्वस्य तत्र तान्त्रिकाभिप्रेतत्वमुनीयते । तथा च विशेषणविभक्तिरभेदार्थिकेत्यत्र मण्यादिवाक्ये अभेदेत्युपलक्षणम् । (२) व्यापकत्वाद्यर्थिकेत्यपि बोध्यम् । अत एव विशेषणभिन्नभिन्नत्वरूप विशेषणव्याप्यत्वमपि विशेषणविभक्त्यर्थः सम्भरतीति तत्र विशेष्यवृत्तित्वभानमपि प्रकृते वक्तुं शक्यम् । न चैवमपि व्यापकत्वादिसंस्कारस्यैव उक्तभेदधीविरोधित्वेन तद्विशिष्टाया निर्विकल्पकप्रमायास्तद्विरोधित्वोक्तिरुक्तेति वाच्यम् । उद्बुद्धसंस्कारस्यैव विरोधित्वेनोक्तप्रमाया एव प्रकृते (३) उद्बोधकत्वेन विनिगमकाभावात्, उक्तसंस्कारविशिष्टोक्तप्रमाया उक्तसंस्कारोक्तप्रमयोर्वा विरोधित्वेन तदुक्तैरुक्तत्वात् । अन्यथा व्यापहारिकव्यापकत्वादिविषयकत्वेन संस्कारमात्रस्य बाधकत्वासम्भवात् ।

न च भेदाभावज्ञानस्य भेदभ्रमविरोधित्वपक्षे निर्विकल्पकप्रमा व्यर्थेति वाच्यम् । पदार्थज्ञाने तास्त्रिकप्रमात्प्रज्ञानं विना महावाक्यार्थज्ञाने तदसम्भवात्, शुद्धपदार्थज्ञानं विना तद्व्यतिरेकस्य निर्विकल्पकस्यासम्भवात्, 'ब्रह्मविदाप्नोति परं' इति श्रुतेः 'तमेव विदित्वे' त्यादिश्रुत्यनुसारेण शुद्धब्रह्मणा ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वे (४) सिद्धे कैर्निशेपणैरपलक्षितं नत् ब्रह्मेति जिज्ञासायास्सत्यादिवाक्यजन्यनिर्विकल्पकं विना निवृत्त्ययोगात् । भेदाभावाज्ञाने शुद्धस्य भानेऽपि मत्स्यन्धादुपप्लक्षितत्वस्य तत्र न

(१) तद्भानायेति पाठो घण्टाक्षरे । (२) व्याप्यत्वाद्यर्थिकेति पाठो घण्टाक्षरे ।

(३) प्रकृते उद्बुद्धत्वेन उद्बोधकत्वेन च विनिगमकाभावादिति पाठो घण्टाक्षरे ।

(४) नाक्षरतुल्यं बुद्धे इति पाठो घण्टाक्षरे ।

न्यायरत्नावली ।

रकर्षाद्वारकनिर्विकल्पकविषयत्वरूपस्याभानात् । न च सिद्धान्ते
एक्यज्ञानेनैव तदज्ञानस्य भद्रभ्रममहितस्य निवृत्तिसम्भवात् द्वा-
रीभूतमप्रकारकर्षाः व्यर्थेति वाच्यम् । व्यावर्तकाकारत्वस्य त-
त्त्वयोजकत्वेन विशेषणतया तस्याप्रमात्वमयोजकत्वेन चोपलक्ष-
णतया तस्यावश्यकत्वे समकारकर्षाद्वारकत्वस्यावश्यकत्वात् ।
वक्तं चाद्वैतसिद्ध्यादां तथा (१) ।

ननु शुद्धयोर्भेदज्ञाने भेदाभावयोः विरोधिनीत्युक्तम् ।
शुद्धयोर्भेदज्ञानमेव न सम्भवति । अभावबुद्धौ प्रति-
योग्यनुयोगिविशेषणभाननियमात् । तदुक्तं शिरोमण्यादां 'प्रति-
योगिविशेषिततद्भानं विशिष्टवैशिष्यबोध(२)मर्यादा नातिशेत्' इति
(३) । प्रतियोगिनः वैशिष्यमवश्यमभावेऽवगाहते । तथानुयोगि-
तावच्छेदकविशिष्टे अवश्यमभावस्य वैशिष्यम् । तुल्यन्यायत्वादिति
तदर्थान्दिति चेन्न । (४) उक्तवाक्ये भानमित्यस्य लौकिकप्रत्यक्षार्थक-
त्वेन प्रतियोगिविशेषिताभावलौकिकप्रत्यक्षस्यैव तथा नियमात् ।
(५) ममम्बन्धिविषयकलौकिकप्रत्यक्षे मम्वन्नितावच्छेदकविशिष्टम-
म्वन्निविषयक वनियमत्य मयोगादिलौकिकप्रत्यक्षे दृष्टत्वात् । न
ह्यभावत्वमात्ररूपेण गोत्वादियुद्धप्रतिगोमिकाभावत्वमात्ररूपेण वा
शब्दधीर्न जायते ।

न चोक्तनियमोऽपि न(६), अय गौरिति ज्ञानोत्तर-
शुद्ध्योत्तरपरारकज्ञानवानहामाते ममम्बन्धिविषयकज्ञानस्य प्रत्यक्षं त-
त्त्वम्वन्नितावच्छेदकत्वस्य स्वरूपेणैव भानेन मम्वन्नितावच्छेदकाभा-

(१) तथा शब्दा नास्ति गपुस्तके । (२) वाच्यशब्दो नास्ति गपुस्तके ।

(३) प्रतियोगिविशेषिताभावज्ञानं प्रतियोगितावच्छेदकतया ज्ञानानधनण विशि-
ष्टस्य प्रतियोगिन वैशिष्यम् इति शिरोमण्यादां गपुस्तके ।

(४) उक्तश्लोकेनैव तावदेव इत्यर्थः । (५) सत्त्वमम्बन्धान पाठा गपुस्तके ।

(६) 'न' इति पदं नास्ति गपुस्तके ।

न्यायरत्नावली ।

नादिति वाच्यम् । तत्र शुद्धगोत्वस्यैव सम्बन्धित्येन सम्बन्धिता-
वच्छेदकविशिष्टसम्बन्धिविशेषितविषयकलौकिकप्रत्यक्षस्योक्तानि
यमानपायात् । यद्दर्माच्छिन्नसम्बन्धिताकं यत् तद्विषयकलौकि-
कप्रत्यक्षस्य तद्दर्मावच्छिन्नविषयतानिरूपिततन्निष्ठलौकिकविषय-
ताकत्वनियमात् । अथ गौरिति ज्ञानस्य गोत्वविशिष्टविषयतारूप
सम्बन्धितायाः केनाप्यनवच्छिन्नत्वात् । शुद्धगोत्वस्य तत्प्रत्यक्षे
मानेऽपि यादृशी सम्बन्धिता अवच्छिन्ना अनवच्छिन्ना वा, तादृशरू-
पेण तन्निरूपकज्ञानादिलौकिकप्रत्यक्षे तस्याः माननियमस्य पर्यवधि-
तत्वात् । अत एव जातिमानिति ज्ञानस्य जातिमत्त्वावच्छिन्नविषय
तारूपा सम्बन्धिता तद्रूपेणैव तत्प्रत्यक्षे भाति । तथा च शुद्धम-
तिप्रयोगिविशेषितभेदत्वेन भेदस्य परोक्षज्ञाने(१) बाधकाभावः । तादृश
रूपेण लौकिकप्रत्यक्षस्यापि शुद्धगोत्वमकारकज्ञान(२)प्रत्यक्षस्यैव
स्वीकारात् ।

न च प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टविशेषिताभावबुद्धेरैव
प्रतियोगिमत्ताधीप्रतिबध्यत्वात् तादृशबुद्धेरैव प्रतियोगिमत्ताधीवि-
रोधित्वमिति(३) यदा स्वीक्रियते, तदा तादृशबुद्धेरैव भेदाभावधी
विरोधित्वात् तादृशभेदबुद्धिं प्रत्येव तादृशभेदाभावबुद्धेर्विरोधि-
त्वमिति वाच्यम् । शुद्धप्रतियोगिविशेषिताभावबुद्धेरपि शुद्धप्रति-
योगिमत्ताधीविरोधित्वस्यावश्यकत्वात् । अन्यथाऽथ घट इत्या-
दिवुद्धर्वाधप्रतिबध्यत्वानुपपत्तेः । न च नाथ घट इति भेदधीरव
तत्र प्रतिबन्धिका, तस्याः घटादात्म्याविषयकत्वादिति
वाच्यम् । विरोधिन्त्या अनुमित्यादिसामग्र्याः सस्ये, अत्र शुद्धघट

(१)—ज्ञानकाले बाधकाभाव इति पाठो घण्टाके ।

(२) 'ज्ञान' इति पद नास्ति गण्टाके ।

(३) यथा स्वीक्रियते तथा० इति पाठो घण्टाके ।

न्यायरत्नावली ।

त्वप्रकारकप्रत्यक्ष भवस्वितीच्छया जातस्योक्तप्रत्यक्षस्य घटतादा-
त्म्याविषयकत्वात् ।

न च शुद्धघटत्वप्रकारकेदंविशेष्यकज्ञानेऽपि घटभेदबु-
द्धेर्विरोधित्वमिति वाच्यम् । तत्कल्पनापेक्षया लाघवेन शुद्धघटत्व-
विशेषितात्यन्ताभावबुद्धेरेव तत्कल्पनात् । एव च शुद्धप्रतियोगि-
कभेदबुद्धौ तदभावबुद्धेर्विरोधित्व युक्तमेव । न च यादृशयोः भावा-
भावयोः सहानवस्थाननियमः, तादृशयोरेव तयोर्ज्ञाने मियो-
विरोधिनी, शुद्धघटत्वतदभावपोस्तु न सः, शुद्धघटत्ववति(१)
शुद्धघटत्वपटत्वोभयाभावादिसत्त्वादिति वाच्यम् । यथा जातिमा-
निति ज्ञाने जातित्वमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नप्रका-
रताकज्ञानस्य विरोधित्वकल्पनात् घटवृत्तिजातिरत्र नास्तीति धीर्न
विरोधिनी, तथा शुद्धघटत्वप्रकारकज्ञाने घटत्वनिष्ठानवच्छिन्नप्रति-
योगिताकात्यन्ताभाव(२)ज्ञानत्वेन विरोधित्वकल्पनादुक्तोभयाभा-
वादिसत्त्वज्ञानस्याविरोधित्वात् । तथा च तादृशयोर्भावाभावयो-
सहानवस्थानस्यापि सत्त्वान्नोक्तदोषः । प्रागभावस्थानवच्छिन्नप्र-
तियोगिताकत्वेऽपि तद्वत्तार्धानं विरोधिनी, (३)अत्यन्ताभावत्वस्य
विशेषणात् । किञ्चोभयत्वविशिष्ट शुद्धघटत्वादतिरिक्तमिति
तदभावात्तदभावस्याप्यतिरिक्तत्वाच्छुद्धघटत्वपटत्वोभयाभावयोस्त-
हानवस्थाननियमाभावेऽपि न क्षतिः । तस्माच्छुद्धघटत्व(४)-
तदभावधियोरिव शुद्धब्रह्मभेदतदत्यन्ताभावधियोर्विरोधित्वे न
किञ्चित् बाधकम् ।

न च सत्यादिवाक्यात् प्रथमत एव निर्विकल्पकधी-

- (१) शुद्धघटत्ववतीति गपुस्तके नास्ति ।
- (२)-अभावावच्छिन्नज्ञानत्वेनेति पाठो घपुस्तके ।
- (३) अत्यन्ताभावत्वनिवेशात् इति पाठो घपुस्तके ।
- (४)-तदत्यन्ताभाव० इत्यादिपाठो घपुस्तके ।

न्यापरत्नावली ।

जायत इति सिद्धान्तेऽपि स्वीकारात् भेदामावादिविशेष्य
कज्ञानस्य द्वारता न युक्तेति वाच्यम् । तस्यापि सिद्धान्ते स्वीका
रात् । तदुक्त सक्षेपशारीरके—

सामानाधिकरण्यमत्र भवति प्राथम्यभागन्वयः

पश्चादेव विशेषणेतरेतया पश्चाद्विरोधोद्भवः ।

उत्पन्ने च विरोधे एकरसके वस्तु-यत्खण्डार्थधीः

सर्वैरेव ततः पदैरयमिह ज्ञेयः क्रमः मूरिभिः ॥ इति ।

सामानाधिकरण्यं पदयोस्समाभिध्याहारज्ञानम् । अन्वयः
वाक्यतात्पर्यविषयवाक्यार्थधीमयोजकः । विशेषणेतरेतया विशे
षणविशेष्यभावेन वाच्यार्थाभेदज्ञानमन्वय इत्यनुपज्यते । विरोधः
विरोधज्ञानम्, वाच्यार्थाभेदज्ञाने प्रमात्वासम्भवेन तात्पर्याविषयत्व-
ज्ञानान्निर्विकल्पकशाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानमिति यावत् । अन्वय इत्य
नुपज्यते । यदि तु सत्यादिवाक्यजन्यनिर्विकल्पकप्रमोत्तरमर्याप-
त्या सत्त्वत्वाद्युपलक्षितानामभेदनिश्चयः 'सत्यत्वाद्युपलक्षितानाम
भेदः परस्परवृत्तिरिति'त्याकारको जायते, समानविभक्तिसत्य-
ज्ञानादिपदजन्यनिर्विकल्पकविषयत्वस्य तादृशाभेदं विनाऽनुपप-
त्तेः, तदुक्तं कल्पतरौ—'इतरव्याख्यादिकमर्थात्, न तु शब्दा
दिती'ति पक्षोऽद्वैतसिद्ध्यादावाश्रितः आश्रियते, तदा नोक्तकेशः ।
वाच्यार्थाभेदावभासादिति पाठे तु वाच्याना मिथो भेदज्ञानस्य स-
त्त्वाच्चनिवर्तकनिर्विकल्पकज्ञानस्य वाच्यभेदज्ञानद्वारकवाक्यार्थ-
ज्ञानस्योत्पत्तये सत्यादिनानापदानामावश्यकत्वात् न पौनरुक्त्य-
मित्यर्थः । ननु तादृशभ्रमनिवृत्तिं विनापि शुद्धपदार्थद्वयप्रमापूर्व-
कमहावाक्यार्थप्रमासम्भवात् तादृशभ्रमनिवर्तकज्ञानार्थकतया कथं
पदसार्थवयमिति चेन्न । उक्तज्ञानं विना हि ब्रह्मणोऽसत्यत्वशङ्कया
वाक्यार्थज्ञानेऽप्यसत्यविषयकत्वरूपामाप्ताप्यशङ्का स्यात् । एव ब्र
ह्मणः स्वप्रकाशकज्ञानानन्दानन्तादिभिन्नत्वशङ्कयाऽप्यपुरुषार्थवि

न्यायरत्नावली ।

नाशित्वादिशङ्कासम्भवात्, मोक्षे परमपुरुषार्थान्यत्वशङ्कया स्वर्गादित्यागपूर्वकमोक्षेच्छादिना श्रवणादौ मष्टचिन्ने स्यात् । निष्पद्योजनत्वशङ्कया ब्रह्मणः श्रुतितात्पर्याभावशङ्कापि स्यात् । तस्यात् तच्छब्दानिर्वर्चकज्ञानार्थं सत्यज्ञानानन्दानन्तादिपदानामावश्यकता ।

किञ्च सत्यत्वाद्युपलसितब्रह्मैक्यापन्नजीवस्वरूपाज्ञानस्य तादृशैक्यज्ञानं विना निवृत्त्यसम्भवात् तादृशज्ञानस्य च तादृशब्रह्मविषयकावान्तरवाक्यार्थज्ञानमन्तरेणासम्भवात् तदर्थकतया सत्यादिपदान्यावश्यकानि । अत एव 'अस्थूलमनष्वहम्बमदर्धि'मित्यादिवाक्यगतानि अस्थूलादिपदान्यपि आवश्यकानि, अस्थूलत्वाद्युपलसितब्रह्मैक्यज्ञानार्थकत्वात् । अज्ञानस्य तादृशजीवस्वरूपविषयकत्वन्तु (१) सत्यत्वादिविशिष्टब्रह्मधीपूर्वकसत्यत्वाद्युपलसितनारायणी ।

न्यायानुपपत्तिप्रतिसन्धाने सत्येव लक्षणया शुद्धबोधस्य समवाह्यज्ञनया तद्बोधार्थमेव पदान्तरोपन्यास इति भावः । वाक्यार्थस्य भेदावभासादिति पाठे तु सत्यादिपदानां नैकधर्मबोधक(२)स्वरूपा पर्यायता, लक्ष्यार्थस्यैकत्रोपि शक्यार्थस्य(३) भेदाङ्गीकारात्, तथा च शक्त्यैकधर्मावच्छिन्नबोधकत्वमेव पर्यायत्वं नान्यदिति भावः ।

(१) सत्यत्वादिविशिष्टब्रह्मधीपूर्वकस्य सत्यत्वाद्युपलसित ब्रह्म न जानामाति व्यवहारस्य विषयत्वम् इत्यर्थोऽनावसेयः ।

(२) — त्वेपि पर्यायता — इत्यादिपाठः खपुस्तके ।

(३) — सत्यत्वादिविशिष्टस्य शक्यतावच्छेदकस्य सत्यत्वादेरेव भेदावभासात् । तथा च नैकधर्मैकबोधकत्वमात्रं पदान्तरत्व इव्यप्यदिपदानामपि पर्यायतापत्तेः, किन्तु अमिन्नप्रवृत्तेनेमित्तत्वं, तत्रात्र नाल्पेव सत्यत्वादिभिन्नधर्मप्रवृत्तिनिमित्तकत्वादिति भावः ।

रूपस्यस्याविशेषेण व्यवच्छेद्यविभेदतः । ज्ञानानन्दादिशब्दानां पर्यायव्यर्थे नहि ॥

अनप्रतीतभेदत्वाश्रयत्वप्रतिशोभिते । (अवच्छिन्नप्रवृत्तियत्तदुपलसितो बोधतः ॥)

भेदप्रनानिवृत्तिर्हि साधनित्यन इदमेव । अतोऽनेकपदानां च श्रुतौ नहि विरुध्यते ॥ इत्यादि

इत्यादि पाठः खपुस्तके ।

रुक्त्यम् । लक्ष्यस्य चार्थस्यैकत्वादखण्डार्थता । पदजन्यस्मरणस्य निर्विकल्पकवाक्यार्थानुकूलस्य निर्विकल्पकत्वमनुभववदेवाधिरुद्धम् ।

न्यापरत्नावली ।

ब्रह्म न जानामिति व्यवहारविषयत्वम् । एतेन ज्ञानस्य सत्यत्वादिविशिष्टप्रकारकधीद्वारा सत्यादिवाक्यजन्यत्वमेव सत्यत्वाद्युपलक्षितब्रह्मविषयकत्वम्, अज्ञानस्य त्वजन्यत्वात् कथं तादृशब्रह्मविषयकत्वमित्यपास्तम् ।

ननु वाच्याभेदज्ञापकत्वे सत्यादिवाक्यस्य शुद्धब्रह्ममात्रबोधकत्वरूपमखण्डार्थत्वं न स्यात् तत्राह--लक्ष्यस्य चेति । एकत्वाच्छुद्धत्वात् । ननु किञ्चिद्धर्मविशिष्टस्यैव स्मृतिः पदज्ञानार्थिना वाक्यार्थज्ञानहेतुः, लोके तथा दृष्टत्वात्, तथा च कथं निर्विकल्पकस्मृतिः तथा तत्राह-पदजन्यस्मरणस्येति । वाक्यार्थानुकूलस्य वाक्यार्थबोधहेतोः । अनुभववदिति । वाक्यार्थानुभवस्यैवेत्यर्थः । यथा चन्द्रस्वरूपमात्रजिज्ञासात्तर मृत्तस्य मृत्कृष्टमकाशश्चन्द्र इत्यादिवाक्यस्याज्ञातचन्द्रस्वरूपमात्रपरत्वम्, विशेषणससर्गपरत्वे मानाभावात् । तथा ब्रह्मस्वरूपमात्रजिज्ञासायां मृत्तस्य सत्यादिवाक्यस्य तन्मात्रपरत्वम् । यथा तत्र जिज्ञासा-

नारायणी ।

ननु तर्हिससर्गागोचरधीजनकत्वरूपाखण्डार्थत्वमङ्गप्रसङ्गं, संसर्गाद्यगाहियोगाङ्गीकारादत आह--लक्ष्यस्येति । लक्षणया पदबोधस्य । एकत्वात्-एकमात्रव्यक्तित्वात्, अखण्डार्थता-प्रतिपिपादयिपितपदार्थससर्गागोचरधीजनकता, वाक्यानामिति शेष । ननु पदाना पदार्थतायच्छेदकपुरस्कारेणैव धीजनकत्वदर्शनात्कथं सत्यादिपदाधिविकल्पकस्मृतिः । आकाशादिपदात् त्वन्तत सुवर्णकत्वप्रकारिकां स्मृतिमिच्छन्ति तार्किकास्तत्राह-पदजयेति । सत्यज्ञानादिपदजन्यस्मरणस्येत्यर्थः । निर्विकल्पकेति । निर्विकल्पकवाक्यार्थबोधहेतोः । निर्विकल्पकत्व-निष्पकारकत्वम्, अनुभववत्-तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यानुभवस्येव । अधिरुद्धं-प्रामाणिकम्, ।

न्यायरत्नावली ।

प्रयोजकस्य प्रकृष्टप्रकाशकत्वचन्द्रन्वाद्युपलक्षितयोः भेदसंशयस्य निवृत्तिः, तथा तादृशस्य सत्यत्वज्ञानत्वाद्युपलक्षितयोः भेदसंशयस्य निवृत्तिः । यथा च तच्चेदन्तोपलक्षितयोः भेदसंशयभ्रमनिवृत्त्यर्थं प्रयुक्तस्य सोऽयमिति वाक्यस्य तयोरैक्यमात्रपरत्वेन व्यक्तिमात्रनिर्विकल्पकजनकत्वम्, तद्वक्तौ तद्वक्त्रेः संसर्गाभावात् । तथा जीवत्वेश्वरत्वोपलक्षितयोः भेदसंशयभ्रमनिवृत्त्यर्थं प्रयुक्तस्य महावाक्यस्य तयोरैक्यमात्रपरत्वेन व्यक्तिमात्रनिर्विकल्पकहेतुत्वम्, तद्वक्तौ तद्वक्त्रेः संसर्गाभावात् । न चोपलक्षितव्यक्तयोर्भेदधीरेव न सम्भवति, अभावप्रत्ययस्य प्रतियोग्यनुयोग्यशे (१) किञ्चित्संसर्गविषयकत्वनियमादिति वाच्यम् । अभावकौकिकप्रत्ययस्यैव तथा नियमात् । प्रकृते च जीवस्वरूपस्य प्रत्यक्षत्वेन भेदप्रत्यक्षसम्भवेऽपि ईश्वरस्वरूपस्य परोक्षतया तत्र भेदप्रत्यक्षस्यासम्भवेन तत्र भेदज्ञाने युद्धयोः प्रतियोग्यनुयोगितासम्भवात् । न च तथापि तादृशभेदज्ञानस्यैक्यममानिवर्त्यत्वानुपपत्तिः, प्रतियोग्यनुयोग्यशे निर्विशेषणकस्य विरोधिधीनिवर्त्यत्वानभ्युपगमादिति वाच्यम् । प्रतिबद्ध्यत्वरूपनिवर्त्यत्वस्यानभ्युपगमेऽपि ऐक्याज्ञाननिवृत्तिद्वारा नाशपत्वरूपस्य निवर्त्यत्वस्य तत्रानुभूयमानत्वेन तत्र निर्युक्ति कानभ्युपगमोक्त्या निरासासम्भवात् । न च उक्तज्ञानप्रति अप्रतिबन्धकस्य निर्विकल्पकस्य जनकत्वे सोऽयमित्यादिकं वाक्यमेव न स्यात् । विपरीतज्ञानप्रतिबन्धकधीजनकत्वस्यैव वाक्यत्वादिति वाच्यम् । विपरीतज्ञानाभावप्रयोजकधीजनकत्वस्यैव वाक्यत्व त्वयाप्युच्येत ! तादृशप्रयोजकत्व निर्विकल्पकस्य त्वन्मते न सम्भवति, प्रतिबन्धकत्वाभावात् । मन्मते त्वज्ञाननिवृत्तिद्वारा सम्भवसेव । यदि चोक्तवाक्यस्य द्वारीभूतं तच्चोपलक्षितस्य भे-

(१) किञ्चिदमससर्गेति पाठो ध्रुवस्तके ।

सविकल्पकवाक्यार्थबोधे च सविकल्पकपदार्थोपस्थितिर-
द्भ्रम् । (१) निर्विकल्पकवाक्यार्थबोधे च निर्विकल्पकपदार्थोप-

न्यापरत्नावली ।

दाभाव इदत्वोपलक्षितवृत्तिरिखाकारकज्ञानं तद्वारा तेन निर्वि-
कल्पकजननात्, तदा तादृशज्ञानस्य तज्जन्यसंस्कारस्य वा निर्वि-
कल्पकोत्पत्तिकाले सत्त्वात्, तादृशनिर्विकल्पकस्य तादृशसंस्कारो-
द्बोधकत्वात्, तादृशसंस्कारोद्बोधकयोर्भेदधीमतिबन्धकत्व ताकिं-
करीत्यैव सम्भवति । (२)+परे तु औपनिषदानां कर्ममीमांसकवत्
स्वशास्त्रे व्यवहारात् तद्देव विपरीतज्ञानविरोधित्वम्, तैश्च विपरीत-
ज्ञानानुकूलशक्तिनाशद्वारा विपरीतज्ञानाभावे प्रयोजकत्वमेव प्रति-
बन्धकत्व विपरीतज्ञान प्रति विशेषदर्शने स्वीक्रियते । औपनिष-
दानां तदनुकूलशक्तिरज्ञानमेव । तद्नाशद्वारा तदभावप्रयोजकत्व
निर्विकल्पकस्येति तेषामाशयः+ । तथा च वाग्यार्थानुभवस्य नि-
र्विकल्पकत्वे सिद्धे तन्निर्वाहाय स्मरणमपि तथा कल्प्यमेवेति भावः।

एवमपि घटमानयेतिवाक्यार्थबोधस्य सविकल्पकत्वात् तत्र
सविकल्पकस्मरणमावश्यकमिति नाव्यवस्येत्याह—सविकल्पके-
त्यादि । निर्विकल्पक इति । कुत्रचिद्विशेष्यतया विशेषणतयैव
वा यत्रात्मा भाति तदन्येत्पर्यः । 'अहं ब्रह्म, घटादिकं मिथ्ये'ति ज्ञाने

नारायणी ।

सोऽयं देवदत्त प्ररुष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यादावपि फलानुसारेण तथा फलप-
नात् । तथा च शक्त्यैव सप्रकारकधीजनकत्वनियमो न तु लक्षणया-
पीति दिक् ।

तर्हि पदार्थोपस्थितिशाब्दबोधो कार्यकारणभावव्यवस्था कथा त-
त्राह—सविकल्पकेति । घटमानयेत्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधे इत्यर्था ।
सविकल्पकेति । घटत्वादिप्रकारकेत्यर्थः । अद्भ्रम्-हेतु । निर्विकल्पक इति ।

(१) + एतच्चिह्नद्वयमभ्यवर्तो पाठो ग्गुस्तके नास्ति ।

(२) निर्विकल्पकवाक्यार्थबोधे च निर्विकल्पकपदार्थोपस्थितिरद्भ्रम् । अयं पाठो
ग्गुस्तके प्रमादभ्रष्ट प्रतिभाति ।

स्थितिरङ्गम् । प्रकृते च निर्विकल्पको वाक्यार्थबोधः । तस्यैव प्र

न्यायरत्नावला ।

(१) घटादेरेव विशेष्यत्वविशेषणत्वाभ्या भानम्, न त्वात्मन इति तत्तद्ब्रह्म । 'अहं ब्रह्म, घटादिक्रमात्मनि कल्पितमि'ति ज्ञाने आत्मा विशेषणतयैव न भाति, (२) किन्त्वसष्टरूपेण विशेषणतयापि भातीति तत्तद्ब्रह्म । प्रमात्वेन-अवाधितविषयकत्वेन । विशेष्यतया हि भासमान आत्मा ससर्गानुयोगी, विशेषणतया च (३) भासमानः संसर्गप्रतियोगी, तयोश्च मिथ्यात्वात्तदन्यताविषयकं ज्ञानं न प्रमेति नाविद्यात्प्रयुक्तदृश्योच्छेदकम्, अधिष्ठानाविषयकत्वादिनि भावः ।

ननु 'अहं ब्रह्म, घटो विनाशी'त्यादिसमुहालम्बन(४)स्य दैववशसम्पन्नकारणवलात् घटादिविषयकस्य आविद्योच्छेदकत्वमास्ताम् । इष्टापत्तौ च प्रमात्रादेः महावाक्यार्थबोधे भाननिराकरणस्य पूर्वकृतस्यानुपपत्तिरिति चेन्न । शुद्धस्वरूपान्यस्य तात्पर्याविषयत्वेन वाक्यार्थबोधे नियमता न भानम् । दैववशसम्पन्नकारणवलात् प्रमात्रादेर्भानं तु स्यादेवेत्याशयवलेन नियमतः प्रमात्रादिभानस्यैव पूर्वं निराकृतत्वात् । न च 'तमेव विदित्वे'

नारायणी ।

निष्प्रकारकशाब्दबोधे निष्प्रकारकपदार्थोपस्थितिः, सप्रकारस्यले सप्रकारकत्वेन निष्प्रकारस्यले च निष्प्रकारकत्वेनेति कायकारणभावद्वैविध्यकल्पनात्त्रायवस्येति भावः । एवविधकल्पनासिद्धिमाह—प्रकृतेति । किमर्थं तत्राह—तस्यैवेति । निर्विकल्पकबोधस्यैवेत्यर्थः । प्रमात्वेन-अवाधितविषयकत्वेन । लक्ष्यतावच्छेदकविशिष्ट एव लक्षणेति

(१)—अहं ब्रह्म, मिथ्यात्व घटादिवृत्ताति ज्ञाने च इत्यधिक पाठो घपुस्तके ।

(२) किन्तु असमृष्टरूपेण भाति विशेषणतयापीति तत्तद्ब्रह्म इति पाठो घचपुस्तकयोः ।

(३)—भासमानससर्गप्रतियोगीति पाठो गपुस्तके स चासमन्नस एव ।

(४)—समुहालम्बन दैववशसम्पन्नकारणवलात् घटादिविषयकमाविद्योच्छेदकमास्ताम् इति पाठो गपुस्तके ।

न्यायरत्नावली ।

सादिश्रुत्या आत्मान्याविषयकज्ञानस्याविद्यानिवर्तकत्वोक्त्या प्रमात्रादिविषयक(१)शुद्धज्ञान नाविद्यानिवर्तकमिति वाच्यम् । 'अन्नमेव भुक्त्वा वृत्तिविशेषमाप्नोति' इत्यादेरनेतरभोजनत्वविशिष्टाजन्यवृत्तिविशेषाद्यर्थकत्ववत्, 'व्याप्त्यादिकमेव विदित्वानुमिनोति, ब्राह्मणानेन दृष्ट्वा अयमातितुष्यती'त्यादौ व्याप्त्याद्यविषयकज्ञानान्यान्यनुमित्याद्यर्थकत्ववच्च 'तमेव विदित्वे'त्यादावात्मान्याविषयकत्वविशिष्टज्ञानाजन्यमुत्तर्यत्वाद् आत्माविषयकज्ञानाजन्यमुत्तर्यत्वाद्वा । त विदित्वैवेति योजना तु न युक्ता, श्रुतौ श्रुतसमभिव्याहारभङ्गस्यायुक्तत्वात्(२) । उक्तं च विद्यारण्यश्रीचरणैः—

न बुद्धिं मर्दयन् दृष्टो घटतत्त्वस्य वेदिता ।

उपमृद्नुनाति चेत् बुद्धिं ध्याताऽसौ न तु तत्त्ववित् ॥ इति ।

तत्त्वज्ञानस्य इतरविषयकत्वरहित्याय बुद्धिमर्दनं नापेक्ष्यते, इतरविषयकस्यापि तत्त्वविषयकत्वसम्भवात् । ध्याने तु विजातीयधीरहितसजातीयधीप्रवाहरूपे तदपेक्ष्यत इति ध्यानदीपिकास्थोक्तवाक्यार्थः । यच्च 'जीवन्मुक्तस्य कदाचिदद्वैतात्मदर्शनं कदाचित् द्वैतदर्शनं न युगपत्सन्तमसबहुलालोकाविवे'ति विवरणे उक्तम् । तदद्वैतात्मजिज्ञासाकाले तदन्याविषयकज्ञानपरम् । अन्यथा मारब्धभोगसामग्रीबलाज्जायमानस्य द्वैतविषयकस्य शुद्धात्मज्ञानस्य वारणासम्भवात् । अथवा यथा 'घटो न घट' इति ज्ञानमाहार्यमेव, तथा शुद्धात्मस्वरूपाधिष्ठानतदारोपितद्वैतरूपविरुद्धद्वयविषयिका 'अहं ब्रह्म, घटो विनाशी'त्यादिवृत्तिराहार्यैव वाच्या । सा च न ज्ञानम् । अस्मन्मते हि आहार्यवृत्तिरिच्छादिवत् दृश्यन्तरमेव, न तु धीः । अतस्सा नात्मदर्शनमित्यद्वैतात्मदर्शनद्वैतदर्शनयोर्न यौगपद्यम् ।

न च तार्किकादिमते 'घटो न घट' इति ज्ञानस्य

(१) प्रमात्रादिविषयकशुद्धात्मज्ञानमिति पाठो घपुस्तके ।

(२) तस्मात्तत्त्वज्ञानस्य दूरविषयकत्वेपि न क्षतिः । इत्यधिकं पाठो पचपुस्तकयोः ।

न्यायरत्नावली ।

एकधर्मिणि विरुद्धयारेकविशिष्टे अपरससर्गविषयकत्वेनाहार्यत्वेऽप्यतथाभूतमुक्तज्ञान कथमाहार्यमिति वाच्यम् । 'नेह नानास्ति किञ्चने'त्यादिवाक्यैः प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि निषेधा-
(१)त्तदभावस्य शुद्धब्रह्मव्यापकत्वेन ग्रहात्, शुद्धब्रह्म(२)स्वरूपस्य तादात्म्येन घटाद्यभावव्याप्यतया गृहीतत्वात्, तादृशसद्रूपतादात्म्यस्य च दृशपाकारवृत्तौ दृश्याशे भाननियमस्य सिद्धान्ते स्वीकारात्, 'अहं ब्रह्म सत् घटादिकं विनाशी'त्याकारकवृत्ते घटाद्यभावव्याप्यतया गृहीतत्वेन घटादिविरुद्धे सद्रूपे घटादितादात्म्यविषयकत्वेनाहार्यत्वानपायात्, गन्धाभावव्याप्यतया गृहीते जलादौ गन्धसंसर्गविषयकवृत्तिवत् । अस्मिन् पक्षे च उक्तवृत्ति(३)र्नाविधानाशिका, ज्ञानत्वाभावात् । वस्तुतस्तुक्तवृत्तेः द्वैताद्वैतविषयकत्वेऽपि द्वैताशे प्रमात्वानिश्चयेन प्रमात्वेन निश्चीयमानयोरेव द्वैताद्वैतधियोर्न यौगपद्यामित्यर्थकत्वेनोक्तविवरणवाक्यमविरुद्धम् ।

परमार्थतस्तु विशेषदर्शनस्य भ्रमनिरोधित्वं सर्वानुभवसिद्धम् । तच्च तार्किकादिमते भ्रमप्रतिबन्धकत्वम् । वेदान्तदर्शने तु विशेषदर्शनस्याधिष्ठानज्ञानरूपस्य (४)+भ्रम प्रति नाशरूपत्व नाशजनकत्व

(१) प्रपञ्चाभावस्यैवार्थः ।

(२) शुद्धब्रह्मरूपसद्रूपस्य इति पाठो षण्णुस्तके ।

(३) नाविद्याविरोधिनी, ज्ञानान्यत्वादिति घणुस्तके ।

(४) अयमत्रात्यन्तं भिन्नोऽयन्तमधिकश्च पाठो घणुस्तके+ एतच्चिन्ह-

द्वयवर्ती—

+एकत्वेन भ्रमकालानवस्थायित्वेन भ्रमनाशत्वमिति । तथाच तत्त्वज्ञानोत्पत्तिक्षणोत्तरक्षणे विद्यमानं तत्त्वज्ञानमिदं यद् दृश्यं तद्विज्ञयोर्भ्रमताद्विषययोर्नाशत्वस्य तत्त्वज्ञाने स्वीकारात् तत्त्वज्ञानं न घटादिदृश्यविषयकम्, दृश्यविषयकत्वे सति तस्य बाधितविषयकत्वे नाशिकभ्रमत्वापत्त्या तत्त्वज्ञानमिदं तादृशदृश्यमिदं तत्त्वज्ञानोपे सत्त्वात् । तत्त्वज्ञानरूपस्य तादृशदृश्यमिदं भ्रमस्य नाशत्वं तत्त्वज्ञाने न कद्रुमशक्यमित्युक्तानियममज्ञं स्यात् । तत्त्वज्ञानमिदं तत्त्वज्ञानस्य दृश्यविशेषणस्यानुक्तौ तादृशदृश्यं तत्त्वज्ञानमपि तथापि तस्य

न्यायरत्नावली ।

वा । तथा च तत्त्वज्ञाने तदुत्पत्तिक्षणोत्तरक्षणवृत्तिदृश्येतरदृश्यप्र-
तियोगिनाशकत्वस्वीकारात् तत्त्वज्ञानं न भ्रमात्मकम् । स्वस्य
स्वनाशत्वासम्भवात् । तादृशक्षणवृत्तिदृश्यन्तु तत्त्वज्ञानमज्ञानसं-
स्कारः तत्कार्यं प्रारब्धकर्मभोगोपयुक्तं अज्ञानोपादानककार्यं चेति
तेषां तादृशक्षणवृत्तित्वादेव तन्नाशत्वं च तत्त्वज्ञानस्य सम्भवति ।
+न हि नाशः प्रतियोगिक्षणपूर्वक्षणवृत्तिः । तादृशदृश्येतरदृश्य
त्वज्ञानतत्प्रयुक्तानादिदृश्यं प्रारब्धभोगानुपयुक्तं अज्ञानोपादानक-

भ्रमत्वेऽपि तदन्यदृश्यनाशत्वं तत्त्वज्ञाने सम्भवतीति तत्त्वज्ञानस्य उक्तभ्रमान्यत्वसिद्धिरूप-
स्योद्देशस्य आसिद्धिः, अतस्तदुक्तम् । न च तादृशदृश्याभ्यो भ्रमविषयं तत्त्वज्ञानमपीति
तन्नाशत्वं तत्त्वज्ञानस्य न सम्भवतीत्युक्तनियमभङ्ग इति वाच्यम् । भ्रमविषयस्य तत्त्वज्ञा-
नान्यत्वेन विशेषणीयत्वात् । न चैव भ्रमविषय इव भ्रमेऽपि तत्त्वज्ञानान्यत्वविशेषणोक्ति-
सम्भवेन तत्त्वज्ञानस्य भ्रमत्वमपि कुतो नोच्यत इति वाच्यम् ।

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।

बन्धाय विषयासक्तं मोक्षे निर्विषयं स्मृतम् ॥

इत्यादिभैत्रायण्यादिश्रुतिविरोधात् । विषयपदस्यानात्मपरत्वेन मोक्षपदस्य मोक्षसा-
धनपरत्वेन च प्रथमविभेदधनुध्ययकत्वेन वा अनात्मविषयकमनःपरिणामे मोक्षसाध-
नत्वस्य लाभात् । मोक्षसाधनमनःपरिणामत्वावच्छेदेन आत्मविषयकत्वाभावात् ।

एते सम्बोधयेच्चित्तं विशिष्टं शमयेत्पुनः ।

सकृदायं विज्ञानीयात् शमप्राप्तं न चालयेत् ॥

इति गौडपादाचार्यायपदे निरोधसमाध्यनुष्ठाने निराकरणीयत्वेनोक्तेषु लयविक्षेपकृपा-
येषु आद्यतृतीययोः अनात्मविषयकमनःपरिणामरूपयोः मोक्षसाधनत्वासम्भवात् मोक्ष-
साधनमनःपरिणामयोः सम्प्रज्ञातासम्प्रज्ञातसमाभ्योस्तत्त्वज्ञाने चानात्मविषयकत्वसत्त्वात् ।
द्वितीयपक्षस्यादोषत्वात् ।

ल्यो—निद्रा विक्षेपो—ऽनात्माकारश्रुतिः, कृपाय—आत्मानात्मनो कस्यापि ब्रह्-
मायोग्यत्वं स्तब्धीभावाख्यम् । तत्त्वज्ञानोत्पत्तिक्षणोत्तरवृत्तित्वात्तादृशदृश्यं तु प्रारब्धकर्मभो-
गोपयुक्तं तत्त्वज्ञानमदृष्टमनःशरीरादिकमज्ञानोपादानकं सुखदुःखादिकमज्ञानसंस्कारोपादान-
कं च, तेषां तादृशक्षणवृत्तित्वादेव न तत्त्वज्ञानरूपनाशप्रतियोगित्वम् । +नहि नाश-
इत्यादि सममभे ।

न्तारत्नवटी ।

कार्य (१) भ्रमप्रतद्विषयखरुपं यत् तस्य सर्वस्य नाशः तत्त्वज्ञानम् । तत्पूर्वनष्टस्यापि मूर्त्तभावस्यारूपनाश प्रति नाशत्वस्य तत्त्वज्ञाने सत्त्वेन तादृशनष्टप्रतियोगिकनाशत्वस्यापि सत्त्वात्, प्रागभावादिनाशात्मकघटादिनाशे प्रागभावनाशत्ववत्* । न चाज्ञानमंस्कारस्य सविषयकभ्रमविशेषोपादानत्वेनावश्य(२)कल्प्यतया तस्यैवाज्ञानादितादृशदृश्यनाशत्वमास्याम्, तथा च तत्त्वज्ञानस्य घटादिविषयकत्वे शोधकभाव इति वाक्यम् । पूर्वोक्तश्रुतिसिद्धेन दृश्याविषयकत्वेन तत्त्वज्ञानस्यापि तादृशदृश्यनाशत्वमम्भवात्, तादृशदृश्यनाशरूपमंस्कारोत्पत्तिक्षणोत्पन्नत्वेनैव तत्त्वज्ञानस्य भ्रमरूपत्वामम्भवाच्च । न हि नाशोत्पत्तिक्षणे प्रतियोगी विद्यते ।

किञ्च तत्त्वज्ञानम्यांतात्सिद्धणमारभ्य क्षणत्रयं भ्रमात्यन्ताभावानियमस्त्वार्किकादिमते मिद्धः । मन्मते तु तादृशदृश्यात्पन्ताभावानियमः । तथा च(३) तादृशदृश्यवत्क्षणोत्तरक्षणेषु तादृशदृश्यनाशं विना तादृशदृश्यात्पन्ताभावामम्भवात् तत्राद्यक्षणे तादृशनाशस्योत्पत्तिर्वाच्या । न च तत्त्वज्ञानरूपः । ज्ञानसामान्याः तद्वैतृत्वस्य वृत्तत्वेन वृत्तप्रोक्तुनैव तदुत्पत्तिनिवर्हि तद्विन्ने तस्या हेतुत्वस्य कल्प्यत्वे गौरवात् । (४) ज्ञानतन्नाशयोरेव अज्ञानमंस्कारशब्देन शब्दे व्यवहारसम्भवात् । तदन्याज्ञानमंस्कारे मानामा-

(१)—*न, तस्य सर्वस्य भ्रमप्रतद्विषयखरुपं नाशः तत्त्वज्ञानम्, तत्पूर्वनष्टस्यापि सत्त्वेन तादृशनष्टप्रतियोगिकनाशत्वस्यापि सत्त्वात्, प्रागभावनाशत्ववत्*—इति मित्र पत्रे घुम्भके ।

(२)—अवदनकत्वेन तत्र प्रसिद्धेन नदिनाशत्वेन लान् इति घुम्भके ।

(३)—तादृशदृश्यवत्क्षणोत्तरक्षणेषु तादृशदृश्यनाशं विना तादृशदृश्यात्पन्ताभावामम्भवात् तत्राद्यक्षणे तादृशनाशस्योत्पत्तिर्वाच्या—इति घुम्भके ।

(४) ज्ञानतन्नाशयोरेव अज्ञानमंस्कारशब्देन शब्दे व्यवहारः । तदन्यत्पन्तरे मनसवत् इति पत्रे घुम्भके ।

मात्वेनाज्ञाननिवर्तनसामर्थात् । अतो(१) न लक्ष्यता

न्यायरत्नावली ।

वात् तत्त्वज्ञानमेव तादृशदृश्यनाशः । एव तत्त्वज्ञानस्य भ्रमनाशकत्वपक्षेऽपि न भ्रमत्वम्, स्वस्य (२)स्वनाशकत्वासम्भवात् । स्वोचरवृत्तिज्ञानादीनामेव ज्ञानादिनाशकत्वाङ्गीकारात् । अन्यथा सणिकत्वापत्तेः ।

अथवा सन्तमससामान्यासन्ताभावः यथा बहुलालोकः तथा तादृशदृश्यसामान्यात्यन्ताभावः तत्त्वधीतान्नाशपोरन्यतरत् । (३)अत एव 'सन्तमसबहुलालोकाविव न युगपत् द्वैताद्वैतदर्शने' इति विवरणदृष्टान्तस्वारस्यम् । एतेन नाशजनकत्वेनाभिमतता सामग्री (४)अत्यन्ताभावस्य व्याप्या । स च प्रतियोगिमत्क्षणोचरक्षणे नाशोत्पत्तिं विनापि (५)सम्भवतीत्युक्तावपि न क्षति । अतो न लक्ष्यावच्छेदकामिति । निर्विकल्पकस्मरणस्य प्रकृतोपयुक्तत्वात् तद्देतुतया शुद्धे लक्षणाज्ञानस्य कल्पनाया अन्यत्रादृष्टत्वेन प्रकृतेऽनुपपत्तिर्नेत्यर्थः । उक्तकल्पनोपपत्तौ हेतु-

नारायणी ।

यो नियम सोपि निर्धर्मितावच्छेदकवाधस्याङ्गीकारेण नास्त्येत्याह— अत एवेति । निर्धर्मितावच्छेदकशाब्दबोधस्याङ्गीकारादेवेत्यर्थः । लक्ष्येति । शक्यसम्बन्धितावच्छेदकं विना, सप्रकारकवृत्तिज्ञानस्यान्यत्र साधन

(१) अत एव न लक्ष्यतेत्यादिनारायणीसम्मत पाठः ।

(२) स्वनाशकत्वासम्भवात् इति घपुस्तके ।

(३) अत एव इति नास्ति गपुस्तके ।

(४) स्वोत्तरकालत्वसम्बन्धेन अत्यन्ताभावस्य व्याप्या इति ।

(५) —सम्भवतीति तादृशनाशे स्वीकृतेपि तादृशात्यन्ताभावोपि स्वोचर्य एव, तस्य तद्रूपकत्वात् । शक्यते च नाशकत्वाभिमतसामग्र्या एवात्यन्ताभाव प्रतिक्षेपसाधारणकारणत्व प्रयोजकरूपोऽन्वयधर्मो वा वक्तुम् । एव शुद्धे लक्षणाज्ञानस्य शुद्धस्मृतिहेतुत्वं कल्प्यते अन्यथा शुद्धस्मृते प्रकृतोपयुक्त्या अनुपपत्तेरित्याह—अतो न लक्ष्यतावच्छेदकमिति । इति पाठ्ये घपुस्तकेऽधिकः ।

वच्छेदकमन्तरेण लक्षणानुपपत्तिः । प्रकृतवाक्यार्थानुकूलपदार्थोपस्थितेरेव शक्तिलक्षणासाध्यत्वात् ।

न्यायरत्नावली ।

माह—प्रकृतेति । वाक्यार्थानुकूलोति । वाक्यार्थानुभवजनकेत्यर्थः । साध्यत्वादिति । ज्ञानसाध्यत्वादित्यर्थः । शक्तिज्ञानप्रयोज्यसम्बन्ध्युपस्थितेः लक्षणात्वमते वाक्यार्थानुभवस्य लक्षणासाध्यत्वात् तज्जनकोपस्थितेरपि तदुक्तिसम्भवः ।

‘ननु तत्रमसी’त्यादिवाक्यानां शाब्दधीजनकत्व नोपपद्यते, तदादिपदानां कार्यत्वान्वितार्थशाब्दानुभवं प्रत्येव हेतुत्वस्य क्लृप्तत्वात् । तथाहि—‘तमानये’त्यादिवाक्यात् पित्राद्युच्चरितात् तदानयनं कार्यमित्यादिकमर्थं बुद्ध्वा तदानयने प्रवृत्तस्य वाळकस्य तदानयनरूपाञ्चेष्टामुपलभ्य तत्स्वरूपेण कार्येण तदनुकूलमवृत्तिमुक्तवाले अनुमाय तादृशप्रवृत्तिरूपकार्येण तत्कारणभूता ‘तदानयन कार्य’मित्यादिबुद्धिमुक्तवालेऽनुमिनोति, ततस्तस्या बुद्धेरुपस्थितोक्तवाक्यजन्यतामनुमाय तदाद्येकैकपदस्यानयेत्यादिपदान्तरार्थाघटितकार्यत्वघटितार्थशाब्दानुभवहेतुत्व कल्प्यते । ‘तमपसारये’त्यादावानयनादिकमविषयीकृत्य कार्यत्वं विषयीकृत्यैव तदादिपदार्थबुद्ध्युदयात् । लिङादिपदस्यापि कार्यरूपोऽर्थः ‘स्वर्गकामो यजेत’ इत्यादौ वेदे शक्त्या प्रतीयमान, कानारायणी ।

तथा क्लृप्तस्य प्रवृत्ते परित्यागे योज स्पष्टयति—प्रकृतेति । अभिमतवाक्यार्थधीप्रयोजकत्वार्थः । शक्तीति । शक्तिलक्षणान्यतरज्ञानजन्यत्वात् । सप्रकारकशाब्दबोधानुकूलसप्रकारकोपस्थित्यर्थमेव सर्वत्र सधर्मके लक्षणाङ्गीक्रियते न स्वभावतः, प्रकृते निर्विकल्पकबोधस्त्वैवाङ्गीकारात्तदुपस्थितये शुद्ध एव लक्षणोचिता अतो वृत्तिज्ञानोपस्थित्योरपि सप्रकारकत्वेन सविषयकत्वेन चेति द्विधा कार्यकारणभाव कल्पनीय इति भावः । शक्तीत्यनेन लक्ष्यतावच्छेदकं विना लक्षणेव शक्यतावच्छेदकं विना शक्तिरपि वक्तुं शक्येति ज्ञाप्यते इत्यन्यत्र विस्तरः ।

न्यायरत्नावली ।

र्यत्वघटित एव । 'ओदनकामः पचेत्' इत्यादिलौकिकावयस्य लिङादिना लक्षणया बोध्यमान कार्यत्वघटितमेव, तद्विषयकधी विषयस्य तद्व्यघटितपदार्थत्वात् । कार्यत्वविषयको यस्तदा दिपदार्थस्य शाब्दबोधस्तच्चेनैव तदादिपदज्ञानकार्यता । यदि च 'फलिनो वृक्षास्तानानये त्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधे स्वातन्त्र्येण फलिवृक्षादेः विषयतेत्यानुभाविकम्, तदा तादृशकार्यकारणभावो न स्वीक्रियते, परन्तु घटकर्मत्वादिनिष्ठ यत् कार्यत्वविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्व तेन सम्बन्धेन शाब्दबोध मति 'घट-कर्मत्व'मित्यादिनिराकाङ्क्षपदाजन्यघटकर्मत्वाद्युपस्थिति(१)विशिष्ट-कार्यत्वाद्युपस्थितिः हेतुः । 'आनये'त्यादिपदे श्रूयमाणे 'घट'मित्यादि पदज्ञान विनापि तादृशोपस्थितिमात्रेणोक्तसम्बन्धेन शाब्दबोधोत्पत्तेः 'घट'मित्यादिपदज्ञानस्य नोक्तधीहेतुत्वम् । (२)कार्यत्वविधेयतानिरूपितोद्देश्यतासम्बन्धेनानयनादिनिष्ठेन शाब्दबोधे 'आनयन कार्य' मित्यादिनिराकाङ्क्षपदाजन्यकार्यत्वोपस्थितिविशिष्टानयनोपस्थिति हेतुः । एवं नीलघटकर्मत्वाद्युपस्थितेरापि हेतुत्वम् । पदजन्या तद्व्या या या उपस्थितिः । यादृशयादृशशाब्दबोधोपधायिका, तच्चदुपस्थितिपर्याप्तानां शक्तिविशेषाणामेव तादृशतादृशशाब्दहेतु-तावच्छेदकत्वम्, न तु तादृशतादृशोपस्थितित्वानाम्, अतो नान-नुगमर्गारवे । तच्च हेतुत्वं व्यापारविधया । करणत्व तु तादृशोप-स्थितिजननाना 'घट'मित्यादिपदाना तत्समानविषयकानामध्या हतनामान्तराणा च विभिन्नशक्तिविशेषवच्चेनैव, पदज्ञानेऽध्याह-तनामान्तरे च एकस्याश्शक्तेस्स्वीकारे क्रियापदकारकपदयोरेक-स्याप्यज्ञाने शाब्दबोधापत्तेः । कारकपदज्ञानकारकाध्याहारयो-

(१)—कर्मत्वाद्युपस्थितिहेतु इति पाठो पपुस्तके शोभितो दृश्यते ।

(२) कायतानिरूपितोद्देश्यतेत्यादि पाठो पपुस्तके ।

न्यायरत्नावली ।

न्यतरस्य च फलोपधायकत्वात् । (१)विभिन्नपदे शक्तिस्वीकारे च कारकपदक्रियापदयोः कारकपदक्रियाध्याहारयोः क्रियापदकारकाध्याहारयोर्वा मिलितयोरेव दण्डचक्रवत् फलोपधायकत्वाच्चोक्तापत्तिः ।

वस्तुतस्तु कारकपदक्रियापदकारकाध्याहाराक्रियाध्याहारेषु न शक्तिचतुष्टयं वाच्यम् । तथा चैकैव लाघवाज्जक्तिरस्तु । तस्या (२)एकस्या एव, घटत्वादेस्तत्तद्व्यक्तिष्विव क्रियाकारकपदयोः क्रियापदकारकाध्याहारयोः कारकपदक्रियाध्याहारयोश्च पर्याप्तिस्वीकारात् तद्बुभयसञ्च तादृशशाब्दधीरिति । अथवा पर्याप्तिर्न प्रकृते निवेशने, तृणफूत्कारसयोगादाविव क्रियाकारकपदमेलनादिषु त्रिषु एकस्या एव शक्तेः स्वीकारसम्भवात्, क्रियाकारकाध्याहारमेलनादिषु तदस्वीकारसम्भवाच्च । एव च 'फलिनो वृक्षा' इत्युक्तवाक्ये वृक्षादेर्नान्वयधीः, प्रथमान्तपदस्य विधेयीभूतकृतिसाध्यत्वे रुदेशकृता विशेषणतया सम्बन्धतया वा स्वार्थबोधकत्वात्, 'स्वर्गकामो यजते'त्यादौ स्वर्गकामस्य कृत्या साध्यो याग इत्यादिशाब्दबोधत्वात् । सम्बन्धत्व च प्रकृतवाक्यजन्यशाब्दार्थान्वयेन तद्वाक्यवक्तुरिच्छाविषयत्वम् । प्रथमाविभक्त्यन्तचैत्रादिनामार्थे तस्यान्वयः । प्रकृते (३)तदन्वये निराकाङ्क्षत्ववाच्यौ । एव चार्थान्तरशाब्दबोधस्य कार्यत्वोपस्थितिं विनाऽनुपपत्तेः तदुपस्थापकपदासमभिव्याहृतवाक्ये पदाजन्ययापि तदुपस्थितैव वाक्यार्थबुद्धयुपा-

(१) विभिन्नशक्तिस्वीकारे इति पाठे घुस्तके ।

(२) तस्या एकस्यैव घटत्वादेस्तद्व्यक्तिष्विवेति सर्वत्र पाठः, तस्यायुक्तत्वमालोच्य शोभिनोऽस्माभिः । अथवा एकस्य घटत्वादे इति दृष्टान्ते योजनीयम्, तथात्वेपि एकस्या इत्यध्याहार्यमेव ।

(३) प्रकृते त्वर्थान्वये निराकाङ्क्षत्ववाचाविति घुस्तके ।

न्यायरत्नावली ।

दकत्व न ता विनापि(१), शाब्दधीमात्रस्य कार्यत्वविषयत्वानिय
मात् तत्त्वमसीत्यादेः न ब्रह्ममात्रप्रमापकत्वसम्भव इति प्रभाकरा
नुयायिनो वदन्ति, तदसारम् । तदादिपदस्य हि न कार्यत्वघटि
तार्थशाब्दबोध एव हेतुत्व कल्प्यते, 'स आगतः, स जीवती'त्यादौ
कार्यत्वाविषयकशाब्दबोधस्यानुभाविकत्वेन कार्यत्वं विषयीकृत्यैव
तदादि(२)बुद्धिपुदयादित्युक्तहेतोरसिद्धेः; किन्तु इतरान्वितार्थशाब्द
बोध प्रत्येव । तथा च शाब्दधीजननसामर्थ्यरूपा शक्तिः पदाना-
मितरान्वितघटत्वादावेव, न तु कार्यत्वघटितघटत्वादौ ।

ननु, 'स आगत' इत्यादिवाक्यजन्यबोधात् न प्रवृत्तिः । का-
र्यताज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वात् । तथा चोक्तरीत्या शाब्दानुभवहेतु
त्वस्यान्वितार्थे ग्रहीतुमशक्यतया कथमुक्तहेतुतारूपशक्तिग्रह इति
चेत्, शृणु । उक्तवाक्ये तदादिपदस्य भ्रातृपुत्रादिभियपरत्वस्यापि
सम्भवात्, तदागमनज्ञानस्य सुखहेतुतया उक्तवाक्यार्थबोधादुत्प
न्नसुखपुरुषस्य सुखस्मेरत्वेन कार्येण तत्कारण सुखमनुमीयते, तेन
तद्धेतुमुक्तवाक्यार्थज्ञानमनुमिनोतीति हेत्वन्तराभावस्य निश्चयात् ।
उक्तवाक्यस्य भियागमनधीपरत्वानिश्चयाच्च । ततोऽन्वयव्यतिरे
काभ्या तदादिपदस्य बुद्धिस्थपुत्रादिरूपेतरान्वित प्रति तादृशश
क्तिनिर्णयते । एव 'नाय सर्प' इति वाक्यस्थलेऽपि भयनिवृत्ति-
कार्यनिष्कम्पगात्रत्वादिलिङ्गकनिर्भयत्वाद्यनुमित्यादिप्रकारेण सर्पा-
दिपदस्यान्वितसर्पत्वादौ शक्तिनिर्णयः ।

ननु, तथापि 'तत्त्वमसी'त्यादावनुपपत्तिः, अन्वितानुभावक-
त्वेन बल्लस्य तदादिपदस्यानन्वितब्रह्मानुभावकत्वासम्भवादिति
चेन्न । अन्वितेत्यस्य स्वघटितवाक्यतात्पर्यविषयार्थकत्वात् । तथा च
यस्य पदस्य स्वघटितवाक्यतात्पर्यविषयो योऽर्थोऽन्वितोऽनन्वितो

(१) विनापिति घपुस्तके ।

(२) तदादिपदायबुद्ध्युदयादिति घपुस्तके ।

न्यायरत्नावली ।

वा, तत्रैव तस्यानुभावकत्वम् । ननु 'तत्त्वमसी'त्यादौ सर्वपदानां
लक्षणिकत्वेनानुभावकत्वमनुपपन्नम् । अनुभावकत्वमेव हि अभि-
हितान्वयवादे अन्विताभिधानवादे च पदानां शक्तिः । तस्याथ
लक्षणिकपद्रे(१) स्वीकारे मुख्यामुत्पदविभागानुपपत्तिः । अ-
थाभिहितान्वयवादे तादृशदोषाभावः, पदाभिहितपदार्थज्ञानस्यैवानु-
भावकत्वेन पदस्थाननुभावकत्वात् ।

न चोक्तवादे पदानां ससर्गरूपवाक्यार्थलक्षणकत्वस्वीकारात्
लक्षणाज्ञानविषया पदज्ञानानामेवानुभावकत्वमिति वान्यम् । वा-
क्यार्थे हि स्वरूपमती पदवाच्यसम्बन्धरूपा लक्षणोपयुज्यते, यत्र
मित्यादिपदग्रहणस्य घटन्वीपकर्मन्वादेः तत्रतियोगिकत्वरूपो य-
स्तम्बन्धः तदाश्रयस्यैव दर्शनादिक्रियानिष्ठस्य निरूपकत्वादिसं-
मर्गस्योक्तकर्मन्वादिज्ञानानुभावकत्वात् । उक्तकर्मत्वात्प्रतियोगिक-
स्य निरूपकत्वस्य क्रियायामुक्तकर्मत्वादेःसंसर्गतया भाने आत्म-
गिकस्य स्वतः प्रमात्वस्य वापत्तेः । आत्मगिकस्वतःप्रमात्वं च
दोषासहिताया ज्ञाननामान्यजनकमाम्ग्याः व्यापिका प्रमोत्पत्ति-
रित्येवरूपम् । (२)एव च नोक्तलक्षणार्थी' समर्गशाब्दबोधे उपयु-
ज्यते, न तरां तद्रूपेण पदज्ञानं हेतुरिति चेन्न । अभिहितान्वय इत्यस्य
हि अयमर्थः—विभक्त्यन्तपदाभ्यां स्वार्थानुभवौ जन्येते, तादृशानु-
भवविषयत्वमेव पदार्थस्याभिहितत्वम्, तदुत्तर तु तादृशानुभवा-
भ्यामेव विभक्त्यन्तपदार्थयो भंगगन्निभवः, न तु पदेन, तथा
च पदाभिहितयोःरर्थयोःस्त्वयसी', न तु विभक्त्यन्त(३)पदार्थयोर्मध्ये
एकपदार्थांस्त्वनस्यापरपदार्थस्य पदजन्यानुभव इति ।

अन्विताभिधानमित्यस्याप्ययमर्थः—एकपदस्य विभक्त्यन्त-

(१)—पदेऽने स्वाकारे इति घुस्तके ।

(२) एव चोक्तलक्षणार्थः . न तद्रूपेण इति पद्ये घुस्तके ।

(३)—पदयोर्मध्ये इति घुस्तके ।

न्यायरत्नावली ।

स्वार्थेनान्वितोऽन्यपदार्थः पदेनानुभाव्यते, न तु विभक्त्यन्तपदार्थमात्रमिति । तथा चाभिहितान्वयपक्षे विभक्त्यन्तप्रत्येकपदजन्यानुभवस्य वाक्यार्थधीहेतुत्वेन 'घटमानये'त्यादौ स्वीकारेण 'तत्त्वमसी'त्यादावपि निर्विकल्पकस्य तादृशस्य प्रकृतिप्रत्ययोभयतात्पर्यविपर्ययार्थानुभवस्यावश्यकत्वेनोक्तदोषानवकाशात्(१) । घटमित्यादौ हि घटत्वकर्मत्वादिरूपोऽर्थः प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामभिधीयते । (२)तादृशाभिधायकत्वशक्तिसम्बन्धरूपघटादिपदस्य स्वार्थस्मारकत्वम् । अन्वितघटत्वानुभावकत्वमेव घटत्वेन घटपदस्य सम्बन्ध ! अन्वितकर्मत्वानुभावकत्वमेव कर्मत्वस्य द्वितीयाविभक्तौ सम्बन्धः । कर्मत्वाद्यन्वयानुभावकत्वस्याभिहितकर्मत्वादावेव(३) स्वीकारेण पदेष्वस्वीकारात् । यदि स्वनुभावकत्व न स्मारकसम्बन्धस्वीक्रियते, तदा घटादिपदस्य घटत्वादिस्मारकत्व नोपपद्यते । न हि स्मरणानुकूलशक्तिरेव स्मार्यस्मारकयोस्तन्मन्धःस्मृतिप्रयोजकः, तथा स्वीकारेऽनुभवाविरोधात् । तादृशशक्त्यन्यस्य सयोगादेः सम्बन्धस्य दृष्टिदृष्टिपकादिनिष्ठस्य स्मृतिप्रयोजकस्य दृष्टत्वाच्च । उक्तानुभावकत्वान्यस्य उक्तशक्त्यन्यस्य सम्बन्धस्य च कल्पने गौरवम् ।

ननु घटादिपदेषु घटत्वादिस्मारकत्वस्याभिहितान्वयपक्षे स्वीकारे--

अभिहितघटना यदा तदानीं स्मृतिसमबुद्धियुग पदे विधत्त ।

परदृशि पुनरन्विताभिधाने पदयुगलात् स्मृतिद्युगमेव पूर्वम् ॥

इति मक्षेपशारीरकोक्तिविरोध । घटना अन्वयः, परदृशि

(१)—दोषानपायादिति घण्टस्तके ।

(२) तादृशाभिधायकत्वरूपशक्तिसम्बन्धमादाय घटादिपदस्य स्वार्थस्मारकत्वम् । घटत्वान्वितानुभावकत्वमेव घटत्वस्य घटपदे सम्बन्ध इति घण्टस्तके ।

(३) कर्मत्वादेव इति गण्टस्तके ।

स्मृत्यन्तवद्वे ।

युद्धचिन्तीत्यादिर्हि तदर्थः, इति चेन्न । पदपदस्य प्रत्ययान्तप्रकृति-
परत्वात् । तथा च प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां जायमाना धीर्न स्मृतिः ।
यदन्वीयकर्मतामनुभवामीति शृणोमीति चानुभूयमानत्वात् । स्मृ-
तिशक्तन्वान्यस्य स्मृतिप्रयोजकसम्बन्धस्यानुभावकत्वरूपस्यैव पदे
वान्यत्वाच्च । नापि प्रमाऽनुभवः, ज्ञातविषयकत्वात् । अतः
स्मृतिसप्तः ।

ननु केवलेनापि प्रकृतिशब्देन प्रत्ययपदेन च प्रत्यवादे कर्म-
त्वादेरनुभव एवाभिहितान्वयपक्षे उपपन्ने, न स्मृतिः । तथा च
पदपदस्य कथं प्रत्ययान्तपरत्वमिति चेन्न ।

प्रत्ययप्रकृतिशब्दतो वहिर्विप्रत्ययेऽभिहितमद्भुतिश्च नः ।

प्रत्ययप्रकृतिशब्दयोः पुनर्नित्यमन्वितधियो निमित्तता ॥

इति संक्षेपशारीरकोक्त्या प्रकृतिप्रत्यययोः यदत्वाद्यन्वितानुभाव-
कत्वरूपैर्वाक्यत्वात् । प्रत्ययप्रकृतिशब्दतो वहिरिति । प्रकृतिप्रत्यय-
शब्दार्थयोः केवलयोः यस्मिन्मर्गः, तदन्यस्य पदार्थयोः मत्सर्गस्ये-
त्यर्थः । विभक्त्यन्तपदार्थप्रतियोगिकमसर्गस्येति यावत् । अभि-
हितमद्भुतिरिति । पदाभिहितार्थानुभाव्यतेत्यर्थः । अन्वितधियः
प्रकृत्यर्थान्वितप्रत्ययार्थानुभवस्य । तद्भूतार्थाधिकरणीयवार्तिको-
क्तपक्षाणां चरमत्वात्(१) अयमेव पक्षः सामाजिकः । तथाहि—

भावनैव हि वाक्कार्यं सर्वत्राख्यातवक्ष्या ।

नैकगुणनात्यादिकारकार्यानुसञ्जिता ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययार्थस्तु सेष्यते ।

कश्चिदन्यस्तु शास्त्रार्थः सामीप्येनोपकारतः ॥

अपरैस्ममुदायार्थः तत एव हि गम्यते ।

पाकादौ यत्र दृष्टा सा भवत्यादौ तथैव च ॥

(१) चरमत्वं दन्वनेनेति श्रुत्युक्तेः ।

न्यायरत्नावली ।

इति वार्तिके । वाक्यार्थः वाक्यत्रन्पशाब्दधीमुख्याविशेष्यः । आख्यातवचनया आख्यातसामान्यबोधयत्वात् । प्रत्ययार्थः प्रत्ययमात्रवान्यः । एव घात्वर्थादिक बोध्यम् । ततः अन्वयव्यतिरेकाभ्यामचतीत्यादिस्थले आख्यातान्वये भावनान्वयः । पाक इत्यादि स्थले तद्व्यतिरेकेण भावनाव्यतिरेकः । भवत्यादौ सिद्धकर्तृक्रिया वाचकधातौ । तदुक्त वार्तिके—

सिद्धकर्तृक्रियायोगादाख्यातप्रत्यये सति ।

सामानाधिकरण्येन करोत्यर्थोऽवगम्यते ॥

इत्यर्थके । भावनामात्र प्रत्ययगम्यमिति प्रथमपक्ष उक्तः, तस्मात् भावनेति कर्मत्वादेरुपलक्षणम् । तथा च प्रत्ययमात्रं कर्मत्वादिमात्रस्य वाचकम् । वाचकत्व च अनुभावकत्वम् । शक्तिविषयकस्य स्कारेणोद्भूतेन सहितादमादिपदात् कर्मत्वादेः प्रथमत एव शब्दोऽनुभवः, न तु तस्मरणोत्तरम् । एव घटादिपदादपि घटत्वादेस्तथा । तदस्मिन् पक्षे केवलघटत्वादेशशब्दानुभवस्याननुभवपरात्त्वात् द्वितीयतृतीयपक्षावुक्तौ । तत्र द्वितीयपक्षे प्रकृते प्राधान्येन मुख्यत्वात् कर्मत्वाद्यन्वितघटत्वाद्यनुभावकत्वम्, घातुपस्य प्रकृतिमात्रपरत्वात् । सोऽय पञ्चक प्रातिपदिकार्थवादस्वार्थद्रव्यालङ्कसङ्ख्याकर्मत्वादिरूपस्य पञ्चरूपस्य प्रातिपदिकार्थस्य तन्मते स्वीकारात् । उक्त च वैयाकरणैः—

वाचिका घोतिका वा स्युर्द्वित्वादीनां विभक्तयः ।

स्याद्वा सङ्ख्यावतोऽर्थस्य समुदायोऽभिधायकः ॥ इति ॥

न तु तस्या घटत्वाद्यन्वितकर्मत्वाद्यनुभावकत्वम्, तस्यास्त्वाचकत्वाव्यवहारात् । यन्मुख्यविशेष्यकशाब्दबोधानुकूलशक्तिमत्त्वं यत्पदे तिष्ठति, तत्रैव तद्वाचकत्वव्यवहारात् । कर्मत्वादिपकारकघटत्वविशेष्यक एव शब्दबोधे घटपदस्य शक्तत्वात्तद्वाचकत्व

न्यायरत्नावली ।

व्यवहार । तार्किकादीनामपि सम्मतमेवैतत् । घटत्वादिवाचकत्वस्य घटादिपदे (१) नैरस्वीकारात् । (२) शक्तिज्ञानस्य कारणत्वे घटत्वानुभवानुकूलशक्तिमत्त्वेनैवेत्यन्यत् । अस्मिन् (३) पक्षे करणत्वविशिष्ट दधि विधीयते, 'दधनेन्द्रियकामस्य जुहुया' इत्यत्रेति शास्त्रदीपिकायुक्तिः । तदत्रापि पक्षे कर्मत्वादेर्विशेष्यत्वेन बोधस्य सर्वानुभाविकस्य बाधात्तृतीयः पक्ष उक्तः । तत्र घटत्वादिविशिष्टकर्मत्वादिविषयकशब्दानुभवे प्रकृतिपदोत्तरत्वविशिष्टप्रत्ययपदस्य कारणताग्राहकमानेन विशेषणीभूतप्रकृतेरापि कारणत्वग्रहात् घटत्वाद्यन्वितविषयकशब्दत्वेन घटादिपदकार्यता । अमादिपदस्य तु प्रकृत्युत्तरत्वविशिष्टत्वेन रूपेण घटत्वादिविशिष्टकर्मतादिशब्दबोध इवास्त्वादिकेवलरूपेणान्वितकर्मत्वादिशब्दत्वावच्छिन्ने कारणत्वम् । द्वितीयपक्षे प्रत्ययः पूर्ववृत्तिरूपेण सामीप्यसम्बन्धेन प्रकृतिनिष्ठकारणतावच्छेदकत्वात् प्रकृतेरपकारकः । न तु कारणम् । तस्य कारणतायामुपाधित्वेन दण्डत्वादेरिव विशेषणत्वस्यास्वीकारात् । तृतीयपक्षे प्रकृतिरुत्तरवृत्तिरूपेण सामीप्यसम्बन्धेन प्रत्ययनिष्ठकारणतावच्छेदकत्वात् प्रत्ययस्योपकारिका । विशेषणत्वस्वीकारात् ज्ञायमानलिङ्गमिव कारणमपीति भावः । तस्मात् केवलस्य घटत्वादेः स्मृतिरेव नानुभवः । घटत्वाद्यन्वितकर्मत्वादेस्तु न स्मृतिः नापि प्रमानुभवः, तस्य 'घटपश्ये'त्यादिवाक्यार्थधीपूर्वमपि ज्ञातत्वेनाज्ञातविषयकत्वद्यष्टितप्रमात्वस्याभावात् । दर्शनादेर्यदत्त्वादि कर्मत्वेनाज्ञातत्वेऽपि घटत्वादेः कर्मत्वादिमात्रमुक्तवाक्यं विनापि ज्ञायत एव । अतो 'घट पश्ये'ति प्रत्ययान्तपदाभ्यां ज्ञातविषयकत्वेन स्मृतिसममनुभवद्वयं जन्यते ।

(१) तै स्वीकारात् इति घटुत्तके तैरिति स्वीकारादिति च्युम्नके ।

(२) शक्तिज्ञानस्य तु कारणत्वमेति घटुम्नकयोः ।

(३) अस्मिन्नेव पक्षे इति घटुम्नके ।

न्यायरत्नावली ।

अन्विताभिधानपक्षे तु तयोर्घटस्वीयकर्मत्वाद्य(१)नुभावकत्वस्वीकारात्तदेव सम्बन्ध पुरस्कृत्य घटत्वकर्मत्वादेर्दर्शनाद्यन्वितप्रत्ययार्थस्य च स्मृतिद्वयमेव ताभ्या जन्पते । प्रकृतिप्रत्ययाभ्या हि ता दशस्मृतिशक्तत्व केवलघटत्वादिस्मृतिशक्तत्वमुक्तान्वयानुभावकत्वं वा सम्बन्ध पुरस्कृत्य घटत्वकर्मतात्ययोः स्मृतिद्वयम् । तेन च घटस्वीयकर्मतास्मृतिः । कर्मत्वस्याखण्डशक्तिरूपत्वे तु तस्यैव(२)स्मृतिः । अतः प्रत्ययान्तपदघटकाभ्या प्रत्येकपदाभ्या प्रयुक्तत्वादन्वित कर्मतास्मृतिः प्रत्ययान्तपदजन्येति व्यवह्रियते ।

नचाभिहितान्वयपक्षे अन्विताभिधानपक्षे च प्रथमत एव घटत्वाद्यन्वितकर्मत्वादिस्मृतिः सम्भवात्, तथा च यथामत शाब्दधीसम्भवात् तत्पूर्वस्मृतिस्वीकारो व्यर्थ इति वाच्यम् । अन्वितकर्मतानुभावकतात्वादिरूपेण उक्तानुभावकत्वरूपशक्तिज्ञान नोक्तकर्मत्वादि-शाब्दधीहेतुः, गौरवात् ; किन्तु घटत्वानुभावकतात्वकर्मत्वानुभावकतात्वादिरूपेण । तथा चानुभावकत्वरूपशक्तेः यदीपतया ग्रहण यत्र पदे भवति, ततस्तस्यैव स्मरणादाद्यपक्षे स्मृतिद्वयव्यवधानेन द्वितीयपक्षे स्मृतित्रयव्यवधानेन उक्तशाब्दधीः । अत एव 'घटमानये'त्यादौ घटादेर्लक्षणया शाब्दधीः शन्यस्मृतिजन्या, शन्यस्मृतेरेव लक्षणात्वात् । 'घटेन जलमाहरे'त्यादौ तु घटत्वादेरेव जलाहरणादौ करणत्वेन शाब्दधीः । अत एव 'ग्रीहिभिर्घजे ते'त्यादिश्रुती ग्रीहित्वादेरेव करणत्वेन शाब्दधीः, करणीभूतव्यक्तिपरिच्छेदद्वारा जातिगुणादेरपि करणतासम्भवात् । 'गोमयैः पचति, फाट्टैः पचती'त्यादौ परम्परयापि करणत्वव्यवहारात् । एव च 'घट'मित्यादिपदजन्यं ज्ञान घटत्वरूपकर्मतादेरादिपक्षे शाब्दधी-

(१)—कर्मत्वाद्यन्वयानुभावकत्वेति चपुस्तके ।

(२) तस्यैव प्रथमत स्मृतिरिति पाठो चपुस्तके ।

न्यायरत्नावली ।

जनकम्, तदन्वयस्य द्वितीयपक्षे, तथापि 'घट'मिति पद न घट-
त्वादिशक्तमुच्यते, 'घटे'त्यस्यैव कर्मत्वकरणत्वादिरूपप्रदत्वान्वित-
मात्रं प्रत्यनुभावकत्वात् । उद्घोषकविषया स्वजन्या स्मृतिं द्वारी-
कृत्य हि पदज्ञानस्य शाब्दबोधे कारणत्वम् । तच्च यद्रूपविशिष्ट-
पदविशेष्यरूपातिरूपार्थशक्तिज्ञानत्वेन हेतुता, नद्रूपविशिष्टपदज्ञान-
त्वेनैव । तच्च रूप घट इतिपदत्वम्, घट इति पदविशेष्यकस्यैव
घटवशाक्तिज्ञानस्य लाघवेन घटत्वान्वितविषयकशाब्दार्थत्वाव-
च्छिन्नं प्रति प्रथमपक्षे, घटत्वान्वितप्रतियोगिकान्वयशाब्दधीन्वा-
वच्छिन्न प्रति द्वितीयपक्षे हेतुत्वात् । द्वितीयाविभवसादिविशेष्यक-
स्यैव (१) कर्मत्वादिशक्तिज्ञानस्यान्वितकर्मत्वादिशाब्दार्थत्वावच्छि-
न्नं प्रति प्रथमपक्षे, कर्मत्वान्वयशाब्दधीन्वावच्छिन्न प्रति द्विती-
यपक्षे हेतुत्वात् । अत एव 'घटत्वशक्तं प्रपद'मित्यादि मीमांस-
कानां व्यवहारः । यत्पदस्य उच्छक्तत्वज्ञानत्वेन हेतुता, तच्छक्त-
त्वेनैव तत्पदस्य व्यवहारात् ।

वस्तुनस्तु 'अभिहितघटने'त्युक्तवाक्यस्य तत्त्वमस्यादिवाच्य-
मधिष्ठित्योक्तत्वात् तत्रैव तत्त्वम्पदयोः स्मृतिममर्थाद्वयजनकत्वम् ।
तादृगर्थाद्वयस्य निर्विकल्पकत्वात्, पदार्थमात्रविषयकत्वेन पदार्थ-
स्य च सत्तादिवाच्येन पूर्वं ज्ञातव्यात् स्मृतिममत्वम् । न चोक्तप-
दाभ्यां प्रत्येकं शाब्दबोधजनने मानाभाव इति वाच्यम् ।

प्रतिपदिकान्वयनतिरिक्तविषयाणि

प्रादु भगवान् प्रथमशब्दितविभक्त्या ।

पाणिनिरतस्सकलतर्कमयज्ञो

वष्टि वचसोरनातिरिक्तविषयत्वम् ॥

इति सप्तेशशागीरकोक्त्वा तथा लाभात् । अत एव 'ससर्गा-

(१) कर्मत्वे शक्तिवत्त्वान्वितकर्मत्वादीति पक्षे घुम्नके ।

न्यायरत्नावली ।

विषयकप्रमाजनकत्वे सत्यपर्यायशब्दत्वमिति अखण्डार्थकत्वलक्षणो
घटः कलश इत्यादि वारणायापर्यायशब्दत्वमित्युक्तमित्यद्वैतमि
द्वायुक्तम् ।

किञ्च अमिहितान्वयरक्षार्थमेव प्रत्ययान्तपदमात्रजन्यानुभ
वोऽवश्य वाच्यः । अमिहितान्वये हि प्रत्ययान्तप्रकृतिपदमात्रधी
जनितेन शाब्दानुभवेन जनितः प्रत्ययान्तपदद्वयार्थशाब्दानुभवः ।
प्रत्ययान्तपदाभ्या स्वजन्यस्मृतिद्वारा एकस्यैव शाब्दानुभवस्य
स्वीकारे (१)जन्यजनकभावापन्नयोरनुभवयोरसम्भवः । तथा च
तत्त्वमसीतिवाक्यस्यपदयोरेव स्मृतिसमधीद्वयहेतुत्वात् घटत्व(२)
कर्मत्वादिबोधस्याज्ञातविषयकत्वेऽपि न क्षतिः । (३)आद्यपक्षे घ
टत्वाद्यन्वितकर्मत्वादिशाब्दज्ञानस्य तादृशकर्मत्वाद्यन्वितशाब्दधी-
त्वावच्छिन्न प्रति हेतुत्वेऽपि घटादिपदस्यापि घटत्वाद्यन्वितानुभा-
वकत्वात्(४) ।

ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यस्यपदानां लाक्षणिकानामपि प्रत्यया
न्तपदतात्पर्यविषयत्वानुभावकत्वात्, तादृशविषयशक्तत्वापत्त्या
मुरघामुरुपपदविभागानुपपत्तिर्दोष इति चेन्न । लक्ष्यार्थशाब्द-
धीस्यले लक्षणाया एव तादृशधीहेतुत्वात्, लक्षरूपदज्ञानस्य
(५)हेतुत्वे मानाभावः । तस्मात्शाब्दत्व तु शब्दाजन्यत्वेऽपि
शब्दप्रयोज्यत्वादेव । अन्यथा भट्टमतेऽपि महावाक्यार्थज्ञानस्य
शाब्दत्वानुपपत्तेः । यन्मते हि लक्षणाज्ञान कारणम्,
तन्मते गङ्गादिपदविशेष्यकस्य तीरादिसम्बन्धिप्रवाहशक्तत्वज्ञानस्य

(१) स्वीकारे तु कार्यकारणभावापन्नयोरनुभवयोरसम्भव इति षण्स्तके ।

(२) घटत्वाद्यन्वितकर्मत्वादाति षण्स्तके ।

(३) तस्मादाद्यपक्षे इति षण्स्तके ।

(४) घटत्वाद्यन्वितानुभावकत्वात्, तत्त्वमस्यादिवाक्येत्यादि पाठो षण्स्तके ।

(५) तद्देतुत्वे इति षण्स्तके ।

न्यावरन्नावली ।

तीरस्मृतिहेतुत्वात्तस्य तद्द्वारा तीरशाब्दधीहेतुत्वसम्भवः । प्रवा-
हशक्तत्वप्रकारकगद्गादिपदज्ञानजन्यप्रवाहस्मृतिजन्यतीरस्मृतिरूपल-
क्षणाया एव तीरशाब्दधीहेतुत्वमिति प्राचीनतार्किकमीमांसकादि-
मते तु तादृशस्मृतौ पदज्ञानस्य हेतुत्वे न मानमस्ति । गद्गापदज्ञान-
स्य तादृशज्ञानत्वेनोद्घोषकविधया कारणत्वस्य गद्गापदशक्तिज्ञान-
सम्पत्कारजन्यस्मृतिं प्रत्येव वस्तुत्वेन तीरादिशाब्दधीजनकस्मृतिं
प्रत्यवन्तुमन्वात् ।

न चैवं शक्यस्मृत्यैव शक्यार्थशाब्दबुद्धेः सम्भवान् तादृश-
स्मृतावेव पदज्ञानं हेतुरभूत्, न तुक्तशाब्दबुद्धाविति वाच्यम् ।
शक्तिग्रहकाले प्रवृत्त्यनुमितशाब्दबोधं प्रति पदज्ञानस्य हेतुता कल्प-
यित्वा तस्यास्मात्पादसम्भवेन तदुपपादकतया शक्यस्मृतिद्वारक-
त्वस्य वस्तुतयाक्तस्मृते. कारणत्वमादाय पदज्ञानकारणत्वस्ये-
दानीं त्यागे उपजीव्यविरोधापत्ते । शक्यार्थशाब्दधीहेतुधीविष-
यत्वस्यैव पदे (१) शक्यसम्बन्धरूपत्वेन तत्र तस्यावन्तुत्वे सम्ब-
न्धिज्ञानविषया पदज्ञानजन्याया शक्यस्मृतेरसम्भवाच्च । लक्ष्य-
शाब्दधीभ्यश्चे तु प्रवृत्त्यनुमितया तथा स्वकारणतया न पदं
कल्पते, किन्तु तादृगुलक्षणैव । (२) अतश्च पदं न लक्ष्यस्यानुभाव-
कमिति न तद् शक्तम्, ततश्च लक्ष्यार्थं प्रत्यमुत्पमेवेति न
मुत्स्यामुत्स्यपदविभागानुपपत्तिः । एवं च तत्त्वमस्यादिवाक्ये सर्व-
पदलाभणिकत्वेऽपि 'लाभणिकं नानुभावक'मिति सिद्धान्तस्य न
मद्ग., तत्त्वमादिपदानामनुभावकत्वास्वीकारान् । उक्तपदज्ञान-
जन्यशक्योपभ्यतिमूलकलक्ष्योपस्थितेरेवानुभावकत्वस्वीकारान् ।

न चैवं मद्गमते पदाध्याहारनियमो न स्यात्, सर्वपदलाभ-
णिकस्थले शाब्दबोधस्य पदाजन्यत्ववत् शाब्दबोधहेतुस्मृते. पदा-

(१) शक्तिवन्धेति उच्यते । (२) जन एव परनिष्पदितात्रो धनुक्ते ।

न्यापरत्नावली ।

जन्यत्वसम्भवादिति वाच्यम् । पदप्रयोज्यस्मृतेस्तदजन्यस्मृतिसह-
कारेण शाब्दबुद्ध्यनुपधायकत्वेन द्वारमित्येव श्रुते पिधेहीति पद
स्यावश्यकल्प्यत्वात् । (१)शाब्दीतिन्यायेन श्रुतशब्दस्य शब्देनैवा
काङ्क्षापूरणात् । अत एव यत्र पद किमपि न श्रूयते, तत्र न पदा-
ध्याहारः, यथा—

पश्यत' श्वेतिमाह्वय हेपाशब्द च शृण्वतः ।

सुरविशेषशब्द च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः ॥

दृष्टा वाक्यविनिर्मुक्ता न पदार्थैर्विना क्वचित् ।

इति वाक्याधिकरणे भट्टैरुक्तम् । तच्च न्यापरत्नाकरे व्या-
ख्यातम् । अश्वत्वाद्यनुपाहित श्वेतत्व पश्यन् तस्मिन् प्रदेशे हेपा-
शब्देनाश्व सुरशब्देन गमनश्चानुमिमानोऽनुपलब्धिप्रमाणेन
तत्प्रदेशे श्वेतत्वाद्यन्वययोग्यवस्त्वन्तरस्याभाव जानन् पुरुषः क-
ल्पयति 'श्वेतत्वादीनामन्यान्वयसाकाङ्क्षाणा मिथोऽन्वय विना
नुपपन्नत्वधीसद्वृत्त साकाङ्क्ष-व्योग्यत्वसन्निधिसद्वृत्त च श्वेतत्वा-
दीना ज्ञान तेषा मिथोऽन्वयधीकरण'मिति । न च घटमानपे-
त्यादौ पदानामेकवाक्यताज्ञानस्यार्थज्ञानसद्वृत्तकारितया बलुप्ततया
तदभावेऽर्थज्ञानस्य शाब्दबुद्ध्यनुपधायकत्वासम्भवात् 'श्वेतोऽश्वो
धावती'ति वाक्यमेव तत्र कल्प्यते, न तु तादृशस्यार्थज्ञानस्य शा-
ब्दधीकारणत्वमिति वाच्यम् । नानावर्णघटितपदाना कल्पनापे-
क्षया एकस्यानुपपत्तिज्ञानस्यैव कल्पनाया लघुत्वात् । मीमांसरु-
मते हि वर्णानां नित्यत्वात् घकारोत्तरद्वयकारत्वं न घटपदत्वम्,
किन्तु घज्ञानोत्तरद्वयदत्वम् । तथा च वर्णसमसङ्घट्टाकज्ञानानां
पदघटकत्वात् पदसमसङ्घट्टाकज्ञानानां च वाक्यघटकत्वात् अनुप-
पत्तिज्ञानस्य वैकत्वात् तदपेक्षया तस्य लघुत्वं स्पष्टम् । सम्भ-

(१) शाब्दी व्याख्या शब्देनैव प्रचर्यते इति न्यायेन ।

न्यायरत्नावली ।

वति च श्वेतत्वं तद्देशे दृश्यमानमश्वान्याससर्गित्वेन प्रतीयमान
मश्वसंसर्गित्वं विनानुपपन्नमिति धो. । एव धात्रनेऽप्यनुपपत्ति-
र्बोध्या । तस्मात्त्र गवाश्वादिमस्वेन सम्भाविते देशे श्वेतत्व दृ-
श्यते, तत्रैव पदानि कल्पयित्वा तदेकवाक्यताज्ञानात् शाब्दधीः
स्वीक्रियते । तदभावे तु तत्र न भवत्येव सा । भवन्त्यपि वा 'गौ
रश्वो वा श्वेतो धावती'ति सशयात्मिका, विमतिपत्तिवाक्यज-
न्यधीनत् ।

न चैव 'श्वेतोऽश्वो धावती'ति धीरर्थापत्तिरेव, न शाब्दधी-
रिति वाच्यम् । पदज्ञानस्य पदार्थप्रमायामेवोपज्ञानत्वेन साका-
ङ्क्षयोग्यासन्नार्थज्ञानस्यैव श्रूयमाणपदस्थले वाक्यार्थशाब्दधीकरण-
त्वेन क्लृप्ततया शाब्दधीत्वस्यापि तस्या मिद्धत्वात् । मीमांसक-
मते गुण जात्यस्वीकारेण शाब्दत्वार्थापत्तिन्वादीनामखण्डोपा-
धित्वाद्धिपयताविशेषरूपत्वाद्वा माङ्गुर्पस्यादोपत्वात् । अथवा अ-
श्वान्यद्रव्यवृत्तित्वबाधधीमहकृता द्रव्यवृत्तित्वशाब्दधीसामग्री अ-
श्वद्रव्यवृत्तित्वशाब्दमित्य जनयति । इतरबाधधीसहकृतमामान्यसा-
मग्या विशेषरूपेण ज्ञानजनकत्वात् । तथा च तादृशज्ञान शाब्दधी-
रेव, नार्थापत्ति । मार्चीनमते तु सामान्यसामग्री सामान्यरूपेणैव
ज्ञानजनिका, न त्वितरबाधमहकृतापि विशेषरूपेण । विशेषरूप
विनाऽनुपपत्तिधीस्तु विशेषरूपेणैव । सर्वमते विशेषरूपेणैव धीजनि-
केत्याशयेन न्यायरत्नाकरेऽनुपपत्तिज्ञानानुसरणम् । तस्मादुक्तार्थज्ञान
शाब्दसामान्ये करणम् । विशेषकरण तु पदैकवाक्यत्वज्ञानादिक-
पमेकम्, तत्र कार्यतावच्छेदक तदुत्तरशाब्दधीत्वम्; अपरमनुपपत्ति
ज्ञानादिकम्, तत्कार्यतावच्छेदक तदुत्तरशाब्दधिविम् । अत एव
प्रामाण्यमतेऽपि घटमित्यादिपदं विना घटकर्मत्वात्पर्यायाहारादपि
शाब्दधी. स्वीक्रियते, परन्तु आनपेत्यादिपदधीसहकृतात् । एव

न्यायरत्नावली।

तदर्थार्थाध्याहारादपि तदर्थशाब्दधीः घटमित्यादिपदधीमद्वकृतादिति बोध्यम् । उक्ताधिकरणे भाष्येऽप्युक्तम्—‘अन्तरेणापि पदं शुरु-
त्वादेरन्वयधी’रिति । यदि तु ‘लाक्षणिकमननुभावक’मिति वृद्धोक्ते
लाक्षणिकपद स्वजन्यया स्मृत्या नानुभावकमित्यर्थकत्वात् स्वज-
न्यशक्यस्मृतिजन्यया लक्ष्यस्मृत्या लाक्षणिकस्यानुभावकत्व स्वी-
क्रियते एव, तथापि न तस्य लक्ष्यार्थशक्तत्वम् । स्वजन्यशक्य-
स्मृतिमात्रद्वारकानुभावकत्वस्यैव शक्तित्वात् । अत एव मुख्यामु-
ख्याविभागोऽपि नानुपपन्न इति चिन्त्यते, तदापि न क्षतिः ।

वस्तुतस्तु सत्यत्वादिविशिष्टशक्तपदस्य (१) सत्यत्वाद्युपल-
क्षितविशेष्यमात्रेऽपि शक्तिसत्त्वात्तस्य तदनुभावकत्वेऽपि न ला-
क्षणिकस्यानुभावकत्वापत्तिः । शक्यैवानुभावकत्वेन तत्र तस्य
लाक्षणिकत्वाभावात् । प्रत्याख्यातं च पूर्वमस्माभिस्तस्य लाक्ष-
णिकत्वम् । ननु गङ्गादिपदज्ञानस्य गङ्गात्वान्वितशाब्दत्वावच्छिन्नं
प्रति हेतुत्व न युक्तम् । तादृशशाब्दत्व हि गङ्गात्वमकारतानिरू-
पितसासर्गिकविषयताशालिशाब्दत्वम् । तथा च उक्तमकारता-
शालिशाब्दत्वेनैव तत्कार्यत्वमुचितम् । एवमन्विताभिधानपक्षे ग-
ङ्गात्वान्वितमतियोगिकान्वयशाब्दत्वेन गङ्गात्वमकारतानिरूपित-
सासर्गिकविषयताशालिशाब्दत्वे पर्यवसितेन न तत्कार्यत्व युक्तम्,
किन्तु गङ्गात्वमकारताशालिशाब्दत्वेन, लाघवात् इति चेन्न ।
गङ्गात्वाद्यन्वयनिष्ठसासर्गिकविषयताया गङ्गादिपदज्ञानकार्यताव-
च्छेदककुक्षावप्रवेशे आकास्मिकतापत्तेः ।

न च ‘गङ्गा’मित्यादिपदज्ञानस्य गङ्गात्वान्वितकर्मत्वादिशाब्द-
धीकरणत्वमवश्यं वाच्यम्, अन्यथा ‘अम् गङ्गे’त्यादिज्ञानादपि
तदापत्तेः, तथा च तादृशविषयतायास्तादृशकारणनियम्यत्वे-

(१)—पदस्य केवलविशेष्यशेषि शक्ते सत्त्वात्तदनुभावकत्वेऽपि इतिपाठ्ये घण्टातके ।

न्यायरत्नावली ।

नाकास्मिकत्वाभावात् गङ्गादिपदज्ञानस्योक्तहेतुत्वे मानाभाव इति वाच्यम् । तथा सति गङ्गात्वप्रकारताशालिशब्दत्वस्यापि तत्कार्यतावच्छेदकत्वस्य लोपापत्तेः । परामर्शत्वादेरनुमित्यादिकारणतावच्छेदकस्य घटकतया व्याप्तिज्ञानत्वादेरिव 'गङ्गा'मितिपदज्ञानत्वरूपशब्दधीकारणतावच्छेदकस्य घटकतया 'गङ्गे'तिपदज्ञानत्वस्यान्यथासिद्धत्वात् । अथ स्त्रतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राचीनमते वह्निव्याप्तिज्ञानत्वादिना बह्व्यनुमिताविव गङ्गादिपदज्ञानत्वेन गङ्गात्वप्रकारकशब्दबोधे हेतुत्वम्, तर्हि गङ्गात्वप्रकारतानिरूपितसांसारिण्यविषयताकशब्दत्वेनैव तत्कार्यत्वं युक्तम् । तद्रूपेणैवान्वयव्यतिरेकज्ञानात् । 'गङ्गा गङ्गया गङ्गार्ये' इत्यादी हि तादृशबोधस्यान्वये हि गङ्गापदस्यावश्यमन्वयः, तत्पदाभावेऽवश्य (१)बोधामाव । यच्च गङ्गापदज्ञानत्वेन गङ्गात्वप्रकारकशब्दत्वावच्छिन्नेऽपि न कारणत्वमिति । तन्न । गङ्गादिपदमात्रज्ञानादपि गङ्गात्वादिसमृतिदर्शनेन स्मार्यस्मारकसम्बन्धस्य स्मार्यानुभावकरूपस्यावश्यकत्वात् ।

न च 'गङ्गा'मित्यस्य स्वजन्या गङ्गात्वकर्मत्वोपस्थितिं द्वारीकृत्य गङ्गात्वान्वितकर्मत्वशब्दधीहेतुत्वस्यास्वीकारे 'गङ्गा कर्मत्व'मित्यादिपदजन्योपस्थितिसहितात् 'गङ्गे'तिपदज्ञानादपि शब्दबोधाय तादृशहेतुत्वमावश्यकम्, तथा च 'गङ्गा'मित्यादेरेव शब्दधीहेतुस्मृतिहेतुत्वसम्भवात् 'गङ्गे'त्यादेस्तत्रावश्यकम्, शब्दबोधानुपधायकगङ्गात्वादिसमृतिहेतुत्व तु तादृशशब्दधीहेतुगङ्गामित्यादिपदघटकत्वरूप गङ्गात्वादेस्सम्बन्धमादायाप्युपपन्न इति गङ्गादिपदं नानुभावाकमिति वाच्यम् । उक्तघटकत्वसम्बन्धप्रकारकगङ्गादिपदविशेष्यकसंस्कारोद्बोधकविधया गङ्गादिपदज्ञानस्य

(१) तादृशबोधामाव इति धनुस्तके ।

न्यापरन्नावली ।

गङ्गात्वादिस्मृतिहेतुत्वे गौरवात्, गङ्गात्वानुभावकत्वस्यैव उक्तघटकत्वस्थले निवेशनेन व्याप्तिज्ञानदृष्टान्तस्योक्तत्वेन च उक्तहेतुत्वौचित्येन गङ्गादिपदस्यानुभावकत्वे सिद्धेऽनुभावकघटकत्वापेक्षया लघोरनुभावकत्वस्यैव प्रयोजकताया युक्तत्वात् । गङ्गापदस्यानुभावकत्वकल्पनापेक्षयाऽनुभावकघटकत्वघटकानां विशेषणाविशेष्यभावस्याविनिगम्यत्वेन स्मृतिं प्रति नानाहेतुत्वानां गुरुतररूपैः कल्पने महागौरवात् । अत एव गङ्गात्वानुभावकत्वविषयकसंस्कारत्वेन(१) शाब्दधीहेतुस्मृतिहेतुत्वम्, न तु गङ्गानुभावकत्वसंस्कारत्वेन, गौरवात् । अतश्च शाब्दबोधोऽपि गङ्गात्वान्वितस्यैव कर्मत्वादेः शक्त्या, न तु गङ्गान्वितकर्मत्वादेरित्याकृत्यधिकरणे स्थितम् ।

किञ्च त्वदुक्तरीत्यापि विनिगमनाभावात् गङ्गापदोत्तराम्पदपूर्वगङ्गापदत्वेनापि ज्ञान गङ्गात्वकर्मताशाब्दधीहेतुरिति वाच्यम् । तथा च शक्तिज्ञानतज्जन्यसंस्कारयोर्गङ्गात्वानुभावकत्वमकारकगङ्गादिपदविशेष्यकत्वेनैव हेतुतास्तु, अन्वितकर्मत्वादेरिव अम्पदपूर्वत्वादेरपि उक्तहेतुतावच्छेदकशरीरे निवेशे गौरवात् । अम्पदपूर्वगङ्गापदज्ञानत्वावच्छिन्नाया गङ्गात्वान्वितकर्मत्वादिशाब्दबोधत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताया एव गङ्गापदज्ञाने गङ्गात्वानुभावकतात्वेन भानमम्भवात् । एवं च गङ्गापदत्वेन रूपेण गङ्गात्व मस्यनुभावकत्वरूपसम्बन्धग्रहात् तेन रूपेण तज्ज्ञानस्य तत्स्मृतिहेतुत्वात् तेनैव रूपेण तज्ज्ञानस्य गङ्गात्वान्वितविषयकशाब्दधीहेतुत्वम्, व्यापारजनकतावच्छेदकत्वेन उपस्थितस्यैव फलजनकतावच्छेदकत्वौचित्यात् । तादृशहेतुत्वनिरूपितजन्यतापि गङ्गात्वान्वितशाब्दत्वेन, न तु तदन्वितकर्मतादिशाब्दत्वेन, गङ्गा

(१)—संस्कारत्वेनैव इति धनुस्तके ।

न्यायरत्नावली ।

त्वान्वितकरणत्वादिशाब्दासङ्ग्रहात् । नापि गङ्गात्वशाब्दत्वेन,
'गङ्गा'मित्यादेः गङ्गात्वकर्मताशाब्दधीहेतुताया आवश्यकत्वेनोक्त-
त्वात् । 'यद्विशेषयोः' कार्यकारणत्वं बलुप्तं तत्सामान्ययोरर्था'ति
न्यायेन सामान्यतो हेतुत्वे वाच्ये विशेषरूपकर्मतादित्यागोऽपि
(१) तदन्वयांशस्य यागोपात् । अन्यथा गङ्गात्वान्वयशाब्दत्वाव-
च्छिन्नाभावस्य गङ्गामितिपदज्ञानत्पगङ्गयेत्यादिपदज्ञानत्वरूपविशेष-
कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभावकूटप्रयुक्तत्वे गौरवात् ।

अत एव बह्वनुमितित्वावच्छिन्नाभावस्य परामर्शाभावकूटप्रयु-
क्तत्वे गौरवात् बहिर्व्याप्तिज्ञानत्वेनैव बह्वनुमितिहेतुता । अपि
च गङ्गात्वविषयता नोक्तकार्यतावच्छेदिका, अज्ञातार्थविषयताया
एव मीमांसकपते प्रमाणप्रयुक्तत्वस्वीकारात् । प्रमाणकार्यतावच्छे-
दकत्वस्यैव प्रकृते प्रमाणप्रयुक्तरूपत्वात् । पदार्थमात्रस्य शाब्दबो-
धात् पूर्वमुपस्थितत्वाद्ज्ञातत्वाभावेन पदार्थयोरन्वयस्यैवाज्ञातत्वेन
तद्विषयताया एव तादृशजन्यतावच्छेदकत्वस्योचितात् । अत एव
बह्व्यादिव्याप्तिज्ञानादिजन्यतापि बह्व्यादिमन्वन्विषयकानुमि-
तित्वादिर्नैव । ननु कर्मत्वाटिकारक गङ्गात्वान्वितमिति ज्ञानस्य
गङ्गामित्यादिशाब्दजन्यशाब्दधीपूर्वं मत्त्वेन गङ्गात्वान्वयोऽपि
नाज्ञात इति चेन्न । तादृशज्ञानस्योक्तधीपूर्वं (२) मत्त्वानियमेन तादृ-
शसत्त्वाभावकाले गङ्गादिपदज्ञानस्याज्ञातान्वयविषयताप्रयोजकत्वा-
नपायात् । कस्याञ्चित् क्रियायां 'कर्मता गङ्गात्वोपा' इति ज्ञान-
स्योक्तशाब्दधीपूर्वं सत्त्वनियमस्त्वसम्भवी । अत एव 'स्मृतिसम-
बुद्धियुगं पदे विषय' इत्यपि तत्त्वमस्यादिव्याक्यस्यलाभिप्रायेण
पूर्वं व्याख्यानम् । गङ्गान्वादिपदार्थमात्रं त्ववश्यं शाब्दधीमद्वि-
सर्वैः पुरुषैः पूर्वं ज्ञातमिति विशेषात् ।

(१) तदन्वयान्वयशाब्दस्येति प्रयुक्तं ।

(२) —मत्त्वादिमतेनेति प्रयुक्तं ।

न्यायरत्नावली ।

किञ्च भीमासकमते जातेस्सस्यानव्यङ्ग्यतास्वीकारेण गुणकर्मणोरवयवसयोगविशेषरूपसंस्थानाभावेन तयोर्यास्वीकारेण शाब्दत्वानुमितित्वादेर्ज्ञानगतस्याखण्डस्य धर्मस्यैकस्मिन् ज्ञाने साङ्गर्षे वाधकाभावः । तथा च स्मृत्यनुमितिशब्दबोधादिसामग्रीणा दैववशेन मेलने सम्पन्ने स्मृतित्वानुमितित्वशाब्दत्वविशिष्टमेकमेव ज्ञानं स्वीक्रियते । एवञ्च 'गङ्गाये'त्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधे अनुमित्यादिधिसामग्रिविलात् (१)पूर्वं पर्वतवह्निसयोगादिभानेऽपि 'तादृशसंयोगं शाब्दयामी'ति प्रत्ययाभावात् तादृशमत्वये तादृशसयोगविषयकत्वावच्छिन्नशाब्दत्व विषयो वाच्य । तादृशशाब्दत्वे प्रयोजक पदज्ञानादिकमेवेति तादृशसयोगादिवोधकपदज्ञानाभावकाले न तादृशशाब्दत्वाविशिष्टोत्पत्तिः । तथा च 'पर्वतवह्नयोस्सयोगमनुमिनोमि, न तु पर्वत वह्नि वा अनुमिनोमि, किन्तु साक्षात्करोमि स्मरामि वे'ति प्रत्ययस्येव, 'गङ्गात्वकरणत्वयोः सम्बन्धं शृणोमि, न तु गङ्गात्वं करणत्व वा शृणोमि; किन्तु स्मरामी'ति प्रत्ययस्य सार्वलौकिकत्वात् (२) गङ्गात्वादिविषयतामात्रस्य शाब्दत्वानवच्छेदकत्वात् । शाब्दत्वानवच्छेदकविषयतायाश्च पदज्ञानादिप्रयुक्तत्वे मानाभावः अत एव अनुवादवाक्ये वाक्यार्थभूतान्वये स्मरामीति प्रत्ययस्यैव स्वीकारेण तद्विषयतायाश्चाब्दत्वानवच्छेदकत्वेन पदज्ञानाप्रयुक्तत्वात् स्मृतिसामग्रीप्रयुक्तत्वमेव । न च अनुवादवाक्यस्थलेऽपि पदज्ञानादिकारणमलादन्वयविषयतावच्छिन्नशाब्दत्वावच्छिन्नोत्पत्तिः स्यादिति वाच्यम् । उक्तशाब्दत्वावच्छिन्न प्रति अन्वयाज्ञानस्य हेतुत्वात् । तस्मादन्वयघटितमेव पदशक्यम् ।

(१) पूर्वमितिपद घचपुस्तकयोनास्ति ।

(२) —सार्वलौकिकत्वादिनि विषयतामात्रस्येति पाठो षपुस्तके ।

न्यापरन्नावला ।

अत एवोक्तं शाबरभाष्ये—‘प्रातिपदिकादुच्चरन्ती द्वितीयावि-
भक्तिः प्रातिपदिकार्यो विशेषक इत्यादे’ति । विशेषको वगव-
र्तकः । उपलक्षणविधया व्यावर्तकत्वलाभार्थमिति शब्दः । तथा च
प्रातिपदिकार्योपलभितो(१)ऽन्वयः तद्विशिष्टवाचिका मेत्यर्थः ।
अत एव च निरुक्तकाररुक्तम्—‘प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह श्रूत’-
इति । घटत्वकर्मत्वाद्यग्रे प्रकृतिप्रत्यययोरनुवाद(२)कत्वादन्वय
मात्राग्रे पर्यवसित सहवाचकत्वमिति भावः । न्यापरन्नामालादौ
प्रत्यवाधिकमेव प्रदादिपदस्य शक्यम्, न त्वन्वयाशस्य तत्र नि-
वेशः । तथा च घटत्वादिमात्रविषयकानुभवो प्रदादिपदधी-
जन्यः । न चैवं-स्मृतिरपि तादृशी वाच्या, पदज्ञानस्य साक्षादनु-
भवाद्देतुत्वात्, तथा चानुभवविरोधः, न हि पदज्ञानोत्तर तादृश-
घादयं क्रमिकमनुभूयत इति वाच्यम् । तादृशस्मृतौ मानाभावात्,
साक्षादेव तस्य तद्देतुत्वात् । तद्विदं पूर्वोपदर्शितवार्तिकोक्तपक्षत्र
यस्याप्यपज्ञावल्म्बनम् । तन्न युक्तम्, उक्तभाष्यादेविरोधात् । पद-
तदर्थयो सम्बन्धाग्रेऽपि (३)पदज्ञानादर्यानुभवापत्तेः । अयं यथा
पञ्चपात्रामुक्तम्—व्याप्तिमंस्कारसहिता पक्षसम्बद्धधृमादिरीगनु-
मितिहेतुः, न त्वन्तरा व्याप्तिस्मृतिः कल्प्यते, गौरवादिति,
तथा शक्तिमंस्कारसहिता पदधीः पदार्थानुभवहेतुः, न त्वन्तरा-
ऽर्यस्मृतिः कल्प्यते, तथा च नोक्तदोष इति चेन्न । तथाप्युक्तपुक्ति-
भिरन्वयप्रतितायस्यैव पदशक्यत्वात् । इदं तु बोध्यम् । अधि-
हितान्वयप्रतमेव युक्तम्, ‘घटत्वकर्मता मृणामीति’ अनुभवस्यान-
पत्त्यात् ।

यत्तु समानार्थकपदत्रयस्यले अन्विताभिधानमने पदेषु प्रत्येक-

(१)—उभितो योऽन्वयस्तद्विशिष्टवाचिका इति यं च पुस्तकयो ।

(२)—एवमवच्छादिते ग्नुस्तके । (३) पदज्ञानार्थानुभवान्तेरिति ग्नुस्तके ।

न्यायरत्नावली ।

मर्थे इतरान्वये च शक्तिकल्पनात् पद शक्तयः कल्पाः, अभिहितान्वयमते तु पदेषु प्रत्येकमेकैका शक्तिरर्थे च एकैव वाक्यार्थानुभावकशक्तिरिति शक्तिचतुष्टयं (१)ममेति न्यायरत्नमालोक्तम्, तन्न । मतद्वयेऽप्युक्तस्थले शक्तिद्वयस्यैव कल्पनात् । तृणारणिशणिष्विव वह्निशक्तेः अभिहितान्वयमते पदत्रयेऽ(२)प्यर्थानुभावकशक्तेरेकस्या एव युक्तत्वात् । अन्विताभिधानमतेऽप्यान्वितार्थानुभवरूपकार्यस्यैवयेनाथेऽन्वये च पृथक्छक्तेर्युक्तत्वात् । अर्थानुभवे अभिहितान्वयमत इवार्थस्मृतौ अन्वितार्थानुभवशक्तेरन्विताभिधानमतेऽप्यावश्यकत्वात् । न हि फलाशक्तो व्यापारः केनापि स्वीक्रियते ।

न चैवमुक्तरीत्या साक्षादेवान्वितानुभवहेतुत्वस्य पदज्ञाने सम्भवात् स्मृत्यस्वीकारेणैकैव शक्तिरन्विताभिधानमत इति लाघवमुक्तस्थल इति वाच्यम् । पदार्थावाक्यार्थानुभवयोर्मध्ये अर्थज्ञानस्यानुभाविकस्यापलापासम्भवात्(३) । अर्थस्मृतिशक्तिस्तु पदज्ञानेऽभिहितान्वयमतेऽपि क्लृप्तैव, परन्तु अर्थानुभवे तादृशस्मृतेर्नोपयोग इति पञ्चपाटिकादृष्टान्तेनोक्तम् । तस्मादन्वयघटितार्थस्यैव पदशक्यत्वमिति सिद्धम् ।

अथ पदार्थद्वया(४)न्वितविषयतावच्छिन्नशाब्दत्व'गङ्गा'मित्यादिविभक्त्यन्तपदज्ञानस्यैव जन्यतावच्छेदकम्, 'गङ्गे'त्यादिपदज्ञानजन्यता तु अन्वयविषयतामात्रावच्छिन्नशाब्दत्वेनैवास्ताम्, न तु गङ्गात्वान्वयविषयतावच्छिन्नशाब्दत्वेन, गौरवात्, अन्वयविषयतात्वं च सासर्गिकविषयतात्वमिति चेन्न । पदसामान्यज्ञानरूपसामान्यकारणस्योक्तशाब्दत्वावच्छिन्नहेतुत्वेऽपि गङ्गापदज्ञान-

(१) शक्तिचतुष्टयमेवेति लाघवमिति न्यायरत्नमालोचनमिति धपुस्तके ।

(२)—अप्येकाथानुभवशक्तेरिति धपुस्तके ।

(३)—सम्भवादर्थस्मृति शक्तिस्तु इत्यादि धपुस्तके ।

(४)—द्वयान्वयविषयतेति धपुस्तकयो ।

न्यायलोचनी ।

रूपविशेषकारणस्य गङ्गात्वविषयतावच्छिन्नससर्गतावच्छिन्नशाब्द-
त्वावच्छिन्नं तादृशसंभर्गतानिरूपितमुखविषयतावच्छिन्नशाब्द-
त्वावच्छिन्नं वा प्रत्येव हेतुत्वाविन्यात् । घटन्वायन्वयविषयताव-
च्छिन्नशाब्दत्वस्य गङ्गापदज्ञानाप्रयुक्तत्वेनान्वयविषयतामात्रस्य त-
त्कार्यतावच्छेदके प्रवेशनस्यायुक्तत्वात् । अत एव गङ्गात्वान्वय-
विषयतामात्रस्य प्रत्यक्षादिमाधारणस्य न तत्कार्यतावच्छेदकत्वम्,
किन्तु तदवच्छिन्नशाब्दत्वस्य कर्मताया 'गङ्गात्व शाब्दयामी'ति
प्रत्ययात् गङ्गात्वविषयतानिरूपितससर्गतानिरूपितकर्मताविषय-
त्वादिकमेव शाब्दत्वावच्छेदकम्, अतस्तादृशेन्यायुक्तम् । पद-
ज्ञानतज्जन्यस्मृत्योर्नाशेऽपि गङ्गात्वकर्मताविशिष्ट दर्शनमिति महा-
वाक्यार्थबोधस्य उत्पत्तेस्तत्र व्यभिचारात् मुख्येऽनुक्तम् । तादृ-
शबोधीय(१)गङ्गात्वकर्मताविषयता शाब्दत्वावच्छेदिका । अवा-
न्तरवाक्यार्थबोधे जातेऽपि (२)भ्रमन्वशङ्कया तादृशबोधस्य तादृश-
कर्मतायामज्ञानानाशकत्वेन तदज्ञानमन्वेन तादृशविषयतापयोज-
कसामग्रीसत्त्वात् ।

एतेन घटत्वीयकर्मताविषयतावच्छिन्नशाब्दत्ववति बोधे त-स-
मानविषयकाज्ञानस्य हेतुत्वात् अवान्तरबोधे जाते जायमाने म-
हावाक्यार्थबोधे तादृशाब्दत्वाभावेनैव तद्धारणात् (३)मुख्येति व्य-
र्थमित्यपास्तम् । तादृशविशिष्टविषयत्वाप्रत्ययविषयतानिरूपकत्व-
शून्येति मुख्यपदार्थ । गङ्गात्वविषयतायामपि तादृशविशेषण दे-
यम् । अन्यथा 'गङ्गा'मिति वाक्यजबोधोत्तर 'शोभनगङ्गा'मिति वा-
क्यजे शोभनगङ्गात्वकर्मताबोधेऽनुपपत्तेः । न च तादृशहेतुत्वकल्पनं
व्यर्थम्, तादृशविषयताशालिशाब्दत्वावच्छिन्नाभावस्तु (४)'गङ्गा'-

(१) चेतना च इति अनुक्तके । (२) भ्रमेतिन्ननवशङ्कया इति अनुक्तके ।

(३) अनुक्तके गतुक्तके । (४) गङ्गादिपदज्ञानाभावादेवेति अनुक्तके ।

न्यायरत्नावली ।

मित्यादिपदज्ञानाभावकूटादेव, न तु 'गङ्गे'तिपदज्ञानाभावात्, अगङ्गेतिपदज्ञानकाले तथा वक्तुमशक्यत्वादिति वाच्यम् । तथा पि गङ्गापदज्ञानसामान्याभावकालीनस्योक्तशाब्दत्वावच्छिन्नाभावाधिकरणत्वस्य(?) गङ्गापदज्ञानस्य सामान्याभावेनैव प्रयुक्तस्य वाच्यत्वात् । अधिकरणताविशेषाणामेव कारणाभावप्रयुक्तत्वात् । अत एव काष्ठस्य दाहाभाववच्च मणिप्रयुक्तम्, न तु जलस्पेतिधीः । अस्तु वा विभक्त्यन्तगङ्गापदज्ञानत्वेनैव तादृशशाब्दबोधहेतुत्वम् । अथ गङ्गात्वप्रकारतैव तादृशकार्यतावच्छेदके निवेश्यताम्, न तु तद्विषयता; व्यापकरूपत्वेनान्यथासिद्धत्वादिति चेन्न । 'गङ्गास्ती'तिवाक्याद्गङ्गात्वविशेष्यकशाब्दोत्पत्ते तदमङ्गहापत्तेः । यद्यपि गङ्गात्वत्वादेरुपस्थापकपदाभावात् धर्मितावच्छेदकत्वेनाभानात् निर्धर्मितावच्छेदकशाब्दास्वीकाराच्च गङ्गात्व शुद्ध न विशेष्यम्, तथाप्येकत्वस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन गङ्गात्वे विशेषणत्वेनास्तित्वांशे धर्मितावच्छेदकत्वसम्भवः । विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकधियो हेतुत्वास्वीकारेण प्रथमत एव एकमस्तीति शाब्दधीसम्भवात् ।

न चाभिहितान्वयमते नामार्थक्रियान्वयबोधे नामार्थविभक्त्यर्थयोरवान्तरबोधस्य हेतुत्वात् त्रिना तदुत्पत्तिर्न सम्भवतीति वाच्यम् । 'श्वेतोऽश्वो धावती'त्याकारकवाक्यजन्यक्रियाबोधानुरोधेन क्रियान्वयबोधमात्रे क्रियान्वयवर्धज्ञानमात्रस्यैव हेतुत्वेनावान्तरशाब्दबोधस्याहेतुत्वात् । अर्थज्ञानमात्र तु स्मृतिरनुभवो वा शब्दादन्यतो वा जायत इत्युक्तम् । न च 'गङ्गा'मित्यादा कर्मत्वादे. जातिवदखण्डत्वेन विशेष्यत्वासम्भव इति वाच्यम् । शक्तिविशेषरूपकर्मत्वादीनामखण्डत्वेऽपि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन

(१) — तस्य तस्य गङ्गापदज्ञानसामान्याभावेनैव इति प्रयुक्तत्वे ।

न्यायरत्नावली ।

सङ्ख्याविशिष्टरूपेण विशेष्यत्वसम्भवात् । परमार्थतस्तु शाब्दबोधे एकपदायां अपरपदार्थविशेष्यतायाः किञ्चिद्दर्मावच्छिन्नत्वानियमेऽपि शाब्दबोधीयविशेष्यतामात्रस्य नोक्तनियमः । आख्यादिपदजन्ये धनवदादिवोधे धनत्वाद्यशे विशेष्यताया व्यभिचारात् । तथा चानन्वितयो(१)र्गङ्गात्वनिष्ठानवच्छिन्नाविषयतैकत्वनिष्ठैकत्वत्वावच्छिन्नविषयताशालिसमूहालम्बनशाब्दधीमम्भवेन क्रियान्वये तज्जन्यन्वयमपि सम्भवसेव ।

यत्तु एकत्वजातेरेव शक्यतया तादृशशाब्दबोधे भानसम्भवेन सङ्ख्याया न विशेष्यता, किन्तु तन्निष्ठजातौ निर्विकल्पकविषयतेति. तच्चुच्छम् । भावनाया सङ्ख्याविशिष्टकरणत्वादिबोधे विशेषणीभूतसङ्ख्याया एव द्रव्यपरिच्छेदद्वारा करणत्वेनान्वयस्य आनुभाषिकत्वात् । सङ्ख्याया एव शक्यत्वेनोक्तजातिमात्रस्यावोधात् । अथ नीलादिवदेकत्वादिक्रमे(२)कमखण्डमेव शक्यमिति स्युच्येत, तथापि प्रकृते न कोऽपि दोषः ।

परे तु सङ्ख्यादिविशिष्टकारकं नामार्थे विशेष्यम्, कारकधिमक्तेरभावे सङ्ख्यैव विशेष्येत्याहुः । तदमत् । प्रधानवाचकनाम्नो मन्त्रघटकतया प्रकृतक्रियान्वितयोपयोगार्थं गुणीभूतसङ्ख्यावाचकस्य बहुवचनस्यैकबलक्षणादिकल्पनाया 'अदिति पाशान् प्रमुषोक्त्वेता'निति मन्त्रार्थं पाशाधिकरणोक्ताया विरोधापत्तेः । न च प्रथमबोधे सङ्ख्याया विशेष्यत्वेऽपि पार्थिकबोधे सङ्ख्याया गुणत्वेन भानान्नोक्तविरोध इति वाच्यम् । नामार्थसङ्ख्यायोरन्वयबोधस्य जातत्वेनानाकाङ्क्षितोक्तबोधस्य व्यर्थत्वात् । अरुणैकहायन्योस्तु परिच्छेदकाकाङ्क्षासत्त्वादेवोक्तबोधस्वीकारात् । अन्ये तु (३)गङ्गादिव्याक्तिरूपकस्थले सङ्ख्याविशेष्यतया भा

(१) अनन्वितयो तयो इति घणुस्तके । (२) एकेकमिति घणुस्तके ।

(३) गङ्गादिव्याक्तिरूपकस्थले इति पाठी घणुस्तके ग्रामादिकम् ।

न्यायरत्नावली ।

ति, अस्तित्वाश्रयत्व तु व्यक्तौ विशेषणं न तु विशेष्यम्, भावनाया एव कारकेषु विशेष्यत्वात् । अत एवोक्तम्—

जातेरस्तित्वनास्तित्वे न हि काश्चिद्विवक्षति ।

नित्यत्वात् लक्षणीयाया व्यक्तेस्ते हि विशेषणे ॥ इति ॥

अत एव घटमानयेत्यादौ कर्मत्वादौ व्यक्तेरेवान्वयः । तथा च गङ्गापद नोक्तबोधे कारणम्, लाक्षणिकत्वात् । उक्तबोधीय व्यक्तिविषयताया गङ्गात्वान्वयविषयतानिरूपितत्वेऽपि (१)शाब्दत्वानवच्छेदकत्वेन गङ्गापदधीकार्यतानवच्छेदकत्वात्, व्यक्तिगङ्गात्वयोरन्वयस्य (२)अपदार्थघटकत्वेन उक्तविषयतायाऽशाब्दत्वानवच्छेदकत्वात्, पदार्थयोरन्वयविषयताया एव शाब्दत्वावच्छेदकत्वादिबाहुः । तदप्यसत् । तावतापि नाम्नो मुख्यार्थबोधकत्वानुपपादनात्, जातेरेव शक्यताया आकृत्याधिकरणे स्थितत्वात्, व्यक्तिपरिच्छेदद्वारा जातेरेव करणन्वाद्यन्वयधीसम्भवाच्च । प्रकृते जातेरेवान्वयसम्भवे तत्प्रागस्यायुक्तत्वात्, विद्यमानव्यक्त्यवच्छेदेनास्तित्वस्य कालसम्बन्धरूपस्य नष्टव्यक्त्यवच्छेदेन नास्तित्वस्य च जातौ विवक्षासम्भवाच्च । एवमन्विताभिधानपक्षेऽपि गङ्गात्वान्वयविषयतानिरूपितान्वयविषयतानिरूपितविषयतावच्छिन्नशाब्दत्वे नैव गङ्गादिपदधीजन्यता ।

एतेन उक्तपक्षे साकाङ्क्षयोग्यासन्नपदान्तरार्थान्वितघटत्वादिकं घटादिपदशक्यम् । तथा च 'घटेन जलमानये'त्यादौ आनयनकरणी भूत घटत्व घटपदेनानुभाव्यते, 'घटत्वकरणकमानयनमानयतिना'इति वाक्यार्थभेदात् वाक्यभेदः स्यात् । न च घटपदेनापि घटत्वकरणकमानयनमनुभाव्यत इति वाच्यम् । तदा घटपदस्य नानार्थत्वापत्तिः,

(१) शाब्दत्वानवच्छेदकत्वात् । व्यक्त्यगङ्गात्वयोरिति घणुस्तके पाठः ।

(२) पदार्थघटकत्वेनेति गणुस्तके ।

न्यायरत्नावला ।

आनयनस्यैव घटत्वस्यापि तदनुभावपत्त्वेन शक्यभेदादित्यादिशा
स्वर्दापिकाशुक्तिरपास्ता । घटत्वान्विते(१) घटपदस्य, करणत्वा-
न्विते तृतीयाविभक्ते, अन्वितानयने आनयतेः, कार्यत्वान्विते
लौकिकलिङ्गादिपदस्य, अन्वितकार्ये वैदिकलिङ्गादिपदानुभाव-
कतया तेषामेकवाक्यतया 'घटत्वकरणकानयनं कार्यमित्यनुभ-
वोत्पत्तेः ।

अर्थव्यप्याभिहितान्वयपक्षे (२) घटत्वान्वितस्यान्वितकरणत्व
स्य च पृथग्मानेन घटत्वान्वित करणत्वमित्येव ज्ञानस्याकारो न
स्यात् । अन्विताभिधानपक्षे च (३) घटत्वान्वितस्य करणत्वान्वि-
तस्य पृथग्मानेन घटत्वान्वितकरणत्वान्वितमानयनमित्येवाकारो
न स्यादिति चेन्न । 'प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं भूत' इति निरुक्त-
कारानुशासनेनोक्तपृथग्भावेनोक्ताकारनिषमस्थित । उक्तपृथ-
ग्माने हि सति प्रकृतिप्रत्यययोरेकवाचकत्वरूपस्य सहवाचक-
त्वस्य भङ्गापत्तिः । 'घटत्वान्वित करणत्वमिति बोधे पदाभ्या
जनिते तु पदयोस्मद्वचकत्वमुपपद्यते । एकत्वैवान्वयस्य भा-
नाद्बुभयकार्यतावच्छेदकविशिष्टस्योत्पत्तिः । एव द्वितीयपक्षेऽपि
घटत्वान्वितविषयतानिरूपितान्वयविषयताया एव करणत्वा-
न्वितविषयतानिरूपितान्वयविषयतान्वेन पदद्वयकार्यतावच्छेदक
विशिष्टस्योत्पत्तिनिर्वाहः । यत्रप्यात्रपक्षे प्रकृतिप्रत्यययोः घटत्वकर्म-
त्वाग्रशे न सहवाचकत्व तथापि न क्षतिः, तदशविषयताया
स्मृतित्वावच्छेदकत्वेन शाब्दत्वानवच्छेदकत्वात्, तदशे वाचक-
त्वस्यैवाभावेनान्विताश (४) एव सहवाचकत्वसत्त्वात् । एव द्विती-

(१) घटत्वान्वितान्विते इति घणुस्तके ।

(२) घटत्वान्वितान्वितस्य करणत्वान्वितस्य च इति घणुस्तके ।

(३) घटत्वान्वितान्वितस्य इति घणुस्तके ।

(४) अन्विताशसहवाचकत्वसत्त्वादिनि घणुस्तके ।

न्यायरत्नावली ।

यपक्षेऽप्यन्वयाश्च एव सहवाचकत्वम् । पक्षद्वयेऽपि तदन्याशो वाच्योपाधिः, न तु वाच्यः । दण्डत्वादिरिव कारणोपाधिः, न तु कारणम् । अत एव घटत्वान्वितयोः शक्ययोर्भेदात् शक्ति भेदापत्तिरित्यपास्तम् । ज्ञाने पदाना (१)शक्तिः शक्यत्वादिति न्यायेन शाब्दज्ञानस्यैव पदशक्यत्वाच्च । अत एव गोत्वोपाहिता धानकर्मविशेषा एव धेनुपदशक्याः न तु गोत्वमिति मा भूकराः ।

ननु अन्विताभिधानपक्षे 'गङ्गात्वकर्मता शृणोमी'ति प्रत्ययानुपपत्तिः, गङ्गात्वान्वितान्वितविषयताया एव शाब्दत्वावच्छेदकत्वादिति चेन्न । तत्पक्षे 'गङ्गात्वकर्मता स्मरामी'ति प्रत्ययस्यैव स्वीकारेण गङ्गात्वकर्मताविषयतायाः शाब्दत्वानवच्छेदकत्वेन स्मृतित्वावच्छेदकत्वस्यैव स्वीकारात् । तत्पक्षे क्रियाकारकान्वयरूपवाक्यार्थस्यैव शाब्दत्वात् । अन्यथा 'घटत्वीया कर्मते'ति शाब्दधीस्वीकारे शाब्दधीमात्रस्य कार्यत्वविषयत्वानियमस्य तत्पक्षे स्वीकृतस्य भङ्गापत्तेः । एवं च तस्याः ज्ञातानिष्टविषयतात्वादपि प्रमाणप्रयुक्तत्वेन न गङ्गादिपदज्ञानकार्यतावच्छेदकत्वमिति दिक् । घेदान्तदर्शने तु गङ्गादिपदघटितवाक्यतात्पर्याविषयविषयकशाब्दत्वेनैवोक्तकार्यत्वस्वीकारेणैव गङ्गेति वाक्यात् अखण्डार्थकशाब्दबुद्धयुपपत्तिः । अत एव तत्त्वमस्यादिवाक्येऽपि नानुपपत्तिः । तदयं निष्कर्षः-अभिहितान्वयपक्षे अन्विताभिधानपक्षे च लाक्षणिकसर्वपदप्रयुक्तवाक्यस्थले पदानामनुभावकत्वाभावेऽपि पदजन्यशक्योपस्थितिजन्यलक्ष्योपस्थिते वाक्यार्थानुभावकत्वम् । न चैवम्—

प्रत्ययमकृतिशब्दयोः पुनर्नित्यमन्वितधियो निमित्तता ।

न्यायरत्नावली ।

इति संक्षेपशारीरकोक्तिविरोध इति वाच्यम् । तथा हि प्रकृतिप्रत्यययोरन्वितविषयकशाब्दधीप्रयोजकत्वमेवोक्तम् । प्रकृतिप्रत्यययोरैकैकमात्रं (१) न स्वार्थमनुभावयति । अत एवैकैकमात्राभिहितार्थानुभवो न प्रकृत्यर्थान्वितप्रत्ययार्थान्वयानुभवहेतुः, किन्त्व(२)लाक्षणिकप्रकृतिप्रत्ययाभ्यां शिल्लिताभ्यां स्वार्थस्मृतिद्वारा स्वार्थयोरन्वयानुभवो जन्यते । लाक्षणिकमर्षपदस्यलेऽपि वाक्यार्थबोधे परम्परया (३)प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां प्रयुक्त इत्यत्रैव तस्यास्तात्पर्यात् । अत एव—

प्रत्ययप्रकृतिशब्दतो बहिर्भुज्यतेऽभिहितसङ्गतिश्च न ।

इति पूर्वार्थे तथोक्तम् । अथ वा लाक्षणिकस्यले मुख्यार्थान्वये तात्पर्याभावज्ञानद्वारा लाक्षणिकार्थे तात्पर्यज्ञानाय मुख्यार्थान्वयानुभवस्य नात्पर्याविषयस्यापि स्वीकारात् उक्तसंक्षेपशारीरकोक्तिः तमादायैव सङ्गमनीया । उक्तं च तत्त्वमस्यादिवाक्यस्यले संक्षेपशारीरक एव—

सामानाधिकरण्यमत्र भवति प्राथम्यभागन्वयः

पश्चादेव विशेषणेतरेतया पश्चाद्विरोधोद्भवः ।

उत्पन्ने च विरोधे एकरसके वस्तुन्यखण्डार्थधीः

सर्वैरेव ततः पदरयमिह ज्ञेयं क्रमस्मृतिभिः ॥ इति ।

सामानाधिकरण्यं पदयोस्ममभिव्याहारणीः । अन्वयः—तात्पर्याविषयवाक्यार्थधीप्रयोजक । विशेषणेतरेतया—विशेषणविशेष्यताशालिनी वाक्यार्थधीरित्यनुपपद्यते । विरोधोद्भवः उक्तज्ञाने तात्पर्याभावधीद्वारा लक्ष्यार्थप्रदितवाक्यार्थज्ञाने तात्पर्यधीरन्वयधीरित्यनुपपद्यते । एवं च अभिहितार्थानुभवस्यापि मर्षपदलाक्षणिक-

(१) प्रकृतिप्रत्यययोरैकैकमिति गणुम्नाके ।

(२) किन्तु लाक्षणिकेति गणुम्नाके ।

(३) परस्परप्रकृतिप्रत्ययाभ्यामिति गणुम्नाके ।

न्यायरत्नावली ।

तास्यले वाक्यार्थानुभवहेतुता वक्तुं शक्यते । अत एवाद्वैतसिद्धौ तत्त्वमस्यादिवाक्यस्थले पदाभिहितपदार्थानां वाक्यार्थानुभावकत्वमित्युक्तम् । लाक्षणिकस्थले मुख्यार्थान्वयानुभवस्यानावश्यकत्वे तु तदसङ्गतम्, पदार्थस्य पदाभिहितत्वाभावात् । पदजन्यानुभवविषयत्व हि पदाभिहितत्वम्, न तु पदजन्यधीविषयत्वम् । प्रकृत्यर्थमात्रस्यापि पदाभिहितत्वापत्त्या 'प्रत्ययप्रकृतिशब्दतो वहि'रित्यादिसंक्षेपशारीरकविरोधात् ।

ननु तार्किकादिमतेऽपि प्रकृत्यर्थान्वितप्रत्ययार्थशाब्दानुभवस्य क्रियाकारकान्वयबोधे हेतुत्वम्, गङ्गादिपदज्ञानस्य गङ्गादिपदार्थान्वयविषयताकशाब्दसामान्यहेतुत्व च स्वीक्रियते; तथा च अभिहितान्वयवादाच्चन्मतस्याविशेष इति चेन्न । तार्किकादिमते गङ्गादिपदज्ञानस्य (१)स्वप्रयोज्यगङ्गादिपदार्थधीद्वारा तदर्थविषयशब्दानुभवहेतुत्वस्वीकारेण स्मृतिरूपोक्तधीद्वारा प्रकृत्यर्थविशेषितप्रत्ययार्थशाब्दधीरूपोक्तानुभवस्य तादृशानुभवद्वारा क्रियाकारकान्वयधीरूपोक्तानुभवस्य च गङ्गादिपदज्ञानात् उत्पत्तिस्वीकारात् । अभिहितान्वयवादे च स्मृतिरूपोक्तार्थधीद्वारा उक्तप्रत्ययार्थशाब्दानुभव एव हेतुत्वस्योक्तपदज्ञाने स्वीकारेण क्रियाकारकान्वयानुभवस्योक्तपदज्ञानादुत्पत्त्यस्वीकारात्, गङ्गापदार्थान्वयविषयतायाश्चोक्तपदज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वस्वीकाराच्च द्वयोर्मतयोर्विशेषात् । न ह्यभिहितान्वयवादे क्रियाकारकान्वयानुभवस्य पदज्ञानकरणकत्व स्वीक्रियते । पदज्ञानकरणकानुभवस्यैव तत्करणतास्वीकारात् । पदज्ञानस्य हि स्वप्रयोज्यधीद्वारा स्वार्थशाब्दधीर्नकार्या, प्रयोज्यत्वस्य स्मृताववान्तरवाक्यार्थधीबोधे चानुगतस्यैकस्याभावात् । स्मृतौ हि कार्यत्व स्मृतित्वेन, शाब्दबोधे

(१) स्वप्रयोज्यगङ्गापदादिपदाधीद्वारा इति गुपुस्तके पठ ।

ननु तर्हि वेदान्तवाक्येभ्य एव पदार्थोपस्थितौ वा
व्यर्थबोधे च सति तस्य स्वत एव प्रामाण्यात्तेनाज्ञानत

न्यायरत्नावली ।

च तत्त्वेन । तथा च स्वजन्यस्मृतिद्वाराऽवान्तरवाक्यार्थबोधे पदज्ञा-
नस्य हेतुत्वम् , तद्वारा महानाक्यार्थबोधे तु हेतुत्वान्तरम् । तथा
च द्वितीये मानाभावात् महावाक्यार्थधीरवान्तरवाक्यार्थज्ञानेनैव
जन्यते, न तु पदज्ञानेनेति भट्टमते स्वीक्रियते । न वा तार्किकादि-
मते अन्वयविषयताघटितरूपेण पदज्ञानस्य कार्यताया मानमस्ति,
ज्ञातार्थविषयताया अपि प्रमाणप्रयुक्तत्वस्वीकारेणोपदर्शितमाना-
सम्भवात् । न हि तन्मते प्रमाणानामज्ञातज्ञापकत्वनिश्चयः ।

किञ्च तार्किकादिमते प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थशाब्दयोधोत्त-
रमेव क्रियाकारकान्वयानुभव इति नियमो न स्वीक्रियते, 'खले
कपोत'न्यायेन युगपदेव तादृशानुभवस्यापि स्वीकारात् । वा-
क्यार्थकर्मके कुलकादौ चावान्तरवाक्यार्थानुभवपूर्वकमहावाक्या-
र्थस्वीकारेऽपि महावाक्यार्थानुभवसामान्यस्य तादृशनियमस्वीका-
रात्, अभिहितान्वयमते च तादृशनियमस्वीकारात्, स्फुट एवोक्त-
मतयोर्विशेषः । अन्विताभिधानवादाच्च तार्किकादिमते स्फुटतरो
विशेषः । तार्किकैः प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थमात्रस्य शाब्दानुभव
स्वीकारात् अन्विताभिधानमते तदस्वीकारादित्यास्ता विस्तरः ।

ननु प्रमात्वेन भासमानज्ञानादेव ज्ञाननिवृत्तिरिति वाक्य-
जज्ञानीयप्रमास्त्वभानार्थं शास्त्रमपेक्ष्यताम् तत्राह—तस्येति ।
स्वत एव—साक्षिमात्रभास्यादेव । प्रामाण्यात्—प्रमात्वात् । तेनाज्ञा-
ननिवृत्त्युपपत्तावित्यत्र हेतुरयम् । विचारेण—विचारशास्त्रेण ।

नारायणी ।

विचारस्य सार्थकत्व साधयिष्यन्नाशङ्कते नन्विति । वेदान्तवाक्येभ्य एव
उक्तमहावाक्येभ्य एव । पदार्थोपस्थितौ—तत्पदार्थोपस्थितौ । चान्वयार्थबोधे
च सति—पदार्थयोर्व्यरूपा वयबोधे च सति । तस्य—महावाक्यार्थबोधस्य ।

त्कार्यनिवृत्त्युपपत्तौ किं विचारेणेति चेत्सत्यम् । वेदान्ता यद्यपि स्वतःप्रामाण्यान्निर्विकल्पकमात्मसाक्षात्कारजनयन्ति, तथापि तस्य मन्दबुद्धीनां चादिविप्रतिपत्तिजमशयप्रतिबन्धेन अज्ञाननाशकत्वासामर्थ्यात्, विचारेण तु सशयनिवृत्तौ निरपवादमज्ञाननिवृत्तिरिति स

न्यायरत्नावली ।

श्रीकृष्णकृपाकटाक्षैः नितरा शुद्धचित्तस्य न विचारशास्त्रापेक्षेत्पाशयेनाह—सत्यमिति । तथाप्यतथाभूतान्मन्दाधिकारिणः प्रति विचारशास्त्रमावश्यकमित्याशयेनाह—वेदान्ता यद्यपीति । स्वतः प्रामाण्यात्—साक्षिमात्रभास्य प्रमात्वमुत्सर्गत. प्रापद्य । जनयन्ति—उत्पादयन्ति । सशयप्रतिबन्धेन—तात्पर्यसशयरूपदोषनियतप्रमात्वावरणमयुक्तेनापवादकेन प्रमात्वसशयरूपेणाज्ञाननिवृत्तिविरोधिना । निरपवादम्—उत्सर्गसिद्धस्वतः (१) प्रमात्वम्यापवाद-नारायणी ।

स्वत एव प्रामाण्यात्—स्वग्राहकसाक्षिभास्यप्रमात्मकत्वात् (२) । * स्वतः च स्ववित्तिवेद्यत्वं चित्तिश्च साक्षिरूपा न प्रमाकरसम्मतता स्वात्मिका किन्त्वविद्यावृत्तिरूपेण । अत एव भट्टसम्मतता घाततालिङ्गकानुमितिरपि न साक्षिणा च वृत्त्युत्पत्तिसमय एव तद्रतावाधिनप्रियकत्यरूपं प्रामाण्यमपि गृह्यत इति न तत्रापि विचारशास्त्रापेक्षेत्यर्थं कृतेन-गृहीतप्रमात्वकेन बाधेन । अज्ञानेति—साध्यासाज्ञाननाशसम्भवे किं विचारशास्त्रेण श्रुतेनिरपेक्षप्रमाणत्वेन प्रोद्यते विचारशास्त्रापेक्षाऽप्योगादिति भावः । भगवदनुगृहीतानां विचारशास्त्रमनतिप्रयोजनकमपि मन्दार्थं सार्थकं भवत्येतेत्यभिप्रेत्योर्धाङ्गीकारवाक्यमाह—पश्यमिति । स्वतः प्रामाण्यात्—स्वतः प्रामाण्यं प्रापय्य । निर्विकल्पकः—ससर्गानवगाहि । तस्य आत्मसाक्षात्कारस्य । वादीति । वक्ष्यमाणाभ्यो चादिविप्रतिपत्तिभ्यो जाता योऽहं कर्तृभोक्तृरूपो नवेत्यादिसशयस्तदात्मकप्रतिबन्धेन । सशयनिवृत्तौ—विप्रतिपत्तिनिरासद्वारोक्तसन्देहनिवृत्तौ । निरपवादेति—निरप

(१) उत्सर्गसिद्धप्रमात्वस्येत्यादि पपुस्तके ।

(२) * * एतच्चिह्नद्वयमध्यग पाठ सपुस्तके नास्ति ।

अथकीलभूतवादिप्रतिपत्तिनिरासार्थं विचार आर-
भ्यते । तत्र त्वम्पदार्थं प्रथमं विप्रतिपत्तयः प्रदर्शयन्ते ।
तत्पदार्थस्य शास्त्रतात्पर्याविषयतयाऽभ्यर्हितत्वेऽपि त्वम्प-

न्यायरत्नावला ।

कोक्तसशयशून्यम् । इदं च निवृत्तिक्रियाविशेषणम् । तथा
चात्सर्गिकस्वतन्ममात्वस्य दोषमवधाननियतेन ममात्वावरणे-
नापवादात् ममात्वसशयोदयेनानिश्चितममात्वकस्य साक्षात्कारस्य
नाविद्यानिवर्तकत्वम्, विचारे सति तु निश्चितममात्वमाज्ञात्कारस्या
विद्यानिवर्तकतेति भावः । त्वम्पदार्थं—मोक्षवादीभिः मोक्षभागित्वे-
नाभिपते । शास्त्रतात्पर्येति । जीवस्वरूपस्य शुद्धस्यापि सुषुप्त्या-
दिभिद्भवेन ज्ञातत्वात्, ब्रह्मस्वरूपस्याज्ञातस्यैव मत्यादिवाक्येन
शुद्धरूपेण ज्ञापयित्वा महावाक्येन जीवस्वरूपानुवादेन ब्रह्मस्व-
रूपस्य तदभेदेन विद्यानात्, सत्यादिवाक्यविशिष्टमहावाक्यस्य
विधायकत्वान्महावाक्यस्यैव द्वारीभूतशुद्धजीवोपस्थितिहेतुत्वम्प-
दवत्त्वेन शुद्धजीवानुवादकत्वात्, शुद्धब्रह्मण्येव शास्त्रतात्पर्यमिति
ज्ञायते । महावाक्यार्थनिश्चयात्पूर्वं तत्त्वम्पदलक्ष्यस्वरूपयोर्भेदनि-
श्चया(१)त्त्वम्पदार्थयोर्जीवस्वरूपस्यैव ब्रह्मरूपाभिन्नतया ज्ञाय-

नारायणी ।

चाद् प्रतिबन्धरहितं यथा स्यात्तथाऽज्ञाननिवृत्तिः । सस्येति—विषयम-
मागतोभयसन्देहेत्यर्थः । तत्र—तत्त्वपदार्थयोर्मध्ये । त्वपदार्थं—ज्ञानाधि-
कारिणि । विप्रतिपत्तयः—विरुद्धा प्रतिपत्तयः, कोट्यन्तरोपस्थापकानि
वादिना वाक्यानि इति यावत् । प्रथममिति श्लोके योज्यं स्पष्टयति—तत्पदा-
र्थेति । जगत्कर्तृत्वाद्युपलक्षितस्य । शक्रेति । जीवे सद्व्यग्रादिप्रमनिवृ-
त्त्यर्थं विधेयत्वेन शास्त्रप्रवृत्तशुद्देश्यप्रमितिचिन्त्यतयेत्यर्थः । अभ्यर्हितत्वेपि-
सूत्रकारादिभिर्ज्ञेयत्वाद्युक्त्या पूजितत्वेपि । शास्त्रजन्येति—परम्परया शास्त्र

(१)—भेदनिश्चयमात्रम् । अथवा जीवब्रह्मस्वरूपयोरेकत्वेन शास्त्रजन्यविषयत-
न्ममात्वस्य प्रवृत्तत्वेन कृते लक्ष्यविषयत्वस्याभ्यर्हितत्वनिश्चयेपि तन्पूर्वं तत्त्वपदार्थयो-
र्जीवस्वरूपस्यैव महावाक्याद्येऽपि श्लोके षुस्तके ।

दार्थस्य शास्त्रफलमोक्षभागितया ततोऽप्यभ्यर्हितत्वात् ।
तत्र देहाकारेण परिणतानि चत्वारि भूतान्येव त्वम्प-

न्यायरत्नावला ।

मानस्य मोक्षभागित्वेन स्वीकारात् जीवोऽभ्यर्हितः । शास्त्रनात्पर्यनिषयापेक्षया हि शास्त्रार्थानप्रतिपत्तिफल मुख्यम्, तदर्थं तस्य ज्ञेयत्वात् । फलापेक्षयापि फलकामो मुख्यः, तस्य (१) तद्रूपसाक्षात्काररूपभोगजनकत्वादिति भावः । अभ्यर्हितत्वादिति । प्रथमश्लोके (२) आचार्यैः पूजितत्वादित्यर्थः । तेन आचार्यैर्मोक्षभागित्वेन प्रथमतः जीवस्वरूपस्य विवेचितत्वात् तत्रास्माभिरपि प्रथमं विप्रतिपत्तिरुच्यते (३) । उच्यत इत्यर्थलाभात् आद्यश्लोकस्य प्राथम्येऽपि हेतुलाभः । देहेत्यादि । यद्यपि भूतानि जडस्वभावानि, तथाऽपि मदिराकारपरिणतस्यान्नस्य मादकत्ववत् देहाकारपरिणतस्य भूतचतुष्टयस्य ज्ञातृत्वम्, स्थूलोऽहं जानामि' इति प्रत्ययादिति भावः । चार्वाकैकदेशिना मतान्याह-

नारायणी ।

जन्यमोक्षरूपफलभागितयेत्यर्थः । त्वपदार्थस्य-अधिकारिण । ततोपि—तत्पदार्थादपि । अभ्यर्हितत्वात्--आदृतत्वात् । आचार्यैरिति शेषः । ज्ञेयापेक्षया ज्ञानाधिकारिणो मुख्यत्वात् अधिकारिणं विना विचारस्यैवानुत्थानादिति भावः । प्रत—तत्पदार्थत्वपदार्थयोर्मध्ये । देहाकारपरिणतानि-देहाकारेण विद्युतानि । चत्वारि भूतानि—पृथिव्यप्तेजोवायुआद्यानि भूतसप्तकानि । त्वपदार्थं--त्वपदाभिधेयश्चेत्ततो जीव इत्यर्थः । गौरोहं जानामीत्यादिप्रतीत्या गौरस्यैव ज्ञानवत्प्रतीतेरिति भावः । देहानामवस्थाभेदेन भेदेऽप्यहप्रत्ययस्यानुवृत्तेर्नाहं प्रत्ययगोचरो देहः किन्तु फाणोहमित्यादिप्रतीतेयथासम्भ्रममिन्द्रियमेवेति

(१) तद्रूपेति षष्ठ्युक्ते नास्ति ।

(२) न भूमिर्न तोष शिव केवरोहमिति श्लोके ।

(३) विप्रतिपत्तिरुच्यते इत्यर्थलाभादिति षष्ठ्युक्ते । युक्त्यायम् ।

दार्प्य इति चार्वाकाः । चक्षुरादीनि प्रत्येकमित्यपरे । मिलितानीत्यन्ये । मन इत्यक । प्राण इत्यपरे । क्षणिकं वि-

न्यायस्तावली ।

चक्षुरादीनीति । तत्र मृते देहे ज्ञातृत्वाभावात् पश्यामीत्यादि प्रतीतिश्चोन्द्रियमात्मा । तत्र चक्षु मर्वापेक्षया अधिकसुखहेतुत्वेन श्रेष्ठत्वात् तदेव ज्ञातृ । तदभावे श्रोत्रमेव, अन्यापेक्षयाऽधिकसुखहेतुत्वात् । तयोरभावे त्वग्निन्द्रियम्, तद्धि यद्यपि रात्रिन्द्रियं बहुधा विषयग्राहिचक्षुश्रोत्रापेक्षया निकृष्टम्, तथापि रसनापेक्षया बहुधा विषयग्राहित्वेन श्रेष्ठम् । तदभावे रसनम्, प्रतिदिनमावश्यककार्यत्वेन घ्राणापेक्षया श्रेष्ठत्वात् । तदभावे घ्राणम् । मिलितानीति । यावन्ति इन्द्रियाणि एकशरीरे मरणपर्यन्त तिष्ठन्ति, तावन्तीत्यर्थः । 'पश्यामी'त्यादिप्रत्ययेभ्यः कस्यचिच्चक्षुषः अधिकसुखम् अधिकविषयग्राहित्वमिव कस्यचिच्छ्रोत्रादिनैव तदुभयमिति विनिगमकाभावात् कस्य केनेन्द्रियेण तदुभयमिति परेण ज्ञातृमशक्यत्वाच्च । अन्यानीन्द्रियाणि आलोचनात्मकानि-र्विकल्पकसाधनत्वात् नात्मा । मनस्तु सविकल्पकसाधनत्वादन्येन्द्रियमवृत्तिमूलसङ्कल्पादिमत्त्वात् श्वेतद्वीपवामिनामन्योन्द्रियाभावेऽपि मत्त्वात् आत्मेति केचित् । सर्वदा प्राणस्यैकरूपत्वात्तदमनस्कानामपि योग्यादीनां प्राणसत्त्वात् प्राण एवात्मेत्यन्ये । क्षणिक-
नारायणो ।

चार्वाकानुजमतमाह—चक्षुरित्यादि । विनिगमकाभावात्सर्वाण्येवात्मेत्यपरानुजमतमाह—मिलितानीति । इन्द्रियाणामभावेऽपि स्वप्नेऽहमिति प्रतीतेर्नेन्द्रियाप्यात्मा किन्तु मन एवेत्यपरमतमाह—मन इति । मनसोऽभावेऽपि सुषुप्तौ स्वापानुभवात् न मन आत्मा किन्तु प्राणवायव-श्वासादिहेतु-भूता इत्यपरमतमाह—प्राण इति । ज्ञानविना बाह्यपदार्थस्यासिद्धेरबाह्यपदार्थ आत्मा किन्त्वयंक्रियाकारित्वरूपे(१)ण प्रतिष्ठाविनाशि ज्ञानमेवात्मेति सौगतमतमाह—क्षणिकमिति । द्वितीयक्षणवृत्तिर्ष्वसप्रतियोग्या

(१)—रूपसत्त्वेन प्रतिष्ठन्ति पाठः सपुस्तके ।

न्यायरत्नावली ।

मिति । यद्यपि सत्य सर्वं क्षणिकम्, तथापि ज्ञानमेवात्मा, ज्ञानभिन्ने ज्ञातरि मानाभावात् । तत्राहमिति आलयाविज्ञान पूर्वपूर्वैव उत्तरोत्तर जायते । इन्द्रियादिजन्यं प्रवृत्तिविज्ञान पद्विधम् । न च क्षणिकस्यात्मनः कालान्तरभाविभोगार्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । क्षणिकत्वभावनापरिपारु विना स्थिरत्वगोचरानादिदृढ वासनानुच्छेदात् । उक्तपरिपाके तु (१) मोक्षप्राप्त्या प्रवृत्त्यभाव इष्ट एवेति वादिनः चत्वारः सौगताः । तत्र सर्वात्मनः सौत्रान्तिकः । स हि मन्यते घटपटादयो बहिर्विषयाः सर्वे नित्यानुमेयाः, (२) पटाद्याकारे हि ज्ञाने घटादीना प्रतिविम्बमुपलभ्य, 'तत्प्रतिविम्बं विम्बपूर्वकम् प्रतिविम्बत्वात् सुखादिप्रतिविम्बवदि'त्यनुमीयते । (३) तत्र श्रेष्ठो वैभाषिकः । स हि घटादीना प्रत्यक्ष नापलपति । तयोमेते भ्रमस्थले शुक्त्यादौ रजताद्यभावेऽपि ज्ञानरूपमेव रजतादिकं ज्ञायते, तत्रैव चेदन्त्वा दे' ससर्गाध्यासः । ततोऽपि श्रेष्ठो योगाचारः । स हि मन्यते घटादिकं सर्वं ज्ञानमेव, बहिरर्थस्य परमाणुसमूहरूपत्वे स्थौल्यादियुद्धयानुपपत्तिः, अवयवित्वे च आहृतत्वानाहृतत्वम(४)रूपत्वाकम्पत्वनीलत्वानीलत्वादिविरुद्धधर्माध्यासस्य भेदकस्य (५) बाधरूपत्वम्, अतस्तस्य दुर्बलत्वात् तादात्म्यजातीयसम्बन्धस्य यतो द्रव्यामित्यादौ तु बलशक्त्यात् तादात्म्यान्यस्य ज्ञानविषययोः सम्बन्धस्य कल्पने गौरवाच्च । घटादिकं ज्ञानात्मरूपि(६)त्याकारविशेषः ज्ञानस्य निरशत्वात्

(१) शुद्धविज्ञानधारारूपेश्वरप्रवेशरूपमोक्षप्राप्त्या इत्यादि घणुस्तके ।

(२) नित्यानुमेया अपि घटाद्याकारे इति गणुस्तकीय पाठ श्रामादिक ।

(३) तत्र श्रेष्ठो वैभाषिक इति भाष्यम् ।

(४) सम्यक्तवासम्पत्त्वनीलत्वेत्यादि पाठो घणुस्तके । (५) साधकत्वमिति गणुस्तके ।

(६)-मिथ्याभूताकारविशेष ज्ञानस्य निरशत्वात् मूतामूर्तादिविच्छेदानाकारत्वानाम् इत्यादिपाठो घणुस्तके ।

न्यायरत्नावली ।

विरुद्धनानाकारानां सशयादिस्थलेऽनुपपत्तेर्न वास्तवः । एव
 मर्वाद्धमते प्रमाणप्रमातागोऽपि ज्ञानस्य कल्पिताकारा । प्रमेय-
 प्रकाशनव्यवहारोपधायकत्वविशिष्टज्ञानरूपा प्रमितिः—प्रमितिव्य-
 वहारानुकूला शक्तिः प्रमाणम्, तदाश्रय प्रमाता, पूर्वपूर्वज्ञाना
 देवोत्तरोत्तरज्ञानमुत्पद्यते, ज्ञान च सर्वं स्वविषयकम्, न तु ज्ञा-
 नान्तरविषयः, अनवस्थायापत्ते । विज्ञानवादिमते यथादेः ज्ञा-
 नाकारस्यैव विषयत्वेन ज्ञानानां क्षणिकानां भिन्नकालीनत्वेन
 विषयविषयिभावसम्बन्धाभावात्, त्रयाणामेषां तु विशुद्धक्षणि-
 कविज्ञानभावनया तद्धारारूप(१) ईशप्रवेशा मोक्ष । उक्तभावन-
 रूपपरिज्ञानस्य जीवसन्तानस्यस्य यस्मिन् विशुद्धविज्ञाने हेतुत्वम्,
 तस्येश्वरसन्तानत्वेन तत्कालीनेन क्षणिकेन विज्ञानेन व्यावर्तय
 स्वीकारेण मुक्तजीवेश्वरसन्तानयोरेव्यसम्पत्त्या (२)जीवेश्वरस-
 न्तानप्रवेश उच्यते । ससारिनानाजीवम्यानां तु विज्ञानानां नेकमन्ता-
 नप्रविष्टतापत्तिः, मिथो विलक्षणत्वात् । तत्सन्तानानां भिन्नकाल-
 गतसृष्टिपूर्वापरावधिकत्वेन तद्गतज्ञानानां कार्यकारणभावानाप-
 न्नत्वाच्च । सृष्टिर्हि विज्ञानसन्तानानां (३)पूर्वापरावधिः । उक्त
 हि पञ्चपाद्या बोद्धमत्वविवेचने—‘सृष्टिर्हि विज्ञानलेशस्याप्यभावात्
 अकम्मादेव जागरेऽहमिति घटिर्गर्भा’ इति । बोद्धाधिकारादौ तु
 सृष्टिभावप्यालयविज्ञान प्रवृत्तिविज्ञानगठितं पञ्चान्तरमालम्ब्य
 स्वीकृतम् । ततोऽपि श्रेष्ठो माध्यमिक । स हि मन्यते विज्ञानरू-
 पमपि सर्वं मिथैव । क्षणिकभावनया शून्यभावनया च आत्म-

(१)—उदात्ते । सुद्धविज्ञानप्रवेशार्थः ।

(२) जीवेश्वरसन्तानं न प्रवेश उच्यते । न हि जीवसन्तानेन जीवसन्तानस्य विरुद्धवि-
 ज्ञानस्य विरुद्धविज्ञानस्वरूपमेश्वरसन्ताने जायमानं न दूरे मानमस्ति । ससारिनानि-
 त्यदि पशुमते पठ ।

(३) पूर्वोऽपरावधिरिति पशुमते ।

ज्ञानमिति सुगता । शून्यमिति माध्यमिकाः । देहेन्द्रि
यातिरिक्तो देहपरिमाण इति दिगम्बराः । कर्ता भोक्ता
जडो विभुरिति वैशेषिकतार्किकप्रभाकराः । (१)जडो

न्यायरत्नावली ।

हानरूपो मोक्ष इति । तदेतत् विज्ञानरूपात्ममिथ्यात्वमतमेव शून्य-
मात्मेत्यनेनोक्तम् । न हि शून्य नाम किञ्चित्त्वं तेनोच्यते । अत
एव तत्त्वस्य कस्यचिच्चयानङ्गीकारात् तत्त्वज्ञानं विना सर्वबाधा-
सम्भवेन सर्वमिथ्यात्वाभिद्धिरिति तन्मतं दूषितं भामत्याम् । सर्वं
मिथ्येति माध्यमिकमतमिति खण्डनकारैरुक्तम् । दिगम्बरा-आ-
र्हताः, अहंश्याम नित्यसिद्धः पुरुषः, तत्कृतशास्त्रानुयायित्वात् ।
ते च मन्यन्ते देहसमानपरिमाणः आत्मा, महान्त देह त्यक्त्वा न्यू-
नदेहग्रहणे आत्मनो हासेऽपि न नाशः । परिमाणभेदेऽपि द्रव्य-
स्यानाशात् । आत्मा सन्ततोर्ध्वगतिस्वभावोऽपि कर्मपाशेनापि बद्ध-
त्वात् न संसारकाले ऊर्ध्वं गच्छति । कर्मणामत्यन्तोच्छेदे तु(२)स-
ततोर्ध्वगतिं लभते, सैव मोक्षः ; अर्लौकिकाकाशगमनं वेति । ना-
स्तिकाना पददर्शनीमुक्त्वा आस्तिकाना तामाह- कर्तेत्यादि । वै-
शेषिकादयस्तु आत्मनः सुखदुःखयोगात् तद्धेतुभूतं विहितनिपि
द्धक्रियाकर्तृत्वमावश्यकम् । स च ज्ञानस्वरूपभिन्नत्वाज्जडः ।

नारायणो ।

लयविज्ञानधारारूपमित्यर्थः । प्रमेयत्वेन दृग्दृश्ययोरपि मिथ्यात्वात्
सद्रूप क्षणिकं विज्ञानमात्मा किन्तु मिथ्याभूतं क्षणिकं विज्ञानमिति सौ-
गतराजमतमाह—शून्यमिति । मिथ्याभूतं क्षणिकं विज्ञानमित्यर्थः ।
क्षणिकत्वे कर्तृभोक्तृव्यवस्थानुपपत्तेर्न क्षणिकं विज्ञानमात्मा किन्तु
देहेन्द्रियाद्यतिरिक्तो देहसमपरिमाणवान्, अन्यथा भोगव्यवस्थानु-
पपत्तेरिति । जैनमतमाह देहेन्द्रियेति । साप्रयत्वेन विनाशित्वा
पर्याऽऽवृत्ताभ्यागमप्रज्ञानं देहेन्द्रियाद्यतिरिक्तो देहपरिमाणवानात्मा किन्तु
निरवयवो नित्यो विभुर्मानवानिति तार्किकादिमतमाह—कर्तेत्यादिना ।

(१) जडबोधामक इति तत्पुस्तकयोः । (२) स तदेतत्त्वगतिं लभते इति गपुस्तके ।

योधात्मक इति ज्ञात्वा । भोक्तैव (१) केवलबोधात्मक

न्यावरणावली ।

जानामीति, ज्ञानाश्रयत्वेन न भाति, न ज्ञानरूपत्वेन । सर्वमूर्त संयोगित्वरूपविभुत्वमपि तस्यावश्यकम् । अणुपरिमाणत्वे हि देहव्याप्यभावेन युगपद्ज्ञानावयवावच्छिन्नमुखादिममवापित्वं न स्यात्, मध्यपरिमाणत्वे च न स्यात्, महत्त्वस्य तस्या प्रयोजकत्वात् । मध्यपरिमाणत्वे च मावयवत्वेन जन्यत्वापत्तेर्जन्यभावंत्वेन विनाशिन्यापत्त्या परममहत्परिमाणत्वस्वीकारेण विभुत्वोपपत्तिः । देहादिभिन्नत्वेन आत्मज्ञानपरिपाकात् आत्यन्तिककर्मोच्छेदेनात्यन्तिकद्रु.खोच्छेदरूपमोक्ष इत्याहुः । तादृशमेव भाट्टमतम् । अत्यन्तदुःखोच्छेद नित्यमुखसाक्षात्कारो वा मोक्षः, मोक्षकाले हि चक्षुरादिविच्छेदेऽपि मनसो विच्छेदास्वीकारात् कर्मरूपस्य प्रतिबन्धस्योच्छेदेन नित्यमुखविशिष्टतयाऽऽत्मान मनसैव साक्षात्करोति । आत्मनस्तु अशक्यमस्ति । चिदशेन द्रष्टृत्वम् 'मोऽहमि'तिप्रत्यभिज्ञाविषयत्वादिकं च, अचिदशेन ज्ञानमुखादिरूपपरिणामित्वं च, 'मामह जानामी' ति ज्ञेयत्व च, ज्ञानरूपातीन्द्रियव्यापारेण विषयनिष्ठवानतारूपमवित्कर्तृत्वं चेति विशेषः । भोक्तैवेति ।

नारायणः ।

कर्ता—कृतिमान्, भोक्ता—सुखदुःखाद्यनुभवित्वा, जड—ज्ञानमिन्न, विभु—सर्वमूर्तमयोगी । न केवलं जडो विभुरात्मा 'योऽयं विज्ञानमयः' इत्यादिश्रुतिविरोधात्, किन्तु 'मामह जानामी'ति दृश्यत्वद्रष्टृत्वयोरेपि प्रतीतिशक्तौ जडोऽशक्यो योऽयं इति भीमास्वात्मिककारमत्माह-वज्र इत्यादि । जडोऽध्यायान्ना स्वरूपं यन्मैत्यशक्तो जडोऽध्यायस्वरूप इत्यर्थः (२) 'निष्किय निष्कल शान्त'मिति श्रुते निरवयवत्वेनात्मनोऽशक्तौ जडोऽध्यायस्वरूपत्वान्ममत्वात् जडबोधरूप आत्मा किन्तु नित्यज्ञानस्वरूपो भोक्तैव न कर्ता अपरिणामि यादिति साद्रूप्यात्तद्वलयोर्मत्माह-भोक्तैवेति । चेतनत्वा

(१) केवले बोधात्मक इति धनुस्ते ।

(२) अत्र सर्वस्तिष्ठेषु वैशेषिकेऽयं शब्दप्रमाणस्य वेदप्रमाणविषया प्रामाण्य-
इकारात् । शब्दप्रमाणस्य कर्तृत्वमप्ये तर्किकोऽयं तत्त्वमस्यादेवाकृत्ये लयात् ।

इति न्यायरत्नावली पत्रलिख्य । अविशया कर्तृत्वादिभाक्

न्यायरत्नावली ।

न तु कर्ता, बुद्धिरेव कर्त्री, तद्विवेकादात्मनः कर्तृत्वव्यवहारः, सर्वत्रैव हि भ्रमस्थले त्रिपययोः असमर्गाग्रहान् मसगव्यग्रहारः धर्मिधर्मज्ञानयोर्भेदाज्ञानात् ज्ञानैकत्वव्यवहारः न तु विगिष्टज्ञानमस्ति, अन्यथाख्यान्यनभ्युपगमान् असमर्गाग्रहाख्यदोषात् । एव चासमर्गाग्रहेण न कस्यापि बाध इति न्यायम् । अत एव भ्रमस्थले माभाकरोऽप्येवमाहेति भावः । केवलबोधोधात्मक इति । (१) असद्भवप्रकाशकृदस्यचिदात्मकः । अत एव भोक्ता । सुखदुःखाभ्या विद्यमानाभ्या बुद्धिधर्माभ्यामविवेकोपलाक्षितानुभवस्वरूप हि भोक्तृत्वम्, तद्य सत्यमेवेति भोक्तेवात्मा । तस्य बुद्धिविवेकज्ञानेन समज्ञातामपज्ञानममाधिपत्तिरूपपर्यन्तेनाविवेकनिवृत्त्या दुःखात्यन्तोच्छेदा मोक्ष इति विशेषः । सर्वास्तिरूपतमारमत्प्राह-अविद्ययत्प्रादि । वेशेषको हि आस्तिकानामप्यमः, शब्दप्रामाण्यनभ्युपगमनपेदप्रामाण्यनङ्गीकारात् । वेदप्रामाण्यस्वीकर्तृणा मध्येऽपि तार्किको न्यूनः, 'अमज्ञो ह्ययं पुरुष' इत्यादि

नारायणः ।

दुभोस्वरूप इत्यर्थः । एवकारात्कर्तृत्वव्यवच्छेदः । अथ भावः, उपरिणामि रूपभाषतया कर्तृत्वायोगेऽपि भोक्तृत्वयुक्तम्, अथेतेनस्य देहादेर्भोगायोगात्, अन्यथा नूनदेहादेरपि भोगाद्यापत्तेरिति । केवलबोधोधात्मक-जज्ञत्यादिकल्पनारहितयोधस्वरूप इत्यर्थः । यस्तुतो न भोक्ताऽऽत्मा 'असतो पश्य' मिति धृतिप्रसोधात् किन्तु प्रातिभासिककर्तृत्वमोक्तृत्वयानिति प्रदानमत्प्राह-अविद्ययत्प्रादि । नि सद्भूतव्याविद्यरूपोऽकर्तृत्वमिव कर्तृत्वमपि युक्तमित्य

भावनापररक्षाकारात् । प्रामाण्यस्तु केवलोपनिषदात्मनूत्तेहामादीनां च स्वार्थे प्राणाप्यनेति वस्तुमवास्तिराधमोऽपि इत्यस्य स्वतः प्रामाण्यार्थकारात्मवस्थाधिकरणत्वेन स्वाङ्गीकारात्त्वान्नेवदार्थादीकारात्तयोपि । अस्तु त्वेवस्य बोधस्वाङ्गीकारोऽप्रमाण्यार्थकारात्त्वं ततोऽप्यधिक इति विवेकः । अथ पाठेऽपि कर्तृत्वव्यवच्छेदपरन्तु तथैव प्रामाण्यव्यवच्छेदेत् न्यायरत्नावल्युक्तस्य विषयभूतेषु तेषु देवाभूतेषु पत्नि इत्यादि च तत् तदप्यस्य विषयमेव निर्वर्णितोऽस्माभः । सपुस्तके नास्तिदेव ।

(१) असमर्गाग्रहादि गुरुतरे ।

परमार्थतो निर्धर्मक परमानन्दबोध (रूप) एवेत्यौपनिषदा ।

न्यावरत्नावली ।

शुद्धजीवमतिपादकश्रुतीना तत्त्वमसीत्यादिश्रुतीनां च अभेदभावा-
नापरत्वाभ्युपगमात्, 'इदं सर्वं यदयमात्मा, सर्वं खल्विदं ब्रह्म
ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादिश्रुतीना ब्रह्मकर्तृक विश्वमित्यर्थकत्वाभ्युप-
गमात् । प्राभाकरभट्टयोस्तु वेदान्तदर्शने विद्वेषाभावः—

इत्याह नास्तिक्यनिराकरिष्णुरात्मान्मिता भाष्यकृदत्र युक्त्या ।

दृढत्वमेतद्विषयस्तु बोध प्रयाति वेदान्तनिषेवणेन ॥

इति तर्कचरणीयभट्टकारिकया वेदान्तदर्शनपुरस्कारात् ।
आत्मा निष्प्रपञ्च ब्रह्मैव, तथापि कर्मप्रमद्वेन तथा वान्यम् ।
उक्तं हि श्रीकृष्णेन भगवता—

न बुद्धिभेद जनयेद्ज्ञाना कर्मसद्भिनाम् ।

इति प्राभाकरग्रन्थगतोक्तेः । तथापि भट्टे जडबोधात्मक आ-
त्मेति स्वग्रन्थवाक्येन अविद्योपाहितचिद्रूप आत्मेति सूचनात्,
प्राभाकरेण स्वप्रकाशजन्यबोधाश्रयो(१)ऽचिद्रूप आत्मेति स्व-
ग्रन्थ कथनात्, प्रपञ्चज्ञानेऽन्यथात्पानित्वमात्रस्याप्यकथनाच्च
प्राभाकरो भट्टोपेक्षया न्यून । भाट्टा अपि साङ्ख्यपातञ्जलापेक्षया
न्यूनाः, साङ्ख्यादिवत्स्वग्रन्थे आत्मन असद्भत्वाद्यनुक्ते । सा-
ङ्ख्यास्तु पातञ्जलापेक्षया न्यूनाः, 'क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्ट
पुष्टविशेष ईश्वर' इति सूत्रेण हि पातञ्जल ईश्वर स्वीकृतवान्
न (२)साङ्ख्या इत्याशयेन वैशेषिकादिनिर्देशोत्तरं तार्किकादि-
निर्दिष्टवानाचार्यः । निर्धर्मकत्वे हेतुमाह—अविद्यया कर्तृत्वादि-

नारायणी ।

भिषेत्स्याह—कर्तृत्वादेति । मिथ्याज्ञानवासनाप्रयुक्त नेत्याधिकमतेऽप्यस्ती

(१)—बोधश्च चिद्रूप इति गणुम्भके पाठ प्रभादिक ।

(२) न तथा साङ्ख्या इत्यशयेन पातञ्जल साङ्ख्यनिर्देशोत्तर निर्दिष्टवानाचार्य इत्येव युक्तम् ।

एव सामान्यतोऽहम्प्रत्ययसिद्धे चिदात्मनि वादिविप्र-
तिपत्तिभिः सन्दिग्धे अहम्प्रत्ययस्यालम्बनविशेषनिर्ण-
यायाह भगवानाचार्यः -

न भूमिर्न तोय न तेजो न वायु-
र्न ख नेन्द्रियं वा न तेषा समूहः ।
अनेकान्तिकत्वात्सुषुप्त्येकसिद्ध-
स्तदेकोऽवशिष्टश्शिवः केवलोऽहम् ॥ १ ॥

(१) अस्वार्थः अहम्-अहम्प्रत्ययालम्बनम् । एकः-अद्वि-

न्यायरत्नावली ।

भागिति । अविद्यात्मकर्तृत्वादिमानिसर्थ । सन्दिग्धे-शरीरा-
दिस्वभावो न वेति विशेषतः सन्दिग्धे । अहमित्यादि । अह-
म्प्रत्ययस्य यदालम्बनविशेषो देहाद्यात्मकतया भासमान स्वरूप
तस्य भूम्यादिभिन्नतया निर्णयायेत्यर्थः । अहम्प्रत्ययालम्बनं-दे-
हादितादात्म्येन भासमान स्वरूपम् । अद्वितीय इति । 'एके मु-
ख्यान्यकेवला' इति कोशादावेकशब्दस्य नानार्थकत्वोक्तावपि प्रकृ-
ते पदान्तरेणैवात्मनः प्रपञ्चापेक्षया मुख्यत्वान्यत्वयोर्लाभाद् के-
वलार्थत्वमेव । केवलत्व च इतरसम्बन्धशून्यत्वम् । तत्रैकेन घटेन
जलमाहरेत्यादौ घटत्वादिसमष्टस्य कारणत्वाद् । तात्पर्यावधारणात्
नारायणा ।

स्यत आह-परमार्थत इति । प्रतीतिक्रान्तेषु परमार्थत्वेन धर्माभा-
वयानित्यर्थः । साङ्ख्याद्विशेषान्तरमाह-परमानन्दबोधरूप इति । नि-
त्यानन्दबोधस्वरूप इत्यर्थः । एव-दक्षितप्रकारेण, सामान्यत-जीव-
त्वात्मादिना, वादिविप्रतिपत्तिभिः-विरुद्धकाट्युपस्थापकनिरुक्त्या
दिशन्दै, सन्दिग्धे-अह कर्तृभोक्तृस्वरूपा न वेति विशेषतः सन्दिग्धे ।
अहंप्रत्ययस्येति । अहधियोऽकर्तृभोक्तृस्वरूपविषयविशेषनिर्णयायेत्यर्थः ।
अहंप्रत्ययालम्बनम्-अहंप्रत्ययविषय । अद्वितीय-द्विवादिसङ्ख्यापूर्वकमा

तीयः । अवशिष्टः-सर्वद्वैतबाधेऽप्यबाधित । शिवः-
परमानन्दबोधरूप । तस्यैव मङ्गलरूपत्वात् । केवलो-
निर्धर्मकः । तेनाद्वितीय सर्वप्रमाणाबाध्य परमानन्द

न्यायरत्नावला ।

एकपदार्थसङ्कोचकल्पनया घटान्तररूपेतरमम्बन्ध(१)बाधः । प्रकृते
तु युद्धस्वरूप एव तान्पर्यावधारणेन सङ्कोचाभावात् आत्माभि-
न्नरूपद्वितीयमात्र-पत्व बुध्यत इति भावः । अवशिष्टपदमुपयुक्त
ससृष्टमनुपयुक्त बोधयति । (२)आत्मा ज्ञानेनोच्छ्रयतया नोपयु-
क्तः उच्छ्रयप्रपञ्चसंसृष्टश्चेति न एव तत्पदार्थ इत्याशयेनाह—
अवशिष्ट इति । ननु शिवपदार्थकम्, कथं परमानन्दार्थ-
कमुक्तं तत्राह-तस्येति । मङ्गलेति । इष्टेस्य । ननु एकपदं
द्वितीयाभावससृष्टपरं न वा ? आये द्वितीयसामान्याभावससर्ग
व्याघातः, मसर्गस्यैव द्वितीयत्वात्, सत्यकामादिश्रुतीनामपि
सत्यकामत्वादिसंसृष्टपरत्वापत्तेश्च । द्वितीये एकपदवैयर्थ्यम्
मद्वितीयत्वभ्रमानिवर्तकत्वात् तत्राह-केवलो निर्धर्मक इति ।
धर्माभावोपलक्षित इत्यर्थः । तथा च पूर्वोक्तरीत्या उपलक्षणतया
द्वै(३)नाभावमम्बन्धज्ञानस्यापि सद्वितीयत्वभ्रमानिवर्तकत्वमम्भवात्
एकपदमससृष्टपरम् । अत एव 'एकमेवाद्वितीय'मिति श्रुतौ एकप-

नारण्यया ।

यातत्कार्यरूपद्वितीयपरहित । सर्वद्वैतबाधेपि-आत्मतत्त्वधिया सर्वद्वैतस्य
मूलेच्छेदेपि, स्वयं सत्यं बाधसाक्षितयापि तत्सत्त्वावश्यकत्वादिति भा-
वः । परमानन्दबोधरूप —नित्यानन्दबोधस्वरूप (४) । शिवशब्दस्य परमा-
नन्दार्थता कथं तत्राह-तस्येति । परमात्मन एतेत्यर्थः । मङ्गलरूपत्वात्-क-
ल्याणरूपत्वात् । 'प्रियान्यस्मात् सर्वस्मादित्यादिश्रुतिभिरिष्टमत्त्वावग-
मेन कल्याणरूपचौचित्यादिति भावः । निर्धर्मक-निर्गत धर्मसामान्य
यस्मादिति धर्मसामान्याभाववानित्यर्थः ।

(१) सम्बन्धव्याप्यबाध इति पदुत्तरे । (२) प्रकृते कल्पा इति पदुत्तरे ।

(३)—दण्डनादपान्निवृत्तमव० इत्यादि पदुत्तरे ।

(४) नित्यानन्दबोध इति पदुत्तरे प्रमादभ्रष्ट प्रतिभक्ति ।

बोध एवाहम्प्रत्ययालम्बनमित्यौपनिषदपक्ष एव श्रेया
नित्यर्थः । एतदुपपादनायेतरवादिमतानि निराकरिष्यन्
प्रथम देहात्मवाद निराकरोति—न भूमिर्न तोयं न ते-
जा न वायुर्न खमिति । अत्राहमिति सर्वत्र(१) नञा
सम्बध्यते । या भूमि सोऽह न भवामि योऽह सा भू-
मिर्न भवतीति च परस्परतादात्म्याभावो द्रष्टव्य । य-
द्यपि वादिना प्रत्येक भूम्यादिरात्मत्वेन(२) नाभ्युपेयते
सघातस्यैव तदभ्युपगमात्, तथापि तन्मते अवय

न्यायरत्नावली ।

देन सजातीयस्य अद्वितीयपदेन विजातीयस्य एवकारेण धर्मस्य
ब्रह्मणि निषेधः, एव च एरूपदेन सजातीयविजातीययोः केव-
लपदेन धर्माणां निषेध इति न तयोः पौनरुक्त्यमिति भाव ।
औपनिषदपक्षः—श्रीमच्छङ्कराचार्यमतम् । श्रेयान् सर्वमतेभ्य उ-
त्कृष्टम् । आत्मनि देहादेः देहादौ चात्मनः तादात्म्याध्यासेन दे-
ह एवात्मेति भ्रमोदयात् तन्नित्यस्यैव परस्परतादात्म्याभाव प्रकृ-
ते विवक्षित इत्याह—या भूमिरित्यादि । सघातस्य—मिलितभूत
चतुष्टयस्य । तथापीत्यादि । तथापि तन्मते सघातो नोपपद्यत
इत्यभिप्रेत्य प्रत्येकभूतनिराकरणेन भौतिकदेहात्मवादो निराकृत

नारायणी ।

आत्मा शुद्धाक्षर शान्तो निगुण प्रवृत्ते पर ।

प्रवृद्धपचयौ नास्य एकस्य किल जन्तुषु ॥

इत्यादिस्मृतेरिति भाव । उक्तिफलमाह—तेनेत्यादि । तैन्न-निरुक्तार्थ
समर्पणेन, व्याख्यातप्राय या भूमिरित्यादिना । उक्तस्य द्विविधोद्देश्यविधे
यभात्रस्य फलमाह—परस्परिति । प्रत्येकाद्देश्यविधेयभात्र पूर्वापक्षसिद्धान्ता
भ्या सफल्यति—यथीति । सघातस्यैव—देहाकारेण मिलितभूतचतुष्टय
स्यैव, तदभ्युपगमात्—आत्मत्वाभ्युपगमात् । तथापीति । सघातो नापपद्यत
इत्यत्रान्वय । तत्र सघातोऽवयवविभूतचतुष्टयमेलन वा स्वरूपसम्बन्धेन

(१) सर्वत्र प्रत्येक नञा इति खण्डपुस्तकयो पाठ ।

(२) भूम्यादेरात्मत्व नाभ्युपेयते इति खण्डपुस्तकयो ।

व्यनङ्गीकारात्पञ्चमतत्वाभ्युपगमप्रसङ्गेन च सयोगादि-
सम्बन्धानभ्युपगमात् सहन्तुरभावाच्च सघातो नापपद्यत

न्यायरत्नावला ।

इति योजना । सघातोऽवयवी वा ? सयुक्तचतुर्विधपरमाणवो वा ?
क्षणिकचतुर्विधपरमाणुपुञ्जस्वरूपो वा ? । तत्राद्यभ्यानुपपत्तौ हेतु
माह—अवयवव्यनङ्गीकारादिति । रूपालद्वयमेव घटः, रूपा
लिकाद्वयमेव रूपालम्, एव त्रुटिपर्यन्त विचारेण त्रुटेरन्यत् किम
पि न प्रामाणिकम्, प्रामाणिकत्वे वा अवयवानामप्रयत्नश्च द्वि
गुणगुरुत्वाद्युपलब्धिः स्यादित्यादियुक्तिभ्यः अवयवव्यस्वीकारा
दित्यर्थः । द्वितीयस्यानुपपत्तौ हेतुमाह—पञ्चमेत्यादि । चत्वार्येव
भूतात्मकानि तस्यानि । न च मयुक्तामयुक्तस्वरूपवैलक्षण्याय
सयोगादिकमवश्य वक्तव्यमिति कथं चत्वार्येव तत्त्वानीति वाच्यम् ।
चतुर्विधपरमाणूना क्षणिकत्वात् सयुक्तत्वेन पराभ्युपगतस्वरूप
स्यासयुक्तत्वेन पराभ्युपगतस्वरूपाद्भेदेन वैलक्षण्योपपत्त्या सयो
गादिस्वीकारस्य व्यर्थत्वात् । घट इति उपलभ्यमानाश्चतुष्टय एव
(१) हि घटस्वरूपाः । तदेव त्रादिनश्चार्वाकस्य मते पञ्चमतत्वा
भ्युपगमप्रसङ्गेन सयोगादिकं न स्वीक्रियत इति भावः । नन्वेवम्
अहमित्याकारकधीविषयत्रुटिमघात एवात्मास्तु इत्याशङ्कोकत्रि
विधसंप्रातानामनुपपत्तौ हेतुमाह—सहन्तुरभावादिति । शरी-

नारायणा ।

ऽतयाऽवस्थितिरेति पञ्चमं न सम्भवतीत्यत्र क्रमेण हेतुमाह—अत्रव्यनङ्गा
कारादिति । द्विगुणगुरुत्वापत्तिभिराऽतिरिक्तात्रयव्यनङ्गीकारादित्यर्थः ।
द्वितीयं वाचकमाह—पञ्चमेति । 'प्रमाणमेकं प्रत्यक्षं तत्र मूतचतुष्टयम्'(२)
इति वदत चार्वाकस्य मते देहादिन्धवहाराय चतुर्विधपरमाणूनां (३)स
योगरूपमेलनाद्गीकारे सयोगरूपपञ्चमतत्त्वस्वीकारापश्येत्यर्थः । सयोगा
दीत्यादिना समवायपरिग्रहः । पञ्चमे वाचकमाह सहन्तुरभावाच्चिति । सघात-

(१) एव बहिर्घटस्वरूपा इति गणुस्तकं ।

(२) 'मोक्षश्च मरणान्नाथं कामार्थं हि पुरुषार्थं' इति वदत इति पाठः सपुस्तके ।

(३) सयोगरूपपञ्चमतत्त्वस्वीकारापत्तेरित्यर्थः इति सपुस्तके ।

इत्यभिप्रेत्य प्रत्येकभूतनिराकरणेन भौतिकदेहात्मवादी
निराकृतः । यद्यपि भूतचतुष्टयतत्त्ववादिना मते आचर-

न्यायरत्नावली ।

रोत्पत्तः पूर्वमात्मनोऽभावात् (१) न चेतनस्य व्यापाराच्छरीरोत्प-
त्तिः । न च प्रलयास्वीकारेणानादिमातापितृपरम्पराव्यापारेण श-
रीररूपसघातोत्पत्तिरिति वाच्यम् । शरीरवैचित्र्ये हि नियामरूपदृष्ट
दृष्ट वा वाच्यम् ? । नाद्यः । प्रत्यक्षमात्रप्रमाणस्वीकारात् परलोकस्वी-
कारप्रसङ्गाच्च । नान्त्यः । एकजातीयेन मातापितृव्यापारेण उत्प-
न्नयोः यमलयोः वैलक्षण्यस्य अदृष्टविनानुपपत्तेः, कारणान्तरस्यापि
प्रत्यक्षप्रमाणेनासिद्धत्वाच्च । तथा च क्षणिकतुष्टिसमुदायस्य दृष्टादृष्ट
द्वारा सघातपितृरूपो यस्सहन्ता तदभावात् सघातस्योत्पत्त्यसम्भव
इति भावः । निराकरणेन—आत्मत्वानिराकरणेन । भौतिकेति-
भूतसमुदायरूपेत्यर्थः । निराकृत इति । समुदायस्य प्रत्येकान-
तिरेकादिति शेषः । यद्यपीत्यादि । चार्वाकादिनाम्भिराना मते
भूतचतुष्टयमेव तत्त्वं तदपि क्षणिकम्, 'यत् सत् तत् क्षणिकमिति
नियमात् । कथमुक्तनियम इति चेदुच्यते । यत्र यस्य सामर्थ्यं तस्य
तत्त्वाग्ने विलम्बो नास्ति, विलम्बोऽस्ति चेत् सामर्थ्यमेव न स्यात्,
तथा च यावत्सु कार्येषु सामर्थ्यं यस्य, तावता द्वितीयक्षणवृत्तिना
प्रथमक्षणस्थितेन तेन सिद्धिरिति द्वितीयक्षणस्थितेन तेन न कस्य-
चित् तृतीयादिक्षणवृत्तिनस्सिद्धिः, अतो द्वितीयादिक्षणे मत्त्वं वस्तु-
नो नास्ति, कार्यकारित्वमेव हि वस्तुनः सत्त्वं, तस्मात् (२) सत्यं

नारायणी ।

कर्तुर्भावाच्चेत्यर्थः । चेतनादृष्टादिकं विना पुञ्जकादाचित्कत्रेचित्र्याद्यनु-
पपत्तेरिति भावः । प्रथमेति । प्रत्येकभूतानामात्मत्वानिराकरणेन । भौति-
केति—भौतिकदेहस्यात्मत्ववादः । न खमित्युक्तमुपपादयितुमाह—यद्यपीति ।
आचरणाभावात्वेनेत-पश्यादिगतिप्रतिबन्धकाभावात्वेनाभिमतस्येत्यर्थः ।

(१)—अभावात् तस्य चेतनस्य० इति पाठो घणुत्तरे ।

(२) सत्यमिति गणुत्तरे नास्ति ।

णाभावत्वेनाभिमतस्य स्थिरस्यासत् आकाशस्य देहा-
नुपादानत्वम्, तथापि सिद्धान्ते तस्य भावत्वम्(१) । दे-
होपादानत्वाद्यर्थाकारात् । तत्राप्यात्मत्वप्रसक्त्या तन्निरा-
कृतम् । अथवा न वायुरित्यन्तमेव देहान्मवादस्य नि-
राकरणम् . न स्वामिति तु शून्यवादस्य, स्वशब्दस्य शून्य-

न्यावरणवत् ।

मर्षं क्षणिकम् । यत्तु अर्थाकं तस्य कार्यकारिन्वाभावेन मत्वाभा-
वान् नोक्तरीत्या क्षणिकस्वामिति स्थिरत्वमिति प्रमाणागोचरत्वेऽपि
विकल्पशीविषयत्वेन व्यवहारः तस्य, तथा च आवरणाभावरूपा-
काशस्याभावत्वेनालोकत्वादमश्वस्थिरत्वावश्यकत्वात् देह प्रत्युपा-
दानत्वाभाव इति भावः । सिद्धान्ते-आपनिषदमते । आत्मत्वप्र-
सक्त्येति । अवयविस्रष्टनयुक्तिमिराकाशादिस्वरूप एव देहो
वाच्यः, तथा च आकाशादिप्रत्येकस्यापि आत्मत्वप्रसक्तिरिति
भावः । तन्निराकृतम्-आकाशस्यात्मत्वं निराकृतम् । प्रसिद्धमन-
निराकरणमस्तावे आधुनिकपक्षनिराकरणस्यासङ्गतत्वादाह-अथ
वेति । शून्यवादस्य-क्षणिकज्ञानरूपात्मा मिथ्येति वादस्य । स्वश-
ब्दस्य शून्यवाचकत्वात्-शून्यपदसमानार्थकत्वात् । तथा च स्व
नात्मेत्यस्य मिथ्याभूतविज्ञान नाम्नेत्यर्थः, स्वपदस्य सत्यत्वशून्या-

निराकरणम् ।

फलितमाह-स्थिरस्येत्यादिना । स्थिरस्य बहुकालस्यायिन । अनप्यशसत् -
विलम्बसहिष्णुवेनार्यक्रियाकारिताशून्यस्य, आकाशस्य-आकाशात्
दवाच्यस्य, सिद्धान्ते-वेदान्तसिद्धान्ते, तस्य-आकाशस्य । भवत्वेने । श-
ब्दादिगुणाश्रयत्वेन भावत्वस्यावकाशप्रदत्वेनोपादानत्वस्य निमित्तत्वस्य
चादोकारादित्यर्थ । तत्रापि आकाशेऽपि, आग्निवदसक्त्या-भूम्यादेरिवात्म-
त्वप्रसक्त्या, तन्निराकृतम्-यान्मन्त्र निराकृतम् । स्वामिद्धान्तानुसारेणात्मत्व
माशय नन्मन्निराकरणमपुलकित्यभिप्रेत्यायान्तरमाह-अथवेति । अथवा

वाचकत्वात् । नेन्द्रियमिति प्रत्येकमिन्द्रियाणामात्मत्व
निरासः । न तेषां समूह इति मिलिताना भूतानां
देहावयवव्याकारेण परिणतानामिन्द्रियाणा च मिलितानां
निरासः । पूर्वं सघातमभ्युपगम्य प्रत्येक भूतानि नि
राकृतानि, अधुना तु सघातमभ्युपगम्यापि निराकृता-
नीति भेदः । भूतनिराकरणेन भौतिकयोः प्राणमनसो

न्यायरत्नावली ।

त्प्रत्येकमिन्द्रियाविज्ञानबोधकत्वात् । प्रत्येकमिति । इन्द्रियपदस्येन्द्रि-
यत्वरूपेण सर्वेन्द्रियबोधकत्वात् सर्वेन्द्रियेषु प्रत्येकमात्मत्वनिराक
रणमिति भावः । मिलिताना भूताना-सहताना पार्थिवादिपरमाणू
नामात्मत्वेन चार्वाकस्वीकृतानाम् । परिणतानामिति । यद्यपि
चार्वाकेणावयवी न स्वीक्रियते तथाप्यन्येस्तत्स्वीकारात्त्रापि प्रस
क्तमात्मत्वं निरस्तम्, अवयवावयविनोस्तादात्म्यमते अवयविन
अवयवसमूहात्मकत्वात् समूहपदेन निर्देश इति भावः । अनभ्युप
गम्य-उपपद्यते इत्यस्वीकृत्य । उपगम्य-उपपद्यत इति स्वीकृत्य ।
भूतनिराकरणेनेति । न तेषां समूह इति वाचयेनेत्यर्थः ।
प्राणमनसोरिति । अपिशब्दशेषः । मनोनिराकरणेने
त्यादि । मनोनिराकरणेन क्षणिकविज्ञानस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वा-
दिविशिष्टस्य च निरास इत्यन्वयः । ननु मनोनिरासेन कुन

नारायणी ।

बोधकत्वात् । तथाच य नारमेत्यस्य सत्यत्वादिधर्मशून्य मिथ्याज्ञान ना
त्मेत्यथ प्रथममिति नेन्द्रियमित्यत्र इन्द्रियपदस्येन्द्रियत्वेन्द्रियसामान्यबो
धकत्वात् प्रत्येक सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वनिरास इति भावः । मिलिताना-स
युक्तानाम् । देहेति । अतिरिक्तपुञ्जात्मकदेहावयवविरूपेण चिह्नतानामित्यर्थः ।
रुघात-सयोगेन तेषां पुञ्जम्, अनभ्युपगम्य-अस्वीकृत्य । अभ्युपग
म्यापि-स्वीकृत्यापि । भूतनिराकरणेन-प्रत्येकस्य पुञ्जरूपविकारिणां वा
पृथिव्यादिवतुर्विधपरमाणुरूपस्य भूतस्यात्मत्वनिराकरणेन, भौतिकयोः
'अन्नमयं हि सौम्य मन आपामय प्राण' इति ध्रुत्वा भूतकार्यत्वेनाङ्गीकृ-
तयोः, प्राणमनसो-क्रियाशक्तिज्ञानशक्तिप्रधानयोः अपीति शेषः । मनोनि

निरास' । मनोनिराकरणेन मनोवृत्ते' क्षणिकविज्ञानस्य देहातिरिक्तस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वादिविशिष्टस्य च निरासः । सिद्धान्ते ज्ञानेच्छासुखादीनामन्तःकरणाश्रयत्वाभ्युपगमात् । काममङ्कल्पादीन्प्रकृत्य 'एतत्सर्वं मन एवे'-

न्यापरत्नावली ।

स्तयोर्निरास', 'विज्ञानमेव सर्व'मिति योगाचारमते मनमपरास्वीकारात्तार्किकादिमते कर्तृत्वादिविशिष्टस्य मनोभिन्नत्वादित्याशङ्क्य तयोर्द्वेतुगर्भं विशेषणमाह—मनोवृत्तंरिति । मनपरिणामत्वेनास्मत्सम्मतस्येत्यर्थः । देहातिरिक्तस्य—देहपनभादिभिन्नत्वेन तार्किकादिस्वीकृतस्यापि । तथा च तेषां समूह इत्यस्य भौतिकत्वेनास्मत्सम्मत इत्यर्थकत्वात् योगाचारादिस्वीकृतक्षणिकविज्ञानस्य तार्किकादिस्वीकृतकर्तृत्वादिविशिष्टस्य च मन्मते मनपरिणामत्वात् भौतिकत्वेनास्मत्सम्मतत्वात् तयोरात्मत्वनिरास इति भावः । कर्तृत्वादिविशिष्टस्य भौतिकत्वमस्मत्सम्मतं श्रुतिसिद्धत्वादित्याह—ज्ञानेत्यादि । मन एवेति । धर्मधर्मिणोस्तादात्म्य

नारायण ।

राकरणेन-मनस आत्मत्वनिराकरणेन । मनोवृत्ते—वस्तुगत्या मन परिणामरूपस्य क्षणिकविज्ञानस्य द्वितीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिन देहातिरिक्तस्य स्थूलदेहाद्भिन्नस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वविशिष्टस्य ज्ञानेच्छाप्रयत्नादिमत्पररूपकर्तृत्वसुखदुःखाद्याश्रयत्वरूपभोक्तृत्वाभ्यां विशिष्टस्य च तार्किकमतमिदं स्यात्तमन निरास आत्मत्वनिरास तादृशस्य वस्तुगत्या भौतिकलिङ्गशरीरात्मकत्वादिति भावः ।

ननु क्षणिकविज्ञानवादिना मनस एवानङ्गीकारात्तार्किकेण चाभौतिकस्येव मनोभिन्नस्यात्मत्वस्वीकारात्कथं मनोनिराकरणेन क्षणिकविज्ञानस्य तार्किकाभिमतस्य आत्मत्वनिरास इत्याशङ्क्य मन परिणामरूपवृत्तिभिन्नस्य ज्ञानत्वमेवासिद्धम्, औपनिषदसिद्धान्तजिरोध्यात् अत क्षणिकज्ञानादेर्निरास इत्यभिप्रेत्याह—सिद्धान्ते चेति । औपनिषदसिद्धान्ते इत्यर्थः । अन्तःकरणाश्रयत्वाभ्युपगमात्—अन्तःकरणाश्रितत्वाभ्युपगमात् । अभ्युपगमे धृतिमाह—द्यमेति । 'काम संकल्पो विचिकित्सा धृदाऽथदा घृति-

ति श्रुतेः । तेन देहमारभ्य केवलभोक्तृपर्यन्ताना तत्त-
द्वाद्यभ्युपगतानामनात्मत्व प्रतिज्ञात भवति । तत्र हेतु
माह—अनेकान्तिकत्वादिति । व्यभिचारित्वात् विना-

न्यायरत्नावला ।

मेव सम्बन्ध इति कामादिमनोघर्षाणाम्मनस्तादात्म्यांक्ति । तेने
ति । भूतनिराकरणेनेत्याद्युक्तव्याख्याननेत्यर्थः । केवलभोक्तृ
पर्यन्तानामिति । भोक्तृव आत्मा न तु कर्ता इति माह्वरमते
भोक्तृत्वमात्मनः नानुभवस्वरूपत्वमात्रम्, मोक्षेपि भोक्तृत्वापत्ते ;
किन्तु सुखदुःखसंमृष्टानुभवरूपत्वम्, तथा च भौतिकमनःपरिणाम
सुखादिसमष्टरूपेण (१) भौतिकस्यात्मनोप्यनात्मत्व प्रतिज्ञात 'न
तेषा समूह' इत्यनेन सम्भवतीति भावः । नञ्चेति । देहादिष्व
नात्मत्वमतिज्ञायामित्यर्थः । व्यभिचारित्वादिति । सर्वेषु दे
शकालवस्तुषु सम्बन्ध वर्तत एवेति नियमरहितत्वादित्यर्थः । क-
चिदेशे काले वस्तुनि वर्तमानो य अभावः, (२) तत्प्रतियोगित्वरूपे पर्य
वसितहेतौ वर्तमानपर्यन्तवैयर्थ्यादाह—विनाशित्वादिति । विविधो
देशकालवस्तुगतः नाशः अदर्शन यतः स विनाशः, ससर्गाभावता
दात्म्याभावयोरन्यतर तद्विशिष्टत्वात् तत्प्रतियोगित्वात्,
नारायणी ।

रघृतिर्हीर्षोर्मीरित्येतत्सर्वं मन एवे' ति (३) मग्राहकश्रुनेरित्यर्थः । तेनेति ।
भूतनिराकरणेनेत्याद्युक्तव्याख्याननेत्यर्थः । देहमारभ्येति । न कर्तेत्यन्ताना
वास्तवभोक्तृत्वविशिष्टस्य लिङ्गेऽन्तर्भावात्परिणामरूपयो सुखदुःखयोस्त
त्रैवान्तर्भावादिति भावः । तत्र-देहादेरनात्मत्वप्रतिज्ञायाम्, व्यभिचरित
त्वात्-सर्वत्र सदाऽविद्यमानत्वात् । सर्वत्र सदेत्यशम्यानतिप्रयोजनकत्वा
दाह—विनाशित्वादिति । विविधो देशकालवस्तुगता नाशोऽदर्शन यतः स वि

(१) भौतिकस्याप्यात्मनोऽनात्मत्वमिति गणुस्तके ।

(२) तत्प्रतियोगित्वरूपपर्यवसितहेतौ वर्तमानपर्यन्त वैयर्थ्यादाहेति पाठो गणुस्तके ।

(३)—इति मनोघमावधायकश्रुनेरित्यर्थः । न च मन एवेत्यस्य मन करणक्रमित्यर्थ
इति । इतिपाठः खणुस्तके ।

शित्वादिति यावत् । आत्मनो देशकालापरिच्छिन्नत्वात्तत्परिच्छिन्नाना घटादिवदनात्मत्वान् (१) ध्वसप्रागभाव

न्यायरत्नावली ।

अभावप्रतियोगित्वादिति यावत् । अभावप्रतियोगित्वादिति हेतुकरणे अभावपदवैयथ्यात् अभावस्यैव प्रतियोगितासम्बन्धेन हेतुतेति बाध्यम् । यथाश्रुत तु विनाशित्वादित्यसङ्गतम्, आत्मन इत्याद्युत्तरग्रन्थेनाभावप्रतियोगित्वस्यात्मभिन्नत्व(२) प्रत्यव्यभिचारित्वप्रतिपादनवैयथ्यात् । अथवा अभावप्रतियोगितात्वरूपसामान्यधर्मविशिष्टस्याव्यभिचारत्वप्रतिपादने अत्रप्रतियोगितात्वरूपधर्मविशिष्टस्य सुतरात् नद् भवतीत्याशयेनात्मन इत्यादेरुक्तत्वात् यथाश्रुतमव विनाशित्वादिति रम्यम् । ननु विनाशित्वस्यात्मान्यत्व प्रति व्याप्यताग्रहो न सम्भवति तर्काभावादित्याशङ्क्यानात्मत्वस्य विनाशहेतुत्वकथनद्वारा तादृश व्याप्यताग्राहक तर्कं सूचयति—आत्मन इति । तथा च विनाशित्वात् अनात्मत्वेनेनाक्ते अनात्मनिष्ठे विनाशित्वहेतुत्वे हेतुः—देशकालापरिच्छिन्नाना घटादिवदनात्मत्वादिति, तत्र हेतु—आत्मनो देशकालेत्यादि । आत्मन इति आत्मत्वावच्छेदनेति भावः । देशकालापरिच्छिन्नत्वात्—देशकालवृत्त्यभावप्रतियोगिनिन्नत्वग्रहात्, तत्परिच्छिन्नाना—देशकालवृत्त्यभावप्रतियोगिना तादृशावच्छेदेनेति शेषः । अनात्मत्वात्—अनात्मत्वग्रहात् । तथा च आ

नारायणी ।

नाश ससर्गान्योन्याभावाद्योर यतस्तत्प्रतियोगित्वादित्यर्थः । विनाशित्वहेतोरनात्मत्वसाधकता तदुपप्रदर्शनेन दृढयति—आत्मन इति । अनात्मनामधिष्ठानस्येत्यर्थः । देशकालापरिच्छिन्नत्वात्—देशकालवृत्त्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात् । ज्ञानज्ञाप्यत्वं पञ्चम्यर्थोऽनात्मत्वोऽप्येति । तत्परिच्छिन्नाना देशकालवृत्त्यन्ताभावाप्रतियोगिनाम्, घटादिवदनात्मत्वात् आत्मभिन्नत्वात्, अत्रापि ज्ञानज्ञाप्यत्वं पञ्चम्यर्थः, अयं च विनाशित्वहेतुकानात्मत्वे हेतुः,

(१) अत्र तद्वक्ष्येति पाठ नारायणीसम्मतः ।

(२) अत्रभिन्नं प्रति ति गपुस्तत् ।

योश्च ग्रहीतुमशक्यत्वात् अनात्मनां जडत्वात् स्वभिन्न

न्यायरत्नावली ।

त्मत्वव्यापकमपरिच्छिन्नत्वमिति ग्रहात् परिच्छिन्नत्वरूपविनाशित्व
मनात्मत्वव्याप्यतया गृह्यते, परिच्छिन्नत्व यथनात्मत्वव्याप्य न
स्यात् तदाऽऽत्मत्वव्यापकस्यापरिच्छिन्नत्वस्याभावो न स्यात्,
भवति तु तादृशाभावरूपम्, तस्मात् अनात्मत्वव्याप्यमिति तर्क
पर्यवसानसम्भवादिति भावः । नन्वपरिच्छिन्नत्वस्याभावाप्रतियोगि-
त्वरूपस्यात्मत्वव्यापकतानिश्चये सति उक्ततर्कपर्यवसाने वाच्यम्,
स एव न सम्भवति तर्काभावादित्याशङ्क्य तन्निश्चायक तर्क
ज्ञापयितुमात्मनि ध्वसप्रागभावाप्रतियोगित्वं तद्धेतुपन्यासपूर्वक-
माह—न तस्य ध्वसप्रागभावावित्यन्तेन ग्रन्थेन ध्वसप्रागभाव-
योरित्यादिना । चकारेणात्मन इत्यनुपज्यते । आत्मनो ध्वस-
प्रागभावयोः गृहीतुमशक्यत्वात् न तस्य ध्वसप्रागभावावित्यग्रे
अन्वयः । अशक्यत्वे हेतुमाह—अनात्मनां जडत्वादिति ।
आत्मभिन्नानां ज्ञानरूपत्वाभावात् आत्मभिन्नेनात्मध्वसप्रागभावौ
विषयीकर्तुं न शक्येते इत्यर्थः । नन्वेकस्या आत्मव्यक्तेः ध्वसप्रा-
गभावौ अन्यदीयात्मव्यक्त्या गृह्येयाताम्, तत्राह—स्वभिन्नस्या-
त्मत्वाभावादिति । यदात्मव्यक्तेः ध्वसप्रागभावौ ग्राहौ, तद्भि-
न्नस्या मत्वाभावादित्यर्थः । नन्वात्मनो नानात्वमवश्यं वाच्यम्,

नारायणी ।

तथाच परिच्छिन्नत्वाभावस्यात्मत्वव्यापकत्वात् तादृशाभावप्रतियोगिन
परिच्छिन्नत्वस्यात्मभिन्नत्व प्रतिव्याप्यताप्राहकां यदि परिच्छिन्नत्वमनात्म-
त्वव्याप्य न स्यात्तदा तादृशाभावप्रतियोगि न स्यादिति तर्कलाभ इति
भावः । आत्मनोऽपरिच्छिन्नत्वमेव कथं लभ्य तत्राह नदूषयति । आत्मध्वसप्रा-
गभावयोः । अशक्यत्वे हेतुमाह—अनात्मनामिति । अत्रिद्यानत्कार्याणामित्यर्थः ।
जडत्वात्-ज्ञानव्यक्तिभिन्नत्वात् । ननु मास्त्वनात्मनो ग्राहकत्वम्, आत्मा
न्तरस्य तु स्यादेव तत्राह—स्वभिन्नत्वमिति । यदात्मव्यक्तेर्ध्वसप्रागभावौ ग्राहौ
तद्भिन्नस्यात्मत्वाभावात् आत्मन एकत्वादिति भावः । ननु तर्हि प्रत्या

स्य चात्मत्वाभावात् आत्मन एकत्वेऽपि सुखदुःखाद्या-
श्रयाणामन्त करणानां भेदाभ्युपगमाद्व्यवस्थापपत्ते । स्व-

न्तरत्वात् ।

अन्यथा यदा चैत्रम्बुद्धौ तदा मैत्रोऽपि अवश्य सुखी स्यात् । न
च यदा चैत्रशरीरे चन्द्रनादियोगः, तदा मैत्रशरीरे तस्यानियमात्
सुखानियम इति वाच्यम् । व्यञ्जकचन्द्रनादियोग प्रति त्वेकान्म
निष्ठादृष्ट्यैव नियामकत्वात् सर्वशरीरेषु युगपच्चन्द्रनादियोगो-प-
न्यापत्ते । न च शरीरविशेषे चन्द्रनादियोग प्रति अदृष्टविकल्पस्य
हेतुत्वान्नोक्तापत्तिरिति वाच्यम् । तदापि एकस्य तत्त्वदर्शने सति
कुत्रापि सप्तारो नोपलभ्येतेति आत्मनानात्वावश्यकत्वात् तत्राह-
आत्मन एकत्वेऽपीति । व्यवस्थोपपत्तेरिति । यस्मिन्
मनसि चन्द्रनादियोगइत्त्वदृष्टमस्ति तत्रैवोक्तयोगोत्पत्ति, मनस
एव जीवविभाजकोपाधिर्न यस्य मनसो ज्ञानेनोच्छेद तदुपल-
भितजीवस्यैव मुक्ति, अविद्याया जीवविभाजकोपाधित्वेपि यत्र
मनसि तत्त्वदर्शन तदुपादानमूलाया एव तेनोच्छेद इति व्यवस्थो
पपत्तेः । न च मनसि प्रमाणाभाव इति वाच्यम्, 'मम मन उदा-
नीं प्रसन्नम्, उदानीं विशिष्टमिति साध्यनुभवात्, 'अन्यत्र मना
अमूर्त्तं नादर्शम्' 'एतत्सर्वं मन एव'सादिश्रुतेश्च तत्र मानत्वादिनि
भावः । नन्वात्मनैव स्वप्नप्रमाणभावौ गृह्येयाताम् तत्राह—स्वे
नेति । ग्रहणे-विषयीकरणे । ननु भिन्नकालीनयोरपि विषयवि-
षयिभावसम्भवान् आत्मन स्वप्नमादिविषयकत्वं न विरुद्धं

ननु च ।

ननि निरतसुखदुःखादिव्यवस्था तत्राह—अन्त एकत्वे-
पीत्यर्थ । व्यवस्थोपपत्ते चैत्रशरीरे चन्द्रचन्द्रनादियोगे चैत्र एव सु-
खी न मैत्र इत्यादिव्यवस्थाया उपपत्तेरित्यर्थ । य आत्मा स न सुखदु-
खाद्याश्रय भासकरत्वात्, यस्तु सुखाद्याश्रयः स तु भिन्न एव
परिणामित्वादिनि न काचिदनुपपत्तिरिति भावः । नास्तु स्वमिश्रो
ग्राहक स्वयं तु स्यात्, तत्राह—स्वेनेति । स्वेनैव-तद्व्यवस्थैव

नैव स्वाभावग्रहणे विरोधात् ग्राह्यकाले ग्राहकासत्त्वात्
(१)ग्राहकसत्त्वे ग्राह्याभावात् कृतहान्यकृताभ्यागमप्रस

न्यायरत्नावली ।

तत्राह—ग्राह्यति । ग्राह्ययोः-विषययोः आत्मस्यसप्रागभावभूत-
काले ग्राहकस्य-विषयिणः आत्मनोऽभावात् ग्राहकस्य विषयिण
आत्मनः सत्त्वे ग्राह्ययोस्तयोरसत्त्वादित्यर्थः । आत्मनो विषयग्रा-
हकत्वं नाम तादात्म्येन (२)विषयसम्बद्धत्वम् । तथा च भिन्नका-
लीनविषये तादात्म्यासम्भवेनात्मनो ग्राहकत्वासम्भव इति भावः ।
आत्मनो ध्वंसप्रागभावाप्रतियोगित्वं गृहीतुमशक्यत्वादिति हेतु
सोपपत्तिकमुक्त्वा हेत्वन्तरमप्याह—कृतेत्यादि । आत्मनो ना-
शस्वीकारे कृतस्य यागादिजन्यादृष्टस्य फलाजनकत्वरूपा हानिः
स्यात्, उपादानाभूतस्यात्मनो नाशे तदुपादेयस्यादृष्टस्य नाशा-
वश्यकत्वात्, तथा च कर्तुं फलप्राप्त्यभावेन प्रवृत्त्यनुपपत्तिः ।
आत्मनः प्रागभावस्वीकारे उत्पन्नमानस्यात्मनः पूर्वं सञ्चितादृष्टा-
भावेन तदकृतेनादृष्टेन भोगाभ्यागमो वाच्यः, मन सम्भवति,
पित्रादिकृतेनादृष्टेन पुत्रादेर्भोगजनने मानाभावात्, (३)कल्पना-
पेक्षया लाघवात् आत्मनोऽनादित्वकल्पनाया एवोचितत्वादिति

नारायणी ।

स्वप्रागग्रहणे--स्वस्यात्मनोऽभावग्रहणे विषयीकरणे, विरोधात्-भि-
न्नकालीनत्वेन विषयविषयिभावासम्भवरूपविरोधात् । एतदेव
दर्शयति—प्राहति । ग्राह्यकाल-ध्वंसप्रागभावकाले, ग्राहकाभा-
वात्--ग्राहकस्यात्मनोऽभावात् । ग्राहकसत्त्वे--ग्राहकस्यात्मन सत्त्वे,
ग्राह्याभावात्--ध्वंसप्रागभावाभावात् । तथाच प्राह्यग्राहकयोरसमानका-
लीनत्वान्न विषयविषयिभाव सम्भवतीति भावः । नन्वतीतानागत
घटादिनेषु विभिन्नकालीनस्वभावापि नह्य विषयविषयिभाव आत्म-
नास्तु तत्राह—कृतहानेति । कृतस्य-यागादिजन्यापूर्वस्य, हानि-नाशः,

(१) ग्राहकत्वे इति प्रपुस्तके । (२) विषयसम्बद्धत्वमिति प्रपुस्तके ।

। (३) सत्कल्पनापेक्षया इति प्रपुस्तके ।

द्वाच्च न तस्य दृश्यमात्रभावो । सद्रूपस्यात्मनः सर्व-
त्रानुगमाच्च नान्यन्ताभावसम्भव । द्वैतस्य मि-

त्यादरणादयम् ।

भावः । नन्वेतावतापि नान्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमाधकनर्कलाभः
तत्र इ—सद्रूपस्येति । सर्वत्रानुगमादिति । एतस्मिन् एतस्म-
द्विष्यादिप्रत्ययेन दृश्यमात्रे सद्रूपसम्बन्धाविषयीकरणादित्यर्थः । ननु
सद्रूपस्य तादात्म्यमेव दृश्ये भाति, तस्य च न सद्रूपान्यन्ताभाववि-
रोधित्वम्, अन. कथमुक्तप्रत्ययेनात्यन्ताभावनिराम इति चतुच्यते.
यथा 'इदं रजत'मित्यादिभ्रमस्थले रजतादाविदन्त्वादिसप्तर्गोऽपि
मासत न त्विदमादितादात्म्यमात्रम्, अधिष्ठानस्य हि तादा-
त्म्यमिव तद्वृत्तिधर्मसप्तर्गोऽप्यारोपेऽध्यस्यते, तथा च सद्रूपस्याधि-
ष्ठानस्य तादात्म्यमिव तद्वृत्तिधर्मसप्तर्गोऽपि एतादावुक्तप्रत्ययेन
भ्रमरूपेण विषयीक्रियते । तद्वृत्तिधर्मश्च सद्रूपात्मकमन्यनित्यादि
कपेन. स्वस्मैव स्वस्मिन् कालिनधर्मत्वस्वीकारात् । तथा च स-
द्रूपत्वात्प्राधान्यस्य सद्रूपेऽपि सत्त्वादुक्तप्रत्ययविषयतया दृश्य
मात्रेऽपि सत्त्वाच्च सद्रूपस्य सर्वधर्मत्वेन न कुत्राप्यत्यन्ताभाव
इति भावः । नन्वेतावतापि नान्योन्याभावाप्रतियोगित्वमाधकनर्क
लाभ तत्राह—द्वैतस्येत्यादि । द्वैतस्य तत्तादात्म्याभावानुपप-

त्वायपी ।

आत्मनो नाशे ननुगुणस्य घमडितोऽशादृश्यभावात् तथा जडतन्त्र
जसञ्जितस्यापूर्वस्य अभ्यागम कालान्तरे भोगाय स्वीकारमन्ये प्रम
डादित्यर्थ इत्य च विहितगोचरा प्रवृत्तिरार्थ्येतेति भाव परलोकाद्वा
नामिडाकार्येऽम् । अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्व साधयति—नद्रूपस्यान ।
तस्मिन् रूपस्य नित्यस्येति यावत् । जडतन्त्र—अनात्मनामधिष्ठानभूतस्य
सत्त्व-दृश्यमात्रे, अत्रुत्तमात्—सन् घट सन्घट इत्यादिधिया सत्त्वसम्बन्ध-प्र-
विषयीकरणात् । नान्यन्ताभावसम्भव—न सद्यत्ति(१)स्वरूपात्यन्ताभाव,
सत्त्ववति । सत्त्वात्मकसदत्यन्ताभाव कालत्रयेऽपि वस्तु शक्य इति
भाव । अन्योन्याभावाऽप्रतियोगित्व साधयति—द्वैतस्येति । जडिद्यातत्का-

(१) न सद्रूपस्यैव सत्त्व-दृश्यमात्रे सत्त्व-दृश्यमात्रे इति खण्डिते ।

धपात्वे(१)नाधिष्ठानसत्तादात्म्यापन्नतयैव सिद्धत्वात्

न्यायरत्नावली ।

तिरिति योजना । तादात्म्येनाभावस्तादात्म्याभावः भेद इति या
वत् । (२) ननु तादात्म्यस्य मिधपात्वेन तद्वत्पि दृश्ये तदभावः
सिद्धान्तेऽपि स्वीक्रियत एवेति कथं तदनुपपत्तिरिति चेन्न । ता
दात्म्याभावपदस्य भेदार्थकत्वात्* । ननु तादात्म्यवलादेव दृष्ट
उपपत्तेदोऽपि वाच्य एव अत्यन्ताभिन्नयोस्सिद्धान्ते तादात्म्यास्वी-
कारात् तत्राह—सत्तादात्म्यापन्नतयैव सिद्धत्वादिति ।
यदस्तन्नित्यादिव्यावहारिकप्रमया व्यावहारिकसत्तादात्म्यविशिष्ट
तयैव द्वैतस्य प्रमितत्वादित्यर्थः । एवकारेण व्यावहारिकप्रमया
दृष्टशययोर्व्यावहारिकभेदग्रहण नास्तीत्युक्तम्, तथा च व्यावहा-
रिकतादात्म्यान्यथानुपपत्त्या कल्पोऽपि भेदः प्रातीतिक एव,
कार्यकारणभावादिकाल एव तदन्यथानुपपत्त्या भेदप्रत्ययात् ।
न च प्रातीतिकेन भेदेनोपपाद्य कार्यकारणभावादिकमपि प्रातीति-
क स्यात्, कल्पितधूमान्यथानुपपत्त्या कल्प्यमानवद्दर्शन(३)प्राती-
तिकत्वदर्शनादिति वाच्यम् । पर्वते धूमादर्शनेऽपि धूलीपटलादि
कल्पितधूमान्यथानुपपत्त्या कल्पितवद्दे. व्यावहारिकत्वदर्शनेन तथा
नियमाभावात् । भेदोपपाद्यतादात्म्यादेः (४)प्रातीतिकत्वादर्शनेन
समसत्तयोः तयोर्विरोधेन व्यावहारिकत्वावश्यकत्वात्, कपालघ-
टायो(५)व्यावहारिकस्य प्रातीतिकत्वे क्षतिविरहाच्च । अत ए-
वारम्भणाधिकरणे भाष्यम्—'न हि कार्यकारणभावादिकं वेदा-

(१)-मिधपात्वेन शुक्तिरजतादिवत् अथस्तादात्म्याधिष्ठानभूततादात्म्यापन्नतयैव सिद्धत्वा
त् तादात्म्याभावानुपपत्ति इति पाठ उपपुस्तकयोः ।

(२) * * एताभिर्दृश्यमभ्यवर्ता पाठो उपपुस्तके नास्ति ।

(३) ज्ञानशब्दो नास्ति उपपुस्तके ।

(४)—प्रातीतिकत्वे गति समसत्तयो इति पाठो उपपुस्तके ।

(५) कपालघटयो कार्यकारणत्वस्य प्रातीतिकत्वे इति उपपुस्तके ।

न्यायरत्नावली ।

न्तिभिः स्वीक्रियत' इति । यत्रापि तादात्म्यप्रत्ययमात्रे भेदसमा-
नाधिकरणतादात्म्यत्वेन तादात्म्यस्य ससर्गतया भानमिति सयु-
क्तिकमुक्त चन्द्रिकायाः भेदाभेदवादप्रस्तावे प्रथममिथ्यात्वलक्षण-
विचारे, तथापि कार्यकारणभावाद्यज्ञानदशाया तादात्म्यप्रत्ययेना-
त्यन्ताभेदज्ञानात् न भेदज्ञानम्, (१) तथाहि-कपालद्वय घट इ-
त्यादिप्रत्यये विषयः न घटत्वादिक जातिः, किन्तु कपालद्वय-
त्वादिकमिति ज्ञायते । तथा चात्यन्ताभेदे सति ससर्गाभावा(२)द्-
भेदोऽपि न ससर्गः उक्तप्रकारः । न चैव 'घटो घटः' 'तद्घटस्तद्घट-
वानि'त्यादाविव 'घटो नील' इत्यादावपि भ्रमत्वव्यवहार स्यादिति वाच्यम्, माम्याभावात् । 'घटो नील' इत्यादौ घटे औपाधिको
भेदो भाति, घटत्वे नीलत्वस्य यो भेदस्तस्यैव घटानुयोगिकत्व-
नीलप्रतियोगिकत्वाभ्या प्रातीतिकाभ्या ज्ञानात् । (३) व्यावहा-
रिकोऽपि भेदः ताभ्या विशिष्टेन रूपेण प्रातीतिक इति विवेका-
(४)द्भेदविषयके 'घटो नील' इत्यादौ भ्रमत्वव्यवहारः । उक्तवि-
वेकाभावे तूक्तभेदस्य व्यावहारिकत्वग्रहान्नोक्तज्ञाने भ्रमत्वव्यव-
हार । 'तद्घटस्तद्घट' इत्यादौ तु भेदस्य प्रातीतिकत्वग्रहे नोक्त-
विवेकापेक्षा, औपाधिकत्वाभावादिति तत्र तत्काले सदैव भ्रमत्व-
ग्रह, तथा च 'घटो नील' इत्यादौ भ्रमत्वव्यवहार इष्ट एव,
म च 'तद्घटस्तद्घटानि'त्यादिस्थलीयभ्रमत्वव्यवहारेण न तुल्य,
'विशिष्टसत्ता सने'त्यादावपि विशिष्टसत्तात्वस्य यो भेदः, त-
स्मिन् शुद्धमस्वानुयोगिकत्वेन व्यावहारिकेण विशिष्टमत्ताप्रतियोगि-
कत्व प्रातीतिक कल्पितम् । घटाकाशमटाकाशयोस्तु औपाधिको-

(१) तदाहि इति घण्टाके ।

(२)—अत्यन्ताभेदोऽपि न ससर्ग किन्तु प्रकार इति पाठो घण्टाके ।

(३) तथाच व्यावहारिकोपीति घण्टाके ।

(४)—विवेकादुक्तभेदविषयके इत्यादि घण्टाके ।

शुक्तिरजतादिवदध्यस्तस्य

तत्तादात्म्याभावानुप

न्यायरत्नावली ।

ऽपि भेदा व्यावहारिकः । घटपटयास्तादात्म्याभावेन व्यावहारि-
 न्यास्तादात्म्यभेदयोः विरोधस्य दूषणस्याभावात् । न च तादा-
 त्म्य भेदो वा व्यावहारिक इति विनिगमकशून्यमिति वाच्यम् ।
 तादात्म्यान्यथानुपपत्त्या भेदस्य कल्पनीयतया तादात्म्यादेरुपजी-
 व्यत्वेन प्रावलयस्यैव व्यावहारिकत्व प्रयोजकत्वात् । एव च 'घट-
 स्मन्नि'त्यादिप्रतीतेस्तादात्म्याशे प्रमात्वेऽपि भेदाशे भ्रमत्व तद्य-
 वहारश्च । वस्तुतो विशेषणाभिन्नतया ज्ञापमाने विशिष्टे तादात्म्येन
 विशेषणप्रकारकज्ञानत्व विशेषणाशे तादात्म्येन प्रमात्वम्, न तु
 विशेषणभेदसमानाधिररणतादात्म्यमसर्गकत्वघटितम् । तथा च
 विशेषणविशेष्ययोर्भेदाग्रहकाले न तादात्म्यप्रमा, तस्याभेदविषय-
 क्तानियमेन भ्रमत्वानियमश्च, ज्ञानान्तरेण भेदग्रहेऽपि तादात्म्य-
 प्रमामम्भवाटिति ध्येयम् । प्रातीतिकभेदप्रतियोगित्व च न परि-
 छिन्नत्वम्, प्रातीतिकध्वसप्रतियोगित्वस्यापि तत्त्वापत्तेरिति भा-
 वः । ननु 'घटस्मन्नि'त्यादिप्रत्यये सत्ताजातेः समवायो भाति,
 न तु सद्वृत्तादात्म्यम्, अतो दृश्यमात्रे सद्वृत्तभेदस्य व्यावहारि-
 कत्वमेवेत्यतोऽधिष्ठानेत्यन्तमुक्तम् । द्वैतस्य-दृश्यस्य, मित्यात्वेन-
 सद्वृत्ताननिवर्त्यत्वेन । रजतादिवत्-रजतादेरिव । अ-यस्तस्य-
 सद्वृत्तज्ञानमूलकभ्रमविषयस्य । अधिष्ठानेति । कारणीभूताज्ञाना-
 श्रयस्यर्थः । यथा 'शुक्तिरजतादे' शुक्तिज्ञाननिवर्त्यत्वरूपमित्या-

नारायणी ।

यस्यत्यर्थं, मित्यात्वेन-अधिष्ठानज्ञाननाशयत्वेन, शुक्तिरजतादिवत्-शुक्ति-
 रजतादेरिव, अध्यस्तस्य-अधिष्ठानाज्ञानवृत्तभ्रमविषयस्य, घट स्मि-
 न्नित्यादिप्रतीत्या सद्युक्तितादात्म्यविशिष्टतये प्रमितयात् । तत्तादात्म्या-
 भावानुपपत्ति-तादात्म्येनाभावे भेदस्तस्यानुपपत्ति वस्तुता-सम्भव-
 इति यावत्, तथा च वस्तुतः शुक्तिरजतादेरित्येव नैव रजतमिति भेद-

न्यायरत्नावली ।

त्वेन शुक्त्यवच्छिन्नसद्रूपज्ञानकल्पितत्वेन उक्ताज्ञानाश्रयस्येदमव
 च्छिन्नसद्रूपस्य तादात्म्येन भानम्, 'रजतमिदं मदि'ति प्रतीते
 तथा दृश्यमात्रस्य ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वरूपमिथ्यात्वेन सद्रूपज्ञानक-
 ल्पितत्वात् सद्रूपतादात्म्येन भानम्, 'घटस्सन्नि'त्यादिप्रतीतेरज्ञा-
 नस्य स्वाश्रयतादात्म्यवैशिष्ट्यैव दृश्यरूपेण परिणामकल्प-
 नात्, अन्यथा सत्ताजात्या द्रव्यगुणकर्ममात्रवृत्त्या 'ध्व-
 सस्सन्नि'त्यादिप्रत्ययानिर्वाहात्, अनादिदृश्यानामपि अनादिस-
 त्तादात्म्यविशिष्टतयैव प्रत्ययात् । तथा च सर्वत्र सत्तादात्म्याविशि-
 ष्टतया भासमानदृश्ये सद्भेदस्य व्यावहारिकस्यासम्भवः । सद्रू-
 पेऽपि सद्रूपात्मकसत्ताधारत्वोपपादनाय कल्प्योऽपि सद्रूपभेदो
 न व्यावहारिकः, विचारदशायामेव प्रतीतेरिति भावः । ननु
 अनुमित्यादिरूपे गुरुत्वादिसिद्धगुरुत्वादौ व्यावहारिकसद्भेदसत्त्वे
 बाधकाभाव इति चेन्न । द्वैतस्येत्यादिना सिद्धत्वादित्यन्तेन 'सर्व-
 व्यावहारिकद्वैतज्ञान स्वविषयीभूतद्वैतमात्रसत्तादात्म्यविषयम् अ-
 मत्वात्, प्रतीतिरुभ्रमवदि'त्यस्य सूचितत्वात् । न चेदमनुपपन्नम् ।
 ज्ञानजनकसाग्रीमात्र सत्तादात्म्यविशेषितमेव ज्ञापयतीति नियम-
 स्थानुभवबलेन कल्पनात् । अत एव सर्वोऽपि विषय कालसम्ब-
 न्धित्वरूपसत्त्वेन भातीति भट्टाः । ज्ञानसम्बन्धित्वरूपसत्त्वेनेति
 प्राभाकराः । अत एव सद्रूपाधारत्वस्यापि पूर्वोक्तरीत्या सर्वदृश्येषु
 प्रतीतिसिद्धत्वात्सद्रूपात्यन्ताभावो न कुत्राप्यस्ति । न चोक्ताधा-
 रत्वस्य कल्पितत्वात् तद्वृत्तितदत्यन्ताभाव इव सद्रूपात्यन्ताभा-
 वोऽप्यास्तामिति वाच्यम् । शुद्धस्य सद्रूपस्यात्यन्ताभावो हि न
 प्रत्यक्षेण गृह्यते किञ्चिद्धर्मविशिष्टप्रतियोगिकाभावरूपेण तेन ग्रह-
 णात् । नाप्यनुमानादिना, व्याप्तिग्राहकतर्काद्यभावात् । प्रत्युत

पक्षोः । तेन आत्मा नाभावप्रतियोगी । अभाव
प्रतियोगिनश्च देहेन्द्रियादयः । (१)तेनाऽमी नात्मानः ।

न्यायरत्नावली ।

‘वत्त्वस्य सत्य’मित्यादिश्रुतिपीडनात् सद्रूपसम्बन्धिनि तदत्यन्ता
भावस्वीकारे सद्रूप मिथ्या स्यात् । येन हि सम्बन्धेन यत् यदि-
शिष्ट तत्सम्बन्धावच्छिन्न तस्य तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्व मि
थ्यात्वम् । तथा च सद्रूपस्याधारे आधारत्वसम्बन्धेनाभावस्वी
कारेण मिथ्यात्वापत्त्या उक्तश्रुतिः पीड्यते, आधारत्वादस्तु
दृश्यत्वादिना मिथ्यात्वानुमानमुक्तश्रुत्या अनुगृह्यते इति व्येयम् ।
असमागभावयोरित्यादिना आत्मन अभावाप्रतियोगित्व (२)स्वीकृ
त्य आत्मन इत्यादिना तत्पूर्ववाक्येन उक्तमर्थमुपसंहरति-तेने
त्यादिना । तेन आत्मनः अभावाप्रतियोगित्वग्राहकमानसत्त्वेन ।
आत्मा नाभावप्रतियोगी-आत्मत्वावच्छेदेन आत्माभावप्रतियोगि
त्वेन न गृह्यते । तेनेति । आत्मत्वव्यापकतया गृहीतं यदभावाप्रति
योगित्व तदभावत्वेन हेतुनाऽभावप्रतियोगित्वेऽनात्मत्वव्याप्यता-
ग्रहात् अनात्मरूपपक्षे वृत्तित्यग्रहाद्यानुमितिसम्भवेनेत्यर्थः ।
नात्मानः-आत्मस्वरूपत्वाभाववन्तः । यथाश्रुते आत्मभेदस्य सा
ध्यत्वे तस्य प्रातीतिकस्यैव वाच्यत्वेन देहाद्यात्मवादिन प्रति उप
न्यासानाचिन्नेन असङ्गतेः । आत्मस्वरूपत्व चात्ममात्रविषयकधी
विषयत्वम् । ननु द्वैतस्य पूर्वोक्तमिथ्यात्वे दृश्यत्वादिकमेव हेतु ,
नारायणी ।

प्रतीतिवत् प्रपञ्चभेदप्रतीतिरपि कात्पनिकप्रपञ्चप्रतियोगिककात्पनिकभे
दपरतया नेयेति भावः । उक्तार्थमुपसंहरति-तेनेति । आत्मनोऽभावाऽप्रति
योगित्वग्राहकमानसत्त्वेनेत्यर्थः । नाभावप्रतियोगी-नाभावसामान्यप्रती-
योगी । ताद्यथा किं तथाह-अभावेति । तेनेति । अभावसामान्यप्रतियोगि-
त्वेन, धर्मी-देहेन्द्रियादयः, नात्मान-आत्मस्वरूपमाभाववन्तः । यदि नात्मस्वरूप

(१) तेन तऽमी नात्मान इति ग पुस्तके ।

(२) स्थिरीकृत्य तदेतुक्त्वं आत्मन इति षपुस्तके पाठः ।

किन्तु स्वप्रकाशबोधरूपाख्ये आत्मनि अद्वैतेऽप्यनाद्य

न्यायरत्नावली ।

दृश्यत्वादिक च दृक्तादात्म्यादिरूपम्, तस्य कथं मिथ्यात्वव्याप्यता(१)प्रयोजकत्वमिति चेन्न । मिथ्यात्वव्याप्यत्व न स्याच्चत् तर्हि दृश्यत्व न स्यादिति तर्कसम्भवात् । अथ दृग्दृश्ययोस्तादात्म्यमनुपपन्नम्, तस्य दृग्दृश्याभ्यां सम्बन्धान्तर(२)काले तस्यापि सम्बन्धान्तरम् एव तस्यापीति अनवस्थानात् । तस्य ताभ्यां सम्बन्धान्तरास्वीकारे ताभ्यामसम्बद्धस्य तस्य कथं तदुभय प्रति सम्बन्धता, तथा च तत्तादात्म्यमनुपपद्यमानं सत् स्वमिव स्वप्रतियोगित्वानुपोगित्वोपहितत्वरूपेण दृग्दृश्यावपि मिथ्यात्वेन ज्ञापयतीति चेत्, एवमपि तत्तादात्म्योपहितरूपेणैव दृश इव दृश्यस्य मिथ्यात्व स्यात्, न तदनुपहितरूपेणापि दृश्यस्य । अधानुपपद्यमानदृक्सम्बन्धाधीनसिद्धिकत्वात् दृश्यमात्रस्य मिथ्यात्वम्, तर्हि वेदान्तवाक्यजज्ञानीयानुपपद्यमानसम्बन्धाधीनसिद्धिकत्वात् आत्मापि मिथ्या स्यात् अत आह—किन्तु स्वप्रकाशेत्यादि । स्वप्रकाशतादात्म्यवर्जितस्यानुपपन्नत्वेन कल्पितत्वमेवेत्यर्थः । अनुपपद्यमानस्य सम्बन्धः स्वोपहितमेव मिथ्यात्वेन ज्ञापयतीति वेदान्तवाक्यजवृत्तिज्ञानोपहितस्य मिथ्यात्वेऽपि न शुद्धब्रह्मणो मिथ्यात्वम् । न हि यत्र यत्रानुपपद्यमानमस्ति तन्मिथ्येति नियमे मानमस्ति । मिथ्योपहितं तु मिथ्यैव, मिथ्याघटितत्वात् । दृक्तादात्म्यानुपहितमपि सर्वं दृश्यरूपं मिथ्या । उक्तरीत्याऽनुपपद्यमानेन

नारायणी ।

पास्तर्हि व्यग्रहारक्षमास्ते कीदृग्विधा इत्याशङ्क्य स्वरूपमाह—किञ्चित्त्वनि । स्वप्रकाशरूपे अनिर्वचनीया एवेति योजना । सदसद्भिन्नरूपाऽनिर्वाच्यस्ते

(१) मिथ्यात्वव्याप्यता अप्रयोजकत्वादिसम्भवात् । अथ दृग्दृश्ययोस्तादात्म्यम् इत्यादि घणुस्तके ।

(२) सम्बन्धान्तरास्वीकारे इति घणुस्तके ।

निर्वचनीयाविद्याकल्पिता अनिर्वचनीया एवेति सिद्धा
न्तरहस्यम् । ननु बोधरूप आत्मोति तथाभ्युपगमात्सु-

न्यायरत्नावली ।

घटत्वादिसम्बन्धेनोपहितत्वात् । न हि दृश इव दृश्यस्य अनुप
हितं रूपमस्ति, दृश्यग्राहकप्रमाणमात्रस्य सम्बन्धोपहितदृश्यग्राह
कत्वात् निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्याप्रामाणिकत्वात् । प्रामाणिकत्वे-
ऽपि सम्बन्धमगृह्यतोऽपि तस्य (१)सम्बन्धोपहितस्य स्वरूपग्राहक
त्वेन चरितार्थत्वात् । अनुपहितरूपग्राहकत्वकल्पने गौरवात् । वे
दान्तजन्यधीविषयस्तु अनुपहितेषु, तात्पर्यानुशोधात् । तच्च स्व
प्रकाशचिदानन्दस्वरूपम्, अन्यथा स्वतःपुत्रपार्थरूपमोक्षरूपत्वानु
पपत्तेः । तथा च अनात्मानः केनापि स्वरूपेण निर्वक्तुमशक्यत्वात्
अनिर्वचनीयाः, उपहितै स्वीयसर्वरूपैः अनुपपन्नत्वात् विचारा-
ऽसद्वत्वात् मिथ्याभूता इति भावः । ननु तर्हि स्वप्रकाशे शुद्धात्मनि
न दृश्यारोपसम्भवति, अप्रकाशमान एव शुक्लादौ रूप्याद्यारोपद-
र्शनात् ; अथ अज्ञानसम्बन्धात् तत्सम्बन्ध इति चेन्न, तस्यापि
तत्रासम्भवात् अत आह-अनाद्यनिर्वचनीयेत्यादि । इदमा-
त्राकारमनोवृत्तिनिर्गमनात् शुक्लादौ साक्षिरूपप्रकाशसम्बन्धे सति
(२)अज्ञानसम्बन्धेन रूप्याद्यारोपात् प्रकाशमानेऽप्यात्मनि अज्ञा-
नात् दृश्यारोपसम्भवः । न च दृष्टान्तेऽप्यसम्भवः, अज्ञानस्या-
नादित्वात् अनिर्वचनीयत्वाच्च । प्रमाणजन्यज्ञानरूपेणैव प्रकाशो-
नाज्ञानस्य विरोधः, न तु चित्प्रकाशेन । मन्ददीपान्धतमसयोरिव

नारायणी ।

हेतुमाह-अविद्याकल्पिता इति । ननु स्वप्रकाशे, अज्ञानसम्बन्ध एव कथं ?
तत्राह- अनाद्यनिर्वचनीयेति । अनिर्वचनीयत्वादिभिन्नसत्ताकाऽविद्यास-
म्बन्धा घटत एव लोकैषि समसत्ताकप्रकाशाप्रकाशयोरेव विरोधदर्शना-
दिति भावः । आत्मनो बोधरूपत्वमिति पक्षेऽयमिवास्ति प्रतिक्षिपति-
नन्विति । सुप्तोत्थितस्य-म्यापानन्तरमुत्थितस्य जाग्रत पुरुषस्य मूढोहमा

(१) सम्बन्धोपहितदृश्यमाहकत्वेनेति षष्ठ्युक्ते । (२) सत्यपीषि षष्ठ्युक्ते ।

पुसौ च बोधाभावात् गाढं मूढोऽहमास न किञ्चिद्वेदि-
पमिति सुसोत्थितस्य परामर्शात् कथमव्यभिचारिता
तस्येत्याशङ्क्याह—सुपुण्येकसिद्ध इति । अयमर्थः । आ-
त्मनः सुपुससाक्षित्वान्न तत्र तदभावः । अन्यथा मूढो

न्यायरत्नावली ।

तयोः स्वीयसर्वकालेषु मिथ्यं समुत्थैयवोपलम्भात् । अयापि
तयोर्विरोधः स्यात् यद्यज्ञानमुत्पद्येत् । न ह्यन्यतममपि कृतमन्द-
द्वीपे गृहे उत्पद्यते । अयापि महालोकतममोरिव सममत्ताकत्वे वि-
रोधः स्यात्, अज्ञानं तु विचारामदत्वेन मिथ्याभूतं न परमार्थ-
चित्तप्रकाशसममत्ताकमिति भावः । सुसोत्थितस्य सुपुण्युत्तरं
जाग्रतः पुरुषस्य अवेदिपमिति परामर्शादिति योजना । पराम-
र्शात्—स्मरणात् । अव्यभिचारिता—अभावापतियोगिता । सुपु-
ष्ठीति । मनोऽवच्छिन्नजीवस्य ब्रह्मणो वा स्वप्राध्यासोपादानत्वे
मनोलयसाहेनं तद्विषयकमवस्थाज्ञानं सुपुष्ठीः, युद्धब्रह्मण एव त-
दुपादानत्वे(१) तद्विषयकमूलाज्ञानमेव मनोलयमहितं सा । तत्र
पक्षद्वयेऽपि (२)गाढमूढोऽहमिति मूलाज्ञानस्योल्लेखः । आद्यपक्षे न
किञ्चिद्वेदिपमित्यनेन स्वप्रापादानाज्ञानस्य मनोऽवच्छिन्नचिद-
ज्ञानस्येव व्यावहारिकमपञ्चविषयकत्वस्वीकारादिति । अन्यथा

नारायणः ।

समिति प्रत्ययस्याज्ञानपरतानिरासायाह—न किञ्चिदज्ञा-
तवानित्यर्थः । धान्वर्यज्ञानस्य न नयेऽभावेन्यात् ज्ञानाभावात् एव प्रती-
तेविषय उचित इति भावः । परामर्शात्—अनुमिते । (३)जन्यज्ञानसामग्ल-
भावादिरूपहेतोरिति शेषः । अव्यभिचारिता—अविनाशिता । अयमर्थ इति ।
सुपुतेन न्यापानकेन एकेन मुष्येन असाधारणप्रमाणभूतेन सिद्धो-
निरिचत इति मूलार्थः । सुपुष्ठीति । सुपुष्ठीविषयकानुभवरूपत्वादित्यर्थः ।

(१) तदुपदानत्वे तु इति घुमुक्तेः ।

(२) गाढं मूढोहमित्यनेन मूलज्ञानस्योल्लेख इति घुमुक्तेः ।

(३)—अनुमिते अनुमितिवन्वहनेन्येदपि सुपुष्ठीके मुख्यः ।

ऽहमासमिति परामर्शानुपपत्तेः । मातृमानमितिमेयानां

न्यायरत्नावली ।

न किञ्चिद्वेदिपमिति सर्वव्यावहारिकविषयकाज्ञानस्मृतेरनुपपत्तेः ।
वस्तुतो घटादिव्यावहारिकपदार्थानां सुषुप्तौ जागरकालीनेन
अज्ञानान्तरावृत्तत्वेन प्रकाशाप्रसक्ते स्वप्नेत्वज्ञानविषयत्वास्वी
कारऽपि जीवेशचिदज्ञानसम्बन्धादां जागरे मदा भानेन प्रकाश
प्रसक्तेः स्वप्नेत्वज्ञानविषयत्वावश्यकत्वात्, चार्तिकमते जीव
स्यानावृत्तमाक्षितादात्म्येनेशस्य साक्षित्वेन च तयोर्भेदस्य च अना
वृत्तत्वेन साक्षिभास्यत्वप्रसक्तेः 'न किञ्चिद्वेदिप'मित्यनेनोक्तभेदा-
दिविषयकतया मनोऽवच्छिन्नचिदज्ञानस्योच्छेदः, न तु घटादिवि
षयकतयापि । द्वितीयपक्षे (१) तु मूढोऽहमामित्याकार मूढाज्ञान
विषयकस्मरणम् । न किञ्चिद्वेदिपमित्याकारं तु उक्तभेदादि
विषयकस्य सुषुप्तावनुभूयमानस्य स्वप्नानुपादानस्यापि अज्ञानाव
स्थाविशेषस्य स्मरणमिति ध्येयम् । अन्यथेति । सुषुप्तिरूपाज्ञा
नविषयकमाक्षिण, सुषुप्तिकालेऽनङ्गीकार इत्यर्थः । ननु सुषुप्त्या
काराया अविद्यावृत्तेरेव तादृशस्मृतिहेतुत्वसम्भवेन किं सुषुप्तिका
लीनसाक्षिस्वीकारेण तत्राह—मातृमानमितिमेयानामिति ।
ज्ञातृज्ञानकृष्णज्ञानज्ञेयव्यक्तीनां—व्यभिचारित्वेऽपि—साक्षिसम्बन्धे

नारायणी ।

तत्र—सुषुप्तौ तदभाव—ज्ञानसामान्याभाव । यत्किञ्चिद्व्यक्तं सामान्याभा
वत्रिघटकात् तथाच निरुक्तानुमान वाच्य इति भावः । तत्र प्रागे प्रमाण
माह—अन्यथेति । सुषुप्तावनुभवानङ्गीकार इत्यर्थः । परामर्शानुपपत्ते
(२) स्मृतिं प्रत्यनुभवस्य हेतुत्वात्तदानीमनुभव त्रिनोत्थितस्य स्मृत्यम
म्भवादिति यावत् । तदानीं फलप्रमाणादिसामग्यभागात्कथमुभवस्त
त्राह—मातृमानेति । प्राणाद्यवधानकरणवृत्तिज्ञेयव्यक्तीनां (३) व्यभिचारित्वेऽपि

(१) न किञ्चिद्वेदिप'मित्याकारस्योक्तभेदादिविषयकस्य सुषुप्तावनुभूयमानस्य
इति घपुस्तके । (२) परामर्शानुपपत्ते स्मरणानुपपत्ते स्मृतिं प्रतीयादिपाठं वपुस्तके ।

(३)—व्यक्तीनामित्यर्थः । व्यभिचारित्वेऽपि—तदा विद्यमानाभावप्रतियोगित्वेऽपि तद्भा
वामावसाक्षिण ज्ञानादिभावामावयोर्भावकस्य इति वपुस्तके पाठं युक्तव्यमी ।

व्यभिचारित्वेऽपि तद्भावाभावसाक्षिणः कालत्रयेऽप्य

न्यायलावटी ।

कचित्काले अभावेऽपि कालत्रये—ज्ञानादेः पूर्वकालस्थितिकालनाशकालेषु । कालत्रयाव्यभिचारित्वे (१) हेतुमाह—तद्भावाभावसाक्षिण इति । ज्ञानादिस्वरूपतद्भावभासकस्येत्यर्थः । यथा प्रति-
कर्मव्यवस्थाया वक्ष्यमाणगीत्या देहस्थविषयस्यतद्व्येपा मनोवृत्ति
भागावच्छिन्न(२)प्रमातृप्रमाणरूपत्वम्, तथा सृष्टुर्ज्ञानो मनोवृत्त्यभावेन
प्रमाणाप्रभावेऽपि अविद्याविशिष्टा चित् ज्ञानी, अविद्यावृत्त्यव
च्छिन्ना ज्ञान तत्करणावच्छिन्ना ज्ञानकरण विषयोपदिता ज्ञेयति
ज्ञानादिमात्रकोऽनुभवोऽवश्य वाच्यः । न ह्यविद्यावृत्तिरनुभव
येन तर्पेव (३) स्ववृत्तिर्वाच्या, अस्वप्रकाशरूपत्वेन स्यप मन्दिग्र
त्वेन सृष्टुष्याथर्थाभाषकत्वात् । तदुक्तम्—

अमत्यक्षप्रकाशस्य नार्थदृष्टिः प्रति ज्यति । इति ।

अस्वप्रकाशज्ञानवादिनोऽर्थप्रकाशो नोपपद्यत इत्यर्थः । ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्व च ज्ञानविषयत्व विनैव सशयादिविषयत्वायोग्यविप्रमानस्वरूपकत्वम् । अत एवाक्त तार्किकादिभिरपि 'न हि जानन्नेव जानामि न वेत्याप्रनुभवति' । इयास्तु विशेषः—यत्तार्किकादिमते ज्ञानस्य स्वाभाववस्वज्ञाने प्रतिबन्धकत्वात् सशयाप्रविषयत्व मन्मते त्वनावृत्तत्वादिति । अत एव तन्मत तादृशप्रतिबन्धककल्पना(४)द्वयम् । सशयादिक प्रति मन्मते नरादयः ।

तद्भावाभावसाक्षिण — ज्ञानादिरूपभावतदभावाभावस्य, कालत्रये—जागरणव्यवस्थाप्रये, अव्यभिचारान्—अप्रतिनाशात् । तथाच न्यायवाग्मवर्तिमासकत्रयादीहृतस्य साक्षिणस्य ज्ञानी सत्त्वान्न सामास्यभावेपि

(१) हेतु विशेषणमाह इति ६पुस्तके ।

(२) मनो वृत्तिभाववच्छिन्नवृत्तत्वाना प्रमातृप्रतिप्रमाणरूपत्वमिति ६पुस्तके ।

(३) स्थितिवन्देति ६पुस्तके । (४) कल्पनात्परवर्द्धमिति ६पुस्तके ।

व्यभिचारात् । ननु प्रमाश्रयः प्रमाता स एव कर्ता भो

न्यायरत्नावली ।

आवरणस्य हेतुत्वं तन्मते विशेषादर्शने(१) हेतुत्वस्य स्थाने इति न गौरवकरम्, प्रत्युत विशेषादर्शनं व्याप्यतया ज्ञातस्य निश्चयाभावः । तत्र चाज्ञानत्वजातिरूपादावरणत्वाद् गुरुतरम् । गृहीताप्रामाण्यरूपाहार्यस्याव्याप्यवृत्तिविषयकत्वेन गृहीतस्य च निश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वात्तदन्वयत्वेन निश्चयो विशेषणीयः । ज्ञानस्य स्वरूपसतः प्रतिबन्धकत्वेऽपि तादृशनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वमावश्यकम् । घटादौ तादृशनिश्चयसत्त्वे 'घटज्ञानवान्न वे'ति तादृशमशया नुदयात् । आवरणं तु तादृशनिश्चयविषयेऽप्यस्तीति तत्र सशयादिकं स्यादेवेति केवलरूपेण हेतुरिति मे लाघवम् । ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेण स्वेन वा प्रकाशपत्त्वे तु अनवस्थाऽऽत्माश्रयगौरवादि-कम् । 'माक्षात्करोमि जानामि अनुभवापी'त्यनुगताकारबुद्धौ एकस्यैवानुभवस्य भानात् वृत्त्यविषये सुखादौ 'सुख जानामी'त्यादि-प्रतीत्ये(२) न वृत्तीनामनुभवत्वम् । तस्मादेकस्य भानस्य तादात्म्यात् तदन्वेषु सर्वेषु भानीतिव्यवहारः । तस्य चानुभवस्य अनुभवाविषयत्वेऽपि नालीकत्वापत्तिः, वेदान्तवाक्यजन्यप्रमावृत्तिविषयत्वात् कालादिसम्बन्धाच्च । तस्मिन्नुक्तव्यवहारस्तु (३)स्वरूपेणैव, न त्वनुभवान्तरापेक्षः । घटाद्यभावे तद्व्यवहार इव तदन्वयाभावा-नपेक्षः । तथा च विषयतामन्वयेन उक्तव्यवहार प्रति अनुभव-व्यक्तेः तादात्म्येन हेतुत्वमुक्तव्यवहारपूर्वकालीनत्वाविशिष्टाया

नारायणी ।

वाचिदनुपपत्तिरिति भावः । मानुमि न सर्वमाश्रिये तार्किकप्रमाकरौ

(१) विशेषादर्शने हेतुत्वस्य स्थाने इति गौरवकरं प्रत्युत विशेषादर्शनं ज्ञानस्य निश्चयाभाव इति षण्णुस्तके ।

(२)—प्रतीत्ये वृत्तीनामनुभवत्वं च इति षण्णुस्तके ।

(३)—तत्स्वरूपेणैव इति षण्णुस्तके ।

क्ता प्रदीपवत्स्वपरमाधारणसर्वभासकश्चेति न घटादि
वत्साक्षिमापेक्ष इति चेन्न । विकारित्वेन स्वविकारसा-

न्यायरत्नावली ।

तद्वक्तौ तद्वक्तेस्तादात्म्यसत्त्वात् कार्यवति स्वस्मिन्नपि कारणस्य
मन्वम् । सर्वस्यैव हि कारणस्य कार्यमाकालीन एव कार्योपलक्षि
ते सत्त्वमपेक्ष्यते । कार्यमाकालीनत्वावच्छेदेन हि यत्र यद्वर्तते,
तत्कार्यमाकालीन एव तत्र वर्तते इति नियमादिति भावः । प्रभा-
करमतमाशङ्कते-नन्वित्यादि । प्रमाश्रयः—ज्ञानाश्रयः । प्रमाता—
ज्ञाता । प्रदीपवदिति । यथा दीपः स्वस्य स्वप्रभामयुक्तस्य च
व्यवहारजननरूपावभासने नान्यापेक्षः, विषयतासम्बन्धेन घटा
दाविषयसमवायेन ज्ञातरि तादात्म्येन स्वस्मिन्(१) घटज्ञानस्य स-
म्बद्धतया तेषु व्यवहारस्य तत एवोत्पत्तिसम्भवात् । तथा च सुषु
प्तौ (२) अविद्यासुखवृत्तिरूपज्ञानस्वीकारेऽपि तन्साक्षिस्वीकारो
निर्युक्तिकः । 'जानामी'त्यनुगताकारधीस्तु विषयतिपक्षा । न ह्यनु
गताकारबु(३)द्वयर्थमेक वस्तु स्वीक्रियते, अतिप्रसङ्गादिति भावः ।
विकारित्वेन—परिणामित्वेन । स्वविकारसाक्षित्वानुपपत्तेः—स्व
परिणामविषयकज्ञानवत्त्वानुपपत्तेः । सुखादिरूपेण परिणतस्य प्र-
नारायणी ।

प्रतिक्षिपत —नन्विति । प्रमाश्रय—प्रमाणजन्यज्ञानाश्रय । ज्ञानवत एव
कर्तृत्वसम्भवादाह—स एवेति । कर्तृत्वभोग्यत्वयोः सामानाधिकरण्यमु-
चितमित्यभिप्रेत्याह—कता भोक्तेति । स्वपरेति । स्वस्य आश्रयस्य परस्य
ज्ञानघटादेश्च वृत्तिद्वारा व्यवहारजनक इत्यर्थः । न साक्षिसापथो—न
स्वभिन्नानुगताभासकव्यन्तरसापेक्षः । भासकत्वेनान्यव्यक्तिसापे-
क्षत्वाभावे दीपो दृष्टान्त व्यतिरेकेण घट इति विप्रेकः । तथाच न
(४) सुषुप्तावनुभव प्रामाणिक इति भावः । समाश्रयते—विकारित्वेनेति ।
तार्किकप्रभाकरोभयमते कर्तृत्वादिरूपधर्मवत्त्वेनत्यर्थः । स्वविकारेति ।

(१) स्वस्मिन्नेव स्वपदकज्ञानस्येति घपुस्तके । (२) अविद्यावृत्तिरूपेति घपुस्तके ।

(३)—बुद्धयर्थमेव वस्तु स्वाक्रियते अतिप्रसङ्गापत्तेरिति भावः इति घपुस्तके ।

(४) सुषुप्तके न इति नास्ति ।

क्षित्वानुपपत्तेः दृश्यस्य द्रष्टृत्वाभावात्(१)प्रमातुश्च प

न्यायरत्नावली ।

मातु सुखादिरूपापत्या पूर्वरूपोच्छेदेन पूर्वरूपस्य न सुखादिप्रमा-
तृत्वसम्भव इति भावः । अथवा विकारित्वेनेत्यादि-भिन्नका-
लीनसुखादिरूपनानापरिणामित्वरूपापन्नत्वेन तादृशपरिणामानु-
प्रति द्रष्टृत्वानुपपत्तेः एकस्य भिन्नकालीन(२)परिणामद्रष्टृत्व प्र-
त्यभिज्ञायते 'योऽहं पूर्वं सुखमन्वभूव सोऽहमिदानीं दुःखमनु-
भवामि'इत्यादिप्रत्यया(३)च्च पूर्वापरकालीनमेक द्रष्टार विनाऽनु-
पपन्नम्-त्वन्मते च न द्रष्टुरेकत्व सम्भवति, विकारित्वेन नाना-
रूपापन्नत्वादिति भावः । ननु प्रमातुरेकदेश एव सुखादिरूपमाप-
द्यते, तथा च तदीयपूर्वरूपस्यापि विद्यमानत्वेन द्रष्टृत्वोपपत्तिः ।
अत एवोक्तप्रत्यभिज्ञाप्युपपद्यते तत्राह-दृश्यस्य द्रष्टृत्वानुपप-
त्तेरिति । दृश्यस्यानुभवाविषयत्वेन भासमानस्यानुभवाश्रयत्वमा-
त्रानुपपत्तेः । ननु 'अहं सुखमनुभवामी' तिथिया प्रमाश्रयत्वेनैवाह-
मर्थो भाति न प्रमेयतया तत्राह-प्रमातुश्च परिणामित्वेन दृ-

नारायणी ।

स्वाश्रितकर्तृत्वादिधर्मानुसन्धातृत्वासाम्भवात् । घटत्वाद्यनाश्रयस्यैव घ-
टत्वादिविशिष्टानुसन्धातृत्ववत् कर्तृत्वादिरहितस्यैव कर्तृत्वाद्यनुसन्धा-
तृत्वसम्भवादिति भावः । ननु स्वस्यन्याप्यभिन्नं प्रत्येव भासकत्वे भा-
स्यधर्मानाश्रयत्वनिषेध अन्यथा दोषस्य स्वीयरूपादिभासकत्वानुपपत्ति-
रत आह-दृश्यस्येति । दृग्विषयस्य ज्ञानभिन्नस्य जडस्येति याचत् । द्रष्टृत्वा-
भावात्-सविषयकमानाश्रयत्वाभावात् । तथाचाहमर्थो न द्रष्टा दृश्य-
त्वाद्दृष्टवदित्यनु(४)मानाद् द्रष्टृत्वाभावसिद्धेर्दोषादावपि ग्राहकज्ञानाश्रय-
स्य तृतीयत्वेन तद्द्रष्टृत्वान्तादभिमतसिद्धेश्च नाहमर्थस्यैव द्रष्टृत्वेति भावः ।
नन्वहमर्थस्य अहं जानामीत्याश्रयत्वेन भानात् दृष्टिकमत्वरूप दृश्यत्वमे-
वालीकम्, अत कथं तेन घटादेश्ये द्रष्टृत्वाभावसिद्धिस्तत्राह-प्रमातुश्च-
ति । अहमर्थस्येत्यर्थः । परिणामित्वेन-प्रमाणजन्यवृत्त्याश्रयत्वेन

(१)-द्रष्टृत्वानुपपत्तेरिति गणुस्तके । (२)-भिन्नकालीननानापरिणामेत्यादि षणुस्तके ।

(३)-प्रत्ययात् । तच्च पूर्वेत्यादि षणुस्तके । (४)-इति प्रत्ययानुमानात् इति सणुस्तके ।

रिणामित्वेन दृश्यत्वात् एकस्य(१) कूटस्थस्यैव सर्वसाक्षि

न्यायरत्नावले ।

इयत्वादिति । प्रमातुरपि बीजादिवत् नानाविधभिन्नकालीनप-
रिणामाश्रयतयाऽनुभवविषयत्वस्वीकारादित्यर्थः । 'अहं सुखी'त्या-
द्यनुभवस्य सुखादिविशिष्टप्रमातृविषयत्वात् प्रमाश्रयत्वमात्रमहमर्थ-
स्येति वक्तुमशक्यम् । किं च प्रमाविषयत्वमेव तत्र वाच्यम्, न-
न्वाश्रयत्वम्, उक्तमत्यभिज्ञाया (२) विकारिण्यनुपपत्तेः पूर्वरूपस्य
उत्तररूपनादात्म्यात्तदुत्पत्तिविनाशाभ्यां तदुत्पत्तिविनाशशक्ते-
रिति भावः । ननु प्रमाता न परिणामी आरम्भत्रादस्यैव स्वी-
कारेण निर्विकारस्यापि प्रमासुखादिसमवायित्वस्वीकारादित्या
शङ्का धर्मधर्मिणोस्तादात्म्यानुभवात् धर्मस्योत्पत्तिविनाशाभ्यां
धर्मिणस्तावदत्र वाच्यौ, तदुक्तम्—

उपयन् उपयन् धर्मो विकरोति हि धर्मिणम् । इति ।

उपयन् जायमानः, अपयन् विनश्यन् विकरोति उत्पत्तिविना-
शभाजं करोतीत्याशयेन उपसहरति—एकस्येत्यादि । एकस्य—स

नारायणी ।

दृश्यत्वात्—स्वातिरिक्तस्वप्रकाशसविद्रिपयत्वात् । प्रमाणजन्यज्ञानसा-
पेक्षस्य स्वप्रकाशत्वायोगात् अत्रेद्यत्वे च शशशृङ्गादिवदलोकत्वापत्तेः,
स्वयवहारायाहमर्थस्य स्वानिरिक्तस्वप्रकाशसविद्रिपयत्वमावश्यकमिति
भावः । ननु तथापि न तत्रेष्टसिद्धिः स्वाश्रितज्ञानस्यैव स्वप्रकाशसविद्रु-
पवादीकारात् तेन दृश्यत्वद्रष्टृत्वयोरभयोरपि समावेशो प्राथक्या
वादित्यत आह—एकस्यैवेति । सजातीयभेदरहितस्यैवेत्यर्थः । कूटस्थस्य-
कूटे प्रपन्वेऽधिष्ठानतया स्थितस्य । सर्वसाक्षित्वात्—सर्वपदार्थविषय
कमानरूपत्वात् । अहमर्थवृत्तेर्जडकार्यत्वेन घटादेरिव स्वतः स्फूर्तिम-
त्त्वस्य कर्तृकर्मविरोधेन सविषयकत्वस्यानवगम्यानात् । चूत्प्रपन्वेद्य
त्वस्य चाऽयोगात् । लाघवात्सर्वज्ञमाधिष्ठानतया स्फूर्तस्यैकस्यैव प्राप्ति-
करिणः (३) प्रमात्रादिसाधारणसर्वसाक्षित्वकल्पनमुचितमिति भावः ।

(१) एकस्यैव कूटस्थस्येति नारायणोमम्भन पाठः ।

(२) विकारिणोऽनुपपत्तेरिति घटुस्तके ।

(३)—अविकारिणः सर्वसाक्षित्वकल्पनमिति सधुस्तके पाठः ।

न्यायरत्नावली ।

वदृश्यानुस्यूतस्य । तत्र हेतुः—कूटस्थस्येति । स्वसमसत्ताक रूपान्तरमापद्यते यः तदन्यस्येत्यर्थः । एवकारात् प्रमाता सुखादिरूप स्वसमसत्ताकपरिणाममापद्यमानो न साक्षीत्यर्थः ; ननु गुणादिधर्मस्य धर्मिणि तादात्म्यमेव सम्बन्धः न तु समवायारूपः तदन्य इत्यत्र का युक्तिरिति चेदत्रोच्यते । यत्र यत्र समवायः साधारण्यैरुच्यते तत्र तत्र तादात्म्यमेव युक्तम् । तथा हि—सयोगविशेषयुक्त कपालद्वय घटः, शाखादिसमुदाय एव सन्निवेशविशेषयुक्तो वृक्ष इत्यनुभवात् तादात्म्यान्यसम्बन्धो न लौकिकानुभवविषयः । 'इह कपाले घट' इत्यादिधीस्तु न लोकानां स्वाभाविकी किन्तु (१)तार्किककल्पनामात्रम्, न ततोऽर्थसिद्धिः अतिप्रसङ्गात् । किञ्च (२)नीलादिगुणस्य घटादौ तादात्म्यस्वीकारे 'घटो नील' इत्यादिसर्वज्ञाने घटादौ नीलादिगुणस्य तादात्म्यसम्बन्धेन विशेषणता, न तु समवायेन, तस्यैवासिद्धत्वात् । तथा च 'घटो न नील' इत्यादिज्ञाने नीलादिगुणभेदस्यैव विषयत्वम्, न तु नीलादिसमवायिभतियोगिकभेदस्येति नीलादिगुणतादात्म्यधीतद्भेदधियोः 'घटो नीलगुणात्मकः, घटो न नीलगुणात्मक' इत्याकारकयोरेव विरोधित्वं कल्प्यते, सर्वैरेव स्वीकारात् ; न तु नीलसमवायितादात्म्यधीनीलसमवायिभेदधियो', (३)अर्लीकत्वात् । तथा च लाघवम् । अपि च नीलादेस्तादात्म्यसम्बन्धेन घटादौ विशिष्टबुद्धेः प्रति घटादौ नीलादिगुणभेदविशिष्टबुद्धेर्विरोधित्वं त्वया मया च कल्प्यम्, त्वया तु समवायेन तत्र तद्विशिष्टबुद्धौ समवायेन यो नीलादिगुणात्पन्ताभावः तद्विशिष्टबुद्धेर्विरोधित्वं वाच्यमिति' ममवा

(१) तार्किककल्पनामात्रम् । न च ततोऽर्थसिद्धिरिति प्युक्तं ।

(२) नीलादिघटादाविति गुणस्येत्यावश्यकम् ।

(३)—भेदधियोस्तयोर्लीकत्वादित घपुस्तके ।

न्वात् । ननु(१) एकः कूटस्थो निर्धर्मकः साक्षी नाद्रियते

न्यायरत्नावली ।

यतद(२)त्यन्ताभावतद्भानतद्विरोधित्वादिकल्पने तु तत्र महागौरवम्, तस्मात् कपालघटादिसम्बन्धेषु तादात्म्यत्वरूपोऽखण्डधर्म एव कल्प्यते । 'द्रव्य घट' इत्यादिधीस्थले सम्बन्धनिष्ठतया क्वृत्वात् । न तु समवायत्वरूपः, क्वाप्यक्लृप्तत्वात् । 'अहं सुखी'-त्यादावपि तादात्म्यादिमम्बन्धः सुखादेर्वृत्तिनियामकः कश्चित् संयोग इव । तथा 'घटे रूपमि'त्यादिधीस्तु लोकानां वर्तते एव, तत्रापि तादात्म्यरूपादेः वृत्तिनियामकमिति ङिक् । ननु प्रमाश्रयस्यैव लोके साक्षित्वेन व्यवहारात् एकरूपकूटस्थस्य साक्षित्वं न युक्तम् । न च प्रमाश्रयस्य प्रमेयत्वे विरोधः, गमने गन्तुरिव प्रमाया प्रमातुः, कर्मत्वामम्भवादिति वाच्यम् । प्रमोपाहितप्रमाविशिष्टरूपेण(३) एकरूपापि प्रमातृत्वप्रमेयत्वोभयोपपत्तेः । अत एव प्रमाया अपि प्रमेयत्वम्, अयन्ताभेदे सम्बन्धास्वीकारेऽपि प्रमात्वोपाहितप्रमात्वाविशिष्टरूपभेदेन विषयत्वोपपत्तेः । न च विकारिणि प्रमातरि नानारूपे उक्तप्रसभिज्ञानुपपत्तिरिति वाच्यम् । सुखादिपरिणामात्मकतया नानात्वेऽपि स्वरूपेण प्रमातुरेकत्वात् । एव च स्वविषयकजन्यप्रमया धर्मव्यवहारोपपत्तौ तदन्यनित्यज्ञानरूपे साक्षिणि मानाभाव इति शङ्कते-एक इत्यादि । निर्धर्मकप्रमादिधर्मशून्यः । एकादिपदे श्लिष्टम् । एको न साक्षी किन्तु

नारायण ।

साक्षिश्चविरुद्धैकत्वकूटस्थत्वञ्च न साक्षित्वं न युक्तिमहं नवा(८)शास्त्रसिद्धमित्याशङ्कते—एह इति । एक अद्रिनीय भानसामग्रा रहित इति यावत्, कूटस्थोऽपरिणामी निर्धर्मकः साक्षित्वादिधर्मरहितः । प्रामाणिकत्वान्—युक्तिशास्त्राद्यमोचरत्वात् । प्रामाणिकत्वोक्ति श्रुत्यपरिज्ञान

(१) नन्वाह खण्डपुस्तक्योनस्ति ।

(२)—समवायतद्वान्निष्ठतया तेषां घणुस्तके ।

(३) रूपभेदेनेति घणुस्तके । (४)—युक्तिषट्साक्षिसिद्धमिति घणुस्तके पाठः ।

अप्रामाणिकत्वादिति चेन्न । 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं
तस्य भासा सर्वमिदं विभाति, न दृष्टेर्द्रष्टार पश्येः अ-
दृष्टो द्रष्टा, नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे'त्यादि षडता वेदान्त

न्यायरत्नावली ।

द्वौ त्रयो वा । कूटे कपटे साक्षित्वे यस्तिष्ठति, यो वा धर्मशून्यः,
स न साक्षी, धर्मशास्त्रे तथाक्तत्वात् इति श्लेषः । भान्तम्-अपरो-
क्षव्यवहारविषयम्, अनु-आश्रित्य । किं दृग्दृश्ययोस्महापरोक्षता-
व्यवहारमात्रं विवासितं तत्राह-तस्य भासोति । तदभिन्नभागे
नेत्यर्थः । विभाति-अपरोक्षव्यवहारविषयः । दृष्टेः-चाक्षुषादिदृष्टि-
ज्ञानस्य, द्रष्टारम्-अनुभवरूपम्, पश्ये-चाक्षुषादिदृष्टिविषयी
कुर्याः । अदृष्टः-दृष्टिभिन्नानुभवस्यापि अविषयः । तर्हि नित्यचिद्रू-
पसाक्षिण एव वास्तवं नानात्वमस्तु तत्राह-नान्योऽतोऽस्ति
द्रष्टेति । यो द्रष्टा सोऽन्तर्यामिस्वरूपादन्यः सन्न कुत्रापि नास्ति
मित्येत्यर्थः । शुद्धेनान्तर्यामिरूपेण द्रष्टा सन्न न तु तदन्यरूपेणेति
द्रष्टुर्नानात्वमिथ्येति भावः । तस्य कूटस्थचिद्रूपस्य सर्वसाक्षित्वेन-

नारायणी ।

मूलति दर्शयितुं श्रुतिमादौ उदाहरति-तमेवेति । तमेव-'एको घशी सर्वभूता
न्तरात्मे'त्युक्तसाक्षिणमेव । भान्त-प्रकाशमान भासकम् अनु आश्रित्य सर्व-
मिदं सूर्याग्न्यहमथादि विभाति भानकर्तुं भवति यथा आदित्यमनु दर्पणादि
त्यादि भाति । फलितमाह-तस्य भासति । तदभिन्नभागेनेत्यर्थः । आस्ता
सर्वभासकत्व भास्यत्वासामानाधिकरण्यं तु कुतस्तत्राह-न दृष्टेरेति ।
दृष्टे-प्रमाणजन्यवृत्ते द्रष्टार-भासकं न पश्ये-न पश्यसि तद्गुं ग्रह्येति
शेषः । तथाच भासकत्वभास्यत्वयोरसामानाधिकरण्यं श्रुतावेव स्पष्टमिति
भावः । श्रुत्यन्तरमाह-'अदृष्टो द्रष्टेति' अदृष्ट-सर्वप्रमाणागोचरं द्रष्टा-
सर्वविभासकं । नन्वस्तु द्रष्टृत्वदृश्यत्वयोरसामानाधिकरण्यं द्रष्टृरेकत्व
तु कुतस्तत्राह-नान्योऽतोऽस्तीति । अतः-पृथिन्यादिविज्ञानान्तर्यामिण
सकाशात्, अथ-व्यावृत्तं प्रपञ्चान्तर्गतं कोप्यहमर्थादिरूपो द्रष्टा नास्ती-
त्यर्थः । आदिना 'नान्योऽतोऽस्ति द्योते'त्यादिपरिग्रहः । अनेन (१) सर्वप्र

(१) अनेन प्रमाणजन्येति यपुस्तके ।

प्रमाणराजेन तस्यैव सर्वसाक्षित्वेनाभिपिक्तत्वात् ।
ननु महदेतादिन्द्रजालम्, प्रमाश्रयानकूटस्थान्विहाय कू
टस्थमप्रमाश्रयमेव प्रमाणराजः सर्वसाक्षिण करोतीति ।
चाडम् । इन्द्रजालमेवैतत्स्वप्नवदविद्याविलसितत्वात् ।

न्यायरत्नावली ।

स्वभिन्नं सर्वं प्रत्यनुभवरूपतया अभिपिक्तत्वात्—लाघवतर्कगद्गा
जलेन संशोध्य सर्वान् प्रति ज्ञापितत्वात् । तथा च लाघवतर्कसह
कृतयोक्तश्रुत्या स्वभिन्नसर्वविषयकम् अन्याविषयीभूतमेकं निस-
चिद्रूपं ज्ञानं कल्प्यते । चक्षुरादिजन्यप्रमा तु ज्ञानव्याप्तिका, न तु
ज्ञानम्; सुखादौ चित एव ज्ञानत्वस्य बलत्पन्नात् । तत्र जन्यज्ञान-
तत्सामान्यादिकल्पने तु महागौरवम् । यद्यपि यथा प्रतिवक्तुरि
प्रमातर्येव साक्षिशब्दस्य लोके रुढि बलत्पत्ता, तथापि 'साक्षी चेता'
'सर्वस्य साक्षी'त्पादिश्रुत्या गौण्या वृत्त्या चैतन्येऽपि तत्प्रयोगः ।
प्रमाता रागद्वेषादिविकारवतापनेकेषाम् अन्येषु दुष्टादुष्टन्वव्यवहार
जनयति, चैतन्यमपि सर्वेषां विकारवता व्यवहार प्रमातृषु जनय-
तीति सादृश्यादिति भावः । कूटस्थमप्रमाश्रयमिति । अपमा-
श्रयस्य साक्षिता लोकाविहृदा युक्तिविहृदा च । सा हि सर्वविका-
रितादात्म्यरूपा वाच्यता । न च कूटस्थस्य विकारितादात्म्य
सम्भवतीति इन्द्रजालवत् सेति भावः । एतत्—कूटस्थस्य साक्षित्वम्,

नारायणी ।

माणजन्यवृत्तिमात्रस्यैव ज्ञानरूपता नास्तीति ज्ञापितम्, सर्वसाक्षित्वेन
सर्वावभासकत्वेन अभिपिक्तत्वात्—दर्शितयुक्तिभिः संशोध्य सर्वान् प्रति
ज्ञापितत्वात् । निरुक्तयुक्तिविरोधसत्त्वेऽपि श्रुते साक्षित्वप्रतिपादनं मद्वा-
मायेत्याशङ्कते—नन्विति । इन्द्रजाल-माया । इन्द्रजालत्वमेव समर्थयति—
(१)* प्रमाश्रयानिति । तत्र हेतुः अकूटस्यानिति परिणममानानित्यर्थः । प्र
मातुर्द्रष्टृत्वसमवयुपपाद्यातिरिक्तस्यासमवयमाह—कूटस्थमिति । कूटवद्वि
द्यमान निर्विकारमिति यावत् । अत एवाप्रमाश्रयमित्यर्थः । इष्टमापादित
मित्याह—वदमिति । एतत्—कूटस्थस्य साक्षित्वम्, अविद्याविसलितत्वात्—

(१) * -चिद्व्यवर्ता पाठः सपुस्तके नास्ति ।

तथापि दृश्यस्य घटादिवज्जडत्वेन कथं प्रमाश्रयत्वमिति

न्यायरत्नावली ।

विलसितत्वात्-प्रयुक्तत्वात् । तथापि-अविद्याप्रयुक्तत्वेन मित्या
त्वात् कूटस्थाकूटस्थतादात्म्यस्यासम्भवपरिहारेऽपि । दृश्यस्य-
साक्षिभास्यमनसः । जडत्वेन-साक्षिचिदन्यत्वेन साक्षिचिदाश्रयत्वा
भावेन च । कथं प्रमाश्रयत्वमिति । प्रमा हि अज्ञाताविषयकस्वप्न
काशकज्ञानम्, स्मृतेः प्रमात्वाभावात् स्वप्रकाशत्वाभावे स्वयं सान्दिग्ध-
त्वेन विषयभासकत्वाभावात् । तथा चाज्ञात घटादिकं ज्ञात्वा तत्प्र
माजननाय चक्षुर्व्यापारादौ यदा मनः प्रवर्तत, तदा तस्याज्ञातघटा-
दिज्ञातृत्वमनुपपन्नम्, साक्षिण एव तत्सम्भवात् । तदुक्त विवरणे-
'अज्ञाततया ज्ञाततया च सर्वं साक्षिभास्य'मिति । एव मनसोऽपि
घटादिविषयकस्वप्नकाशज्ञानाश्रयत्वमनुपपन्नम् । तथा चाज्ञात
घटादिज्ञानाश्रयत्वेनापि मनसः (१)प्रमातृत्वानुपपत्तिः । 'प्रमिणो-
मी'ति धीविषयस्य ज्ञानाश्रयत्वस्य चानुपपत्तिः । न च चिद्रूपे ब्र-
ह्मणि घटादेरिव मनसोऽपि तादात्म्येनाध्यासात् घटाद्याकारनि-
र्गतमनसो वृत्त्या घटादिचैतन्यस्य मनोऽवच्छिन्नत्वसम्पत्त्या घटा-
दिविषयकस्वप्नकाशकचिदाश्रयत्व मनसः सम्भवतीति वाच्यम् ।
मनसो ज्ञानतादात्म्येऽपि ज्ञानाश्रयत्वासम्भवात् । न ह्यधिष्ठानाश्र-
यत्वमारोप्ये कापि दृष्टम् । (२)+ ईशस्य जीवस्य वा जगदुपादानत्वे

नारायणी ।

अविद्याप्रयुक्तत्वात् । अविद्यारतप्रपञ्चविषयकत्वरूपाद्यभासकताप्यवि-
द्यावृत्तैवेतीन्द्रजालरूपैवेति भावः । ननु यद्यतिरिक्त साक्ष्येव प्रमा तदा
ऽन्तःकरणस्य प्रमातृत्वमनुपपन्नं तस्य सर्वाधिष्ठानसाक्ष्याश्रयत्वानुप-
पत्तिरुपाशङ्कते-तथाप्येति । अतिरिक्तसाक्ष्यङ्गीकारेपीत्यर्थः । दृश्य
स्य-साक्षिभास्यस्य, जडत्वेन-चिद्भिन्नत्वेन चिदाश्रयत्वाभावेन च
कथं प्रमाया आश्रयत्वरूप प्रमातृत्वं तद्वृत्ते प्रमात्वानङ्गीकारात्साक्षि

(१) प्रवृत्त्युपपत्तिन सम्भवति प्रमिणोमीत्याद घुस्तके ।

(२) + चिद्विहित पाठो नास्ति घुस्तके ।

चेन्न । दर्पणादिवत्स्वच्छत्वेन चित्प्रतिबिम्बग्राहकत्वा-
च्चित्तादात्म्याध्यामाद्या । ननु नीरूपस्य निरवयवस्य

न्ययरत्नत्वम् ।

ऽप्येवमिति भावः+ । स्वच्छत्वेन—प्रतिबिम्बमन्वन्प्रयोग्यत्वेन, चि-
त्प्रतिबिम्बग्राहकत्वात्—साक्षिप्रतिबिम्बवत्त्वात् । तथा च साक्षिरूप-
ज्ञानापरत्व मनस उपपन्नम् । प्रतिबिम्बत्र हि मुखार्दर्पणादां(१)
जन्तगाश्रितत्वम् , दर्पणस्यान्तर्मुक्तमस्तीत्यनुभवात् । तद्दृष्टान्तेन
साक्षिणा मनस्वन्तराश्रितत्वम्, विशिष्टरूपेणाऽपासकत्वानात् ।
नन्वन्तगाश्रितत्वमन्वन्तरमात्रेण साक्षी मनोभामको न स्यात्, ता-
दात्म्यस्यैव प्रतीक्षा साक्षिभाम्यतानियामकत्वेन कर्तृत्वान् ।

(२) इति च साक्षितादात्म्य विना अज्ञानप्रतीक्षादिपरार्थ मन-
सः प्रवृत्त्यनुपपत्तोरित्युक्तम्+ । जहामिति प्रत्यये साक्षि-
मनसोऽन्तान्यस्य भानं सर्वानुभाविक च तत्राह—चित्ता-
दान्त्वाध्यामादिति । साक्षितादात्म्याध्यामादित्यर्थः ।
'अविप्रोपहितेऽद्भुताङ्गेऽध्यस्यते, तदुपहिते कामादयः, तद्विशिष्टे म्यू-
न्शरीर'मित्यादेः वक्ष्यमाणत्वात् अविप्रोपहितसाक्षिण (३)वि-
शेषरूपेणाधारत्वेन भ्रमे स्फुरणम्, 'अज्ञोऽहमिति' प्रत्ययात् ।
सुद्विस्तु सर्वदृश्यानधिष्ठानमेव नाधार इति न विरोधः । 'इदं
रजत'मित्यादिभ्रमे हि इदमादेराधारत्वेन रजनतादात्म्येन स्फुरणे

नरायणः ।

पक्षे तदुक्तवानावादिदिति भावः । स्वतोऽसमवेपि प्रतिबिम्बवैशिष्ट्येन
स्वत्वत्वेत्वेत्याह—इत्येति । स्वच्छत्वे—प्रतिबिम्बमन्वन्प्रयोग्यत्वेन, चि-
द्विन्देति—साक्षिप्रतिबिम्बवत्त्वादित्यर्थः । प्रतिबिम्बवत्त्वेऽयह ज्ञानामी-
त्येकत्वेन कथं प्रत्ययस्तत्राह—चिन्देति । प्रतिबिम्बवत्त्वचित्तादा-
त्म्यन्नमादित्यर्थः । नवान्नन प्रतिबिम्ब एव कथं कर्तृत्वमात्मत्वमावात्,
तथाहि स्वाभिमुखोपाध्यमित्यैश्चक्षुरदिभिः परावृत्तैश्चाक्षुषद्वारा आ-

(१) दर्पणद्विव इति अनुसृष्टे । (२) * * * विद्विदु पद्ये नन्मि सुसृष्टे ।
(३) विशेषनकोऽन्वन्त्वेनेति अनुसृष्टे ।

कथं प्रतिविम्ब इति चेत्, कात्रानुपपत्तिः ? विभ्रमहेतूनां
विचित्रत्वात् । जपाकुसुमरूपस्य (१) नीरूपस्यापि स्फ

न्यायरत्नावली ।

ऽपि शुक्तित्वादिविशिष्टस्याधिष्ठानस्य यथा अस्फुरण तथा मकृ-
तेऽपि । जीवेशयोर्मनोऽविद्याप्रतिविम्बत्वपक्षे विम्बविदेव साक्षी,
ईशस्य विम्बत्वं जीवस्वाविद्याया प्रतिविम्बत्वमिति पक्षे तु शुद्ध-
चित्, वार्तिकमते तु अविद्याचिदाभासरूप (२) ईशस्साक्षीति पक्ष
त्रय मूले वक्ष्यते । (३) तथाप्यविद्याया तद्दृष्टौ वा प्रतिविम्बितः
जीवः साक्षीति पक्षान्तरमद्वैतसिद्धायुक्तम् । सर्वथापि साक्षिण एव
ज्ञानत्वात्तस्यैव मनसि प्रतिविम्बितत्वेन मनसो ज्ञानाश्रयत्वम्, तत्र
मनस्तादात्म्याध्यासेन मनोभासरूपत्वं च बोध्यम् । उक्तानां त्रयाणां
पक्षाणां मध्ये आद्ये असाक्षिणो जगदुपादानत्वे साक्षिणस्तद्वारा
मनस्तादात्म्यम् । द्वितीये साक्षिण एव जगदुपादानत्वे (४) साक्षादेव
तत्, अन्यथा तूपादानद्वारा । तृतीये तु साक्षिण एव जगदुपादा-
नत्वात् साक्षादेव तत् । वस्तुतस्तु यत्पक्षे यस्साक्षी तदेवोपादा-
नम्, अधिष्ठानस्यैवाध्यासिकतादात्म्येन भासरूपात् अतस्सा
क्षादेव तादात्म्यम् । निरवयवस्येति । साक्षिण इति शेषः ।
विचित्रत्वात्-एकविधत्वाभावात् । सरूपस्यैव नीरूपस्यापि प्रति-

नारायणी ।

वास्थत्वाद्यग्रहादिदोषे सति विम्बऽभिमुखोपाध्यन्तर्गतत्वारोपरूपो 'मम
मुख दर्पणान्तर्गत'मित्यात्मक प्रतिविम्बन्नमो जन्यते, तत्र विम्बचाक्षुष
रूपाधीनम्, उपाधेरभिमुख्य च सावयवत्वाधीनम्, अतः कथमात्मन
प्रतिविम्ब रूपाभावाद्यवयवाभावाच्चेत्याशङ्कते—नन्विति । सरूपसावयव
स्यैव निरूपनिरवयवस्यापि प्रतिविम्बदर्शनेन सामग्रीभेदस्यावश्यक्य
त्वाद्भात्मन प्रतिविम्बेऽनुपपत्तिलेशोपीत्याह काष्ठा-कात्रिति । न कापीत्यर्थः ।
हेतुमाह-विभ्रमेति । विचित्रत्वाशानाविधत्वात् । न. नाविधन्व्यं समर्थयत्

(१) नीरूपस्य निरवयवस्यापि पपुस्तके । (२)—चिदाभासरूपम्, ईश इति गपुस्तके ।

(३) तथापीति नास्ति पपुस्तके । (४) जगदुपादानत्वादिति गपुस्तके ।

टिकादौ प्रतिविम्बदर्शनाच्छब्दस्यापि प्रतिशब्दाख्य-
प्रतिविम्बोपलम्भात्तयोः सम्प्रतिपन्नप्रतिविम्बवैलक्ष्ण्ये

न्यायरत्नावला ।

विम्बभ्रमरूपकार्योपलम्भात् सरूपस्थलीयकारणाद्वैलक्षण्य कारण
नीरूपस्थले कल्पयत इति भावः । (१) ननु प्रतिविम्बस्य सहा
मावयवत्वेन प्रतीति रूपावयवविशिष्टस्यैव हि मुख्यादर्शनाद्युपा-
ध्यन्तर्गतत्वमारोपित प्रतिविम्बशब्देन व्यवह्रियते, तथा च कथ-
नीरूपादेः प्रतिविम्बोक्तिस्तत्राह-जपाकुसुमेत्यादि । प्रतिश-
ब्दाख्यप्रतिविम्बेति । मठमध्यस्यपुरुषक(२)र्गावच्छिन्नत्वेन
उपलभ्यमानशब्दस्य मठान्तरुपरिभागावच्छिन्नाकाशरूपोपाध्यन्त-
र्गतत्वेन प्रतीयमानत्वात् प्रतिविम्बत्वमस्तीति प्रतिविम्बीभूतश-
ब्दबोधिका प्रतिशब्द इत्याख्या यस्येत्यर्थः । तथा च प्रतिविम्ब-
स्य सरूपसावयवत्वेनैव धीरिति न निषेधः, किन्तु उपाध्यन्तर्गत-
त्वरूपप्रतिविम्बत्वेनैवैति भावः । सम्प्रतिपन्नप्रतिविम्बेति । प्रति

नारायणी ।

रूपादिघटितसामग्रा व्यभिचारमाह-त्रयेति । निरूपस्थ-गुणाना गुणश-
न्यत्वेन रूपरहितस्य, निरवयवस्य-द्रव्यत्वाभावात्तत्रात्रेनावयवरहितस्य ।
प्रातन्त्रिदर्शनाव-उपाध्यन्तर्गतत्वारोपरूपप्रतिविम्बदर्शनात् । तथा वस्तुतिक
एव तत्र व्यभिचार इति भावः । ननु साधारणसामाधारणन्य-धे-
रूप हेतु, रूपे च परम्परया घमिगतरूपादिकमस्ति भवो न व्यभिचार
इत्यत आह-शब्दस्यापि इति । प्रतिशब्देति-विम्बोपाधिका प्रतिशब्देत्या-
ख्या यस्येत्यर्थः । प्रतिविम्बोपलम्भादिनि । मठमध्यस्यपुरुषकर्तावच्छिन्नस्य
मठोपरिभागावच्छिन्नत्वेन प्रतीत्येति भावः । नन्वरूप वस्तुतिक इति भ्रम-
पीत शङ्क इत्यनेन समान, शब्दस्थले तु प्रतिध्वनिरूप शब्दान्तरमेव
जायते इत कथ तदनुसारेण सामग्रीमेदकत्पन तत्राह-तयेति । रूप
शब्दप्रतिविम्बयोरित्यर्थः । सम्प्रतिपन्नेति । प्रतिविम्बत्वेन सर्वसम्प्रतमुखा-
दिप्रतिविम्बवैलक्षण्यप्रतीतेरित्यर्थः । उपाध्य नगतरूपारोपित धर्मवि

(१) न तु इति पाठ प्रमादिको गुपुलके । ननु प्रतिविम्बस्य सहासावयवत्वेनैव
प्रतीति इति घपुलके । (२)—पुरुषकृष्णावच्छिन्नत्वेन इति घपुलके ।

प्यानिरूपणात् । तथापीन्द्रियग्राह्यस्यैव प्रतिबिम्ब इति चेत् । व्यभिचारात् । अनिन्द्रियग्राह्यस्य साक्षिप्रत्यक्ष

न्यायरत्नावली ।

बिम्बत्वेन सर्वसम्मतमुखादिप्रतिबिम्बेत्यर्थ । दर्पणाद्यन्तर्गतत्वेन भ्रमो यावदर्पण(१)सन्निधान तदनुवृत्तिश्च मुखादिप्रतिबिम्बे ऽस्ति, जपरूपादावपि स्फटिकाद्युपाध्यन्तर्गतत्वभ्रमो यावत् स्फटिकाद्युपाधिसन्निधान तदनुवृत्तिश्चेति स्फटिकादौ प्रती यमानजपाकुसुमरूपादे. (२)मुखादिना माम्पमेव, न तु तस्य ततो वैलक्षण्यं निरूपयितु शक्यमिति भावः । शङ्कोते-तथापीति । नीरूपादे. प्रतिबिम्बस्वीकारेऽपीत्यर्थ । प्रत्यक्षस्येति—साक्षिभास्यस्येत्यर्थः । ननु नभस. सुखादिवत् साक्षिभास्यत्वे अन्धस्यापि नभस्ताक्षात्करोमीति व्यवहारः स्वादिति चेत्, स्यादेव । जाग्रत्स्वप्नयोर्हि भासमानमूर्तावच्छिन्नतया नभो भासते एव । ननूर्ध्वं व्यापृतचक्षुषो यावति नभोभागे संयोगो जायते तावानेव स भासते तस्मात् नभश्चाक्षुषमिति प्राभाकरमत न युक्तम् । किञ्च घटादौ भासमाने तदवच्छिन्नमेव नभो भातीति कुतस्सम्पूर्णमेव नभो भायात् । नभसश्चाक्षुषत्वे तु घटादाविव नभस्यपि यावति भागे चक्षुषस्संयोगः तावानेव स भासते

नारायणी ।

शिष्टबिम्ब एव प्रतिबिम्ब, तादृश च मुष्पमिथ जपाकुसुमरूपशब्दादिकमपि प्रतीयत एवेति न तयो प्रतिबिम्बत्वे सङ्कोचतेति भाव । ननु च क्षुषो घातस्य व्यभिचरितत्वेऽपि वहिरिन्द्रिययोग्यत्वस्यान्यव्यभिचरितत्वात्कथं वहिरिन्द्रियायोग्यस्यात्मन प्रतिबिम्ब इत्यभिप्रेत्याशङ्कोतेत्यपीति । रूपादीनामनपेक्षायामपीत्यर्थ । अयमपि नियमान युक्तो व्यभिचारादित्याह-नेति । व्यभिचारस्थलमाह-अनिन्द्रियेति । इन्द्रियाप्राप्त्येत्यर्थ । साक्षिप्रत्यक्षस्य-साक्ष्येव प्रत्यक्षं यस्येति, साक्षिभास्यस्ये-

(१) दर्पणोपाधिसन्निधान तदनुवृत्तयेति स्पुट मुखादीत्यादि षण्स्वरु ।

(२) दर्पणादौ प्रतीयमानमुखादिना इति षण्स्वरु ।

स्याकाशम्यापि जलादौ प्रतिबिम्बोपलम्भात् । अन्यथा

न्यायरत्नवर्षा ।

इति युक्तमिति चेन्न । यथा हि कालस्य साक्षिवोधयत्वेऽपि भासमानघटाद्यधिकरणत्वेऽपि काल एव तदा घटाद्याकारवृत्तेर्घटाद्यधिकरणक्षणावरणविरोधित्वस्वीकारेण तस्यैवानावृतसाक्षिसम्बन्धात्, तद्भानेनैव 'इदानीं घटः', इदानीं पटः' इत्यादिप्रत्ययोपपत्तेश्च । (२) परोक्षज्ञानत्वे तु अतीतानागतज्ञानानां वृत्तिविषयत्वस्वीकारादेव सर्वप्रत्ययेषु (३) विषयाधिकरणस्य ज्ञानविषयत्वनियमोपपत्तेश्च, तथा नभससाक्षिवोधयत्वेऽपि भासमानघटाद्यवच्छिन्नस्यैव तस्य तद्वटाद्याकारवृत्तेरेव घटाद्यवच्छिन्नाकाशावरणविरोधित्वेन तस्यैवानावृतसाक्षिसम्बन्धात्तावत्तैव (४) घटाकाशः पटाकाश इत्यादिप्रत्ययोपपत्तेश्च । ऊर्ध्वं व्यापृतेन तु चक्षुषा यावानेवालोकभागो गृह्यते तावदवच्छिन्नाकाशं साक्षिणा गृह्यते । अन्धेनापि त्वचा गृह्यमाण एव घटादौ तदवच्छिन्न नभः साक्षिणं गृह्यते । यदि च तेन तपो गृह्यते, तदा तदवच्छिन्न नभोऽपि । एव मनसि गृह्यमाणे तदवच्छिन्न नभोऽपि, शरीरस्यान्तर्बहिराकाशस्य प्रतीतेः । यदि च तमआयवच्छिन्न नभो न प्रतीयत इत्यनुभवः तदा घटाद्याकारेऽद्रव्यजन्यमनोवृत्त्यभिव्यक्तसाक्षिभासस्य तदास्यात् । नन्वाच्छादितमुखे घटादौ गृह्यमाणे तदन्तराकाशं साक्षिणा गृह्यतामिति चेन्न । अन्तर्भागस्येन्द्रियाग्रसयुक्तत्वेन तत्र साक्षिणोऽनभिव्यक्तत्वात् तदा तदवच्छिन्नाकाशस्याभिव्यक्तसाक्षिसम्बन्धाभावात् । तस्मा-

नारायणी ।

त्यर्थः । बहिरिन्द्रियप्राप्तस्येति वक्तव्ये इन्द्रियप्राप्तस्येति सामान्योक्तिर्मनस इन्द्रियत्वाभासमभिप्रेत्य । प्रतिबिम्बानङ्गीकारेऽनिष्टमाह-अन्यथा ।

(१)—करणक्षणस्य काल एव तथा, घटाद्याकारवृत्तेरित्यादि धपुस्तके ।

(२) परोक्षज्ञानेऽपि तादृशे धपुस्तके । (३) विषयाधिकरणकालविषयत्वेऽपि धपुस्तके ।

(४) घटाद्याकाशं पटाद्याकाशमित्यादीत्यादि धपुस्तके ।

- (१) जानुमात्रेऽप्युदके अतिगम्भीरप्रतीतिर्न स्यात् ।
 (२) आकाशप्रतिबिम्बस्य साक्षिभास्यत्वेऽपि अधिष्ठान-

न्यायरत्नावली ।

टाकाशाकारमनोवृत्तिं विनापि यद्देशवच्छेदेन साक्ष्यभिव्यक्तस्तद्देशवच्छिन्ननभसस्तद्भाष्यतेति भावः । जानुमात्रेऽप्युदकेऽनिगम्भीरप्रतीतिरिति । जानुमात्रपरिमाणापेक्षयाऽधिकपरिमाणविशिष्टस्याकाशभागस्य जानुमात्रोदकान्तर्गतत्वेन प्रतीतिरित्यर्थः । जानुद्वयादिपरिमिते जले अन्तर्गततया यावत् आकाशभागस्य धीस्तावतो जानुमात्रजलेऽपीति नदन्यथानुपपत्त्या तत्रोपरिस्थितस्य तावत् आकाशस्य प्रतिबिम्बत्वमवश्यं वाच्यमिति भावः । ननूक्तव्यभिचारोक्तिर्न युक्ता, नभसोऽपि चाक्षुपत्वात् । चक्षुषा हि जलाभिहतन नभो गृहीत्वा तत्र जलान्तर्गततरमारोप्यते, अन्यथा 'जानुद्वयादिपरिमितमाकाशमस्मिन्नुदकेऽन्तर्गत'मिति भ्रमे चक्षुस्सयोगापेक्षा न स्यात्, उक्तभ्रमे आकाशस्य अधिष्ठानत्वेन अधिष्ठानज्ञानार्थं चक्षुरपेक्षेत्यस्य वस्तुमशक्यत्वात् । तथा च निमीलितचक्षुषोऽपि पुंसः स स्यात् तत्राह—प्रतिबिम्बस्येत्यादि । अधिष्ठानग्रहणार्थमिति । (३) अधिष्ठानसामानारायणा ।

अतिगम्भीरेति । जानुमात्रपरिमाणापेक्षयाऽधिकपरिमाणविशिष्टस्याकाशस्य जानुमात्रोदकान्तर्गतत्वेन प्रतीतिरित्यर्थः । परिमितापेक्षयाऽधिकमुद्धिरधिकस्यान्तर्गतत्वारोपे विना वाच्यतेति भावः । तथाच तादृशस्यापि नियमस्याशयव्यभिचार इति भावः । ननु यदि बिम्बस्य नेन्द्रियप्राप्त्यन्यमपेक्षितं किन्तु यथाकथञ्चित् ज्ञानमात्रं तदाऽन्धादेरपि प्रतिबिम्बप्रमाणपत्तिस्तत्राह—प्रतिबिम्बरेति । उपाध्यन्तर्गतत्वरूपारोपितधर्मविशिष्टस्याकाशादेरित्यर्थः । अधिष्ठानग्रहणार्थम्—अधिष्ठानसामान्याशज्ञाना

(१) जानुद्वयेऽप्युदके इति खपुस्तके ।

(२) प्रतिबिम्बस्य साक्षीत्यादि खपुस्तके । आकाशप्रतिबिम्बस्य साक्षिभास्यत्वेऽपि साक्षोक्तस्य साक्षस्य प्रतिबिम्बितत्वात् तदग्रहणार्थम् अधिष्ठानग्रहणार्थमित्यादि गपुस्तके ।

(३) अधिष्ठानसामान्याशस्य चाक्षुषार्थमित्यर्थ इति खपुस्तके ।

ग्रहणार्थं चक्षुषोऽपेक्षणात् । एतेन नील नभ इत्यादिवि-
भ्रमेऽपि चक्षुरन्वयव्यतिरेकौ व्याख्यातौ । तत्र सालो-
कस्याकाशस्याधिष्ठानत्वात् । तस्माच्चाक्षुषधिम्वमेष रू-

न्यायरत्नावली ।

न्याशरूपस्य जलस्य चाक्षुषार्थमित्यर्थः । आकाशभागविशेषशून्य-
जलस्योक्तभ्रममूलीभूताज्ञानविषयत्वरूपमधिष्ठानत्वम्, अतस्त-
त्सामान्याशरूपजलज्ञानस्योक्तभ्रमहेतुत्वाच्चादृशज्ञानार्थं चक्षुरपेक्ष-
णेऽपि नभसश्चाक्षुषत्वासिद्धयोक्तव्यभिचारोक्तिर्युक्तैवेति भावः ।
नन्वेवमपि 'नील नभ' इत्यादिभ्रमे नभस एवाधिष्ठानत्वाच्चच्चा-
क्षुषार्थतया चक्षुरपेक्षणं वाच्यम्, तथा च नभसस्तासिमात्रवेद्य-
त्वहानिः; उक्तभ्रमे चक्षुरनपेक्षणे तु निमीलितचक्षुषोऽपि स स्या-
त्तत्राह—एतेनेति । अधिष्ठानसामान्याशभिन्नस्य साक्षिमात्रवेद्य-
त्वेऽप्युक्ताज्ञानरूपस्य भ्रमकारणस्य निष्पत्तये चक्षुरपेक्षणमिति
वचनेनेत्यर्थः । व्याख्यातौ—चक्षुषो भ्रमोपयोगिताग्राहकत्वेन सू-
चितौ । 'नील नभ' इति भ्रमश्चक्षुस्सयोगे मति भवति, असति च
न भवतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तादृशभ्रमकारणेऽधिष्ठानसामान्य-
ज्ञाने चक्षुरपेक्षेति निर्णीयत इति भावः । ननु तथापि नभसश्चाक्षु-
षत्वमेवागत तत्राह—तत्रेति । 'नील नभ' इति वाक्येन कथ्य-
माने भ्रम इत्यर्थः । सालोकस्य—सालोकस्यैव । अधिष्ठानत्वात्—
अधिष्ठानसामान्याशरूपत्वात् । तथा च नभश्शब्देन सालोक नभ

नारायणी ।

र्थम् । तथा च चिन्मात्रे ज्ञानमात्रमधिष्ठानांशे इन्द्रियजन्यमपेक्षितं ता-
द्यतैवातिप्रसङ्गनिरासादिति दिक् । ननु कथं ताह 'नील नभ' इति विभ्र-
मोपपत्तिं भ्रमाधिष्ठानस्य नभसश्चक्षुरयोग्यत्वात् तत्राह—एतेनेति । अधिष्ठा-
नसामान्याशज्ञानार्थं चक्षुषोऽपेक्षेति वचनेनेत्यर्थः । चक्षुरिति । चक्षुःसयोगे
भ्रमस्तदभावे भ्रमाभावे इत्यन्वयव्यतिरेकौ व्याख्यातौ भ्रमोपयोगिताग्राह-
कत्वेन सूचितौ । कथं तत्राह—वेनेति । 'नील नभ' इति वाक्येन कथ्यमाने
भ्रम इत्यर्थः । सालोकस्य—आलोकचिशिष्टस्य भ्रमकारणीभूताज्ञानविषय

पसापेक्ष नान्यदित्यवधेयम् । तथाप्यात्मनः प्रतिविम्बे किं प्रमाणमिति चेत्, शृणु । 'रूप रूप प्रतिरूपो यभूत्,

न्यायरत्नावली ।

एव कथ्यत इति भावः । नन्वेव सालोकाकाशस्यैव जले प्रतिविम्ब इति वक्तुं शक्यत्वादिन्द्रियग्राह्यस्यैव प्रतिविम्ब इति नियमे कथं व्यभिचार उक्तः ? इति चेन्न । चक्षुरपेक्षणान्यथानुपपत्त्या नभोर्नैत्य भ्रमे सालोकाकाशस्यैव भानम्, जले आकाशप्रतिविम्बभ्रमे तु सालोकनभसो नियमेन भान मानाभावः तत्र चक्षुरपेक्षणस्य जलरूपाधिष्ठानग्रहणार्थत्वेनैवोपपन्नत्वादिति भावः । ननु यत्र यत्र प्रतिविम्बभ्रमस्तत्र तत्रोपाधिना सयुक्तास्तेनाभिहनाश्चक्षुरदमयो विम्बेन सह पश्चात्सयुज्य विम्बे चाक्षुपमुत्पादयन्ति, पश्चाद् विम्बे उपाध्यन्तर्गतत्वमारोप्यत इति क्रमनियमः, तथा च रूप विना विम्ब भूतद्रव्यचाक्षुषाभावात्कथं नभसः प्रतिविम्बत्वमुक्तं तत्राह-तस्मादिति । इन्द्रियग्राह्यस्यैव प्रतिविम्ब इति नियमाभावादित्यर्थः । चाक्षुषप्रतिविम्ब-चाक्षुषद्रव्यस्य प्रतिविम्बम् । रूपसापेक्षम्-उक्तरीत्याऽपेक्षितविम्बचाक्षुषजनकरूपसापेक्षम् । तथा च सर्वत्र प्रतिविम्बभ्रमे नोक्तक्रमनियम इति नभःप्रतिविम्बे (१) बाधकाभाव इति भावः । किं प्रमाणमिति । ननु करीया प्रमाश्रयत्वान्यथानुपप

नारायणी ।

यत्वात्, तथाच नभ शब्देन सालोक नभ कथ्यते, तत्र च अलोकाशसानान्याशम्बस्य चाक्षुषा ज्ञान सम्भाषितमेवेति न तत्र व्यभिचार इति भावः । उपपत्तरति-तस्मादिति । सर्वत्र भ्रमे रूपादीना कारणत्वे व्यभिचारादित्यर्थः । चाक्षुषप्रतिविम्ब-चाक्षुषपदार्थस्य प्रतिविम्ब रूपसापेक्ष-साक्षात्परम्परया वा रूपसापेक्ष नान्यन्-न प्रतिविम्बान्तरम् । अस्तु नीरूपनिरवयवस्यात्मनः प्रतिविम्बे बाधकाभावस्तथापि साधकं तु किमिति सुच्छति शिष्य-तथापीति । निरूपनिरवयवस्य प्रतिविम्बोपपादने इत्यर्थः । किं मानम् ? आकाशादीनामिवावश्यकं प्रमाणम् । स्वामिति । रूप्यतेऽहमिति

(१) बाधकाभाव इति गणुस्तके ।

न्यायरत्नावली ।

चिर्मनस आत्ममतिविम्बवत्त्वे मानमित्यस्योक्तत्वात्कथ पुनर्मानम-
 श्र इति चेत्, उच्यते । ममिणोमीत्यादिप्रत्यये प्रमातादात्म्यमेव भाति,
 न तु प्रमाश्रयत्वम् । भातु वा तदेव, तथापि प्रमाया अज्ञातविषयक
 ज्ञानरूपत्वात् ज्ञानस्य चासत्त्वापादकाज्ञानविषयत्वाभावप्रयोज
 कविशिष्टचिद्रूपत्वाच्चादृशचिद्रूपस्यैव ब्रह्मणीव मनस्यस्पाश्रयत्वं क-
 ल्पित स्वीक्रियते । अत एव 'आनन्दो विषयानुभवः नित्यत्व
 चेति सन्ति धर्मा अपृथक्त्वेऽपि चैतन्यात्पृथगिवावभासन्त' इत्या
 दिपञ्चपाद्युक्त्या निर्धर्मकब्रह्मणो धर्मो देहादौ कथमध्यस्यत
 इति पूर्वपक्षस्ममाहितः । तथा च तत एव 'ब्रह्मणि ज्ञान'मितिवत् 'मपि
 ज्ञानम्, अहं ज्ञानवा'निति व्यवहारः । न च अहं जानामीतिवद्ददो जा-
 नामी'ति व्यवहारः स्यादिति वाच्यम् । (१) उक्ताज्ञानविरोधिविशिष्ट
 चिद्रूपज्ञानस्य ब्रह्मधर्मस्य देहमनसोरेव ससर्गाध्यासात् पूर्वपूर्वतदध्या-
 ससंस्काररूपकारणस्य तयोरेव सम्भवेन तयोरेव तदध्यासस्वीका
 रादुक्तज्ञानसमानाधिकरणतदनुकूलव्यापारविशेषस्यैवोक्तव्यवहार
 विषयत्वेन तस्य घटादावसत्त्वात् । तथा (२) चासत्त्वापादकाज्ञानवि-
 रोधिविशिष्टरूपेण चित्तो मनआश्रितत्वस्वीकारेऽपि साक्षिणो मन-
 स्यन्तर्गतत्वरूपमतिविम्बितत्वे न मानम् । अत एव वाचस्पतिमते
 तन्न स्वीक्रियत इति श्रुतेरेव तन्न मानतां वक्तुं किं प्रमाणमिति
 प्रश्नोपन्यासः । रूपमिति । रूप्यते अहमिति धिया व्यवह्रियते
 आत्मा येन मनसा तत् (३) रूपम्, रूप रूप प्रति प्रतिरूपः । प्रति
 विम्बशब्दस्यैव विम्बस्वरूपार्थकरूपपदान्तकस्य प्रतिरूपशब्दस्यापि
 प्रतिविम्बार्थकत्वात् । 'स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशति' इति पूर्व
 वाक्येन मनोरूपास्तु पूर्णं तदन्तर्गतत्वरूपस्य प्रवेशस्योक्तत्वात्तदुक्त-

(१) उक्तज्ञानस्य ब्रह्मधर्मस्य देहमनसोरेव ससर्गाध्यासात् संस्काररूपकारणस्यान
 योरेव सम्भवेन इत्यादि धपुस्तके । (२) तथाचोक्तज्ञानत्वविशिष्टरूपेणेति धपुस्तके ।
 (३) —तत् रूप रूप प्रतिरूप इति सर्वत्र सङ्गुचिन पाठ सुक्तवाद्य वर्धितोऽस्माभिः ।

तदस्य रूप प्रतिचक्षणाय, मायाभासेन जीवेशौ करोती-
त्यादिश्रुतिः 'एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदि'ति

न्यायरत्नावली ।

रेण 'तदेतद्वपिः पश्यन्नवोचद् रूप रूप प्रतिरूपो बभूवे'तिरात्रयेनो-
क्तप्रवेशस्यैवोक्तैर्युक्तत्वात् । तदिति । प्रतिविम्बात्मकमित्यर्थः । प्र-
तिचक्षणाय—अहमित्यादिव्यवहाराय । माया—अविद्या, आभा-
सेन—स्वगतप्रतिविम्बेन, जीवेशौ—प्रतिविम्बविम्बरूपौ, करोति-
सर्वान्प्रति व्यवहारयति । जीवविषयकव्यवहारस्याभासप्रयुक्तत्व-
स्फुटमेव । ईशविषयकस्यापि व्यवहारस्य तदस्त्येव । (१) जीवत्वो-
पहितचिद्रूपस्य आभासप्रयुक्तत्वेन ईशप्रयुक्तस्येशविषयकव्यवहार-
स्येशद्वारा आभासप्रयुक्तत्वमम्भवात् । इत्यादिश्रुतिरित्यादिपदेन-

यथा ह्येको ज्योतिरात्मा विवस्वा-

नपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् ।

उपाधिना क्रियते भेदरूपो

देव. क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा ॥

इत्यादिश्रुतयो ग्राह्याः । एकधेत्यादि । परमार्थेन एकरूप एवा-
त्मा, तथाप्युपाधिप्रतिविम्बितबहुप्रकारैर्दृश्यते मतीयते, जलप्रति-
विम्बितनानाप्रकारैश्चन्द्र इवेत्यर्थः ।

नारायणी ।

धिया व्यवहियने येनान्त करणेन तद्रूपम्, रूप रूप प्रत्यन्त करण प्रतिरू-
प प्रतिविम्बरूप, तद्रूपं प्रतिविम्बात्मकम् अस्य परमात्मन प्रतिचक्षणाय
अहमित्येव व्यवहाराय । धृत्यन्तरम्—जीवशाचिति । आभासेन—स्वगत
प्रतिविम्बेन, करोति—सर्वान्प्रति व्यवहारयति । इत्यादिश्रुति—साक्षात्प्र-
तिविम्बार्थकश्रुति । आदिना—

यथा ह्येको ज्योतिरात्मा विवस्वानशो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् ।

उपाधिना क्रियते भेदरूपो देव क्षेत्रेष्वेव मजोयमात्मा ॥

इत्यादिपरिग्रह । एकधा—एकप्रकार, बहुधा—बहुप्रकार, दृश्यते—

सृष्टिः । 'स एष इह प्रविष्ट आनत्वाग्नेभ्यः' स एतमेव सी-
मानं विदार्यनया ङारा प्रापद्यत, तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविश'-
दित्वादिप्रवेशश्रुत्यर्थापत्तिः, 'आभास एव च, अत एव

न्यारत्नवर्जः ।

एक एव तु भूतान्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

इति पूर्वार्थम् । तदित्यादि । तद् जगत् सृष्ट्वा ब्रह्म तदेव
जगत् अनुप्राविशदित्यर्थः । यद्यप्यवियायां मनसि च प्रतिवि-
म्बरूपः प्रवेशः, न तु शरीरवदादी, (१) तथाप्यवियायामनस्तद्दृष्टिद्वा-
रा सर्वत्र दृश्ये प्रवेशः । अतीन्द्रियार्थेष्वपीश्वरीयमापाद्यचित्तविशि-
ष्टरूपेषु प्रतिविम्बरूपप्रवेश इति बोध्यम् । न चैवमीश्वरीयमा-
पाद्यचित्तारैव सर्वत्र प्रवेशस्तन्मत्वात् मनस्तद्दृष्टिषु प्रवेशस्य प्रकृत-
श्रुतिबोध्पत्ते मानामात्र इति वान्यम् । 'रूप रूप' मित्यादिश्रुत्या-
पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुस्पदः ।

पुरः स पत्नी भूत्वा पुरः पुरुष आविशत् ॥

इत्यादिपूर्विकया मनःप्रवेशस्यैव प्रतीतेः । 'स एष इह प्रविष्ट
आनत्वाग्नेभ्यः' इत्यादिपूर्विकया 'श्रापमेव प्राप्नो नाम भवति वद-
न्वागि' त्यादिश्रुत्या च तथैव प्रतीतेः । श्रुत्यर्थापत्तिः-श्रुतेर-
नारम्भे ।

प्रतीतेः । उपायौ प्रतिविम्बितः सन्निति शेषः । दृष्टान्तमाह-वत्तन्वदि-
ति । यथा वस्तुन एक एव चन्द्र उपायौ प्रतिविम्बितः सन्नानाकार उप-
लभ्यते । एक एव तु भूतान्मा भूते भूते व्यवस्थितः इति पूर्वार्थम् । अन्य-
न्तन्माह-स एष इति । स एष परमात्मा इह-ब्रह्मादिस्तन्व्यरन्तरेषु देहेषु
प्रविष्ट-प्रतिविम्बितः । स एष इति मानानाधिकरणप्राप्तिव्यपनना प्र-
विष्ट इति लभ्यते । आनत्वाग्नेभ्यः-नखाग्रं नगदोहृत्य । सकलदेहावच्छेदेनै-
व इति न्यनिनातादित्यनुक्तम् । श्रुतन्तन्माह-स्मृतिः । तदाज्ञायादिकारणम्,
सृष्ट्वा-उत्पाद्य, तदेव-आकारादिकारणमेव, अनुप्राविशत्-उदन्तं तत्त्वेना
नित्यत्वे इत्युक्तम् । प्रवेशश्रुतेरन्यथानुप्राविशत् । साव-

(१) इह श्रुतश्रुतविति । तेषां स्वच्छन्दन वेत्तेः मकः ।

चोपमा सूर्यकादिव'दित्यादिसूत्राणि च तत्र तत्र मा-

न्यायरत्नावली ।

न्ययानुपपन्नत्वधीः । प्रवेशबोधनमात्रेण न मनसि प्रतिबिम्बलाभः,
अधिष्ठानतयापि प्रवेशसम्भवात् ; परन्तु घटादावप्याधिष्ठानतया
प्रवेशसम्भवान्नग्वाग्रपर्यन्तप्रवेशस्य मनस्येवाक्तेः प्रतिबिम्बत्वरूप-
मनोन्तर्गतत्वरूपप्रवेशविशेषतात्पर्यकत्वं विनाऽनुपपन्नत्वग्रहाल्लक्षण
या तादृशप्रवेशबोधनमिति भावः । 'आभास एव चे'त्यस्य द्विती
याध्यायतृतीयपादस्थसूत्रस्यायमर्थो भाष्योक्तः- 'आभास एव च
एष जीव परस्यात्मनो जलसूर्यकादिवत्प्रतिपत्तव्यः न स एव
साक्षात् । नापि वस्त्वन्तरम् । ततश्च यथा नैऋस्मिन् जलसूर्यके
कम्पमाने जलसूर्यकान्तरं कम्पते एवमेकैकस्मिन् जीवे कर्मफलम
शान्धिनि जीवान्तरस्य न तत्फलसम्बन्ध' इति । 'अत एव चोप
मा सूर्यकादिवदि'ति तृतीयाध्यायद्वितीयापादस्थसूत्रस्याय भा
ष्योक्तार्थः- 'यत एकोपमात्मा निर्विशेषचिद्रूपो 'नेति नेती'त्यादि-
श्रुतिप्रमित , अत एवापारमार्थिको विशेषवत्तामभिमेत्य जलप्रति-
बिम्बितसूर्यवदित्युपमापादीयते 'यथा लोको ज्योतिरात्मा विव-
स्वानि'त्यादिवाक्येष्विति । इत्यादीत्यादिपदेन 'अम्बुवदग्रहणा-

नारायणी ।

काशद्रव्यान्तर्नयनरूपस्य प्रवेशशब्दार्थस्य निरवयवेऽसम्भवात् । प्रवेशपद-
स्य प्रतिबिम्बत्वरूप-घाट्टियत इति भावः । नाय श्रुत्यर्थं स्वकल्पित किन्तु
भगवद्वादरायणसंमत इति ज्ञापयितुं सूत्राण्युदाहरति-आभास एव चेत्यादि ।
अयमर्थः । आभास एवाय जीव परमात्मनोऽधगन्तव्यो न स एव नापि
वस्त्वन्तरम्, यथा जलसूर्य -सूर्यप्रतिबिम्ब । सूत्रान्तरमुदाहरति-अत एवेति ।
यतोपमात्मा निर्विशेष श्रुतिप्रमित -अतएव सूर्यकादिवत् सूर्यप्रतिबिम्ब-
वत्, उपमा 'यथा ज्योतिरात्मे'त्याद्युपमा भवतीत्यर्थः । तत्रेवात्रापि बिम्ब
प्रतिबिम्बयोरभेद इति भावः । नन्यात्मन प्रतिबिम्ब सत्यो मिथ्या घा ?
नाद्य । प्रतिबिम्बस्य सत्यत्वानुपपत्तेः । नान्त्य । मोक्षभागित्वानुपपत्तेरि-
त्याशङ्क्य सिद्धान्ते मोक्षभागिताया शुद्ध एव व्यवस्थापयिष्यमाणत्वा-

नानि । तस्य च प्रतिविम्बस्य सत्यत्वमेवेति प्रतिविम्ब-

न्यायत्ववती ।

चु न तयान्वम्, वृद्धिहासभावत्वमन्तर्भावदुभयसामञ्जस्यादेवम्, दर्शनाच्चे' ति सूत्राणि गृह्यन्ते । मूर्तसूर्यदेशापेक्षया दूरदेशस्यत्वं सूर्यप्रतिविम्बोपाधेरन्बुनो गृहीतम्, तथा (१)मूर्तात्मदेशापेक्षया दूरदेशस्यत्वं च मनसो न दृष्टम् । अतो नान्मनो मनसि प्रतिविम्बोदयः । उपमावाक्य तु वृद्धिहासभावत्व यथा जलगतसूर्यके प्रतीयते, तथा मनोगतमान्मनीति बोधयति, (२)न तु यथा जले सूर्यस्यान्तर्भावः सूर्यप्रतिविम्बवत्, तथा मनस्यात्मन इत्याद्यमूत्रार्थः । 'अहं सुखी दुःखी त्यादिप्रत्ययेष्व्वात्मनान्तर्भावरूपं प्रतिविम्बत्वमादायैव वृद्धिहासभावत्वमेव पूर्वोक्तोपमावाक्येन बोध्यते, न त्वन्तर्भाव इत्यादि, उभयोर्विषयकृष्टमूर्तप्रतिविम्बस्य सन्निकृष्टामूर्तप्रतिविम्बस्य च सामञ्जस्यादुपपन्नत्वात्, सन्निकृष्टामूर्तकाशादेर्जलादाविव तादृशात्मनोऽपि अहङ्कारप्रत्ययेन मनस्यन्तर्भावसिद्धि भ्रमहेतूना नानाविधानामनुभवबलेन कल्पनादिवि द्वितीयमूत्रार्थः । 'स पत्नी भूत्वा पुरः पुरुष आविश'दित्यादिश्रुत्या आत्मनो मनोन्तर्भावोक्तिदर्शनाच्चोक्तार्थः प्रामाणिक इति तृतीयमूत्रार्थः । ननु (३) प्रतिविम्बस्योपात्त्यन्तर्गतत्वाविशिष्टविम्बरूपत्वमिति विवरणकारादिमते मन प्रतिविम्बस्वरूपस्य चिद्रूपत्वात् ह्यमिन्याकारधीविषयत्वं युक्तम्, 'तद्वियश्चेतनविषयकत्वात्मतिविम्बस्वरूपमुपाध्यन्तर्गतमारोपितं विधे'ति वार्तिककारादिमते तु तस्य कथमहमिन्याकारधीविषयवत्त्वं तत्राह—तस्येत्यादि ।

नरद्वि ।

अत्राने तच्चिन्तनमनतिप्रयोजनकमित्यभिप्रायेणोपेक्षने-दन्वेति । प्रतिविम्ब-

(१) एषा मूर्तवन्मनो-भा-देशापेक्षेयत्वादे- षुमुन्ते ।

(२) न तयान्व दय' जले सूर्यस्यान्तर्भावरूपप्रतिविम्बवन्मिन्यादि- षुमुन्ते ।

(३) 'प्रतिविम्बस्य सत्यमेति' इति षुमुन्ते

वादिनः । मिथ्यात्वमेवेत्याभासवादिनः । स्वरूपे तु न
विषाद एवेत्यन्यदेतत् । अचेतनविलक्षणत्वन्तु श्रुतिसिद्धम्
अनुभवसिद्धं च तस्मात्सिद्धमन्तःकरणस्य प्रतिविम्बा-
ध्यासद्वारा प्रमातृत्वम् । ननु अध्यासोऽपि नोपपद्यते ।

न्यायरत्नावली ।

श्रुतिसिद्धमिति । 'तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय' इत्यादिश्रुतिसि-
द्धमित्यर्थः । मिथ्यात्वपक्षेऽपि तस्याधिष्ठानीभूतचित्तादात्म्या-
ध्यासाच्चेतनत्वमिति भावः । अनुभवसिद्धम्—अहं चेतन इत्या-
द्यनुभवसिद्धम् । एव च मनसि चित्प्रतिविम्बे श्रुत्यादिसिद्धे तत
एव प्रमाश्रयत्व तत्रोपपादनीयम् । प्रेयास्पदत्वनित्यत्वादेर्ब्रह्मध-
र्मस्य दृश्यमात्रे ससर्गाध्यासस्वीकारेऽपि देहमनसोरेव ज्ञानरूप-
ब्रह्मधर्मससर्गाध्यास इति कल्पने मानाभावात् । वाचस्पतिमते
त्वमूर्तस्य प्रतिविम्बास्वीकारेऽपि स प्रामाणिक इत्याशयेनाह—त-
स्मादिति । चित्प्रतिविम्बस्य प्रामाणिकत्वादित्यर्थः । प्रतिवि-
म्बेति । अवित्रोपाहितचित्प्रतिविम्बेत्यर्थः । प्रमातृत्व—प्रमाश्रय-
त्वम् । नन्वध्यासोऽपीत्यादि । मनसः प्रमातृत्वानुपपत्तेश्च

नारायणा ।

स्य सत्यत्व-विम्बात्मतामादायायाधितत्वम्, अनिर्बचनीयव्यात्यनुरोधे-
नातिरेकममादायशु किरजतादिवत्कल्पितत्वम् । अन्यदेतत्-विचारान्तरम्,
प्रकृतविचारानर्हं तत्र शङ्काया अप्रे व्यवस्थापयिष्यमाणत्वादिति भावः ।
सत्यत्वमिथ्यात्वयोरेतदि न निर्णयस्तद्देह रूपात्सम्प्रतिपन्नप्रतिविम्बाद्वैल-
क्षण्यसिद्धि कथं ? तत्राह—अचेतनेति । अचेतनात् इदरूपात् सुखादिप्रति-
विम्बात् विलक्षणत्व-चित्स्वरूपत्व श्रुतिसिद्धं—'योग्यं विज्ञानमय' इत्यादि-
श्रुतिसिद्धम् । श्रुतेस्तत्परत्वे विवदमान प्रत्याह—अनुभवेति । अहं चेतन इति
प्रतीतिसिद्धमित्यर्थः । उपसहरति—तस्मादिति । चित्प्रतिविम्बस्य चेतनत्वा-
दिना प्रामाणिकत्वादित्यर्थः । प्रतिविम्बाध्यासद्वारा—प्रतिविम्बतादात्म्या-
ध्यासद्वारा, प्रमातृत्वं—प्रमातृरूपता । अध्यासमूलक प्रमातृत्वमुक्तम्, अ-
ध्यास एव तु कथं फलसत्तामप्रयभावादित्यभिप्रेत्याक्षिपति—नन्विति । अ-
पिशन्दादध्यासमूलकप्रमातृत्वासम्भय समर्थयिष्यन्नादौ विकल्पयति—

तथा हि—आत्मनि वाऽनात्मा अध्यस्यते अनात्मनि वा
आत्मा ? नाद्यः । तस्य निस्सामान्यविशेषत्वेन सर्वदा
भासमानत्वेन सादृश्यादिरहितत्वेन चाधिष्ठानत्वासम्भ-
वात् । नापि द्वितीयः । तस्य मिथ्यात्वाभ्युपगमात् ।

न्यायरनावलम् ।

प्रतिविम्बाध्यासेन निरासो न युक्तः, अध्यासस्याप्यनुपपत्ते-
रित्यर्थः । निस्सामान्येत्यादि । आत्मनः स्वप्रकाशत्वेन सदा
भानात्सादृश्यादिदोषहीनत्वाच्च नाधिष्ठानता । अज्ञातं हि दोष-
संसृष्टमधिष्ठानं भवति । ननु चिद्रूपेणात्मा स्वप्रकाशः न तु पूर्णः
न-द्रूपेण, तथा चेदन्त्वेन ज्ञातापि शुक्तित्वेनाज्ञाता शुक्तिरिव
सोऽधिष्ठानं स्यात् अत उक्त-निस्सामान्यविशेषत्वेनेति ।
चिद्रूपं सामान्याद्यः धर्मिणि भासमानत्वात् । पूर्णानन्दस्तु वि-
शेषाद्य इति विभागस्याप्य-यासत्वेन अध्याससामान्यमिति
न तस्योपपादकतेति भावः । तस्य—अनात्मनः । मिथ्यात्वाभ्यु-

नारायणी ।

तथाहात । अध्यासे ज्ञातसामान्यधर्मवस्त्वम्—अज्ञातविशेषधर्मवस्त्वम् अधिष्ठा-
नावरणम् आरोप्याधिष्ठानयो सादृश्यम्, अधिष्ठानारोप्ययोर्भेदाप्रह-
ञ्च (१) दोषसामग्रौ, न चैते निधर्मके आत्मनि सन्ति अतो नाध्यास
सम्भव इत्याशयेनाह—ने सामान्येति । अधिष्ठानत्वासम्भवादित्यत्रा-
न्वेति । निर्गतौ सामान्यविशेषौ यस्मात्स नि सामान्यविशेषस्तस्य
भावस्तत्त्वम्, सत्त्वपरिपूर्णानन्दत्वादिसामान्यविशेषधर्मरहितत्वं तन्न
त्यर्थः । सत्त्व—सामान्यधर्मः, परिपूर्णानन्दत्व—विशेषधर्म इत्यादि सा-
मान्यविशेषभावस्याप्याध्यासिकत्वादिति भावः । सर्वदा भासमानत्वेन-
वृत्तितदभावकालेऽपि स्वतः स्फूर्तिमरवेन, निर्धर्मकत्वमेव सादृश्या-
भावे आदिपदोक्तदोषभावे च हेतुर्बोध्यः, अधिष्ठानत्वासम्भवात्-
अध्यासकारणीभूताज्ञानविषयत्वासम्भवात् । तस्य—अनात्मनः । मिथ्या

(१) सादृश्यदिति मूलस्थेनादिपदेनापनेतु अध्याससम्भवाद्येषु दोषमानप्रत्व-
मुक्तं सादृश्यं तन्मन्दम् । अपि तु दोषोपपत्त्यसम्भवात्त्वेनैव निवर्त्य तथैव सर्वत्र स्वी-
कार्येति ।

मिथ्यावस्तुनोऽधिष्ठानत्वे शून्यवादप्रसङ्गात् । तस्य च सत्यत्वे तदनिवृत्तेरनिर्माक्षप्रसङ्गाच्च । न हि सत्य क्वचिद्विचर्तते निवर्त्यमान वा ज्ञानेन । श्रुतयश्च-‘मिथ्यते हृद-

न्यायरत्नावली ।

पगमात्-सिद्धान्तिना स्वरूपतो मिथ्यात्वस्वीकारात् । मिथ्यावस्तुनः-मिथ्यास्वरूपस्य । शून्यवादप्रसङ्गात्-शून्यवादिनं प्रत्यापादितदोषप्रसङ्गात्+(१)सर्वस्य मिथ्यात्वे हि ज्ञानाना वाध्यवाधकत्वव्यवस्था न स्यात्+ममैव भ्रमो वाध्यते । शून्यवादे च सर्वस्य मिथ्यात्वात् न प्रमास्तीति वाध्यवाधकभावो न कापीति दोष आपादितः । तस्य-अनात्मनः । अनिर्मोक्षेति । निश्चेष्टसाराब्देदाभावेत्यर्थः । निवर्तते-उच्छिन्न भवति । ननु मप्यसत्यतामते घटादिक दण्डादिप्रहारेणोच्छिद्यत एव तत्राह-निवर्त्यमानमिति । उच्छिद्यमानमित्यर्थः । सत्यमित्यनुपपद्यते । तथा च मस्य यत् तत् ज्ञानोच्छेद्य न भवतीत्यर्थः । ननु सेतुदर्शना

नारायणी ।

वेति । स्वरूपतो वाधितत्वरूपमिथ्यात्वस्वीकारादित्यर्थः । ननु चस्तुगत्या वाधितस्यैव शुक्यादिवदधिष्ठानत्वमस्तु तत्राह--मिथ्यावस्तुन इति । वाधितवस्तुन इत्यर्थः । अधिष्ठानत्वे च-आत्माध्यासाधिष्ठानत्वे तु, शून्यवादप्रसङ्गात्-सर्वमिथ्यात्ववादप्रसङ्गात् । अध्यस्ताधिष्ठानयोर्द्वयोरपि मिथ्यात्वप्राप्तेरिति भावः । ननु मिथ्यात्वमनात्मनोऽसम्प्रतिपन्नमतो न दोषस्तत्राह--नस्येति । तस्य-अनात्मनः । चस्त्वर्था विभिन्नक्रम सत्यत्वे त्रिरत्यथ । तदनिवृत्ते-तस्य अनात्मन अनिवृत्ते--अवाधात्, अनिर्माक्षप्रसङ्गात्--परिपूर्णानन्दस्वरूपात्मनाऽनवस्थितिप्रसङ्गात् । मिथ्यात्वस्त्वेव वाध्यमित्यत्र युक्तिमाह--नहीति । सत्य-परमाथसद्रूप त्रिकालावाध्यम्, निवर्तते--वाधित भवति । अवाध्यस्य वाध्यत्वायोगादिति भावः । ननु वर्तमानकालेऽवाधात्त्रैकालिकवाधविधुरत्वे घटादेमुद्गरप्रहारादिना पापादे प्रायश्चित्तज्ञानादिना नाशदर्शनात् कथं सत्य न निवर्तते--तत्राह निवर्त्यमान वेति । नश्यमान चेत्यर्थः । ज्ञानेन--अधिष्ठानसा

यग्रन्थिच्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि त

न्गारत्नानला ।

दिना पापादिक सत्यमुच्छ्रियत एव परमत इति चेन्न । ज्ञानशब्द
स्य स्वमयोजकाज्ञानममानविषयकज्ञानार्थकत्वात् । तथा च यद्
सत्यं तत् स्वमयोजकाज्ञानसमानविषयकज्ञानेनोच्छ्रियत इत्यर्थः ।
स्वपदं ज्ञानपरम् । तादृशञ्च ब्रह्मज्ञानमेव । भिद्यत इत्यादि ।
हृदयस्याहङ्कारचित्तादात्म्याध्यामस्य ग्रन्थिरिव मूलीभूतमज्ञानम्
भिद्यते विदार्यने आवरणशक्तिमुच्छ्रिय भोगसमाप्तिपर्यन्तं विक्षेप-
शक्तिपात्रविशिष्टं स्थाप्यते । शक्तिद्वयानङ्गीकारे अज्ञानस्वरूपमु-
च्छ्रिय तत्कार्यसंस्कारदेहादिमात्रं स्थाप्यत इत्यर्थः । सर्वसंशया-
आत्मा कर्ता न वा ? अकर्तापि भोक्ता न वा ? अभोक्तापि ब्रह्म न
वेत्यादिसंशयाः । छिद्यन्ते-भिद्यन्तेआवरणशक्तिरूपमूलोच्छ्रितादु-
त्पश्ययोग्याः क्रियन्त इति यावत् । कर्माणि-अभुञ्जमानानि
पूर्वमाञ्चितपापपुण्यानि । क्षीयन्ते(१) ऋजपादानीभूतविक्षेपशक्तिवि-
शिष्टाज्ञानसत्त्वपर्यन्तं विद्यमानान्यपिः स्वाश्रये मनसि सुखादिक
न जनयन्ति । 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृद साधुकृत्या द्विपन्त

नारायणी ।

ज्ञात्कारेण, सत्यं दृष्टमिति शेषः । शुक्त्याद्यात्मकाधिष्ठानसाक्षात्कारना-
शस्य शुक्तिरजतादेस्त्रैकालिकाभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वदर्शनात् ।
ब्रह्मसाक्षात्कारनाशस्यानात्मनोऽपि त्रैकालिकबाधप्रतियोगित्वरूपमि-
थ्यात्वमाशङ्कामिति भावः । यथा च त्रिकालबाध्यत्वेऽपि सत्यादि
व्यवहारोपपत्तिस्तथोपरिष्ठाद्यकोभविष्यति । मिथ्यात्वेन सह गृहीतव्या-
प्तिकस्य ज्ञाननाशत्वहेतोरनात्मजातवृत्तित्वज्ञानसपत्तये ध्रुतिमुदाहर-
ति-भिद्यत इत्यादि । हृदयग्रन्थि — हृदयस्यान्तःकरणस्य ग्रन्थिरिव ग्रन्थिः,
हृदयवृत्तिवासनामूलमज्ञानम्, भिद्यते—भेदविनाशमायाति । सर्वसंश-
या — अहं भोक्तृकर्तृस्वरूपो न वेत्यादिसन्देहा । छिद्यन्ते—उच्छ्रियन्ते,
तत्कारणीभूतावरणनाशात् । अस्य—निवृत्ताविद्यस्य, कर्माणि—सञ्चि

स्मिन् दृष्टे परावरे ॥' 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति, नान्यः पन्था विद्यते अयनाय ।' 'तरति शोकमात्मविदि(१)त्याद्याः ज्ञानात्सर्वससारनिवृत्ति दर्शयन्त्यः तस्य च मिथ्यात्व सूचयन्ति । 'एकमेवाद्वितीयम्' 'अतोऽन्यदा

न्यायरत्नावली ।

पापकृत्याम्' इति श्रुत्या ज्ञानिनः पुण्यादिना तदीयसुहृदादीं फलजननोक्तेः । (२)=उक्तमाप्त्यस्वीकारे तु नश्यन्तीत्यर्थः=। अस्य-दृष्टतत्त्वस्य । हृदयग्रन्थ्यादिषु त्रिषु तदन्वयः । तस्मिन्—प्रत्यगात्मनि, दृष्टे-साक्षात्कृते, परावरे-पर ईशोऽपि अवरः अध्वस्तत्वेनापकृष्टः यस्माच्छुद्धब्रह्मण. तदभिन्ने । तमेव-आत्मानमेव, अतिमृत्युमेति-अज्ञानमतिक्रामति, नाशयतीति यावत्, अन्यः-तन्मात्रज्ञानादन्यः, पन्था.—उपाय, अयनाय—स्वरूपप्राप्तये । तरति-नाशयति, शोकम्-अज्ञानम् । सर्वससारेति । सर्वप्रपञ्चमूलाज्ञानेत्यर्थः । तस्य-सर्वप्रपञ्चस्य । सूचयन्तीति । अज्ञानादेर्ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपमिथ्यात्वोक्त्या तन्मूलकसर्वप्रपञ्चस्य मिथ्यात्व सूचितम्, अज्ञानोच्छेदकस्याज्ञानमूलकदृश्योच्छेदकत्वानियमादित्यर्थ । एक-

नारायणी ।

तानागतानि, क्षीयन्ते—विनश्यन्ति, तस्मिन्परमात्मनि, परावरे—पर ईश एवावरो यस्मादित्यखण्डार्थे, दृष्टे—साक्षात्कृते सतीत्यर्थ । तमेव—परमात्मानमेव, विदित्वा—साक्षात्कृत्य, मृत्यु—प्रमादरूपमज्ञानम्, अत्येति—अतिक्रामति, नाशयतीति यावत् । साधनान्तरसमुच्चयनिरासायाह—नान्य इति । अन्य—आत्मज्ञानादन्य, पन्था—उपाय, अयनाय स्वरूपप्राप्तये, नास्तीत्यर्थ । श्रुत्यन्तर—तरतीत्यादि । शोकम्—अज्ञानम् तरति-नाशयति । ज्ञानहेतुकतरणस्य नाशपदार्थत्वात् । तस्य-प्रपञ्चस्य, मिथ्यात्वम्—सर्वदेशयित्रैकालिकाभावप्रतियोगित्वम्, सूचयति—अधिष्ठानसाक्षात्कारनाशयत्वहेतो पक्षवृत्तियायोधसम्पादनेन प्रापयति । साक्षान्मिथ्यात्वप्रतिपादिका ध्रुतमुदाहरति—एकमिति । 'सदेव सौम्ये-

(१) 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्याद्या इत्याधिक पाठो घपुस्तके ।

(२) = एतादृशद्वयमध्यग पाठो नास्ति घपुस्तके ।

न्यायरत्नावली ।

सजातीयद्वितीयरहितम् । एव-स्वगतधर्मरूपद्वितीयरहितम् ।
 अद्वितीयं-विजातीयद्वितीयशून्यम् । 'सदेव सोम्येदमग्र आसी'-
 दिति पूर्ववाक्यम् । ननु नानेन वाक्येन सर्वदृश्यमिथ्यात्वं बोध्यते,
 सृष्टिपूर्वकालावच्छेदेन ब्रह्मणो दृश्याभावबोधनादिति चेन्न । दृश्या-
 भावे अग्रकालावच्छिन्नत्वानन्वयात् । इदं हि वाक्यं मद्रूपं जग-
 त्कारणमनभ्युपगच्छतः सौगतानामद्वितीयजगत्कारणमनभ्युपच्छतां
 नार्किकादीनां च मतनिराकरणाय । तथा च यदग्रे सृष्टेः पूर्व-
 मासीत् तत् सत् अद्वितीयञ्चेति बोध्यते । तत्र निषेधस्य प्राप्तिसर्वक-
 त्वात् येन सम्बन्धेन यद्देशकालावच्छेदेन यस्य दृश्यस्य मद्रूप-
 वैशिष्ट्यं प्राप्तम्, तेन सम्बन्धेन तदवच्छेदेन तदभावसम्बन्धस्य
 तत्र बोधनात् सर्वदृश्यस्य मिथ्यात्वसिद्ध्यैव । 'सदेव सोम्येद'-
 मित्यत्र इदंशब्देन प्रपञ्चात्मकब्रह्मणि द्वितीयसामान्याभावबोध-
 नात्, उदन्तादात्म्यस्य उद्देश्यतावच्छेदकत्वेन उद्देश्यतावच्छेद-
 कप्रपञ्चतादात्म्यकालावच्छेदेन द्वैताभाववत्त्वलाभेन मिथ्यात्वला-
 भात् । यद्यपि प्रतियोगिसत्त्वकालावच्छेदेनाभावस्य बोधः, तथापि
 स नाहार्यः । प्रतियोगिन इदन्त्वरूपदृश्यत्वेन भानात्, आत्ममि-
 त्त्वरूपद्वितीयत्वावच्छिन्नाभावत्वेनाभावस्य भानात् । 'नेह नाना-
 स्ती'त्यादौ तु इहपदेन प्रपञ्चवतो बोधनादुद्देश्यतावच्छेदकप्रप-
 ञ्चसत्त्वकालावच्छेदेन द्वैताभाववत्त्वधी', अतो नानेत्यादिवाक्या-
 न्यपि व्याख्यातानि । अतोऽन्यदार्तामिति । अतः-आत्मनः,

नारायणा ।

दमग्र आसीदिति पूर्ववाक्यम् । इदं-नामरूपात्मकम् । अग्रे-सृष्टेः पूर्वम् ।
 सदेवासीत्-कालत्रयाशयितस्वरूप ब्रह्मैवासीत्, न नामरूपात्मकम्,
 एनेन ब्रह्मव्यतिरेकेण जगन्नास्तीति ज्ञापितम्, तदेव समर्थयति एक-स-
 जातीयद्वितीयरहितम्, एव-स्वगतद्वैतरहितम् । अद्वितीय-न विद्यते
 द्वितीयं यस्मिन्निति विजातीयद्वितीयरहितम्, तथा च प्रतीवमानस्य ज-
 गतो ब्रह्मवृत्त्यन्ताभावप्रतियोगित्वलाभात्प्रिथ्यात्वसिद्धिः । श्रुत्यन्तर-

र्तम्' 'नेह नानास्ति किं चन' 'अथात आदेशो नेति नेती'-
त्याद्याः श्रुतयः साक्षादेव मिथ्यात्वं प्रतिपादयन्ति ।
दृश्यत्वेन शुक्तिरजतादिवन्मिथ्यात्वानुमानाच्च ।

न्यायरत्नावली ।

अन्यत् आर्त-पीडितम् । येन सम्बन्धेन यदवच्छेदेन यत् यत्र ति
ष्ठति, तत्तदवच्छेदेन तत्र वर्तमानाभावस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताविशिष्टमित्यर्थः । एतस्यापि निषेधवाक्यत्वेन प्राप्त्यनुसा-
रेण निषेधबोधकत्वात् । दृश्यत्वेनेत्यादि । 'ब्रह्मान्यत् मि-
थ्या दृश्यत्वात् शुक्तिरूप्यव'दित्यनुमानादित्यर्थः । पक्षताव-
च्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात् शुक्तिरूप्यादौ न सिद्धसा-
धनम् । ब्रह्मणि बाधवारणाय ब्रह्मान्यदित्येव पक्षः । दृश्यत्वञ्च-
दृग्विषयत्वम् । मिथ्यात्वञ्च-सत्स्वरूपान्यत्वम् । ननु सत्स्वरूप-
स्य ब्रह्मणो भेदे साध्ये सिद्धसाधनम्, सत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगि-

नारायणी ।

नेहेति । इह ब्रह्मणि किञ्चन किमपि नाना भिन्नवस्तु नास्तीत्यर्थः । श्रुत्य-
न्तरम्—अत इत । अत-आत्मन सकाशात्, अन्यत्-मायातत्कार्यम्,
आर्त-पीडितम्, आत्मतत्त्वसाभारकारेण हतमिति यावत् । श्रुत्यन्तर-
माह-'अथात आदेश इति । अथ-सोपाधिकस्वरूपोन्त्यनन्तरम् अत-ब्रह्म-
ण एवाविशेषात्, आदेश-निर्देश, (जाकाशादिप्रपञ्चारोप) । नेति नति
निषेधदाढ्यायाभ्यास । 'द्वे धाव ब्रह्मणा रूपे मूर्तं चामूर्तं च' इत्यादिना
प्रतिपादितं सर्वं सोपाधिकं नास्तीत्यर्थः । एतदभिप्रायको 'न ह्यत-
स्मादिति, नेत्यन्यत्परमस्ती'ति भागः । हि यस्मादेतस्माद् ब्रह्मण अ-
न्यन्नास्ति इति हेतोः नेति नेति' इति निर्देशात् न पुनर्ब्रह्म नास्तीत्यभि-
प्रायेण, कुत अन्यत्परमस्ति यता निरस्तात् प्रपञ्चादन्यत् सर्वावभासक-
ब्रह्मास्ति सर्वबाधावधिरूपेण तस्यावश्यकत्वात् तथा च स्फुटमेव प्रप-
ञ्चस्य मिथ्यात्वमिति भावः । इत्याद्या इत्यनेन 'इन्द्रजालमिथ मायामयं
स्वप्न इव मिथ्यादर्शनम्' इत्यादि मेघनाथयोयादिवाक्यपरिग्रहः ।
श्रुतिप्रमितं मिथ्यात्वं नानित्यत्वमात्रं किन्तु शुक्तिरजतादेरिव त्रिकाला-
बाध्यत्वमिति स्थापयितुमनुमानमाह—दृश्यत्वेनात् । प्रपञ्चो मिथ्या दृश्य

न्यायरत्नावली ।

ताकभेदे साध्ये, किमिदं सत्यं ? ज्ञाननिवर्त्यत्वादिरूपमिध्यात्वशून्यत्व चेत् ? तर्हि तादृशमिध्यात्वमेव साध्यमस्तु । किञ्च तादृशमिध्यात्वशून्य सिद्धान्ते ब्रह्मैव, तथा च ब्रह्मत्वापेक्षयोक्तशून्यत्वस्य गुरुत्वेन प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् साध्याप्रसिद्धिरिति चेन्न । परमते उक्तशून्यत्वस्य ब्रह्मभिन्नेऽपि स्वीकारेण पररीत्या परान्प्रत्युक्तसाध्योपन्याससम्भवात्, गुरुरूपस्यापि नव्यैः प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वीकारात्, ज्ञाननिवर्त्यं सर्वं ज्ञयमित्याकारक्यत्किञ्चिद्धीविषयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य साध्यत्वसम्भवात्, प्रपञ्चसत्त्ववादिना उक्तधीविषयत्वस्य ब्रह्मणीव प्रपञ्चेऽपि स्वीकारात् न सिद्धसाधनम् । उक्तधीविषयताव्यक्तेः शुद्धाया एवावच्छेदकतया निवेशान्नावच्छेदकगौरवनिबन्धनसाध्याप्रसिद्धिः । अलीकवादिन प्रत्यनुमानोपन्यासे अलीकभेदोऽपि पक्षे विशेषण वाच्यम्, अन्यथा अलीके भागासिद्ध्यापत्तेः । अनुकूलतर्कस्तु 'दृश्यं यदि मिथ्या न भ्यात् अनुपपद्यमानसम्बन्धकं न स्यात्' इत्यादि पूर्वमत्र दर्शितम् । ज्ञाननिवर्त्यत्वं वा साध्यम्, तच्च स्वप्रयोजकाज्ञानाधिकरणकालपूर्वत्वशून्यवृत्तिज्ञानकालिकत्वरूपज्ञानोच्छेद्यत्वम् । तच्चज्ञानरूपस्य वृत्तिज्ञानस्य कालोपहितत्वात् प्रयोजकाज्ञानाधिकरणकालपूर्वत्वशून्येत्युक्तम् । स्वपदं यत्र ज्ञाननिवर्त्यत्वं स्थाप्यं तत्परम्, युक्तिरूप्यादावपि ब्रह्मज्ञानमादायैव साध्यसत्त्वम्, अज्ञानाधिकरणकालपूर्वत्वस्थले लाघवाद्ज्ञानकालत्वमेव निवेश्यम् । ननु जीवेशभेदादेरनादित्वेन स्वप्रयोजकाप्रसिद्ध्या तत्र लक्षणासङ्गतिरिति चेन्न । स्वप्रयोजकपदेन स्वकाले वर्तमानमात्रस्योक्तत्वात्, तथा च जीवेशभेदकाले अज्ञानं वर्तते इति तत्र लक्षणान्तरं, (१) अत एवाज्ञान-

(१) अत एवाज्ञानेऽपि स इति पाठं घण्टमन्त्रेऽधिकं ।

न्यायरत्नावली ।

स्वाज्ञानकाले सत्त्वादेतस्य साध्यस्य मिध्यात्वलक्षणत्वे वृत्तिज्ञानं
 स्वाविषयक निवेश्यम्, तेन ब्रह्मणि नातिव्याप्तिः । अथवा
 येन सम्बन्धेन येन रूपेण यदवच्छेदेन यत्र यदास्ति तदवच्छेदेन
 तत्र विद्यमानाभावस्य तदवच्छिन्नतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगित्वं सा-
 ध्यम्, कपालादौ समवायादिसम्बन्धेन यदत्त्वादिरूपेण यदवच्छे-
 देन घटादिकमस्ति, तदवच्छेदेन कपालादिनिष्ठस्यात्यन्ताभावस्य
 समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नयदत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य व्यधि-
 करणधर्मावच्छिन्नाभावमते घटादौ स्वीकारात् । तत्सम्बन्धावच्छि-
 न्नायास्तादृशाभावप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वं वा तद्रूपे साध्य-
 ते, तेन न साध्याप्रसिद्धिः । ननु व्याप्यवृत्तिपदार्थेषु नैतादृश-
 साध्यसम्भवः, तदवच्छेदकप्रसिद्धेः । किञ्च सिद्धान्ते अभावानां
 सर्वदेशकालवृत्तित्वेन किञ्चिद्देशकालावच्छिन्नत्वे मानाभावः, तथा
 च उक्तसाध्यं सिद्धान्ते अप्रसिद्धमिति चेत्, तर्हि यदवच्छेदतदव-
 च्छेदावनिवेश्यावच्छिन्नवृत्तिकत्वशून्याभाव एव निवेश्यः । न चैवं
 घटादेस्तर्षदेशकालनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्वीकारेऽलीकत्वमेव स्या-
 दिति वाच्यम् । घटादेस्तत्तादात्म्यवत्त्वेन प्रतीयमानत्वेनालीक-
 कर्षलक्षणत्वात्, अलीकं तु न तथा प्रतीयते, अलीकं सत् इति
 बुद्धेः बौद्धेनाप्यस्वीकारात्, सत्तादात्म्यविनाशवत्त्वादिमत्त्वेनैव
 घटादेरलीकर्षलक्षण्यसम्भवाच्च । तथा च 'सर्वदेशकालनिष्ठात्यन्ता-
 भावप्रतियोगित्वे सति सत्तादात्म्यशून्यत्वम्' 'अविनाशित्व' वा
 अलीकलक्षणम् । बौद्धमतेऽपि यद्यत् सत् तत् क्षणिकमिति निय-
 यात् प्रपञ्चस्य क्षणिकत्वेन विनाशित्वम्, अलीकस्य स्थिरत्वे-
 नाविनाशित्वमिति स्वीक्रियत एवेति ध्येयम् । आदेशः-उपदेशः-
 ज्ञापनम् (१) । नेति नेतीति । प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्यद्यत् प्राप्तं तत्

न्यायनात्वत् ।

अतिशब्दरूपेण उच्यते, तथा च कपालादीं यथादिकं सपवापसु -
म्वन्वेन कालविशेषावच्छेदेन वर्तत इति यत्, तत् नैत्यर्थः-तत्र
नरायणी ।

त्वात् शुक्तिरज्जुताडिब्रिटित्यनुनादादियर्थः । (१) शृश्य च माशिनारस्यत्वम्,
निश्चयान्त्व म्वाश्रयनिष्ठैकालिकाल्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् । तदेवमना-

(१) शब्दात् सप्रकाशकृत्यैवयत्नम्, माशिनारस्यत्वम् अन्वेषणत्वात् सा-
शिनारस्यैवयत्नम् । निश्चयान्त्व न अत्रच्छिन्नकृत्यैवयत्नम् अत्रयत्नयैवयत्नम् । न चलो-
क्यमन्वत्, सत्त्वेन प्रतियोगित्वत् । अत्र एव न दृष्टेऽपि व्यवहारानुसरतिराश्रये दृष्टु
दैनैवयत्नम् । न च दृष्टान्तिद्धि । तन्वयपरिमाणदिभिर्ग्रे व्यवस्थापरिच्छिन्नत्वात् ।
न च स्वयंपरिमाणनिष्ठावच्छेदात्प्रत्ययत्वेन सत्यत्वव्यपेक्षेन सत्यत्वव्यपेक्ष इति वच्यम् ।
अप्रयोजकत्वत् । ननु तस्मि 'द्वैत यदि सिद्धम्' न स्यात् तत्रैव अनुसंधानानुसंध न-
स्यदिष्टानुसंधानकत्वम् । न च तत्रापि व्यवहारद्वैतव्यवहारत्वात् तन्वयेन प्रत्यये दृष्टव्यवति-
केन सत्यत्वव्यपेक्षेन सत्यत्वव्यपेक्ष इति वच्यम् । क्षेत्रव्यवस्थायां उदाहरणत्वात् । नापि न-
स्वव्यवहारिणः 'सत् घट' इत्यादिना प्रत्ययेण वयः । स्वप्रकाशाद्वैतव्यवहारव्यवहार-
व्यवहार पदान्त्वत्वेन कल्पितत्वेन ज्ञाने वयत्नम् 'सत् घट' इति प्रत्ययेण घटादवग्रहत् ।
न च सर्वदेशिकैककालिकाल्यन्तभावप्रतियोगित्वं तुच्छत्वम्, तद्वन्व सत्यम् तत्र घटादा-
वच्यन्ति, मवेदाकालनये स्वदेशकालस्यपि प्रवेशात् । तत्र च स्वस्य विद्यमानत्वात् स्ववि-
शेषिनो निषेधस्यापि वयते स्वदेशकालिकनिषेधप्रतिषेधित्वस्यपि वयदिति वच्यम् ।
परिच्छिन्नत्वादिद्वैतनिरेह दृष्टौ खण्डनव्यवहारैरेव निश्चयान्त्वमैव स्वस्वानुसंधानव्यवहारै-
वेन स्वदेशकालनिषेधेन सन्वयत्, तादात्म्यव्यवहारैरेव तद्वन्वनिष्ठात्वस्यैव सत्त्वेन तद्वन्व-
व्यवहारस्य घटादेर्बहिर्निष्ठात्वानुसंधाने प्रत्यापिकत्वव्यवहारोत् सर्वदेशिकत्वव्यवहारै-
कत्वयः प्रत्यययोग्यत्वेन तादात्म्यव्यवहारैरेव तद्वन्वनिष्ठात्वस्यैव सत्त्वेन तद्वन्व-
ननु सत्त्वव्यवहारस्यैव प्रत्ययमित्यं व्यवहारैकत्वत्तु शुक्तिरज्जुताडिवदेत्यानुसंधानानुसंधान-
दृष्टान्ति चेतः । तादात्म्यव्यवहारस्यैव स्वदेशकालनिषेधेन सत्त्वेन अयमेवकत्वत् ।
ननु ज्ञानिश्चात्त्व निश्चयान्त्व न व ? अन्ये क्व प्रत्ययनिष्ठाव्यवहारत्वम्, प्रत्ययपरिणम निश्चयान्त्व
सत्यत्वव्यवहारत्, तद्वैव प्रत्ययव्यवहारत्वमेव । अयं क्व प्रत्ययव्यवहारत्,
निष्ठात्वस्य सप्रत्ययनिष्ठाव्यवहारैरेव तद्वन्वनिष्ठात्वव्यवहारत् तद्वन्व ज्ञाने नि-
ष्ठात्वव्यवहारव्यवहारत् । तथा चोपपत्तौ तद्वन्व द्रव्ये वेत्, ज्ञान्येति । दृष्टव्यवहार-
व्यवहारव्यवहारत्त्वत्वेन स्वदेशकालनिषेधेन सत्त्वेन इत्यनेन दृष्टव्यवहारव्यवहारव्यवहार-
व्यवहारव्यवहारत्वेन स्वदेशकालनिषेधेन सत्त्वेन निष्ठात्वस्यैव दृष्टव्यवहारव्यवहार-

आत्माध्यस्ततयैवानात्मनि सिद्धेः तत्रात्माध्यासः ।

न्यायरत्नावली ।

तेन सम्बन्धेन तदवच्छेदेन तत् नास्तीति यावत् । घटादौ तु घटत्वादिक समवायादिसम्बन्धेन अवच्छेदकमनपेक्षैव प्राप्त तथैव निषिध्यते-साक्षादेवेति । आर्तपदेन पीडितोक्त्वाऽवोषपीडितत्वलाभेन ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपमिथ्यात्वविशिष्ट बोध्यते, अद्वितीयमित्यादौ तु नञ्पदेन प्रतियोग्यवच्छेदकावच्छिन्नाभाववति व्याप्यवृत्त्यभाववति वा लक्षणया । 'नेह नानास्ती'त्यादौ तु नञ्पदेन तादृशाभावो लक्षणया बोध्यते, यत्किञ्चिदवच्छेदेन वर्तमानस्यावच्छेदकाविशेषितस्य वा द्वितीयाभावस्य ब्रह्मणि प्रत्यक्षादिमाप्ततया उक्ताभावबोधने उक्तवाक्यार्थव्यध्यात् । उक्ताभावघटितमिथ्यात्वस्यानुमानव्याख्याने व्युत्पादितत्वेन तदुत्तरमयात इति ग्रन्थो व्याख्यातः । तदेवमनात्मनो मिथ्यात्वेन श्रुतिसिद्धत्वात्तस्यात्मससर्गाध्यासम्प्रति अधिष्ठानत्वानुपपत्तिमुक्त्वाऽऽत्माश्रयादिदोषादपि तामाह-आत्माध्यस्ततयेत्यादि । आत्माध्यस्ततया-आत्मससृष्टत्वेनैव प्रतीयमानतया, आत्माध्यास-आत्मससर्गाध्यासः, सिद्धान्ते आत्मनोऽनध्यासात् । तथा च आत्मनो घटस्सन्निति

नारायणी ।

त्मनो मिथ्यात्वेनाधिष्ठानत्वासम्भवमुक्त्वा आत्माश्रयादिदोषेभ्योऽपि तमाह-आत्माध्यस्ततयेति । सन् घट इत्यात्मनि कल्पितत्वेनेवेत्यर्थः । अनात्मनि-नामरूपात्मके देहादौ, सिद्धे-वस्तुत्वेन सिद्धे, तत्र-अनात्मनि, आत्माध्यास-आत्मन इदमशम्येव ससृष्टरूपेण अध्यासो वाच्य इति शेषः ।

चि ह्यत्र मिथ्यात्वेपि व्यापकधमपुरस्कारेणैवास्ति बाधके सिद्धत्वात्, पूर्वपक्षस्थैवावकाशात् । साध्यसिद्धे पूर्वं व्याप्यधर्मावच्छिन्ने बाधाप्रहासः । न च द्रव्य विशावत् गुणवत्त्वादित्याभाससाध्यम् । तत्राकाशादौ विशावत्त्वबाधस्य प्रागेव प्रहणात्, इह तु ददयत्वादिहेतुना मिथ्यात्वसाधारणद्वैतत्वावच्छेदेन मिथ्यात्वमिद्धे पूर्वं न मिथ्यात्वे मिथ्यात्वबाधमहत्स्यैवाप्रमिते । स्वसाधारण्येन प्रमिते च तस्मिन्सुतरा न तद्ब्रह्म इत्यायन्यत्र विस्तरः ।* अथमाधिक पाठ सपुरतके । तदेवमनात्मनो मिथ्यात्वेन इत्यादि समममे ।

अनात्माध्यासेन चात्मनो दोषसादृश्यादिसम्भवात् । तत्र
चानात्माध्यास इत्यात्माश्रयादिदोषप्रसङ्गाच्च । एतेना

न्यायरत्नावली ।

तत्तादात्म्येनैव प्रत्ययादनात्माध्यामस्य आत्मससर्गवदितस्यात्मसस-
र्गस्यापेक्षणीयत्वादात्माश्रयः, आत्मससर्गापेक्षोऽनात्मा तत्सापेक्ष
आत्मससर्ग इत्यन्योन्याश्रयश्चेति भावः । सादृश्यादीति । सा
सादृश्यादिज्ञानेनेत्यर्थः । अध्यासकारणसंस्कारोद्बोधकतया सादृ-
श्यादिज्ञानापेक्षयेति भावः । आत्माश्रयादीति । अनात्मव्य-
क्तीनां मध्ये स्वस्य स्व प्रति दोषविषया कारणत्वे आत्माश्रय, द्वयोः
परस्पर प्रति तत्स्वीकारे अन्योन्याश्रयः, स्वकारणकारण प्रति
स्वस्य तत्स्वीकारे चक्रकम्, एक प्रत्यन्यस्येत्यादिस्वीकारे अन-
वस्थेत्यर्थः । एतेनेति । अव्यवहितपूर्वोक्तात्माश्रयादिना व्यव-
हितपूर्वोक्तेनानिर्मोक्षप्रसङ्गश्रुतिविरोधप्रसङ्गाभ्यामनात्मनः सत्य
न्वासम्भवेन चेत्यर्थः । आत्मानात्माध्यामस्य-व्यावहारिकयोरा-
त्मसंसर्गानात्माध्यामयो, अविद्यात्मकत्वात्-अविद्यारूपदोषमूल-
कत्वात् । व्यावहारिकाध्यासे यद्यपि=कामकर्मणोरपि दोषत्वम्,
'आवृत ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा । कामरूपेण' त्यादिगी
तोक्तेः । अज्ञानं-भ्रमाधिष्ठानचैतन्यम्, तथा चाधिष्ठानावारक-
त्वेनैव दोषत्वलाभात्,

नारायणी ।

इत्थं च भवत्यात्माश्रयादिदोष इत्याह--अनामध्यासेन चेति । अज्ञानान्त-
करणादेरध्यासेन चेत्यर्थः । तत्र--आत्मनि, अनात्माध्यास-आत्माध्या
साधिष्ठानस्थानात्मन साधकोऽनात्माध्यास । अध्यासमूलकत्वात्तना
त्मन, अध्यासस्य च सादृश्यादिमूलकत्वात्, सादृश्यादेश्चानात्माध्यास
मूलकत्वादिति तत्राध्यासे स्वस्यापेक्षया आत्माश्रय धर्म्यकल्पने पर-
स्परापेक्षाऽतोऽन्योन्याश्रयः, तदन्यकल्पने त्रयाणां परस्परापेक्षा अतश्च
चक्रकम्, तत्राप्यन्यकल्पने अनवस्थेति भावः । एतेनेति । आत्माश्रया
दिदोषप्रसङ्गेन अपाम्भमित्येव, आत्मानात्माध्यासस्य-आत्मानात्मनो

त्मानात्माध्यासस्याविद्यात्मकत्वान्न विकल्पावसर इ-
त्यपास्तम्, स्वप्रकाशात्मनि अविद्याया अप्यनुपपत्तेः ।
तथाहि साप्यध्यस्ता, अनध्यस्ता वा? तत्राथे कथं नात्मा

न्यायरत्नावली ।

‘कर्मक्षय ज्ञानमपास्तदोष’मित्यादि

मही घटत्व घटतः कपालः कपालिका चूर्णरजस्ततोऽणुः ।

जनैः(१)स्वकर्मस्तिमितात्मनिश्चयैरालक्ष्यते--

इत्यादिविष्णुपुराणोक्तेश्च ।= [ ] तथापि पूर्वपूर्वकामकर्म
णोरुत्तरोत्तरतद्देतुत्वेनानवस्थादोषे प्राप्ते प्रवाहरूपेण बीजाङ्कु-
रादिवत् अनादित्वेन तत्परिहारो वाच्यः । अविद्याया दोष-
विधया हेतुत्वे तु नानवस्थादोष इत्याशयेन तदेव सिद्धान्ति-
नोक्तम् । विकल्पावसरः-आत्माश्रयादिविकल्पावसरः, अवि-
द्याया अनादित्वेन तत्रान्यदोषानपेक्षेति भावः । स्वप्रकाशोति । स्व-
प्रकाशस्य सत्यत्वात् तदप्रकाशरूपाविद्या मिथ्यैव, तथा च वक्ष्यमा-
णदोषापत्तेस्तदनुपपत्तिरिति भावः । आत्माश्रयादीति । अविद्या
रूपदोषस्य उत्पत्तौ तस्यैव हेतुत्वे आत्माश्रयः, तत्कार्यस्य हेतुत्वेऽ
नारायणी ।

परस्पराध्यासस्य, आधिचकत्वात्-दोषविधयाऽनाद्यविद्याप्रयुक्तत्वात्,
न विकल्पावसर--आत्मनि अनात्माऽध्यम्येत? अनात्मनि चात्मेति
विकल्पस्यावकाशो नास्ति, द्वयोरप्यध्याससम्भवेन विकल्पवैयर्थ्यादिति
भावः । स्वप्रकाशेति । न जानामीत्यज्ञानस्याप्यप्रभासकतया सिद्धे स्वत-
स्फूर्तिमतीत्यर्थः । अविद्याया आचरणात्मिकाया अपिशब्दाहोपान्तरस्य
च अनुपपत्ते तम प्रकाशयद्विरोधेनासम्भवात् । असम्भव प्रकटयति--
तथाहीति । आत्माश्रयादीति । दोषसादृश्यादिक विनाऽऽत्मन्यविद्याध्यासा

(१) स्वमभि स्तिमित प्रतिबद्ध आत्मनिधयो भेषान्ते । अथ पाठ मूले एव
[ ] चिद्विहितस्थले आसीत् परन्तु--“ध्यावहारिकाध्यासे यद्यपि कामकर्मणोरपि
दोषत्व तथापि अनवस्थादोषे प्राप्ते तत्परिहारो वाच्यः” इत्यस्मिन्वाक्ये सम्बन्ध
विच्छेदकरत्वात् टिप्पणीस्य एव मूले पठित इत्याद्योऽस्य टिप्पण्यामेव निवेशितः ।

श्रयादिदोषप्रसङ्गः । अन्त्ये तस्यानुच्छेदादनिर्मोक्ष-
प्रसङ्गः । सर्वस्याध्यासमूलत्वे भ्रमप्रमादिव्यवस्था च
न स्यात् । एकस्यैवात्मन प्रमाणप्रमेयप्रमितिप्रमातृरू-
पता च विरुद्धा । अविरोधाभ्युपगमे वा सौगतमताप-

न्यायरत्नावली ।

न्योन्याश्रय, अविद्यान्तरस्य हेतुत्वे तत्रापि अविद्यान्तरस्येत्या-
दिस्वीकारे त्वनवस्थादिकम् । अकार्यत्वन्तु नाविद्यारूपाध्यासस्य
सम्भवति प्रातीतिकाध्यासे तददर्शनादिति भावः । सर्वस्य-व्याव-
हारिकप्रातीतिकरूपस्य, अध्यासमूलत्वे-भ्रममात्रविषयत्वे । भ्रमप्र-
मादिव्यवस्था-‘इदं रजतं’ मित्यादिधीर्भ्रमः, ‘इयं शुक्तिरित्यादि-
धीः प्रमा, आद्या वाध्या, द्वितीया वाधिकेत्यादिव्यवहारः ।
एकस्येत्यादि । चित एव प्रमाणत्वादिकं सिद्धान्ते स्वीक्रियते,
तद्विरुद्धमित्यर्थः । ननु अध्यासोपाधिभेदेन एकस्यापि प्रमाणादि-
रूपत्वं न विरुद्धम्, तत्राह-अविरोधेत्यादि । सौगतेति ।

नारायणा ।

सम्भवात्तदर्थमपेक्षिताविद्याध्यासस्य स्वापेशात् आत्माश्रयोऽविद्यान्तरा-
ध्यासाद्यपेक्षातोऽन्योन्याश्रय इत्यादिपूर्वोक्त प्रकार स्फुट इति भावः ।
तस्या अविद्याया अनुच्छेदात्-आत्मन इव नाशायोगात् । अनिमोक्षप्र-
सङ्ग-भ्रान्तनिवृत्त्युपलक्षितस्वरूपावातिरूपमोक्षाभावप्रसङ्गः । नन्वज्ञा-
नाध्यासस्याप्यनादित्वाश्लोकदोष इत्यतो दूषणान्तरमाह-सर्वस्येति । द्वैत
ज्ञानस्येत्यर्थः । अध्यासमूलत्वे-भ्रममात्रसिद्धत्वे, ‘शुक्तिज्ञान प्रमा रजत
ज्ञान भ्रम’ इति व्यवस्था न स्यादित्यर्थः । तयोर्वाध्यबाधकभावो न
स्यादिति भावः । तेषां भ्रममात्रशरीरत्वेऽपि चित प्रमाणादिकमङ्गीक्रि-
यतेऽनो नाव्यवस्था तत्राह-एवस्येति । अद्वितीयस्येत्यर्थः । प्रमाणत्वा-
द्युपपादकधर्मादिना रहितस्येति यावत् । विरुद्धा-अन्यतरसत्त्वेनास-
म्भाविता । प्रमा प्रति करणत्वेऽङ्गीकृते प्रमाया विषयत्वमनुपपन्न विषय-
त्वे तु विषयप्रमारूपताऽनुपपन्ना तथात्वे तदाश्रयत्वमनुपपन्नम्, एव
परस्परमपीति सश्लेषः । ननु स्वतो विरुद्धाप्यध्यासिकोपाधिभेदेनावि-
रुद्धाऽत आह-अविरोधेति । अध्यस्ताहत्वाद्याकारभेदेन ज्ञानमेव प्रमा
त्रादिरूपमिति सौगतमतादविशेषापत्तिरित्यर्थः । नन्वध्यासोऽपि नो

त्तिरिति । अत्रोच्यते । अहं मनुष्यः कर्ता भोक्तेत्यादि प्रतीतिस्तावत्सर्वजनसिद्धा । सा च न स्मृतिरपरोक्षावभासत्वाद्भेदाग्रह(१)पूर्वकत्वाच्च । नापि प्रमा, श्रुतियु

न्यायरत्नावली ।

(२)अध्यस्तकारणभेदेन ज्ञानमेव प्रमात्रादिरूपमिति सौगतमताद्विशेषापत्तिरित्यर्थः । ननु अध्यासोऽपीत्यादिना सौगतमतापत्तिरित्यन्तेन उक्तान् सर्वपूर्वपक्षान् समाधातुं प्रतिजानीते—अत्रोच्यते इति । न स्मृतिरिति । यद्यपि नाबाधितार्थकस्मृतिरित्येव वस्तुमुचितम्, भ्रमत्वमात्रस्यैव प्रकृते वाच्यत्वात्, तथापि ग्रहणस्मरणोभयरूपत्वेन यो भ्रमत्वनिषेधः साख्यादिसम्मतः तन्निराकरणाय स्मृतिवनिषेधः । अपरोक्षावभासत्वात्—प्रत्यक्षरूपतया प्रतीयमानत्वात् । ननु अहमित्यशेषे प्रत्यक्षम्, मनुष्य इत्यशेषे तु स्मृतिः, तयोस्ताद्विषययोश्च भेदाग्रहादेकत्वव्यवहारः, अथवा 'अहं मनुष्य इत्यत्र मनुष्यदेहस्वामी आत्मा विषयः, एवम् 'अहं कर्तृ'त्यत्र कर्तृमनस्स्वामी, (३) 'अहं भोक्ते'त्यत्र सुखाग्राश्रयमनस्स्वामी, तथा च स्वामित्वतत्सर्गायोस्स्मृतिरूपमपि विशेष्ये प्रत्यक्षमेकं सम्भवति तत्राह—भेदाग्रहपूर्वकत्वादिति । भेदाग्र-

नारायणी ।

पपद्यत इत्यादिना सौगतमतापत्तिरित्यन्तेनोक्तान्सर्वान् पूर्वपक्षान् समाधातुं प्रतिजानीते—अनेति । प्रतीत्ययथानुपपत्त्या भ्रमसामग्रीं व्यवस्थापयिष्यन् प्रथमतः प्रतीतिं शोधयति—अहं मनुष्य इत्यादि । सूचीकटाहत्यायेन प्रथममत्यातिवाद निराचष्टे—सा चेति । अपरोक्षेति । 'मनुष्यमा जानामी'ति प्रत्यक्षरूपतया प्रतीयमानत्वादित्यर्थः । ननु मनुष्योहमित्यादिप्रतीतिर्मनुष्यदेहस्याम्यात्मविषयापि देहाद्यशेषे स्मृतिरूपा आत्माशेषे प्रत्यक्षरूपेति तथा प्रतीयते इत्यत आह—भेदाह । भेदाग्रहजन्यविशिष्ट

(१)—भेदाग्रह अपूर्वकत्वाच्च इति पाठो गणुस्तके प्रामादिक ।

(२) अध्यस्ताकारभेदेनेति, पपुस्तके,

(३) आत्माविषय इत्यनुपपन्न एवमप्रेषि ।

क्तिवाधितत्वात् । तथा च श्रुतयः—‘योऽयं विज्ञान-
मयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः, अयमात्मा ब्रह्म,
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, य

न्यायरत्नावली ।

हजन्यविशिष्टबुद्धित्वादित्यर्थः । उपस्थितविशेष्यविशेषणयोर्भेदाग्र
हत्वेन विशिष्टविषयकमदृश्यादिहेतुत्वे गौरवात्, विशेष्यविशेष
णविशिष्टविषयकधीत्वेनैव तदुचितमिति भ्रमस्त्ववाधितवैशिष्ट्य
ज्ञानस्वरूपं न तदुपस्थितयोर्भेदाग्रहत्वम्, आत्मनि शरीरादिस्वा-
मित्वविषयकम्, तस्यात्मानि शरीरादेर्भेदग्रहपूर्वकत्वनियमादेति
भावः । श्रुतय इति । ब्रह्मस्वरूपतां दर्शयन्तीत्यग्रे अन्वयः । विज्ञान-
मयः—‘विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च’ इति श्रुत्युक्तकर्तृरु-
पविज्ञानशब्दितबुद्ध्याभिमानि ‘स्त्रीमयोऽयं जालम्’ इतिवत्तदाभि-
मानित्वोक्त्या तद्वेदलाभः, एव प्राणेषु प्राणाभिमानि, हृदि मन-
स्यभिमानसम्बन्धेन विद्यमानम्, अन्तर्जन्यज्ञानरूपवादिज्योतिभि-
न्नम्, ज्योतिः—स्वप्रकाशचैतन्यम्, पुरुष—पुरुषु दृश्येषु अनुस्यूत
इत्यनेनापि सर्वदृश्यभिन्नाचिद्रूपलाभात् अकर्तृभोक्तृत्वलाभः, ।
अत एव ‘ध्यायतीव लेलायतीवे’त्याशुत्तरवाक्येन परमार्थतो ध्या-
नादिशून्यत्वमुक्तम्, । विज्ञानं—स्वप्रकाशचित्स्वरूपम्, आनन्दम्—

नारायणी ।

बुद्धित्वादित्यर्थः । देहादिस्वामित्वविषयत्वे भेदग्रहपूर्वकत्वं स्याद्भेदग्रह
विना स्वस्वामिभावभावनायोगादिति भावः । विशिष्टप्रमारूपता निरा-
करोति—नापि प्रमेति । धुनय इति । अकर्तृभोक्तृरूपतामात्मनो दर्शयन्ति
इत्यनेनान्वेति । विज्ञानमय—बुद्ध्याभिमानि, प्राणेषु हृदि अभिमानसम्बन्धेन
विद्यमानं प्राणाभिमानि मनोऽभिमानि चेत्यथ । जन्तर्ज्योति—जय-
ज्ञानरूपपरहित्ज्योतिभिन्नं स्वप्रकाशं, पुरुष—सर्वदृश्यानुस्यूतं, अनेन
कर्तृभोक्तृविज्ञानभेदलाभादकर्तृभोक्तृरूपता सिद्धिः । अयमात्मा ज्ञान-
ब्रह्म परमात्मा समानस्वमायत्वादिभिः भावः । अमेदोक्त्याऽत्राकर्तृभोक्तृ-
रूपतासिद्धिः । सत्यमिति । अप्रानन्तमित्यनेनापरिच्छिन्नत्वोक्त्या अमेदला-
भात् [तद्यार्थलाभः] । विज्ञानमिति । स्वप्रकाशचित्स्वरूपत्वात्प्रापि

आत्मा अपहृतपाप्मा, यत्साक्षादपरोक्षात् ब्रह्म, य आत्मा सर्वान्तरः, योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्ये

न्यायरत्नावली ।

आनन्दस्वरूपम्, न तु मत्त्वर्थप्रत्ययलोपात् आनन्दयुक्तम्, 'आनन्दो ब्रह्म, एष एव परमः आनन्दः, एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती'त्यादिश्रुतिभ्यः । अन्यानि-औपाधिकभेदेन एतस्मात् भिन्नानि, भूतानि-जीवाः, मात्रां-विषयसुखरूपमशम्, उपजीवन्ति-भुञ्जते, अनन्तम्-अभावाप्रतिपोगि, ब्रह्म शुद्धत्वाद्यतिशयवत् । अपहृतो निर्गतः पाप्मा यस्मात् सोऽपहृतपाप्मा । साक्षादपरोक्षात्-अपरोक्षचिद्रूपम्, न तत्तादात्म्येन घटादिवदपरोक्षः । सर्वान्तर-सर्वदृश्याधिष्ठानम् । अशनायापिपासे प्राणस्य, शोकमोहौ मनसः, जरा मृत्यु देहस्य-धर्मौ । अत्येति-तेषामनाधारः । न यत्तत्रेत्यादिवाक्य जाग्रदाद्यवस्थाबोधकवाक्यानामेकैकोत्तरमस्ति, तथा च (१) जागरिततद्वाक्योत्तरवाक्यस्यस्य तत्रेत्यस्य जाग्रदवस्थायामित्यर्थः । एवं स्वप्नसुषुप्तिवाक्योत्तरस्यस्य स्वप्ने

नारायणी ।

तथार्थलाम । कत्रादिस्वरूपत्वे परिच्छिन्नतापस्या भासकत्वानुपपत्तेः । य आत्मेति । अपहृत पाप्मा कमाशयो यस्मादित्यकर्तृभोक्तरूप इत्यर्थः । यत्साक्षादिति । साक्षात्-अगौणम्, अपरोक्षात्-अपरोक्षम्, स्वत एवापरोक्ष न घटादिवत्सत्तादात्म्येनापरोक्षमित्यर्थः । अक्षमिति । सर्वान्तर-सर्वस्य कार्यजातस्यान्तरे स्थित, अधिष्ठानतयेति भावः । तथा च सर्वदृश्याधिष्ठानतया सर्वावभासकत्वसूचनादकर्तृमाकर्तासिद्धिः, अन्यथा भासकत्वानुपपत्तेरिति भावः । साक्षादेवाकर्तृत्वादिप्रतिपादिका श्रुतिमुदाहरति-योऽशनायेति । अशितुमिच्छाऽशनाया पातुमिच्छापिपासा ते प्राणाधर्मौ, शोकम्-अज्ञानम्, मोह-प्रमाद तौ मनसः । जरा-अङ्गजीर्णता मृत्यु-प्राणवियोगः, तौ स्थूलदेहस्य धर्मौ । अत्येति-

ति, स यत्तत्र किं चित्पश्यत्यनन्यागतस्तेन भवति, अस
ङ्गो ह्ययं पुरुष' इत्याद्या अकर्तृभोक्तृपरमानन्दब्रह्मरू
पतामात्मनो दर्शयन्ति । युक्तयश्च-विकारिणः परिच्छि

न्यायस्तावली ।

सुपुत्तावित्यर्थः । स-जीवो, यदिति ज्ञेये ज्ञानाक्रियायाश्च विशेष-
णम्, पश्यति-जानाति, अनन्यागतः-असृष्टः, तेन-ज्ञेयेन ज्ञानेन
च, अपरोक्षविषयस्यापि सर्वानुस्यूतसद्रूपचिदात्मके जीवे तादा
त्म्यप्राप्त्या निषेधो न ह्यर्थः । असङ्गः-सम्बन्धसामान्यशून्यः,
हि शब्दोऽसङ्गत्वहेतुता द्योतयति । अय-दृश्यः, पुरुष-सर्वदृश्येषु
आधेष्टानत्वेनानुस्यूतः, तथा च दृग्दृश्ययोस्सम्बन्धानुपपत्ते सर्व-
दृश्यानां दृशि कल्पितत्वाद् । असङ्गत्वहेतुर्नासिद्ध इति भावः ।
इत्यादिपदेन 'सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवती'त्यादिश्रुतिसङ्ग्रहः ।
ब्रह्मरूपताम्-अद्वितीयेशरूपताम् । श्रुतिवाधितत्व प्रदर्श्य युक्तिवा
धितत्वप्रदर्शयति-युक्तयश्चेति इत्याद्या' । इत्यग्रेऽन्वयः । युक्तयोनु
मान तदनुकूलतर्काश्च तत्र निर्धर्मकनित्यस्वप्रकाशसुखात्मक एक
एवात्मेति अनेन वक्ष्यमाणवाक्येन 'आत्मा निर्धर्मकः नित्यत्वा-
त्; नित्यः स्वप्रकाशसुखरूपत्वाद्, इसनुमानद्वय विवक्षितम् ।
(१)(स्वप्रकाशसुखरूपतयो स्वप्रकाशानभ्युपगमे इत्यादिनानुमान-
द्वय विवक्षितम्) विकारिण इत्यादिना च तर्का विवक्षिताः, तत्र
नारायणा ।

अतिक्रामति, तद्रहित इत्यर्थः । श्रुत्यन्तर-स यदिति । स-अवस्थात्रयसा
क्षी, यत्किञ्चिद् दृश्यम्, तत्र-जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु, पश्यति-साक्षात्करो
ति, तेन-दृश्येन, अनन्यागत-असृष्टो भवति । हि-यस्मात्, अयम्-
अहमिति धिया व्यवहियमाण, असङ्ग-सद्गसामान्यरहित । भासकस्य
भास्येन सम धर्मधर्मिभावप्रयोजकसम्बन्धाभावादित्यन्यत्र विस्तर । आ-
द्यशब्देन 'अमृदा मृदवद् भुङ्क्ते मायया वे'त्यादिश्रुतिसंग्रह । श्रुतिवाधि
तत्त्व प्रदर्श्य युक्तिवाधितत्व प्रदर्शयति-युक्तय इति । इत्याद्या इत्यग्रेतनेना

ज्ञत्वेन अनात्मत्वापत्तेः, स्वेनैव स्वस्य ग्रहणे कर्तृकर्म

न्यायरत्नावली ।

निर्धर्मकत्व-परमार्थस्वरूपेण धर्माभावः । तेन धर्माभावरूपधर्मस्य सा
 पस्य व्यावहारिकत्वं स्वव्याघातः, प्रातीतिकृत्वे अनुमानस्याभा
 सत्वम्, पारमार्थिकृत्वे अद्वैतश्रुतिविरोधः, धर्माभावस्वरूपत्वे तादृ
 मधर्मकत्वाप्रतिक्षेपापत्तिरित्यादि परास्तम् । वस्तुतो व्यावहारिको
 धर्माभावो न स्वव्याघातकः, धर्मतद्भावयोर्व्यावहारिकयोः स्वान-
 योर्गजतटभावयोस्त्वाविरोधात् । अत्र गज इति स्वामज्ञानोत्तर कदापि
 नात्र गजोऽस्तीति स्वामज्ञानस्यैव इहात्मनि धर्मोऽस्तीति ज्ञानोत्त
 रमात्मा निर्धर्मक इत्यनुमितेः प्रतियोगिसमसत्ताकाभावविषयकत्व-
 सम्भवात् । विस्तृतञ्चैतच्चन्द्रिकायाम् । ननु यदि निर्धर्मको न स्यात्
 तदा नित्यो न स्यात् धर्मधर्मिणोस्तादात्म्येन धर्मोत्पत्तिनाशाभ्यां
 धर्मिण उत्पत्तिनाशरूपविकारापत्तिरिति तर्को वाच्यः, तत्र इष्टाप-
 त्तिरेवेत्यत आह—विकारिण इत्यादि । आत्मनो विकारस्वी
 कारे अभावप्रतियोगित्वरूपपरिच्छेदा(१)दात्मत्वस्याभावापत्तिरि-
 त्यर्थः । आत्मा यदि कर्तृत्वादिमान् स्यात्तदा द्रष्टा न स्यादित्य-

नारायणी ।

न्येति । युक्तयोऽनुमानानि तदनुकूलतर्काश्च । तत्र निर्धर्मकनित्यस्यप्रका
 शसुखात्मक एवात्मेत्यनेन वक्ष्यमाणवाक्येन आत्मा निर्धर्मक नित्यत्वात्,
 आत्मा नित्य स्वप्रकाशसुखात्मकत्वादिति चिदक्षितानुमानद्वयेऽनुकूल
 तर्कानाह—विकारिण इत्यादिना । कर्तृत्वमोक्षरूपविकारवत् आत्मन ।
 परिच्छिन्नत्वेन—चिद्वृत्ते भोगसाङ्ख्यात् अणुत्वे सर्वदेहन्यापिसुखाद्यनु
 पलन्धेरवश्यवाच्यमध्यमपरिमाणत्वेन । अनात्मत्वापत्ते - घटादेरिया
 त्मस्वरूपताभावापत्ते । मध्यमपरिमाणवतो विनाशिन आत्मतयायोगा
 दित्त भाव । तथा च यदात्मा सधर्मक स्यात् तदाऽनात्मैव स्यादिति
 तर्कः पर्यवसितः । तत्रात्मा यदि कर्तृत्वादिधर्मवान्स्यात्तदाऽह कर्त्तेति
 द्रष्टा न स्यात्तज्जडस्य मनसादेर्द्रष्टृत्वायोगात्कर्तृकर्मविरोधेन स्येनैव स्वस्य

विरोधात्, दृष्टदृश्यसम्बन्धानुपपत्तेर्भेदेनाभेदेन वा धर्मव

न्यायत्वावली ।

भेदे द्रष्टृदृश्यभावानुपपत्तिरिति तर्कमाह —स्वेनेत्यादि । स्वेन-
आत्मना, स्वस्य-कर्तृत्वादिमदात्मनो, ग्रहणे-विषयीकरणे, कर्ता
साक्षात् विषयी व्यवहर्तृत्वात्, स एव कर्म-विषय' व्यवहार्यत्वात्
तत्र विरोधः-एकत्वे सम्बन्धासम्भवेन विषयिविषयभावसम्पाद-
कतादात्म्यसम्बन्धानुपपत्तिरित्यर्थः । कर्तृत्व ज्ञान चिद्रूप प्रत्यपि
सम्भवति, जन्यविषयतावच्छिन्नं ज्ञानमपि क्षेममाधारणजन्यनाव-
दिति वा, तथा च कर्तृकर्मत्रयोर्व्यवहारक्रियापेक्षत्वेऽपि न क्षतिः ।
(१) ननु तादात्म्य प्रत्यनुयोगित्वं विषयन्वं प्रतियोगित्वं विषयित्वम्,
तत्राद्य कर्तृत्वादिविशिष्टरूपेण द्वितीय शुद्धरूपेणैकस्यात्मनस्सम्भ-
वत्पेव तत्राह—दृष्टदृश्येत्यादि । दृष्टदृश्ययोस्सम्बन्धनिर्वचनस्य
पूर्वोक्तरीत्या असम्भवात्, दृगात्मनि विषयिणि विषयरूप सर्वं
मिथ्येति निर्धर्मकत्वमात्मन इति भावः । आत्मा यदि पारमार्थिक
नारायणोः ।

ग्रहणायोगाच्चेति तर्कान्तरमाह—स्वेनेति । स्वेनात्मना स्वस्य-कर्तृत्वादि-
मदात्मनः, ग्रहणे-विषयीकरणे । कर्ता दृष्टा विषयी व्यवहर्तृत्वात्, कर्म दृ-
श्य विषय' व्यवहार्यत्वात्, तत्र विरोधः-द्रष्टृत्वे दृश्यत्वस्य दृश्यत्वे द्रष्ट-
त्वस्यानुपपत्तिः, तयोरेकत्रासमावेशस्य साधनादिति भावः । यद्यात्मा
सधर्मकः न्यात्तदा निरूपणाहंत्वसम्बन्धवानपि स्यादिति तर्कान्तरमा-
ह—दृष्टदृश्येति । दृगात्मा भासकः, दृश्य कर्तृत्वादिकम् (२) तयो सम्बन्धस्य
तादान्यस्य समवायस्य वा अनुपपत्तेः-असम्भवात् । तथाहि—न तादात्म्य
सम्बन्धः, आत्मनो विनाशित्वापत्तेः, तदभिन्नधर्मनाशे तस्यापि नाशाव-
श्यमावात्, कृष्टस्य नित्यतामङ्गप्रसङ्गाच्च । घमाणामप्यनाशे त्वनिर्मांसप्र-
सङ्गः, अशेषविशेषगुणवियोगस्यैव पुमर्थत्वात्के । नापि समवायः, तस्य स-
म्बन्धत्वासम्भवात् । तथाहि—सम्बन्धिन्या भिन्नत्वे सति सम्बन्धिनि सम्ब-

(१) ननु तादात्म्य प्रति प्रतियोगित्वं विषयन्त्वम् तादात्म्य प्रत्यनुयोगित्वम् विषय-
नित्वम् इति षडुक्तके षड उक्तम् ।

(२) इयं षडुक्तिः तयो सम्बन्धस्य विषयविषयिभावस्य अनुपपत्तिरपि बोधाः ।

मिभावानुपपत्तेश्च, ज्ञाननित्यत्वपक्षे तत्तद्व्यक्तिभेद-

न्यायरत्नावली ।

धर्मवान् स्यात्तदा निरूपणार्हधर्मसम्बन्धवान् स्यादिति तर्कमाह—भेदेनेति । तादात्म्यान्यसम्बन्धेनेत्यर्थः, अभेदेन तादात्म्यसम्बन्धेनानुपपन्नेनेति शेषः । अनुपपत्तेरिति । तादात्म्येन तदन्येन वा सम्बन्धेन सम्बद्धयोर्धर्मधर्मिता वाच्या, तादात्म्यादिसम्बन्ध एव तु न सम्भवति सम्बन्धान्तरेणासम्बद्धस्य तस्य सम्बन्धस्य सम्बन्धत्वासम्भवेन सम्बन्धान्तरं वाच्यम्, एव तस्यापि सम्बन्धान्तरमिति अनवस्थापत्तेः । न च सम्बन्धस्य सम्बन्धान्तरेण न सम्बन्धता किन्तु स्वेनैव सम्बन्धेनेति वाच्यम् । स्वस्य स्वप्रतिपोगिकसम्बन्धत्वासम्भवात्, स्व न स्वीयमित्यनुभवात्, अन्यथा धर्मधर्मिणोरपि स्वेन सम्बन्धतापत्त्या सम्बन्धमात्रलोपापत्तेः । अथ तयोस्मम्बन्धान्तरं प्रतीयते, तस्य तु न प्रतीयत इति नारायणी ।

इदं सम्बन्ध, तत्र समवायो न स्येन सम्बद्ध, स्वेन स्वं वर्तत इति प्रतीत्यभावात्, नापि सम्बन्धान्तरेण, तस्य तस्यापि सम्बन्धान्तरापेक्षायामनवस्थापत्तेरिति सक्षेपः । यथात्मा घस्तुत कर्तृत्वादिमान्स्यात्तदा तैसह धर्मधर्मिभावा निर्यचनाहं स्यादिति तर्कान्तरेमाह—भेदेनाभेदेनेति । भेदेन आत्यन्तिकभेदेन, अभेदेन-भेदसहित्पुनाऽभेदेन ऐक्येन वा, धर्मधर्मिभावानुपपत्ते-कर्तृत्वादीनां धर्मत्वस्य आत्मनो धर्मित्वस्यासम्भवात् । अत्यन्तभेदनियन्धनस्तादात्म्यैक्यनियन्धनो वा धर्मधर्मिभावो न सम्भवतीति यावत् । तथाहि-तौ यद्यत्यन्त भिन्नौ तदा हिमवद्व्यभिचयोरिव धर्मधर्मिभावो दूरापास्त, यदि भिन्नाभिन्नौ तदाऽऽत्मन कृष्टस्थत्प्रव्याघात, परिणामपरिणामिनोरेव तत्सम्भवात्, यद्यैक्यं तदा 'घटो घट' इतिवद्धर्मधर्मिभावेन न व्यपदेशार्हा ऐक्ये तदसम्भवात् । न च राहो शिर इतिवद्भ्रमिप्यतीति वाच्यम् । अनिमोक्षप्रसङ्गस्योक्तत्वादिति संक्षेपः । एतेन सम्बन्धानिरूपणे घटो नील इत्यादिवदहं कर्तृत्वादि प्रमोपपत्तेर्भ्रमवाता न युक्तेति निरस्तम् । अधिकारित्वेनात्मनस्तद्वैपस्यात् । आत्मा यदि कर्तृत्वादिधर्मवान्स्यात् तदा कालप्रयाग्यभिचारितद्गासकज्ञानस्वरूपो न स्यादिति मूलीभूतान्वयव्यतिरेकनिश्चयसाधनायाह—

ध्वंसप्रागभावसमवायज्ञानत्वजात्याद्यभ्युपगमे गौरवात् , एकत्वाभ्युपगमे चातिलाघवात् , घटज्ञानं पट

न्यायरत्नावली ।

चेत् , सत्यम्, प्रतीयमानमनुपपन्न मिर्त्यवेति भावः । 'आत्मा यदि कर्तृत्वादिधर्मकस्स्यात् तदा कर्तृत्वादिधर्मविशिष्टस्य तस्य ज्ञानरूपत्वञ्च स्यादिति तर्के 'आत्मा ज्ञानरूपो न भवत्येव तस्य नित्यत्वेनोत्पत्तिनाशवध्वेनानुभूयमानज्ञानरूपत्वामम्भवात्' इतीष्टापात्तिं निरस्यति—ज्ञानेत्यादि । अनित्यत्वपक्ष—अनित्यत्ववादिताकिं कादिभते । तत्तद्व्यक्तीत्यादि । तत्तज्ज्ञानव्यक्त्यस्तासा भेदश्च समागमात् , समवायः, ज्ञानत्वजाति , आदिपदेन तज्ज्ञानतद्भेदेषु अनन्तकारणानात्येतेषामनन्ताना स्वीकारे गौरवादित्यर्थः । एकत्वाभ्युपगमे—एकैव ज्ञानव्यक्तिः सर्वज्ञविषयिकेति स्वीकारे, अतिलाघवात्—आत्मन एव ज्ञानस्वरूपत्वसम्भवनं ज्ञानस्वरूपस्याप्यकल्पनीयत्वेनातिलाघवात् । ननु घटज्ञानं न पटज्ञानमिति भेदप्रतीतेः कथमेकं ज्ञानं सर्वस्येत्यत्र आह—घटज्ञानमित्यादि ।

नारायणः ।

इति । ज्ञानानित्यत्वपक्षे—त्राममनसयोगादिना ज्ञानमुपघने तच्च क्षणिकमिति पक्षे । तन्व्यक्तं । तत्तज्ज्ञानव्यक्त्यस्तासा भेदा ध्वंसाप्रागमात्वा समाया ज्ञानत्वजाति आदिपदेन ज्ञानकरणतत्सम्बन्धादिके चेत्येतेषा स्वीकारे गौरवादित्यर्थः । एकत्वाभ्युपगमे—सर्वपदार्थगात्रेणैव ज्ञानव्यक्तिरिति स्वीकारे । अतिलाघवात्—तस्या एवात्मतयाद्गोचारेण घटस्यनिरकरणतातोऽतिलाघवात् । ननु यदि मन्त्रविषयमेकमेव ज्ञानं वा गतिस्तर्हि घटज्ञानं पटज्ञानाद्विभ्रममिति ज्ञानभेदप्रतीतिस्तत्राह—घटज्ञानमिति । घटज्ञानं पटज्ञानमित्यादौ य उपाधिभेदं अयच्छेदकवृत्तिं विशेषं तन्पुरस्कारणं तद्वैशिष्ट्येन ज्ञानभेदप्रतीति—घटज्ञानं पटज्ञानाद्विभ्रममिति घटमशादिनाऽऽकाशस्यैव स्वरूपज्ञानस्य भेदप्रतीतिः । तथा च वस्तुतस्तत्र प्रमाणजन्यवृत्तीनां घातय्यरूपाणामेव भेदो विषयानस्वरूपज्ञानस्य अदृश्यसायम्यानीयस्य तस्य लाघवादेकन्यामात्रः ।

ज्ञानमित्युपाधिभेदपुरस्कारेणैव ज्ञानभेदप्रतीतिः, स्व-
तस्तु ज्ञान ज्ञानमित्येकरूपवाचगमात्, तदुत्पत्तिविना-
शप्रतीत्योश्चावच्छेदकल्प्यविषयसम्बन्धविषयतयाप्युपप-

न्यायरत्नावली ।

दुत्पत्त्युपाधिभेदपुरस्कारेणेति । धर्मिप्रतिपोगिरूपोपाधोरित्य-
भूना घटविषयकत्वपटविषयकत्वरूपौ यौ भेदौ विशेषौ तत्पुरस्कार-
रेण तदुल्लेखनेत्यर्थः । एवकारार्थं स्फुटयति—स्वत इति । उपा-
धिपुरस्कार विनेत्यर्थः । ज्ञान ज्ञानमित्येकरूपवाचगमात् ज्ञानमित्या-
कारकसर्वप्रत्ययैरेकस्यैव ज्ञानस्वरूपस्य विषयीकरणात्, तुशब्देन
तज्ज्ञानव्याक्तिरेतज्ज्ञान(१)नव्यक्तिभिन्नेत्युपाध्यपुरस्कृतप्रत्ययो ना-
स्तीत्युक्तम् । ननु ज्ञानस्य उत्पत्तिनाशप्रत्ययात् कथमात्मरूपता
तत्राह—तदुत्पत्तीत्यादि । विषयसम्बन्धेति । विषयज्ञानो-
भयसम्बन्धेत्यर्थः । विषयज्ञानयोस्सम्बन्धमविषयीकृत 'ज्ञानमुत्प-
न्नन्नष्टमि'ति प्रत्ययस्यानुदयात् ज्ञानोत्पत्त्यादिप्रत्यये ज्ञानविषय-
सम्बन्धविषयकत्वमवश्यं कल्प्यम्, तथा च 'घटज्ञानमुत्पन्नन्नष्टमि'ति
नारायणी ।

एवकारार्थमाह—स्वत इति । उपाधिपुरस्कार विनेत्यर्थः । एकरूपवाच-
गमात्—एकाकारेणावभासमानत्वात् । तथा चात्राय प्रयोग 'घटज्ञानं पट-
ज्ञानात्स्वतो न भिद्यते उपाधिपरामर्शमन्तरेणागृह्यमाणभेदवत्त्वाद्ग-
नघत्, एकस्या एव सविदो गगनस्येवापाधिभेदेन भिन्नव्यग्रहारेण
पत्ती स्वतस्तदुभेदकटपनाया गौरवमिति दिक् । (२)+ज्ञानव्यकरेकत्वा-
देव +भेदप्रतीतिवदुत्पत्तिविनाशप्रतीतिरप्यन्यथासिद्धैवेत्याह—तदुत्पत्तीति
ज्ञानमुत्पन्न नष्टमिति ज्ञानोत्पत्तिविनाशप्रतीत्योस्तिप्रत्ययः । अवरपकल्प्येति ।
अवश्यकल्प्यो यो विषयस्य ज्ञानेन सह सम्बन्ध विषयविषयि-
भावप्रयोजक भाक्षिणि विषयाकारवृत्तिप्रतिविम्बितत्वरूप विषये
प्रतिविम्बाश्रयवृत्तिवेशिष्टरूपस्तद्विषयतया विनाशित्वेन तद्विषयक-
त्वेन उपपत्ते—चरितार्थत्वात् । तादृशसम्बन्धसन्त्य एव 'साक्षात्करो-

(१)—रेवशनेति पाठ प्रामादिको गुपुस्तके ।

+ + (२) चिह्नित पाठो नास्ति खपुस्तके

न्यायरत्नावला ।

धीरुपपद्यते, 'अयमिदानीं शिखी जातः, अयं शिखी नष्ट' इति धीवत् विशेषणोत्पत्तिनाशविषयकत्वात् । तथा हि प्रत्यक्षज्ञानस्थले यावन्मनोऽवच्छिन्नचित्ता घटादेस्सम्बन्धस्तिष्ठति तावदेव 'घटमह साक्षात्करोमी'ति व्यवहारात्, तादृशसम्बन्धोत्पत्तिनाशावेव 'घटप्रत्यक्षमुत्पन्नघटमि'ति धीविषयौ । स च सम्बन्धो वृत्तेः चिदुपरागार्थत्वपक्षे मनोऽवच्छिन्नचित्ति घटादेः स्वावच्छिन्नवृत्तिप्रतिविम्बितत्वम् । आवरणनाशार्थत्वपक्षे स्वनिष्ठस्याज्ञानविषयत्वस्य प्रयोजकं यत् स्वावच्छिन्नवृत्त्यादिकन्तद्विशिष्टत्वम्(१) । 'अर्थविवेचनज्ञानामी'तिधीस्थले घटादिविषयकस्यासत्त्वापादकाज्ञानस्य आश्रयत्वाभावः । यावन्मनोऽवच्छिन्नचित्तिः तावदेव घटादि जानामीति व्यवहारात् तादृशाभावरूपस्य घटादिसम्बन्धस्य उत्पत्तिनाशान्वे बोक्तधीविषयौ, असत्त्वापादकाज्ञानाश्रयत्वाभावविशिष्टचितः स्वाकारवृत्तिप्रतिविम्बितचितस्तादृशाज्ञानाविषयकत्वमयोजकविशिष्टचितो वा जानात्यर्थत्वेनोक्तव्यवहारे उक्ताभावस्य विशेषणत्वात् । ननूक्ताभावोऽस्त्यन्ताभाव एव, अज्ञाननाशो हि न ज्ञानेन जन्यते, किन्तु ज्ञानम् अज्ञानतत्कार्यविरोधीत्युक्तम् तथा च कथं तस्योत्पत्तिविनाशाविति चेत्, सत्यम् । तथापि तत्तत्कालस्योत्पत्तिविनाशसम्भवेन तत्तत्कालविशिष्टाधिकरणात्मकविशेषणतासम्बन्धविशिष्टरूपेण उक्ताभावस्य उत्पत्तिनाशसम्भवात् तदतिरिक्तनित्यविशेषणतादेरभावीयसम्बन्धत्वपक्षे तत्तत्कालावच्छिन्नरूपेण तस्य तत्सम्भवात् । न हि सम्बन्धो नित्योऽपि प्रतियोगिमतिदेशे प्रतियोगिसम्बन्धानवच्छेदककालावच्छिन्न एव, तथा च घटाद्याकारमनोवृत्तिकाल एव घटाद्यज्ञानाभावसम्बन्धस्य प्रमातरि

(१)—इति विवेचनमित्येत इदं जानाति सामान्त्रोति इत्ययविवेचने जानामि० इति घणुस्तके पाठाधिक्यम् ।

न्यायरत्नावली ।

स्वीकारात्, तत्कालावच्छिन्नरूपेण तदुत्पत्त्यादिसम्भवः । सुखादे-
रपि विद्यमानत्वदशायामेव प्रमातर्यज्ञानाभावस्वीकारात् तत्काला-
वच्छिन्नस्य तदभावस्य उत्पत्त्यादिसम्भवः । घटादिकार्यं प्रति
जीवस्योपादानत्वपक्षे घटादौ विद्यमाने जीवतादात्म्यस्य तदा
मदा सत्त्वात् 'सदैव घटादिकं जानामी'ति प्रत्ययापत्तिः, वि-
द्यमानसुखादाविव भासकतानियामकतादात्म्यरूपस्य जीवो
परागस्य सत्त्वात्, अतोऽसत्त्वापादकाज्ञान तादृशप्रत्ययविरो-
धिघटाद्यवच्छेदेन स्वीक्रियते । तथा चोक्ताज्ञानाविषयत्वघ-
टित एव जानात्यर्थः, न तु घटादितादात्म्यापन्नजीवचित् अतो
नोक्तानुपपत्तिः । यदा तु ब्रह्मैव घटाद्युपादानं तदा उक्त-
तादात्म्यास्वीकारात् असत्त्वापादकाज्ञाने मानाभावात् तदविषय-
त्वघटितो जानात्यर्थो न सम्भवतीति घटाद्याकारवृत्तिप्रतिविम्बित-
श्चैतन्यं घटादिज्ञानम्, सुखादिप्रतिविम्बितं सुखादिज्ञानम् । न
च जीवस्य जगदुपादानत्वपक्षेऽप्युक्ताज्ञाने मानाभावः, घटाद्या-
कारवृत्तिप्रतिविम्बिता चित् घटादिज्ञानमित्पादेर्वक्तुं शक्यत्वात्
इति वाच्यम् (१) । जीवोपादानस्य वाचस्पतिसम्मतत्वेन सिद्धान्तवि-
न्दानुक्तत्वात् । वाचस्पतिमते च वृत्त्यादौ चित्प्रतिविम्बास्वीकारात्
आवरणभङ्गार्थत्वमेव वृत्तेस्वीक्रियते, न तु प्रतिविम्बघटितोपरा-
गार्थत्वम् । यदि च वाचस्पतिमतेऽपि चिद्रूपरागो वृत्ते. प्रयोजनम्
अन्यथा तन्मते पल्लवाज्ञानस्वीकारे त्वावरणभङ्गस्य प्रयोजनत्वसम्भ-
वेऽपि तदस्वीकारपक्षे प्रयोजनाभावात्, तदा विषयावच्छिन्नचित्ति
जीवचितोर्भेदनाश एव प्रयोजनम् वृत्तेरिति वाच्यम्, सोऽयं वृत्ते-
रभेदाभिव्यक्त्यर्थत्वपक्षः । असत्त्वापादकाज्ञानास्वीकारपक्षे जीव-
चैतन्यस्य घटादिना तादात्म्यस्वीकारपक्षे च घटाद्याकारवृत्तिप्र-

त्ते, उपाधिपरामर्शमन्तरेण स्वत एव घटात् घटा
न्तरस्य भेदप्रतीतेः, तत्प्रतिबन्दिग्रहासम्भवात्, आका-

न्यायरत्नावली ।

तिविम्बितरूपेण सुखादिप्रतिविम्बितरूपेण च चित उत्पत्त्यादिस-
म्भवात् । चित्प्रतिविम्बानङ्गीकर्तृवाचस्पतिपते तु वृत्तिविशिष्टरूपेण
सुखादिविशिष्टरूपेण च चित (१)उत्पत्त्यादिव्यवहार इति भावः ।
ननूपाधिविशिष्टरूपेण भेदमादाय भेदबुद्धिसुपपाद्यैकत्वसमर्थने घ-
टादावप्येकत्व स्यात्तत्राह—उपाधीति । तत्तद्देशकालविशिष्टरू-
रूपोपाधीत्यर्थः । परामर्शमुल्लेखमन्तरेण (२)विना । स्वत'-तत्तद्दृढव्य-
क्तित्वाभ्याम्, तत्प्रतिबन्दिग्रहासम्भवात्—घटादेरप्येकत्वमस्तु भेद-
धीस्त्वौपाधिकभेदेन उपपादनीयेति प्रतिबन्दिन उपादानासम्भवात् ।
ननु तथापि पुरुषभेदेन ज्ञान वाच्यम् चैत्रीय ज्ञान न मैत्रेऽस्ती
त्यादिप्रत्ययात्तत्राह—आकाशेत्यादि । 'घटाकाश पटे नास्ति,

नारायणी ।

मीत्यादिप्रतीतेः, असत्त्वे चाप्रतीतेस्तादृशसम्बन्धनाश एव लाप्रवा
त्तादृशप्रतीत्योविषय इति भावः । अपिना वृत्तिनाशसमुच्चय । नन्वेव
घटादेरपि 'स घट एतद्वदाद्भिन्न' इति तत्तद्देशतोऽुपाधिपरामर्शेणैव भेद
प्रतीते स्वरूपत एकत्वमस्तु तत्राह—उपाधीति । तत्तद्दृढ्यकिस्वरूपत
त्तादेर्वस्यमाणरीत्या स्वरूपत्वात्तदतिरिक्ततद्देशकालविशिष्टरूपोपा-
ध्युल्लेख विनेत्यर्थः । स्वत एव—तत्तद्दृढ्यकित्वाभ्या, भेदप्रतीते —भेद
प्रत्यक्षात् । तत्प्रतिबन्दिग्रहासम्भवात्—ज्ञानैकत्वप्रतिबन्दिनो घटादेरेक-
त्वस्य ग्रहासम्भवात्, घटादीना भेदप्रतीतेरुपाधिपरामर्शविषयकत्व
विनाप्युपपत्तेर्ज्ञानभेदप्रतीतिसमकक्षत्वाभावादिति सश्लेषः । स्वमते
प्रतिबन्दिशङ्कामपाकृत्य परमते तामाह—यामाशेति । घटमडाद्युपाधिपुर-
स्कारेणैव भिन्नतयाप्रतीयमानस्य धम्नुत स्वतो भेदाङ्गीकारे घटाकाशो

(१)—चित् उत्पत्त्यादिसम्भवत् घटसुखादिज्ञानस्य उत्पत्त्यादि० इत्यविका षपु-
स्तके पाठः ।

(२) अन्तरेण नाना इति गपुस्तके पाठः प्रमादिकः । षपुस्तके तु परामर्शमुल्लेख
स्वतस्तु इत्यादि पाठः ।

अकालदिशामपि नानात्वापत्तेश्च, कर्तृत्वादेर्वास्तवत्वे-

न्यायरत्नावली।

तद्वदकाल एतद्वदकालो न, प्राची न प्रतीची' इत्यादिप्रत्ययैराकाशा
दिस्वरूपभेदो विपरीक्रियताम् । अथ तत्र घटकालोपाधिदिगुपा
त्रिविशेषविशिष्टरूपेण भेदो विषयस्तर्हि प्रकृतेऽपि चैत्रीयत्वादिवि
शिष्टरूपेणाभावो विषय इति न ज्ञान नानेति भावः । ननु 'न हि
प्रातुर्प्रातेर्विपरिलोपो दिघतेऽविनाशित्वा' दित्यादिश्रुत्या घ्राणज
मनोवृत्त्यादिसामर्थ्यरूपप्रात्यादेरविनाशोक्तेः आत्मनः कृत्यादिज
ननशक्तिरूपकर्तृत्वादेर्ज्ञानानुच्छेद्यतया सत्यत्वेन कथमात्मनः पा
रमार्थिकत्वेन धर्माभाववच्चम् तत्राह—कर्तृत्वादेरित्यादि ।
अनिर्मोक्षेति । 'विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः' इत्यादिश्रुत्या सर्वनामरू
पोच्छेदस्य ज्ञानाधीनतया बोधितस्य त्यागेत्यर्थः । तथा च न ही-
त्यादि(१)श्रुतिर्प्राणेन्द्रियाद्यभिव्यक्तचित्स्वरूपानाशबोधिका, अत
एव 'न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्त यज्जिघ्रे'दित्याद्युत्तरवाक्ये
न चिदन्यस्य विषयतदाकारवृत्तितत्साधनेन्द्रियाभावेन घ्राणजम
त्पक्षाभावो न तु चिदभावादिति उक्तमिति भावः । अथवा कर्तृ
त्वादिधर्मोत्पत्तिनाशाभ्यामात्मन उत्पत्त्याद्यावश्यकत्वे कथं नित्य
ज्ञानरूपता तत्राह—कर्तृत्वादेरिति । तथा च मिथ्याधर्मोत्पत्त्या
नारायणी ।

मठाकाशाद्भिन्न, पूर्वकालो नोत्तरकाल, प्राची न प्रतीचीत्वादिप्रत्ययैरा
काशकालदिशामपि स्वरूपतो नानात्वापत्तेरित्यर्थः । ज्ञानैकत्वनित्यत्वे
प्रसाध्य निर्धर्मकत्वसाधक 'यदि यस्तुत कर्तृत्वादिरूपधर्मवाभ्यास्तदा
प्रागभावासद्वृत्तियावद्गुणनाशस्य धर्मिनाशनान्तरीयकत्वात्कर्तृत्वा-
देरनिवृत्त्या अशेषगुणनिवृत्तिरूपमोक्षभागी न स्यादिति तर्कान्तरमाह—
कर्तृत्वादेरिति । श्रुतिमत्त्वादेरित्यर्थः । आदिपदेन प्रमातृत्वमोक्षत्वादे परि
ग्रहः । अनिमोक्षेति । अशेषविशेषगुणनिवृत्तिरूपमोक्षस्यासम्भवप्रसङ्गात् ।
स्वप्रकाशसुखरूपत्वाप्रिय इत्युक्तम्, तत्र हेतुतावच्छेदक स्वप्रकाशता

अनिर्माक्षप्रसङ्गात्, स्वप्रकाशानभ्युपगमे च जगदान्धप्र-
मङ्गात्, परमप्रेमास्पदत्वेन च तस्यानन्दरूपत्वात्,

न्यानन्तावली ।

दिना नान्मन उत्पत्त्यादीनि भाव । ननु स्वप्रकाशसुखरूपत्वेन
नित्यत्वं माघनीय तत्र 'स्वप्रकाशसुखरूप आत्मा यदि नित्यो
न स्यात् तदा मोक्षरूपपरमपुरुषार्थो न स्यादिति' तर्कोऽनुकूलो
वाच्यः, स्वप्रकाशत्वे तु किं साधकम्? तत्राह—स्वप्रकाशोत्या-
दि । चकारस्तुशब्दार्थे । सुखरूपस्यान्मनो यदि स्वप्रकाशत्व न
स्वीक्रियते, तदा जगन्ः श्रवणाग्रधिकारिमात्रस्य मोक्षबोधरूपपरम
पुरुषार्थादर्शनरूपान्ध्यप्रमङ्ग', द्वितीयामात्रेण मोक्षरूपान्मसुखस्य
परप्रकाशत्वामम्भवात् । अप्रकाशमानसुखस्यापुरुषार्थत्वात् ।
अथवाऽऽन्मन स्वप्रकाशत्वास्वीकारे जगन्मु मर्वदृश्येष्वान्यस्या-
प्रकाशनस्य प्रमङ्गः । अप्रकाशेनान्मर्चतन्मेन दृश्यप्रकाशनाम-
म्भवात्, प्रकाशान्तराणां कल्पने अनवस्थानादित्यर्थः । आस्तां
स्वप्रकाशत्वं सुखरूपत्वे को हेतुः ? तत्राह—परमप्रेमास्पदत्वे-
नेति । चकारस्तुशब्दार्थे, माभूवामिति न, किन्तु भूयामं
सदेतिच्छा प्रेमा मा परमा अन्येच्छानपीना, तद्विषयत्वे
नामन सुखरूपतामिद्वेः । जमुने ईच्छा सुखरूपफलेच्छापीनैव
न तदनपीना । यद्यपि सुखरूप आत्मा मिद्व, तथाप्युत्तरकाल
सम्बन्धविशिष्टरूपेण तस्य भावित्वेनैवेच्छाविषयत्वम् । ननु सुख इव
नयनमा ।

साधयति—स्वप्रकाशेति । आत्मन स्वप्रकाशत्वानदीकारे जगतो-दृश्य
जातस्य चान्ध्यप्रमङ्गात्-अव्यवहारानुपपत्तेरित्यर्थ । सर्वस्यापि जगती
मायिकत्वेन जडस्य (?) प्रकाशकत्वात्सम्भवात्, आत्मनोऽन्यस्यप्रकाश-
कत्वेन प्रकाशान्तरसापेक्षस्य प्रकाशकत्वाद्योगाज्जगद्व्यवहारलोपप्रस-
दात् । दृश्यजातव्यवहारजनक स्वतः स्फूर्तिमानात्मेति यावत् । हेतु
साधयति—परमेति । स्वत इच्छाविषयत्वेनेत्यर्थ । तन्म-आत्मन, स्वत-

(१) स्वप्रकाशत्वमनवदिति अनुद्वे

निर्धर्मकनित्यस्वप्रकाशसुखात्मक एवात्मा-इत्याद्याः । तस्मात् परिशेषात् भ्रान्तिरियमिति स्थिते तत्कारणमपि

न्यायरत्नावली ।

दुःखाभावेऽपि परममेव दर्शनात् दुःखाभाव एव आत्मा किं न स्यादिति चेन्न । सुखत्वेन ज्ञातत्वमेवोक्तमेणः प्रयोजकम्, न तु दुःखाभावत्वेन ज्ञातत्वम्, गौरवात् । तथा च सुखाभिव्यक्तिसाधनत्वज्ञानेनैव दुःखाभावे प्रेमेति सुखाभिव्यक्तीच्छार्थिनोऽयं परममेव विषय इति परममेव विषयत्वेन दुःखाभावरूपत्वानुमानासम्भव इति भावः । अत्रेदं पर्यवसितम् । (१) धर्मधर्मिभावानुपपत्तेश्चेत्यन्त निर्धर्मकेत्यत्र तर्काणां हेतुत्वबोधकम्, नानात्वापत्तेश्चेत्यन्तं तु नित्येत्यत्र, अनिमोक्षमसङ्गादित्यन्तं तदुभयत्र, परिशिष्ट स्वप्रकाशसुखरूपत्वे हेतुपरम् । तस्मात्-आत्मनः निर्धर्मकत्वेनात्मनि प्रतीयमानस्य मनुष्यादितादात्म्यकर्तृत्वादेर्मिथ्यात्वात् । इयम्-अहं मनुष्य. कर्ता भोक्तृत्यादिधी, तत्कारण-सविषयकभ्रमस्य परि नारायणी ।

स्वम्-अन्यविषयकेच्छानधीनत्वम् । तथा चार्थं प्रयोग । 'आत्मा सुखस्य रूप अन्यविषयकेच्छानधीनेच्छाविषयत्वात्, यत्रैव तत्रैवम्, यथा पुत्रादयः' तदिच्छाया स्वोपसुग्रेच्छाधीनत्वात्, आत्मनि तु स्वत इच्छाविषयत्व 'माभूय न किन्तु भूयास मिति स्वानुभवसिद्धमिति सुखरूपतासिद्धिरिति सश्लेष । फलितमाह-निधमकेति । उपसहरति-तस्मादिति । श्रुतियुक्तिभिरकर्तृभोक्तृरूपतालाभादित्यर्थं । परिशेषात्-(२) स्मृतित्वप्रमात्त्वयोर्वाधात् । इयम्-अहं कर्ता मनुष्य इत्यादिधी । तत्कारणमपि-भ्रान्ते कारणमपि, योग्य-भ्रमत्वनिर्वाहक परिणामितासमर्थं च किञ्चिद्भावरूप कल्पनीयम्-अनुमेयम् 'अहं मनुष्य इत्यादिभ्रम सांपादानक कार्यत्वाद्दृष्टादि'त्याद्यनुमानेनानुमेयमिति भावः । नन्यनुमानप्रमाणसिद्धस्य तस्य प्रामाणिकत्वेन सत्यतयापत्तेर

(१) धर्मधर्मिभावानुपपत्तेरिति सर्वत्र पाठः स प्रामादिक एव मूले धर्मधर्मिभावानुपपत्तेरित्यस्यैव सत्त्वात् तथैव ग्रन्थसङ्गतेति ।

(२)-स्मृतित्वप्रमात्त्वयोर्वाधात् इति सप्तमस्तके पाठः युक्तः ।

योग्य किञ्चित्कल्पनायिन् । कल्प्यमान च तदद्वितीयात्मनि
अध्यस्ततयैव धर्मिग्राहकमानेन सिद्ध्यतीति 'न जाना
मी'ति साक्षिप्रतीतिसिद्धमानिर्वाच्यमज्ञानमेव तत् । न

न्यायस्तावला ।

णामिकारणम्, योग्य-परिणामितायोग्यम् । ननु तस्य कल्पनारू
पमानविषयत्वेन ससत्त्वादद्वैतश्रुतिविरोधः तत्राह—कल्प्येत्या
दि । यतो अद्वितीयत्वेन श्रुत्यनुमानसिद्ध आत्मानि कल्प्यमानम्
अतस्त्वरूपात्मकधर्मिग्राहकमानेन कल्पनारूपेण तदध्यस्त मिथ्या
भूतमेव कल्प्य भवतीत्यर्थ । इति न जानामीत्यादि । यत
कल्पनया मिथ्यात्वेन सिध्यति, अतोऽनिर्वाच्य तद्वस्तु अहमात्मा
न न जानामीत्याकारसाक्षिसिद्धाज्ञानाभिन्नमेवेत्यर्थ । तस्य सा-
क्षिसिद्धाज्ञानैकयोक्तेः फलमाह—न चेत्यादि । इदम्-उक्तसा
नारायणी ।

द्वैतानुपपत्तिस्तत्राह—कल्प्यमानमिति । श्रुतियुक्तिसिद्धाद्वैतान्यथानुप
पर्या द्वैतभ्रमकारणतया कल्प्यमानमित्यर्थ । अद्वितीयात्मनि—द्वि
तीयसामान्याभाववति, धर्मिग्राहकमानेन—अद्वितीयत्वान्यथानुपपत्ति
गमिततत्काल्पनिकानुमानेन, अध्यस्तमेव—प्रतीतिमात्रशरीरमेव, सिध्य
ति—अनुमितिविषयो भवति । अध्यस्ततयेति पाठे तु कल्पितत्वेनैव
सिध्यति, कल्पितत्वप्रकारकानुमितिविषयो भवतीति यावत् । अद्वैत
श्रुत्या सत्यत्ववाधादिति भाव । न केवलमानुमानिक किन्तु प्रत्यक्ष
सिद्धमपीत्याह—न जानामीति । भ्रममात्रशरीरत्वात् जानामीत्याकारसाक्षि
रूपप्रतीतिविषयसदसिद्धिज्ञा(१)ज्ञानमेव तत्कल्प्यमानम्, तथाच प्रत्य
क्षानुमानयो एकविषयकत्वे लाघयान्न जानामीति पदम् अधर्मादिपद-
वद्भावपरमेव नाभावपरमिति भाव । ज्ञानाभावसमनियतस्य ज्ञाना
भावरूपतायामपि लाघवमस्तीत्याशङ्क्य प्रत्यक्षप्रतीतेरभावपरत्व कण्ठ
तो वारयति—नचेदमिति । इदम्-उक्तप्रतीतिसिद्धमज्ञानम्, अभावरूपम् ज्ञाना
भावरूपम्, ज्ञानस्य-ज्ञानत्वेन प्रतिपादितसाक्षियके, नित्यत्वेन अज्ञानस्य
गभावाप्रतियोगित्वेन, तदभावानुपपत्ते-स्वरूपज्ञानाभावस्यासम्भवात् ।

(१) सदसिद्धिज्ञानाभिन्नमेव तत्कल्प्यमानमित्यर्थ ।

चेदमभावरूपम् । ज्ञानस्य नित्यत्वेन तदभावानुपपत्ते
रित्युक्तत्वात् । धर्मिप्रतियोगिज्ञानाज्ञानाभ्याञ्च व्याघा

न्यायरत्नावली ।

क्षिसिद्धम् अज्ञानम्—अभावरूपम्—आत्मज्ञानाभावरूपम् । ज्ञान
स्य—आत्मव्यवहारप्रयोजकसाक्षिरूपस्य । (१)तदभाव इति ।
आत्मव्यवहारप्रयोजकज्ञानाभावेऽर्थः । नन्वात्मविषयकज्ञानाभा
वरूपं तत्, साक्षिज्ञानन्तु न तथा तत्राह—धर्मीत्यादि । 'आत्मा
नमहं न जानामीति' प्रत्यये आत्मज्ञानाभावस्याहमर्थे धर्मिणि विषयो
करणे अभावबुद्धौ धर्मिप्रतियोगिज्ञानयोर्हेतुत्वात् पूर्वं तयोस्सत्त्वे
अहमर्थे आत्मज्ञानाभावस्यासत्त्वादुक्तप्रत्ययस्याप्रमात्वापत्तिः । पूर्वं
तयोरसत्त्वे कारणाभावादुक्तप्रत्यय एव नोत्पद्यते । अथ तयो
र्नाशोत्पत्तिक्षणे उक्तप्रत्ययोत्पत्तौ नोक्तदोष इति चेन्न । तादृशज्ञा
नयोस्स्वरूपसतोरेवाभाववत्त्वधीप्रतिबन्धकत्वेन उक्तक्षणेऽपि तद
नुपपत्तेः । तदुक्त—'न हि जानन्नेव न जानामीति प्रत्येती'ति ।
उक्तप्रत्ययस्य धर्मिप्रतियोगिविषयकत्वतदभावाभ्या व्याघातस्या
परिहाराच्च । यथा तुक्तप्रत्ययस्य उत्पत्तिक्षणे पूर्वोत्पन्नयोस्तयो

नारायणी ।

ऽस्तु तर्हि वृत्तिज्ञानाभाव एव तद्विषयस्तत्राह—पमीति । धर्मो अहमर्थं
प्रतियोगिज्ञानं तयोर्ज्ञानसत्त्वे ज्ञानसामान्याभावस्यासिद्धतया तादृशप्रत्य
यस्याप्रमात्वप्रसङ्गो व्याघातः । ज्ञानासत्त्वे तु न जानामीतिज्ञानाभावप्रमा
या अनुत्पत्तिप्रसङ्गो व्याघातः । धर्मिप्रतियोगिनोर्ज्ञानस्याभावबुद्धिक
रणत्वात् तयोर्ज्ञानं चिना तादृशप्रमोत्पत्तेरसम्भवादित्यर्थः । ननु सामा
न्यतो न 'जानामीत्यहमज्ञ' इत्यादिप्रतीतिर्नास्त्येव किं नन्वहमात्मानं न
जानामीत्याद्याकारिकेव, तस्याश्चात्मादिज्ञानप्रागभाव एव विषयो ला
घवादिति नाज्ञानसिद्धिरिति चेन्न । यथाकथञ्चिद्यत्किञ्चिदात्मज्ञान
व्यक्तिसत्त्वे सामान्यतो ज्ञानप्रागभावविषयकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्

(१) ज्ञानभाव इति प्रताकं सवन्न दृश्यते, मूलेऽत्रैवाह पदं न विद्यते अत तदम
वानुपपत्तेरिति पदपटवस्य तदभाव इत्यस्य ज्ञानभाव इति प्रतीको बोध्यः ।

तापत्तेः । नापि भ्रमसंशयतत्त्वस्कारपरम्परारूपम् । अपरोक्षत्वात्, अतीतानागतभ्रमसंशयतत्त्वस्काराणां(१)-

न्यायरत्नावली ।

स्मरन्ने तयोरात्मविषयकत्वेन व्याघातः, तथोक्तप्रत्ययस्यैव धर्मि-
प्रतियोगिनोरात्मघटितत्वेनात्मविषयत्वात् वर्तमानमात्मज्ञानाभावं
शुद्धतः उक्तप्रत्ययस्यानुपपत्तिरिति भावः । ननु निर्विकल्पकात्मज्ञाना-
भावोरूपत्वे नोक्तदोष इति चेन्न । तादृशस्य आपातात्मज्ञानस्य स-
त्त्वेऽप्यात्मज्ञानप्रत्ययोदयात् । न च मुक्त्युपपत्त्यायकज्ञानाभावरूपत्वे न
दोष इति वाच्यम् । मुक्त्युपपत्त्यायकत्वमविषयीकुर्वतोऽपि तादृशप्र-
त्ययस्योत्पत्तेः । नापीति । इदमित्यनुपपद्यते । भ्रममात्रं नाज्ञानम्,
दिनद्वयादिवर्तिन एकाज्ञानस्य प्रत्यभिज्ञानात्, अतो भ्रमादिपर-
म्परारूपं वाच्यम्, तथा च नापरोक्षत्वसम्भार इत्याशयेनाह—
अतीतित्वादि । ननु सति भात्यपि आत्मनि 'नास्ति न भाती'-
त्यादिव्यवहारोत्पादकत्वं 'मस्ति भाती'तिव्यवहाराभावप्रयोजकत्वं
श्रावणात्मकत्वम्, तच्च भ्रमादेरपि सम्भवति, अपरोक्षं तु अतीता-
नागताशे न स्वीक्रियते, किन्तु वर्तमानभ्रमाद्यशे अत आह—

नारायणी ।

विशेषज्ञानत्वग्रहं चिनापि तादृशप्रतीनेविशेषव्यक्तिप्रागभावविषयक-
त्वम्याप्ययोगादित्यन्यत्र विस्तरः । सादृश्यमतं निराकरोति नापीति ।
इदमित्यनुपपद्यते । भ्रममात्रं नाज्ञानं दिनद्वयादिवर्तिन एकाज्ञानस्य प्र-
त्यभिज्ञानात् अतो भ्रमादिपरम्परारूपं वाच्यं तथाच नापरोक्षतया प्रती-
यत इत्याशयेनाह—अतीति । ज्ञातुमशक्यत्वात्—न जानामीत्यपरो-
क्षतया प्रहीतुमशक्यत्वात् । ननु 'सुरभि चन्दनम्' इत्यादौ सौख्यार्थं
परोक्षमपि चन्दनाशेऽपरोक्षं यथा तथा न जानामीत्यादिकमप्यतीता-
द्यशे परोक्षमपि वर्तमानाद्यशेऽपरोक्षमतो ज्ञानस्य भ्रमाद्यात्मकत्वे न कि-

(१) परोक्षत्वेनेति इत्युक्तयो पाठः तथान्वे पूर्वगावय, अपरोक्षत्वेनेति पाठ-
वत्तरपदे इति द्वयोः पाठयोः साधुत्वम् ।

आपरोक्षत्वेन ज्ञातुमशक्यत्वात् । आवरणात्मकत्वात्
भ्रमाद्युपादानत्वाच्च आत्मनो निर्विकारत्वात् । अन्तः

न्यायरत्नावली ।

भ्रमाद्युपादानत्वादिति । नन्वात्मैवोपादानमास्ताम् तत्राह—
आत्मन इति । निर्विकारत्वादपरिणामित्वात् । तथा च परिणा-
मिकारणमनात्मैवेति भावः । तज्जन्यत्वादिति । तथा च प्राथमि-
ककार्यादिमर्बकार्येषु एकमेव परिणामिकारण कल्प्यते, (१) ईश्वररू-
पैककर्तृवत् । न च प्रतिसर्ग प्राथमिककार्येषु निमित्तकारणतया बल-
प्ताना संस्काराणामेव परिणामित्वसम्भवादतिरिक्तकारणक-
ल्पने गौरवमिति वाच्यम् । वीक्षणरूपाद्यकार्ये वीक्षणसंस्कारो वा
परिणामिकारणम् ईश्वरमसाद(२)रूपमदृष्ट वेत्यत्र विनिगमकाभा-
वात् । ननु वीक्षणत्वावच्छिन्न प्रति निमित्ततया नादृष्ट बलसम्, किन्तु
ईक्षणाकाशादिमाधारणरूपावच्छिन्न प्रति, तथा च तादृशरूपवि-
शिष्टे अदृष्टस्य परिणामित्वमस्तु, वीक्षणत्वावच्छिन्न प्रति निमि-

नारायणी ।

मपि बाधकमित्यत आह—आवरणेति । 'अज्ञानेन ब्रूत ज्ञान'मित्यादिना
प्रतीयमानावरणशक्त्यात्मकत्वादित्यर्थः । अनेकभ्रमादिव्यक्तीनामावरणा-
त्मकत्पनाऽऽपेक्षयाऽऽवरणात्मकत्पेनैकव्यक्तिकत्पनाया एव लघोपस्त्वा-
दिति भावः । ननु कटप्यापक्षया बलसम्भ्रमवृत्तीनामेव विरुद्धव्यवहार
जनकत्वरूपावरणात्मत्वमुचित धर्मिकत्पनातो धर्मकत्पनाया एव लघु-
त्वादित्यत आह—भ्रमेति । भ्रमादे कार्यत्पेन सोपादानत्वावश्यत्पत्वात्
नदुपादानभूतेकन्यक्तिरेवाज्ञानपदवाच्या लाघवात् इति भावः । नन्वा-
त्मैवास्नूपादान तत्राह—आत्मन इति । । अनात्मनामधिष्ठानभूतेत्यर्थः ।
निर्विकारत्वात्—अपरिणामित्वात् । तदन्तःकरणमेवोपादानमस्तु
भ्रमाश्रयतया तस्य बलसम्भवादिति तत्राह—अन्तःकरणेति । आदिपदेन
प्राथमिकवीक्षणरूपकायपरिग्रहः । जन्यत्वात्—कार्यत्वात् । तथाच
प्राथमिककार्येऽपि वीक्षणान्तःकरणेऽपि सर्वेषु परिणामिकारण-
तयाऽऽवश्यकत्पनीयाज्ञानस्य भ्रमादिऽपि परिणामित्वं कल्प्यते लाघ-

(१)—एकवृत्तवत् इति धनुस्तके । (२)—प्रमादकोपस्वरूपमित्यादि धनुस्तके ।

करणादेश्च (१)तज्जन्यत्वात् 'देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढा'-

न्यायस्तावता ।

ततया नियतपूर्ववृत्तित्वेन कृतस्य ईक्षणसंस्कारस्यैव परिणामि
तयाऽनन्यथासिद्धत्वं लाघवात् कल्पयितुं युक्तमिति चेन्न ।
गुणत्रयात्मकमज्ञान सृष्टिकाले वीक्षणरूपेणाकाशादिरूपेण विप(२)
यभूतगुणत्रयात्मकेन परिणत प्रलयकाले समीभूतगुणत्रयात्मकेन
ईक्षणाकाशादिसूक्ष्मावस्थारूपेण परिणमते । तथा चावस्थामेदे
ऽप्यनस्थावतोऽनुगतस्वरूपस्य न भेदोऽस्ति । पूर्वं तादृशमिदानीमी
दृश जातमिति प्रत्यभिज्ञानात्, 'तद्धेद तर्गव्याकृतमासीत्' 'भूत
ग्रामस्म एवाय भूत्वा भूत्वा मलीयते' इति श्रुतिस्मृतिभ्याश्च ।
ततश्च नानासर्गोपेक्षणेषु यदनुगत सस्वगुणस्वरूप, तस्यैव तेषु
सात्त्विककार्पाण्तेरुपादानत्व युक्तम् । तज्जातीयकार्यं प्रति अनु
गतत्वस्यैव तदुपादानत्वव्यवस्थापकत्वात् । एव राजमनाममका
र्येषु रजस्तमोरूपयोरुपादानत्व युक्तम् । अत एव गुणत्रयस्वी
कारे गौरवात् एकगुणोऽस्तूपादानमित्यपवास्वम् । एकगुणस्य सर्व
कार्येषु द्वस्वरूपेण एकेनानुगत्यभावेन विलक्षणगुणत्रयविशिष्टेषु
तादृशगुणानामुपादानत्वावश्यकत्वात् । यत्तु प्रतिसर्गोपेक्षादिषु
अननुगत वीक्षणादिसंस्काररूप तस्य वीक्षणसंस्कारत्वाद्यनुग
तरूपेण निमित्तत्वमेव, तस्मात् गुणत्रयरूपमज्ञानमेव सर्वकार्योपादा
नमिति भावः । उक्तन्यायानुश्रया श्रुतिमाह—देवात्मशक्ति-
मिति । देवस्य-सृष्ट्यादिक्रीडावतो ब्रह्मणः, स्वाश्रया—स्वविप
नारायणी ।

यादिति भावः । वीजाङ्कुरन्यायेनात करणसंस्काराणामेव कारणत्वस्य
मयाज्ञैकज्ञान प्रामाणिकमत माह—देवेति । देवस्य स्वप्रकाशस्य ब्रह्मण

(१) जन्यत्वात् इति कसुसुत्तक्यो ।

(२) विषयं भूतगुणैर्निगूढा इति अत्र साधु लक्ष्यते अग्रे प्रलयकाले समीभूतेत्यादिना तस्य
प्रत्यभिज्ञते । एतस्य मन्त्र विषयभूतेत्यादिरेव ।

मिति गुणवत्त्वश्रुतेश्च 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं
तु नहेश्वरम्, इन्द्रो मायाभिः पुरुष इयते, अनृतेन

न्यायरत्नावली ।

यिकाम्, शक्ति-कार्यजननसामर्थ्यरूपा मायाम्, स्वगुणैः-स्वात्म
सत्त्वादिगुणैः, निगूढा-घटिताम् । अथवा स्वधर्मैर्विषयाकाशादिसं
स्कारैर्विशिष्टाम् । गुणवत्त्वश्रुतेः-गुणत्रयरूपत्वश्रुतेः । अथवेत्यादिव्या
ख्यानसंस्कारवत्त्वश्रुतेः पूर्वं 'किं कारण'मित्यादिप्रश्नमुपन्यस्यते ।
'ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्नि'यादिवाच्यस्योक्तत्वात् । कार्यजननो-
द्यतस्य ब्रह्मणः सामर्थ्यरूपा या माया सर्वकार्येषु कारणम्, सा च
त्रिगुणीरूपेत्युक्तम् । अथवेत्यादिव्याख्यानसंस्काराश्रयत्वोक्त्या
संस्काराणां नोपादानत्वमित्यपि ज्ञापितम् । प्रकृति-सङ्कोचका
भावात् सर्वकार्योपादानम् । इन्द्र-अपरिच्छिन्नत्वेन सर्वोपाधिसं
स्पन्धात् नानारूपमाप्तौ प्रभुरात्मा, मायाभि-अविद्याभिर्हेतुभिः,
पुरुषः-नानारूप इत्यर्थः, इयते-ज्ञापते । एकाविद्यापक्षे अदृष्टा

नारायणी ।

आत्मशक्तिं निजशक्तिं स्वगुणैः स्वावयवात्मकगुणैः सत्त्वरजस्तमोरूपे
निगूढा व्याताम्, अत्र पूर्वाध 'किं कारण ब्रह्मे'त्युक्तमप्य 'ते ध्यानयोगानु
गता अपश्यन्नि'ति । तथाच मायाया एव सकलकारणत्वलाभात् केवल
कार्याणामेवान्योन्यधीजाङ्करन्यायेन कारणतेति सक्षेपः । ननु सा शक्ति-
रीश्वरज्ञानादिरूपेवास्तु तत्राह-गुणवत्त्विति । स्वगुणैर्निगूढामिति गुण
वत्त्वश्रुत्या न ज्ञानादिरूपा (१)गुणवत्त्वाभावादिति भावः । ननु स्वगुणैरि
त्यस्य स्वस्य जन्यैर्गुणैर्जायादृष्टादिभिर्विशिष्टामित्यर्थः, तथाच नामी
प्सितार्थसिद्धिरित्यत श्रुत्यन्तरमाह-मायामिति । अजामेकामिति
श्रुतिप्रदिपादितसत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका मायाम्, प्रकर्षेण करोतीति
प्रकृति कारणम्, मायिनं मायाश्रय मायात्रिपयद्या । नन्वत्रापि
मय् ज्ञान इति धातुनुसारात् ज्ञानात्मिकेन शक्तिरस्त्वित्यत श्रुत्यन्त
रमाह-इन्द्र इति । इन्द्र परमेश्वरो नियराधि, मायाभि-सत्त्व

(१) गुणवत्त्वाभावादिति । ज्ञानस्य परमते गुणत्वेन गुणवत्त्व न भवति
गुणे गुणानङ्गीरदिति भावः ।

हि प्रत्युदा. नीहारेण प्रावृता, भूयश्चान्ते विद्वन्माया-

न्यायलवली ।

दिमहकारिकागणाना नानात्वात् तद्वद्विरूपेणाविद्याया नानात्व बोध्यम् । 'प्रजा अहरद्वर्द्ध गच्छन्त्यो न विन्दन्ति अनृतेन हि प्रत्युदा इत्यत्र अहरद्वम्मुपुर्णा गच्छन्त्योऽपि स्थूलसूक्ष्मोपाधिलयेन तदभिमानकृतब्रह्मपेदशून्या अपि ब्रह्म न जानन्ति, हि-यस्मात्, अनृतेन-मिथ्याभूताज्ञानेन, प्रत्युदा-आच्छादितस्वरूपका इति व्याख्यानम् । 'न तं विदाय य इमा जनानान्वद्युप्याकमन्तरं बभूव । नीहारेण प्रावृता' इत्यत्र तमात्मान न यूय विदाय, य आत्मा इमाः प्रजा' जनयामास, कुतो न विद्म. तत्राह—अन्यदि त्यादि । अन्यद्—जान्मनो विलक्षणमसद्रूपम्, अन्तरम्—आवारकं व्यवधायकम्—जान्मनि भाग्यपि म न भातीति व्यवहारजनक म भातीति व्यवहारप्रतिबन्धकञ्च, बभूव—जनादिकालं व्याप्यास्ति । ननु तस्यानादित्वाभिवाचिनाशिवमपि स्यात् तथा च अस्मान् प्रति तदुपदेशो व्यर्थमत्राह—नीहारेणेति । तस्माद्युय नीहारसदृशेन

नरदयः ।

रज्ज्वन्मोत्पामि शक्तिमि, पुररूप-यहुरूप, ईयते-नाम्यते नायत् इति भावत् । 'अज्ञानेका'नित्यादिना गुणत्रयात्मिकाया शक्तेरेवापक मात् । ननु लज्जामेकानित्यत्र लोहितयुक्त्वात्पञ्चाङ्गानामिच्छाज्ञानकृति-परम्बन्त आह ध्रुत्यन्तरम्—अनृतेः । 'तद्यथा हिरण्यनिधिं विहितमज्ञे-त्रजा उपर्युंगरि सञ्जग्न्तो न विन्दे'पुरेवमेवेना सर्वं प्रजा अहरद्वर्द्ध गच्छन्त्यो न त विन्दन्ती'ति पूर्वार्थम् । अत्रमर्थ । प्रजा जीवा अहरद्व-सर्वदा सुपुर्णा ब्रह्म गच्छन्त्योऽपि स्थूलसूक्ष्मोपाधिलयेन तदभिमान-कृतब्रह्मपेदशून्या अपि ब्रह्म न जानन्ति हि यस्मात् अनृतेन मिथ्याभू-तेनाज्ञानेन प्रत्युदा आच्छादितस्वरूपका । 'स्रुत ब्रह्म, सत्य ज्ञान'मिति ध्रुते । तद्विज्ञानज्ञानमनृतम् 'अज्ञानेतावृत ज्ञानमि'ति भावदुक्तेरिति भावः । ननु स्रुतज्ञानस्य 'स्रुत सत्त्वं तथा धर्म' इति धर्मशास्त्रे धर्मोऽपि प्रयो-गादनृतपदेन तद्विज्ञानं दुःस्वप्नमेव ग्राह्यं तथाच तेनाच्छादिताः प्रतियक्षा-ब्रह्म न जानन्तीति तत्रार्थोऽत कथमज्ञानतिसिद्धिस्तत्र ध्रुत्यन्तरमाह—

न्यायरत्नावली ।

तनान्तरंगाच्छादिता', तथा च नीहारपदेव तस्य विनाशित्वपा
 रारक्त्वादिति व्याख्या । 'तस्याभिध्यानाद्याजनात्तत्त्वभावात् भू
 यश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरित्यत्र तस्य—आत्मनः अभिध्यानात्-
 तत्त्वमस्यादिवाक्यतात्पर्याविषयत्वेन (१) तदनुकूलतरेण च चिन्त
 नात् श्रवणमननाभ्यामिति यावत् योजनात्-योगात् निदिध्या
 सनादिति यावत्, तत्त्वभावात्-साक्षात्काररूपतत्त्वप्राप्त्य, विश्वमा
 याया'-असत्त्वापादकाभानापादकरूपानेकाज्ञानस्य निवृत्ति', अन्ते-
 प्रारब्धभोगान्ते, भूयः-पुन', देहादि कार्यरूपविश्वमायानिवृत्तिरिति

नारायणा ।

नीहारेणेति । 'न त विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तर यभूये'नि पूर्वा
 र्धम् । 'जटप्या चासुतृष उफथशासश्चरन्ती त्युत्तरार्धम् । अयमर्थ । तमा
 तमान यूय न विदाथ न वेत्थ य इमा प्रजा जजान जनयामास, कुतो
 न विद्मस्तथाह—अन्यदन्तरं परमात्मनोऽन्यदावरक उभूव अस्मि, कथं
 स्वप्रकाशम्यावरकमस्ति--नीहारेणेति । तुपारेणेऽ सूर्यवदाच्छादिता
 इत्यर्थ । (२) प्रकाशमपि प्रकाशकस्य वस्तुमाहात्म्यादाच्छादक भवत्येव
 अनुभवसिद्धे तर्कानवकाशादित्यर्थ । न केवलमज्ञानेनाच्छादिता किंतु
 अन्येनापीत्याह—जटप्येति । जटप न जटिष कुतर्कस्तेनेत्यथ । न के
 चल तेरेवाच्छादिता किंतु कर्मवासनयापीत्याह—उफथेति । उफथं
 कर्म शसन्तीत्युफथशास कर्मकुर्वाणा सन्त चरन्ति भ्रमन्ति । अतो
 वहिमुपत्त्वादात्मस्वरूप न जानन्तीत्यर्थ । ननु मिथ्याज्ञानवासनेव
 प्रतिबन्धकत्वेन तत्रार्थोस्त्वित्यत धृत्यन्तरमाह—भूय इति । 'तस्याभि
 ध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावादि'ति पूर्वार्धम् । तस्य आत्मन अभिध्यानात्
 चिन्तनात् श्रवणमननाभ्यामिति यावत्, योजनात् यागात् निदि
 ध्यासनात्, तत्त्वभावात् साक्षात्काररूपतत्त्वप्राप्ते, विश्वस्य हेतुभूताया
 आवरणात्मिकाया मायाया निवृत्ति । अन्ते प्रारब्धभोगान्ते भूयश्च

(१) तदनुभारियुक्तिविषयत्वेनेति पाठांतर घपुस्तके ।

(२) प्रकाशकस्य=स्वस्याज्ञानादे प्रकाशकस्य अग्रग =प्रकाशमपि अज्ञानम् (अज्ञा
 नमिति कृतृपदाप्याहार) आच्छादक भवत्येव 'अहमज्ञ' इति प्रकाशमान एव आत्मनि
 अज्ञानात्तुभवात् 'निदि दृष्टेऽनुपपन्न नामे'ति न्यायादित्याशय ।

निवृत्तिः' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च मायाऽविद्या अनिर्वाच्यम
नृत तत्त्वज्ञाननिवर्त्यश्च अज्ञानमेव स्वपराध्यासे कार

भ्यायरत्नावला ।

व्याख्या । आदिपदेन 'अमूढो मूढ इव व्यवहरन् आस्ते माययैव,
अविद्यायामन्तरे वर्तमाना' इत्यादिश्रुतिसङ्ग्रह । मायाविद्ये-
त्यादि । मायादिरूपमेवाज्ञान स्वपराध्यासकारणम् । श्रुतिभ्यश्चे-
ति चकारात् पूर्वोक्तकल्पनाया लाघवज्ञानमाक्षिपत्यक्षसनाथाया
समुच्चयः । तत्र मायाशब्देन सदसद्विलक्षणत्वरूपानिर्वाच्यत्वस्य
निरूपणान ईत्रिचित्रकार्गजनकत्वस्य लाभः, अनृतादि(१)शब्देना-
नारायणी ।

पुनरपि (२)विशेषरूपाया निवृत्तिस्त्वित्यर्थः । तथाच ज्ञानादज्ञाननाशद्वारा
जगन्नाशोक्तेरनद्यज्ञानमेवापरक जगदुपादान सिध्यति उपादाननाशेनैवा
पादेयनाशसम्भवादिति भावः । ननु निवृत्तिपदेन तरणमात्रं लभ्यते
न नाशः मायामतान्तरन्ती' ति भगवदुक्ते 'तरति शोकमात्मविदिति
श्रुतेश्च, तरणं वा सम्बन्धमात्रमतो न ज्ञाननाश्यमज्ञानं तत्र सिद्ध्यती-
त्यत आह—आदिति । (एवमेवैषा माया स्वान्यतिरिक्तानि परिपूर्णाणि
क्षेत्राणि दर्शयित्वा) 'जीवेशागभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयं
मेव भवती' त्यादिश्रुतिपरिग्रहः । श्रुतिभ्यश्चेति चकारात् 'ज्ञानेन तु तद्
ज्ञानं येषां नाशितमात्मनः' इत्यादिस्मृतेरज्ञानं विना जीवस्यानवच्छिद्य-
न्तानन्दाऽप्रकाशानुपपत्तिरूपार्थापत्तेश्च परिग्रहः । तथाच माया न ज्ञाना-
दिरूपा किन्तु ज्ञाननाश्याऽविद्यैव, श्रुत्यद्य मायाविद्ययोरेकत्वसमर्थ-
नादिति भावः । तस्मात्तन्मतवाधेन वेदान्तमतसिद्धा मायैव जग-
दुपादानत्वेन श्रुतिसिद्धयेत्याह—मायेत्यादि । सत्त्वादिगुणात्मिका न
ज्ञानात्मिका किन्तु अविद्या विद्यानाश्या अतो न सा साहचर्याभिमता प्रकृ-
तिः किन्त्वनिर्वाच्यमज्ञानमपेत्यन्वयः । तदपि न मिथ्याज्ञानवासना-
रूपं किन्तु अनृतं सङ्घटनम् । तदपि न दुष्कृतं किन्तु तत्त्वज्ञाननिवर्त्यं सा-
क्षादधिष्ठानसाक्षात्कारनाशमित्यर्थः । कार्यादिकं च नेतादृशं परेषां

(१) प्रावृत्तादिशब्देनत्यादि-गपुस्तके पाठान्तरम् ।

(२) विशेषणत्या इति वपुस्तके शोधितोपि पाठः अनुद्ध एव ।

णम् । न चात्माश्रयादिदोषप्रसङ्गः । अनादित्वेन (१)
तन्निरासात्, अनादित्वेनोत्पत्त्यभावात्, स्वप्रकाशात्मन

न्यायरत्नावली ।

च्छादकत्वरूपाविधात्वस्येति भावः । अनादित्वेनेति । आवर-
णविक्षेपकूपकार्ययोः प्रवाहरूपेणानादित्वात् तत्कारणस्याकार्यत्व
रूपमनादित्वं युक्तमिति भावः । ननु तथाप्यज्ञानस्य ज्ञानरूपा
ध्यासे दोषादिकारणापेक्षणात् आत्माश्रयादिः स्यादेव तत्राह-स्व
प्रकाशात्मन इत्यादि । उत्पत्तौ ज्ञप्ते वा आत्माश्रयादिकं स
म्भाव्यते, तत्र ज्ञप्तेरनादित्वेन नात्रम् । ज्ञप्तेरनादित्वेऽपि यदि
स्वप्रकाशत्वं न स्यात् तदा तस्यैव तज्ज्ञप्तिरूपत्वे आत्माश्रयः,
नयोः परस्परज्ञप्तिरूपत्वे अन्योन्याश्रयः, ज्ञानान्तरापेक्षायामनवस्था
स्यात् ; स्वप्रकाशत्वे तु न तदिति भावः । एतच्च स्वपराध्यासे
कारणमित्यस्य स्वपराध्यासे स्वान्यपरिणामिकारणानपेक्षमित्यर्थ
इति ध्येयम् । चित्प्रतिबिम्बाध्यासद्वारा मनसः प्रमातृत्वमिति य
दुक्तं तत्र 'ननु अध्यासोऽपि नोपपद्यते' इत्यादिनोद्भावितादोषा-
णा निरसनं कृत्वा इदानीं तदेव प्रमातृत्वं विस्तरेणोपसहरति-

नारायणी ।

मिति भावः । पूर्वोक्तात्माश्रयादिदोषं परिहरिष्यन्नाह-न चेति ।
अनादिति । स्वरूपस्य ज्ञप्तेरानादित्वाद्दुभयत्रापि नात्राश्रयादिप्र
सात्तरित्याह-अनादित्वेनेति । अज्ञानस्यानादित्वेनेत्यर्थः । तन्निरा
सात्-आत्माश्रयादिनिरासात् । एतेनोत्पत्तौ तन्निरास इत्या
प्याह-स्वप्रकाशेति । स्वप्रकाशसाक्षिण एव तज्ज्ञप्तिरूपत्वात्-अज्ञाना
ध्यासरूपत्वात् । तथाच तस्याप्यनादित्वात् तत्राप्यात्माश्रयादिदोष
उभयत्र कारणस्यानपेक्षणादिति भावः । ननु तर्हि न कतिपयत्वमज्ञा
नस्य जन्यस्यैव रजतादे कतिपयत्वदर्शनात्, जन्यत्वे चानादित्वमद्भू
इति चेन्न । याधितव्यरूपकतिपयत्वस्यैव तत्राङ्गीकारात् कतिपयत्वस्यो
त्प्रेक्षामात्रपरत्यादित्यन्यत्र विस्तरः । चित्प्रतिबिम्बाध्यासद्वारा मनसः प्रमा

एव तद्वज्रसिरूपत्वात् । तेनाज्ञानाध्यासविशिष्टचैतन्येऽह-
ङ्काराध्यासः । तद्विशिष्टे कामसङ्कल्पादीनामहङ्कारध-
र्माणामिन्द्रियधर्माणाञ्च काणत्ववधिरत्वह्नीवत्वादीना
मध्यासः । इन्द्रियाणां तु परोक्षत्वात्परोक्षधर्म्यध्यास

न्यायरत्नावला ।

तेनाज्ञानेत्यादि । तेन-अध्यासस्य निर्दोषत्वसमर्थनेन, अज्ञाना-
-यासविशिष्टे-अज्ञानप्रतिबिम्बितत्वविशिष्टे, अहङ्काराध्यासः-मनो-
-यासः । तद्विशिष्टे-मनोविशिष्टे । इन्द्रियधर्माणामिति । चक्षुषः
काणत्व रूपाग्रग्राहकत्वम्, श्रोत्रस्य वधिरत्व शब्दाग्रग्राहकत्वम्,
उपस्थस्य क्लीबत्वं रत्पसामर्थ्यम् । आदिपदात् दूरग्राहकपाटवादि-
मद्बुद्धः । न च काणत्वादिकमदृष्टविशेष इति वाच्यम् । मनः काण-
मित्यादिव्यवहारापत्तेः । ननु इन्द्रियाध्यासमनुक्त्वा तदध्यासः
कथमुक्तः तत्राह—इन्द्रियाणामित्यादि । धर्म्यध्यासः—
धर्मिणि तादात्म्येन अध्यासः । ननु परोक्षनयैव इन्द्रियमपरो

नारायणी ।

कृत्वमुक्तम्, तत्र 'नन्वध्यासोऽपि नोपपद्यत' इत्यादिना वृत्तदोषानुक्त
प्रकारेण निरस्पेक्षार्ता तदेव प्रमातृत्वं विस्तरेणोपसहरति—तेनेति ।
अध्यासस्य निर्दुष्टत्वसमर्थनेन । अपनेति । अज्ञानप्रतिबिम्बितत्वविशि-
ष्टेऽहङ्कारस्यान्त करणस्याज्ञोहमित्यात्मक अध्यासः । तद्विशिष्टे—
अज्ञोहमस्म्यह स्फुटस्म्यहमात्मेत्याद्यहकाराध्यासविशिष्टे । कामेति ।
'काम सद्गतो विविकितसे'त्यादिश्रुत्युक्तानामहङ्कारधर्माणाम् । इन्द्रि-
यधर्माणामित्यनेनादृष्टविशेषरूपा काणत्वादयो मनोधर्मा धेति मतनि-
रासः, तथासति मनः काणमित्यादि व्यवहारापत्तेः । नन्विन्द्रिया-
ध्यासमनुक्त्या कथं तदध्यास उक्तस्तत्राह—इन्द्रियेति । परोक्षत्वात्-
अतोन्द्रियत्वात् । अपरोक्षधर्म्यध्यास—अपराक्षे धर्मिण्यहङ्कारविशिष्टे
चैतन्ये तादात्म्येनाध्यासः । अहं चक्षुः श्रोत्रमित्याद्यप्रतीतेः । इतिसि-
द्धान्त इत्यनेन धर्माध्यासेनैव तद्व्यवहारोपपत्तौ-काण इत्यादिव्य-
वहारोपपत्तौ-तद्रूपेण धर्म्यध्यासकतपनमप्रामाणिकमनतिप्रयोजनकमिति

इति सिद्धान्तः । तद्विशिष्टे स्थूलदेहाध्यासो धर्मपुर

न्यायरत्नावली ।

क्षधर्मिणि मनोविशिष्टचैतन्ये अध्यस्यताम् तत्राह-इति सिद्धान्त इति । सयुक्तिका मूलोक्तिरित्यमित्यर्थः । तत्र युक्तिरुच्यते अज्ञोहमिति प्रतीतिबलात् अज्ञानविशिष्टे मनोध्यासः स्वीक्रियते । अज्ञश्चक्षु इत्यस्य अह चक्षुरित्यस्य वा परोक्षाया अपरोक्षाया अपि प्रतीतिरभावात् अज्ञानादिविशिष्टे चक्षुरादेः तादात्म्येन नाध्यासः । अह चक्षुष्मानित्यादिधीस्तु शरीरस्य इन्द्रियसयुक्तत्वात् नानुपपन्ना । अत एव 'अयं गुरुत्वाविशिष्टः, अहमदृष्टवानि'त्यादिपरोक्षप्रतीतिबलात् अपरोक्ष एव धर्मिणि परोक्षस्याध्यासः स्वीक्रियते, अत एव 'देहेन्द्रियादिप्नहममाभिमानहीनस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्ते'रित्यत्र भाष्ये इन्द्रियेषु ममाभिमान एव पञ्चपादिकादायुक्तः । ननु धर्म्यध्यास विना कथं धर्माध्यासः ? न च स्फटिकादौ जपापुष्पस्यानध्यासेऽपि तद्दर्शकौहित्याध्यासदर्शनात् न दोष इति वाच्यम् । अप्रतिबिम्बरूपेण धर्माध्यासस्य धर्म्यध्यासव्याप्यत्वादिति चेन्न । धर्माध्यासाधिष्ठाने अवश्य धर्म्यध्यासः, न तु धर्माध्यासाधारे, तथा सति कामादिधर्मस्य अध्यासाधारे मनोविशिष्टचैतन्ये मनसोऽध्यासाभावेन व्यभिचारापत्तेः । तथा च अविद्यामनोविशिष्टचैतन्यस्य काणत्वादीन् प्रति अ-ध्यासाधारन्त्वात्, तदध्यासाधिष्ठानस्य च ब्रह्मचैतन्यस्य इन्द्रियायासेष्यधिष्ठानत्वात् धर्माध्यासाधिष्ठाने धर्म्यध्यासाधिष्ठानत्वमशयमिति नियमो न व्याहृतः । अथ धर्म्यध्यासविशिष्टस्यैवाप्रतिबिम्बरूपधर्माध्यासाधारत्वमिति नियम इति चेन्न । अप्रतिबिम्बरूपत्वस्येव नित्यपरोक्षधर्म्यवृत्तित्वस्यापि धर्मविशेषणत्वमादायैवोक्तनियमस्याकारात् ।

(१) (मनोवच्छिन्नचिति काणत्वादिविशिष्टरूपेणैव चक्षुरादेस्तादा-

स्कारेणैवाहं मनुष्य इत्याद्याकारः न तु स्वरूपतः (१)अ-
हं देह इत्यध्यासः । तथा प्रतीत्यभावात् । तद्विशिष्टे च
(२)स्यौल्यादीनां देहधर्माणामध्यासः । तद्विशिष्टेवाहानां
पुत्रभार्यादीनां साकल्यवैकल्यादिधर्माध्यासः । एव चै-

न्मरणात्तदी ।

त्प्येनाध्यासः न तु चक्षुष्मादिधर्मरूपेणेति स्वीकार एव यथाश्रुतो-
क्तनियमेऽपि सत्यभावाच्च) धर्मपुरुस्कारेण-मनुष्यत्वादिगौरत्वाय-
वान्तरधर्मविशिष्टरूपेण, स्वरूपतः-देहत्वादिसामान्यधर्मविशिष्टरू-
पेण । प्रतीत्यभावादिनि । अहं मनुष्य इत्यादिपूर्वपूर्वधीज-
न्यमंस्कारम्याह मनुष्य इत्यायव्यामहेतुत्वकल्पनात् तादृशाध्या-
स इत्यत्रते । अहं देह इत्यादेस्तु प्रत्ययस्यैवाप्रमिद्ध्या तन्नन्यमं-
स्कारस्यामसिद्धे न तस्य तादृशाध्यासहेतुत्वमिति भावः । भा-
र्यादीनामिति । स्वामित्वायध्यासपूर्वकमिति शेष । साकल्यं वि-
नयादिगुणभूषणादिमत्त्वरूप पूर्णत्वम्, तदभावो वैकल्यम् । तथा
च स्यौल्यादिविशिष्टे पुत्रादिस्वामित्वमन्यस्य पुत्रादिगतसाकल्य-
वैकल्ये अध्यस्येते । ननु 'स्फुलोऽहं मकल' इत्यत्र मकलम्वामित्वमे-
व प्रतीयत इति चेन्न । पुत्रादीं पूजिते पूजितोऽहमित्यभिमानात् ।

नरायण ।

युक्तिसिद्धमेवावाप्यनतमिति ज्ञापितम् । तद्विशिष्टे च-दमित्सुभा-
ध्यासविशिष्टे च स्थूलदेहस्य तादात्म्येनाध्यास । धर्मपुरुस्कारेण मनु-
ष्यत्वादिधर्मविशिष्टरूपेण, न स्वहरण -न देहत्वादिधर्मविशिष्टरूपेण ।
कृत' प्रतीत्यभावात्-संस्कारमूलभूततादृशप्रत्ययस्यालीकत्वात् । तद्वि-
शिष्टे-देहाध्यासविशिष्टे । स्यौल्यादीनां-स्थूलत्ववृत्तान्वादीना देह-
धर्माणाम् तद्विशिष्टे-स्यौल्याध्यासविशिष्टे । पुत्रेण । पुत्रभार्यादीना ये
साकल्यवैकल्यादयो धर्मास्तेषामध्यास इत्यर्थः । स्वामित्वाध्यासपूर्व-
कमिति शेष । साकल्यं विनयादिगुणवत्त्वं तदभावी वैकल्यं स्यौल्या-

(१) अहं देह इति प्रतीत्यभावात् तद्विशिष्टे च इत्यादि क्लृप्तमह्ये ।

(२)-स्यौल्यादीनां च तद्विशिष्टे इत्यादि क्लृप्तमह्ये १३ ।

न्यायरत्नावली ।

अत्रेद बोध्यम् । 'तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः' 'भावे जाग्रद्वदि'ति सूत्रयाः तन्वभावे इन्द्रियस्थूलदेहाभावेऽपि सन्ध्यवत् स्वप्नवत् ब्रह्मलोके सगुणब्रह्मोपासकस्य भोग उक्तः, देहस्य भावे तु जाग्रद्वत् जाग्रत्कालीनभोगवदित्यर्थकयो । सेन्द्रियस्थूलशरीरानभिमानेऽपि मनोविशिष्टजीवे स्वप्नब्रह्मलोकयोः । भोगोक्त्याऽज्ञानविशिष्ट एव मनोध्यास न स्थूलविशिष्टे । नापीन्द्रियधर्माविशिष्टे । अदृष्टादिविशिष्टमनोविशिष्टेनैव जीवेन काणत्वादिविशिष्टस्थूलदहग्रहणात् तत्रैव तदध्यासः । स्थूलदेहविशिष्टस्यैव पुत्रादिस्वामित्वप्रतीतेः तत्रैव तदध्यासः । पुत्रस्वामित्वादिविशिष्टजीवेन तादृशे स्वस्मिन् उपयोगितया वित्तादिस्वीकारात् तत्रैव तदध्यासः । (१) अत एव पुत्रायपेक्षयाऽप्रियस्य देवताराधनाद्यर्थतया यस्य वित्तादेर्ग्रहणम्, न तु पुत्राद्यर्थम् तत्स्वामित्वस्य स्थूलदेहाविशिष्टेऽध्यासः, न तु पुत्रादिस्वामिनि । अत एव तद्वित्तापेक्षया देवतादिरेव प्रियः, तत्प्रयोजकत्वात् । तदेव 'मज्ञोऽहम्, अह कामी, कामी, काण, काणो मनुष्य मनुष्यः सकल' (२) इत्यादिप्रतीतिवलात् अज्ञानादिविशिष्टमनो आदिकमध्यस्यते । अज्ञानादिविशिष्टचिदवच्छेदेन शुद्धिचिति मनो आदे रत्पत्या तादात्म्यस्वीकारेण उक्तप्रतीतिनिर्वाह इति यावत् । उक्तचितोऽवच्छेदकत्वेऽपि उक्तचितः शुद्धिचिन्निष्ठसम्बन्धोऽप्यवच्छेदकः, स च विशेष्यतारूपः, अवच्छेदकीभूतस्य ज्ञानज्ञेयसम्बन्धस्यैव विशेष्यतात्वात् । 'इद रजत'मित्याकारकभ्रमे इदञ्चित्सम्बन्धस्य विशेष्यतात्वेन क्लृप्तत्वात् । एवमवच्छेद(३)ज्ञेयसम्बन्ध एव प्रकारता.

(१) अत एव पुत्रायपेक्षया प्रियस्य देवताराधनाद्यर्थतया वित्तादेर्ग्रहणम्, इति पाठ । तथा च मूलग्रन्थविरोध, 'वित्तत्पुत्र प्रिय' इत्युक्ते । तस्मादुपरि निर्दिष्ट परिवर्तनं वृत्तमस्माभिरिति ।

(२) मनुष्य इति सकल इत्यादिप्रतीति सत्त्वात् इति उपस्तके पाठ अगुद एवाचम् ।

(३)—अवच्छेदयो ज्ञानज्ञेयसम्बन्धेति उपस्तके ।

तन्यस्याप्यहङ्कारादिषु देहपर्यन्तेष्वध्यासः ससर्गतः ।

न्यायरत्नावला ।

नाहशभ्रमे रजतचित्तमम्बन्धस्य तथा कल्पत्वात् । एव विशेष्यता-
त्वादिकमतिरिक्त न कल्पते, गौरवात् । तथा चाज्ञानविशिष्टवि-
शेष्यतावच्छिन्नमनःप्रकारताकप्रत्ययस्य निर्वाह इत्युक्तम् । इदानी-
मुक्तप्रत्ययवत् 'अहमन्तः, काम्यइम् मनुष्यः कामी, सकलो मनुष्य'
इत्यादिप्रत्ययस्यापि सत्त्वात्, मनआयवच्छेदेन युद्धचिति अज्ञा-
नादिविशिष्टचित्तोन्तर्गतस्वरूपमतिवि(१)भ्रत्वस्वरूपससर्गोऽध्यस्तो
जायते, तथा च उक्तप्रत्ययस्यापि निर्वाहः तन्नाम्तरीयकतया मन-
सः प्रतिविम्बाध्यामाधीनपमातृत्वस्यापि पूर्वोक्तस्य सिद्धिरित्या-
शयेनाह—एषश्चैतन्यस्येत्यादि । चैतन्यस्य अज्ञानादिविशिष्टचैत-
न्यस्य अहङ्काराद्याधारस्य, अहङ्कारादिषु-मनआयवच्छेदकेषु, दे-
हपर्यन्तेषु-साकल्यादिविशिष्टदेहपर्यन्तेषु, ससर्गतः-प्रतिविम्बत्वरू-
पेण । स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्य' इति श्रुतेः । जलयुक्तपा-
षाणादेरिव मनोयुक्तदेहादेरापि प्रतिविम्बाधारत्वसम्भवात् प्रति-
विम्बाधारत्वयोग्यतारूपस्वरूपत्व बो-यम् । ननु मनआदीनां सर्व-
पापानन्दरूपात्मानि तादात्म्याध्यासेन तेषु जायमानस्य भ्रमणः

नारायणा ।

दिविशिष्टे पुत्रम्बाभित्वमध्यस्य पुत्रादिगतसाकल्यवेकल्ये अध्यासे,
पुत्रादौ पूजितेऽहमेव पूजित इत्यादिप्रतीतिदर्शनादिति फलितार्थः ।
न केवलमात्मन एवाध्यास आत्मनि किन्तु 'गौरोह चैतनश्चैतनोह
गौर' इति प्रतीते, 'इदं रजत रजतमिदमि'त्यादौ रजतेऽमशयो पर-
स्परध्यासप्रदात्मनोप्यनात्मन्यध्यासो युक्त एवेत्यभिप्रेत्याह—एवमिति ।
अज्ञानविशिष्टचैतन्यस्याहङ्काराद्याधाररूपस्य । अहङ्कारादिषु-मनआ-
यवच्छेदेन, देहपर्यन्तेषु-साकल्याद्यध्यासविशिष्टदेहपर्यन्तेषु, ससर्गत-
रजतेऽमशस्येय ससृष्टस्वरूपेण । एतेन शून्यवादाशङ्का निराकृता, म्य-
रूपतोऽप्यस्नस्यैव विशेषदर्शनवाध्यत्वाद्गीकारादित्यन्यत्र विस्तरः ।

(१)—प्रतिविम्बत्वस्य इति षुस्तके युक्तं प्रथमम् ।

अध्यासव्यवधानतारतम्याच्च प्रेमतारतम्यम् । तदुक्त
वार्तिकामृते—

वित्तात्पुत्रः प्रियः पुत्रात्

पिण्डः पिण्डात्तथेन्द्रियम् ।

न्यायरत्नावली ।

उत्कटानुत्कटत्वरूपं वैषम्यं कुतस्तत्राह—अध्यासव्यवधाने
त्यादि । अध्यासैरानन्दस्य व्यवधानाधिक्ये प्रेम्णोऽनुत्कटत्वं त
न्यूनत्वे प्रेम्ण उत्कटत्वम्, सुपुत्री कार्यप्रपञ्चलयेनानन्दाभिव्यक्ति-
दर्शनेन स्वप्नजाग्रतोश्च तदपेक्षयाऽऽनन्दात्पत्वंदर्शनेनाध्यासाधिक्य-
स्य आनन्दापकर्षप्रयोजकत्वेन बलुप्त-वादिति भावः । वित्तादिति ।
अनेन पुत्रादिस्वामित्वविशिष्टाचिति वित्तादिस्वामित्वाध्यास इति अनु-
क्तमपि सूचितम् । 'पिण्डात्तथेन्द्रियम् । इन्द्रियेभ्यः प्रियः प्राण' इत्य-
नेन पद्भुत्वकाणत्वादिविशिष्टरूपेण चक्षुरादीना मनोविशिष्टाचिति
अध्यास इति सूचितम्, अन्यथा ब्रह्मणि तादात्म्येनाध्यस्तत्वमा-
त्रेण मनोपेक्षया अनुत्कटप्रेम्ण, चक्षुरादावसम्भवात् । न च पु-
त्रादाविव ममताध्यासेनापि चक्षुरादावुक्तप्रेमसम्भव इति वाच्यम् ।
काणत्वादिरूपेण तादात्म्याध्यासः ममताध्यासो वेत्यत्र विनिगम-
नारायणी ।

ननु मनआदीना सर्वेषा परिपूर्णानन्दे तादात्म्येनाध्यासात् तेषु जाय-
मानप्रेम्ण उत्कटाऽनुत्कटत्वे कुतस्तत्राह— अप्यासीति । अध्यासैरानन्द-
स्य व्यवधानाधिभ्यन्यूनत्वत इत्यर्थं । स्थूलाधिकद्वेषित आनन्दव्यवधा-
नाधिभ्यात्प्रेम्णोऽनुत्कटत्वं सूक्ष्माधिकद्वेषित आनन्दव्यवधानन्यूनतात्प्रे-
म्ण उत्कटत्वम्, प्रेमा सर्वानन्द एव, स च यदाऽहङ्काराद्याधिभ्यादिना
संश्रान्तस्तत्र प्रेमा तथा नोदेति, अहङ्कारादिन्यूनताया तु व्यवधानवा-
दुत्पन्नामायात्सूक्ष्मद्वेषित उदेति प्रेमेति यावत् । एतद्विधकल्पनायामनु-
भवरूप वार्तिकाचार्यवाक्य प्रमाणयति—तदुक्तमिति । वित्तदीति । प्रिय-
सुखसाधने(१)च्छाविषय । अनेन प्राय पुत्रादिस्वामित्वविशिष्टे वित्ता

इन्द्रियेभ्यः प्रियः प्राणः ।

प्राणादात्मा परः प्रियः ॥ इति ।

पिण्डः स्थूलशरीरम् । प्राणः अन्तःकरणम् । देहा
पेक्षया चेन्द्रियाणां प्रियत्वं शस्त्रवृष्ट्यादिधारापाते
चक्षुरादीनां मीलनदर्शनात् अनुभवसिद्धम् । तेनान्यो-

न्यायस्तावत् ।

काभावात् । अन्यथा मनुष्यत्वगौर(१)त्वादिधर्मविशिष्टेऽपि ममता
ध्यास एव कल्प्येत । अथ धर्मितादात्म्याध्यासस्य धर्मममर्गाध्या
सव्यापकत्वात् सोऽप्यावश्यक इति इति चेत्, तर्हि इन्द्रियतादा-
त्म्याध्यासोऽपि तथा । आत्मा-अज्ञानविशिष्टचित्तदपेक्षया शुद्धात्मा
उत्कटप्रेमविषय इति बोध्यम् । 'प्रेयोन्पस्मात् सर्वस्मादन्तरतरयद्-
यमात्मे'ति श्रुतेः । अनुभवसिद्धमिति । पूर्णानन्दाशस्यावृत्तत्वे
ऽपि अविद्याद्यच्चिञ्चानन्दाशानामनावृत्तत्वम्, 'अज्ञोऽहं सदा
भूयासमिति' प्रेम्णोऽन्यथानुपपत्तेः, तथा च उत्कर्षार्पकर्षवचन्यापि
तदनुभवसम्भव इति भावः । 'अज्ञोऽहमि'त्यादिवत् 'सन्नाकाशस्सन्
वायुरि'त्यादावपि परस्पराध्यासः, 'आकाशः सन् वायु
स्सन्नि'त्यादिप्रतीतिसत्त्वादिसाह—तेनेति । 'अज्ञोऽहमि'त्या-
दिस्थले परस्पराध्यासस्वीकारेणेत्यर्थः । अन्योन्वाध्यासात्-पर

नारायणी ।

दिस्यामित्वाध्यास इत्यनुक्तमपि सूचितम् । 'पिण्डात्तथेन्द्रियम् । इन्द्रि-
येभ्यः प्रियः प्राणः' इत्यनेन पटुत्वकाणत्वादिना चक्षुरादीना मनोचि
शिष्टेऽध्यास इति ज्ञापितम् । तथाचैकैकाध्यासविशिष्ट एवापराध्यासो न
साक्षात्सर्वेषाम् । यस्य प्रथमतोऽध्यासस्तत्र प्रेमाधिकोन्यत्र न्यून इति स
क्षेपः । पिण्डशब्दस्यान्नप्रासपरतानिरासायाह— पिण्ड इति । प्राणश
ब्दस्य केवलवायुपगताशङ्कानिरासायाह—प्राण इति । इन्द्रियप्रियत्वं
स्फुटयति— देहपेक्षयेति । तेनेति । परास्पराध्यासवृत्तकार्योपलब्धेत्यर्थः ।

(१) मनुष्यवक्ष्यन्वादीत्यादि गुरुरक्ते ।

न्याध्यासात् चिदचिद्वन्धिरूपोऽध्यासः एकतरस्याध्या

न्यायरत्नावली ।

स्वराध्यासप्रत्ययात्, अध्यास-अध्याममात्रम्, चिदचिद्वन्धि-
रूप-शुद्धचिद्रूपेऽधिष्ठानेऽचितोराधिष्ठानाभिन्नयोः ग्रन्थी परस्वरा
वच्छेदेन परस्परसम्बन्धौ रूपे यस्य तादृश । 'इदं रजतमि'त्यादी
सर्वत्र भ्रमे आकारतादर्शनादिदमादिमम्बन्धावच्छेदेन रजतादिम
म्बन्धस्य च प्रत्ययेन तदुभयमध्यस्तम्, तत्र रजतादेस्मम्बन्ध इव
स्वरूपमप्यध्यस्तम्, 'इदं रजतं ने'त्यादिप्रत्ययेन विनिगमकाभावात् ।
द्वयोरपि बाध्यमानत्वात् । इदमादेस्तु सम्बन्ध एवाध्यस्तः न
स्वरूपम्, 'रजतमिदं ने'त्यादिबाधेन मसर्गस्यैव बाध्यमानत्वात्
तादृशबाधोत्तरमपि हि 'एतत्संसृष्टतया रजतं ज्ञात'मिति अङ्गुल्या
निर्दिश्यमानत्वात् । किञ्चेदं रजतमिति यज्ज्ञान तन्मिथ्ये'ति प्रत्यये
नाकारद्वयसाहितधीमिध्यात्वा(१)वगमात् आकारद्वयवटकसम्बन्धद्व
यमवश्य मिथ्येति वाच्यम् । इदमादेरपि संसृष्टरूपेण भ्रमविषयत्वात्
मिध्यात्वसम्भवाच्च मिध्यात्वम् । एव 'सदाकाशमि'त्यादावपि सत्
संसृष्टरूपेणा(२)काशादेस्वरूपेण मिध्यात्वम् । 'सदाकाशमिति यज्
ज्ञान तन्मिथ्येति प्रत्ययात्, 'सदाकाशं न, आकाशस्तन्ने'ति द्विविध
बाधरुसत्त्वाच्च । तस्मात्सविकल्पकप्रत्ययमात्रे विशेष्यविशेषणसंसर्गा
णा त्रयाणा युगपदुत्पात्ति । प्रातीतिकस्थले आगन्तुकदोषघटिता
व्यावहारिकस्थले त्वविधायिता (३)कारणसामग्री, तदेतदाह-एक
नारायणी ।

अन्योन्याध्यासात्-परस्परमध्यासाङ्गीकारात् । चिदचिद्वन्धिरूप-
चिदचितो परस्वरावच्छेदेन परस्परसम्बन्धरूप । 'घटं सन्सन्ध'इत्या
दिप्रतीतेरिति भाव । नन्वेकतराध्यासेनैव द्विविधप्रत्ययोपपत्तेरत् पर
स्वराध्यासेनेति तत्राह-एकतरस्येति । विशेषणस्य विशेष्यस्य वा,

(१)—मिध्यात्वावगाहनात् इति घण्टकम् ।

(२)—आकाशादे संसृष्टरूपेण स्वरूपेण च मिध्यात्वम् इति घण्टकम् ।

(३) कारणेति घण्टकम् नास्ति ।

साङ्गीकारेऽन्यतरस्याभानप्रसङ्गात् अध्यस्तस्यैव भ्रमे
भाननियमात् 'इमे रङ्गरजते' इति समूहालम्बन(१)वद-
वश्यमितरेतराध्यासः । सर्वबाधाविधिभूतचैतन्यपरिशो-

न्यायरत्नावली ।

तरस्येति । विशेषणस्य विशेष्यससर्गस्य वा, अन्यतरस्य-विशेष्य-
ससर्गस्य विशेषणस्य वा, अभानप्रसङ्गात्-भ्रमाविषयतापत्तेः ।
अध्यस्तस्यैवेति । उक्तबाधकप्रत्ययवाध्यत्वेनेति शेषः । भ्रमे
भानेति । भ्रमविषयत्वेत्यर्थः । न 'न्विद रजत'मित्यादौ एक एवा
कार उल्लिख्यते अथ कथं व्याकारत्वानियमः तत्राह—इमे इति ।
रजतरङ्गे इत्यर्थः । अवश्यमित्पनेन परस्परराध्यासस्य भाष्याशु-
क्तत्व सूचितम् । तदुक्तं भाष्ये—'अन्योन्यास्मिन्नन्योन्यात्मकता
मन्योन्यधर्माश्चाध्यस्ये'ति । ननु रजतादाविदन्त्वादेरिदमादौ रज
तत्वादेश्च समुपृतयाध्यासोऽन्योन्यधर्माध्यासः, तत्र च मानाभावः,
प्रतीत्योरन्योन्यतादात्म्याध्यासाभ्यामुपपत्तेरिति चेन्न । व्याकार
प्रतीत्योर्धर्मयोस्संसर्गाध्यासाभ्यां धर्मिणोस्तादात्म्या-यासाभ्या

नारायणी ।

अन्यतरस्य—विशेष्यस्य विशेषणस्य वा, अभानप्रसङ्गात्—भ्रमाविषयता
पत्तेः । कुतस्तत्राह—अध्यस्तस्यैवेति । स्वाभयनिष्ठाभावप्रतियोगिन एवे
त्यर्थः । विशेषदर्शनवाध्यत्वेनेति शेषः । भ्रमे मानेति । भ्रमविषयत्वमित्यर्थः ।
अन्यथा शुक्तित्वादीनामपि भानम्यादित्यन्यत्र विस्तरः । ननु 'रजतमिदमि'
ति भ्रमे इदमशस्य कारणत्वाद्भान शुक्तित्वादेस्तु विरोधादेवाभान न(२)
त्वनध्यासादभानम् इदमशस्यध्यासाद्भानम् तथा च कथमध्यस्तस्यैव
भाननियममङ्गीकृत्य परस्परराध्याससमर्थनं तत्राह—इमे इति । इदंशब्द
वाच्ययोरेव रङ्गरजतयो 'रजतरङ्गे' इति भ्रमे परस्परमधिष्ठानारोप्या-
ध्यासिकत्वमिति 'इदरजतमि'ति विशिष्टभ्रमेऽपि भ्रमत्राविशेषात् विशेष
णविशेष्यससर्गत्वमङ्गीक्रियत इत्यर्थः । अवश्यमित्युक्त्याऽत्र परस्पररा-
ध्यासस्यापरिहारयुक्तित्वं ध्वनितम् । इतरतराध्यासः । परस्पर तादात्म्या

(१)—समूहालम्बनभ्रमवदवश्यमित्यादि कल्पुस्तक्योः ।

(२) ननु शुक्तित्वादेरनध्यासादभानमित्यर्थः ।

न्यापरत्नावली ।

वोपपत्तेरित्पत्र विनिगमकाभावात् । सङ्क्षेपशारीरकेषुक्तम्-

इदमर्थवस्त्वपि भवेद्रजते परिकल्पितं रजतवस्त्विति ।

रजतभ्रमेऽस्य च परिस्फुरणात् न यदि स्फुरेन्न खलु शुक्तिरिव ॥

इति । अस्य इदमर्थस्य 'न यदीदमर्थः कल्पित' तदा भ्रमे न स्फुरेत्, शुक्तिरिव शुक्तित्वविशिष्टवत् । शुक्तित्वविशिष्टस्येव संसर्गोपहित इदमादेरकल्पितत्वेन उक्तवाचकावाधपत्वेन भ्रमाविषयत्वापत्तिरिति भावः । पञ्चपात्रामुक्त 'यदि युष्मदर्थस्यैव प्रसगात्मनि अध्यासः स्यात् प्रत्यगात्मा न प्रकाशेत । न हि शुक्ता रजताध्यासे शुक्ति' प्रकाशते । प्रकाशते च इह चैतन्यमहङ्कारादा'विति । युष्मदर्थस्यानात्मनः । किञ्च अवश्यमित्यनेन सर्वभ्रमाणां व्याकारता तार्किकादेरपि सम्पतेति सूचितम् । तथा हि-मविकल्पकधीमात्रे भ्रमत्वेनास्मत्सम्पते विशेष्यतावच्छिन्नं प्रकारत्वं प्रकारतावच्छिन्न विशेष्यत्व वेत्याकारद्वय सप्रकारकधीमात्रानिष्ठ (१) तार्किकादिभिस्वीक्रियते, तादृशाकारद्वय च 'रजततादात्म्येनेद साक्षात्करोमि, इदन्तादात्म्येन रजतं साक्षात्करोमि, इदं रजत साक्षात्करोमी' ति सार्वलोकिकधीभिः गृह्यते । रजतप्रकारत्वमिदविशेष्यत्वञ्च परस्परानवच्छिन्नमित्यादितान्त्रिकवाक्यरचनामात्रेण अर्थासिद्धेः । तथा चेदविषयताया रजतविषयतावच्छेदकत्वञ्च रजतविषयतायाम् इदं विषयतावच्छेदकत्वञ्च उक्तधीषु भाति । 'मूलविशिष्टः सयोगी'त्यादाँ सयोगित्वरूपे विधेये उद्देश्यतावच्छेदकीभूतमूलवैशिष्ट्यस्यावच्छेदकत्वभानवत् (२) 'रजतमिदमि'त्यादाँ रजतविषयकमासात्कारे इदतादात्म्यविषयकत्वस्य विधेयत्वेन इदतादात्म्यविषयकत्वस्य रजतविषयतावच्छिन्नत्वलाभात् । 'रजततादात्म्येन इदमि'त्यादाँ

(१)—निष्ठमस्ति अनुस्यवसायादिना तदमहणात् इति तार्किकादिभि' इत्यधिके षण्णुस्तके पाठ ।

(२)—वत् इदतादात्म्येन रजतमित्यादाँ० इति पाठभेदो षण्णुस्तके ।

न्यायरत्नावली ।

त्वित्प्रविषयकसाक्षात्कारे रजततादात्म्यविषयकत्वस्य विशेषत्वेन तत्र इदविषयतावच्छिन्नत्वलाभात् । एकविषयतावच्छेदकापरविषयतात्वस्यैव विशेष्यतात्वरूपस्य वक्ष्यमाणत्वात् । उक्तलौकिकधीमि उभयो' परस्परविशेष्यविशेषणकत्वव्यतिताकारयो सिद्धिरिति नास्माकमेव तत्स्वीकारेण गौरवाद्यापात्तिः । मन्मते तु विशेष्यतात्वादेरतिरिक्तस्याखण्डधर्मरूपस्यास्वीकारात् महदेव लापवम् । तथा हि—चिञ्चेत्यसम्बन्धो विषयता, विषयतात्वमखण्डधर्मस्तस्या स्वीक्रियते, एकविषयताविशिष्टापरविषयतायाम् अवच्छेदकविषयताविशेष्यता तादृशविशेष्यतायामवच्छेदकविषयता^(१) विशेष्यतावच्छेदकताशब्देन व्यवह्रियते, तदाश्रयस्य इदन्त्वादेरपि विशेष्यतावच्छेदकत्वात् । एवं च यस्याः (२)(तादात्म्यादिनिष्ठ-सासर्गिक) विषयताया अवच्छेदकत्व विशेष्यतानिष्ठम् सा तत्रावच्छेदकत्वे निरूपिका (३)तन्निष्ठनिरूपकताया अवच्छेदिकापि विषयिता सासर्गिकविषयितावच्छेदकताशब्देनोच्यते । तदाश्रयतादात्म्यत्वादेरपि निरूपकतावच्छेदकत्वात् । सासर्गिकविषयता यया विषयतया विशिष्टा सती तादृशावच्छेदकतानिरूपिकाया सा प्रकारता । तथा च (४)तादृशप्रकारतावच्छेदिका या विषयता सा (५)प्रकारतावच्छेदकताशब्देनोच्यते, तदाश्रयस्य 'रजतत्वोदेरपि तादृशप्रकारतावच्छेदकत्वमच्चात् । तदिदंविशेष्यतादौ प्रकारतासासर्गिकविषयतावच्छेदकत्वादिक तार्किकादिभिरपि स्वी

(१) विशेष्यतावच्छेदिकापि—इति धपुस्तके अधिक पाठ ।

(२)—( ) एतन्निदान्तमन्त्रपाठो धपुस्तके नास्ति ।

(३) तादात्म्यादिनिष्ठा विषयता सासर्गिकविषयता तन्निष्ठेति पाठाधिक्य धपुस्तके ।

(४)—तादृशावच्छेदकताया निरूपिका सती निरूपकतावच्छेदिका विषयता प्रकारतानिरूपकविशेषणत्वेन तस्या अपि निरूपकत्वान् तादृश० इत्यधिक पाठो धपुस्तके ।

(५) प्रकारताविशिष्टविषयतावच्छेदिकाऽपि प्रकारता० इत्यधिक पाठो धपुस्तके ।

न्यायप्रतावली ।

क्रियते 'रजतत्वेनेद जानामि, रजतत्वसमवायेन इद जानामि, रजतता दात्म्येनेद जानामी'त्यनुभवेन प्रकारताससर्गविषयतावच्छेदकत्वेन विशिष्टत्वावगाहनात् । तथा च तेनैवास्त्रिलव्यवहारनिर्वाहे विनेत्यतात्वप्रकारतात्वसासर्गिकविषयतात्वविशेष्यताप्रकारतावच्छेदकतात्वानाम् अस्वच्छिन्नधर्माणा स्वीकारः । न तेषां युक्तः । इदविषयतावच्छिन्ना या रजतविषयता तद्विशिष्टा या तादात्म्यविषयता तच्छालिमत्यसन्धेन 'इद रजतमि'त्याकारकप्रत्यक्षस्य प्रवृत्तिहेतुत्वसम्भवात् । तदय निष्कर्षः । इदविषयता तादात्म्यविषयताविशिष्टा या रजतविषयतायाम् अवच्छेदिका, मूलादिकमिव सयोगादिविशिष्टे विद्गादा । तादृशवच्छेदकत्वे इदन्त्वविषयता अवच्छेदिका, मूलादिनिष्ठावच्छेदकत्वे मूलत्वादिकमिव । एवम् इदविषयतानिष्ठावच्छेदकत्वे निरूपकत्वं यत् तादात्म्यादिविषयतानिष्ठ तदवच्छेदकत्वं तादात्म्यत्वादिविषयतासु स्वीक्रियते, सयोगत्वादाविव मूलादिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकतावच्छेदकत्वम् । इयास्तु विशेषः-यन्मूलत्वादेस्तमवायेन मूलादिसम्बन्धत्वात् उक्तावच्छेदकत्वम्, इदन्त्वादिविषयताना तु चिद्व्यतिरेकेण सामानाधिकरण्येन इदमादि(१) विषयसम्बन्धत्वात् उक्तावच्छेदकत्वम्, इदमादिविषयतानिष्ठमनवच्छिन्नमेव तादृशावच्छेदकतानिरूपकत्वम् इदन्त्वादिविषयतावच्छिन्नमित्यादि बोध्यम् । तस्मात् सासर्गिकविषयतात्वस्यैव अस्वच्छिन्नधर्मत्वनियमः, न तु विशेष्यतात्वस्य प्रकारतात्वस्य वा । ननु 'घटस्सन् पटस्सन्नि'त्यादौ सत्तादात्म्यस्य एकस्यैव भानसम्भवात् विशेषणविशेष्यससर्गिणा युगपदुत्पत्तिरिति पूर्वमुक्तमयुक्तमिति चेन्न । घटपटाद्यवच्छिन्नतादात्म्यानाम् ऐवयानुपपत्तेः, अत्र

(१) इदमादिविषयतासु सम्बन्धत्वादुक्तावच्छेदकत्वम् । इदन्त्वादिसम्बन्धविषयतावच्छेदकत्वम्—इति भिन्न पाठो यमुक्तः ।

न्यायरत्नावली ।

च्छेदकभेदेन परमते विषयतादीनामिव तादात्म्याना भेदस्यावश्यकत्वात् । ननु वृत्तिज्ञानीयसम्बन्धाना विषयनिष्ठाना विशेष्यतादिरूपत्वस्य अवश्य वाच्यतया तैरेव विषयताव्यवहारनिर्वाहे चिच्छेत्सम्बन्धाना विषयतात्वकल्पने मानाभाव इति चेन्न । 'अहं सुखी' स्यादौ वृत्तिज्ञानीयसम्बन्धेन सुखादौ विषयताव्यवहारासम्भवात्, सुखोदौ साक्षिमात्रभास्यत्वेन वृत्त्यस्वीकारात्, तत्र सुखादिचिस्सम्बन्धस्यैव सुखादिविषयतात्वेन क्लृप्तत्वेन चित्सम्बन्धस्यैव सर्वत्र विषयतात्वस्वीकारात्, ज्ञानज्ञेयसम्बन्धस्यैव विषयताव्यवहारविषयत्वात्, वृत्तः ज्ञानव्यञ्जकत्वेऽपि ज्ञानत्वाभावात्, ज्ञानव्यञ्जकत्वानुरोधेनैव वृत्तेः ज्ञानावरणरूपाज्ञानसमानविषयकत्वात् चिन्मात्रविषयकत्वम्, अज्ञानस्येव वृत्तेः विषयतायां विशेष्यविशेषणयोः ससर्गः व्यक्तिमात्रश्चावच्छेदकम्, नास्त्येव चावच्छेदकम्, यथा पर्वते बह्वः ससर्गावच्छिन्नचिद्विषयकानुमितिरूपवृत्तेः, सोऽपमित्यादिवाक्यजन्यवृत्तेर्वा, तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यवृत्तेर्वा, तथा चावच्छिन्नानवच्छिन्नरूपेण चिदेव वृत्तेर्विषयः, न घटादयः तादृशविषयतावन्तः; तेषु तु वक्ष्यमाणरीत्या सासर्गिकविषयतावच्छेदकत्वरूपविषयत्वम् । अवच्छेदकीभूतससर्गस्य प्रतियोगित्वानुयोगित्वरूपे विशेषणविशेष्यत्वे वा न मुरूपे, तथा चैतन्यनिष्ठमपि वृत्त्यज्ञानयोर्विषयत्वं न मुख्यविषयत्वं ज्ञानीयत्वाभावात्, किन्त्वाकारारूपस्यसम्बन्धविशेषः । उदयनाचार्यादिभिरपि बौद्धाधिकारादौ 'प्रकाशस्य सतस्तदीयतामात्रनिबन्धन-स्वभावविशेष' विषयते'त्यादिना प्रकाशशब्दित ज्ञानीयसम्बन्धस्यैव विषयतात्वमुक्तम् । उक्तञ्च तट्टीकासु वर्धमानार्थः 'इच्छादीना विषयता तज्जनकज्ञानीया पाचितमण्डनन्यायेन न तु स्वाभाविकी' इति । न च प्रतियोगित्वानुयोगित्वमात्रस्य तादृशविशेषणत्वादिरूपत्वे अनुमिन्यादिवृत्तेः 'विशेष्ये विशेषणमि'त्यादिरूपाया विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमित्यादिरूपायाश्च विषयताया भेद-

न्यायरत्नावली ।

कुतस्त्य इति वाच्यम् । प्रतियोगितानुयोगितयोरेव नानाविधानु
भूयमानविशेषाणा स्वीकारात्, बह्व्यादिप्रकारकानुमितिस्यले व
द्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिकसयोगात्तादात्म्यविशिष्टचैतन्यनिष्ठता
सर्गिकविषयतास्वीकारात्, विशेषणीभूतसंयोगतत्प्रतियोगित्वयो
रपि मिथो निरूप्यनिरूपकभावापन्ना सामर्गिकविषयताः सिद्धा-
न्तेऽपि स्वीक्रियन्ते । सर्वो हि विषयः सद्रूपचित्तादात्म्यविशिष्टत
यैव विशिष्टज्ञानमात्रे भासते, तथा च विशेषणविशेष्ययोरिव संयो
गादिससर्गस्यापि चित्तादात्म्यविशिष्टतया भानात् तत्तादात्म्यवि
शिष्टतया चित्तोऽपि भानम् । संयोगनिष्ठोक्तविषयतानिरूपिता या
प्रतियोगित्वनिष्ठविषयता मापि सासर्गिकविषयतैव, तादृशविष
यतावती प्रतियोगितैव प्रकारतेत्युच्यते, तदन्यप्रकारत्वे मानाभा-
वात् । एव संयोगादिविषयतानिरूपितविषयतावदनुयोगितैव वि-
शेष्यता । अत एव भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वानुयोगित्वे प्रका
रताविशेष्यते इति तार्किकादयो वदन्ति । भासमानवैशिष्ट्यस्य
भासमाने प्रतियोगित्वानुयोगित्वे इति तदर्थः, (१) *विशिष्टविषयता
निरूपितप्रकारतात्व बह्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताया एव स्वीक्रियते* ला
घवात् । एव पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नानुयोगिताया एव तादृशविशेष्यता-
त्वम् । एव च पूर्वकल्पे बह्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन प्रतिपो
गिताया विषयता यत्र नत्र बह्वित्वविशिष्टनिरूपितवैशिष्ट्यधी,
पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नानुयोगितात्वेनानुयोगिताभाने पर्वतत्वविशिष्टा-
धिकरणकवैशिष्ट्यधीः, यत्र तु प्रतियोगितानुयोगितयोः न तथा भानं
किन्तु बह्वित्वाद्युपहितनिष्ठतया तत्र विशेष्ये विशेषणमित्यादिधीः ।
द्वितीयकल्पे तु बह्वित्वादेः प्रकारतावच्छेदकत्वादिरूपे प्रकारत्वे

(१) *वैशिष्ट्यविषयतानिरूपितविषयतावती तथेति यावत्, तेन समूहात्म्यस्य न
प्रकारतादिभ्यः, अथवा संयोगादिविषयतानिरूपितप्रकारतात्व बह्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगि
ताया एव स्वीक्रियते* लाघवादिपि पठभेदश्च प्रमुक्तः ।

वेण च न शून्यवादापत्तिः । सत्यानृतसम्भेदावभास-

न्यायरत्नावली ।

विशिष्टवैशिष्ट्यम्, केवलप्रकारत्वे विशेष्ये विशेषणमित्यादिरूप-
त्वम् । आद्य एव तु कल्पो युक्तः, विषयवैलक्षण्य विना विषय-
नामात्रभेदेन ज्ञानाना वैलक्षण्यपादाने साकारवादापत्तेः । ननु
'इदं रजतमि'त्याकारकज्ञाने इदचित्सम्बन्ध एवावच्छेदकतया भा-
ति, न तु रजतचित्सम्बन्ध इत्यत्र किं व्यवस्थापकम् ? इति चेत्-
अनुभव एव । अन्यथा 'मूलविशिष्ट कदम्बः कृष्णसयोगी'त्यत्र प्रत्य-
क्षे मूलस्यैवावच्छेदकतया भानं न तु कृष्णसयोगस्येत्यत्राप्यनुभवा-
न्यव्यवस्थापकान्वेषणापत्तेः । तथा चानुभवेनैव अवच्छेदकत्वे व्य-
वस्थापिते तन्निर्वाहाय मूलादेर्मूलाद्यवच्छिन्नसयोगादिहेतुत्ववदज्ञा-
नादेरिदमाद्यवच्छिन्नरजतादिहेतुत्व कल्पते । सविषयतावच्छेदक-
विषयतावत्त्वादिसम्बन्धेन रजतादिकं प्रति स्वाश्रयतावच्छेदकत्वस-
म्बन्धेनाज्ञानादेर्हेतुत्वम् । विवोचितञ्चैतत् चन्द्रिकायामस्माभिः । त-
स्माद् व्याकारानुभवात् 'इदमादिकं यदि भ्रमकालेऽप्यस्तं न स्यात्
तदा भ्रमविषयो न स्यात्, युक्तित्वविशिष्टवदि'ति तर्कात्,
'इदमादिकं भ्रमकालेऽध्यस्तं न स्यात् भ्रमविषयत्वात् रजतादिव-
दि'त्यनुमितेश्च परस्पराध्यास आवश्यकः । तदुक्तं सक्षेपशारीरके—

अनुभूतियुक्त्यनुमितित्रितयादितरेतराध्यसनसिद्धिरतः । इति ।

ननु 'सदिदं रजतमि'त्यादिभ्रमे सदृषचित्तोऽपि विषय-
त्वात् साप्यध्यस्ता स्यात् तत्राह—सर्वबाधेत्यादि । साक्षिरू-
पत्वेन चित्तो बाधाम्भवात् चैतन्य सर्वबाध्यज्ञानानामविषय-
रूपोऽवधिः, अतः तस्य परिशेषात् मिथ्यात्वास्वीकारात् । शून्यवा-

नारायणा ।

ध्यास तयोः ससर्गाध्यासश्च । ननु विशेषणविशेष्योर्द्वययोरप्यध्यस्तत्वे
बाधात्सर्गशून्यतैत्र तत्राह—वैति । सर्वबाधकधीरिषयचैतन्यस्य परि-
शेषेण-मिथ्यात्वास्वीकारेण, न शून्यवादापत्ति -न सर्गमिथ्यात्ववादस्य

त्वादध्यासस्य । तस्मात्पूर्वपूर्वाध्यासमूल एवायमुत्तरो
त्तरोऽहङ्काराध्यासः बीजाङ्कुरवदनादिः । अविद्याध्यासश्च

न्यायरत्नावला ।

दस्य-सर्वमिध्यात्ववादस्य आपत्तिरिति भावः । तथा च संसृष्टरूपेणैव सद्रूपस्य भ्रमविषयत्व मिध्यात्वञ्च, न तु शुद्धरूपेणेति भावः । सत्यानृतसम्भेदावभासत्वात्-वस्तुगत्या सत्यनिष्ठो योऽनृतसम्बन्धः तद्विषयकत्वात् । सत्यविषयकत्व विनाधिष्ठानज्ञानस्य बाधकत्वासम्भवेन आरोपितस्य अनृतत्वासिद्धेराधिष्ठान सत्यमेवेति भावः । ननु मनुष्यत्वादिविशिष्टरूपेणैव देहादेरध्यासः न तु देहत्वादिविशिष्टरूपेण, एवमज्ञानादिविशिष्ट एव चैतन्ये अहङ्काराध्यासः न तु आकाशादिविशिष्ट इत्यत्र किं मानम्? तत्राह-तस्मादिति । प्रतीतिरूपकार्यानुसारेण तत्कारणकल्पनमित्यस्य धर्मपुरस्कारेणेत्यादिनोक्तत्वादित्यर्थः । अध्यासमूल-अध्यासजन्यसंस्कारजन्यः, अहङ्काराध्यास-अहङ्कारादिरूपः तद्धीरूपश्चाध्यासः । अर्थाध्यासे अर्थस्य ज्ञानाध्यासे ज्ञानस्य सूक्ष्मावस्थारूपः संस्कारो हेतुरिति भावः । संस्कारजन्यत्वेऽपि भाष्योक्तमनादित्व समर्थयते-बीजाङ्कुरादिवदनादिरिति ।

नारायणी ।

प्रसङ्ग इत्यर्थः । आधाराशस्यैवाविद्योपहितस्य सत इदमशस्येवाध्यस्तेऽध्यासो नाधिष्ठानस्य परिपूर्णानन्दस्य शुक्त्यशादेरिव, अत आधाराध्यस्तयोद्वयोर्बाधेप्यधिष्ठानस्य बाधाभावात् शून्यताप्रसङ्गगन्धोपीत्यन्यत्र विस्तर । उपपादयति-सत्येति । वस्तुगत्या सत्यवस्तुनिष्ठो योऽनृतस्य सम्भेद सम्बन्धस्तादात्म्यरूप तद्विषयकत्वाद् भ्रमस्येत्यर्थः । सत्यविषयकत्वं विनाऽधिष्ठानज्ञानस्य बाधकत्वायोगादधिष्ठान सत्यमेवेति भावः । देहादेर्मनुष्यत्वप्रकारेणैवाध्यासो नान्यथेत्यत्र हेतु समर्थयन्नुपसहरति-तस्मादिति । प्रतीत्यनुसारेणैवाध्यासकारणादिति भावः । अध्यासमूल एव-संस्काराध्यासकारणक एव, अहङ्कारादे-अहङ्कारेन्द्रियदेहतद्धर्माणामध्यास स्वरूपतो ज्ञानतश्च । भ्रान्तवस्थादिको बीजा-

एक एवानादिः । (१) नन्वध्यासस्यानादित्वे 'स्मृतिरूपः

न्यायरत्नावली ।

एकजातीयस्य स्वसृष्टयवधिप्रलयपर्यन्तसर्वकाले सत्त्वमनादित्वमिति भावः । ननु अज्ञानाध्यासस्य उत्पत्त्यभावः 'न चात्माश्रया दी'खादिनोक्तः, स च न युक्त, अहङ्कारस्य कार्यत्वेन तदवच्छेदेन मसृष्टया घटाद्यवच्छेदेन कपालादाविव कारणस्य अज्ञानस्याप्युत्पत्तिसम्भवात् तत्राह—अविद्येत्यादि । एक एव—अहङ्कारा नवच्छिन्न एव, अविद्याध्यास—विशिष्टाविद्यासम्बन्धः, अनादिः—अनुत्पन्नः । अहङ्काराध्यासकाले अहङ्कारावच्छेदेन अविद्याससर्गाध्यामेऽपि अविद्याविशिष्टचैतन्यस्य तत्पूर्वकाल मत्त्वमवश्यवान्पम्, अन्यथा चिदसम्बन्धेन अज्ञानेन (२) चित्तसम्बन्धाहङ्कारजननासम्भवादित्यहङ्काराद्यनवच्छिन्नस्याप्यनुत्पन्नस्य अज्ञानचित्तसम्बन्धस्य आवश्यकत्वात् तद्विशिष्टरूपेण अनुत्पन्नत्वम् अज्ञानाध्यासस्या विरुद्धमिति भावः । वस्तुतस्तु अहङ्कारोत्पत्तेः पूर्वमपि नानुत्पन्नोऽविद्यासम्बन्धः किन्तु उत्पन्न, पूर्वोत्पन्नस्य अहङ्कारावच्छिन्नस्य अज्ञानचित्तोः तादात्म्यस्य सस्कारः, पूर्वोत्पन्न, अहङ्कारमस्कारेणावच्छिन्नस्तेन सम्बन्धेन चित्ति सम्बन्धस्याज्ञानस्याहङ्कारजनकत्वम्, तस्यावश्यकत्वेन तदन्यसम्बन्धे मानाभावादिति ध्ये नारायणा ।

ङ्कुरादाविव प्रामाणिकत्वात्त दोष इत्याह—बीजेति । बीजादङ्कुरम् अङ्कुराच्च बीजान्तरं तत अङ्कुरान्तरमिति यथा तथा पूर्वाध्यासान्तस्कारततोध्यास तत सस्कार इत्येवमेकजातीययो कार्यकारणयो म्वसृष्टिप्रभृतिस्प्रलयपर्यन्त घटीयन्प्रवदावृत्तेरनादित्वमित्यर्थः । सस्कारमाधारणकार्यपरिणामभयाङ्गीकृताया अविद्याया अध्यासस्तु स्वरूपतोऽनादिरित्याह—अविद्येति । अविद्याया कारणभूताया अध्यास एक एव न धारान्त पातितयाऽनेक अत स्वरूपतोनादि उत्पत्तिरहित तस्योत्प

(१) नन्वविद्याध्यासस्येति कस्तपुस्तकयो । (२) अत्र यद्यपि चित्तसम्बन्ध

धानश्चेति सवत्र पाठ उपलभ्यते तथापि चित्तसम्बन्धे तथाथैव युक्तम् ।

परत्र पूर्वदृष्टावभासोऽध्यास' इति वदता भाष्यकारेण स्मृतिरूपत्वेन संस्कारजन्यत्वमुक्त विरुध्यतेति चेन्न । कार्याध्यासाभिप्रायत्वात्तस्य । 'परत्र परावभास' इत्येतावन्मात्रस्यैव उभयानुगतस्य लक्षणत्वात् ।

न्यायरत्नावली ।

यम् । अध्यासस्य—अज्ञानाध्यासस्य, अनादित्वे-अनुत्पन्नत्वे, स्मृतिरूपः—स्मृतिसदृशः । स्मृतिरूपत्वेन—स्मृतिरूपत्वोक्त्या । परत्र परावभास इति । अवगतो भासो ज्ञानं ज्ञेयं वाऽवभासः । तथा चावगतत्व ज्ञानार्थाध्यासयोर्लक्षणम् । तच्च येन रूपेण येन सम्बन्धेन च यदवच्छेदेन यत्र यत्प्रतीयते तदवच्छेदेन तत्र वर्तमानाभावस्य तद्रूपमम्बन्धाभ्यामवच्छिन्नप्रतियोगित्व तन्निष्ठमित्यर्थार्थाध्यासस्य, तादृशप्रतियोगित्वाश्रयविषयकज्ञानत्व ज्ञानाध्यामस्ये-

नारायणी ।

चित्कल्पने तु तस्य तस्यापि कारणान्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गादिति भाव । अध्यासस्य-अज्ञानाध्यासस्य, अनादित्वे-अजन्यत्वे, स्मृतिरूप-संस्कारजन्यत्वेन स्मृतिसदृश, परत्र-तदभाववति, पूर्वदृष्टावभास-ज्ञानपक्षे अवभासनमवभास पूर्वदृष्टस्यावभास पूर्वदृष्टजातीयस्यावभास इति यावत्, अन्यथाऽन्यथास्यात्यापत्ते, पूर्वदृष्टस्य नैयायिकैरपि भासाङ्गीकारात्, अर्थपक्षे तु अवभासत इत्यवभास अवभासमान-पदार्थ, पूर्वदृष्टावभासश्चेति पूर्वदृष्टावभास इत्यथ । तथाच स्वाधिकरणवृत्त्यपन्ताभावप्रतियोगित्वमर्थाध्यासस्य, तादृशार्थविषयकत्वं ज्ञानाध्यासस्य लक्षणमिति निष्कर्ष । स्मृतिरूपत्वेन-स्मृतिसदृशत्वेन । कावेति । अहङ्काराद्यध्यासाभिप्रायकत्वात् । 'अहमिदं ममेदमिति भाष्येण तस्यैवोपक्रमात् इति भाव । ननु तर्हि भाष्ये (१)कारणाध्यासानुक्त्या न्यूनता तत्राह—परत्रेति । पूर्वदृष्टपदमारोप्यार्थपर तथाच परत्र स्वभावाववति परस्य पदार्थस्य योऽवभास अत्रभासमानो वा परसोऽध्यासोऽत्रम इति यावत् । उभवेति । कार्यकारणोभयाध्यासलक्षणत्वादित्यर्थ । अस्मि-

यद्वा 'सत्यानृते मिथुनीकृत्ये'ति भाष्यवचनात् सत्यमि-
थ्यावस्तुसम्भेदावभासोऽध्यास इत्येव सिद्धान्तलक्षणम् ।
तेन कारणाध्यासेऽपि न लक्षणाव्याप्तिः । कार्याध्यास-
स्य च प्रवाहरूपेण बीजाङ्कुरवदनादित्वाभिधानात् को
ऽपि दोषः । एवमध्यासे मिथ्यै एकस्यात्मनो जीवेश्वरा-
दिव्यवस्था मानमेयादिप्रतिकर्मव्यवस्था चोपपद्यते । त-

न्वापरत्वावच्छेदः ।

ति भावः । अत्र यथाश्रुतवाक्यस्य लक्षणाबोधकत्वादाह-गच्छे-
त्यादि । अनृतत्वमेव लक्षणम् । तदाश्रयस्य मदसञ्जावृत्तिज्ञाप-
नाय सत्यसम्भेदेऽनुक्तम्, सत्यतादात्म्येत्यर्थः । सत्यं हि न सत्य-
मस्मिन्नं मत्स्यपोरभावात् । नाप्यलीकं तथा, सदसतोऽस्मिन्मन्वा-
भावादिति भावः । अथवा सत्यमस्मिन्नत्वं लक्षणान्तरमथवा
सत्यस्य चैतन्यज्ञानरूपत्वेन सम्बन्धोक्त्याऽनृतज्ञानत्वं ज्ञाना-
ध्यासलक्षणमुक्तम् । अध्यासे—अज्ञानादङ्काराऽध्यासे । उ-
पपद्यत इति । तथा च तदुपपादनार्थमेव प्रथमोत्पन्नम-
प्याकाशाध्यासमनुकम्वाऽहङ्काराऽध्यास उक्त इति भावः ।

नराध्यासः ।

हृत्क्षणे भाष्यकारपङ्क्तिस्तस्मिन्निरूपपदस्वारस्यमङ्गु इत्यतो लक्षणा-
न्तरमाह—इति । सम्भेदः तादात्म्यम् । तेनेति । प्रकृतलक्षणकरणेनेत्यर्थः ।
अध्यासि-कारणाध्यासासङ्गः । ननु कारणाध्यासस्यानादित्वसमर्थनेऽ-
'हमिदं ममेदमिति नैसर्गिकोऽयं लोकत्रयग्रहणः' इति भाष्यकारेणोक्तम्,
कार्याहङ्काराध्यासस्यान्यनादित्वमुक्तं विरुध्येत तत्राह—इति । अ-
ध्यासनिरूपणस्य कल्पपर्यवसानमाह—एवमिति । निरुक्तप्रकारेणेत्यर्थः ।
अध्यासे—आमानात्मनोरितरेतराध्यासे । जीवेश्वरादीन्यादिना ब्रह्मदि-
ष्णुरुद्रादीर्विश्वादेश्च परिग्रहः । ननेति । मानमेयादीनां प्रतिविषयव्य-
वस्था कदाचित्कुरन्वि केनचिदेव विषयो गृह्यत इत्यात्मिका एतस्या
जीवेश्वरिणागपूर्वकत्वात् जीवेश्वरिणागमेवादी दर्शयति—एवमिति । तत्र
कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः ।

इतिध्रुते कार्यकोटिस्वपदार्थस्य, कारणकोटिस्तत्पदार्थस्य । तत्रा

नारायणा ।

पि कार्यकारणयोर्विशेषणत्वम् उपाधित्वमुपलक्षणत्व चादाय तत्त्व-
 दार्थावपि विशिष्टावुपहितावुपलक्षिताविति त्रिविधौ भवत । तत्रान्त क-
 रणविशिष्टस्त्वपदार्थो जीवः, 'तद्यथा महामत्स्य' इत्यादिश्रुतिप्रमितार-
 स्थात्रयवान् । अन्त करणोपहितो जीव साक्षी, 'त्रिषु धामसु यद्भोग्य'
 (१)मिति श्रुतिप्रमित । अहत्त्वपुरस्कारेणैव जीवस्य द्रष्टृत्वप्रतीते ।
 अन्त करणोपलक्षित शुद्धस्त्वपदार्थं, 'अविजिघ्रित्सोयमात्मे'ति श्रुते ।
 प्रपञ्चनिरूप्यसाक्षित्वादिधर्मातीत केवल सच्चिदानन्दमात्रः । एवं तत्त्व-
 दार्थोऽपि अज्ञानविशिष्ट ईश्वरः, 'मायिनन्तु महेश्वरम्' इति श्रुते ।
 मायोपहित ईश साक्षी, 'एको देवः सर्वभूतेष्विति श्रुतिप्रमित । मायो-
 पहितस्यैव मायातरकार्यद्रष्टृत्वसम्भवात् । मायोपलक्षित शुद्ध 'केवलो
 निर्गुणश्चेत्यादिपदैरेव तथा प्रतिपादितो यस्तुत शुद्धत्वपदार्थाभिन्न ।
 तत्र यद्यपि साक्षाद्घटावर्तकत्व विशेषणत्व सप्रकारकधोजनकमाश्रव-
 रूपम्, उपरञ्जकपदाभिधेयमुपाधित्व परम्परया व्यावर्तकत्वरूपम्, परि-
 चायकपदार्थाभिधेयमुपलक्षणत्व नेयायिकाभिमतमेकस्यैकपदाभिधेये न
 सम्भवति विरोधात्, अत एकैकपदाभिधेययो(२, रुक्मरोत्या त्रैविध्यं दुर्घ-
 टम्, तथापि स्वसिद्धम्, सिद्धान्ते तन्मतपरिभाषाया अनङ्गीकारात् ।
 किन्तु विशेष्यवृत्तिधर्माश्रयत्वे सति व्यावर्तक विशेषणम्, यथा 'घटो
 स्तीत्यत्र घटे घटत्व नीलादिश्च, विशेष्यघटवृत्तिविधेयसत्ताश्रयत्वे सति
 घटत्वस्य पटादिभ्यो नीलादेश्च पीतादिभ्यो व्यावर्तकत्वात् । उपाधिश्च
 विशेष्यवृत्तिधर्मानाश्रयत्वे सति साक्षाद्घटावर्तक, यथा 'श्रोत्रमस्ती'
 त्यादौ केवलनभ पदार्थे श्रोत्रे कर्णशङ्कुली । तामादायैव नभसोस्तीत्या-
 दिनियमाभावात् । तस्यास्तत्र विशेष्यनभोवृत्तिसत्त्वाद्यनाश्रयत्वे सति
 भेर्याकाशादिभ्यो व्यावर्तकत्वात् । उपलक्षण तु विशेष्यवृत्तिधर्मानाश्रय-
 त्वे सति परम्परया व्यावर्तकम्, यथा 'यत्र शापाम् तत्र चन्द्र' इत्यादौ
 चन्द्रे शापादि । देशविशेषोपस्थापनद्वारैव तस्य व्यावर्तकत्वात् ।
 दाष्टातिके च प्रवृत्तेऽन्त करणगताभासवृत्तिधन्वाश्रयत्वाद्भवति
 तत्रान्त करण विशेषणम् साक्षिणि चोपाधि । तद्वृत्तिभासकत्वरूप
 साक्षिताया अस्मिन्वाधात् । शुद्धे चोपलक्षण विशिष्टोपस्थापनद्वारा

(१) त्रिषु धामसु यद्भोग्य भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् । तेभ्यो विलक्षण साक्षीचिमा-
 श्रोह सदाशिव । इति श्रुत्या प्रमित ।

(२)—भिधेय्योस्तत्त्वमर्थयोदत्तरात्येत्यादि सपुस्तके ।

थाहि—अज्ञानोपहित आत्मा अज्ञानतादात्म्यापन्न स्व
चिदाभासविवेकादन्तर्यामी साक्षी जगत्कारणमिति च

न्ययरावावला ।

अज्ञानोपहितेत्यादि । अज्ञानोपार्थो प्रतिबिम्बभावापन्नत्वात्
अन्तर्गततादात्म्यापन्नो य अज्ञानोपहितारमन(१) आभासः प्रति-
बिम्ब सोऽज्ञानोपहित*, आत्मा—विविक्त बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेद-
स्य यावदुपाधिसत्त्वं भानात् सोऽन्तर्यामिरूप* । तस्य च स्वरूपतो
मिथ्यात्वेऽप्यात्माविवेकाच्चेतनत्वसाक्षित्वादीति ज्ञापयितुम् आ-
त्मा विशेष्यत्वेनोक्तं न तु तथा विवक्षितमत्र, अथवेत्यादिना
तादृशपक्षस्य ब्रह्ममाणत्वात् । अन्तर्यामी—सर्वेषां प्रेरक, साक्षी-
सर्वव्यवहारहेतुज्ञानस्वरूप, तेनैव ज्ञानेन सर्वेषां जीवानां व्यवहा-
र इति भावः । जगत्कारणमिति । न च जगत्कारणत्वरूपेणेशस्य
जीवान् प्रति आवृत्तत्वात् साक्षिरूपेणावृत्तत्वापत्त्या साक्षित्वानुपप-
त्तिरिति वाच्यम् । अज्ञानप्रतिबिम्बत्वरूपसाक्षित्वविशिष्टेऽहङ्कारा-पा-
सस्य विवरणादिमत इव वार्तिकमतेऽपि स्वीकारात् जीवान्प्रति सा-

नारायणी ।

विशिष्य तज्जापनात् । एवमज्ञानस्यादि तत्पदाभिधेये त्रय सम्भवति,
तद्वृत्तिकर्तृकत्वाध्रपत्वात्, साक्षित्वपाधात्, विशिष्टोपस्थापनद्वारा
विशिष्य तज्जापनाच्चेत्यादिपरिमाणयैव जीवेशसाक्षिशुद्धविभागन्यत्र
स्याया उपपादनात् काव्यनुपपत्ति । अविद्यायास्तत्कार्यस्य जीवस्य
तद्वृत्तिकर्तु कर्तुरीगम्य द्रष्टु साक्षिणश्च स्वन्तत्त्वप्रतिपादकाया ब्रह्म
माणश्रुते स्वास्त्यमस्मिन्नेव पक्षे उपपद्यत इत्यभिप्रेत्य वार्तिककारे-
द्वीकृतमिमं पक्षमवतारयन्ति—अहं नोपहितामेति । अज्ञानोपहितस्यात्मा-प्र-
तिबिम्बत्वेन स्वरूपम् । तस्य जगत्कारणत्वेन निर्देशो हेतुगर्भ विशेषण-
माह—अहंनेति । अज्ञानतादात्म्यविशिष्टतया प्रमित इत्यर्थः । प्रतिबि-
म्बस्य मिथ्याभूतस्य कथमन्तर्यामित्वादि क तत्राह—(वचिशामामेति । स्व-
न्मिन्नज्ञाने यद्विद्याभासस्त्वस्य विद्येनाविवेकात् । तथाच विद्ययाभेद-
मादाय तत्रान्तर्यामित्वादित्र्यपदेश । अन्तर्यामी सर्वेषां प्रेरक, साक्षी स-

(१) अज्ञानोपहित अज्ञान इति गणुस्तक । तदमन्त्यगम् ।

कथयते, बुद्ध्युपहितश्च(१) तत्तादात्म्यापन्न' स्वचिदा-
भासाविवेकाज्जीव' कर्ता भोक्ता प्रमातेति च कथयते-
इति वार्तिककारपादाः । प्रतिदेहं बुद्धीनां च भिन्नत्वात्
तद्गतचिदाभासभेदेन तदविविक्त चैतन्यमपि भिन्नमिव
प्रतीयते । अज्ञानस्य तु सर्वत्राभिन्नत्वात्तद्गतचिदाभा-
सभेदाभावात् तदविविक्तसाक्षिचैतन्यस्य न कदाचिदपि

न्यायरत्नावला ।

क्षिणोऽनादृतत्वात् । तत्र प्रमाणवृत्त्य भावकालेऽप्यहमज्ञ इति प्रत्ययात्
अहङ्कारविशिष्टस्यैव सुखदुःखादिसाक्षित्वेनाज्ञानसाक्षिणीश्वरत्वस्वी-
कारादिति भावः । बुद्ध्युपहित इति । अहङ्कारोपहित इत्यर्थः ।
पूर्ववदहङ्कारोपहितात्मन(२) आभासः तदविविक्ताहङ्कारोपाध्यन्तर्ग-
तप्रतिबिम्बरूपः जीवादिरूपः सुपुष्पावपि सस्काररूपेणाहङ्कारसत्त्वा-
ज्जीवसत्त्वम् । बुद्धीनाम्—अहङ्काराणाम् । सर्वत्र-सर्वकालेषु ।
साक्षिचैतन्यस्येति । 'कर्माध्यक्ष' सर्वभूताधिवासः । साक्षी'-
त्यादिश्रुतिः ईशस्य सर्वसाक्षित्वे मानम् । ननु उपाहितादात्म्या-
नारायणी ।

व्यवहारहेतुज्ञानस्वरूप, जगत्कारणम्-जगदुपादानम् । बुद्धीति । बुद्ध्यु-
पहितस्यात्मा प्रतिबिम्बत्वेन स्वरूप । तस्य कर्तृत्वे हेतुगर्भे विशेषण
माह-तत्तादात्म्यापन्न । बुद्धितादात्म्यविशिष्टतया प्रतीयमान । ननु मि-
थ्याभूतस्य कथं चेतनत्वादिकं तत्राह--स्वेति । स्वस्मिन्नहङ्कारे यश्चि-
दाभासस्तस्य विभ्येनाविवेकात् । अत्रापि विभ्याभेदमादायैव सर्वचेत-
नत्वादिकमिति भावः । ननु जीवसाक्षिण प्रतिबिम्बभेदोऽयमासते ।
ईशसाक्षिणस्तु नेति भेद किं निरन्धनस्तत्राह—प्रतिदेहमिति । बुद्धिगतचि-
त्प्रतिबिम्बभेदेन तदविविक्त चैतन्यमपि-प्रतिबिम्बाभिन्नतया प्रमित जीव-
साक्षिचैतन्यमपि भिन्नमिव-प्रातीतिकभेदविशिष्टं प्रतीयते । सर्वत्र-स-
र्वेषु कार्येषु अभिन्नत्वात्-एकत्वात् । तद्गतेति । ज्ञानगतेश्वररूपप्रति-
बिम्बभेदाभावात् । तदविविक्तेति—तदभिन्नेत्यर्थः । भेदमानम्-श्रीपा

(१) बुद्ध्युपहितात्मा तत्तादात्म्यापन्न इति कस्युक्तयोः ।

(२) अहङ्कारोपहित आत्मन इति गणुस्तके ।

भेदभानमिति । अस्मिन् च पक्षे तत्त्वमादिपदे जहल्लक्ष-
णैव । साभासस्योपाधेर्वाच्यार्थस्य हानात् । आभास-
स्यापि जडाजडविलक्षणत्वेनानिर्वचनीयत्वात् । तदुक्त
संक्षेपशारीरके—

साभासाज्ञानवाची यदि

भवति पुनर्ब्रह्मशब्दस्तदाहं—

न्ययरत्नावली ।

पन्नाभासोऽपि विनिगमनाभावात्तत्त्वमादिपदवाच्यः । आभासश्च
उपाध्यन्तर्गत(१)स्वरूपोऽपि तद्धर्मविशिष्टचिदेव । तथा च जहद-
जहल्लक्षणैव तत्राह—आभासस्येति । सोपाध्याभासस्येत्यर्थः ।
वाच्यार्थस्येत्यनुपपद्यते । अनिर्वचनीयत्वात्-त्रार्तिकमते मिथ्या-
स्वरूपत्वस्वीकारात् । साभासाज्ञानवाची भावानामभासवाची(२)

नारायणः ।

धिकप्रातीतिकमेवमानम् । अस्मिन् च पक्षे-जीवेशयो कार्यकारणेपाध्य-
न्तर्गताभासरूपतापक्षे । तत्त्वमस्यादिपदे-‘तत्त्वमसौ’ति वाक्यघटकोभू-
ततत्त्वमादिपदे । आदिपदाह ब्रह्मास्मीत्यादिपरिमह । जहल्लक्षणैव-
जहति पदानि स्वार्थं यस्या वृत्ताविति वाच्यार्थस्य सर्वाशपरित्यागेना-
शक्यवृत्तिरूपैव । तत्र बीजमाह—आभासस्येति । आभाससहितस्योपाधेरि-
त्यर्थः । वाच्यार्थस्य हानात्-त्यागात् अमेदान्वयित्वासम्मत्वादिति
भास । ननु विनिगमनाभावात्तदुपाधिविशिष्टाभासोऽपि तत्त्वमादिपदवा-
च्यः, आभासश्चोपाध्यन्तर्गतस्वरूपारोपितधर्मविशिष्टा दिम्बचिदेव
तथाच जहदजहल्लक्षणैव तत्राह—आभासस्येति । सोपाध्याभासस्यापि ।
ब्रह्मेति । ‘अहं चेतन’ इत्यादिप्रतीतेरहट्टारादिरूपजडविलक्षणत्वेन । आभा-
सत्वादेव साक्षिरूपाजडविलक्षणत्वेनेत्यर्थः । अनिर्वचनीयत्वात्-स्वरूप-
तो निरप्यात्वात् । प्रमाणं चात्र जीवेशादीन्द्रियस्य ‘तदेतत्प्रत्ये स्वप्नं माया
मा मि’त्यादिभुक्तिः, विदामासो मिथ्या आभासत्वात्सुखाभासवदित्य-
नुमानं च । साभासाज्ञानवाची साज्ञानाभासवाची वा । अहङ्कारवाची

(१)—गतस्वरूपारोपितधर्मविशिष्टचिदेव इति षण्मुक्तेः ।

(२) वाक्यद्वारवाची साभासाद्वारस्य महद्द्वारज्ञानस्य वा वाचक इति षण्मुक्तेः ।

शब्दोऽहङ्कारवाची भवति

तु जहती लक्षणा तत्र पक्षे । इति ।

न चाभामस्यैव बद्धत्वात् केवलचैतन्यस्य मुक्तत्वात्
बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्य स्वनाशार्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तिश्चेति
वाच्यम् । केवलचैतन्यस्यैवाभासद्वारा बद्धत्वाभ्युपग-
मात् । तदुक्त वार्त्तिककारपादैः--

न्यायरत्नावली ।

साभासाहङ्कारस्य साहङ्काराभासस्य वाचकः । बद्धत्वात्—कर्तृ-
त्वादिभसारवत्त्वात्, मुक्तत्वात्—तत्त्वज्ञानाभिष्यक्तपूर्णानन्दस्वरु-

नारायणी ।

साभासाहङ्कारस्य साहङ्काराभासस्य वा वाचक । तत्र पक्षे-मिथ्याभा-
साङ्गीकारपक्षे । जहती-विशेषेण स्वशक्त्यर्थं परित्यजन्ती । आभासवादे
बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यापत्तिरूपं शोषमपरिहार्यत्वेन पराभिप्रेत परिहरि-
ष्यन्नाशङ्कते-नवेति । आभासस्यैव-बुद्धिमत्तानिर्वचनोपचितप्रतिबिम्बस्यैव
न कृतस्थस्यावभासकस्य, बद्धत्वात्-‘अहङ्करोमि, मेदु खमि’त्यादिप्रतीति-
सिद्धकर्तृत्वादिरूपसत्सारवद्धत्वान् । केवलचैतन्यस्य तु सत्यस्य मुक्त्य-
न्वययोग्यस्य, मुक्तत्वात्-अविद्यानिवृत्त्युपलक्षितपरिपूर्णानन्दरूपत्वात् ।
बन्धमोक्षयो-अविद्याप्रयुक्तकर्तृत्वतत्त्वज्ञानप्रयुक्ताविद्यानिवृत्त्यो, दैयधि-
करण्य-भिन्नाधिकरणनिष्ठत्वम्, तथाच मुख्यार्थं बद्धजीवस्य प्रवृत्तेर्युक्ते-
प्रवृत्तस्य मिथ्यात्वेन कलकालेऽसत्येन कलालाभादिति भाव । आभासवा-
दे दूषणान्तरमाह--स्वान्ति । बन्धस्यैव आभासस्यापि मिथ्यात्वात् तदी-
यतत्त्वज्ञानेन बन्धस्यैवाभासस्यापि नाशोऽवश्यमङ्गीकर्तव्य । नचैतद्यु-
क्तम्, स्वनाशार्थं प्रवृत्त्यदर्शनादिति भाव । मत्तापरिज्ञानाद् दूषणमिति
शापयिष्यन्स्वमतप्रदर्शनेन दूषणं परिहरति--वेवेति । साक्षिचैतन्य-
स्यैव नाभासस्येत्यर्थं । आभासद्वारा-स्वानिर्वचनोपप्रतिबिम्बद्वारा ।
बद्धत्वाङ्गीकारान्-कर्तृत्वादिभानरूपसम्बन्धाङ्गीकारान् । प्रतिबिम्ब-
भावानन्तरं कर्तृत्वग्रहणं बन्धं स च साक्षिण एव तन्निवृत्तिरूपो मोक्षो
ऽपि तस्यवेति न बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यगन्धोपीति यावत् । अप-
सिद्धान्तशङ्का धारयति--तदुक्तमिति । वार्त्तिककारैरिति शेष ।

अय मेव हि नोऽनर्थो यत्ससार्थात्मदर्शनम् । इति ।
 तेन शुद्धचैतन्यस्याभास एव बन्धः । तन्निवृत्तिश्च
 मोक्ष इति न किञ्चिदसमञ्जसम् । अथवाऽऽभासा
 न्यायरत्नावली ।

पत्वात् । (१) नः—अधिष्ठानीभूतचिन्मात्रस्वरूपकाणाम्, आभासाना
 मित्यर्थः । दर्शन—भासकत्वयोग्यशुद्धचिन्निष्ठम् आभासतादात्म्य
 मिति यावत् । तन्निवृत्तिरिति । तथा च स्वीयवास्तवमुख्य(२)
 स्वरूपमाप्तये स्वस्य बद्धस्य नाशार्थमपि प्रवृत्तिः न दोषाय । सर्व
 मतेष्वपि मुक्तस्य स्वीयरूपस्य प्राप्त्यर्थ (३) बद्धस्वरूपस्य नाशार्थ
 बद्धे प्रवृत्तिस्वीकारात् । मनोदेहादिविशिष्टरूप हि बद्धम् तन्नाशद्वारा
 तदुपलक्षितमुक्तरूपप्राप्त्यर्थं तत्र प्रवृत्तेः स्वीकारात् । अत्र अज्ञान-
 मेव शुद्धचिन्निष्ठं बन्ध' तन्नाशो मोक्ष इति युक्तम् ।

‘आविद्यास्तमयो मोक्षः सा च बन्ध उदाहृतः ।

इति वार्तिकोक्तेः । आभासस्याप्यज्ञानजन्यत्वात् । तथाप्या-
 भासस्य मुखदुःखाद्याश्रयत्वेन स्फुटबन्धवत्त्वेन प्रत्ययात् स एव ब
 न्ध उक्तः । अत एव ससार्थात्मदर्शनमित्यनेनाभासस्य दुःखादिस-
 सारवत्त्वमुक्तम् । नन्वेव यत्र बन्धस्तदेव जीवस्य स्वरूप स्यात्त-
 त्राह—अथवेत्यादि । चैतन्यमपीति । यदा चिदविविक्ताभामो
 नारायणी ।

न अस्माकं भासकचिद्रूपाणां अनर्थं बन्ध ससार्थात्मदर्शनं ससायात्मना
 ससारिरूपेणाभासतादात्म्यविशिष्टतया दर्शनं प्रतीति । दोषसमाधान-
 स्य फलितार्थमाह—नेनेति । स्पष्टम् । जहल्लक्षणावादो न भाष्यकाराणां
 मभिमत इत्यतस्तदनुसारेणाभासप्राप्ते तत्त्वपदार्थाद्याह—अथवेति । आ
 भासादविविक्तचैतन्यम् । अज्ञानगताभासतादात्म्यविशिष्टतया प्रतीय
 मान जीवसाक्षिचैतन्यं तत्पदवाच्यं शुद्धिगताभासतादात्म्यविशिष्टतया

(१) यद्यत्र 'न अधिष्ठानीभूत' इत्यादि पाठः, तथापि लेखकदोषादिति बोध्यम् ।

परन्तु 'अयमेव हि नोऽनर्थो' इत्यस्या कारिकाया न इति पदस्यार्थ एव ।

(२)—मुक्तरूपे तु घपुन्नुके । (३) बद्धस्य स्वीयरूपस्येति घपुन्नुके ।

विविक्तचैतन्यमपि तत्त्वमासिपदवाच्यम् । तेन वाच्यै-
कदेशस्थात्प्रागादस्मिन्पक्षे जहदजहल्लक्षणैवेति न को
ऽपि दोषः । अयमेव पक्षः आभासवाद इति गीयते ।

न्यापरत्नावली ।

वाच्यः, तदा विनिगमकाभावात् आभासाविविक्त चैतन्यमपि
वाच्यम् । वाच्यार्थस्य चिद्रूपतया भानस्य उभयथापि निर्वाहादि-
ति भावः । एकदेशस्येति । यद्यपि चिदविविक्ताभामस्य वाच्य-
त्वेऽपि चित्तो वाच्यविशेषणत्वेन वाच्यत्वमस्ति, तथापि चित्स्व-
रूपलक्षणा न जहदजहल्लक्षणोच्यते, शक्तिमुख्याविशेष्यलक्षणाया
एव तथात्वात् । शक्तिस्वाभाव्येन विशेष्यतयैव भान चित् स्यात् ।
जहदजहल्लक्षणा हि शक्त्यैकदेशशक्तिरेव । यथा बलवदनिष्टान-
कत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वज्ञानशक्तविधिप्रत्यये 'श्येनेनाभिचरन् यजेत'
इत्यादौ केवलेष्टसाधनत्वबोधोपधयिकातादृशशक्तिरित्युक्तं शब्दम-
र्णा । तथा च विशेषणतया शक्यस्याविशेषणतया च शाब्दार्था
र्यदि शक्त्या स्यात्, तदा 'गौर्नित्या, पथुरपथुरि'त्यादावपि
स्यात् । किञ्च विशेषणम्यावाच्यतापक्षे चिदविविक्तस्य वाच्यत्वे-
ऽपि चित्तो वाच्यत्वाभावेन वाच्यैकदेशत्वाभावे बोधो लक्षणैवे-
ति भावः । आभासवाद इति । स्वरूपतो मिथ्याभूत प्रति-

नारायणी ।

प्रतीयमान जीवसाक्षिचैतन्य इत्यपदवाच्यमित्यर्थः । अस्मिन् विनिगम
काभावादाभ साविविक्तचैतन्यस्य चतन्याविविक्ताभासस्य च द्वयोरेव
तत्त्वमादिपदवाच्यत्व यस्तु शक्यमिति ज्ञापितम् । प्रवृत्तौ फलमाह-
तेनेति । आभासाविविक्तचैतन्यस्य वाच्यत्वाद्बोकारणेत्यर्थः । वाच्यैकदे-
शस्य-वाच्यार्थैकदेशस्य साक्षिण, अत्यागात्-अन्वयितया ग्रहणात् ।
अस्मिन्नपि पक्षे-आभासस्य मिथ्यात्वमिति पक्षे, जहदजहल्लक्षणैव जह-
ति न जहति च पदानि स्वार्थं यस्या वृत्तौ सव, शक्त्यैकदेशपरित्यागेन
शक्त्यैकदेशवृत्तिरूपैवेति यावत् । एवकाराद् वृत्त्यन्तरव्यवच्छेदः । न
कोपि दोषः । नाचार्योक्तिविरोधरूपो दोषः । अयमेव पक्ष इति । जीवेशी वि

अज्ञानोपाहित विम्बचैतन्यमीश्वरः । अन्तःकरणतत्स-
स्कारावच्छिन्नाज्ञानप्रतिविम्बितं चैतन्य जीवः इति वि-
वरणकाराः । अज्ञानप्रतिविम्बित चैतन्यमीश्वरः ।

न्यायरत्नावली ।

विम्बमिति वादः आभासवाद । स्वरूपतः सत्य प्रतिविम्बत्व-
रूपेण मिथ्याभूत विम्बमेव प्रतिविम्बमिति वादस्य विवरणोक्तस्य
वक्ष्यमाणस्य प्रतिविम्बवादत्वमिति भावः । विम्बचैतन्यम्—
अज्ञानोपाध्यनन्तर्गतचैतन्यम् । शुद्धाद्यावर्तयति—अज्ञानोप-
हितमिति । अन्तःकरणेत्यादि । अन्तःकरण स्थूलावस्थ
मनः, तत्सस्कारः सूक्ष्मावस्थ मनः, तयोरेत्यतरविशिष्ट यदज्ञान
तत्प्रतिविम्बितमिति, उक्तान्यतररूपे अज्ञाने च प्रतिविम्बितमिति
यावत् । मनस्त्वेन निवेशे मनस्सस्कारस्य असङ्ग-
सत्त्वे मानाभावात् । न हि घटसस्कारे घटत्वमस्ति, अतस्सस्कारो-
ऽपि पृथगुक्तः । उपाधेः प्रतिविम्बपक्षपातित्वेन 'पूर्णानन्दो ना-
स्ति न भाती'ति व्यवहाररूपकार्यमविद्या प्रतिविम्ब एव जन-
नारायणः ।

स्वादतिरिक्तौ चिदाभासात्प्रेवेति पक्षः । आभासवाद । स्वरूपतो मिथ्या
भूत प्रतिविम्ब इति वादः । विम्बस्यैव प्रतिविम्ब-
सम्भवात्प्रातिरिक्ताभासकल्पन युक्त गौरवादित्यभिप्रायक विवरणमत-
माह—अज्ञानेति । अज्ञानरूपोपाधिना परिचायकेन परिचित कर्णशङ्कुल्या-
दिना श्रोत्रादिवत् । एतेन महाकाशमिव शुद्धमिति लब्धम् । तथाचेश्वर
चैतन्य प्रोवास्थमुखप्रदुपाध्यनन्तर्गतमिति फलितम् । उपाध्यादिलक्षणं
प्रागेवोक्तम् । अन्तःकरण स्थूलावस्थायुद्धि, सस्कार सूक्ष्मावस्था-
युद्धि, तयोरेत्यतरविशिष्ट यदज्ञान तत्र प्रतिविम्बित तदन्तर्गतस्वरूपारो-
पितधर्मविशिष्ट चैतन्य विम्बात्मकमेव जीव जीवपदाभिधेय आत्मा,
तथाच विम्बप्रतिविम्बयो स्वरूपत एकतर भेदस्तु कल्पित अत एव
रूपेण जीवस्य सत्त्वाद्दुबन्धमोक्षयो सामानाधिकरण्यादिकमपि स्वर-
सत्त उपपद्यत इति सक्षेपः । नेयं कल्पना युक्ता 'कार्योपाधिरय जीव-
कारणोपाधिरौश्वर' इति श्रुतिविरोधात्, किन्तु कार्यकारणगतप्रतिवि-
म्बावेव ताविति सक्षेपशारीरकाचार्यमतमाह—अज्ञानेति । अज्ञानान्तर्ग

बुद्धिप्रतिबिम्बत चैतन्यं जीवः । अज्ञानोपहित विम्बचै
तन्य शुद्धमिति सङ्क्षेपशारीरककाराः । अनयोः पक्षयोः
बुद्धिर्भेदाज्जीवनानात्वम् । प्रतिबिम्बस्य (१)पारमार्थिक-
त्वात् जहदजहल्लक्षणैव तत्त्वमादिपदेषु । इममेव च

न्यायरत्नावली ।

यति, न तु विम्बे, दर्पणादेः स्वगतमालिन्यादिसंसर्गस्य
प्रतिबिम्बीभूतमृखादौ जनकत्वदर्शनात् । अतो जीवस्यैव प्रतिवि-
म्बत्वमुक्त नेशस्येति बोध्यम् । शुद्ध-जीवेशानुस्यूत साक्षिरूपम् ।
नानात्वमिति । मनोवच्छिन्नस्यैव ससाराश्रयत्वमतीत्या मनस उपा-
धित्वमावश्यकम्, तथा च जीवनानात्वमिति भावः । (२)प्रतिबिम्बस्य-
प्रतिबिम्बस्वरूपचितः । प्रतिबिम्बत्वविशिष्टरूपेण कल्पितत्वेऽपि
प्रतिबिम्बस्य स्वरूपचैतन्यमकल्पितमिति भावः । 'रूप रूप प्रति-
रूपो बभूव तदस्य रूप प्रतिचक्षणाथ' इत्यादिश्रुतयोऽनेकमनोरूपे
प्रतिबिम्बिताना जीवत्वे मानानि । ईशस्य प्रतिबिम्बितत्वेऽपि तत्र
नारायणी ।

तत्परुषारोपितधर्मविशिष्ट चैतन्यमित्यर्थः । बुद्धीति । बुद्धयर्तगतत्वरूप
पारोपितधर्मविशिष्टं चैतन्यमित्यर्थः । अतो न धार्तिककारमताद्विशेष
स्तन्मतेऽतिरिक्तस्येवाभासस्याङ्गीकारात् । शुद्धमाह--अज्ञानेति । अज्ञा-
नोपलक्षितमित्यर्थः । शुद्ध-जीवेशानुस्यूतसाक्षिरूपम् । अत एवोपहि-
तशब्देन निर्देशः । भास्यभासकभावरूपस्याज्ञानवृत्तसम्बन्धस्य च व्यव-
हारकाले सत्त्वात् । अनयो-विम्बप्रतिबिम्बाशीशजीवौ कार्यकारणौपा-
धिकौ जीवेशावित्युक्तयोः । नानात्वमिति । बुद्धयवच्छिन्नस्यैव ससाराश्र-
यत्वप्रतीते बुद्धधेरुपाधित्वमाश्रयतया अत्रच्छेदकतया चावश्यं तथाच
जीवनानात्वमिति भावः । आभासधादाद्वैलक्षण्य कल्पनाया कल्पमाह--
प्रतिबिम्बस्येति । प्रतिबिम्बस्वरूपचितः । सत्यत्वात्--प्रतिबिम्बस्वरूपधर्म
विशिष्टतया मिथ्यात्वेऽपि प्रतिबिम्बस्योपलक्षितं स्वरूपचैतन्यं त्रिका-
लावाध्वमेवेति भावः । जहदजहल्लक्षणैव-प्रतिबिम्बित्याद्यशपरिस्थानेन

(१) सत्यत्वादिति धर्मपुस्तकयोः नारायण्या च ।

(२) प्रतिबिम्बस्य इति गणुस्तके नास्ति ।

प्रतिविम्बवादमाचक्षते । अज्ञानविषयीकृतं चैतन्यमीडव
र । अज्ञानाश्रयीभूतं च जीव इति वाचस्पतिमिश्राः । अ

न्यापरत्नावली ।

अविद्या 'पूर्णानन्दो नास्ती'त्यादिव्यवहार न जनयति, सार्वज्ञ्य-
श्रुते । अज्ञानविषयीत्यादि । 'ब्रह्म नास्ती'त्यादिव्यवहारो
यदाश्रित' अज्ञानमपि तदाश्रितम् । कार्यकारणयोः एकाश्रितत्वस्य
युक्तत्वात् । स च जीवाश्रित इत्यज्ञानमपि तदाश्रितम् । न च
अज्ञानाश्रयस्यैव जीवस्वरूपत्वात् आत्माश्रय इति वाच्यम् ।
अज्ञानोपहितस्यैव जीवत्वेन जीवाश्रितस्याज्ञानस्य स्वाश्रि-
तत्वाभावात् । न हि दण्डत्वोपहितस्य घटकारणत्वे दण्डत्वस्या-
पि तत् । एव च 'अज्ञानाश्रयो नास्ति न भाती'तिव्यवहाराभावात्
अज्ञानानाश्रयीभूतस्यैव अज्ञानविषयत्वात् तदुपहितचिदेव ईश
नारायणी ।

वाच्यार्थैकदेशरूपशुद्धचिद्बोधोपयिका वृत्तिर्भागाख्या लक्षणैव । इममेव ।
एकैव कृत्स्नचिदुपाध्यन्तर्गतत्वादिना जीवेशादियपदेशभाक् न तु
भिद्यतेऽस्याभासेनेति पक्षम् । प्रतिविम्बवाद-स्वरूपत सत्य प्रतिविम्ब
इति वाद आचक्षते तत्त्वविद् इति शेष । ईशे अज्ञानकल्पन न युक्त भ्रम
कारणतया कर्तव्यस्य तस्य भ्रमाश्रये जीव एवोचित्यात्, कार्यकार-
णयोरेकाश्रितत्वनियमात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्, तस्मात्-

तस्यैव नित्यतृप्तस्य सदानन्दमयात्मन ।

अविच्छिन्नस्य जीवस्य ससृति कथ्यते बुधे ॥

इत्यादिस्मृतेरनिघातच्छिन्नानवच्छिन्नायेव जीवेशावित्यभिप्रायक
वाचस्पतिमतमवतारयति—अज्ञेनेति । 'ब्रह्म नास्ती न भाती'ति जीव-
निष्ठमकारणीभूताज्ञानविषयीभूतं न चविद्याश्रयमभ्रान्तरादित्यर्था ।
'ज्ञाज्ञौद्वायजाधीशानीशा'विति श्रुतेश्चाज्ञानाश्रयो जीव एवेत्याह—
अज्ञेनेति । आश्रयतासम्बन्धेनाज्ञानविशिष्टमित्यर्था । न चाज्ञानाश्रयस्यैव
जीवत्वादात्माश्रय इति वाच्यम् । अज्ञानोपहितस्यैव जीवत्वेन जीवाश्रि-
तस्याज्ञानस्य स्वाश्रितत्वाभावात् दण्डत्वस्यैव दण्डोपहितवृत्तिरूपेण
त्यन्यत्र विम्बर । अस्मिन्श्च पक्षे—अवच्छेदेवात्पक्षे । (१)[यथा दण्डत्वोप

स्मिंश्च पक्षे अज्ञाननानात्वात् जीवनानात्वम् । प्रति
जीवं च प्रपञ्चभेदः । जीवस्यैव (१) स्वाज्ञानोपहिततया-

न्यायरत्नावली ।

इति भावः । अज्ञाननानात्वादिति । कस्मिंश्चि(२)जीवन्मु
क्तेऽपि कस्यचित् बन्धोपलब्धे जीवभेदप्रयोजक जीवोपाध्यज्ञान
नानात्व कल्प्यते । प्रपञ्चभेदः-ईशाकाशादिप्रपञ्चनानात्वम् ।
एकाज्ञाननाशेऽपि अज्ञानतद्विषयेशतकार्याकाशादीना सत्त्वात्
नानात्वमिति भावः । ननु सृष्ट्यारम्भकाले सर्वैरज्ञानैः एक एव
प्रपञ्चो जन्यताम्, अज्ञानभेदेन प्रपञ्चभेदकल्पने गौरवात् । एका
ज्ञानस्य उच्छेदक्षणे प्रपञ्चस्य उच्छेदे(३) तत्तद्वितीयक्षणे विद्यमा-
नाज्ञानाना परिणामः प्रपञ्चान्तर जायते । एवञ्च एकस्मिन् प्रप
ञ्चोच्छेदक्षणे केनापि प्रपञ्चो नोपलभ्यते इति स्वीक्रियते उक्त
लाघवानुरोधात् । न च भवन्मतेऽपि तत्तदज्ञानव्यक्तिभिः क्रमेण
नानाप्रपञ्चात्पत्तिस्वीकारेण न लाघवमिति वाच्यम् । शतादिस
नारायणी ।

हितस्य घटकारणत्वेन दण्डाश्रितस्य कारणत्रयस्य दण्डत्ववृत्तित्वा यथा
घा दण्डत्वोपहितस्यैव दण्डत्ववत्त्वेन दण्डाश्रितस्य दण्डत्वस्य स्वाश्रित
स्यम्) अज्ञाननानात्वादिति । कस्मिंश्चिज्जीवे मुक्तेऽपि कस्यचिद्बन्धोपल
म्भाज्जीवभेदप्रयोजक जीवोपाध्यज्ञाननानात्व कल्प्यते इत्यर्थ । अन्यथा
'तद्यो यो देवाना प्रत्यमुहुध्वत स एव तदभवद्वि'त्यादिश्रुतिविरोधाप
रादिति भाव । जीवाज्ञानकायत्वात् स्वप्नवत् प्रपञ्चोऽपि प्रतिजीव भिन्न
एव परिणामिविधतोपादानयोर्भेदादित्याह--प्रतिजीवमिते । युगपद
नेकपुरुषोपन्नमसिद्बुधानेकप्रतीतिकपदार्थवदपक्षाद्युद्विजन्यानेकपुरुषोप-
द्विर्यादिवच्च जीवभेदेन विपदादिप्रपञ्चनानात्वमित्यर्थ । एकाज्ञाननाशे
'पन्थाज्ञानकार्याकाशादीना दर्शनात्प्रपञ्चनानात्वमिति भाव । चस्तुतस्तु
सकलजीवाविद्यभिरेक एव प्रपञ्चो जन्यते, एकस्मिन्मुक्ते च महापटनाशे
खण्डपट इव महाप्रपञ्च नाशे खण्डप्रपञ्च इति प्रपञ्चभेद इत्यन्यत्र विस्तर ।

(१)—अज्ञानोपहितत्वात् जगदुपादानत्वमिति षण्मते ।

(२) जीवे मुक्तेऽपि इति षण्मते । (३) उच्छेदेन द्वितीयक्षणे इति षण्मते ।

न्यायरत्नावली ।

एवंपुरुषाणां युगपत् मुक्तिस्थले शताग्रज्ञानव्यक्तिना युगपन्ना-
शेन तावदज्ञानभेदेऽपि मपञ्चभेदाभावात् । युगपन्नानामपञ्चस्वी
कारे युगपदुत्पन्नानानाऽऽकाशादिषु नानापुरुषैः युगपदनुभूयमाना-
नन्तमयोगादिव्यक्तिकल्पने गौरवाच्चेति चेन्न । सृष्टिप्रलयवाक्यै
स्नावत् परिमितप्रलयकालोत्तरमाकाशादीना क्रमण सृष्टिवोध
नात् । युगपदेवाकाशादिसर्वमपञ्चोत्पत्तौ मानाभावात् । तत्तद-
माधारणकारणसमवधान विना उक्तद्वितीयक्षणे उपलभ्यमानम-
वकार्योत्पन्नसम्भवात् । (१) तत्तदसाधारणकारणाना हेतुहेतुम-
द्भावापन्नानामपेक्षणे चानेकक्षणेपु तत्तत्कार्योपलम्भापलापापत्ते ।
न हि क्रियोत्पत्तिद्वितीयक्षणे मपञ्चोच्छेदे विभागाद्युत्पत्तिस्सम्भ-
वति । किञ्च जीवस्य जगदुपादानत्वबोधिका—

पुरत्रये क्रीडति यस्तु जीवस्ततस्तु जात सकल विचित्रम् ।

इत्यादिश्रुति, अज्ञानस्य तद्बोधिका 'माया तु प्रकृति
विद्यात्' (सृष्ट्या प्रविश्य) 'अमृदो मृद इव व्यवह
रन्नास्ते माययैवे'ति श्रुतिश्च । एकवचनान्ताना जीव
मायामृदुपदाना स्वारस्यात् एकैकजीवस्याज्ञानस्य च जीवा-
ज्ञानान्तरनिरपेक्षोपादानत्व बोधयति । त्वत्पक्षे तु तद्भा-
नारायणी ।

नन्वविद्या यदि जीवाधिता तदा ब्रह्म कथं प्रपञ्चोपादानं परिणममानाऽवि-
याश्रयत्वाभावादित्यादिशङ्क्यानावृतत्वेन जडशक्त्ययोगान्न प्रक्षण उपादा-
नत्व किन्तु 'पुरत्रये क्रीडति यश्च जीवस्ततस्तु जात सकल विचित्रमिति
श्रुतेर्जीवस्यैरेत्याह—जीवस्येति । न च ज्ञानाश्रयस्याज्ञानप्रेरकत्वाद्ययो-
गाकथं कर्तृत्वादिकं तत्राह—अज्ञानेति । अज्ञानरूपोपाधिना परिवृत्त-
त्वादित्यर्थः । तथा चाज्ञानस्योपाधित्वेन जीवत्वानाश्रयत्वान्जीवशरीरे-
ऽप्रवेशादज्ञानोपहितस्य कर्तृत्वादिकं सम्भवत्येवेति भावः । उपहिनरूपेण
जीवश्चैतन्यं सृष्टिस्थितिसंहारे कारणवित्तिष्टरूपेण स्रान्तमिति ति

(१) तत्तदसाधारणानामिति गणुस्तके ।

जगदुपादानत्वात् । प्रत्यभिज्ञा चापि सादृश्यात् ।

न्यायरत्नावली ।

धस्स्यात् । तथा च साधुक्त-‘प्रतिजीव प्रपञ्चभेद’ इति । पुरत्रये-
विरादीहरण्यगर्भाव्याकृतरूपे । नन्वेव ‘यो घटो मया दृष्टः स एव
त्वये’ति प्रत्यभिज्ञा न स्यात् तत्राह—प्रत्यभिज्ञेति । सादृ-
श्यादिति । (१) दृष्टत्वरूपसाधारणधर्मविषयकात् त्वद्दृष्टो मद्दृष्ट
इत्याकारकेत्यर्थः । त्वद्दृष्टव्यक्त्यभेदस्य मद्दृष्टव्यक्तावभावेऽपि मदी-
यप्रपञ्चान्तर्गतस्य मया कल्पितस्य व्यावहारिकस्य मद्दृष्टव्यक्तिनिष्ठ
स्य त्वद्दृष्टत्वस्य उक्तप्रत्यभिज्ञाविषयता । यद्यपि मद्दृष्टत्व तादृश
मद्दृष्टव्यक्तावेव वर्तते, न तु त्वद्दृष्टे, तथापि त्वद्दृष्टतात्वस्य त्व-
द्दृष्टत्वे त्वत्कल्पिते सत्त्वात् एकजातीयस्य त्वद्दृष्टत्वस्य सादृश्य-
त्वसम्भवः । न हि घटादिरिव घटत्वादिरपि जीवभेदेन भिन्नम्,
येन त्वद्दृष्टतात्वमपि तथा स्यात् । सादृश्यप्रत्ययपरत्वेन हि जा-
तिगात्र सर्वजीवज्ञेयभेदमेव स्वीक्रियते । तथा च त्वद्दृष्टताया
त्वद्दृष्टवृत्तिरूपादिस्वरूपत्वेन तद्दृष्टिजातिविशेषस्यैव त्वद्दृष्टता-
त्वरूपत्वेन तद्वदित सादृश्यम् । न च तथापि ‘त्वदीयत्वद्दृष्टवृत्ति-
रूपादिजातीयरूपान् मद्दृष्ट’ इति ज्ञानासम्भवः, अन्यदृष्टस्य अ-
न्येन ज्ञातुमशक्यत्वादिति वाच्यम् । तथाऽपि वस्तुगत्या त्वद्दृ-
ष्टरूपवृत्तिजातिविषयाकारस्य ज्ञानस्य सम्भवेन तस्यैव प्रकृते प्रत्य-
भिज्ञापदार्थत्वात् । एवञ्च तत्रज्ञान स्वाश्रयजीवमात्रदृश्यस्यैवो-
नारायणी ।

‘कथं । ननु यदि जीव एवोपादान प्रतिजीव च प्रपञ्चभेदस्तर्हि कथं ‘यो
घटस्त्वया दृष्टः स एव मये’ति प्रत्यभिज्ञा तत्राह—प्रत्यभिज्ञा चेति । ‘त्वया
दृष्टो मया दृश्यत’ इत्याद्याकारिकेत्यर्थः । सादृश्यादिति । युगपदुन्नमासिद्धा
नेकसर्पादाविव तदेवेदमौपधमित्यादाविव च तद्वत्त्वसाधारणधर्मवत्त्वा-
दित्यर्थः । घटिणा प्रतिजीव भेदेऽपि धर्माणामभेदात्प्रत्यभिज्ञोपपद्यत

न्यायरत्नावली ।

च्छेदक न तु जाते । अथवा—

येय गङ्गा नरैस्सेव्या सेव्यते मा सुरादिभिः ।

सर्वेषा पावनी मैका प्रयच्छति पर पदम् ॥

इयादिपुराणादिवाक्यमूलार्थप्रत्याभिज्ञंवात्र मन्यभिज्ञापदार्थः ।
 आर्षज्ञानस्य देवनरादिदृष्टगङ्गादिरूपवतीय गङ्गेत्याकारकस्य
 (१)सर्वजीवप्रपञ्चग्राहकत्वात् । वस्तुतस्तु सर्वजीवाज्ञानजन्यनानाग-
 ङ्गादीना सर्वजीवग्राहकत्वेऽपि न क्षति । एकस्य तत्त्वज्ञानेनापरस्य
 प्रपञ्चानुच्छेद इत्येतदर्थमेव प्रपञ्चभेदस्वीकारात् । तथा च त्वद्दृष्ट-
 स्यापि मम ग्रहणात् ऐक्यप्रत्यभिज्ञा सम्भवत्येव । प्रत्यभिज्ञा चे-
 त्यादिमूल तु 'पूर्वदिने मुक्तो यः पुरुष तद्दृष्टो घट इदानीं मया
 दृष्ट' इत्यादिधियः सादृश्यविषयकत्वपरम् । तत्र तद्दृष्टस्य इदा-
 नीमभावेन तद्दृष्टे तदैक्यविषयत्वासम्भवात् । यद्यपि=जीवनिष्ठा-
 ज्ञानविषयब्रह्मोपादानक जगत्, अविद्या तु प्रमातृदोषविधया
 जगतो निमित्तकारणम्, न त्पादानम्, ब्रह्मनिष्ठजगतो व्यधिक-
 रणत्वात्, न हि शरावादिनिष्ठदुःखादेः घटादिनिष्ठध्यादिरूपप-
 रिणामसम्भवतीति कल्पतर्वादौ वाचस्पत्याशयो वर्णित = तथा-
 पि मायोपादानत्वज्ञापिकायाः 'त्रयमप्येतत् सुषुप्त स्वप्नमायामात्रम्,
 माया तु प्रकृति'मित्यादिश्रुतेः स्वारस्यात्, जीवोपादा-
 नत्वपरतयापि वाचस्पतिवाक्याना नेतु शक्यत्वात् जीवोपादा-
 नत्वश्रुतेश्च जीवोपादानत्वमुक्तम् । एवञ्चाज्ञानविषयस्यापि
 जीवस्य परिणामिकारणाज्ञानाश्रयत्वादेव उपादानत्वं न विरुद्धम् ।
 ब्रह्मणश्चानुपादानत्वेऽपि तज्ज्ञानमेवाज्ञाननिवर्तकम्, समानविष-
 ययोरेव ज्ञानाज्ञानयोः नाशयनाशकभावस्य क्लृप्तत्वात् । 'इद-
 रजत'मित्यादिभ्रमस्थलेऽपि पञ्चवाविद्यापरिणापरजताद्युपादा-

ईश्वरस्य च सप्रपञ्चजीवाविद्याधिष्ठानत्वेन कारणत्वां
पचारादिति । अयमेव चावच्छेदवादः । अज्ञानोपाहित

न्यायरत्नावली ।

नत्वमुक्ताविद्याश्रयत्वात् जीव एव । तस्यैव शुक्त्याद्युपादानत्वात्
शुक्त्याद्यवच्छेदेन जीवगतरजतादिप्रतीतिरुक्ताविद्यायाः शुक्त्याद्य-
वच्छिन्नचिद्विषयकत्वात् तादृशज्ञाननाशपत्वम् । ईश्वरस्यैत्पा
दि । जीवो न जगदुपादानम् किन्तु ईश्वर इत्यादिशास्त्रीयवाक्येषु
उपादानपदमुपादानभूतजीवनिष्ठाविद्याविषयपरमित्यर्थः । 'यतो
वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिश्रुतिस्तु ब्रह्मणः जगत्कारण
त्वं (१) बोधयती जीवब्रह्माभेदपरा इति बोधयम् । अवच्छे-
दवाद इति ।

घटसदृशमाकाश नीयमाने घटे यथा ।

घटो नीयेत नाकाश तद्ब्रह्मजीवो नभोपमः ॥

नारायणी ।

इति भाव । ननु जीव एव जगदुपादानं तर्हि 'यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते' इति श्रुतिविरोधः, तत्रेश्वरस्यैव जगत्कर्तृत्वप्रतिपादनादित्यत
आह-ईश्वरस्य चेति । मायाविषयस्येत्यर्थः । सप्रपञ्चेति । प्रपञ्चसहिताया जी
वोपाधिभूताऽविद्या तदधिष्ठानत्वेन-तद्विषयत्वेन (२) गौणकारणताव्यव-
हारात् । अभिन्ननिमित्तोपादानकत्वादिना वेदान्तिना मते यत्र कर्तृत्वा
दिना निमित्तत्वं तत्रैवोपादानत्वं मुख्यं वाच्यं तदुभयं च स्वप्न प्रतीक
प्रपञ्च प्रत्यपि जीवस्यैवाविद्याश्रयत्वेन सम्भवति न ब्रह्मणः, अतः शुक्त्या-
देरिवाविद्याविषयत्वेनेवोपादानस्य भाक्तः न मुख्यमिति भावः । ननु तर्हि
मायोपाधिकानां रामरुष्णादीनामनुपास्यत्वं स्यादिति चेत् । भ्रान्तोसि ।
जीवाज्ञानविषयस्य ब्रह्मण एव भक्त्यादिवशात् रामरुष्णादिनां प्रादुर्भाव
स्य भक्तिरुत्फलसद्भावादेश्चाङ्गीकारात्, रजताद्यात्मना दोषवशात् शु
क्त्यादेरित्येत्यन्यत्र विस्तरः । अयमेव-अविद्यावच्छिन्नज्ञानवच्छिन्नावेव जीव
शाविति पक्षः । अवच्छेदवाद-महाकाशस्य घटाकाशादिरिव जीव शुद्ध

(१) बोधयति जीवब्रह्माभेदपरेति पाठस्तु सर्वत्रोपलभ्योपि प्रामादिक एव ।

(२) कारणत्वोपचारात्-इति प्रतीको भयेन नेत्रवदोपादिति ।

विम्बचैतन्यमीश्वरः, अज्ञानप्रतिविम्बचैतन्यं जीव
इति वा, अज्ञानानुपहित शुद्धचैतन्यमीश्वरः, अज्ञानो-

न्वावरणवले ।

इत्यादिश्रुतयो जीवस्यावच्छिन्नरूपत्वबोधिकाः । अज्ञानो-
पहितामित्यादि । जीवोपाधौ मनो न निवेश्यते, हस्तपादाद्य-
वच्छिन्नानामिव मनोवच्छिन्नाना भेदेऽपि जीवमदास्वीकारात् ।
परन्तु अज्ञानमेवोपाधिः । तस्य चैकत्वमेव, लापवात् । 'मायान्तु
प्रकृतिमजामेका'मित्यादिश्रुतिभिर्द्वैकवचनादिति भावः । अज्ञा-
नानुपहितामिति । अज्ञानोपहितान् भिन्नमित्यर्थः । नन्वीश्वर-
स्याज्ञानानुपहितत्वे प्रपञ्चमध्ये अवस्थानं न स्यात्, तथा च 'यः
पृथिव्यां तिष्ठन्निति श्रुतिविरोधस्यादिति विम्बप्रतिविम्बरूपेश्वर-
जीववादिभिः विवरणकारैरवच्छेदवादे दूषणमुक्तम्, तत्राह-शुद्ध-
मिति । तथा चोपहिते जीवचैतन्ये अपिष्ठानतया केवलचैतन्यस्य
तादान्म्यमवश्यं वाच्यमिति प्रपञ्चमध्ये तदवस्थानं न कोपि दोष
नरायणः ।

स्य परमान्तमर्तोऽश इति वाङ् । शब्दार्थस्तु अवच्छिद्यते 'अयमय न भवति,
अयमेनादृशगुणक' इति परिच्छेदे वाच्यते इत्यवच्छेद इति । एतन्मतनिष्क-
र्षस्त्वन्तत्त्वसिद्धान्तसिद्धिगुण्योकाया द्रष्टव्यः । प्रपञ्चमेते जीवमेते
च गौरवान्नावच्छेदवादे पुक्तं किन्तूपहितावेव जीवेशाच्चिति दृष्टिमृष्टि-
पथमाह—अज्ञानेति । अज्ञानोपहिताद्विभक्तमित्यर्थः । शुद्ध-सत्त्वादिघर्मा-
तीतं सच्चिदानन्दमात्रस्वरूपम् । न च तस्य 'यः पृथिव्या तिष्ठन्नित्याद्य-
न्तर्पामित्वमोक्षकश्रुतिविरोधं निरुपाधिकस्य तस्य प्रपञ्चेऽवस्थानाया-
गादन्तर्यामित्वाद्यमन्मवादिनि वाच्यम् । स्वतोऽवस्थानायोगेऽपि जी-
वचैतन्याधिष्ठानस्य जीवद्वाराऽवस्थानमन्मवान्न कोऽपि दोषः । 'अज्ञो
ह्येको जुषमानोऽनुशोते' इत्यादिश्रुत्या जीवस्याज्ञानोपाधिकत्वं प्रवचनात् ।
अज्ञानोपाधिकं चैतन्यं जीवः । अज्ञानोपाधिकत्वेऽपि न विशिष्टो न वाऽ-
ज्ञानप्रतिविम्बितं किन्तूपहित एवेत्याह—अज्ञानेति । अज्ञानोपाधिना जी-

(१)—सिद्धान्तविन्दुविरणे इत्ये इति अनुसन्धे । कुमुदके तु गुण्योकाया
इति १३ ।

पहित जीव इति वा मुख्यो वेदान्तसिद्धान्तः एकजीव-
वादाख्य । इममेव दृष्टिसृष्टिवादमाचक्षते । अस्मिन्

न्यापरत्नावली ।

इति भावः । ईश्वरस्य जगदुपादानत्वे सृष्टव्यालोचन कल्पमव-
श्यमधिष्ठानाग्रभिन्नकर्तृकार्यं प्रति कर्तव्यत्वेन तदालोचनस्य
हेतुत्वात्, मायाविकर्तृकेन्द्रजालादौ तथा दृष्टत्वात् । जीवस्य जग-
दुपादानत्वे तु तन्न कल्पम्, स्वापादिरूपकार्यं प्रति तदहेतुत्वस्य
दृष्टत्वात्, तथा च लाघवात् जीवस्यैव जगदुपादानत्वमित्याशये
नाह-अस्मिन्श्चेत्यादि । स्वाज्ञानवशात्-एव प्रति आचारकं यद-

नारायणी ।

वत्त्वेन स्थापित न त्वज्ञानत्रिशिष्टत्वेन जोष इत्यर्थः । नाज्ञानवेशिष्ट्यान्मतो-
वेशिष्ट्याद्वा जीवानां भेद उचितः । तथा च सति हस्ताद्यच्छिन्नत्वा-
दिनापि प्रातीतिज्ञानभेदापत्तेरिति गौरवम् अतोऽज्ञानमेकं तदुपाधि-
को जीवोप्येक एवेति वादोऽतिप्राचीनाभिमतो युक्त इत्यभिप्रेत्य प्रकृत्या
दमुररीकरोति-सुरयेति । मुष्यत्यत्र च 'तदेतत्त्रय स्वप्नमायामाश्रमि'त्यादिधु-
त्या स्वप्नसमर्थनेन स्वप्नदृष्टान्तसलिलधारया समस्तदृष्ट्यामलप्रक्षालनात् ।
एकजीववादाख्य -एक एव स्वप्नदृष्टैव सजीवजीव (१) अन्ये स्वप्नकल्पिता
निर्जावजीवा इत्येकजीववादाख्य । अथवा सर्वत्र समष्टिजीवो हिरण्यगर्भाख्यो
नुर्योऽज्ञानोपहिता अन्येऽन्त करणावच्छिन्नाध्यष्टिभूता जीवाभासा इति
सविशेषानेकशरीरैकजीववादः । यद्वा कायानुहादाविवैकनेन जीवेन स-
र्वशरीरेष्वहमित्यादिव्यवहार इत्येकजीवेन सर्वशरीरसजीववादः । इममेव ।
मतभेदेन त्रिविधमपि एकाज्ञानोपाधिकमेकजीववादम्, दृष्टिरेव जगत-
सृष्टि न त्वीदासृष्टस्य प्रमाणादिना जीवस्य दृष्टिरिति वादम्, आचक्षते-क-
थयन्ति । प्राचीना इति शेषः । अस्मिन्क्षेत्रे-दृष्टिसृष्टिपक्षे, स्वाज्ञानवशात्-
स्य प्रत्याचरकं यदज्ञानं तदज्ञानं, जगदुपादान-एवस्मिन्स्वप्नप्रवृत्तसर्वकार्य-
कर्तृके स्वाधिष्ठानात् स्वप्नवद्विषयाकारेण त्रियर्तमानमिति यावत् । निमित्त-
च कता, कर्तृत्वं च कार्यानुकूलज्ञानवत्प्रमात्र (२) (न तु सृष्टव्यालोचनवत्त्वम्
रजतादिन्नमे तस्य हेतुत्वात् विषयादिन्नमे तदनपेक्षणात् । कार्यानुकूल

(१) अन्ये स्वप्न इव कल्पिता निर्जावा जीवा इति त्वमुक्तं ।

(२) ( ) क्षय पाठ त्वमुक्तं नाम्नि ।

पक्षे जीव एव स्वाज्ञानवशान् जगदुपादानं निमित्तं च ।
दृश्य सर्वं प्रातीतिकम् । देहभेदाच्च जीवभेदभ्रान्तिः ।

न्यायरत्नावली ।

ज्ञान तद्द्रशात् । जीव एव उपादान निमित्त कर्ता च, नेश ; उक्त
रीत्या कार्यालोचनकल्पने गौरवादिति भावः । दृश्यमज्ञानतत्प्र
युक्त प्रातीतिक यदा यदा विद्यते, तदाऽवश्य ज्ञायते । साक्षिस्वरूपे-
ण जीवेन स्वनिष्ठ सर्वं विद्यमानतादृशाया प्रकाश्यते, न तु तत्रा
वरण तद्भङ्गकमनोवृत्तिर्वा कल्पते, गौरवादिति भाव । द-
हभेदादित्यादि । देहावच्छिन्नाना भेदेऽपि अविद्यावच्छिन्नरूपेण

नारायणा ।

चाधिष्ठानज्ञानम् तच्च जीवस्यैव अन्यथा भ्रमानुपपत्ते । तथा च यथा
स्वप्नमे आलोचनाभावेऽपि स्वात्मकाधिष्ठानप्रकाशेन स्वस्य जगद्रात्मना
विवर्तमानत्वेनोपादानत्व तदनुकूलज्ञानवत्त्वेन निमित्तत्व च, एव प्रपञ्चे-
ऽपि । ईशस्य च तदुपादानत्वकल्पने तु मायाविकर्तृकेन्द्रजालादाविय आ
लोचनमपि कल्पनीयम् । न च तद्युक्त गौरवात्) तथा च स्वप्न इव स्वावि-
द्यया जगदादिरूपेण विवर्तमानत्वादुपादानत्व तदनुकूलज्ञानवत्त्वाच्च नि-
मित्तत्वमिति यावत् । ननु कथमावृत्तस्य जीवस्य तदनुकूलज्ञानवत्त्वम् स
र्वज्ञस्यैव तत्सम्भवादित्यत आह—दृश्य चिति । अज्ञानतत्कार्यजातम् । प्राती-
तिक-प्रतीतिमात्रकालिकम्, तथा च यद्यनादिमायया साक्षिभास्यया जग-
दुत्थाप्यते तदावश्य साक्षिरूपेण जीवेन स्वस्मिन्कल्पित कार्य मप्रवत्प्रका-
श्यत एव न तत्रावरण तद्भङ्गकमनोवृत्तिर्वा कल्पते गौरवात् । इन्द्रिया
न्ययत्यतिरेकौ स्वप्न इव नेयो तथा च प्रमाणम तरेणैव स्वसन्निहितस-
र्वात्रमासकत्वाज्जीवस्यापि सर्वज्ञत्वेन न्यष्ट्वोपपत्तिरिति भाव । नन्वे-
व जीवमादपक्षे चैत्रो न मैत्र इत्यादिभेदप्रत्यक्षविरोधस्तत्राह—देहेन । दे-
हावच्छिन्नाना प्रातीतिकभेदेऽप्यविद्यावच्छिन्नरूपेणैव न विरुद्धमिति
भाव । अत एव चैत्रसुखादीना मैत्रेणाननुसन्धानमपि देहावच्छि-
न्नानामिव अन्त करणावच्छिन्नानामपि प्रातीतिकभेदाद्गीकारात् ।
अविद्यावच्छिन्नस्य चैतन्यस्य सर्वानुसन्धातृतायामिष्टापत्तेरित्या-
दि महद्दुष्टाख्याने प्रपञ्चितमस्माभि । नन्वेकजीववादे घस्तुत
उपदेष्टयादन्यस्योपदेष्टरभावात्सर्वज्ञस्याऽसर्वज्ञस्य वा शाखाभा-

एकस्यैव च स्वकल्पितगुरुशास्त्राद्युपवृद्धिश्रवणमननादि-
दाह्यादात्मसाक्षात्कारे सति मोक्षः । शुकादीनां च
मोक्षश्रवण त्वर्थवादः । महावाक्ये च तत्पदमनन्तस
त्यादिपदवदज्ञानानुपहितचैतन्यस्य लक्षणयोपस्थापक

न्यायरत्नावली ।

जीवैरय न विरुद्धमिति भावः । अर्थवादः--श्रवणादेर्विधेयस्य स्तु-
तिः । ननु 'तत्त्वमसी' ति वाक्ये तत्पद न प्रक्रान्तेशपरम्, 'तत्ते
जोऽसृजते'त्यादिपूर्ववाक्येन जगत्कारणज्ञैवस्यैव प्रक्रान्तत्वेना
सङ्गतेः, तथा च श्रुतिविरुद्धोऽप्यं पक्षः तत्राह-सत्यादिपदव
दिति । यथा सत्यादिपद जगत्कारणत्वादिप्रक्रान्तरूपमनुपस्थाप्य
लक्षणया शुद्धोपस्थापक तथा तत्पदमपि द्वारम्, (१)न तु सत्या
दिपदेषु सत्यत्वादिविशिष्टोपस्थितिः, तत्पदे युगपत् सर्वज्ञरूपमसि
द्धार्थोपस्थितिरिति भावः । ननु 'यस्तत्सर्वज्ञस्तत्सर्वविद्यस्य ज्ञानमर्थं त
पस्तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नञ्च जायते' इति श्रुत्या जगत्कारणे
नारायणी ।

चाद्य कथमुपदेशसाक्षात्कारादिकं तत्राह-एकस्यैवेति । स्वप्न इव त
त्त्वमस्यादिवाक्यकृत्वादिना कल्पितगुरुशास्त्रादेरपदेष्टृत्वकरणत्वादि
सम्भवात्न साक्षात्कारानुपपत्तिरित्यर्थः । नन्वेकजीवपक्षे कथमस्माकमि
दानीमप्यनिर्मोक्ष, शुकादीना मोक्षेणास्माकमपि मोक्षीभित्यात्, तेषा
मनिर्मोक्षे तु तन्मुक्तिपदकशास्त्रविरोधोऽस्मदादीनामनाश्वसप्र
सङ्गश्चेत्यत आह-शुक्तेति । अर्थवादः--विधेयस्य श्रवणादे स्तुतिः ।
अथ भावः । स्वप्नन्यायेन कल्पिततद्भुमेदतत्तन्मुक्तानुवाद्काना तत्पर-
त्वाभावात् प्रानतत्साधकश्रवणादिस्तुतिमात्रपरत्वं नात्मभेदमुक्तया-
दिमात्रपरत्वम्, तथाऽस्मदादीना शास्त्रप्रामाण्यादेव प्रवृत्त्युपपत्तेश्चेति
न कोपि दोष इत्यन्यत्र विस्तरः । ननु यदि जगदुपादान जीव एव
तदा तत्पदस्यैशपरामर्शकत्वानुपपत्ति, 'तत्तेजोऽसृजते'त्यादिना भवन्मते
जीवस्यैव प्रक्रान्तत्वात्तत्राह-महावाक्येति । तत्त्वमस्यादिमहावाक्ये चेत्यर्थः ।
सत्यादिपदवत् । यथा 'सत्यं ज्ञानमनन्तमि तिवाक्ये सत्यादिपदम् 'तस्मा-

(१) द्वारन्तु सत्यादिपदेति षण्स्तके ।

मित्याद्या अवान्तरभेदा स्वयमूहनीयाः । ननु वस्तुनि
विकल्पासम्भवात् कथं परस्परविरुद्धमतप्रामाण्यम् ,

न्यायरत्नावली ।

जीवे सर्वज्ञत्वबोधानुपपत्तिः तत्राह—इत्यादीति । उक्तश्रुतौ
सर्वविषयकज्ञानवस्वमात्रं विवक्षितम् , न तु युगपत् सर्वज्ञानव-
स्वम् , तथा च जीवस्यापि क्रमेण तत्सम्भवान्न दोषः । अथवा यु-
गपत्सर्वज्ञा(१)भेदो जीवे उक्तश्रुत्या बोध्यते, 'यतो वे'त्यादिश्रुति-
वदिति भावः । वस्तुनि—पुरुषप्रयत्नानिष्पाद्ये, विकल्पासम्भवात्—
विरुद्धपक्षद्वयबोधकवाच्ययोः प्रामाण्यासम्भवात् । प्रयत्नसाध्ये वि-
रुद्धनानापक्षबोधकयोरनुष्ठानपरत्वसम्भवेन कालभेदेन तद्बोधनात्
प्रामाण्यसम्भवः न तथाभूतत्राययोरिति भावः । अतथाभूतवा-
च्ययोः प्रामाण्यासम्भवेऽपि विचित्ररुचिनानापुरुषीयनानाविधरु-

नारायणी ।

द्वा एतस्मादात्मन आकाश सम्भूत' इत्यादिना जगत्कारणत्वेन प्रतिपद्य
मानमप्यपरामृश्य सत्यत्वाद्युपस्थितिद्वारा लक्षणयाऽवाधितं सद्गुण्यक्ति-
मात्रं बोधयति । यथा तत्पदमपि सर्वज्ञत्वाद्यारोपितधर्मोपस्थितिद्वा-
राऽनुपहितं चिन्मात्रं बोधयति तत्रैव तात्पर्यादिति न कोपि दोषः । ननु
तान्त्रिकानुभवत्रिरुद्धेयं व्युत्पत्तिस्तत्राह—इत्यादीति । 'तत्तेजोऽसृजते'
त्यादिना प्रतिपादितं तत्सत्यमित्यत्र तत्पदेनानूद्य सत्यमित्यनेन पर-
मात्मत्वं प्रसाम्यं पुनः स आत्मेति व्यतिहारेणाभेदं प्रदर्श्य सिद्धमभेदं
'तत्त्वमसि' इत्यनेन दृढीकरोति । तत्र त्वपदं लाक्षणिकं तत्पदन्तःका-
शादिपदत्रयस्यैवमात्रस्य शक्त्या बोधजनकमित्यथान्तरभेदा इति भावः ।
मतनिष्कर्षस्यैवमदीपमहद्व्याप्यानेऽनुसन्धेयं । नन्वेकरूपे प्रयत्नानि-
ष्पाद्ये वस्तुनि कथं परस्परविरुद्धमतानि कथं वा तेषां प्रामाण्यमित्या-
शङ्कते—न विवक्षितं । वस्तुनि—पुरुषप्रयत्नानिष्पाद्ये, विकल्पासम्भवात्—
विरुद्धानेकपक्षसमावेशासम्भवात् । प्रयत्नसाध्ये कर्मणि कालत्रिषय-
भेदादिना षोडशिग्रहणादीनां व्यवस्था सम्भवति न तथाभूते विरुद्धप-
क्षाणामिति भावः । किं प्रयत्नानिष्पाद्ये विरुद्धकोटिरेव न सम्भवति ? आ

तस्मात् किमत्र हेय किमुपादेयमिति चेन्न । क एवमाह ?
वस्तुनि विकल्पो न सम्भवतीति । स्थाणुर्वा पुरुषो वा
राक्षसो वेत्यादिविकल्पस्य वस्तुन्यपि दर्शानात् । अता
त्त्विकी सा कल्पना पुरुषबुद्धिप्रभवा इय तु शास्त्रीया
जीवेश्वरविभागादिव्यवस्थेति चेत् । नूनमातिमेधावा
भवान् । अद्वितीयात्मतत्त्व हि प्रधान फलवत्त्वादज्ञात
त्वाच्च प्रमेय शास्त्रस्य । जीवेश्वरविभागादिकल्पनास्तु

न्यायरत्नावली ।

ल्पनानुवादरुत्वमिति सिद्धान्तपितु दृष्टान्तमाह-क एवमाहेत्या
दि । शास्त्रीया-तत्त्वावेदकशास्त्रतात्पर्याधीना । प्रधानम्-इतरप्र-
नारायणी ।

होस्त्रिद्विद्वकोटिमत्त्वाद्प्रमाण्यात्फलवत्त्वं न सम्भवतीत्यभिप्राय ?
तत्राद्ये व्याघात । द्वितीये साक्षात्फलवत्त्वाभावे इष्टापत्तिरेवेत्यभिप्रायेण
सिद्धान्तयितुमुपक्रमते-क एवमिति । विकल्पमात्रेण न तवेष्टसिद्धि,
प्रवृत्ते शास्त्रीयविकल्पव्यवस्थाया आवश्यकत्वात् । तव च सा कति
नेत्यभिप्रायेणाशङ्कते-अतात्त्विकीति । परस्परस्यापि फलवत्त्वदृश्या सा क
ल्पना--सशयात्मिका धी । पुरुषबुद्धिमात्रप्रभवा-कोटिद्वयोपस्थिति
जन्या । माप्रपद् तात्पर्यप्रयुक्तत्वं चारयति । शास्त्रीया--शास्त्रतात्पर्या
धीना । तथाचेकतरप्रामाण्यनिश्चय आद्यश्रुत इति भाव । अनुवाद
कस्याप्यनूद्याशे तात्पर्यं घटन्मघान्न पण्डित किन्तु केवल श्रुतिभारवा
हक एतेत्युपहस-समाधत्ते-नूनमिति । स्वाभिप्रायं विशदयति-अद्वि
तीयेति । जीवपरमात्मनोरभेदरूपात्मतत्त्व हीत्यर्थ । प्रधानम्-इतर
प्रधानोपकार्यप्रतिपत्तिक, फलवत्त्वात्-ज्ञानद्वारा साक्षान्मुक्तिरूपफल
वत्त्वात्, अज्ञातरत्याद्य-मानान्तरानधिगतत्वरूपापूर्वराक्ष । प्रमेय-
तात्पर्यविषय ।

उपक्रमोपसहारव्यभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।

अर्थवादोपपत्ती च लिङ्ग तात्पर्यनिर्णये ॥

इतिश्रुत्या प्रवृत्तलिङ्गपट्टकापेत एव श्रुतीना तात्पर्योक्ते । अस्ति च
छान्दोग्यपट्टादावद्वैते(१) 'एकमेवाद्वितीयमि'त्युपक्रम । 'एतदात्म्यमिदं

पुरुषबुद्धिप्रभवा अपि शास्त्रेणानुद्यन्ते, तत्त्वज्ञानोपयो
गित्वात्, 'फलवत्सन्निधावफल तदङ्गमिति न्यायात्,
भ्रमसिद्धस्यापि श्रुत्यानुवादसम्भवात् । एतेन द्वैतज्ञाने-

न्यायरत्नावली ।

तिपादनोपकार्यप्रतिपत्तिकम् । तदङ्ग-तदुपकारकम् । भ्रमसिद्ध
स्य-स्वाप्नप्रपञ्चस्य । श्रुत्या-स्वप्नबोधकश्रुत्या । एतेन-अद्वैतज्ञान-
नारायणी ।

सर्वमित्युपसहार । 'तत्त्वमसी'ति नववृत्त्वोऽभ्यास । 'नाचार्यवा
न्पुरषो वेदे'त्युपसहारम् । 'तस्य तावदेव चिर यावन्न चिमोभ्ये'इत्यस्य
स्य' इति—फलवत्त्वम् । 'येनाश्रुत श्रुत भवतीत्येकविज्ञानेन सर्ववि-
ज्ञानमर्थवादः । 'यथा सोभ्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मय विज्ञात म्या
द्वाचारम्भण विकारो नामधेयम्' इत्याद्युपपत्तिश्चेति तत्रैव शास्त्रता-
त्पर्य (१)नान्यत्रेयन्यत्र विस्तर । मूले चात्र फलवत्त्वाज्ञातपरयोर्द्वयोरपि
प्रदग्गन प्रमाशरीरे तावन्मात्रप्रवेशादिति सक्षेप । जीवेष्वरत्वरनाया
अपूर्वत्व प्रतिक्षिपन् तावपर्यत्रिपयत्प्र प्रतिष्पिति—जीवेति । जीवेष्वर
विभागस्त्वित्यर्थः । पुन्येति । भिन्नभिन्नपुरुषोयानेकप्रतिभानिमात्रजन्या
अपि । शास्त्रेण—दर्शितश्रुत्या । पुरुषबुद्धिमात्रकल्पितत्वेऽपि
तेषामेवानुवादे योजमाह—तत्त्वज्ञानेति । लक्षणया शुद्धचिद्वाधानुकूलवि
शिष्टोपस्थितिविषयत्वादित्यर्थः । तत्त्वज्ञानोपयोगित्वं शरीरादेरुपसर्तो
त्यत आह—फलवत्त्वनिधाविति । स्वातन्त्र्येण फलजनकसन्निधौ पश्य-
मानम्, अफलम्—स्वातन्त्र्येण फलाजनकम्, तदङ्ग—प्रधानाङ्ग प्रधा
नोपकारकमित्वात् यावत् । यथा दशपूर्णमासादे प्रयाजादिकम् । अनेति ।
अत्रमात्रशरीरजाप्रत्स्वप्नसुषुप्त्याद्युपाधिकत्वेन भ्रमसिद्धस्यापि विश्व-
वभवनरादे, श्रुत्या—'सोऽयमात्मा चतुष्पा'दित्यादि श्रुत्या । श्रुतीनामद्वै
तरत्वं 'सन् घट' इत्यादिप्रत्यक्षादिरिरोधात् सम्भवति, न च द्वैत-
श्रुतिरिरोधेन प्रत्यक्षादेरेव प्रामाण्यमिति वाच्यम्, प्रत्यक्षस्यैव सर्वप्रमा-
णापजीन्यत्वेन बलप्रत्याद्विनिगमकाभावाच्चेति जल्पितमतिदेशेन निरा
करोति—एतेनेति । अद्वैतस्य फलवत्त्वापूर्वत्वादिनो वास्तवत्वेनेत्यर्थः ।
द्वैतज्ञानेन—'सन् घट' इत्यादिद्वैतप्रत्यक्षेण, अद्वैतज्ञानस्य—'नेह नाना-
स्ति किञ्चने त्यादिश्रुतिबोधिताद्वैतज्ञानस्य, सर्वमिथ्यात्वेन शुद्धाखण्डा-

(१) नान्यत्रेयन्यत्र विस्तर इति कपुलके नास्ति ।

नाद्वैतज्ञानस्य बाधो निरस्तः । घटाद्वैतज्ञानस्यापि
अद्वैतसन्मात्रांशे अज्ञाते प्रामाण्याभ्युपगमाच्च ज्ञाना

न्यायरत्नावला ।

नस्य परमपुरुषार्थसाधनत्वाज्ञातविषयकत्वादिरूपबलवत्त्वसम्भवेन ।
ननु प्रत्यक्षादिप्रमाणानां सन्मात्रांश इव घटाद्यशेऽपि प्रामाण्य
स्यात्, तथा च कथमद्वैतज्ञानं बलवत्तत्राह-घटादीत्पादि ।
सन्मात्रांशे न तु घटाद्यशे । ननु घटादेरज्ञातत्वाभावेऽपि घटपश्या-
मीत्यादिप्रतीत्या चाक्षुषादिविषयत्वसम्भवात्तदशे प्रामाण्यं सम्भ
नारायणी ।

र्थबोधस्य, बाध-अवगतार्थत्वपरित्याग । न केवलमद्वैतस्य बलवत्त्वा
त्प्रत्यक्षाद्यबाध्यत्व किन्तु प्रत्यक्षादे स्वार्थे प्रामाण्याभावादपीत्याह-
द्वैतेति । सन्मात्रांशे-केवलशुद्धे न तु घटाद्यशे । अज्ञाते-अज्ञातविषय
यतावति, प्रामाण्याच्च-अबाधितार्थविषयकत्वरूपप्रामाण्याच्च । च पूर्व
हेतुसमुच्चायक । ७(१) ननु कथं चक्षुरादिजन्यद्वैतज्ञानस्यापि सदशे
ब्रह्मण्येव प्रामाण्यं रूपादिहीनतया ब्रह्मणश्चक्षुराद्ययोग्यत्वात् । न च
स्वरूपतोऽयोग्यत्वेऽपि चन्द्राद्यच्छिन्नत्वेन राहोरिव घटाद्यवच्छिन्नत्वेन
योग्यतेति वाच्यम् । शब्दाद्यवच्छिन्नत्वेन गगनादेरपि योग्यताप्रसङ्गात् ।
राहोस्तु नीलस्य स्वतो योग्यस्य दूरदेशविशेषेणायोग्यस्य शुक्लभास्य
रचन्द्रसम्बन्धाद्याक्षुषत्वमिति विशेषत्वात् । न च-

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र कालो न भासते ।

इतिमीमांसकोक्तरीत्या कालस्यैव ब्रह्मणो भविष्यतीति वाच्यम् ।
(२) तस्यापि अत एवानङ्गीकारात् । न चानुभवविरोधः । 'परमाणुयानर्थ
देश इत्याद्यनुमानरूपज्ञानलक्षणयाप्युपपत्तेरिति चेत् । न । 'इदानीं घट' इति
स्वाधिकरणक्षणावच्छिन्नत्वेनानुभवस्य सार्वजनीनस्यापलापपत्तेः । न
च रूपादिसामग्रीवत्कथमनुभवस्यादिति वाच्यम् । प्रतिनिधतेन्द्रि
यग्राहप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव रूपादेर्हेतुत्वकल्पनात् । सर्वेन्द्रिय
ग्राह्यं तु ब्रह्म कालश्च अतो न रूपादिहीनत्वेऽपि चाक्षुषत्वानुपपत्तिः ।
यस्तु तस्तु द्रव्यप्रत्यक्षं प्रत्येव रूपादेः कारणत्वात् न ब्रह्मण कालस्य

(१) * * एतच्चिदमध्यग पाठो नास्ति खगुस्तके ।

(२) तस्यापि कालस्यापि अत एव रूपाद्यभावादेव अनङ्गीकारात् चक्षुषत्वानङ्गी
कारात् इत्यथ ।

ज्ञानयोस्त्वमानाश्रयविषयत्वनिवृत्त्यात् । जहे च प्रमाण
प्रयोजनाभावेनाज्ञानानभ्युपगमात् (१) । तदवच्छिन्नचैत

न्यापरस्मत्तर्कः ।

वति तत्राह—ज्ञानेत्यादि । तथा च चासुषादिदृष्टंः समानविष-
यकाज्ञाननिवर्तकत्वानुगोपेनाद्वावच्छिन्नविषयत्वेऽपि घटादिविषयकत्वे
मानामावः । घटं पश्यामीति साक्षिणीस्तु घटावच्छिन्नाचेद्विषयक-
चासुषादि विषयीकृत्वन्ती चासुषादिदृष्टं विषयतावच्छेदकत्वेन
घटादिकं भासयतीति भावः । ननु 'घटं न जानामी'ति साक्षि-
त्रिषा यदादेग्यज्ञानविषयत्वावगाहनात् चासुषादिदृष्टिविषयत्वेन-
व यदादिकं गृह्यते साक्षिणा, न त्ववच्छेदकत्वेन तत्राह—जहे च-
न्यादि । अज्ञानेति । अज्ञानविषयत्वेत्यर्थः । यदावच्छेदेन

निरूपणम् ।

वा प्रत्यक्षानुसृष्टि ततो मिद्धान्तेऽदृश्यत्वान् । ब्रह्मण स्वप्रकाश
महिम्नानन्वय स्वतन्त्रप्रदायत्वान्कालम्याविद्या न कृत्वादिनि मत्सेप # ।
(२) ननु 'घटं पश्यामी'त्यादिना घटादिज्ञानानां घटाद्यर्थेऽपि प्रामाण्यप्रदानं
कुतः सम्भाष्य एव प्रामाण्यं तत्राह—अनेने । ज्ञानाज्ञानयोरेकाश्रयविषयक
त्वनिवृत्त्यात् चिन्मात्राश्रिताज्ञाननाशान्दोष्यन्ना प्रमानाज्ञान्या वृत्ति चिरात्मेव
विषयीकरोति न यदादिकं मानानावात् । 'घटं पश्यामी'त्यादिषीस्तु चा-
सुषादिदृष्टिविषयतावच्छेदकत्वेनव यदादिकं भासयति न मुख्यविषय-
त्वेन अतो न तत्र प्रामाण्यमिति भावः । नन्वज्ञातव चिन्ता यदि प्रामाण्य
दुपैते तदा तादृशानतीतिप्रानां प्रत्ययानुपपन्न्याऽज्ञातवचन्यन्तु
घटादौ प्रतीत्येऽपि 'घटं न जानामी' त्यादिना तत्राह—अनेने । अज्ञान-
तन्कार्यतावस्वप्रकारे इत्यर्थः । प्रत्येने । 'आत्मा वाचं दृश्य' इत्यादिना
प्रत्येनो दर्शनाहत्वोत्थाऽज्ञातत्वेन प्रत्येत्त्वानवघटनात्प्रतेऽज्ञानत्वमुक्त्वं
प्रमाणस्य जडत्वादेवास्वप्रकारे स्वप्रकाशत्वहृतमानावरूपरूपप्रयोजन
स्य चानावेन । जनेने । विषयतयाऽज्ञानात्स्वीकारात् घटाद्यवच्छेदेन चित्त

(१) — — विन्दित पदो नान्दि कश्चुत्तकरो ।

(२) अत्र स्वप्रदानेति ब्रह्मणे नैककालेतिव नैवेदियेनेत्यस्य न वयुंते
ननुवाचि तद्विदियेनेत्यस्य प्रत्येव तदुपगमनं कारणस्य स्वव्यपनत् । घट
पश्यामीत्यादिनेत्यादि पदोऽनुसृष्टे ।

न्यायरत्नावली ।

चित्तस्फुरणवारणाय घटाद्यवच्छेदेन चित्तज्ञानविषयताऽवश्य-
 ल्प्या, अतस्तदवच्छेदकत्वेनैव घटादीनामस्फुरणोपपत्तौ तेष्वज्ञा-
 नविषयतान्तरकल्पने गौरवम् । न च घटाद्युपहितर्क्षतन्मानि केव-
 लचित्तो भिन्नानि न वा? आद्ये तेष्वज्ञानविषयत्वानि घटादिषु तद-
 वच्छेदकत्वानि कल्पनीयानीति तदपेक्षया घटादिष्वज्ञानविषयत्वाना-
 कल्पनैव लघीयसी, द्वितीये घटाद्यवच्छेदेन स्फुरणं घटादिभिः शेषित-
 चिद्रूपे सशयाद्यभावः, (१)तद्वारणं च तस्मिन्नज्ञानविषयत्वास्वीकारे-
 ऽपि घटादावज्ञानविषयत्वानां स्वीकारेण निर्वहतीति वाच्यम् ।
 आद्ये घटादाववच्छेदकत्वानामकल्पनादज्ञाताचित्तादात्म्यादेव तत्रा-
 ज्ञातत्वव्यवहारात् । न च विनिगमकाभावः घटादावज्ञातत्वस्वीकारेऽपि
 अज्ञातघटादितादात्म्येन तदुपहितचित्तज्ञातत्वव्यवहारसम्भवादिति
 वाच्यम् । चित्तज्ञातत्वस्वीकारे हि अज्ञातत्वशून्यचिद्रूपमपरोक्षत्व-
 वाच्यम्, घटादीं तस्वीकारे तु नापरोक्षत्वं तथा, घटाद्याकार-
 वृत्त्यभावकालेऽपि घटादेरपरोक्षत्वापत्तेः; किन्तु अज्ञातत्वशून्यो-
 पहितत्वविशिष्टचिद्रूपम्, तथा च गौरवम् । न चाज्ञातत्वशून्य-
 त्वमेव तदिति वाच्यम् । अलीकस्यापि तदापत्तेः, न चाभाना-
 पादकाज्ञातत्वम् अलीके सदास्येवेति वाच्यम् । साक्ष्यमम्बन्धा-
 देव तत्राभानोपपत्तौ अज्ञातत्वास्वीकारात् । न च अज्ञातत्वशून्य-
 यत् घटादि तत्तत्स्वरूपमेव तदिति वाच्यम् । 'घटोऽपरोक्षः पटो-
 ऽपरोक्षः' इति प्रतीतेः एकापरोक्षतात्वव्यक्तिविषयत्वात् । अज्ञात-
 त्वशून्यचित्त्वस्यैव तादृशव्यक्तित्वात्, घटाद्युपादानकप्रवृत्त्यादीं
 घटाद्यपरोक्षतानां तेन रूपेणैककारणत्वस्य मन्मते सम्भवाच्च ।
 एव पूर्वोक्तयुक्तेः द्वितीयपक्षेऽपि न घटादावज्ञानविषयत्वम् । नन्व-
 ज्ञातत्वशून्यचित्तन्यं द्वितीयपक्षे ब्रह्मज्ञानोत्तरमपि अप्राप्तिद्धम्, त-

न्यायरत्नावली ।

दापि घटं न जानामीति प्रत्ययेन चितः अज्ञातत्वशून्यत्वाभावात् ,
 तथा च तदापि घटाद्याकारवृत्तिकाले घट साक्षात्करोमीति व्यव-
 हारो न स्यादिति चेन्न । द्वितीयपक्षे 'घट साक्षात्करोमी'त्वादी
 'घटाग्रवच्छिन्नेनाज्ञानविषयत्वेन शून्य चैतन्य साक्षात्करोमी'ति
 व्यवह्रियते । तथा च घटाद्याकारवृत्तिकाले घटाग्रवच्छिन्नस्याज्ञान-
 विषयत्वस्यापमरणात् 'घट साक्षात्करोमी'ति व्यवहारः । एव
 च आग्रपक्षे अज्ञातत्वशून्यचिति तादात्म्यस्य द्वितीयार्थस्यान्वय ,
 द्वितीयपक्षे तु अज्ञातत्वे अनवच्छिन्नत्वस्य द्वितीयार्थस्येति विवेकः ।
 आख्यातस्य तदनुकूलव्यापारोऽर्थः । ननु द्वितीयपक्षो नोपपद्यते,
 अज्ञातत्वसामान्याभाववच्चितः साक्षात्करोत्यर्थत्वेन घटाग्रवच्छिन्ना-
 ज्ञातत्वाभाववच्चित्तस्साक्षात्करोतिना बोधासम्भवात् । एवम् 'इदं
 सुख साक्षात्करोमी'ति धीर्न स्यात् , एतन्मुखावच्छिन्नस्याज्ञान-
 विषयत्वस्याप्रसिद्ध्या तदभाववच्चितोऽप्यप्रसिद्धे' । न च घटाग्रव-
 छिन्नाज्ञानविषयत्वाविवेकतासम्बन्धेनाज्ञानविषयत्वस्याभावो बु-
 ध्यते, यदर्थबोधरूपदोत्तर द्वितीयासमभिव्याहृत' साक्षात्करो-
 तिः तदवच्छिन्नविषयत्वाविवेकतासम्बन्धमानस्य व्युत्पत्तिमि-
 द्धत्वादिति वाच्यम् । पदार्थयोस्ससर्गविधया भासमान एव सम-
 भिव्याहारस्य नियामकत्वेनापदार्थबोधे तस्यानियामकत्वादिति
 चेत् । अत्रोच्यते । द्वितीयपक्षे अज्ञातत्वे अभावे चिति च साक्षा-
 त्करोतेऽशक्तित्रयस्विकारात्(१), अज्ञातत्वे च घटाग्रवच्छिन्न-वस्या-
 न्वयेन घटाग्रवच्छिन्नाज्ञातत्वस्यैवाभावेऽन्वयेन तादृशाभावस्य च
 चित्यन्वयेन विशिष्टचिद्बोधसम्भव' । चितस्तु तदशक्तिरेनैव श-
 क्यता (२)+ शाब्दधीविशेष्यता च + तेन शाब्दधीविशेष्यतायाः

(१)—स्विकारेणाज्ञातत्वे घटाग्रवच्छिन्नाज्ञानत्वस्यैवाभावेऽन्वयेन तादृशाभावस्येति
 पाठभेदे घपुस्तके युक्तम् । (२) + + एतन्निचन्दानर्गनपाठो घपुस्तके नास्ति ।

न्यायरत्नावली ।

किञ्चिदवच्छिन्नत्वनियमेषुपि न दोषः । अथवा चिन्निष्ठविशेष्यता सम्बन्धनाभाववदेव द्वितीय शक्यम् । तृतीय तु नाभ्युपेयते । अभावस्य तु पदार्थैकदेशत्वेऽपि ससम्बन्धिकत्वात् तत्राज्ञातत्वान्वयेऽपि न दोषः । 'एतत्सुख साक्षात्करोमी'त्यादौ तु नाप्रामेयिः । सुखमात्रे निखत्वादिभ्रमहेत्वज्ञानाविषयत्वस्य सर्वसुखावच्छिन्नस्य प्रसिद्धत्वात् । 'ब्रह्म साक्षात्करोमि' इत्यादौ तु न ब्रह्मावच्छिन्नत्वस्याज्ञानविषयस्याभानम्, अप्रसिद्धत्वात् । नाप्याधेयत्वस्य द्वितीयार्थतया ब्रह्मवृत्त्यज्ञातत्वशून्यचित्तो भानम् । ब्रह्मज्ञानोत्तरमपि घटाद्यवच्छिन्नस्य ज्ञातत्वस्य ब्रह्मचिदमत्त्वेन तादृशचित्तोऽप्रसिद्धे । किन्तु ब्रह्मवृत्त्यज्ञातत्वानवच्छिन्नाविषयत्वीयविशेषणतासम्बन्धेन योऽभावस्तद्भानम् । आधेयत्व तु द्वितीयया लभ्यते । ब्रह्मपदसमभिव्याहारस्य च तत्सम्बन्धभाननियामकत्वात् । 'घट साक्षात्करोमि' इत्यादौ तु (१)घटत्वाद्यवच्छिन्नाज्ञातत्वस्यैव नोक्तसम्बन्धेनाभावभानम् । दृश्यवाचकपदसमभिव्याहृतद्वितीयाया एवावच्छिन्नार्थकतया न 'ब्रह्म साक्षात्करोमी'त्यादौ द्वितीययावच्छिन्नत्वबोधः । वस्तुतस्तु साक्षात्करोतेऽस(२)कृत्कत्वात् प्रयोजकेऽपि शक्तिः । तथा च 'घट साक्षात्करोमी'त्यादौ घटत्वाद्यवच्छिन्नोऽज्ञातत्वस्य योऽभाव, तत्प्रयोजकविशिष्टचिद्बोधः(३) । अवच्छिन्नत्व च अवच्छेदकतासम्बन्धेनाधेयत्वम्, 'ग्रामं गच्छती'त्यादौ द्वितीययाऽऽधेयत्वबोधात् । अथवाऽज्ञानत्वाभावप्रयोजकत्वविशिष्टचित्पेकैव शक्तिः । न चैव ब्रह्मसाक्षात्कारपूर्वमपि 'ब्रह्म साक्षात्करोमी' ति धीःस्यात्, घटाद्याकारवृत्तिकाले घटाद्यवच्छेदेन ब्रह्मवृत्तेरज्ञातत्वाभावस्यानुभ-

(१) द्वितीययाऽवच्छिन्नज्ञानानुबृत्तसम्बन्धेनाऽभावज्ञानम्-इति पाठांतरं घुस्तके ।

(१) सकृत्कत्वात् इति पाठभेदो घुस्तके ।

(३) 'ब्रह्म साक्षात्करोमी'त्यादौ तु ब्रह्मवृत्तेरज्ञातत्वस्योक्तसम्बन्धेन योऽभावस्तत्प्रयोजकविशिष्टचिद्बोधः । इति पाठाधिक्यं घुस्तके ।

न्यायरत्नावला ।

वात् । एकशक्तिपक्षे हि नानवच्छिन्नविषयत्वीयविशेषणतासम्बन्धे
नाज्ञानविषयत्वस्याभावो बुध्यते, येन तस्य व्याप्यवृत्तितया घटा-
द्यवच्छिन्नता न स्यादिति वाच्यम् । अनवच्छिन्नस्याज्ञानविषयस्य
ब्रह्मणि व्याप्यवृत्तितया तत्सत्त्वे तादृशाभावस्यासम्भवात् । न चैव
‘घट साक्षात्करोमी’त्यादौ अज्ञातत्वाभावस्य ब्रह्मज्ञानपूर्वं घटाद्य
वच्छिन्नतया धीर्न स्यादिति वाच्यम् । तादृशबुद्धेरेतत्कल्पेऽनुपप-
न्नत्वेऽपि ‘घट साक्षात्करोमी’त्यादौ अज्ञानविषयतावच्छेदकत्वाभाव-
विशिष्टचिति शक्यन्नरस्वीकारेण तद्गीसम्भवात् ‘ब्रह्म साक्षात्करो-
मी’त्यादावेव विषयतामात्रसम्बन्धेनाभावघटितशक्यार्थसम्भवात् । न
च ब्रह्मज्ञानपूर्वं घटाद्याकारवृत्तिकाले घटाद्यवच्छेदेनाज्ञानविषयता
भावस्य ब्रह्मणि सत्त्वात् ‘ब्रह्म साक्षात्करोमी’ति धीस्स्यादिति
वाच्यम् । अनवच्छिन्नस्याज्ञातत्वस्य ब्रह्मणि सत्त्वे घटाद्यवच्छेदेना-
ज्ञानत्वसामान्याभावो नास्तीत्यस्य पूर्वमेवावेदितत्वात् । अवच्छि-
न्नचिता केवलचिदन्यत्रपक्षे त्वज्ञातताभावश्चिद्वृत्तिर्निवेश्य, चिति
तादात्म्येन ब्रह्मप्रदादेरन्वयः, घटाद्यवच्छिन्नचिति घटादेरिव वृत्ति-
विषयत्वोपाहितब्रह्मचिति ब्रह्मणस्तादात्म्यसत्त्वात् । अत एव फल
वत्त्वेन बु-यमाना चिदेव ज्ञानकर्मतत्तादात्म्यात् घटादिक तथा
व्यवहिते, जानायथे तु असत्त्वापादकमेवाज्ञान निवेश्यम्, अधिक-
त्वग्रे वक्ष्यते । तस्मात् घटाद्यवच्छिन्नचिता केवलचिदन्यत्वेऽपि न काप्य-
नुपपत्तिः । अज्ञानस्य पूर्णानन्दनिष्ठविषयतान्वासा विषयता तदव-
च्छेदकत्वाना घटाद्यै स्वीकारे तेषामेव घटाद्याकारवृत्तिनाशयत्वम् ।
तथा च वृत्तिकाले घटादीनामज्ञानविषयतानवच्छेदकत्वात् उक्ती-
त्या ‘घट साक्षात्करोमी’ति धीसम्भवः । यदि तु सम्बन्धिनाशे
सम्बन्धस्य सत्त्वासम्भवात् ब्रह्मज्ञानोत्तर ब्रह्मनिष्ठस्याज्ञानस्य तद्वि-
षयत्वस्य च नाशे तदवच्छेदकत्वानामपि नाशात् घटादौ वृत्त्यभा

न्याज्ञानदेव तत्राप्यज्ञानव्यवहारोपपत्तेः*। सर्वप्रमाण,

न्यायरत्नावली ।

वकाले माहात्करामिसादिव्यवहारापत्तेः, उक्तावच्छेदकत्वानामा
वरणरूपत्वामम्भवादिति चिन्त्यते, तदाप्यज्ञानस्य पूर्णानन्दनि
ष्ठानवच्छिन्नविषयत्वमेव ब्रह्मज्ञाननाशयम् । अज्ञान तु चरमेणैव ब्र
ह्मज्ञानेन नाशयम्, न तु प्रारब्धभागकालीनेनेति स्वीक्रियते । अ
थवा अज्ञाननानात्वपक्षमवलम्ब्याज्ञानानामेव वृत्तिनाशयता स्वीक्रिय
ते । तस्मादेकाज्ञानपक्षे घटाद्यवच्छिन्नचिन्ता केवलचिदन्यत्वे तासु
पूर्णानन्दे च अनवच्छिन्नान्येवाज्ञानविषयत्वानि । तासा तदन्यत्वे
तु एकस्यैवाज्ञानस्य एकविषयता पूर्णानन्दनिष्ठा स्वीक्रियते, अ
न्यासा तु विषयताना घटादाववच्छेदकत्वानि । नानाज्ञानपक्षे प
ल्लवाज्ञानाना विषयतावच्छेदकत्वानि घटादिषु स्वीक्रियन्ते, न तु
विषयत्वम्, प्रमाणाभावात् । चिन्निष्ठनेवाज्ञानविषयत्वेन तद्यु न
भातीति व्यवहारसम्भवेन प्रयोजनाभावाच्चेति भावः । नन्वास्ता
चित एवाज्ञातत्वम्, प्रमेयत्व तु घटादेरेव, घटादिविषयिरूपैव प्र
मया घटाद्यवच्छिन्नचिद्विषयकाज्ञाननाशस्य सम्भवात् तत्राह—
सर्वेति । स्मृतिप्रामाण्यवारणायज्ञातविषयकत्वघटिते प्रामाण्यमिति
भावः । ननु कथमज्ञातज्ञापकत्वेन स्मृतेर्वारणम्, तज्जनकसंस्कार-
स्यानुद्धेयकत्वे स्मृतिपूर्व तद्विषयेऽपि अज्ञातत्वमम्भवात्, अज्ञातत्वा-
भावे तत्र भ्रमस्यानुभवसिद्धस्यानुपपत्तेरिति चेन्न । स्वकरणस्य यो
व्यापारः तदुत्पत्त्यव्यवाहितपूर्वक्षणे वा स्वकरणाधिकरणक्षणे यदज्ञातं

नारायणी ।

स्फुरणवारणाय घटाद्यवच्छेदेन चिति स्वप्रकाशऽज्ञानविषयताऽवश्य क
त्या ततस्तदवच्छेदकरत्वेनैव घटादीना अभानोपपत्तो तेष्वज्ञानान्तरकल्पने
गौरवादिति भावः । ननु मास्त्वज्ञातत्व तथापि प्रामाण्ये किमागत तद्वद्वि
शेष्यकत्वविशिष्टतत्प्रकारकत्वरूपप्रामाण्यस्य घटादावव्याहृतेस्तत्राह—
सर्वेति । सर्वप्रतीतीनामज्ञानविषयतावद्विषयकत्वेनैव प्रमात्वादित्यर्थः ।

न्यायरत्नावली ।

व्यवहारकाले चाबाधित तद्विषयकाज्ञानत्वस्यैव प्रमात्वरूपत्वात्, स्मृतौ तदभावात्, समानविषयकनिश्चयरूपस्य तत्करणस्याधिकरणक्षणे तद्व्यापाररूपसंस्कारस्य उत्पत्त्यव्यवहितपूर्वक्षणे वा तद्विषयस्याज्ञा तत्वासम्भवात् । अथ ज्ञानान्तरण योऽर्थो यास्मिन् क्षणे गृहीत, तदव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नस्य तदर्थज्ञानस्य तदर्थव्यवस्थापकत्व न स्यात् । तदर्थविपरीतबुद्ध्यनुत्पादप्रयोजकत्वरूपस्य तदर्थव्यवस्थापकत्वस्य तदर्थविपरीतबुद्ध्युत्पादकाज्ञाननिवर्तकज्ञानेष्वेव सत्त्वात्, ज्ञानान्तरगृहीत चाज्ञानाभावेन तद्विषयकोक्तज्ञानस्याज्ञानानिवर्तकत्वात् । तथा चोक्तज्ञानस्य प्रमात्ववारणाय स्वोत्पत्त्यव्यवहितपूर्वक्षणे यदज्ञात तद्वदितमेव प्रमात्वम्, न तु स्वकरणादिघटितमिति चेन्न । स्मृतौ प्रमात्वस्यावश्यवारणीयत्वेन स्वकरणादिघटितत्वस्यापि आवश्यकत्वात् । स्मृतिर्हि सर्वाऽप्यविद्यावृत्तित्वेन भ्रम इति वेदान्तसिद्धान्तः । ननु कथमेतदुपपद्यते, उच्यते । 'गृहीतग्रहणस्वभावा स्मृतिरि'त्यध्यासलक्षणे वाचस्पत्युक्तेः स्मृतिमात्रस्य ज्ञातत्वविशिष्टविषयकत्वात् ज्ञातत्वस्य प्रकृते पूर्वगृहीतप्रमाविषयत्वभ्रमविषयत्वान्यतररूपस्य स्वविषयस्मृत्या ग्रहणात्, भ्रमविषयत्वेन मिथ्यात्वपर्यवमितेन स्वविषयग्राहिण्या स्मृतेर्भ्रमत्वावश्यकत्वात् । न च प्रमाविषयत्वेन स्वविषयग्राहिण्या स्मृतेर्भ्रमत्वे मानाभावेन न स्मृतिसामान्यस्य भ्रमत्व युक्तम्, युक्तत्वेऽनुमित्यादावपि क्वचित् भ्रमविषयत्वेन स्वविषयग्राहकत्वसम्भवेनानुमित्यादिसामान्यस्य भ्रमत्व स्यादिति वाच्यम् । अनुमित्यादिमामान्यस्य भ्रमत्वे लाघवात् परामर्शादेरेव तत्र दोषविधया हेतुत्वापत्त्या दोषजन्यत्वनिश्चयेन न तत्प्रामाण्य साक्षिणा लिङ्गादिना वा गृह्यते, न हि दोषजन्यत्वेन निश्चिते भ्रमादौ तद्ग्रह इति वक्ष्यते । तथा च प्रट्त्वादेस्ततो जायमानस्पापलापापत्ति । स्मृ-

न्यायरत्नावली ।

तिसामान्यस्य भ्रमत्वे तु संस्कारत्वेन स्मृतिरूपभ्रमहेतुत्वसिद्ध्या
 मस्काररूपदोषजन्यत्वस्य निश्चयेऽपि प्रमितविषयकत्वेन लिङ्गेन प्र
 मात्वानुमानसम्भव । न च दोषजन्यस्य प्रमात्वतद्विषयत्वे च
 प्रमितत्व न सम्भवतीति वाच्यम् । अविद्यावृत्तित्वेन दोषजन्यत्वे
 ऽपि तद्विषये मिथ्यात्वानिश्चयेन वक्ष्यमाणस्य प्रवृत्त्युपयुक्तत्वस्य दोष
 जन्पाविद्यावृत्तौ बाधानवतारदशाया सम्भवात् । न च प्रवृत्त्युप
 धायकानुमित्यादौ प्रमितविषयकत्वं नियमेन गृह्यते, स्मृतौ तु साक्षि
 णैव तद्गृह्यते । स्मृतिजनरुज्ञान हि पूर्वं प्रमात्वेन साक्षिणा भ्रमत्वेन
 लिङ्गादिना च गृह्यते । तथा च तद्विषयत्वस्य प्रमितत्वेन मिथ्यात्वेन
 वा निश्चितत्वात् स्मृतेरपि तादृशविशिष्टविषयकत्वात् तद्ग्राहकेण
 तथैव तद्गृहणम् । ज्ञानस्यावश्यवेद्यत्वमते स्मृतेर्गृहीतग्रहण सुतरामु-
 पपद्यते । तस्मात् स्मृतिसामान्यस्य गृहीतग्रहणस्वभावत्वेन उक्ती
 स्या भ्रमत्वजातिविशिष्टरूपाविद्यावृत्तित्वात् मनोवृत्तिमात्रनिष्ठस्य
 प्रमात्वस्य न तत्र सम्भवः । ननूक्तरूप प्रमात्व न युक्तम् दोषाभावे ।
 सति ज्ञानग्राहकमात्रग्राह्यत्वरूपस्य ज्ञप्तौ स्वतस्त्वस्य तत्राभावात् । न
 हि उक्तक्षणस्याबाधितत्वस्य च ज्ञानग्राहकसाक्षिणा प्रमाणनिरपे
 क्षेण ग्रहणसम्भव इति चेन्न । इदं हि प्रमात्व न स्वतो ग्राह्यम्,
 किन्तु सर्वप्रमानुगतत्वात् अप्रमाव्यावृत्तत्वाच्च प्रमाणलक्षणम् । यत्तु
 प्रमात्व प्रवृत्तिप्रयोजक बाधानवतारकालीनभ्रमे स्मृतौ चानुवर्तते
 नत् स्वतो ग्राह्यम् । आवश्यकं च तस्य स्वतो ग्राह्यत्वम्, तद्वत्तया गृ
 हीतस्य स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षण एव प्रवृत्त्युपधापकत्वात् । तच्च मि
 थ्यात्वरूपेण यदज्ञात तद्विषयकत्वम्, भ्रमस्यापि बाधाभावकाले
 मिथ्याविषयकत्वेनानिश्चयात्, मिथ्यात्वविशिष्टविषयकाज्ञानस्य
 साक्षिणा ग्रहणसम्भवाच्च भ्रमात् प्रवृत्त्युपपत्तिः । न च ज्ञानाज्ञा-
 नादे' स्वविशिष्टस्यावर्णशून्यस्य साक्षिणा मानानपेक्षेण ग्रहणस-

न्यायरत्नावला ।

म्भवेऽपि मिथ्यात्वविशिष्टस्य कथं तद्भाष्येनेति वाच्यम् । 'ज्ञातत-
याऽज्ञाततया वा सर्वं साक्षिभाष्य'मिति विवरणकारोक्तं स्वगृह्य-
माणज्ञानाज्ञानयोर्विषये ग्राहकत्वस्य साक्षिणि सिद्धान्ते स्वीका-
रात् । न च घटादौ मिथ्यात्वग्रहे मिथ्यात्वेनाज्ञातत्वस्य गृहीतुम-
शक्यतया प्रत्यादिज्ञानात् प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । विशेषण-
तावच्छेदकप्रकारकनिश्चयादेर्विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशालिजन्यधीहे-
तुत्वस्वीकारेऽपि साक्षिणस्तादृशस्य नित्यत्वेन तत्र तस्याहे-
तुत्वात् । 'मिथ्यात्वविशिष्टावच्छिन्नविषयताकाऽज्ञानाश्रयावच्छे-
दकप्रत्यविषयकामिदं ज्ञानम्' इत्याकाङ्कज्ञाने घटमिथ्यात्वस्या-
प्रकारत्वेन 'घटो मिथ्ये'ति ज्ञानस्य तत्रानुपयोगात् ।
'इयं न शुक्ति'रिति ज्ञानकालेऽपि 'इमां शुक्तिं न जा-
नामीत्यस्यैव 'घटो न मिथ्ये'ति ज्ञानकालेऽपि 'घटं मिथ्याभूतं
न जानामी'त्यस्य ज्ञानस्वानुभूयमानत्वाच्च । उक्तप्रमात्वस्येच्छादौ
निश्चयेऽपि न ततः प्रवृत्त्यादिकम्, प्रमात्वेन निश्चीयमाननिश्चय-
त्वेनैव प्रवृत्त्यादिहेतुत्वात् । अत एव सशयादपि प्रवृत्तिस्स्यात् ।
'अयं स्थाणुर्नवे'ति घीकालेऽपि 'मिथ्यात्वेनेदं न जानामी'त्यनुभ-
वात् सशयस्यापि प्रमात्वेन निश्चयसम्भवादिति परास्तम् ।
ननु भ्रमस्मृत्योरपि प्रमात्वे प्रमापदमुख्यार्थत्वापत्तिरिति चे-
न्न । लक्षणात्मकपूर्वोक्तप्रमात्वविशिष्टस्यैव (१) प्रकृतज्ञानरूपस्य
प्रमापदमुख्यार्थत्वात् सुखादिज्ञानस्य तदभावेऽपि न सतिः,
प्रमाणाजन्यत्वात् । ज्ञानत्व त्वसत्त्वापादकत्वरूपजातिविशेषा-
श्रयाज्ञानविषयत्वाभावप्रयोजकविशिष्टचित्तत्वम् । तादृशप्रयोज-
कत्वं च प्रत्यादिज्ञानस्थले घटाद्याकारवृत्ति, विद्यमानसुखादिज्ञान-
स्थले तु हृत्पस्वीकारपक्षे सुखादिजनकसामग्न्येव । मूढमा-

(१) प्रकृतज्ञानत्वप्रमत्त्वस्य प्रमेत्यादिपाठान्तरं यदुल्लेखे ।

न्यायरत्नावली ।

वस्थाभावितादशाया सुखादाँ तन्न जानामीत्यनुभवात् तद
 ज्ञात भ्रमविषयत्वादित्यनुमानाच्चाज्ञानसत्त्वात् तद्विषयत्वाभावस्य
 विद्यमानतादशाया तत्र सत्त्वात् तत्प्रयोजकेन चन्दनादिमंपोगे
 न विशिष्टायाश्चितस्तद्ज्ञानत्वसम्भवः । वस्तुतस्तु घटादिज्ञानस्य
 लेऽपि घटायाकारकवृत्त्युपधायकस्यैव अज्ञानविषयकत्वाभावप्रयो
 जकत्वम् , अन्ययोक्तवृत्तेः स्वोत्पत्तिकालीने अज्ञातत्वाभावे प्रयो
 जकत्वासम्भवात् उक्तवृत्त्युत्पत्तिकाले अज्ञानत्वस्य स्वीकारे ज्ञात
 त्वेन सह तस्य विरोधापत्तेः उक्तवृत्त्युत्पत्तिकाले उक्तज्ञानताद्विष
 यत्वाभावसत्त्वेऽपि उक्ताज्ञानकार्यसत्त्वं स्वीक्रियते । द्वितीयक्षण
 एव तद्बुद्धेदात् । ब्रह्माकारवृत्तिस्थले तथा दर्शनात् । प्रयोजकत्व
 च अखण्डचिद्धर्मः । कार्योत्पत्त्यादिनिष्ठप्रयोज्यत्वादिवत् क्षेमसा
 धारणजनकत्वमेव वा । उक्तप्रयोजकवैशिष्ट्यं च उक्तप्रयोजक
 जन्यप्रतिबिम्बितत्वं ग्राह्यम् , तेन वृत्तिमुख्यादिकाले तदुपधायक
 रूपप्रयोजकस्यासत्त्वेऽपि न क्षतिः । तादृशप्रयोजकजन्ये वृत्तिज्ञाने
 सुखादाँ वा प्रतिबिम्बितत्वस्य तत्काले चिति सत्त्वात् । अविद्या
 दिज्ञानस्थले तु अविद्यादिकमेव तादृशप्रयोजकम् । तत्सत्त्वेऽग्रिम
 क्षणे अविद्यादिनिष्ठस्योक्ताभावस्य तदभावे तत्क्षणं तादृशाभा
 वाभावस्य च सत्त्वात् । तज्जन्यत्वमपि क्षेमसाधारणम् , चित्प्रति
 बिम्बो हि नाविद्यादावस्तीति तत्प्रतिबिम्बित्वं चित्तो बाध्यम् ।
 तादृशप्रयोजकजन्यापहितचिदेव जानात्यर्थः । प्रयोजकत्वजन्य
 त्वयो. तदवच्छेदकभेदात् भिन्नत्वेऽपि जानातेर्नानार्थकत्वात् घट-
 मित्यादिपदप्रयोगस्य वृत्तिसामग्र्यादिनिष्ठप्रयोजकत्वादिबोधे
 नियामकत्वाच्च न दोषः । वस्तुतस्तु तादृशाभावप्रयोजकविशि
 ष्टचिदेव जानात्यर्थः । प्रयोजकत्वं च समानकालीनत्वे सति का
 रणत्वम् । तेन वृत्त्यभावकाले तादृशाभावस्वरूपयोग्यवर्तन्यमादाय

न्यायरत्नावली ।

घटादौ न ज्ञातत्वव्यवहारः । कारणत्वमधिष्ठानविधया जगदुपादानस्य चित्तोऽविद्याया वा ग्राह्यम् । तद्विशिष्टत्व तत्तादात्म्यमेव । तच्च मनउपहितचित्यस्तीति तद्वत्त्वेन जीवो ज्ञाता । न च पुरुषान्तरीयज्ञानमादायातिमसङ्ग । स्वनिरूपिताज्ञानस्य निवेशात् । स्व (१)विशिष्टान्तबोधय मनोवच्छिन्नचैतन्यम् । एव च उक्तज्ञानवाचकजानाते. सकर्मकत्वमुपपद्यते । फलावच्छिन्नव्यापारबोधकस्य स्वबोधव्यापारव्यधिकरणफलबोधकस्य वा सकर्मकत्वाद्गुक्ताभावरूपफलमयोजकविशिष्टचिदाचरुस्य तदुपपत्तेः । यत्तु जानाते-सकर्मकत्वं न युक्तम्, 'जानातेश्च सकर्मकत्व फलापेक्षया न तु कर्मकारकापेक्षये'ति विवरणकारोक्तारिति, तन्न । तदुक्तेरस्मदनुकूलत्वात् । तथा हि—भाविभूतस्य विषयस्य स्वरूपेण ज्ञानक्रियानिमित्तत्वरूपस्य कारकत्वस्याभावेपि ज्ञानक्रियाजनरुमागन्वुपहितमूर्क्षभावस्थारूपेण ज्ञानक्रियानिमित्तत्वादमत्त्वापादकाज्ञानविषयत्वाभावरूपफलवत्त्वाच्च कर्मत्वमित्यभिप्रायकविवरणोक्तिरस्मदर्थानुकूला । न च फलापेक्षयेत्यस्य वृत्तिगतं साक्षिचित्प्रतिबिम्बरूपफलमपेक्षयेत्यर्थ इति वाच्यम् । तथासति वृत्तिं जानामीत्येव स्यात् न तु घट जानामीति । अथ प्रतिबिम्बोपहितरूपेण वृत्तेरपि फलत्वाद्द्विषयतासम्बन्धेन तद्वतो घटादेः कर्मतासम्भव इति चेन्न । तथासति प्रत्यक्षधीस्थलेऽपि उक्तवृत्तेरेव फलत्वसम्भवेन आवरणभङ्गस्य तत्रैव फलत्व न तु परोक्षधीस्थल इत्यत्र विनिगमकाभावात् । तस्मात् वृत्तेश्चिदुपरागार्थत्वपक्षे प्रतिबिम्बमेव फलम् । आवरणभङ्गार्थत्वपक्षे स्वज्ञानाविषयत्वमिति परोक्षापरोक्षसाधारण वाच्यम् । तत्रात्रपक्षे घटादिज्ञान घटात्राकारवृत्तिप्रतिबिम्बिता चित्, सुखादिज्ञान तु सुखादिप्रतिबिम्बिता चिदेव जानात्यर्थः ।

(१) स्व विशिष्टान्त मनोवच्छिन्न चैतन्य बोध्यमिति घपुम्नके युक्तश्लेदम् ।

न्यायरत्नावली ।

प्रतिबिम्बित्व (१)प्रतिबिम्बप्रयोजकप्रयोज्यप्रतिबिम्बविशिष्टत्वम् । तेन फलविशिष्टाचकत्वेन जानातेस्सकर्मकत्वम् । तादृशप्रयोजक च घटादिज्ञानस्थले वृत्तिसामग्री । सुखादिज्ञानस्थले तु सुखादिनामग्री । तादृशप्रयोज्यमपि वृत्तिसुखादिकम् । अविद्यादिज्ञानस्थले अविद्यादिनिष्ठप्रतिबिम्बस्यानादित्वेऽपि क्षेमसाधारण तत्प्रयोजकत्वमविद्यादावस्त्येव । (२)कृतादृशप्रतिबिम्बस्य स्वबिम्बत्वसम्बन्धेन स्वाश्रयोपाहितत्वसम्बन्धेन वा वैशिष्ट्यनिवेश्यमवस्तुतस्तु(३) तत्प्रयोज्यमपि प्रतिबिम्बविशिष्टाविद्यात्मक मनोवच्छिन्नचित्तन्य जानात्यर्थः । मनोवच्छिन्नचित्तौ घटाद्याकारवृत्तिसुखाविद्यादौ प्रतिबिम्बसम्भवात्तदादाय यथाक्रम घटादिज्ञाननिर्वाहम्, चैत्रीयघटाद्याकारवृत्तिनिष्ठप्रतिबिम्बप्रयोजकशुद्धचित्तमादाय मैत्रीयज्ञानस्य व्यवहारापत्तेः । उक्तवृत्तौ च चैत्रीयमनोवच्छिन्नचित्त एव प्रतिबिम्बोदयात् तस्याश्च चैत्रजीव एव मन्वान्नोक्तदोषः । न च चैत्रमनोवच्छिन्नचित्तः स्वकर्तृकालोकसयोगार्थीनमैत्रीयघटादिवृत्तिजननद्वारा तद्वत्प्रतिबिम्बप्रयोजकत्वात् तादृशप्रतिबिम्बमादाय चैत्रज्ञानव्यवहारापत्तिः । विविधविषयाप्रयोजकत्वस्योक्तत्वात् । 'सुख जानाति घट जानाती'त्पादौ स्वाश्रितत्व स्वाकारवृत्तिनिष्ठत्वादिक चेत्यन्यतमसम्बन्धेन जानात्यर्थकदेशे प्रतिबिम्बरूपे सुखघटादेरेन्वयः सुखत्व जानामी'त्पादौ वृत्तेः प्रतिबिम्बस्यास्वीकारेऽपि स्वाश्रयसुखादिनिष्ठत्वादिसम्बन्धेन सुखत्वादेरेन्वयः । घट न जानामीत्पादौ च तादृशज्ञानाद्यभावयोधः । घटाद्यवच्छि

(१) प्रतिबिम्बप्रयोज्यविशिष्टत्वमिति षण्णुस्तके ।

(२) तत्प्रयोज्यमपि प्रतिबिम्बविशिष्टाऽविद्यादिकम् नद्विशिष्टत्व मनोवच्छिन्नचित्तियोग्यम् इति षाट्भेदो षण्णुस्तके ।

(३) वस्तुतस्तु प्रतिबिम्बप्रयोजक मनोऽवच्छिन्नचित्तन्य जानात्यर्थ इति षाट्भेदो षण्णुस्तके ।

नां चाज्ञातज्ञापकत्वेनैव प्रामाण्यात् । अन्यथा स्मृतेरपि

न्यायरत्नावली ।

नाचिति भावरूपाज्ञानस्वीकारेण तद्बोधोपासम्भवात् मूलाज्ञानस्यैव परिणाम शक्तिरूप्यादीति ब्रह्मज्ञान विना न तस्य बाधः, किन्तु निवृत्तिमात्रम् । यदि तु 'घट न जानामी'त्यादौ भावरूपाज्ञान भातीत्याग्रहस्तदा वृत्तिविषयत्वाभावसमानाधिकरणमेव विषयत्व तत्र द्वितीयार्थः । तथा च घटादिनिष्ठतादृशविषयताकस्य मूलाज्ञानस्यैव तत्र भानात् घटाद्याकारवृत्तिकाले न 'घट न जानामी'ति धीः । सुखादौ वृत्तिस्वीकारे तु स्वाकारवृत्तिनिष्ठत्वसम्बन्धे नैव प्रतिबिम्बे सुखादेरन्वयः । साक्षात्कारस्तु विषयविशिष्ट यत्प्रतिबिम्ब तत्प्रयोजकप्रयोज्यविशिष्टचित्तेव । (१)स्वावच्छिन्नवृत्तिनिष्ठत्व स्वनिष्ठत्व चेत्याग्रन्यतमसम्बन्धेन विषयविशिष्टत्व बोध्यम् । चस्तुतस्तु वृत्त्युपरक्तघटादावेव प्रतिबिम्बोत्पत्तेः प्रतिकर्मव्यवस्थाया वाच्यत्वात् सुखत्वादावपि तस्यास्मम्भवाच्च विषयनिष्ठप्रतिबिम्बमेव निवेदयम् । मैव चित् सामात्करोत्यर्थ । न च जानात्यर्थ एव साक्षात्करोत्यर्थोऽस्तु (२)किमुक्तान्यतमसम्बन्धेन, घटादेः प्रतिबिम्बे अन्वयात् परोक्षधीस्थले 'घट साक्षात्करोमी'ति न व्यवहार इति वान्पम् । 'जानामि साक्षात्करोमि' इत्येतयोर्भिन्नार्थत्वानुभवात् । 'घट साक्षात्करोमी'त्यादौ तद्रेकदेशे विषये तादात्म्येन घटादेरन्वय ।

नारायणी ।

एतद्वनङ्गीकारेऽनिष्टमाह—अन्वयेति । अनधिगन्तुत्व विनापि प्रामाण्याङ्गीकारे इत्यर्थ । तदापत्ति - प्रामाण्यापत्ति । तद्विशेष्यकचविशिष्टतत्प्रकारकत्वस्य तद्य मते स्मृतावपि सत्त्वात् । न चानुभवात्त्वविशेषणेन तन्मते स्मृते प्रमात्ववारणमिति वाच्यम् । याथाथ्यापिशेषणेप्यनुभवत्वविशेषणेन तद्वारणस्य निर्बोजत्वात् । गृहीतप्राहित्वरूपापराध एव तद्वारण बोजमिति चेत् । तर्हि 'तद्वेतोरेवास्त्व'तिन्यायेनागृहीतप्राहित्वमेव प्रमालक्षणमुचितमिति

(१) स्वावच्छिन्नवृत्तिनिष्ठत्वस्वनिष्ठचैतन्याद्यतमसम्बन्धेनेति गणुस्तके ।

(२) किमितिपद नास्ति खणुस्तके ।

न्यायरत्नावली ।

'घट न साक्षात्करोमी'त्यादौ तादृशसाक्षात्काराभावबोधः, पूर्ववत्
 वृत्तेरावरणभङ्गार्थत्वरूपे द्वितीयपक्षे अज्ञानाविषयत्वप्रयोजकविशिष्ट
 विदेव साक्षात्करोत्यर्थः । तस्मात् यथोक्तज्ञानत्वघटिनप्रमात्वं नानु-
 पपन्नम् । भ्रमवारणाय व्यवहारकालावाधितत्वं विशेषणम् । (१) तत्प्र-
 मात्वं निरूपितमूलाज्ञानकालावच्छिन्न मिथ्यात्वं निश्चयाविषयत्वम् ।
 घटादौ चोक्तकाले मिथ्यात्वानिश्चयात् तद्ज्ञाने प्रमात्वमज्ञानम् । विषय-
 भेदेनैव प्रमातृभेदेनापि प्रमात्वभेदेऽपि न क्षति । न च भ्रमविष-
 यस्य प्रतिभासिकत्वेन अज्ञातत्वाभावादेव न भ्रमे अतिव्याप्तिरिति
 वाच्यम् । तस्य विद्यमानकालेऽज्ञातत्वाऽभावेऽपि भावित्वकाले
 अज्ञातत्वासम्भवात् शङ्के कदाप्यनुत्पन्नपीतत्वभ्रमस्य पुन 'मम भावी
 य. शङ्के पीतत्वभ्रमस्तद्विषयं पीतत्वं न जानामी'ति प्रसयात् ए-
 तत् हरिद्रापीतत्वजातीय स्वर्णपीतत्वजातीय वेति सशयाच्च ।
 तस्मात् स्वोत्पत्त्यव्यवहितपूर्वक्षणे स्वकरणक्षणे च यदज्ञातमुक्तका-
 लावच्छेदेन अवाधितं च तद्विषयकज्ञानत्वं प्रमात्वमिति सिद्धम् ।
 किञ्च स्मृतौ प्रमात्वमुक्त्वात्त्या प्रमितविषयकत्वरूपलिङ्गेनैवानु-
 मीयते इत्यनुभवानुरोधेन सस्कारजन्यत्वस्य प्रमात्वनिष्ठमासिग्रा-
 ह्यताविरोधिदोषताकल्पनात् स्वतः प्रमात्वग्रहणरूपां प्रमासामान्यम-
 र्यादाप्रतिक्रान्तस्य स्मृतिसामान्यस्य प्रमालक्षणसङ्ग्रहो न युक्त
 इत्यतोऽपि तद्व्यावृत्तं प्रमालक्षणम् । ननूक्तलिङ्गेनैव स्मृतौ प्रमा-
 त्वमनुमीयते न तु साक्षिणा गृह्यते इति कथं निणीतम् ? उच्यते ।
 स्मृत्या नाव्यवहितोत्तरक्षणे प्रवृत्तिनियमः किन्तु द्वितीयक्षणे त-
 त्प्रमात्वेऽनुमिते सत्येव प्रवृत्तिः । तत्समानविषयत्वेनानुमीयमा-
 नप्रमा(२)त्वकात् स्मृत्यन्तराद्वा सेति सर्वानुभाविकम् । अत एव या
 स्मृतिः स्वसमानविषयकभ्रममूलकत्वेन गृह्यते, तस्याः भ्रमत्वेनैव

तदापत्तिरिति । एव वेदान्तेषु सर्वत्रैवविधविरोधे अय-
मेव परिहार । तदाहुर्वार्तिककारपादाः—

न्यायरत्नावली ।

निश्चयात् न तत प्रवृत्तिः । तथा च मस्कारजन्यत्वरूपदोषसहि
तत्वेन स्मृतिगतप्रमात्वस्यावृत्तत्वस्वीकारेणानावृत्तसाक्षितादात्म्य
रूपस्य साक्षिभास्यत्वस्य तत्राभावात् न स्मृत्युत्पत्तिद्वितीयक्षणा
दौ प्रवृत्तिः । उक्तलिङ्गकानुमितौ तादृशावृत्तत्वाविरोधिण्या सखा
तत्क्षणे तादृशसाक्षिभास्यत्वविशिष्टप्रमा(१)त्मकया स्मृत्या स्वोत्पत्ति
नृतीयक्षणे स्मृत्यन्तरोत्पत्तिद्वितीयक्षणे वा प्रवृत्तिरुत्पद्यते । ननु
जीवेश्वरादिवोधकवाक्ये पौरुषनानाविधकल्पनानुवादकत्वमा
स्ताम् 'यस्मिन् पञ्च पञ्चजना' इत्यादिब्रह्मवोचकवाक्ये भाष्यका-
रैरेव शारीरकभाष्ये प्राणचक्षुश्श्रोत्रान्नमनोरूपपञ्चकम् , उपनि
पञ्चाष्ये तु ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रनिपादरूपजातिपञ्चक पञ्चजन
शब्दार्थत्वेनोक्तम् , तत्त्वमस्यादिवाक्येऽपि जहदजहलक्षणदिकं
मतभेदेनोक्तम् , तत्कथम् ? तत्राह—एव वेदान्तेष्विति ।
एवविधविरोधे—परमतात्पर्यविषयीभूतब्रह्मप्रतिपादनार्थमुच्यमाना-
शे विरोधे । अस्माभिर्मार्हशैराचार्यैः । जीवेशादिव्यवस्थामुक्ता-
नारायणी ।

भाय । प्रासङ्गिक परिसमाप्य प्रकृतमाह—वेदान्तेषु । 'जीवेशावाभासेन क
रोति' रूप रूप प्रतिरूपो बभूव ज्ञात्री द्वावजायीशानीशौ, अज्ञो ह्येको जुष
माणोऽनुरोते' इत्यादिभ्रुतिषु सर्वत्र तत्तद्वादाभिप्रायरासु अनन्तशाखा-
स्थासु, एवविधविरोधे—परस्परविरोधेनाप्रामाण्यलक्षणादिविरोधे, अय
मेव—प्रवाधितानातफलवदथ एव प्रामाण्य नान्यत्रेति । एतादृशपरि
हारे वार्तिकाचार्यसम्मतिमाह—तद्गुरिति । यया यया—प्रक्रियया आमा
सप्रतिप्रियायच्छेददृष्टिसृष्टिवादान्यनमरूपया, पुसा—जीयाना, प्रत्यगा
त्मनि—प्रति जडादि प्रातिकूल्येनाञ्जति प्रकाशत इति प्रत्यगात्मा जीवेश
जगद्व्यावृत्तोऽखण्डेकरमरूपमस्मिन् । व्युत्पत्ति—दृढबुद्धि, प्रक्रिया—प्र
क्रियते व्युत्पद्यतेऽनयेत्यभेदसाधनमग्न् जीवेशविभागादियत्रस्था,

यथा यथा भवेत्पुसां व्युत्पत्ति प्रत्यगात्मनि ।

सा सैव प्रक्रिया ज्ञेया साध्वी सा चानवस्थिता ॥

इति । श्रुतितात्पर्याविपर्ययीभूतार्थविरुद्धं च हेयमेवेति शतश उद्धोषितमस्माभिः । तस्मान्न किञ्चिदेतत् । तदेव जीवस्योपाधिनाभिभूतत्वात्ससारोपलब्धिः । परमेश्वरस्य तूपाधिवशित्वात् सर्वज्ञत्वादिकमिति सम्पुण्य

न्यायरत्नावली ।

पुण्यसहरति—तदेवामिति । उपाधिनाभिभूतत्वात्—य प्रयज्ञानाद्युपाधिनिमित्तप्रयुक्त स्वरूपावरण तत्त्वात् । ससारोपलब्धिः—सत्यत्वेन प्रपञ्चोपलब्धिः । उपाधिवशित्वात्—श्रुत्यादिमिद्वेदोक्ताभिभूतत्वाभावेन विशिष्टत्वात् । सर्वज्ञत्वादिकमित्यादिपदेन मिथ्यात्वेन प्रपञ्चोपलम्भादिग्रहणम् । ननु न प्रतिबिम्बस्य जीवत्वं युक्तम् सन्निहितस्यैव चैतन्यस्य उपाधी प्रतिबिम्बितत्वेन सन्निहितरूपविम्बभेदेन प्रतिबिम्बभेदापत्त्या इहलोकगतजीवात् कर्तुः परलोकगतजीवस्य भोक्तुर्भेदेन कृतहान्यकृताभ्यागमयोरापत्तेः । (१) + ना

नारायणी ।

साध्वी—तदशे सोपपत्तिकद्वष्टिपुरुष प्रति प्रामाणिकी, (२) सा च प्रक्रिया अनवस्थिता—अप्रतिष्ठिता । स्वाशे प्रामाण्यरहितेति यावत् । साक्षात्कलवत्त्वाज्ञानत्वादेरभावादिति भाव । नन्वनूयतेऽपि यदि जीवेशविभागकल्पनाऽद्यान्तरतात्पर्यमादाय साध्वी तदा 'द्वा सुपर्णेति मन्त्रात्भेदाशोपि साधु स्यात्तत्राह—श्रुतिरिति । श्रुतीना तात्पर्यस्याद्वैत एव प्रदर्शनात्तद्विरुद्धभेदाशो न साधुरिति भाव । शतश—अद्वैतसिद्धिवेदान्तकल्पलतिकाऽद्वैतरत्नादी । तस्मात्—अद्वितीयात्मन्येव सकलप्रमाणसमन्वयसमर्थनात्, एतत्—भेदाशादे प्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्वकथा, नकिञ्चित्—न किमपि वृथेति यावत् । जीवेशादिव्यवस्थामुपसहरति—तदेवामिति । अभिभूतत्वात्—अनाद्यज्ञानेनावृत्तत्वात् । ससारोपलब्धि—सत्यत्वेन प्रपञ्चोपलम्भ । उपाधिवशित्वात्—वशीरृतमायत्वात् । सर्वज्ञत्वादिकमित्यादिना

(१) + + एतच्चिह्नान्तर्गत पाठो नाम्नि पपुस्तके ।

(२) तद्विशिष्टतात्पर्याविपर्ययत्वमागतमेवेत्यन आह सा चानवस्थितेति पठ सुपुन्ये ।

द्यते व्यवस्था । ननु भवत्वविद्यावशाज्जिवेश्वरविभागव्यवस्था । मानमेयादिप्रतिकर्मव्यवस्था तु कथमि-

न्यायरत्नावली ।

नाप्यवच्छिन्नस्य तद्युक्तम् । उपाध्यधिकरण+गृहादिप्रवेशभेदेनावच्छिन्नानाम् आकाशादीनामिदं इहलोकपरलोकगतमनोवच्छिन्नचित्तमपि भेदेनोक्तदोषापत्तेरिति चेन्न । 'रूपं रूप प्रतिरूपः, स एष इह प्रविष्ट' इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मचित्त एव प्रतिरिम्बभावोत्पत्त्या उपाधिसन्निहितभागस्य विम्बत्वे मानाभावात् । यथा च उपाधेर्मनआदेस्तत्तद्देशसम्बन्धरूपावस्थाभेदेऽपि स्वरूपैक्यम्, 'तद्धेद तर्ह्यव्याकृत'मित्यादिश्रुतेः, 'तदापीते ससारव्यपदेशादि'ति न्यायाच्च, तथा तदवच्छिन्नचित्ता तदवस्थाभेदेन भेदेऽपि तदवच्छिन्नचिद्रूपैक्यम् । अत एव एककनकपरिणामाना क्रमोत्पन्नाना कटरुकुण्डलादीना कटकादीना कटकत्वरूपैर्भेदेऽपि तत्कनकरूपेणैक्यम् । किञ्च गृहप्राङ्गणादिभेदेऽपि एकघटावच्छिन्नमाकाशमेकमेव, देशभेदेन तस्य नाशकोत्पादककल्पने गौरवात् । उपाध्युत्पादकनाशकयोरेवोपहितोत्पादकनाशकत्वकल्पनात् । भेदप्रतीतेरुपाध्याश्रयोपाधिभेदमुक्तत्वात् । अन्यथा घटादिव्यक्तिभेदेन घटत्वादेरपि स्वाभाविकभेदापत्तेः । तस्मात् मतिमान्द्यादेवेदृग्दूषणोद्भावकत्वम् । मेयादिति । मेयादियदित्यर्थः । प्रतिकर्मत्यादि । कदाचिदेव केनचिदेव किञ्चिदेव प्रमीयत इति कालविशेषे नारायणो ।

सर्वान्तर्यामित्यपरिग्रह । सम्यगुपपद्यते साहङ्कारनिरहङ्कारत्वाभ्यामिति भाव । प्रतिकर्मव्यवस्थामुपपादयिष्यन्नाशङ्कते—नन्विति । मानमेयादीत्यादिना मानृमितिफलाना परिग्रह । (१) *प्रतिकर्म ज्ञानविषय व्युत्स्था* कदाचिदेव क्वचिदेव केनचिदेव ग्रहणमिति कालदेशसहकारिविशेषादिना विषयविशेषार्थप्राहिता । दृष्टिसृष्टिपक्षे प्रतिकर्मव्यवस्थया

(१) अत्राय पाठभेद खपुस्तके—* प्रतिकर्मव्यवस्थेति । कम ज्ञानविषय । कर्म कर्म प्रति वर्तते इति प्रतिकर्म ज्ञानादिसाधन तस्य व्यवस्था * कदाचिदेवेत्यादि समोप ।

ति चेत्, उच्यते । दृश्यत्वाद्ब्रह्मत्वाद्धिनाशित्वाच्च
परिच्छिन्ना(१)प्यविद्या अनिर्वचनीयत्वेन विचारासहा
आवरणविक्षेपशक्तिद्वयवती सर्वगत चिदात्मानमावृ-
णोति अङ्गुलिरिव नयनसन्निहिता सूर्यमण्डलम् । तत्र
चक्षुष एवावरणे अङ्गुलेरप्यभानप्रसङ्गात् अधिष्ठानाव-

न्यायरत्नावली ।

पादिप्रतिनियतस्य ज्ञानकर्मणो व्यवस्था नियामकोक्तिरित्यर्थः ।
परिच्छिन्ना-असर्वगता । जीवेशभेदाद्यनादिपदार्थेषु चित्तादात्म्य
वत्स्वपि तादात्म्येन असम्बन्धेति यावत् । आवरणेत्यादि ।
आवरण नास्ति न भातीति व्यवहारः । विक्षेपश्चाकाशादिकार्यं त
योरनुकूलशक्तिद्वयवतीत्यर्थः । तथा च असर्वगतस्यापि सर्वगता
वरणोत्पादकत्वं तदनुकूलशक्तिमत्त्वादिति भावः । नन्वावरकस्या-
वरणीयापेक्षया परिच्छिन्नत्वेऽङ्गुलिर्न दृष्टान्तः, तदावरणीयस्य
चक्षुर्निर्गमद्वारस्य तदपेक्षया परिच्छिन्नत्वात् तत्राह-चक्षुष इति ।
चक्षुर्निर्गमद्वारस्येत्यर्थः । अभानेति । गोलकादनिर्गतस्य चक्षु-
पो न ग्राहकत्वं ग्राह्यासम्बन्धादिति भावः । सर्वगतमावृणोतीत्य
नारायणी ।

अनपेक्षायामपि सृष्टिदृष्टिपक्षानुसारेण सिद्धान्तयितुमुपक्रमते—उच्यते
इति । परिच्छिन्ना-सर्वदेशकालवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगिनी, असर्वगता-
स्वकल्पितेकदेशे विद्यमाना, अविद्या-अघटितघटनापटीयसी, अनिर्वचनी
यत्वेन-सदसद्भिन्नत्वेन, विचारासहा-धर्मिभिरत्वाभिन्नत्वाभ्यां निरूप
णानर्हा । आवरण-सतो नास्तीति घी अस्तीति व्यवहारप्रतिबन्धश्चे
त्यादि, विक्षेप-आकाशादिप्रपञ्च, तदनुकूलशक्तिद्वयवती । तथाचा
सर्वगताया अपि सर्वगतावरकत्वं तदनुकूलशक्तिमत्त्वादिति भावः । परि
च्छिन्नस्य स्वापेक्षयाऽति-यापकावरकत्वे दृष्टान्तमाह—अङ्गुलिरिवेति । न
स्यापेक्षयाऽङ्गुलिव्यापकमावृणोति किन्तु स्वापेक्षया परिच्छिन्नमेव तथा
चासिद्धो दृष्टान्त इत्याशङ्का परिहरति-तेनेति । तत्र दृष्टान्ते, चक्षुष-चक्षु-
रिन्द्रियस्य, आवरणे-निर्गमप्रतिबन्धे । अभानेति । गोलकादनिर्गतस्य

रणमन्तरेण विश्लेषानुपपत्तेश्च । ततः(१) सा पूर्वपूर्वस-
स्कारजीवकर्मप्रयुक्ता मती निविलजगदाकारेण परि-
णमते । सा च स्वगतचिदाभासद्वारा चित्तादात्म्याप-
न्नेति तत्कार्यमपि सर्वमाभासद्वारा चिदनुस्यूतमेव ।
तथा च चैनन्यस्य दीपवत्स्वसम्बद्धमर्वभासकत्वान्

न्यायरत्नावली ।

त्र हेत्वन्तरमाह--अधिष्ठानेति । अनुपपत्तेः-अनुपलब्धे ।
संस्कारेति । सकलकार्यमूर्त्तभावम्येत्यर्थः । प्रयुक्ता—सह-
कृता । चिदाभासद्वारा चित्तादात्म्येति । चित्तादात्म्यवत्
आभासतादात्म्यवतीत्यर्थः । वार्तिकमते पक्षद्वयम् । तत्र चिदाभा-
सस्यैव जगदधिष्ठानत्वपक्षे (२)*तस्यैव साक्षित्वेनाविद्यादिभा-
सकत्वम् । तच्च चिदाभासस्य मिथ्यात्वेपि चित्तादात्म्यादुपप-
द्यते । आभासाविविक्तचित्त एव जगदधिष्ठानत्वपक्षे* तस्या
एव सर्वभासकत्वेन आविद्यातादात्म्यस्य वान्यत्वात् ।
चिदाभासद्वारेत्यादेः चिदाभासतादात्म्यवत्त्वात् चित्तादात्म्यव-
तीत्यर्थ । तत्कार्य—कार्यरूपापन्ना सा । सर्वभासकत्वात्—सर्व

नारायणी ।

चक्षुषो न प्राहकत्व प्राणासम्बन्धादिति भाव । सर्वगतमावृणोतीत्यत्र हे-
तुमाह—अधिष्ठानेति । शुक्त्यशस्येव परिपूर्णानन्दरूपाश्रयविशेषस्याभान
विना कार्यासम्भवादित्यर्थ । अधिष्ठानभाने भ्रमानुत्पत्तेरिति भाव ।
सृष्टौ क्रमत्रैचिन्त्य ज्ञापयिष्यन् विशेषसामग्रीसहकृताविद्यातो जगदुत्पत्ति
माह—तत्रथेति । सर्वगतावरणाच्चेत्यर्थ । संस्कारेति । कार्यसृष्ट्वावस्थे
त्यर्थ । अनेन वेन्द्रियोपपत्ति सञ्चिता । जीवकर्मिति । जीवाद्दृष्टेत्यर्थ ।
अनन पौर्वापर्यक्रमस्योपपत्ति सञ्चिता । प्रयुक्ता-सहकृता । सृष्टिकथनस्य
प्रयोजनमाह—सा चेत्यादि । सा च अविद्याचिदाभासद्वारा चित्तादात्म्या
पन्ना-चिदाभासतादात्म्यवत्त्वादाभासतादात्म्यापन्नचित्तादात्म्यवती
त्यर्थ । चिदनुस्यूत-भासकचित्तसम्बद्धम् । सर्वादिभासकत्वात्-अस्ति

(१) ततश्च सेति कश्चिपुस्तकयो नारायण्या च ।

(२) * विहित पाठ प्रमादप्रथे गुपुल्लके ।

जगदुपादानचैतन्यं प्रमाणापेक्षामन्तरेणैव सर्वदा सर्वं
भासयत् सर्वज्ञ भवति । तेन तत्र न मानमेयादिव्यव
स्था । केन्तु जीवे । तस्य बुद्ध्यवच्छिन्नत्वेन परिच्छि
न्नत्वाद् । तेन चिदाभिव्यक्तियोग्येन (१)येनान्त.

न्यायरत्नावला ।

स्मिन्नस्ति भातीति प्रयोजकत्वात् । भासयदुक्तव्यवहारविषययो
ग्य कुर्यत् । तथा च जीवस्य सुखादाविव ईश्वरस्य दृश्यमात्रे
आभासरूपप्रतिबिम्बद्वारा साक्षात्कारः । अनादिष्वपि दृश्येषु स
र्वेष्वभासस्वीकारात् । विवरणकारमते तु विद्यमानेषु प्रत्यक्षरूपा,
भाविषु अनुमितिरूपा, अतीतेषु स्मृतिरूपा मायावृत्तिः स्वीक्रि
यत इति ताभिरेव ईश्वरस्य सर्वज्ञत्व सदति तत्रोक्तम् । वाचस्प
तिमते तु प्रतिबिम्बमायावृत्त्योरीश्वरस्यास्वीकारेऽपि वक्ष्यमाण
वृत्तेरभेदाभिव्यक्त्यर्थपक्षमनुसृत्य तदनुसारिसर्वज्ञत्व सर्वदृश्याचिद
भिन्नचिद्रूपत्व बोध्यम् । सुखादी जीवस्येव, सर्वदृश्येषु ईशस्या

नारायणा ।

भातीति सर्वव्यवहारजनकत्वात् । भासयन्निरुक्तरूपेण प्रकाशयत् । स
र्वज्ञ-सर्वविषयकेक्षणरूपमायावृत्तिमत्तेन-चिदाभासद्वारासर्वसम्बन्ध
स्य प्रमाणद्वारकसम्बन्धापेक्षाया अभावेन, तत्र-ईशचैतन्ये, (२)(नमानमे
यादि-यवस्था)-न मानमेयादिकृतप्रतिकर्मव्यवस्था । ननु जीवेऽपि कथ
व्यवस्था? तस्यानागतचितोऽभेदात्तत्राह-तद्येति । जीवस्येत्यर्थ । बुद्ध्य
वच्छिन्नत्वेन-अन्त करणावच्छिन्नत्वेन, परिच्छिन्नत्वात्-सर्वसम्बद्धत्वा
त् । (३)* तथाच ग्राहकचिदभेदेऽपि ग्राहकतदीयोपरागाभावात्तस्य सदा
वभासोऽतो मानमेयापेक्षेत्यादौ* सामान्यत प्रतिकर्मव्यवस्था दर्श
यति-नेनेति । तेन-जीवस्योपाधिगृहताऽसर्वसम्बन्धेन, चिदाभिव्यक्ति-वि
त्प्रतिबिम्बसम्बन्ध, सत्त्वप्राधान्याच्चिदुपाधिता चा । येन येन-चक्रमे

(१) येन येनेति करपुस्तयो नारायणा च ।

(२) अयचिद्वरहित एतच्चिद ( ) द्वयमध्यगत पाठ केपुचित्युस्तकेष्वनुप
त्थापि आवश्यकत्वात् वार्धितोऽस्माभिरिति बोध्यम् । एवमप्येपि ।

(३) * चिदान्तगत पाठो नास्ति खपुस्तके ।

करणेन यदा यत्सम्बद्धं भवति, तदेव तदा तदव-
च्छिन्नो जीवोऽनुभवतीति न साङ्कर्यप्रसङ्गः । एवमत्र
प्रक्रिया । शरीरमध्ये स्थितः सर्वशरीरव्यापकः सत्त्वप्रा-

न्यायरत्नावली ।

ज्ञानविषयत्वयदित वा तदा रूपम् (१) । न तत्पक्षे तस्यैव साक्षित्वेन
अविद्यादिभासकत्वम् । तच्च चिदाभासस्य मिथ्यात्वेऽपि चित्ता-
दान्म्यादुपपद्यते । आभासाविविक्तचित एव जगदधिष्ठानत्वपक्षे
तस्या एव सर्वभासकत्वेन अविद्यादितादात्म्यस्य वाच्यत्वात् चि-
दाभासद्वारेत्यादेरिति भावः । ननु चिदभिव्यक्तियोंग्यत्वादिक
कीदृशम् ? तत्राह—एवमित्यादि । (२) शरीरमध्यस्थसुखादि-
रूपेण परिणममानत्वात् शरीरमध्यस्थः युगपद्वस्तुपादाद्यवच्छिन्न
सुखदुःखादिरूपेण परिणममानत्वात् शरीरावयवेषु सर्वेषु व्या-
पकः । साक्षिकज्ञानसुखादिपरिणामवत्त्वादाह—सत्त्वप्राधान्ये-
नारायणौ ।

श्रीयेण, यदा-तत्तदाकारसाक्षात्कारादिवृत्तिजनकासाधारणप्रमाणसम-
वधानदशायाम्, यत्-किञ्चिद्विगतकार्यजातम्, सम्बद्धम्-अन्वि-
तम्, तदेव-तत्प्रमाणव्यापारेणान्त करणान्वित वस्तु, नदा-तत्तत्प्रमाण-
वृत्तिदशायाम्, तदवच्छिन्नो जीव -अन्त करणावच्छिन्न प्रमाता, न साङ्क-
र्यप्रसङ्ग -न युगपत्सर्वार्थप्राहकत्वप्रसङ्ग । न वा पश्यामि जिघ्रामि, स्पृ-
शामि, स्वादयामि, शृणोमि, जानामि, अनुमिनोमि, उपमिनोमि, शान्द-
यामि, इत्यादिप्रतीतिसिद्ध्याधुपत्वादिविजातीयधर्मानुच्छिन्नतया ई-
दृश्येव ग्रहप्रसङ्ग । प्रतिकर्मव्यवस्थाया परिच्छिन्नत्वेनापेक्षोक्तेरिति
भावः । जिघ्रयितुमाह-एवमेति । शरीरमध्यस्थ -सुखादिरूपेण परिणम-
मानत्वात् शरीरमध्ये स्थितः । सर्वशरीरव्यापक -सर्वशरीरावयवेषु व्या-
पकः । युगपद्वस्तुपादाद्यवच्छिन्नसुखदुःखादिरूपेण परिणममानत्वात् ।
ज्ञानाकारवृत्तेरेवाधिकपरिणामदर्शनदाह-मन्वेति । अनेन रजस्तमोन्वयो-

- (१) वाच्यमिति भावः । ननुचिदभिव्यक्त्यादि षडुक्तके पाठः । अर्थात्
+ + चिद्व्यवस्यस्य षडो नारतीति ।
(२) शरीरमध्यस्थ इति पाठे गणुन्वके ।

धान्येन सूक्ष्मपञ्चभूतारब्धः अन्तःकरणरूप. अविद्या
विवर्तो दर्पणादिवदतिस्वच्छ. नेत्रादिद्वारा निर्गत्य यो
ग्यान् घटादीन् विषयान् व्याप्य तत्तदाकारो भवति

न्यायरत्नावली ।

नेति । उत्क्रमणसमये गतिविद्याताभावादाह—सूक्ष्मेति । पञ्च
भूतगुणानां ग्राहकत्वादाह—पञ्चभूतेति । आरब्धेति । परि
णामेत्यर्थः । सत्त्वाशाधिक्ययुक्तापञ्चीकृतपञ्चमहाभूतपरिणाम इति
समुदायार्थः । विवर्तः—परिणामः । भूतानां विशेषपरिणामित्वे
ऽपि सामान्यपरिणामिन्यविद्येत्यर्थः । अतिस्वच्छः—स्वसम्बन्धिनः
प्रतिबिम्बोत्पत्तियोग्यः । नेत्रादीति । नेत्रादिद्वारा बहिरिन्द्रिये
ण सयुक्तो भूत्वा तेनैव रूपेण घटादिभिस्सयुक्तो भूत्वा घटादि
विषयकचाक्षुषादिरूपेण परिणमत इत्यर्थः । मनस्संयुक्तेन्द्रियवि
षयसन्निकर्षस्य चाक्षुषादिहेतुत्वज्ञापनाय व्याप्य तत्तदाकारो भवती
त्युक्तम् । मनस इन्द्रियमिश्रितत्वेन मनोव्याप्तिरूपेणैव इन्द्रियव्याप्ति
लाभात् । तावता च चाक्षुषादिमनोवृत्ते घटादिस्वविषयसयुक्तत्वमा
वश्यकम् । मनसश्चक्षुरादीन्द्रियसयोगकाले चाक्षुषानुत्पत्तावपि चक्षु
रादिमनोयोगचक्षुरादिविषयसयोगयोः न पार्थक्ये कारणत्व कि
न्तु शक्तिविशेषरूपेण एकमेव कारणत्वम् । मनोभयुक्तचक्षुर्विष
यसयोगे तादृशशक्तिविशेषास्वीकारेणातिमसद्गमद्गादित्पि ज्ञा

नारायणी ।

ऽपि प्रापित कामनिद्रादिवृत्तीनामुपलम्भात् । उत्क्रमणसमये गतिवि
द्याताभावादाह—सूक्ष्मेति । पञ्चभूतानां गुणग्राहकत्वादाह—पञ्चेति । आ
रब्ध-परिणाम सत्त्वाशाधिक्ययुक्ताऽपञ्चीकृतपञ्चभूतपरिणाम इति स
मुदायार्थः । विवर्त-परिणाम । भूतानां विशेषपरिणामित्वेऽपि सामा
न्यपरिणामिन्यविद्येत्यर्थः । अतिस्वच्छ-सान्निध्यमात्रेण प्रतिबिम्बग्रह
समर्थः, सत्त्वप्रधानत्वात्प्रमातृभावादियोग्यो वा । नेत्रादिद्वारा-नेत्रम्या
नादिच्छिद्रमार्गेण, योग्यान्महत्त्वोद्भूतरूपवदालाकादिमयोगविशिष्टान्,
व्याप्य तत्तदाकारो भवति-पृथुध्वनाद्याकारताशालिचाक्षुषादिवृत्तिरूपेण

द्रुतताम्रादिषु । तस्य च सौरालोकादिवद् झटित्वेन

न्यायस्त्वन्वला ।

पितम् । द्रुतताम्रादिषु इति । यथा द्रवीभूतताम्रादि मृषापात्रादौ क्षिप्त पश्चाद्वायुपमारिततेजोभाग मन् कडिनी भवति, तथा मनो यदादिमन्निष्ठेन्द्रियमयुक्त सदाकाराख्यविषयतासम्बन्धेन घटादिसम्बद्ध चाक्षुषादिरूप भवतीत्यर्थः । ननु कथमतिशीघ्रमेव मनसस्सूर्यमण्डलादिसयोगः तत्राह-तस्येति । ननु मनस इन्द्रियसयुक्तत्वेऽपि यदादिसंयोगे पानाभावः, यदादिमयुक्तभागावच्छेदेनैव इन्द्रिये तत्सयोगसम्भवात् । न च विषये मनस्ययोग विना विषयचैतन्याभिन्नप्रमातृचैतन्यरूपस्य विषयसाक्षात्कारस्यानुपपत्तिरिति वाच्यम् । (१) *विषयाकाराया अनिर्गताया अपि इन्द्रियजन्याया मनोवृत्तेर्विषयसाक्षात्कारसम्भवात् भात्मसुखादौ मनःकरणकस्यैव साक्षात्कारस्य वाचस्पतिमते स्वीकारात्* । अथ विनिगमकाभावादिन्द्रिययदादिमयुक्तभागावच्छेदेनापि मनस्संनारादर्थः ।

परिणमते इत्यर्थः । विषयेन्द्रियसन्निकर्षस्यैव विषयमनोयोगस्यापि हेतुवजापनाय व्याप्य तत्तदाकारो भवतीत्युक्तम् । अत्र द्रष्टान्त-द्रुतिः । यथा द्रवीभूतताम्र मृषापात्रे निक्षिप्त वायुपसारिततेजोभाग सत्कडिनी भवति, तथा मनो विषयसयुक्त सदाकाराख्यविषयतासम्बन्धेन घटादिसम्बद्धचाक्षुषादिरूप भवतीत्यर्थः । निर्गत्य-ति सृत्य । देशान्तरे गतस्य विषयाकारताया तु द्रष्टान्तस्तडागोटकमिति । 'तद्यथा तडागादकं छिद्राणि सृत्य कुल्यामना कैदारेषु प्रविश्य कैदाराकार भवतीत्यादि स्पष्टम् । ननु कथमतिशीघ्रमेव मनसः सूर्यमण्डलादिसयोगस्तत्राह-उस्येति । (२) स्पष्टम् । ननु 'युगपज्ज्ञानानुपपत्तिर्मनसो लिङ्गमि'ति सूत्रयता भगवताऽक्षपादेन मनसोऽणुत्वसमर्थनात्तस्य चापोर्दहिर्निर्गमने सद्योमरणा-

(१) *सम्भारस्वचादिर्वाद्येणैव तदुत्पत्ते चाक्षुषवदित्येव पश्यामीत्यदिभ्यस्य तस्य युगादित्त्वत्वात्* । विन्दुनभ्या पद्ये भित्तो घुपुस्तके ।

(२) स्पष्टमिति । मौरप्रभं यथा मेघदिवरणे सति सङ्घटिता भवति मेघदिवरणे च झटित्वेन जगद् व्याप्तेति दृश्यम् ।

सङ्कोचविकासावुपपद्येते । स च सावयवत्वात्

न्यायरत्नावली ।

युज्यते। (१)+सावयवत्वाच्च युगपत्पादहस्ताद्यवच्छिन्नसुखादिपरिणामवत्+। किञ्च इन्द्रियसन्निकर्षं प्रति चाक्षुषादेः घटादिनिष्ठेन विषयतासम्बन्धेनेवावच्छेदकतासम्बन्धेनापि विनिगमकाभावेन कार्यतासम्भवात्, चाक्षुषादिमनोवृत्तस्वविषयावच्छिन्नत्वसिद्ध्या व हिर्निर्गमस्यावश्यवाच्यत्वेन घटादिसंयोगस्यापि सम्भवः । न च (२)चाक्षुरादेर्घटादिनिष्ठविषयताकत्वसिद्धौ विषयतासम्बन्धेनेन्द्रियसन्निकर्षकार्यत्वस्यावश्यकतया सैव तत्र विनिगमिकेति वाच्यम् । विशिष्टविषयकबुद्धित्वेन बाधाभावादिकार्यत्वस्यावश्यकतया तत् एवोक्तसिद्धिसम्भवात् उक्तकार्यस्यानावश्यकत्वात् । न च निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य उक्तसिद्धौ तादृशमिन्द्रियसन्निकर्षकार्यत्वमावश्यकमिति वाच्यम् । उक्तप्रत्यक्षे मानाभावात् । न च 'जातिमानघट' इत्यादौ शुद्धघटत्वादिप्रकारताप्रयोजकत्वेन घटत्वादिनिर्विकल्पकसिद्धिरिति वाच्यम् । विजातीयसन्निकर्षत्वेनैव उक्तविषयताकधीहेतुत्व(३)सम्भवात् । अनन्तकोटिनिर्विकल्पककल्पने गौरवादिति चेन्न । तथापि(४) घटादिसस्पृष्टस्य मनसश्शरीरससर्गे मानाभावेन शरीरावच्छिन्नमनोभागावच्छिन्नचितश्चाक्षुषादिकाण्डपि प्रमातृत्वसिद्धान्तानुपपत्तेः, तत्राह—स चेत्यादि । अवच्छिन्नः-शरीरानारायणी ।

पक्षेऽप्यसन्निकर्षव्याप्तिरयुक्तेत्यत आह-न चेति।(५)अविद्याविवर्तश्चेत्यर्थः । सावयवत्वात्-भूतसूक्ष्माशरूपावयवत्वात् । 'अन्नमय हि सौम्य मन' इत्यादिश्रुत्या भूतकार्यत्वोक्त्या सावयवत्वज्ञापनादिति भावः । अतो

(१) + तत्सम्भवात् तस्य सावयवत्वात् । सावयवत्व च युगपद्वाद्दहस्ताद्यवच्छिन्नसुखादिपरिणामवत्त्वात्+ । इति पाठो भिक्षो घपुस्तके ।

(२) चाक्षुषादेर्घटादिनिष्ठविषयताकत्वसिद्धौ इति घपुस्तके पाठ युक्तश्च ।

(३) हेतुत्वकल्पनादिति घपुस्तके । (४) तथादिति गपुस्तके ।

(५) अन्त करणास्य अविद्याविवर्तश्चेति रपुस्तके ।

परिणममानो देहाभ्यन्तरे घटादौ च सम्प्रगव्याप्य देहघटयोर्मध्येऽपि चक्षुर्वदविच्छिन्नोऽप्यवतिष्ठते । तत्र(१) देहेऽन्तःकरणभागोऽहङ्काररूपः कर्तेत्युच्यते । (२) देहविषयमध्यवृत्तिदण्डायमानस्तद्भागवृत्तिज्ञानरूपः क्रियेत्युच्यते । विषयव्यापकस्तद्भागो विषयस्य ज्ञानकर्मत्वसम्पादकमभिव्यक्तियोग्यत्वमित्युच्यते । तस्य च

न्यायत्वावली ।

रघटादितदन्तरालदेशेषु युगपत्सयुक्तः । तत्र हेतुगर्भं विशेषणमाह—चक्षुर्वदिति । चक्षुरादीन्द्रियस्य यथा जीवनदशाया न शरीरस्यागः, जीवनादृष्टस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वात् तथा मनसोऽपीत्यर्थः । कर्तेति । क्रियानुकूलेन्द्रिययोगादिव्यापारवत्त्वादिति शेषः । ज्ञानकर्मत्वसम्पादकम्—आवरणनिवृत्त्यादिरूपस्य ज्ञानक्रियाजन्यफलस्य सम्पादकम् । तत्र हेतुः—अभिव्यक्तियोग्यत्व-नारायणो ।

युगपन्नामावृत्त्याकारपरिणामोऽपि युज्यत एवत्यभिप्रायेणाह—परिणममान इति । तस्मादेवाभ्यन्तरे घटिश्च स्थितिरपि युज्यत इत्याह—देहेति । देहघटयोर्मध्येपीत्यपिना मध्येऽन्तराले सम्यगव्याप्यभाव सञ्चितः, मध्ये व्याप्तिफलस्य प्रमादैननुपलम्भादित्यन्यत्र विस्तरः । अविच्छिन्न-शरीरघटान्तरालदेशेषु युगपत्सयुक्तः । तत्र दृष्टान्त-चक्षुर्वदिति । यथा चक्षुरदृष्टशरीरदशाया शरीर न त्यजति अन्धत्वप्रज्ञात्, नापि मध्ये व्यवच्छेद खण्डितत्वप्रसङ्गात्, मनसयुक्तेन्द्रियस्य विषयेन सह सगोगामायेनाग्राहकत्वप्रसङ्गाच्च एव मनसोपीति भावः । अन्तःकरणस्य सर्वत्रावस्थितिप्रयोजनमाह—तत्रेति । तत्र—तेषु भागेषु मध्ये । कर्ता—कार्यानुकूलवृत्तिमान् । चेतनावृत्तिमत्त्वादिति भावः । ज्ञानकर्मत्वेति । आवरणनिवृत्त्यादिरूपस्य ज्ञानरूपक्रियाजन्यफलस्य सम्पादकं तत्र हेतु—अभिव्यक्तीति । आवरणनिवृत्तिरूपाभिव्यक्तिं प्रति कारणोभूताया वृत्तिज्ञानरूपक्रियाया योग्यतारूपमित्यर्थः । विषयससृष्टस्वभावावच्छिन्नक्रिया विषयाभिव्यक्तिजननयोग्या भवतीति भावः । अन्तःकरणविभागकथनस्य प्रयोजनमाह—तस्येति ।

(१) देहावच्छिन्नान्तःकरणेत्यादि कपुस्तके ।

(२) देहघटयोर्मध्येवर्ती दृश्यमानेत्यादि कन्वपुस्तके ।

त्रिभागस्थान्तःकरणस्यातिस्वच्छत्वात् चैतन्यं तत्राभिव्यज्यते । तस्य चाभिव्यक्तस्य चैतन्यस्य एकत्वेऽप्यभिव्यक्तकान्तकरणभागभेदान् त्रिधा व्यपदेशो भवति । कर्तृभागावच्छिन्नत्रिदश प्रमाता । क्रियाभागावच्छिन्नत्रिदशः प्रमाणम् । विषयगतोऽभिव्यक्तियोगत्वभागावच्छिन्नत्रिदश प्रमितिरिति । प्रमेय तु विषयगत

न्यायरत्नावली ।

मिति । आवरणनिवृत्त्यादिरूपाभिव्यक्तिं प्रति कारणीभूताया वृत्तिज्ञानरूपक्रियाया योग्यतारूपमित्यर्थः । विषयसंसृष्टस्वभागावच्छिन्नक्रिया विषयनिष्ठाभिव्यक्तिजननयोग्या भवतीति भावः । प्रमातेति । प्रमानुकूलव्यापारवत्त्वादिति शेषः । प्रमाणमिति । विषयसंसृष्टभागरूपप्रमासिद्ध्यर्थं प्रमावृत्त्यापाराविनिष्टत्वात् तादृशप्रमा प्रति अयोगव्यवच्छेदेन कारणत्वाच्चेति शेषः । प्रमात्रा व्यापृता हि वृत्तिर्विषयेण संसृज्यते, विषयसंसृष्टभागाऽयोगशून्या चेति भावः । प्रमितिरिति । अज्ञातविषयभागत्वादिति शेषः । तदव्यवधानेन अज्ञानविषयाभिव्यक्तिरूपफलदर्शने तस्यैवाज्ञात-
नारायणी ।

अतिस्वच्छत्वात्-प्रतिविम्बासम्बन्धयोग्यत्वात् । तत्र-त्रिभागेऽन्तःकरणे, अभिव्यज्यते-प्रतिविम्बित भवति । अस्तु प्रतिविम्बस्तथापि तस्यैकस्य प्रमात्रादिव्यवस्था कथं तत्राह-तस्येति । स्पष्टम् । त्रिधाव्यपदेशमेव स्पष्टयति-वस्तुमेति । शरीरसम्बन्धान्तःकरणभागावच्छिन्नन्त्यर्थः । प्रमाता-धात्वर्थज्ञानानुकूलव्यापारवत्त्वादिति शेषः । क्रियाभागेति । अन्तरालदेशावच्छिन्नान्तःकरणभागावच्छिन्नन्त्यर्थः । प्रमाण-विषयसंसृष्टभागरूपप्रमाया अयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धि, फलायोगव्यवच्छिन्नकारणस्यैव कारणत्वाङ्गीकारात् । इन्द्रियादीनां तु प्रयोजकत्वेन कारणत्वव्यपदेशो भाक्त इति भावः । विषयेति । घटादिरूपविषयगतो यः प्रमाणवृत्तयोऽयोग्यतारूपो भागः विषयसंसृष्टभागावच्छिन्नत्वेनैव प्रमावृत्तेरभिव्यक्तिकारणत्वावच्छेदकीभूतो भाग इति यावत्, तदवच्छिन्नचित्प्रतिविम्ब प्रमितिरित्यर्थः । अज्ञातविषयकभागत्वादिति शेषः । तदनन्तरमेवाज्ञातविषया-

ब्रह्मचैतन्यमेव अज्ञातम् । तदेव च ज्ञात सत् फलम् ।

न्यायरत्नावला ।

विषयकत्वमिति भावः । ब्रह्मेति । जीवचैतन्यस्य स्वत एवाभि-
व्यक्तत्वात् प्रमयाऽभिव्यज्यमानं ब्रह्मचैतन्यमेव प्रमेयमिति भावः ।
वस्तुतो ब्रह्म बृहत् जगदुपादानमिति यावत् , तथा च जीवस्य
जगदुपादानत्वपक्षे विषयावच्छिन्नस्यैव प्रमेयत्वमिति ध्येयम् । ज्ञा-
तम्—अभिव्यक्तम् । ननु चक्षुरादीनामपि प्रमाणत्वसम्भवात्
दर्शनान्तरेषु उक्तत्वाच्च तदनूक्त्या न्यूनत्वमिति चेन्न । वृत्ति-
ज्ञानस्य चक्षुरादिमिश्रितत्वेन तत्प्रमाणत्वात्तथा चक्षुरादेरपि
तल्लाभात्, प्रमासामान्य प्रति करणस्य प्रकृते वाच्यत्वात्, मनसः
प्रमासामान्यकरणत्वस्य दर्शनान्तरेऽप्युक्तत्वाच्च, तदुक्तेरेव प्रकृते
युक्तत्वाच्च । अत्र मनसोऽचेतनत्वेन स्वैतरसकलकारकम-
योवृत्त्वरूपस्वातन्त्र्यात्मककर्तृत्वासम्भवात् मनोवच्छिन्नचित्तः
प्रमात्वमुक्तम् । 'जानामि घटं जानामि पटं'मित्याद्यनुगताका-
रधीषु चिद्रूपस्यैकज्ञानस्य विषयत्वात् सुखादौ वृत्त्यस्वीकारेण
तदवच्छिन्नचित्त एव तज्ज्ञानस्याच्च विषयसमृष्टवृत्तिभागस्य ज्ञान
त्वाभावेन प्रमितित्वस्वाप्यसम्भवात् तदवच्छिन्नचित्तं तदुक्तम् ।
सा च वृत्त्यवच्छिन्नचित्तं विषयसमृष्टात्मकं विशिष्टरूपमिति विशि-

नारायण ।

भिव्यक्तिरूपफलदर्शनेन तस्यैवाज्ञानविषयकत्वादिति भावः । एकत्वेऽपि
त्रिधा व्यपदेशो भवतीत्यनेन ग्रन्थेनान्त करणगत एक एव प्रतिविम्बोऽ-
न्त करणाभिन्नवृत्तीनां प्रमितित्वादिसम्पादको न तु तत्र प्रतिविम्बान्त-
रमपि युक्तं प्रमाणाभावाद् गौरवाच्चेति ध्वनिनम् प्रमेयस्य सर्वसाधा-
रणत्वात्प्रमेयं पृथगाह-प्रमेयन्विति । निरुक्तप्रमाया विषयस्त्वित्यर्थः । प्र-
मेयमिति । जीवचैतन्यस्य स्वत एवाभिव्यक्तत्वात्प्रमयाऽभिव्यज्यमानं ब्रह्म-
चैतन्यमेव विषय इति भावः । विषये घटादौ स्फूर्त्यर्थं विषयाकारवृत्तो
चित्तप्रतिविम्ब एव फलमिति मतनिरासायाह-तदेवेति । ब्रह्मचैतन्यमेव
प्रमेयात्मकमेवेत्यर्थः । ज्ञानम्-अभिव्यक्तं निवृत्तापरणमिति यावत् । वृ-

अत्र च यस्मिन्पक्षे अन्तःकरणावच्छिन्नो जीवः यस्मिन्

न्यायरत्नावला ।

एरूपे केवलरूपस्य हेतुत्वात् , वृत्त्यवच्छिन्नचिदेव प्रमाण(१)मुक्तम् । तथा च विषयसंसृष्टवृत्त्यवच्छिन्नरूपेण प्रमात्वम् । प्रमाणत्व तु विषयासंसृष्टवृत्त्यवच्छिन्नरूपेणैव शरीरासंसृष्टवृत्त्यवच्छिन्नरूपेणापि । शरीरासंसृष्टवृत्त्यवच्छिन्नचिद्रूपप्रमातुः मयत्नेन हि शरीरासंसृष्टवृत्त्यवच्छिन्न व्यापियते प्रमानिष्पत्तये । अत एव शरीरासंसृष्टवृत्त्यवच्छिन्नचिद्रूपस्यैव प्रमातृत्वमुक्तम् । ननु केय प्रमेयचितः प्रमाथीनाऽभिव्यक्तिः ? न तावत् प्रमातृचिदभेदः । अविद्यावच्छिन्नचिद्रूपजीवस्य जगदुपादानत्वपक्षे घटाद्यवच्छिन्नायाः प्रमेयचितः अविद्यावच्छिन्नजीवचिद्रूपत्वेन जीव प्रति घटादेः भानसम्भवेन घटादचित्तं प्रमात्रभेदस्य व्यर्थत्वात् । न हि सुषुप्ता प्रमात्रभावेऽपि अविद्यादिकं जीव प्रति न भाति । न वा तेन भानेन जागरे न स्मर्यते । नाप्यावरणभङ्ग । मनोवच्छिन्नचित्तः जगदुपादानस्य अविद्याप्रतिबिम्बितचैतन्यस्य वा जीवत्वपक्षे तत्तादात्म्याभावादेव घटादीनाम् अभानसिद्धौ घटाद्याकारवृत्त्यभावकाले घटाद्यवच्छिन्नचित्तावरणस्वीकारस्य व्यर्थत्वात् , तद्भङ्गस्य प्रमाफलत्वा सम्भवात् , तत्राह—अत्र चेत्यादि । अत्र प्रमात्रादिषु त्रिषु मध्ये । अन्तःकरणवृत्तिः प्रमा उभयत्रापि प्रमातृचिद्रूपरागार्थावरणभङ्गार्था चेति योजना । सर्वगतः—सर्वकार्यतादात्म्यवदवि

नारायणा ।

त्याऽऽवरणे निवृत्ते ब्रह्मणैव स्वत स्फूर्तिमता घटादे स्फूर्तिसम्भवात्तदर्थं घटाकारवृत्तौ प्रतिबिम्बकत्पनप्रप्रामाणिकमिति भाव । ब्रह्मणैव यदि विषयप्रकाशस्तदा घृत्ते षोपयोगस्तत्राह—अत्र चेति । अत्र—प्रमात्रादिमध्ये । अन्तःकरणवृत्तिः प्रमारूपा उभयत्रापि प्रमातृचिद्रूपरागार्था विषयगतचैतन्यावरणभङ्गार्था चेति योजना । सर्वगत—सर्वकार्यतादात्म्याप-

(१) प्रमाणमुक्ता इति पपुस्तके । युक्तमेदम् , सा चैयनुसारात् ।

पञ्चे सर्वगतोऽसङ्गोऽविद्याप्रतिनिम्बो जीवः, तत्रोभयत्रा-
पि प्रमातृचैतन्योपरागार्था विषयगतचैतन्यावरणभङ्गार्था

न्यापरन्नावल्ये ।

शोपाधिक' । असङ्ग इति । घटादितादात्म्यशून्य इत्यर्थः ।
जीवान्यचिन एव जगदुपादानत्वात् जीवस्य तदभावेन घटादि-
तादात्म्यशून्यो जीव युद्धचिद् अविद्याविम्बत्वोपहितचिदा जग-
दुपादानमिति विवरणे उक्तम् । अविद्यागताभामाविविक्तचिद्रूप-
उग्रभूतयेति वार्तिक उक्तम् । तत्र आश्रया अविद्यामतिविम्बरूप-
विवरणोक्तजीवेशानुस्यूतत्वेन, द्वितीयाया अविद्यामन प्रतिविम्ब-
रूपसंश्लेषशरीरकोक्तेशजीवानुस्यूतत्वेन, तृतीयायाः स्वस्मिन् स्वोपपे-
ये मनोगतचिदाभामरूपे वार्तिकोक्तजीवेशानुस्यूतत्वेन सर्वदृश्येषु
भासकत्वरूपमाहित्वसत्त्वात् तदधिष्ठानत्वमयोजक तादात्म्यमाव-
श्यकम् । अनादिदृश्येष्वपि तासामधिष्ठानत्वात् । जीवस्य तु न
तेषु कथमपि तादात्म्यमिति भावः । प्रमातृचैतन्येति । जीवे-
त्यर्थः । स्वप्नेऽप्यविद्यावृत्ते स्वप्नविषयजीवयोरुपरागार्थत्वात् ,
स्वप्नगजादेरस्वच्छत्वेन तत्र प्रतिविम्बप्रतिरोपगमस्य तत्साक्षा-
त्कारार्थयुक्तिरूप्यादाविव आवश्यकत्वात्, स्वप्ने प्रमात्रभावस्य
प्रमाणवृत्त्यभावप्रयुक्तस्य मूल एवाग्रे 'वृत्तिकान्तःकरणावच्छिन्नचै-
तन्यस्यैव प्रमातृत्वादि'त्यादिना बल्यमाणत्वात् । 'अहं घटं साक्षा-
त्करोमी'ति व्यवहारार्थं तु प्रमातृपरागोऽपश्यत एव । घटादिमा-
सात्कारस्य मनोवृत्तिप्रतिनत्वेन तत्र प्रमातृपरागस्य आवश्यकत्वात् ।
उपरागोति । (१)प्रतिविम्बाश्रयप्रमात्रच्छेदकत्वं प्रदादिनिष्ठ

नरन्ती ।

न्याविद्योपाधिक । असङ्ग - घटादितादात्म्यशून्य । जीवान्यचिन एव ज
जगदुपादानत्वात् जीवस्य घटादितादात्म्यशून्यतेति भावः । तथाचोपा
दानस्य ब्रह्मण एव विषयेण सह साक्षात्सन्वन्धात्सासकत्वं सम्भवति न

(१) प्रमातृचैतने पश्यतिनेदृशविम्ब - इत्यदि पश्यतुत्ये ।

न्यायरत्नावली ।

प्रत्यक्षस्थले सम्बन्धः । तेनैव 'घट साक्षात्करोमि' इति व्यवहारसम्भवान् । प्रतिविम्बाश्रयप्रमाविषयत्वं परोक्षस्थले । तेनैव 'घटमनुमिनोमि घट जानामी'त्यादिव्यवहारसम्भवात् । ननु सुखादिषु जीवस्य तादात्म्यसम्बन्ध एव साक्षात्कारव्यवहारे नियामकः, घटादिषु वृक्तरूपवैरूप्यमिति चेन्न । ब्रह्मण एव जगदुपादानत्वपक्ष जीवस्य मनःसुखादौ प्रतिविम्बद्वारैव सम्बन्धस्य वाच्यत्वेन मनस्सुखाद्यवच्छिन्नचिद्रूपस्य मनआदिसाक्षात्कारस्यापि (जीवप्रतिविम्बाश्रयत्वेन जीवस्य) प्रतिविम्बाश्रयसाक्षात्कारावच्छेदकत्वरूपसम्बन्धस्येव मनस्सुखादिसाक्षात्कारनियामकत्वेन वैरूप्यात् । न च मनोऽवच्छिन्नचित् । जीवत्वे मनोऽवच्छिन्नरूपेणैकेन विम्बत्वे प्रतिविम्बाधारत्वे च अनुपपन्नमिति वाच्यम् । मनाविशिष्टरूपेण द्वितीयस्य मनउपहितरूपेण आयस्य स्वीकारात् । मनमोऽपि स्वच्छत्वेन प्रतिविम्बाधारत्वे विशेषणत्वम् । भोक्तृत्वरूपजीवकोटौ निवेशासम्भवेन जीवोपाधित्वेन तन्निष्ठे विम्बत्वे उपाधित्वमेव । न च मनोविशिष्टचिद्रूपप्रतिविम्बाश्रय प्रति मनमोऽवच्छेदकत्वे मानाभाव इति वाच्यम् । चिति जायमान प्रतिविम्बं प्रति मनसोऽवच्छेदकत्वेन प्रतिविम्बाविशिष्ट प्रत्यवच्छेदकत्वात् । विशेषणप्रत्यवच्छेदकस्य विशिष्ट प्रत्यवच्छेदकत्वनियमान् । एवं सुखादेरवच्छेदकत्व बोध्यम् । तस्मात् स्वप्रतिविम्बाश्रयसाक्षात्कारावच्छेदकत्वमेव सर्वत्र विषये जीवस्य सम्बन्धः । वस्तुतस्तु स्वप्रतिविम्बाश्रयावच्छेदकत्व सर्वत्र सम्बन्धः । तत्र घटादौ प्रतिविम्बाश्रयवृत्त्यवच्छेदकत्वमिन्द्रियसन्निकर्षनियम्यम् । मनस्सुखादौ प्रतिविम्बाश्रयमनस्सुखावच्छेदकत्व प्रतिविम्बोत्पादकसामग्रीनि-

न्यायरत्नावली ।

जीवस्येति । 'घटमह जानामी'ति जीवव्यवहारप्रयोजकां घृत्तिघटितविषयसम्बन्ध आवश्यक इत्यभिप्रेत्याह-प्रमात्रिति । प्रमातृचेतन्यस्य जीवस्य

न्यायरत्नावली ।

यस्य मनस्सुखाद्युत्पादकसामग्रीनियम्य वा । केवलमनस्सुखाद्यव-
च्छेदेन चिति प्रतिविम्बविशिष्टमनस्सुखादेरध्यासादिति भावः ।
ननु जीवोपरागार्या वृत्तिरिति न युक्तम् । साञ्चितन्य हि विष-
यभामकम् । तस्य च पूर्वोक्तत्रिविधस्यापि जगदुत्पादानत्वात् वि-
षयोपरागो वृत्तिं विनापीति चेन्न । माक्षिणि जीवस्य तादात्म्यादि
सम्बन्धान्तरमन्वेऽपि वृत्तिं विना घटादेर्जीव प्रत्यभानेन घटाद्यव-
च्छिन्नवृत्तिविशिष्टजीवात्मकस्वरूपस्य माक्षिणि जीवोपरागस्य
चावश्यकत्वात् । अत्र एवाट्टमिद्धावुक्तम्—‘अधिष्ठानचिदेव प्रका-
शमाना वृत्तिद्वारा जीवोपरक्ता जीव प्रति विषयप्रकाशिके’ति ।
ननु ब्रह्मण्युक्तावच्छेदकत्वे मानाभावः, न हि सर्वव्यापकवस्तु
कस्यचिदवच्छेदकम्, न चावच्छेदकत्वे नियामकमिन्द्रियसन्निक-
र्षादिक ब्रह्मण्यस्ति, तथा च ‘ब्रह्मसाक्षात्करोमी’ति व्यवहारा-
नुपपत्तिः तत्राह—विषयगतेत्यादि । विषयसमृष्ट यद् प्रमातृ-
चतन्य प्रत्यावरण तद्ब्रह्मार्थेत्यर्थः । तथा च ब्रह्मविषयकाज्ञान
शून्यमाक्षिविषयकोक्तव्यवहारः । न चैवम् ‘यदं साक्षात्करोमी’-
त्यादेरुक्तावच्छेदकत्वविषयकत्वेन वैरूप्यमिति वाच्यम् । वक्ष्यमा-
णपक्षेऽप्येतादृशैरूप्यसत्त्वात् । तत्र हि ‘यदं साक्षात्करोमी’त्या-
दां घटादिनिष्ठो योऽज्ञानविषयतावच्छेदकत्वाभावस्तत्प्रयोजक
विशिष्टचेतन्यरूपस्माक्षात्कारो विषय इति ‘ब्रह्म साक्षात्करोमी’-

नारायणी ।

उपराग विषयेण सहसम्बन्ध तदर्थं तत्फलिकेत्यर्थः । प्रत्यवस्थले प्रति-
विम्बाभ्रयप्रभावच्छेदकत्वरूपस्य, पराभ्रस्थले प्रतिविम्बाभ्रयप्रमाविषयत्व
रूपस्य वृत्तिं विनाऽपरागत् वृत्तिनिर्वाणत्वेन वृत्तिफलत्वमिति भावः । ननु
चिदुपरागार्या वृत्तिस्तदा प्रह्लाकारावृत्तिर्व्यर्था अधिष्ठानप्रह्लाणा साक्षा-
देव जीवस्य (सम्बन्ध)सम्भवात् तत्राह—विषयेति । विषयसमृष्ट यद् प्रमा-
तृचतन्य प्रत्यावरण तद्ब्रह्मार्थेत्यर्थः । तथाच सर्वत्र ब्रह्मसाधारणविषय-
निष्ठानानावरणामात्रप्रयोजकतयाप्यन्त करणवृत्तिरिति भावः । सर्वत्र

चान्त'करणवृत्तिः । यस्मिंश्च पक्षेऽविद्यावच्छिन्नः सर्व-
गतो जीवः आवृत , तस्मिन्पक्षे जीवस्यैव जगदुपादा-
नत्वेन सर्वसम्यद्धत्वात् आवरणभङ्गार्था वृत्तिरिति

न्यापरत्नावली ।

त्यत्र (१) ब्रह्मविषयकाज्ञानशून्यमाज्ञात्कारो विषय इत्येव वाच्यमिति
भावः । सर्वगतः—सता तादात्म्येन सर्वदृश्यमम्बद्धः । आवृत
इति । घटाद्यवच्छेदेनाज्ञानविषयतावान् । ननु सर्वगतत्वे आवृत-
त्वे वा मानाभावात् कथं तत्पक्षे आवरणभङ्गार्था वृत्तिः तत्राह-
जीवस्येत्यादि । सर्वसम्यद्धत्वादिति । आवृतत्वेनेति शेषः ।
घटाद्याकारवृत्तिं विनापि घटाद्याकारसाक्षात्कारव्यवहारापत्त्या
ब्रह्मणीव घटाद्यवच्छिन्न(२)* जीवचैतन्येष्वज्ञानविषयत्वं स्वीक्रियत
इति भावः । भङ्गेति । भङ्गमात्रेत्यर्थः । घटादौ जीवरूपाया
अविद्यावच्छिन्नचितस्तादात्म्यस्य स्वाभाविकत्वेन तस्यैव भास-
कतानियामकत्वसम्भवेन च न पूर्वोक्तोपरागार्थत्वं वृत्तेरिति भा-
वः । ननु जीवस्य आवृतत्वं यदुक्तं तदयुक्तम् । सर्वदृश्यभामकहि
चैतन्यं साक्षी, वाचस्पतिमते जीवेशानुस्यूतधृद्धविदेव तथा वाच्यम् ।
तथा च तस्यैवावृतत्व युक्तमिति चेन्न । यथा हि वार्तिकमते ईशस्य स्व-
जीव च प्रति सर्वदृश्यभामकत्वम् सर्वदृश्याधिष्ठानत्वात्, तथा वाचस्प-
तिमते जीवस्यैव तत् एव(३); स्वमीशश्च प्रति तत् । जगत्कामनाकृत्यो-
रपि जीवाधिष्ठानकत्वमेव जीवाश्रिताविद्यापरिणामत्वात् । 'सोऽका-

नारायणी ।

त-सर्वदृश्येषु तादात्म्येन सम्यद्ध । आवृत-घटाद्यवच्छेदेनाज्ञानाद्य
रणविषय 'घट न जानामी'त्यादिप्रतीते । नोपरागार्था वृत्तिरिति ज्ञाप-
नायाह—जीवस्येति । आवरणभङ्गार्थेति । आवरणभङ्गार्थेव । आवरणनिवृत्त्या
स्वतः सम्यद्धजीवेनैव भानोपपत्तेर्नोपरागार्था वृत्तिरस्मिन्पक्षे युक्तेति

(१) ब्रह्मनिष्ठाऽज्ञानविषयत्वाभावस्तत्प्रयोजकविशिष्टचैतन्यस्य साक्षात्कारो विषय
इति पाठो घपुस्तके । (२) * * चिह्नितो भाग प्रमादप्रत्ये 'पुस्तके ।

(३) तत् एव—सर्वदृश्याधिष्ठानत्वादेव इत्यर्थः ।

विवेकः । ननु चिदुपरागार्था वृत्तिरिति पक्षे स्वतोऽन्त-
करणसम्बद्धानां धर्माधर्मादीनां ब्रह्मणश्च वृत्तिमन्तरेणैव
सर्वदा भानं स्यात् । न स्यात् । चैतन्यस्य तत्तदाकारत्वा

न्यायत्नत्वं ।

मयते'त्यादिश्रुतिस्तु ब्रह्मणो जगद्रुपादानत्वश्रुतिवत् परिणाम्य-
विद्याविषयबोधिका । यथा च वार्तिकमते जीवः ईशतादात्म्यवान्
तदुपादानकत्वात्, तथा वाचस्पतिमते ईशविषयकाविद्यावान् द्रव्य-
तादात्म्यवान् ऋ इव ईशतादात्म्यवान्बोति । (१)तस्य त प्रति
भासकत्वसम्भवः । यथा च तन्मते सुखादिभामकत्वेन ईशस्य
वृत्त्यपेक्षा, तथा वाचस्पतिमते जीवस्येश प्रति, सर्वभासकत्वे त प्र-
ति विषयाणामनादृतत्वात् । स्वत इति । वृत्तिं विनापीत्यर्थः ।
अन्तःकरणसम्बद्धानां-जीवप्रतिबिम्बाश्रयमनोऽवच्छिन्नत्वादिस
म्बन्धवताम् । ईशप्रसादकोपरूपधर्माधर्मयोरीशोपाधिमायापरिणा-
मयोरपि तत्कारणयागादिक्रियावत् मनोऽवच्छिन्नत्वं स्वीक्रियते ।
तादृशमनोगतसुखादिजनकत्वादिति भावः । अधर्मादीनामि-या-
दिपदेन शुक्तिरूप्यादिसङ्ग्रहः । भानं स्यादिति । तथा च प्रतिबि-
म्बाश्रयमनस्तादात्म्यादिमम्बन्धेन सुखादिमम्बद्धजीवस्य 'सुख
साक्षात्करोमी'त्यादौ विषयत्वात् वृत्तिं विनापि ब्रह्मणि(इव) धर्मा
दावपि तथासम्बद्धजीवेन तत्तत्साक्षात्कारव्यवहार स्यात् ।
शुक्तिरूप्यादावपि इदमाकारवृत्तिनिर्गमेन तादृशमनोऽवच्छिन्नवि-
त्तादात्म्यमेव भामकतानियामकः सम्बन्धोऽस्तीति तत्राविद्यावृ-
त्तिर्वाकार सिद्धान्ते ह्येति भावः । स्वप्रतिबिम्बाश्रयावच्छेदक
त्वमम्बन्धेन सुखादिसम्बद्धो जीवः, तत्साक्षात्कारो धर्मादी तु
नारादः ।

भावः । स्वत इति-वृत्तिं विनेत्यर्थः । धर्मादीन्यादिपदात् शुक्तिरु-
प्यादिपरिग्रहः । न न स्यादिति । प्रतिबिम्बाश्रयमनस्तादात्म्येन सुखा

भावात् । तदभावश्च स्वच्छेऽपि ब्रह्मचैनन्ध आवरणात् ।

न्यायरत्नावला ।

प्रतिबिम्बाभावेन न जीवस्य तत्सम्बन्धेन धर्मादिसम्बद्धत्वा
शयनाह—न स्यादित्यादि । चैतन्यस्य—जीवस्य । तत्तदा
कारत्वाभावात्—स्वप्रतिबिम्बेत्यादिसम्बन्धेन धर्मादिसम्बद्धत्वा-
भावात् । ननु घटाद्याकारायामिव ब्रह्माकारायामपि श्रवणमन
नादिपूर्वकालीनवृत्तौ जीवस्य (१)प्रतिबिम्बसम्भवात् घटादाविव
ब्रह्मण्युक्तरूपप्रतिबिम्बाश्रयावच्छेदकत्वसम्भवात् कथं ब्रह्माद्या
कारत्वाभावः । एवमविद्यावृत्त्यभावेऽपि शुक्तिरूप्यादौ वृत्तिसा
मान्याभावेऽपि सुखादाविव धर्मादौ तत्प्रतिबिम्बसम्भवात् कथं
तदाकारत्वाभावः तत्राह—तदभावश्चेति । स्वच्छ—जीवप्रति
बिम्बयोग्यापातज्ञानरूपवृत्तिविषये । आवरणात्—आवरणयोग्या
परिच्छिन्नानन्दरूपत्वात् । तथा च परिच्छिन्नत्वेन ब्रह्मणो न प्र
तिबिम्बाश्रयवृत्तावच्छेदकत्वसम्भव इति भावः । यथाश्रुतं तु
स्वच्छादिपदं न मद्गच्छते, अनावृतेऽपि ब्रह्मणि प्रतिबिम्बाधार
तावच्छेदकत्वाभावेनावरणस्य तत्र प्रयोजकत्वात् । अथवा स्वच्छा
वरणपदयोः यथाश्रुतं एवास्तामर्थः । ब्रह्मणि स्वच्छेऽप्यावृत्तत्वात्
न जीवप्रतिबिम्बत्वम् । चरमवृत्तौ सत्या त्वावरणनाशेन तद्
त्वसम्भवाद्ब्रह्माकारता । तथा च घटादौ भासकतया क्लृप्तस्य
प्रतिबिम्बाश्रयावच्छेदकत्वस्याभावेऽपि ब्रह्ममनस्सुखादौ प्रति
नारायणी ।

दीनामिदं धर्माधर्मादीनामपि साक्षात्कारं स्यादित्यर्थः । ब्रह्मणस्नु र्जा
धिष्ठानभूतस्याभेदरूपं सम्यन्धं स्फुटं प्रेति संक्षेपः । न यथाकथञ्चि
त्सम्यन्धमात्रं पदार्थभानप्रयोजकं किन्तु स्वप्रतिबिम्बाश्रयप्रमावच्छेदक-
न्धमेव, तच्च तेषु नास्त्येति न तेषां भानसम्बन्ध इत्याशयनाह—न स्यादि
ति । चैतन्यस्य-प्रमातृचैतन्यस्य, तत्तदाकारत्वाभावात्-निरुक्तसम्यन्धेन
सम्यद्धत्वाभावात् । एतदेव समर्थयति-तदभावेति । सम्यन्धाभावश्च ।

न्यायरत्नावली ।

विम्बवत्त्वमेव भासकतानियामरूपसम्बन्धः । यथा च ब्रह्मण्यज्ञान
विषयत्वमावरणम्, घटादौ तु तद्वच्छेदकत्वमज्ञानविषयचित्तादात्म्य
तथा ब्रह्ममनआदौ साक्षात्कारो जीवप्रतिविम्बवत्त्वम्, घटादौ तु
तद्वच्छेदकत्व नदृश्यच्छेदकत्व वा । एव च 'साक्षात्करोमी'त्या-
कारकसर्वप्रत्ययेषु प्रतिविम्बघटितविषयकत्वेनैकरूप्यम् । वस्तुत-
स्तु प्रतिविम्बवत्त्वमेव सर्वत्र(१) सम्बन्धः । घटादावपि वृत्पवच्छे-
दककाले तत्सम्भवात् । अनुभूयते च जलाद्युपरक्ते घटादिपात्रे
सूर्यादेः प्रतिविम्बम् । ननु प्रतिवि(२)म्बवत्त्वसम्बन्धेन स्वावच्छि-
न्नमनोवृत्त्यादिप्रतिविम्बितत्वसम्बन्धेन वा घटादिविशिष्टस्य जीवस्य
'घट साक्षात्करोमी'त्यादिप्रत्यये विषयत्व पूर्वोक्तमयुक्तम् । साक्षा-
त्करोत्यर्थ एव हि तत्र विषय । स च विषयविशिष्टप्रतिविम्बस्य
प्रयोजक मनोऽवच्छिन्न चैतन्यम् । अन्यथा फलघटितार्थावाचरु-
त्वेन साक्षात्करोतेरकर्मकत्व स्यादित्युक्त जनानातिसाक्षात्करोत्य-
र्थविषयविवेचनप्रस्तावं । घटादिविशेषितस्य तदर्थत्वे च तस्य ना-
नार्थत्वापत्तिरिति चेन्न । वस्तुगत्या घटादिविशिष्ट मनोऽवच्छि-
न्न चैतन्य ताद्विषय इत्युक्तम्, न तु घटादिविशिष्टमनोऽवच्छिन्न-
चित्त्वेन चित्तो विषयत्वम् । तच्च विषयविशिष्टप्रतिविम्बप्रयोजक
मनोऽवच्छिन्नत्वेन घटादिविशिष्टचित्तेः विषयत्वेऽपि न क्षतम् ।
मनोवच्छिन्नचित्तादात्म्य च सुषुप्तजीवेऽप्यस्त्येव । मनस्त्वाश्रय-
स्य हि तादात्म्य साक्षात्कारघटकम्, न तु तद्विशिष्टस्य । तथा
च सौषुप्तमनोऽवस्थाया मनोजालभावेऽपि सरुलमनोवस्थानुगत-
व्यक्तौ जागरस्वप्नकालयोः मनस्त्वसत्त्वेन तच्चक्तेरेव सौषुप्तम-
नोऽवस्थानुगतत्वात् सुषुप्तावपि मनस्त्वाश्रयोपहितचिदक्षता । ननु
उक्तचिदपि न साक्षात्करोत्यर्थः । ज्ञानविशेषो हि सः । ज्ञान च सा-
क्ष्येव, तस्यैव सर्वदृश्यानुगतत्वेन ज्ञानत्वात् । न हि ज्ञान सि

(१) सर्वत्रेति गणुस्लके नास्ति । आवश्यक्य । (२) प्रतिविम्बितत्वेति घणुस्लक ।

न्यायरत्नावली ।

द्धान्ते प्रतिज्ञेय भिन्नम् । उक्तं हि मूल एव=विषयविशेषोपर-
 क्ततया ज्ञान नाना स्वतस्तु (ज्ञान) ज्ञानमित्येकं प्रतीयते=इति चेन्न ।
 अधिष्ठानीभूतसाक्षिण(१) एव मनोऽवच्छिन्नत्वरूपेण ज्ञानत्वात् ।
 तदुक्तपद्वैतसिद्धौ—‘यत्र दृश्याद्यासस्तत्र ज्ञानत्वम्, न तु ज्ञानत्व-
 विशिष्टेऽध्यास’ इति । अत एव प्रतिकर्मव्यवस्थायाः पद्वैतसिद्धौ
 उक्तम्—‘अविद्योपहितचिद्रूपस्य जीवस्य जगदुपादानत्वपक्षे घटा-
 धववच्छेदेन आवृत्तत्वादावरणभङ्गार्था वृत्तिः । जगदनुपादानत्व-
 पक्षे तु जीवस्य विषयेषु सम्बन्धस्याभावात् तदर्थापत्तिः । पक्षद्वये-
 ऽपि जीवस्यैव विषयावभासकत्वम् । मनोऽवच्छिन्नचित्तेः जीवत्वे
 तु जीवस्य जगदुपादानब्रह्मचिदभेदाभिव्यक्त्याऽर्थापत्तिः । ब्रह्मचि-
 देव विषयावभासिकेति चरमपक्षे अभेदाभिव्यक्त्यर्थत्वस्य जीवोपरा-
 गार्थत्वे पर्यवसानात् अत्र मूले तथोक्तमित्ये ध्येयम् । यदि च सा-
 क्षिरूपस्य ज्ञानत्वमित्याग्रहः, तदा तादृशमनोवच्छिन्नचित्तादात्म्य-
 विशिष्टसाक्ष्येव साक्षात्करोत्यर्थोऽस्तु । (नचोक्त) प्रतिबिम्बप्रयोजक-
 साक्ष्येव सोऽस्त्विति वाच्यम् । चैत्रीयमनोवृत्तिमादाय मैत्रस्यापि
 ‘घट साक्षात्करोमी’ इति व्यवहारापत्तेः । प्रयोजकत्वं हि विम्बवि-
 धया प्रकृते निवेशितम् । तथा च घटावच्छिन्नचैत्रीयमनोवृत्तिप्र-
 तिविम्बतसाक्षिणो मैत्रीयमनोवच्छिन्नचिद्रूपे अहमर्थेऽपि सत्त्वाद्-
 क्तापत्तिः स्यादेव । मनोवच्छिन्नचित्तेः निवेशे तु तादृशवृत्तिनिष्ठप्र-
 तिविम्बप्रयोजकचैत्रमनोऽवच्छिन्नचित्तः मैत्रीयाहमर्थे तादात्म्याभा-
 वेन नोक्तापत्तिः । उक्तमनोऽवच्छिन्नचित्तो हि साक्षिणि विशेषणत-
 या भानस्वीकारात् साक्षिणविशेषेऽपि तादात्म्येन प्रकारत्वम् । य-
 दि च विषयसाक्षात्कारशरीरे भाममाने साक्षात्कारे विषयस्या(२)

(१) साक्षिण्येवेति पाठ उपलब्धोऽपि न युक्तः । ज्ञानत्वादित्यस्य ज्ञानत्वस्वीकारा-
 दित्यर्थकत्वे क्लिष्टकल्पनमवधाय शोधितोऽस्माभिरिति ।

(२) विषयस्य द्वारिकृतस्य तादात्म्येति पपुस्तके ।

न्यायरत्नावला ।

ध्यासिकस्य तादात्म्यस्य भानपावश्यकम् । तस्य भासकतानि
यामकत्वात्, तदा 'घट साक्षात्करोमी'त्यादौ साक्षात्कारैकदेशे
विषय इव साक्षिण्यपि घटादेस्तादात्म्य द्वितीयाविभक्त्यु-
पस्थापित विशेषणतया भातीति स्वीक्रियताम् । एव जाना-
त्यर्थोऽपि पूर्वोक्तरीत्या प्रतिविम्बप्रयोजकमनोऽवच्छिन्नचित्तादा-
त्म्यविशिष्टः साक्ष्येवोच्यताम्, उच्यता च 'घट जानामो'
त्यादौ जानात्येकदेशे प्रतिविम्बे स्वाकारवृत्तिनिष्ठत्वाद्यन्यतमम-
म्बन्धाद्यवच्छिन्न घटादेराधेयत्वमिव साक्षिणि घटादेस्तादात्म्य-
मपि द्वितीयाविभक्त्युपस्थापित विशेषणमिति । एवं वृत्तेरावरण-
भङ्गार्थत्वपक्षे अज्ञानाविषयत्वप्रयोजकमनोऽवच्छिन्नचित्द्विशिष्टमाक्षी
साक्षात्करोतेरसत्त्वापादकाज्ञानाविषयत्वप्रयोजकमनोऽवच्छिन्नचि-
द्विशिष्टमाक्षी जानतेरर्थ । तदाप्युक्तरीत्या घटादेरज्ञानविषयत्वे
आधेयत्वस्यैव साक्षिणि तादात्म्यस्य द्वितीयाविभक्त्यर्थस्य विशे-
षणत्वम् । मनोऽवच्छिन्नचिति तादृशप्रयोजकत्वं च स्वरूपित
यदज्ञान तद्विषयत्वाभावस्य समानकालीन कारण या अविद्या
तत्तादात्म्यम् । कारणत्व क्षेपसाधारण प्रयोजकत्वरूपोऽखण्डध-
र्मो वा तत्स्थाने वाच्य इत्यादि साक्षात्करोत्यर्थविवचने पूर्वोक्तं
बोध्यम् । यदि च चिदुपरागार्थत्वपक्षात् वृत्तेर्जावचितो विषयाव-
च्छिन्नचिदभेदाभिव्यक्त्यर्थत्वपक्षो भिन्नो वाच्यः, तदा विषय-
त्वाभावान्तरस्थले स्वप्रतियोगिकभेदस्य चिन्निष्ठो योऽभावः तस्यैव
निवेशेन साक्षात्करोत्यर्थो वाच्यः । तदेकदेशे (१) साक्षिणि घटा-
द्यन्वितस्य तादात्म्यस्य द्वितीयाविभक्त्यर्थस्यान्वयः । स्वपदा-
र्थोऽत्र पूर्वत्र च मनोऽवच्छिन्नचिदेव । जानात्यर्थस्तु पूर्ववदेव ।
वृत्तिसुखादौ प्रतिविम्बास्वीकारादेवाभेदाभिव्यक्त्यर्थपक्षे इति

अनावृतेऽपि शुक्तिरजतादावस्वच्छत्वात् । धर्माधर्मादौ

न्यायरत्नावली ।

स्वीकारे तु स्वतादात्म्यप्रयोजकत्वमेव मनोऽवच्छिन्नचिति विशेषेण वाच्यम् । तादात्म्ये च घटाद्याकारवृत्तिप्रतियोगिकत्वं 'घट जानामी'त्यादौ सुखादिनिष्ठत्वं 'सुख जानामी'त्यादौ द्वितीयया बोध्यते । यद्वा स्वीयाकारारूपविषयता स्वतादात्म्य स्वतादात्म्याश्रयतादात्म्य चेत्याद्यन्यतमप्रयोजक यन्मनस्तद्विशिष्टसाक्ष्येव तत्पक्षे जानात्यर्थः । (१) इच्छाद्वेषादिपरिणामस्यापि मनस्त्वात्तदीयविषयत्वमपि मनोविषयत्वम् । द्वेषादिकमादाय घटादौ ज्ञानव्यवहार इष्ट एव । इदं तु बोध्यम् । ज्ञाने साक्षात्कारे च पूर्वोक्ते सर्वत्र मनसो न मनस्त्वेनैव निवेशः । 'ईशो जानाती'त्यादावीशस्य जगदनुपादानत्वपक्षे मनोविशिष्टतादात्म्यवाधात् । किन्तु ईशोपाधिमनोऽन्यतरत्वादिना निवेशः, ईशो मनोऽवच्छिन्नचित्चेत्यन्यतरविशिष्टमाक्षिणो वेति । नन्वेवं वृत्ते चिदुपरागार्थत्वपक्षेऽपि ब्रह्मणि चिदुपरागावरणभङ्गोभयार्थकत्वात् केवलचिदुपरागार्थकत्वमद्वैतसिद्धयुक्तमयुक्तमिति चेन्न । तस्य घटादिब्रह्मसाधारण चिदुपरागमात्रवृत्तेः प्रयोजन(२)मित्यर्थकत्वात् मुख्यफल चिदुपराग एवेत्यर्थकत्वाद्वा । यत्तु द्रव्ये प्रतिवि

नारायणी ।

स्वच्छेऽपि-प्रतिबिम्बसम्बन्धयोग्येऽपि । ब्रह्मचेतन्ये-अधिष्ठानचेतन्ये, आवरणात्-श्रवणादिजन्यवृत्ते पूर्व 'ब्रह्म नास्ति न भाती'ति च विरुद्धव्यवहारजनवाशनात् । तथाच श्रवणादिजन्यैव वृत्तिरज्ञाननाशिका न सामान्यवृत्तिरतो भासकसम्बन्धाभावात् सदा तद्ज्ञानमिति भावः । शुक्तिरजतमानार्पितधारयति-अनावृत्तइति । प्रतीतिमात्रशरीरत्वेनाज्ञानसत्त्वाभावेन अज्ञानविषयतायच्छेदकत्वेऽपि । अस्वच्छत्वात्-तम प्रधानाज्ञानपरिणामत्वात् प्रतिबिम्बावच्छेदकत्वायोग्यत्वात् । अनावृत्तत्वेऽपि तम कार्यस्य तस्योत्पन्नमात्रस्य भानं विना वृत्तिमसम्भावितमिति चिदुपरागार्थ

तु अस्वच्छत्वादावृतत्वाद्वा । तेन स्वच्छेऽप्यावृते प्र-
माणवृत्त्या तदाकारता । अनावृतेऽप्यस्वच्छे शुक्तिर-
जतादौ अविद्यावृत्त्या तदाकारता । अनावृते स्वच्छे

न्यायरत्नावला ।

स्वच्छवृत्तिमयोग. गुणादौ तु तस्यास्मद्युक्तसमायादिरिति, तद-
द्वैतमिद्व्यादावुक्तमपि अननुगतत्वादुपोक्षितम् । अस्वच्छत्वात्-प्रति-
विम्बायोग्यत्वात् । नन्वीश्वरप्रसादकोपयोः सिद्धान्ते धर्माधर्म-व
स्वीकारात् जीवप्रसादकोपयोरिव तयोस्स्वच्छत्वमेव तत्राह—
आवृतत्वाद्वा । ईश प्रति तयोरनावृतत्वेऽपि जीव प्रत्यावृतत्व
मिति भावः । तेन-स्वाभाषिकेन ब्रह्माद्याकारत्वाभावेन, स्वच्छे
ऽप्यावृत इति पूर्ववदर्थ । ब्रह्मणीति शेष । प्रमाणवृत्त्या-श्रवणा
युत्तर ब्रह्मास्मीति वृत्त्या । स्वच्छावृत्तब्रह्मविषयकतादृशवृत्त्येति समु-
दायार्थः । तदाकारता-माक्षिणो ब्रह्मविषयकज्ञानशून्यता । अय-
वेत्यादिष्यारूपानपक्षं ब्रह्मप्रतिविम्बितनेत्यर्थः । अनावृते-प्र-
तीतिकत्वात् अज्ञानविषयतानवच्छेदके, अविद्यावृत्त्या तदाकारता-
युक्तिरूप्याप्रवृत्तिनाविद्यावृत्तिप्रतिविम्बितस्वरूपमाक्षिणः शुक्ति
रूप्याद्याकारता । ननु यद्यपि विवरणादौ युक्तिरूप्याद्याकारावि-
द्यावृत्तिरुक्ता, तथापि न युक्ता । प्रतीतिकरूप्यादेस्स्वच्छ वस-
म्भवादिनि चेन्न । व्यावहारिकरजतादेः चित्पतिविम्बयोग्यत्व-

नारायण ।

तत्रापि वृत्तिरावश्यकीति भावः । दोषद्वयमेवेदं यद्यपि धर्मादावप्यस्मिन्
तथाप्यन्यतरत्वेनेव तयोस्तत्र सङ्गन्धःश्रावर्तकता न मिलिनस्य
व्यावर्तकनेत्यभिप्रेत्य विकल्पमाह-अस्वच्छत्वात्-स्वभावविरोधकतायो-
ग्यत्वात् । आवृतत्वात्-कलसस्काररूपाणां सूक्ष्मत्वेन जीवाज्ञानविषय
त्वात् । तेन-स्वाभाषिकेन, तत्तदाकारत्वाभावेन स्वच्छेऽप्यावृते इति पूर्व-
वत् । ब्रह्मणीति शेष । प्रमाणवृत्त्या-वेदान्तप्रम णज यास्यपडाकारकवृ-
त्त्या, तदाकारता-त-सम्यग्धत्वमिति यावत् । अनावृते-प्रतीतिमात्रशरीर-
त्वेनाज्ञानविषयतावच्छिन्नवच्छेदके । अविद्यावृत्त्या-ज्ञानाकारसत्त्वपरि

तु सुखदुःखादौ स्वत इति नान्त'करणसम्बन्धमात्रेण भ .

न्यायरत्नावली ।

रूपस्वच्छत्वादर्शनेन तज्जातीयप्रातीतिकरूप्याद्, तदसम्भवात् । सत्त्वाशाधिकभूतपरिणामस्य मनआदेरेव स्वच्छत्वसम्भवेन तमो-शाधिकाविद्याया व्यावहारिकसाधारणरजतत्वाविशिष्टहेतुतया क्लृ-प्ताया परिणामस्य प्रातीतिकव्यवहारादेः स्वच्छत्वासम्भवाच्च । सत्त्वाशाधिकाविद्यापरिणामस्य तदाकारवृत्तिज्ञानस्य चिन्निष्ठतदाकारतासम्पादकत्वेनावश्यकत्वात् । तमोशाधिकाविद्याकार्यतावच्छेदके प्रातीतिकान्यत्वनिवेशे तु गौरवम् । आवश्यकी च प्रातीतिकाविद्यावृत्तिः, तत्ताशस्यैव सस्कारत्वात् । अनुमित्यादिवृत्तिनाशस्य रजताग्राकारत्वेन स्मृतिहेतुताया' क्लृप्तत्वात् । रजताद्यवच्छिन्नचैतन्यनाशस्य (१) + रजतादितादात्म्यसम्भवेऽपि + रजतादिसम्बन्ध्याकारारूपविषयत्वाभावात् । विद्यमानसुखादौ स्वगत्या तदवच्छिन्नचैतन्यनाशस्यैव सस्कारत्व कल्प्यते ! अन्यथा मनःपरिणामे वृत्तिकल्पने वृत्तावपि तत्कल्पनापत्तेः । अतोऽनावृत्तस्य मनःपरिणामस्य स्मृतौ तदवच्छिन्नस्य चिन्नाशस्य तत्तादात्म्यापन्नचिन्नाशत्वेनैव हेतुत्व कल्प्यते । अनावृत्तत्व च स्वकाले बोध्यम् । तेन सुखादे स्वनाशकाले आवृत्तत्वेऽपि न क्षतिः । अविद्यातत्सम्बद्धशुद्धचिज्जीवादेः स्मृतौ व्यभिचारात् मनःपरिणामत्वनिवेश' । अनावृत्ते-साक्षिमात्रभास्यत्वात् अज्ञानविषयत्वानवच्छेदके । स्वच्छे-स्वच्छमनःपरिणामत्वेन स्वच्छे । सम्ब-

नारायणी ।

णामरूपवृत्त्या, तदाकारता-निरक्तसम्बन्धेन सम्बद्धता । ननु यदि वृत्तिद्वारक एव सर्वत्र सम्बन्धस्तर्हि साक्षिमात्रभास्याना सुखादीना कथं भान तत्राह—स्वच्छे त्विति । प्रतिविम्बसम्बन्धयोग्यं त्वित्यर्थ । स्वत -(२)

(१) + एतच्चिद्वयमप्यग पाठे घपुस्तके नास्ति ।

(२) यद्यपि सर्वत्र 'विति विना' इति पाठमुपलभ्य तर्धैव राक्षितोऽस्माभिर्यथापि वृत्ति विना' इत्येवापि काय ।

नप्रमद् । ननु ब्रह्मणः कथमावरणम् ? निरवद्यस्वप्रकाश-
त्वेन सर्वज्ञत्वात् । मन्यम् । स्वसम्बद्धसर्वभामकतया सर्व-
ज्ञमपि अन्न-करणावच्छिन्नजीवाज्ञानविषयतया आवृ-

त्तदन्वयः ।

न्वमात्रेणोति । मनसो ब्रह्मणि तादात्म्यं शुक्तिरूप्यादीं नामा-
नाधिकरणम् । (१) ईशप्रमादघर्मापघर्मादीं स्वावच्छिन्नसम्बन्धो-
पत्र हि मनसि यागादिप्रयत्न, तद्वच्छेदेन ईशरोपायि प्रमा-
दरूपेण परिणमते । तथा च नानाविधानां मनस्मन्बन्धानां वि-
षयमाप्ताकारयदकत्वेनानुगमोऽपीति भावः । स्व प्रत्यनावृत्त-
त्वेऽपि जीवं प्रयावृत्तं ब्रह्मेत्याश्रयेण समावृत्ते—सत्यामिति ।
अन्तःकरणावच्छिन्नेत्यनेन मनोऽवच्छिन्नचित् अविद्याप्रतिबिम्बो

नरुचा ।

वित्तिविना मानप्रसङ्ग-उपरोग्नानप्रसङ्ग-स्वतःसम्बद्धानां घर्मापघर्मा-
दीनानिति शेषः । अयमत्र निष्कर्षः । यदाप्रवच्छिन्नान्तरकरणावृत्तौ चैतन्य-
स्य प्रतिबिम्बात् प्रतिबिम्बाध्यवृत्त्यवच्छेदकत्वेन यदादौ सुखाद्यवच्छे-
देन ब्रह्मचेतन्ये प्रतिबिम्बाप्रतिबिम्बाध्यमहविडवच्छेदेन सुखादौ ब्रह्म-
चेतन्यावच्छेदेन ब्रह्माका कवृत्तौ प्रतिबिम्बाध्यवृत्त्यवच्छेदकत्वेन
ब्रह्मणि प्रातिनासिकरजताप्रवच्छेदेन रजताकारायानविद्यावृत्तौ प्रति-
बिम्बात् प्रतिबिम्बाध्यवृत्त्यवच्छेदकत्वेन सम्बन्धेन प्रातिनासिके सम्ब-
न्धन्याजीवस्य घटपुम्ब्रह्मरजतादिमान न घर्मादे । घर्माद्यवच्छेदेन
घनानुत्पृथक्त्वान्ये प्रतिबिम्बानाद्यात् कल्पनाहेतोरभावात् फलानुसा-
रित्वात्कल्पनाया इति द्विक् । ननु विद्यावमासकमधिष्ठानं ब्रह्मचेतन्य-
मावृत्तनिपुलं तत्र युक्तम्, तस्यावृत्तये जादगन्धरसवादिनि नान्त
शङ्कते—इति । ब्रह्मणः अधिष्ठानमृतचैतन्यस्य । निरवच्छेति-अविद्या-
तीतेत्यर्थः । सर्वज्ञत्वात्—वशीकृतनापत्वेन सर्वविपरकेषु भादिमर्थत्वान् ।
अन्यथान्याविशिष्टत्वेन तस्य जादध्यानाधिष्ठानत्वानुपपत्तेः, अविद्या
विशिष्टन्याय्याध्यामिकत्वादिनि भावः । स्व प्रत्यावृत्तत्वमेव सारंजा-
यनावप्रसङ्गकं न तु जीवं प्रत्यदि ब्रह्मणश्च जीवं प्रदेवावृत्तवमित्यानि
प्रेत्य समावृत्ते—इति । स्वतःप्रवृत्तसर्वविनासकतया—स्वाध्यन्तव्रग-

(१) ईशप्रमादघर्मापघर्मादीं सुखादौ ।

तामिति व्यपदेशात् । तस्मात् ब्रह्म जगदुपादानमिति
पक्षे चिदुपरागार्था आवरणभङ्गार्था च वृत्तिः । (१)+

न्यायरत्नावली ।

वा जीव इत्यादि सर्वपक्षेषु मनोवृत्तिसापेक्ष घटादिकिञ्चिज्ज्ञत्वमेव
जीवस्येति सूचितम् । जीवाज्ञानविषयतया-जीव प्रत्यावारक यद
ज्ञानं तद्विषयतया । तस्मात्-ब्रह्मण्यावृत्तत्वसम्भवात् । ननु घटाद्य
वच्छिन्नमनोवृत्तेरुत्पत्तिक्षणे तत्र प्रतिविम्बोत्पत्तिः तदुत्तरक्षणे
वा ? । आद्ये प्रतिविम्बघटिताचिदुपरागस्य उक्तवृत्तिफलत्वासम्भ
वः । ब्रह्माकारवृत्तौ तदुत्पत्तिक्षणद्वितीयक्षण एव ब्रह्मण्यावरणो
च्छेदकत्वेन प्रतिविम्बसम्पादकतया वैरूप्यापातश्च । द्वितीये
मनस्सुखादावपि तदुत्पत्तिक्षणे प्रतिविम्बाभावस्य तुल्यत्वेन भा
नाभावापत्तिः । न चेष्टापत्तिः । माक्षिमात्रवेद्यस्याभासमानतया
विद्यमान(२)त्वास्वीकारात् । दर्पणाद्युपाये सुखादिमन्निधानस्य प्र
तिविम्बोत्पत्तिहेतुत्वेन तदुत्पत्तिद्वितीयक्षण एव तत्स्वीकारेऽपि स
प्रतिविम्बस्य मनस परिणामे सुखादौ वृत्तिज्ञाने च सप्रतिवि
म्बत्वस्य स्वाभाविकत्वेन तदुत्पत्तिक्षण एव सम्भवादिति चेत् । अ-
त्रोच्यते । आद्यपक्ष एव युक्तः । 'अज्ञातं चैतन्यं प्रमेयं ज्ञातं फलमि'
त्यनेन मूलेन हि चिदुपरागक्षणे फलत्व तत्पूर्वं प्रमेयत्व चोक्तम् ।
तत्र घटादौ वृत्तेरुपरागघटकत्वमेव उपरागफलकत्वम् । ब्रह्मणि तु
आवरणभङ्गक्षणे प्रतिविम्बोत्पादकत्वेन तद्वदितोपरागफलकत्वं सु
ख्यमेव । वृत्तेरावरणभङ्गार्थत्वं तु आवरणविरोधित्वं वृत्त्यधिकर
णक्षणत्वम् आवरणकालपूर्वत्वाभावव्याप्यमिति यावत् । वस्तुतस्तु

नारायणी ।

दयकाशकतया जीवाज्ञानविषयतया जीव प्रत्येवावरक 'नास्ति न भात्री'
तिव्यवहारजनक यदज्ञानं तद्विषयतया । उपसहसति-तस्मादिति । विस्ति

(१) + + अयं चिह्नित पाठ ऋषुस्तके नास्ति ।

(२) विद्यमानमानत्वेति घणुस्तके ।

जीवोपादानत्वपक्षे तु आवरणभङ्गार्थवेति + । नन्वेकेनै

न्यायरत्नावली ।

वृत्त्युत्पत्तिक्षणे (१) एवावरणनाशस्य युक्तत्वात् आवरणकालपूर्वत्वा, नषिकरणक्षणाव्यवहितोत्तरस्त्वमेवावरणविरोधित्वम् । एव च ब्रह्मण्यपि वृत्तेरुपरागफलकत्व न मुख्यम् । एव चोपरागसम्पादक सामग्रीविशिष्टमज्ञानशब्देनोच्यते । प्रमोत्यात्तियोग्यमेव प्रमेयशब्देनोच्यते । प्रमाविषयत्व तु प्रमाकाल एव । यत्तु वृत्तेश्चिद्रुपरागार्थत्वपक्षेऽपि घटाद्यवच्छिन्नं ब्रह्मचैतन्ये अज्ञानविषयत्व स्वीक्रियत । तद्विशिष्टमज्ञानशब्देनोच्यते । तथा च (२) प्रमावृत्त्या ज्ञानविषयत्वमेव प्रमेयत्वम् । एव च घटाद्यवच्छिन्नचैतन्येऽपि आवरणोच्छेदक्षणे प्रतिविम्बोत्पादिका वृत्तिः । अन्यथा ब्रह्मचैतन्येऽपि आवरणस्वीकारस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अत एव स्वच्छेऽप्यावृत्ते प्रमावृत्त्या तदाकारतेयत्र मूले ब्रह्मणीति विशेष्यवचन नोक्तम् । तस्मात् सर्वस्याः प्रमाणवृत्तेरावरणोच्छेदक्षणे प्रतिविम्बोत्पादकत्वमित्यापात्तन प्रतिभाति । तन्न रम्यम् । श्रवणादिपूर्वकालीनवृत्तिगतमतिविम्बेन 'ब्रह्म साक्षात्करोमी' इति व्यवहाराभावेन ब्रह्मण्यावरणस्वीकारेऽपि घटाद्यवच्छिन्नब्रह्मचैतन्ये तत्स्वीकारे मानाभावात् । अथानभ्यासदशोत्पन्ने घटाद्याकारवृत्तिज्ञाने सत्प्रतिविम्बे मत्पि 'यद् साक्षात्करोमी'त्यादेरभावात्, तत्रापि तत्स्वीकारे मानामिति चेन्न । तावताप्यभ्यासदशोत्पन्नवृत्ते पूर्वं तद्विषये आवरणे मानाभावेन सर्वस्या घटाकारवृत्तेर्घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठावरण(३)भङ्गा-

नाशयत्ना ।

त्रिनाऽऽवृत्तानावृत्तादौ प्रमावृत्तन्यस्य मासकसम्बन्धाभावात् त्रिद्रुपरागार्था-प्रमावृत्तन्यसम्बन्धफलिक्ता । आवरणेति-अज्ञाननाशफलिकेत्यर्थः ।

(१)—क्षणे नाशस्य इति गुणलक्षणे चर्चित फल ।

(२)—प्रमोतिवन्मज्ञानविषयत्वमेव प्रमेयत्वमिति रम्यम् ।

(३)—मानाभाव इति ध्रुवलक्षणे ।

व घटादिज्ञानेनावरणस्य भङ्गे सद्यो मोक्षप्रसङ्गः,
अज्ञानस्यैकत्वात् । नानाज्ञानपक्षेऽप्येकस्य जीवस्यैका
ज्ञानोपाधित्वात् । न । उत्तेजकेन मणोरिव वृत्त्या आव
रणस्याभिभवाङ्गीकारात् । तथा च प्रमाणजन्यान्तःक
रणवृत्त्यभावसहकृतमज्ञानमिति भात्यपि वस्तुनि ना
स्ति न भातीति प्रतीतिजनननमर्धमावरणमित्युच्यते ।
वृत्तौ जातायां तु अवच्छेदकाभावाद्द्विष्यमानमप्यविद्य-

न्यायरत्नावली ।

र्यत्वे मानाभावात् । तस्माच्छुक्तिरूप्याकाराया इव घटायाकाराया
अपि अनभ्यासदशानुत्पन्नवृत्तेः प्रतिविम्बाश्रयत्वेनैव चिद्रूपरागार्थ
वत्त्वम् । न तु चैतन्यावरणानिवृत्त्यधीनचैतन्यनिष्ठप्रतिविम्बोत्पाद
नद्वारा गौरवादिति ध्येयम् । वृत्तेरावरणभङ्गमात्रत्वपक्षे तु प्रमोत्पत्ति
क्षणे चैतन्यमा(१)वरणावशिष्टम् आवरणोच्छ्रान्तिशिष्टं वा प्रमाधिपप
त्वादेव प्रमेयमित्युच्यते । तदुत्तरक्षणे तु फलीभूतस्य साक्षात्करोमीति
व्यवहारस्य सम्भवात् फलमित्युच्यते इति दिक् । आवरणस्याज्ञा
नस्य । नानाज्ञानपक्षे—जीवभेदेनाज्ञानभेदपक्षे । अभिभव प्रकटय
ति—तथा चेत्यादि । सहकृतं—विशिष्टम् । जननेति । 'अस्ति
भाती'तिव्यवहाराभावप्रयोजकमित्यपि बोध्यम् । अवच्छेदकाभावात्-
जनकताप्रतिबन्धकतयोरवच्छेदकस्य वृत्त्यभावस्याभावात्(२) ।

नारायणी ।

आवरणस्य अज्ञानस्य । नानाज्ञानपक्षे जीवभेदेनाज्ञानभेदपक्षे । उत्तेजकेन-
प्रतिबन्धकशक्तिविघटकेन मणिमन्त्रमहीपद्यन्यनमेन । वृत्त्या-‘अथ घटा’-
त्यादिविषयकज्ञानेन, आवरणस्य-‘घटमहं न जानामि’त्याद्यज्ञानस्य, अभि
भवेति-स्वकार्याक्षमत्वेत्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति-‘नपाचेति । सहकृतं विशि
ष्टम् । जननेति । ‘अस्ति भाती’तिव्यवहाराभावप्रयोजकमित्यपि बोध्यम् ।
अवच्छेदकाभावात्-जनकताप्रतिबन्धकतयोरवच्छेदकस्य वृत्त्यभावस्या

(१) चैतन्य आवरणविशिष्टमिति गणुस्तके ।

(२) वृत्त्यभावादित्येव गणुस्तके विरुद्धवेदम् ।

मानसममेवेति न स्वकार्यममर्थमज्ञान तेनाभिभूतमि-

न्यायरत्नावली ।

स्वकार्येति । 'अस्ती'त्यादिव्यवहाराभावस्य क्षेममाधारणकार्यत्वाश्रयस्य 'नास्ती'त्यादिव्यवहाररूपकार्यस्य जननसमर्थमित्यर्थः । तथा चोत्तेजकीभूतमन्त्रविशेषाग्रभावविशिष्टमणित्वेन दाहाभाव प्रति कारणता यथा, तथा वृक्षभावविशिष्टाज्ञानत्वेन 'अस्ती'न्यादिव्यवहाराभाव 'नास्ति न भाती'ति व्यवहार च प्रति कारणता । तथापि प्रमाविषयत्वसमानाधिकरणमज्ञानविषयत्व 'मस्ती'तिव्यवहागभाव 'नास्ती'ति व्यवहारे च कारणम् । प्रमावच्छेदकत्वाभावसमानाधिकरणमज्ञानविषयत्व 'भाती'ति व्यवहाराभावे 'न भाती'ति व्यवहारे च कारणम् । साक्षात्कारप्रमाया अवच्छेदकत्वस्य मद्विषये स्वीकारात् नस्यावच्छेदकत्वस्य घटादौ पूर्वं सत्त्वेन उक्ताकारोत्पत्तिः । ब्रह्मणि तु विश्वव्यापकत्वेनावच्छेदकत्वस्य सर्वदा भावे ऽपि श्रवणाद्युत्तरसाक्षात्कारस्य मत्त्वे अज्ञानविषयत्वाभावसत्त्वात् विशेष्याभावादेव तादृशाज्ञानविषयत्वामावरूपस्य (१)सत्त्वान्नोक्तकार्योत्पत्तिः । वस्तुतस्तु 'विदेदकैवल्यपर्यन्तमज्ञानविषयत्व न निवर्तत' इति वक्ष्यमाणपक्षे श्रवणाद्युत्तरस्यात्मसाक्षात्कारस्य मत्त्वेन 'भाती'तिव्यवहारसिद्धये लौकिकविषयत्वमेवावच्छेदकस्थाने

नारायणी ।

भावात् । न स्वकार्येति । यथोत्तेजकामात्रविशिष्ट एव मणिर्दाहप्रतिरन्धक प्रतिरन्धकताग्रच्छेदकश्चात्तेजकामात्र इत्युत्तेजकसत्यप्रतिबन्धकत्वावच्छेदकस्यामात्राच्च प्रतिरन्धक तथा चक्षुरादिप्रमाणजन्या या अन्तकरणवृत्तिस्तदभावविशिष्टमेकज्ञानविरुद्धव्यवहारजनकमुचितव्यवहारप्रतिरन्धक चेति कारणताग्रच्छेदक प्रतिरन्धकताग्रच्छेदकश्च वृक्षभाव इति वृत्तिसत्त्वे तद्रूपमयरूपस्याभावात् न स्वकार्ये विरुद्धव्यवहारे उचितव्यवहारप्रतिरन्धके च शक्तमित्यर्थः । तत्सत्येप्युत्तेजकेन मणेरिव तस्य शक्तेर्नाशादिति भावः । तेन-असमर्थहेतुता । एव सति-घटादिज्ञानस्या

(१) । वानप्रस्थस्य सत्त्वादिवादि घुम्नके ।

न्यायरत्नावली ।

वाच्यम् । लौकिकेन्द्रियसन्निकर्षादीनामिव विद्यमानसुखात्मादि विषयाणामपि तादात्म्येन प्रयोजकत्वे(१) तद्विषयकशाब्दधीदृत्ती नामपि तन्निष्ठलौकिकविषयताकत्वसिद्धिः । आस्ता वक्ष्यमाणाया अविद्यावृत्ते, विद्यमानसुखादिष्विव(२) अत्रापि तत्काले 'भाती' त्यादिव्यवहारः । स्वीक्रियता वा ब्रह्मणोऽपि शरिराद्यवच्छिन्न मवच्छदकत्वम् । न हि शाखादेरवच्छेदकत्वमनवच्छिन्नम्, किन्तु अग्राद्यवयवावच्छिन्नम् । प्रयोजक तु तत्र पूर्ववर्तलौकिकसन्निकर्षादिकम् । घटादौ वृत्ताज्ञानविषयत्वाश्रयचित्तादात्म्यान्नोक्ताकारोत्पत्तिः । प्रमावच्छदकेत्यत्र प्रमापदेनापरोक्षत्वेन प्रमात्वेन च निश्चीयमाना वृत्तिर्वोध्यते । तेनानभ्यासदशापन्ने घटादिज्ञाने आपातब्रह्मज्ञाने च सत्यपि तादृशकारोत्पत्तिः । प्रमाविषयेत्यादौ तु प्रमात्वेन निश्चीयमाना वृत्तिर्वोध्या । तेनातादृशे परोक्षज्ञाने सत्यपि उक्ताकारोत्पत्तिः । अत्रेद बोध्यम् । सुखादौ (३) वृत्त्यस्वीकारे तस्मिन् विद्यमानेऽपि 'नास्ति न भाती'ति व्यवहारापत्तिः । अज्ञानविषयचित्तादात्म्यस्य तत्र सत्त्वात् । न च सुखाद्यवच्छिन्नचित्तिन्नमनवच्छिन्न घटाद्यवच्छिन्न च चैतन्यमज्ञानविषय इति वाच्यम् । अज्ञानविषयत्वस्यावच्छिन्नानवच्छिन्न(४)निष्ठस्य एकत्वे, ब्रह्मणि साक्षात्कृते घटादौ 'नास्ती'त्यादिव्यवहारानुपपत्तेः । नानात्वेऽपि ब्रह्माज्ञाने नष्टे तद्विषयत्वसत्त्वानुपपत्त्या तद्दोषतादवस्थात् । अनवच्छिन्नचित्तिनिष्ठविषयत्व प्रथमेन तत्त्वज्ञानेन नश्यति, अज्ञानं तु चरमेणवेति स्वीकारे जीवन्मुक्तस्याज्ञाननाशानुप(५)पत्तिः । अथ

(१) प्रयोजकत्वात्तद्विषयकशाब्दादिदृष्टानामपीत्यादि षण्णुस्तके पाठ ।

(२) अयमत्राधिक पाठ षण्णुस्तके ।—सुखादिष्विव* श्रवणाद्युत्तरमनोवृत्तये विषयताकालावच्छेदेनात्मन्यपि विषयता, तथाच तेष्विव*तत्रापि इत्यादि समोऽप्र ।

(३) वृत्त्यस्वीकारादिति षण्णुस्तके । (४)—नवच्छिन्नचित्तिनिष्ठस्येत्यादि षण्णुस्तके ।

(५)—नाशात्प्रभवानुपपत्तिरिति षण्णुस्तके ।

त्युच्यते । नन्वेवं सति ब्रह्मज्ञानेनाप्यविद्याया अनिवृ-

न्यपरलावली ।

‘ब्रह्माज्ञानं नष्ट’मित्यनुभवस्य (१) किमुक्तकल्पनागौरवेण । तस्मात् ब्रह्ममाप्तात्कारोत्तरं घटादां ‘नास्ती’तिव्यहारानुपपत्तिवारणाय वि देहकैवल्यपर्यन्तमज्ञानविषयत्व न निवर्तते । एकाज्ञानपक्ष इत्येव वान्यम् । तथा च घटाग्रवच्छिन्नचैतन्येप्यज्ञानविषयत्वस्वीकारे मानाभावात् शुद्धचिन्निष्ठेनैवाज्ञानविषयत्वेन ‘घटादिकं नास्ती’त्या दिव्यवहारादिकम् । तथा च मुखादावपि तदापत्तिदुर्वाग । तस्मात् घटाग्राकारवृत्तीनामिव मनस्त्वस्य मनोपरमन्वस्य च उत्तेजकत्व वा मनस्सुखादिषु विद्यमानेष्वेकैवा(२)विद्यावृत्तिर्वा स्वीक्रियते । मृष्टधारम्भकान्त्यन्नाविद्यावृत्तीं मनस्सुखादीनामवच्छिन्नत्वमन्व न्येन विषयत्वमन्वन्नेन चोत्पत्तिः स्वीक्रियते । तथा च धीत्वज्ञा- (३)नरूपेण वृत्तिन्वेनोत्तेजकत्वस्वीकारादानुपपत्तिः । अत एव शुक्तिरूप्यादेरपि नष्टवृत्तिविषयत्वमेव स्वीक्रियते न तु वृत्त्यन्तरविषयत्वम् । प्रतिभामव्याप्यग्नित्वरूपेण विषयता- मन्वन्धेनोत्पत्तिं प्रति तद्वृत्तिव्यक्तहेतुत्वस्वीकारात् । एव च तद्वृत्तेः सृष्टिकाले नाशाभावेऽपि प्रतिभामव्याप्यसुखयु क्तिरूप्यादेः स्मृतौ तदवच्छिन्नचिन्नाशस्यैव संस्कारविषया हे- तुत्वमिति दिक् । एवं मति—घटाग्राकागृत्तेजज्ञानानुच्छेदकत्वे मति । अनिष्टत्तेरिति । या या प्रया मा मा स्वस्मान नार यति ।

ज्ञानानाशक्ये सति । अनिष्टत्ते -अनाशान् । अनिमोक्षप्रसङ्ग -ननाशे स्वरूपप्रानिलक्षणमोक्षस्यासम्भयप्रसङ्ग । तयोनाशनाशकभाष्यदर्शन

(१)—ननुमति, ब्रह्मनिष्ठविषयताया नष्टत्वेन तद्वै सृष्टत्वेन ज्ञानस्य नष्टवृत्ति- चेतद्वै वृत्त्यन्तविच्छेदमज्ञानविषयत्वमन्वन्नाभाव एव तद्व्यनुभवविषयोस्तु किमुक्तक- लनागौरवेते धनुस्तके पृ. १ । सुक्तप्रसङ्गम् ।

(२)—एकैकविद्येति ग्युस्तके । (३) धीत्वज्ञानेति धनुस्तके ।

त्वेरनिर्माद्यप्रसङ्गः । न । तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थज्ञानादविद्यानिवृत्त्यभ्युपगमात् । स्वविषयविषयकप्रमात्वेनैव अविद्यानिवर्तकत्वाभ्युपगमात् । महावाक्यार्थज्ञानस्यैव अवा

न्यायरत्नावली ।

विषयकाज्ञानतत्प्रयुक्तोच्छेदिके'ति व्याप्तिग्रहात् ब्रह्मपमाया अज्ञानोच्छेदकत्वं स्वीक्रियते । उक्तव्याप्तिश्च घटादिप्रमाया साध्यापनयोः सहचारदर्शनेन ग्राह्या । तच्च न सम्भवतीति भावः । अविद्यानिवृत्त्यभ्युपगमात्—नानाविद्योच्छेदाभ्युपगमात् । अयं च निवर्तकत्वादित्यत्र हेतुः । स्वविषयविषयकप्रमात्वेनैवाविद्यानिवर्तकत्वादिति । 'या अज्ञानविषयविषयिका प्रमा सा तदज्ञानतत्प्रयुक्तोच्छेदि'ति व्याप्तेः पुरुषान्तरीयब्रह्मज्ञानेषु (१) सहचारदर्शनेन ग्राह्यदज्ञानसमानविषयकप्रमात्वव्यापकमज्ञानतत्प्रयुक्तोच्छेदकत्वमित्यस्य नियमस्य सम्भवादित्यर्थः । प्रमात्वम् 'असम्भावनादिप्रयुक्तामापाण्यबुद्ध्यविषयत्वे सत्यसाधितविषयकत्वम्' । तदनुक्तावापात्रत्तज्ञाने घटादिज्ञाने च व्यभिचारः, अतो विशेषरूपेण व्याप्यता । प्रमात्वात्—उक्तविशिष्टप्रमात्वात् । तथा च अज्ञानसमानविषयकत्वं ब्रह्मज्ञानस्यैवेति तत्रैव सहचारस्य वाच्यतया घटादिज्ञाने तदभावेऽपि न क्षतिरिति भावः । ननु तर्हि घटादिज्ञानस्य प्रमात्वव्यव

नारायणी ।

विना ब्रह्मज्ञानाद्ब्रह्मज्ञाननिवृत्त्या मुक्तिरिति निर्णयस्यासम्भवादिति भावः । नानाऽज्ञानवादिद्याचस्पतिमिश्रमते समाधानमाह—तस्वमेति । अवियेति । नानाऽविद्याच्छेदाभ्युपगमात् । तथाच पुरुषान्तरे शुकादौ च जीवन्मुक्ततयोर्नाशयताशकभावप्रहासानिर्णय इति भावः । ननु घटादिज्ञानाज्ञाननिवृत्ति किन्तु तत्त्वमस्यादिवाक्यादेरेत्यत्र किं विनिगमकम्? तत्राह—स्वविषयमेति । अज्ञानविषयविषयकप्रमात्वेनेत्यर्थः । प्रमात्र चासाधितविषयत्वं तच्च तत्त्वमस्यादिजन्यज्ञानस्यैव नान्यस्येत्याह—महावाक्येति । तत्र उपदार्थभेदज्ञानस्येत्यर्थः । असाधितेति—कालत्रयासाधितविषयतया प्रमा

धितविषयतया प्रमात्वात् । प्रत्यक्षादीनां तु बाधितविषयतया भ्रमत्वेऽपि व्यवहारसामर्थ्येन प्रामाण्याभिमानात् । ज्ञानादज्ञाननिवृत्तेरन्यत्रादर्शनश्चाकिञ्चित्करम्, स्वानुभवसिद्धत्वादन्यथानुपपत्तेश्च (?) सर्वतो बलवत्त्वात् । (२) तदुक्तम्—

अन्यथानुपपत्तिश्चेदस्ति वस्तुप्रसाधिका ।
पिनष्टदृष्टिवैमत्यं सैव सर्वबलाधिका ॥

न्यायरत्नावली ।

हारः कथम् ? तत्राह—प्रत्यक्षेत्यादि । नन्वेकजीववादे कथमुक्तव्याप्तिग्रहः तत्राह—ज्ञानादिति । अन्यथानुपपत्तेः—‘विद्वान्नाम रूपादिमुक्त’ इत्यादिश्रुत्यन्यथानुपपत्तेः । अदृष्टिवैमत्यम्—अन्य नारायणा ।

त्वात् तथाचानधिगताबाधितविषयक यज्ज्ञान तदेवाज्ञाननाशकम्, तच्च तत्त्वमन्यादिजन्यमेव, शुद्धचित्त एवानधिगताबाधितरूपत्वात्, अतो बाधितविषयात् घटादिज्ञानात्तदनिवृत्त्यावपि न हानिरिति भावः । ननु यदि तत्त्वमस्यादिजन्य ज्ञानमेव प्रमा तदा कथं शुक्तिज्ञानं प्रमा रजतज्ञानं भ्रम इति व्यवहारमत्राह—अन्यथाति । शुक्त्यादिप्रत्यक्षप्रतीतीनां बाधितविषयतया—अदृष्टदृष्टनष्टव्यभारत्वेन वर्तमानकालेऽपि वस्तुतो बाधितवस्तुग्राहित्येन, भ्रमत्रयेपि—शुक्तिरजतादिज्ञानरद् भ्रमव्यक्तिरेऽपि, व्यवहारसामर्थ्येन—व्यवहारकालाबाधिताय विषयकत्वेन, प्रामाण्याभिमानात्—प्रमात्वव्यवहारान् एकजीववादे समाधानमाह—ज्ञानादिति । स्वानुभवेति । शान्त्रप्रमाणेकसमधिगम्यफलस्य भावितदनुमत्तत्वादित्यथ । यद्यन्यत्रादर्शनमेव तर्ह्यस्मदादीनां का प्रत्याशा तत्राह—अन्यथाति । मुक्त्यर्थं प्रवृत्तस्य मुक्तिविना शास्त्रप्रामाण्याद्यनुपपत्तेरित्यर्थः । अपसिद्धान्तशङ्का निराकरोति—तदुक्तमिति । चेत्—यदि अन्यथानुपपत्ति—‘तरति शोकमारमवि’दित्यादिभ्रतेमुक्तिं विना प्रामाण्यानुपपत्तिं वस्तुप्रसाधिका ज्ञानाज्ञानयानांश्यनाशकमात्रापिकाऽस्ति तदा सैव अन्यथानुपपत्तिरेव अदृष्टिवैमत्यदृष्टान्तादर्शनेन विनादपि निवारयति, तत्र हेतुगर्भं विशेषण—सर्वेति ।

(१) सर्वतः प्रत्यक्षादिसर्वप्रमाणेभ्यो बलवत्त्वात् इतरप्रमाणविरोधापरमर्दनपूर्वकं स्वायत्तकत्वादित्यर्थः । (२) तदुक्तं खण्डनकारैरिति शेषः ।

इति । अथवा मूलाज्ञानस्यैवावस्थाज्ञानानि घटादिविषयावरणानि । अज्ञानस्य ज्ञानप्रागभावस्थानीयत्वेन यावन्ति ज्ञानानि तावन्त्यज्ञानानित्यभ्युपगमान् एकंन ज्ञानेन एकाज्ञानस्यैव नाशात् घटादिज्ञानेन आवरणनाशे न काचिदनुपपत्तिः । नन्वनुमानादिभिरावरणनिवर्तते न वा ? । आद्ये साक्षात्कारिभ्रमस्यापि शङ्खपीतत्वादेर्दिङ्मोहादेश्च इवेतत्वाद्यनुमानादिना निवृत्तिप्रसङ्गः । अधिष्ठानाज्ञानोपादानकत्वे भ्रमस्य तन्निवृत्तौ

न्यायरत्नावली ।

त्रादर्शनेन विवादम् । विषयावरणानि-विषयावच्छिन्नचिदावरणानि । एकाज्ञानस्येति । (१) तज्ज्ञानाव्यवहितपूर्वतज्ज्ञानविषयावरक यदज्ञान तस्यैव तज्ज्ञानमुच्छेदकम् । सर्वज्ञानं न सर्वदा आवृणोतीति भावः । अनुमानादिभिः-अनुमित्यादिभिः । तन्निवृत्तौ-अधिष्ठानाद्वा

नारायणी ।

सर्वप्रमाणाधिकेत्यर्थः । प्रमाणान्तरविरोधोपमर्दनेन स्वार्थसाधकेति यावत् । मुक्तिप्रतिपादकशास्त्रान्यथानुपपत्येव ज्ञानाज्ञानयोर्नाशयनाशकभावसिद्धिरिति सक्षेपः । सर्वेषामेकमेवाज्ञानमिति पक्षे जीवभेदेनाज्ञानभेदपक्षेऽपि बाह्यविषयज्ञानमज्ञानस्याभिभावकमात्रं न तु नाशकसकलविषयकाज्ञानस्यैकत्वादेकज्ञानेन तन्नाशे सर्वाज्ञाननाशापत्तेरित्युक्तम्, तन्न सम्यक् । मूलाज्ञानैकत्वोऽपि तूलाज्ञानानां भेदेन तत्रापि नाशयनाशकभावोपपत्तेः । न च गौरवम् प्रागभावस्थानीयत्वेन गौरवाभावादित्यभिप्रेत्याह-अथवेति । अवस्थाज्ञानानि-शुक्तिरूप्याज्ञानानि, विषयावरणानि-विषयावच्छिन्नचिदावरणानि । गौरव निराकरोति-अज्ञानस्वेति । स्थानीयत्वेनेति । 'घटं न जानामी'त्यादिप्रतीतेरुक्तरीत्या प्रागभावेनानिर्घाहादज्ञानमेवावश्यकमिति प्रागभावाद्गीकार एव गौरवादनुचित इति स्थापितम् । एकाज्ञानस्येति । यज्ज्ञानाव्यवहितपूर्वं यज्ज्ञानविषयावरक यदज्ञान तस्यैव ज्ञानमुच्छेदकं सर्वं चाज्ञानं न सर्वदाऽऽवृणोतीति भावः । अनुमानादिभिः-अनुमित्यादिभिः । साक्षात्कारीति-अपरोक्षेत्यर्थः । पीत-

निवृत्ते । यौक्तिकज्ञानेन च ब्रह्मण. अविद्यानिवृत्ते साक्षात्कारार्थं श्रवणमननापेक्षा न स्यात् । द्वितीये च बहुधादिव्यवहारो न स्यात्, प्रतिबन्धकस्य विद्यमानत्वात् । उच्यते । द्विविधमावरणम् । एकमसत्त्वापादकमन्त'करणावच्छिन्नसाक्षिनिष्ठम् । अन्यदभानापादकं विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्यनिष्ठम् । 'वद

न्यावरणवत् ।

ननिवृत्तौ, यौक्तिकज्ञानेन-वाचस्पत्यभ्युपगतेन 'अहं ब्रह्मास्मी'ति परोक्षज्ञानेन । एतेन विवरणादिमते श्रवणादिपूर्वज्ञानस्यापि अपरोक्षत्वाद्विदमयुक्तमित्यपास्तम् । अथवा यौक्तिकेति अपरोक्षत्वेनाज्ञायमानेन्यर्थः । आत्मविषयकशब्दज्ञानस्य अपरोक्षस्यापि अपरोक्षत्वेनाज्ञायमानस्य नापरोक्षान्याममूलाज्ञानोच्छेदकत्वमिति भावः । ब्रह्मचादिव्यवहारः—'वद्विरस्ती'ति व्यवहारः । द्विविध-परस्परासङ्कीर्णधर्मद्वयविशिष्टम् । असत्त्वापादक-नास्तीति धीप्रयोजकनावच्छेदकाखण्डधर्मवत् । अन्तःकरणावच्छिन्नसाक्षिनिष्ठ-मनोवन्ति त्ना साक्षिनिष्ठाऽऽश्रयता यस्य तादृशम् । विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्यनिष्ठ-वदाश्रयवन्ति त्ना ब्रह्मनिष्ठाऽऽश्रयता यस्य तादृशम् ।

नष्टम् ।

त्वादेरिन्यादिना दिङ्मोहादिपरिग्रहः । भवेत्त्वात्प्रनुमानादिना-प्रय भवेत् शङ्क्यात् शङ्कान्तरवदित्यनुमानादिना । आदिपदाशतयान्नपत्रशाद्वयो धपरिग्रहः । नन्वपरोक्षममा विना कथमपरोक्षमनिवृत्तिरुच्यते इत्यत्राह-अचिन्तेति । तद्विवृत्तौ-(अधिष्ठानाज्ञाननिवृत्तौ) । कारणनाशे कार्यनाशावश्यमावादिनि भावः । यौक्तिकेति । इतनिरासपूर्वकाद्वैतसायकहेतुजन्यज्ञानेन, साक्षात्कारार्थम्-ऋतमरा प्रेत्युकापरोक्षमार्थम् । शब्देति । आचार्यवन्तु कथुनिकरणकश्रवणतत्पूर्वकमनननिदिध्यासनानामपेक्षा न स्यात् तर्कमात्रेणैव फलमज्ञावसम्भवादिनि भावः । वक्ष्यते । 'वद्विरस्ती'ति व्यवहारः । प्रतिबन्धकस्य व्यवहारकारणोभूताभावप्रतियोगिनोऽज्ञानस्य विद्यमानत्वात् अज्ञानस्य यौक्तिकज्ञानादनिवृत्तेरिति भावः । द्विविध-परस्परासङ्कीर्णधर्मद्वयविशिष्टम् । असत्त्वापादक-'ना-

मह न जानामी'त्युभयावच्छेदानुभवात् । तत्राय परो
क्षापरोक्षसाधारणप्रमाणज्ञानमात्रेण निवर्तते । अनुमि
तेऽपि बह्वयादौ नास्तीति प्रतीत्यनुदयात् । द्वितीय तु
साक्षात्कारेणैव निवर्तते । यदाश्रय यदाकार ज्ञान
तदाश्रय तदाकारमज्ञान नाशयतीति नियमात् ।

न्यायरत्नावली ।

दृशम् । उभयावच्छेदानुभवात्-उभयपरेकैकावच्छिन्नाश्रयता
काज्ञानयोरुक्ताश्रयत्वानुभवात् । एकाज्ञानपक्षे अज्ञानस्य घटा-
वच्छिन्नानानाविषयताकत्ववत् मनोघटाद्यवच्छिन्नाश्रयताकत्व स
म्भवत्येवेति तत्पक्षेऽपि 'घट न जानामी'त्युभयावच्छेदेनानुभवो
पपत्तिः । यदि च तत्पक्षे घटाद्यवच्छिन्नान्यज्ञानविषयत्वानि न
स्वीक्रियन्ते, 'घटज्ञानेन घटाज्ञान नष्ट'मित्यादिमत्पयस्य उक्तवि
षयतानाशविषयकत्वानुरोधात् तत्स्वीकारः । तादृशमत्पयस्य नो
क्तनाशो विषयः । अनन्तानामवच्छिन्नविषयताना कल्पने गौर
वात्, किन्तु दृश्यविषयत्वसमानाधिकरण यत् घटाद्यात्मकचि-
द्दृश्यज्ञानविषयत्व तदत्यन्ताभावो विषय इति तत्स्वीकारो व्यथ
इति चिन्त्यते, तदा पल्लवाज्ञानानामेवोक्ताश्रयताकत्वम् । एका
ज्ञानपक्षे 'घट न जानामी'ति धीस्तु घटात्मकचिद्दृष्टिदृश्यविषय
त्वसमानाधिकरणविषयताकाज्ञानान्वान्वयमित्याकारेति भावः । य
दाकार-यादृशविषयताकम्, तन्निष्ठ-तन्मात्रनिष्ठमेव । आलोकत
मसोस्तथानियमस्य दृष्टत्वात् ज्ञानाज्ञानयोरपि स कल्प्यते । आ-
नारायणी ।

स्ती'तिधीप्रयोजकतावच्छेदकापण्डधमवत् । अन्तरिनि-मनोवच्छिन्न
साश्रिणि निष्ठा वृत्तिर्यस्य तादृशम् । अमानापादकं-'न भानी'ति व्य
वहारप्रयोजकतावच्छेदकापण्डधमवत् । विषयेति । विषयानुस्यूतब्रह्मचै
तन्ये निष्ठा वृत्तिर्यस्य तादृशम् । उभयेति । मनोघटाद्यवच्छेदेन चैतन्येऽज्ञा-
नानुभवात् । प्रकृतभेदकत्पनाफलमाह-तप्रति । यदाश्रय-यदाश्रितम् ।
(यदाकार-यद्विषयकम्) । तदाकार-तद्विषयम् । नियमात्-प्रका

परोक्षज्ञानस्य इन्द्रियविषयसन्निकर्षाभावेन ज्ञानस्यान्तः-
करणमात्राश्रयत्वात् । अपरोक्षज्ञानस्यैव (१)विषयव्या-
पारजन्यत्वेन विषयान्त करणोभयजन्यत्वेन तदुभय-
निष्ठत्वात् । तदुक्तम्--

परोक्षज्ञानतो नश्येदसत्त्वावृत्तिहेतुता ।

अपरोक्षधिया नश्येदभानावृत्तिहेतुता ॥

इति । तेनानुमानादावसत्त्वावरणनाशान् नत्र त-
द्व्यवहार । अभानावरणनिवृत्त्या च सांवाधिकसाक्षा-

न्यायरत्नावला ।

लोकमनोवृत्त्यो'रस्ति भाती'तिव्यवहारप्रयोजकत्वरूपस्य प्रकाशत्व
रूपस्य तमोऽज्ञानयो'र्नास्ति न भाती'ति व्यवहारप्रयोजकत्वस्य
चाविशिष्टत्वात् । असत्त्वावृत्तिहेतुता--'नास्ती'ति व्यवहारप्रयोजिकाऽ
विद्या । अभानावृत्तिहेतुता- न भाती'ति व्यवहारप्रयोजिकाविद्या ।
असत्त्वरूपाया सत्त्वविरोधिण्या नास्तीति व्यवहाररूपायां वा वृत्तौ
हेतुता यस्या इत्यादि व्युत्पत्तेः । व्यवहार--'अस्ती'ति
व्यवहारः । अत्रेदं विभावेनीयम् । असत्त्वापादकाज्ञानस्यापि विष-
यावच्छिन्नविद्याश्रयताकत्वम् । अन्यथा 'इदो बद्धिमानि'ति ज्ञानस्य
हृदविशेष्यतावच्छिन्नबद्धिप्रकारताकत्व न स्यात् । इदंबद्धिभ्यां ये
वितस्तादात्म्ये तयोर्विशेष्यताप्रकारतरूपयोर्मियोऽवच्छेदावच्छे

करायणी ।

शतमसोस्तथादर्शनादिति भावः । प्रवृत्तनियमोक्ते फलमाह--'रेक्षेति ।
ज्ञानाकारकज्ञानस्येत्यर्थः । अन्तरेति--अत्र करणमात्राश्रयत्वात् ।
तथाच विषयावच्छिन्नाभावात् विषयावच्छिन्नज्ञाननाशे समर्थमिति
भावः । अपरोक्षस्य--ज्ञानाकरणकज्ञानस्य । तथा चेश्मेव समानाश्रय
विषयक विषयताज्ञाननाशे समर्थमिति भावः । अन्तरेति । नास्तीति
व्यवहारप्रयोजिकाऽविद्या, स्वार्थे भावप्रत्ययः । अन्तरेति-न भातीति
व्यवहारप्रयोजिकाऽविद्या, तेन-द्विविधहेतुमद्भावेन, तद्व्यवहार-विष-

(१) विषयेन्द्रियनिकर्षणकव्यापरजन्यत्वेनेति कुतुस्तके ।

न्यायरत्नावली ।

दकभावस्य वाच्यत्वेन इदचित्तादात्म्यावच्छेदेन चिति तादात्म्ये
बहुयुत्पत्तेरावश्यकत्वात् । न च 'तद्वदध्वसवानयमि'त्यादौ भिन्न
कालीनाना तद्वदध्वसयोः चित्तादात्म्यानां 'तद्वदात्म्यन्ताभाववदि
दमि'त्यादौ तद्वद(१)तदत्पन्ताभावयोः चित्तादात्म्याना भिन्नदेशाव
च्छिन्नाना चावच्छेद्यावच्छेदकभाववत् मनोवच्छिन्नबहिचित्तादा
त्म्यस्य इदचित्तादात्म्येन भिन्नदेशेनावच्छिन्नत्वमिति वाच्यम् ।
यद्यप्यनिर्वचनीयवादे प्रतीत्यनुरोधे क्वचित्किञ्चिदनुपपन्न स्वीक्रि
यते, तार्किकादिमते भिन्नकालीनयोर्विषयविषयित्वादिवत्, घटा
भावादौ तदाधारत्वादिवच्च, तथाऽपि तत्परिहारसम्भवे तत्स्वीकार
स्यान्याय्यत्वात् । अत एव परोक्षभ्रमस्यान्यथाख्यातित्ववादिनो
निरस्ता । विशेष्यतावच्छिन्नप्रकारत्वासम्भवात् । तस्माद्विधम
प्यज्ञानमुभयावच्छिन्नाश्रयताकमेव वा । (२)यथा हि-

आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचित्तिरेव केवला ।

इत्यनेन मूलाज्ञानाश्रयतानवच्छिन्नत्वेनोक्ता तथापि 'ब्रह्म न जा
नामी'त्यत्र प्रमातृविशेषनिरूपितत्वेनाज्ञान भाति, तथा प्रमातृविशे
षानाश्रितमप्यज्ञानं प्रमातृविशेषनिरूपितत्वेन 'घटमह न जानामी -
स्यादौ भाति, तत्पुरुषीयब्रह्मप्रमया पुरुषान्तरीयब्रह्माज्ञानानि
वृत्त्या प्रमातृनिरूपितत्वसम्बन्धस्य मूलाज्ञाने बलत्वेन प
ल्लवाज्ञानेऽपि तस्यैव व्यवस्थापकतया कल्पनाया युक्तत्वात् ।
तथा चासत्त्वापादकाज्ञाननिवर्तकत्व प्रमामात्रस्य तत्समान-
नविषयत्वेनैव अभानापादकाज्ञाननिवर्तक तदवच्छेदकावच्छिन्न
प्रमात्वेनेति । तादृशप्रमाया विषयावच्छिन्नत्वं विषयेन्द्रियसन्निरु
पाद्यधीन स्वीक्रियते । तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वं प्रमाया स्वानव

(१) तद्वदित्तदात्म्यन्ताभावेति घपुस्तके ।

(२) मेव वा तथाहि इत्यादि घपुस्तके ।

त्कारभ्रमनिवृत्तिरिति । तस्मान्निर्घमकस्याप्यात्मनोऽधि-
द्यमान्तःकरणतादात्म्याद्यथासात् तद्धर्मकर्तृत्वभोक्तृ-

न्यायरत्नावली ।

च्छेदकावच्छिन्नाज्ञानकत्वम् । तेन ब्रह्मत्वाने स्वावच्छेदकाभावेऽ-
पि न क्षतिः । न'न्वास्ति भाती'ति व्यवहारमतिव्यञ्जकत्वस्य
'नास्ति न भाती'ति व्यवहारजनकत्वस्य तदाश्रयानन्ताज्ञानाना
कल्पनामपेक्ष्य सुखादिसाधारण्येन (१)प्रमापरोक्ष एवा'स्ति भाती'-
तिव्यवहारनियामकत्वम् । तद्विषयत्वयोरस्तित्वभानत्वरूपत्वादिति
चेन्न । असत्त्वापादकाज्ञानशून्या चिदस्तित्वम् । अमानापादका-
ज्ञानशून्या चिद्वानम् । असत्त्वाभाने-तादृशाज्ञानाभ्या विशिष्टधि-
तौ, तथा च प्रमाकाले विषयसत्त्वात् 'अस्ति भाती'ति व्यवहारेऽ-
पि तदन्यकाले विषयासत्त्वादेव तदभावः, विषयासत्त्वादेव च
'नास्ति न भाती'ति व्यवहार इति मन्मते नाज्ञानस्य मतिव्यञ्जक-
त्व जनकत्व च स्वीक्रियते । व्यवहारविषया व्यवहारे पर भा-
नाभानसत्त्वासत्त्वाना प्रयोजकत्वम् । तच्च परैरपि वाच्यम् ।
अज्ञानाश्रयतायां देशेनेव कालेनाप्यवच्छिन्नत्वात् 'इदमिदानीमिह
नास्ती'त्यादिधीः(२) । 'इदमिदानीमिहास्ती'त्यत्राप्यस्तित्वचट(३)
ककालज्ञाने कालाद्यवच्छिन्नाश्रयताकत्वधीः । अत्यन्ताभावस्येवा-
ज्ञानस्याप्यनादेरप्याश्रयतायाः कालाद्यवच्छिन्नत्वमिति दिक् । त-

नारायणी ।

यन्व्यवहारः, तस्मादध्यासे दोषाभावात् । उपपद्यते-धर्मितादात्म्याध्या-
सस्य घमससगाध्यासे कारणत्वादिति भावः । नन्वन्यगतातामव कर्तृ-
त्वादीनामात्मवृत्तितया भान किं वाऽऽत्मन्युत्पद्यमानानामपि ? आत्रे
अन्यथाप्यातिप्रसङ्गः, द्वितीये अन्तःकरणधर्माणामवभास इति सिद्धा-

(१) प्रमात्रपराभ्रमयोरैवास्ती'यदि घपुस्तके ।

(२) सा चावच्छेदकतापरम्परया इदमादिहानुत्पत्त्यादिनिष्ठा या चिद्व्यञ्जकश्रयता
तदवच्छेदकतेति यावत् । इत्यधिक पठो घपुस्तके ।

(३)—चटके बहाने तदभावे वा कालाद्यवच्छिन्नत्वादि घपुस्तके ।

त्वाद्यध्यास उपपद्यते । ननु त्वन्मतेऽनिर्वचनीपरुषा-
त्यभ्युपगमात् ये कर्तृत्वादयोऽन्तःकरणधर्मा आत्म-
न्यधस्यन्ते ते अनिर्वचनीयास्तत्रोत्पद्यन्त इति वा-
च्यम् । तथा च व्यावहारिकप्रातीतिकभेदेन कर्तृत्व-
भोक्तृत्वादीनां द्वेषाऽवभासः स्यात् । न स्यात् । तादा

न्यायरत्नावली ।

स्मात्—अध्यासे दोषासम्भवात् । व्यावहारिकेत्यादि । व्या-
वहारिककर्तृत्वादेः मनासे स्वाभाविकधर्मत्वात् मनोनिष्ठ तद्व्याव-
हारिकम् आत्मनि तस्यास्वाभाविकधर्मत्वात् गगननैल्यादिवत् प्रा-
तीतिकमित्यर्थः । यद्यपि मनोनिष्ठस्यैव कर्तृत्वादेरात्मनि ससर्ग-
मात्रमध्यस्यते न तु स्वरूपान्तर तथाप्यात्ममनससंसृष्टाभ्यामेक-
स्यापि कर्तृत्वादेर्भेदस्वीकार इति मते समाधत्ते—न स्यादिति । ता-
दात्म्याभिमानेन—आत्ममनसोर्भेदाग्रहेण । अविवेकात्—आत्मम-
नोधर्मयोर्भेदाग्रहात् । उक्तरूपाभ्यामेकमेव कर्तृत्वादिक भाति,
न तु भिन्ने रूपे स्वीक्रियेते इति मतमाश्रित्य समाधत्ते—सकले-
त्यादि । वस्तुतः प्रातीतिकस्यात्मनि कर्तृत्वादिससर्गस्योत्पत्त्यस्वी-
कारान्न तद्विशिष्टरूपेण भेदमसक्तिः । परन्तु यदेव मनसस्तादात्म्यम्
(आत्मनि) स्वीक्रियते तदेव कर्तृत्वादेरप्यात्मनि धर्मितानियाम-
नारायणी ।

न्तो भज्यत, अन्त करणे इव स्यास्मन्नपि उत्पत्तिस्वीकारात् । न च
सम्बन्धरतो विशेष, समवायनिरासेन स्वर्धवाविद्यकतादात्म्यस्यैव
सम्बन्धत्वाद्गीकारात् । व्यावहारिकप्रातीतिकभेदेन तयोर्विशेषोपपादने
तु द्विधियास्तयोर्भेदोऽपि भेद स्यादित्याशयेनाशङ्कते—नन्विति ।
अनिर्वचनायेति । अन्यथाऽन्यथास्यात्यापत्तेरिति भावः । व्यावहारिकेति ।
स्वाभाविकत्वेन मनोनिष्ठ व्यावहारिकम्, अस्वाभाविकत्वेनात्मनिष्ठ
तद्गगननैल्यादिवत्प्रातीतिकमिति तयोर्जपाकुसुमाद्यण्यस्फटिकारण्ययो-
रिद्य पृथगवभास स्यादित्यर्थः । सांपाधिकाध्यासे तद्य, न चायं सो-
पाधिकाध्यास, अधिष्ठानाध्यस्तोपाधिकत्वादित्यभिप्रेत्य समाधत्ते—
न स्यादिति । तादात्म्येति—आत्ममनसोर्भेदाध्यासेन । अविवेकात्—

स्याभिमानेनाविवेकात् । सकलधर्मविशिष्टस्यैवान्त
करणस्यात्मन्यध्यस्तत्त्वेन द्वयाभावाद्वा । तस्मादेक
स्यात्मन उपाधिभेदेन प्रमात्रादिव्यवस्थोपपत्तेर्न मौ-
गतमतापत्तिर्न वा विरोधः । अन्या अपि व्यवस्था
स्पष्टतरमुपरिष्ठाद्गुपपादयिष्यन्ते । तस्मान् जानरूप-
स्यात्मन. सुपुष्तावव्यभिचारित्वाद्देहेन्द्रियार्दीनां च व्य-
भिचारित्वान् दृश्यत्वाच्च नत्र तत्रात्मबुद्धिस्तेषां तेषां
वादीनां भ्रान्तिरित्यौपनिषद् मत प्रामाणिकमिति
सिद्धम् ॥ १ ॥

न्यायस्त्वावला ।

क मन्वन्वः । धर्मधर्मिणोरपि तादात्म्यस्यैकरूपैव स्वीकारात् ।
अथवा कर्तृत्वादेर्यदेव मनसि आचारम्ब तदेवात्मन्यपि, युगपदे-
वोमपत्र प्रतीयमानत्वात् उभयोरैक्यापन्नत्वाच्च । इदन्त्वादेराधा-
रत्व तु रजनप्रतीति, पूर्वमपि इदमादां प्रतीयत इति इदमादिरजत
योर्नैकं तद्वत्तु शक्यते । तस्य च तादात्म्यस्याचारत्वस्य वा व्या-
वहारिकमात्रत्वादात्मनोऽनुयोगिकविशिष्टरूपाभ्या कर्तृत्वादेर्मेड-
स्वीकारेऽपि तादात्म्याभिमानेनेयादिरित्या न तद्वचमाम् । प्रा-
तीतिकरूपान्तरं तु कर्तृत्वादेर्न नम्भाव्यत इत्याशयेनाह—सकले-
त्यादि । आत्मनीति । एकै(१)कतादात्म्येनाचारत्वेन वेति
शेषः । द्वयाभावान्-कर्तृत्वादिव्यवहारिकमातीतिक्रमेदेन रूपद्वया-
भावात् । सुपुष्पेकमिद्व इति पदव्याख्यानोपसंहारपूर्वक श्लो-
कव्याख्यामुपसंहरति—तस्मादित्यादि ॥ १ ॥

नयना ।

जात्मनोऽप्युत्तिया पृथक्त्वया धर्मयोरग्रहान् । एकमेव कर्तृत्वादि न
पृथगिति मने समाधत्ते—मन्वेति । द्वेति—व्यावहारिकप्रानिमाभि-
कमेदेन रूपद्वयानावात् । श्लोकव्याख्यामुपसंहरति—तस्मादिदम् । अना

स्यादेतत्, आत्मनो निर्धर्मकत्वे प्रमात्रादिष्ववहार-
स्याध्यासमूलत्वेन 'ब्राह्मणो यजेते'त्येवमादीनां शास्त्रा-
णामप्रामाण्यप्रसङ्गः, अकर्तुरभोक्तुश्चात्मनः प्रवृत्तपनु
पपत्ते । वेदाप्रामाण्यं च कुनो ब्रह्मसिद्धिरपि । तस्य त
न्मात्रगम्यत्वात् । शास्त्रयोनित्वादिति न्यायात् । तथा
च वेदाप्रामाण्यार्थं प्रमातृत्वादिष्ववहारस्य सत्यत्वम-
भ्युपेयमित्याशङ्क्य किं तत्त्वज्ञानात्पूर्वमप्रामाण्यमा-

न्यायरत्नावली ।

द्वितीय पद्यमवतारयति-स्यादेतदिति । यत् उक्तं तदास्त्वामि-
त्यर्थः । प्रमात्रादीत्यादीपदेन ब्राह्मणादिसङ्ग्रहः । तस्य-ब्रह्मणः, त-
न्मात्रगम्यत्वात्-वेदमात्रगम्यत्वात् । ननु कार्यत्वहेतुकसकृत्कत्वा-
नुमानेन ब्रह्मसिद्धिस्सम्भवतीत्यत आह-शास्त्रेति । ब्रह्म विचा-
र्यमाणवेदान्तैकगम्यम् वेदान्यमानगम्यत्वाभावात्-सकृत्कत्वानु-
मानस्याप्रयोजकत्वात् सत्यज्ञानानन्दशुद्धरूपेणानुमानाद्यगम्यत्वा-

नारायणी ।

द्यविद्याध्यासरततत्कार्यप्रतिविम्बादे समधनादित्यर्थः । एकस्य-अद्वि-
तीयस्य । उपाधिभेदेन-बन्त करणाद्युपाधिभेदेन । प्रमात्रादीत्यादिना
शुखित्वादिपरिग्रहः । न संगतोति । तेनानिर्वचनीयानाद्यविधानदोकारात्
इति भावः । न वा विरोध इति । केवलस्यैकस्य प्रमातृत्वाद्यनङ्गीकारा-
दिति भावः । स्पष्टम् अन्यत् ॥ १ ॥

द्वितीयपद्यमवतारयति-स्यादित्यादि । (१) एतत् वक्ष्यमाणं स्यात्
अनिष्टमिति शेषः * । प्रमात्रादीत्यादिना ब्राह्मणादिपरिग्रहः । तस्य-ब्रह्मणः,
तन्मात्रेति-वेदमात्रेत्यर्थः । कर्तृजन्यत्वव्याप्येन कार्यत्वादिहेतुनापीश्वर-
सिद्धिः सम्भवतीत्यत आह-शास्त्रेति । शास्त्रमेव योनिः प्रमाणं यत्र
तस्य भावः शास्त्रैकसमधिगम्यत्वं तस्मादित्यर्थः । न्यायात् तत्र 'त-
त्त्वोपनिषद् पुरुष पृच्छामी'त्यादिध्रुतिवलेनोपनिषन्मात्राद्यगम्यत्वसा-

पाद्यते ऊर्ध्वं वा ? । तत्राद्ये सर्वेषां प्रमाणानामविद्याव-
द्विषयत्वेन तद्दशायां बाधाभावान्निष्प्रत्यूह प्रामाण्यम् ।
द्वितीये त्विष्टापत्तिरेवेत्याह—

न वर्णा न वर्णाश्रमाचारधर्मा
न मे धारणाभ्यानयोगादयोऽपि ।

अनात्माश्रयाहंममाध्यासहाना-

तदेकोऽवशिष्टः शिवः केवलोऽहम् ॥ २ ॥

नान्तरालवली ।

दिति सूत्रार्थः । अविद्यावद्विषयत्वेन—(१)अविद्याकालपरमा-
र्यत्वेन गृहमाणप्रमेयकत्वेन, तद्दशाया-प्रमाविषयाणामवाध्यत्व-
ग्रहदशायाम् । निष्प्रत्यूहमिति दशायामिसनेनानुपक्ते नान्वितम् ।
प्रामाण्यम्—अवाध्यविषयकत्वम् । इष्टापत्तिरेवेत्यत्र पद्येनैव हेतुमाह—
न वर्णा इत्यादि । योगादयोऽप्येवमपिशब्देन हेतुत्वमुच्यते । तथा
च यतो मयि वर्णाद्यभावः, अतोऽद्वितीये इष्टापत्तिरित्यर्थः । वर्णा-
द्यभावे हानादित्यन्त हेतुः । ननु वर्णाश्रमेत्यादौ वर्णाश्रमयोरा-
नाराधनी ।

घनादिति भावः । अविद्येति । अविद्यावान् अध्यन्तो व्यवहारकाला-
वाध्यो विषय प्रतिपाद्यो येषां तेऽविद्यावद्विषयास्तेषाम्, भावो व्यवहार-
कालावाध्यविषयघो जनकत्वत्वेन, तद्दशायाम्—अविद्यादशायाम्, व्यवहार-
काले—अवाध्यन्वग्रहकाले, बाधाभावान्—आत्मतत्त्वधीकरूपवाधकम्यास-
त्वात् अध्यस्तस्य सत्त्वेन विषयविसवादाभावाद्वा, अविद्यावानान्मन्तत्वा-
नभिरो विषयोऽधिकारी यत्र तेऽविद्यावद्विषयास्तेषां भावोऽविद्वदधिका-
रकत्वत्वेन प्रामाण्यं कल्कामनायत्तादृशपुरुषकर्तव्यताकार्यप्रतिपादन-
त्वादिरूपम् । इष्टापत्तिरेवेत्यत्र पद्येनैव हेतुमाह—न वर्ण इति । योगाद-
योप्येवमपिशब्देन हेतुः(२), उच्यते यतो मयि वर्णाद्यभावोऽतो द्वितीये इष्टा-
पत्तिरित्यर्थः वर्णाद्यभावे हानादित्यन्त हेतुः । ननु वर्णाश्रमेत्यादौ वर्णा-

(१) अविद्याकाले प्रमात्वेन गृहमाणप्रमाजनकत्वेन इति अनुसूते ।

(२) हेतुत्वमुच्यते इत्यर्थः ।

वर्णाः ब्राह्मणत्वादयः । आश्रमा ब्रह्मचर्यादयः ।
 आचाराः स्नानशौचादयः । धर्माः ब्रह्मचर्यगुरुसेवा-
 दयः । अत्र द्वन्द्वद्वयगर्भपष्ठीतत्पुरुषेण वर्णानामाचार
 धर्माश्च आश्रमाणामप्याचारधर्माश्च लभ्यन्ते । धारणा

न्यायरत्नावली ।

चारधर्मनिषेधे आश्रमनिषेधो न लभ्यते तत्राह—द्वन्द्वेत्यादि ।
 आश्रमाश्चाचारधर्माश्चेति द्वन्द्वोत्तर पष्ठीतत्पुरुषेणेत्यर्थः । वर्णस
 म्वन्धिन आश्रमाचारादयो लभ्यन्ते तेषां मध्ये आश्रमपुर
 स्कारेण विहिता आचारधर्मा अपि लभ्यन्ते वर्णसम्वन्धित्वादि
 साशयेनाह—वर्णानामित्यादि । आश्रमाणामपीत्यपि शब्दा
 दाश्रमा अपि लभ्यन्ते इत्यर्थः । लभ्यन्ते निषेध्यत्वेन ज्ञायन्ते ।
 द्वन्द्वद्वयेति पाठे तु धर्मपदेनैवाश्रमा ग्राह्याः, तेषामपि वर्णधर्म
 त्वसम्भवात् । धारणाध्यानशब्दयोर्बाह्यविषयसाधारण्येन धार
 णादिवोधकत्वसम्भवेऽपि प्रकृतपद्यस्य तत्त्वनिष्ठपुरुषक(१)वृत्तत्वे
 नात्मधारणाध्यानयोरेव उक्तपुरुषे प्रसक्तेः तत्पर(२), त्वमेवाह—धार-

नारायणी ।

श्रमयोराचारधर्मनिषेधे आश्रमनिषेधो न लभ्यते तत्राह—द्वन्द्वेत ।
 आश्रमाश्चाचाराश्च धर्माश्चेति द्वन्द्वोत्तरपष्ठीतत्पुरुषेणेत्यर्थः । वर्ण
 सम्वन्धिन आश्रमाचारादयो लभ्यन्ते तेषां मध्ये आश्रमपुरस्कारेण
 विहिता आचारधर्मा लभ्यन्ते सम्वन्धित्वाविशेषादित्याशयेनाह—
 वर्णानामित्यादि । लभ्यन्ते निषेध्यत्वेन ज्ञायन्ते । द्वन्द्वद्वयेति पाठे तु
 धर्मपदेनेव आश्रमा अपि बोध्या, आश्रमस्यापि वर्णधर्मत्वसम्भवात् ।
 तथाच वर्णाश्चाश्रमाश्चेति वर्णाश्रमौ, आचाराश्च धर्माश्चाचारधर्मा वर्णा
 श्रमयोराचारधर्माविति विप्रह । शास्त्रस्यात्मपरत्वात्तत्रोक्तधारणादिपदा
 र्यमात्मपरत्वेन योजयति—धारणेत्यदि । स्थेर्य स्थिरीकरण यत्नपूर्व
 कपरमात्माकारप्रत्ययप्रवाह इति युजात् । बाह्यविषयपरित्यागेनेत्य
 श्चैन प्रत्याहारपूर्वकत्व धारणाया उक्त बाह्यविषयासम्प्रयोगस्य योगम्

(१)—पुरुषवृत्तत्वेनेति षणुस्तके ।

(२) तत्पुरुषत्वमेवेति षणुस्तके ।

ब्रह्मणि बाह्यविषयत्यागेन मनसस्स्यैर्षम् । ध्यानं पर-
मात्मचिन्तनम् । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । आदिशब्देन
श्रवणमननादयो गृह्यन्ते । सर्वेषां जानोत्तरकाले अस-
त्त्वे हेतुमाह—अनात्माश्रयाहममाध्यामहानादिति ।
अनात्मा आत्मविरोधिनी अविद्या तदाश्रयस्तदुपादा-
नो योऽहङ्कारममकाराद्यध्यामस्तस्य मूलस्यापि त-
त्त्वज्ञानेन हानात् तत्प्रयुक्तवर्णाश्रमादिव्यवहारो ना-
स्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

वर्णाश्रमादिव्यवहारस्य मिथ्याज्ञानमूलत्वेन मि-
थ्यात्वं दृढयितुं तद्व्यतिरेके सुषुप्तौ तद्व्यतिरेकमाह—

न्यायत्वात् ।

णेत्यादि । आत्मविरोधिनी-पूर्णानन्दोऽहमिन्यादिव्यवहार
विरोधिनी ॥ २ ॥

तृतीयपद्यमवतारयति—वर्णोत्थादि । व्यवहारस्याभिला-
षप्रवृत्त्यादे मिथ्याज्ञानमूलकत्वेन 'अह ब्राह्मण' इत्यादिभ्रम
निमित्तकत्वेन । मिथ्यात्वं—मिथ्याविषयत्वम् । तद्व्यतिरेके-
मिथ्याज्ञानव्यतिरेकं मति । तद्व्यतिरेक—वर्णाश्रमादिव्यवहारव्य-
नारायणी ।

त्रेषु प्रत्याहारत्वोक्तिरिति संक्षेपः । धारणासाध्यं ध्यानं लक्षयति—
ध्यानंनेति । यत्नमनपेश्यैव परमात्माकारप्रत्ययप्रवाह इत्यर्थः । ध्यान-
साध्यं योगं लक्षयति—योग इति । चित्तस्य सत्त्वप्राधान्येन सुदमपञ्च-
भूतारब्धस्यान्त करणस्य या वृत्तय विषययोगारिणामरूपास्तासा
निरोधः प्रतिलोमपरिणामेनोपशमः । अनिरोहितार्थमन्यन् ॥ २ ॥

तृतीयपद्यमवतारयति—वर्णोत्थादि । निष्पत्तिः । 'अह ब्राह्मण' इत्या-
दिभ्रममात्रकारणकत्वेन, मिथ्यात्वं बाधितार्थत्वम् । तद्व्यतिरेके-मिथ्या-
ज्ञानव्यतिरेके सति(१) (तद्व्यतिरेकम्-) वर्णाश्रमादिव्यवहारव्यति

(१)—अत्र वर्णाश्रमादिव्यवहारव्यतिरेके न मतेत्यादि पठनार्थं तं सर्वेषु
प्रपूरितेऽन्तर्निहिते हेतुम् ।

न माता पिता वा न देवा न लोका

न वेदा न यज्ञा न तीर्थं ब्रुवन्ति ।

सुपुत्रौ निरस्तातिशून्यात्मकत्वा-

त्तदेकोऽवशिष्टः शिव केवलोहम् ॥ ३ ॥

माता जनकस्त्री । पिता जनकः पुमान् । देवा इन्द्रादयः आराध्याः । लोकास्तदाराधनफलानि स्वर्गादीनि । वेदा. अलौकिकहिताहितसाधनताप्रतिपादकानि ब्रह्मप्रतिपादकानि च प्रमाणवाक्यानि । यज्ञाः स्वर्गादिसाधनीभूता ज्योतिष्टोमादयः । तीर्थं यज्ञसाधनीभूतः कुरुक्षेत्रादिदेशः । एव पापकर्मसाधनान्यप्युपलक्षणीयानि । सर्वेषां देहाभिमानमूलकत्वात् तदभावे

न्यायरत्नावली ।

तिरेकम् । न मातेत्यादि । पूर्वपद्यात् मे इत्यस्यानुपङ्गात् । न मे मातेत्यादि सुपुत्रौ न ब्रुवन्ति तस्मादेकोऽहमित्यर्थः । ननु (१) देहादिव्यवहारस्य कथं देहाभिमानमूलकत्वम् नत्राह-सर्वेषामिति । मत्सेव्यत्वादिरूपममत्वाध्यासाविशिष्टानां सर्वेषामित्यर्थः । स्वतो-देहाभिमानं विना । सम्बन्धाभावात्-ममत्वाध्याससम्बन्धाभावात् । अविद्यमानता—ममत्वविशिष्टरूपेण व्यवहारस्य सामान्यस्वाभावो युक्त इति भावः । वस्तुतस्तु वर्णाश्रमादिव्यवहारस्य मिथ्याज्ञानमूलकत्वेनेति विवरणादिव्यवहारस्य सर्वस्य मनोऽवच्छिन्नचिन्निष्ठत्वेन 'अहमि'तिमिथ्याज्ञानमूलकत्वेनेत्यर्थः । एव च मे इत्यस्याननुपङ्गेऽपि न सति । सर्वे

नारायणी ।

रेकम् । न मातेत्यादी पूर्णपद्यामे इत्यनुपङ्गः, मे मातेत्यादिसुपुत्रौ न ब्रुवन्ति तत्तस्मादेकोऽवशिष्टः अद्वितीयोऽहमित्यर्थः । सर्वेषामिति । मत्से

स्वनत्सम्यन्वामावाटवियमाननेत्यर्थः । तथा च सुपु-
 ष्टिप्रकृत्य भ्रुति - 'अथ पिताऽपिता भवति माताऽमाता
 देवा अदेवा वेदा अवेदा यज्ञा अपयज्ञास्तेनोऽस्तेनो भव-
 ति भ्रूणहाऽभ्रूणहा चाण्डालोऽचाण्डाल पौलकसोऽपौ-
 लकमऽअमणोऽअमण्णापमोऽनापमोनन्वागत पुण्ये-

नन्वागतः ।

पामित्यादि । सर्वव्यवहाराणां अद्भ्युत्थानाद्यप्यनुकूलत्वादि-
 त्यर्थः । तदभावे—अद्भ्युत्थानाद्यप्यनुकूलत्वादि-
 न्नास्ति, सम्बन्धामावात्—सर्वव्यवहारसम्बन्धामावात् । अत्र-
 सुपुष्ठा । अपिता—ममन्वविशिष्टपितृत्वादिरूपेणाव्यवहार्यः । एव-
 मग्रेऽपि । चाण्डालो—ब्राह्मण्यां शूद्रेणात्यन्त । पौलकस—सत्रि-
 यायां जात । अमण—परिव्राट् । पुण्यपापयोर्व्यवहारहेतूना-
 दकत्वात् उपाधिमुक्तमेतन्म्य मिथ्यात्वेन सन्तृप्त्यवाद्यवहारा-
 मात्र इत्याह—अनन्वागत पुण्येनेति । सुपुष्ठा पुण्येनानन्वा-

नन्वागतः ।

व्यवहाररूपेणानन्वाध्यासविशिष्टानां सर्वेषामित्यर्थः । स्वन—देहामि-
 नानं विना, सम्बन्धामावात्—मन्त्रवाध्यासवेदितामावात् । अवि-
 दमानमन्त्रानमन्त्रविशिष्टरूपेण व्यवहार्यत्वं तथाच मन्त्रवाध्यास प्रति-
 न्यूलदेहाध्यासस्य हेतुत्वात् तदभावे मन्त्रविशिष्टरूपेण व्यवहार-
 मानान्याप्राप्तौ युक्त इति भावः । अथवा स्वनन्वविशिष्टव्यवहारस्य
 सर्वस्य मनोऽवच्छिन्नचिन्तिष्टवेनाहमिति मिथ्यात्वेन नूतकत्वेनेत्यर्थः ।
 एव च मे इत्यस्यानुपदेशेऽपि न शक्तिः । सर्वेषामिति सर्वव्यवहाराणां
 अद्भ्युत्थानाद्यप्यनुकूलत्वादिभ्यर्थः । तदभावे—अद्भ्युत्थानाद्यप्यनुकूल-
 त्वात्—अद्भ्युत्थानवच्छिन्नचित्तिष्टवेनाहमिति मिथ्यात्वेन नूतकत्वेनेत्यर्थः ।
 स्वन—अद्भ्युत्थानवच्छिन्नचित्तिष्टवेनाहमिति मिथ्यात्वेन नूतकत्वेनेत्यर्थः ।
 अत्र—सुपुष्ठा, अपिता—ममन्वविशिष्टपितृत्वादिरूपेणाव्यवहार्य-
 हार्यः । एवमग्रेऽपि । चाण्डालो—ब्राह्मण्यां शूद्रेणात्यन्त, पौलकस—सत्रि-
 यायां निपादात्तत्र, निपादस्तु शूद्राया प्रायजाजात, अमण—परिव्राट्,
 तापस—प्रातप्रम्य, अनन्वागतन्—अममृष्टम्, पुण्येन शास्त्रविहितकर्म-
 जगृष्टेन, पापेन विहिताकरणप्रतिषिद्धकरणजगृष्टेन कुत इत्याकाङ्-

नानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाच्छोकान्
 हृदयस्य भवतीत्याद्या अभिमानाभावे सर्वानर्थनिवृ
 त्तिमनुवदन्ति । ननु सर्वव्यवहाराभावे शून्यतैव स्या
 त् । नेत्याह—निरस्तातिशून्यात्मकत्वादिति । निरस्तम्
 अतिशून्यात्मकत्वं यस्मात्तत्तथा । भावप्रधानो निर्दे-
 श । तस्य सुपुंसिसाधकत्वात्पुनरुत्थानानुपपत्तेश्च ।
 अविनाशी वा अरे अयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा मात्रा
 ससर्गस्त्वस्य भवति, यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै नन्न प-

न्यायरत्नावली ।

गम. असम्बन्धो जीवेष्वित्यर्थः । अत्र हेतुमाह—तीर्णो होत्या
 दि । तदा—सुपुंसिकाले । शोकान्—व्यवहाराविषयतत्साधनीभूता
 र्यान्, संस्कारान्यकार्यरूपायानिति यावत् । धर्मिणो हेतुत्वास्वी
 कारमते धर्मस्य हेतुत्वलाभायाह—भावप्रधान इति । शून्यात्म-
 कतानिरासे हेतुमाह—सुपुंसित्यादि । मात्रासर्गः—स्थूल
 कार्यासम्बन्धः । अस्य—सुपुंस्यात्मन । यद्वा इत्यादि । तत्

नारायणी ।

क्षायामाह—तीर्णो हति । यस्मात्तस्मात्सुपुंसिकाले हृदयस्य हृदयस्याया
 बुद्धे सर्वा धन सर्वाऽच्छोकान् पापपुण्यहेतुसंस्कारान् तीर्णं अतिक्रान्ते
 भवतीत्यर्थः । उद्बोधामायादिति भावः । धर्मिणो हेतुत्वास्वीकार
 मते धर्मस्य हेतुत्वालाभायाह—भावेति । तथाच निरस्तातिशून्यात्मकत्वा-
 दित्यर्थः । कथमस्मादतिशून्यात्मकत्वनिरासस्तत्राह—तस्यैवादि । तस्य
 ब्रह्मण सुपुंसिसाधकत्वात् । अन्यथोत्थितस्य स्मृत्यनुपपत्तेरित्युक्त्या
 दिति भावः । पुनरुत्थानेति । सुपुंस्यनन्तर जाग्रदमानित्वानुपपत्तेरित्यर्थः ।
 उत्थातुरप्यनङ्गीकारादिति भावः । न केवल युक्तिगम्यमेवात्मसत्त्वं
 तदानीमपि तु धृतिगम्यमपीत्यभिप्रेत्य धृतिमुदाहरति—अविनाशति ।
 अविनाशित्ये हेतुमाह—अनुच्छित्तिधर्मेति । न विद्यते उच्छित्तिरि
 नाशो यस्यै तादृशो धर्मः सच्चिदानन्दत्वादिरूपो यस्येत्यर्थः । मात्रेति ।
 मीयन्ते इति मात्रा विषयास्तैरसम्बन्धः अस्य आत्मनः । धृत्यन्तर-
 माह—यद्वै इति । यत् किञ्चित् वै प्रसिद्धं तत्तत्र सुपुंसौ न पश्यति न

इयति, न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वात्
 न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्त यत्पश्येदि-
 त्यादिश्रुतिभ्यश्चात्मचैतन्यस्य न सुषुप्तौ शून्यतेत्यर्थः ।
 निराकृतमप्येनत्पुनरपि न्यूणानिम्बननन्यायेन निराकि-
 यते । यथा निगन्तमशानायात्प्रतीतिम्, अद्वितीयमति-

न्यपरत्वावली ।

तदा सुषुप्तिकाले । पश्यति नेति । यद्दृष्टं प्रसिद्धं पश्यन् चाक्षुष-
 द्युपपत्तिसितचिद्रूपेण प्रकाशमान एव(?) तादृशचाक्षुःरूपभाव-
 वान् । इकमकाशमानत्वे हेतुमाह—न हीत्यादि । इकाभाव-
 हेतुत्वे मानमाह—न तु तदित्यादि । तत्राश्चिद्रूपत्वं विभक्तं सू-
 लरूपापत्तिप्रयुक्तमेदंविशिष्टं तद् तदा न त्वास्ति । यदियव्य-
 यम् येनेत्यर्थः उत्तरवाक्यस्यो यच्छब्दो न तच्छब्दापसः । स्व-

न्यस्यति ।

सायात्करोति तत् स्वयंप्राप्तित्वामावृत्तिय घन न । कुत्र ? 'पश्यन्वत्तत्र
 पश्यति' तत्र पश्यन्वत्प्राप्ति स्वरूप एव सन्न पश्यतीति वै प्रसिद्ध
 प्रमाणसामान्यस्यापारमर्थात् । किं विनिगमक ? तत्राह—नहि । द्रष्टु-
 कृतस्यस्य विन्नात्रस्य स्वरूपमूला या दृष्टिस्तरा हि यन्मात् विर-
 त्तिलोपो न विद्यते तत्र हेतुमाह—यवेनविश्रुति । विविधो नाशो
 यस्मात्तद्विनाशि परिणामि, न विनाशि अविनाशि तस्य भावस्त्वन्माद-
 परिणामिचान् इत्यर्थः । न पश्यतीत्यत्र हेतुमाह—नहि । तत्तदा
 सुषुप्तौ । नुरादो हेत्यर्थः । यस्मात्तत्र कृतस्यचैतन्यात् द्वितीय प्रमात्
 भावापन्नम् अन्यत् प्रमाणादिक विभक्त स्वरूपादिलभ्य प्रमेयं तम
 प्रधान नास्ति यत्प्रमेय प्रमाता जीव करणेन पर्यवेष्टित्यर्थः । अथ
 द्वाविनाशानिप्रशयेन हेतुन्यास्यातं शब्दस्वात्म्यसिद्ध न भवतीत्य-
 निप्रमेय न भावेत्यादिप्रतिवादायोपरादनपरत्वेन हेतु योवयति—
 च्छेदे । 'धार्मिकोप कल्हातिरस्म' इत्यादाविव निरन्तराऽस्य साहि-

(१) द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वात् न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्त यत्पश्येदित्यादिश्रुतिभ्यश्चात्मचैतन्यस्य न सुषुप्तौ शून्यतेत्यर्थः । निराकृतमप्येनत्पुनरपि न्यूणानिम्बननन्यायेन निराकियते । यथा निगन्तमशानायात्प्रतीतिम्, अद्वितीयमतिन्यपरत्वावली । तदा सुषुप्तिकाले । पश्यति नेति । यद्दृष्टं प्रसिद्धं पश्यन् चाक्षुषद्युपपत्तिसितचिद्रूपेण प्रकाशमान एव तादृशचाक्षुःरूपभाववान् । इकमकाशमानत्वे हेतुमाह—न हीत्यादि । इकाभावहेतुत्वे मानमाह—न तु तदित्यादि । तत्राश्चिद्रूपत्वं विभक्तं सूलरूपापत्तिप्रयुक्तमेदंविशिष्टं तद् तदा न त्वास्ति । यदियव्ययम् येनेत्यर्थः उत्तरवाक्यस्यो यच्छब्दो न तच्छब्दापसः । स्वन्यस्यति । सायात्करोति तत् स्वयंप्राप्तित्वामावृत्तिय घन न । कुत्र ? 'पश्यन्वत्तत्र पश्यति' तत्र पश्यन्वत्प्राप्ति स्वरूप एव सन्न पश्यतीति वै प्रसिद्ध प्रमाणसामान्यस्यापारमर्थात् । किं विनिगमक ? तत्राह—नहि । द्रष्टुकृतस्यस्य विन्नात्रस्य स्वरूपमूला या दृष्टिस्तरा हि यन्मात् विरतित्तिलोपो न विद्यते तत्र हेतुमाह—यवेनविश्रुति । विविधो नाशो यस्मात्तद्विनाशि परिणामि, न विनाशि अविनाशि तस्य भावस्त्वन्मादपरिणामिचान् इत्यर्थः । न पश्यतीत्यत्र हेतुमाह—नहि । तत्तदा सुषुप्तौ । नुरादो हेत्यर्थः । यस्मात्तत्र कृतस्यचैतन्यात् द्वितीय प्रमात् भावापन्नम् अन्यत् प्रमाणादिक विभक्त स्वरूपादिलभ्य प्रमेयं तम प्रधान नास्ति यत्प्रमेय प्रमाता जीव करणेन पर्यवेष्टित्यर्थः । अथ द्वाविनाशानिप्रशयेन हेतुन्यास्यातं शब्दस्वात्म्यसिद्ध न भवतीत्यनिप्रमेय न भावेत्यादिप्रतिवादायोपरादनपरत्वेन हेतु योवयति—च्छेदे । 'धार्मिकोप कल्हातिरस्म' इत्यादाविव निरन्तराऽस्य साहि-

शून्य यद्ब्रह्म तदात्मकत्वात् । तथा च श्रुतिः—'यदा
 वै पुरुषः स्वपितिनाम सता साम्यं तदा सम्पन्नो भव
 ति तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्य कि-
 ञ्चन वेद नान्तर'मिति । तेन जगत्कारणीभूतसर्वज्ञ-
 सर्वशक्तिपरिपूर्णानन्दबोधरूपेण ब्रह्मणा सहैकत्वादस-
 सार्यैव जीव इति सिद्धम् ॥ ३ ॥

एव तावत् त्रिभिः श्लोकैः चादिविप्रतिपत्तिनिरा-
 करणपूर्वकं त्वम्पदार्थो निर्धारितः । सम्प्रति नत्पदार्थ

न्यायरत्नावली ।

पितिः—सुपुत्रः, सता—ब्रह्मणा, सम्पन्नः—एकीभूतः, मनआद्य
 भिमानमयुक्तभेदशून्य इति यावत् । प्राज्ञेन—ब्रह्मणा, सम्परिष्वक्त-
 उक्तभेदशून्य । एकत्वादुपाधिभयुक्तभेदस्य मिथ्यात्वेन तच्छू-
 न्यत्वात् ॥ ३ ॥

नारायणी ।

त्यार्थत्वमाह—निरस्तेति । 'एकाक्षयमतिशून्य' इत्यादात्रिवातिशून्यश-
 ब्दस्य द्वितीयाभावार्थत्वमाह—अद्वितीयमित्ति । अति अतिशयेन शून्य
 रहित स्वद्वितीयसर्वशून्यमित्यर्थः । तदात्मकत्वात्—तदभिन्नत्वान्न मम-
 त्वाध्यासपूर्वको मातृत्वादिवन्ध इति भावः । प्रमाणमाह—तथेति । यदा
 यस्मिन्समये स्वपितिनाम सुपुत्र सता ब्रह्मणा तदा सुपुत्री सम्पन्न
 एकीभूतः । एकीभावेना यद्विपरुषण्धाभावे दृष्टान्तमाह—तथेति । तत्तत्र
 व्यामिश्रीभावे यथा प्रियया मनोहरणसमर्थया स्त्रिया सम्परिष्वक्त
 सम्यक् परिष्वक्तो व्यामिश्रीभावात्पण कामुक सम्भोगसुखमनुभयन
 स्वस्माद्बाह्य बहिभूत किञ्चन किञ्चिदपि वस्तु न वेद न जानाति,
 यथाऽयं दृष्टान्त एवमेवायं जलचन्द्रादिवत्कार्यकारणादिषु प्रविष्ट
 क्षेप्रज्ञ पुरुष उपाधिचिद्यत् प्राज्ञेन अविद्यासाक्षिणाऽऽत्मना सम्परि-
 ष्वक्तोऽयन्तमेकीभूत सन्सर्वात्मना बाह्याद्यभिमानाभावात् घाह्यमेवादि
 आन्तर प्रमातृप्रमितिरूप न जानातीत्यर्थः । तेन—एकीभावदृष्टान्तादिना
 स्वतो निरभिमानित्याद्युपपादनेन ॥ ३ ॥

चतुर्थपद्यमवतारयति—एवमिति । तथेति । तत्त्वमसीत्याद्युक्ताभेदस्य
 सिद्धये चार्वाकादिमतनिराकरणेन त्वपदार्थो यथाऽकर्तृमोकात्मना निर्धा-

स्तथैव निर्धारणीयः । (१)तत्र निराकार्या वादिविप्रति-
पत्तय' प्रदर्श्यन्ते । ननु न ब्रह्मणा सह जीवस्यैक्यमुप-
पद्यते । तथा हि सच्छब्दवाच्य जगत्कारण ब्रह्म 'सदे-
व सोम्येदमग्र आसीदिति'त्यादिवाक्येन प्रतिपादितम् ।
जगत्कारण च प्रधानमचननमिति साङ्ख्या । पशुपति

न्यायरत्नावली ।

चतुर्थपत्रमवतारयति—ननु न ब्रह्मणेत्यादि । प्रधान
साम्यावस्थापन्न सर्वादिगुणत्रयम् । पृथिव्यादिकार्यं सुखदुःख
मोहात्मकम् , पुरुषविशेषान्प्रति तथा भासमानत्वात् । तथा च
सुखादिपरिणामयोग्य गुणत्रय पृथिव्याद्युपादान कल्पते न तु
नारायणी ।

रितस्तथा साङ्ख्यादिमतनिराकरणेन तत्पदार्थोऽपि विधेयभूत केवला-
त्मना निर्धारणीय इत्यर्थः । वादिविप्रतिपत्तिमुत्थापयति—नन्विति । स
ज्ञावस्यैव—सत्त्वस्यैव । कर्तृजन्यत्वव्याप्य कार्यत्वहेतुर्न ब्रह्मणोऽनुमा-
पक सम्भवति, नत्र सकर्तृत्वमात्रसाधनेऽदृष्टद्वारककृतिमात्राय जी-
वेन सोपादानकल्पसाधने तु प्रधानेन सिद्धसाधनादर्याग्निराद्य,
तस्मात् श्रुतिरेव ब्रह्मणि मानमिति वाच्य तदपि नेत्याह—तथाहर्दि ।
'सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति'त्यादिवाक्येन प्रतिपादित सच्छब्दवाच्य
जगत्कारण न ब्रह्मण्यन्वय । आदिना 'समूला सोम्येमा सर्वा प्रजा'
इत्यादिवाक्यपरिग्रह । सच्छब्दवाच्य सामान्यत जगत्कारण जगदु-
पादान सदेवेति । अग्रे गुणत्रयसाम्याप्रस्थाप्याम् इदं नामरूपाभ्या
व्याहृत सदेवासीत् परिणामिनित्य प्रधानात्मनाऽऽसीदित्यर्थः । अत एव
नीलोत्पलमित्यादिपत् इदं सदेवासीदिति सामानाधिकरण्यमभ्युप-
गमे, जडयोरेव कार्यकारणयोत्पेदसम्भवात्तिति सङ्क्षेप । प्रधान सा-
म्यावस्थोपलक्षित गुणत्रयम् , अचेतन जडमिति साङ्ख्यमतनिष्कर्षः ।
एतच्च न सम्यक् श्रुतियुक्तिविरोधात् । तथाहि जडस्य स्वत-
प्रवृत्त्ययोगात्प्रवतकश्चेतनोऽसंज्ञजीवाद्भिन्न आशयक, स च 'भूय-
सुष्टु पतयस्वयेश' सर्वाधिपत्यं कुरुते महात्मे ति श्रुते पशुपति-
रेवेति पाशुपतमतमवतारयति—पशुरेवेति ।

(१) तदर्थं निराकार्येति क्पुस्तके ।

रेव जगत्कारणम् । स च चेतनोऽपि जीवाद्भिन्नस्स(१) उ-

नारायणी ।

यदा तमस्तत्र दिवा न रात्रिर्न सन्न चासन् शिव एव केवल ।
तत्सदितुर्घरेण्यम्,

प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणी ।

स कारण करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिप ।
इत्यादिश्रुतेरिति भाव ।

चेतनस्तु द्विधा प्रोक्तो जीव आत्मेति च प्रभो ।

जीवा ब्रह्मादय प्रोक्ता आत्मैकस्तु जनादर्न ॥

इत्यादिवाक्येन वैष्णवसाधितं जीवकोटिप्रवेश चारयति—स चेति ।
पशुना जीवाना पतिश्चेत्यर्थ । जीवाद्भिन्न इति । माण्डूक्यादौ 'एष
सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोन्तयांमीत्यादिना जीवकोटिप्रवेशनिरासादिति
भाव । न च तदन्यपरमेवेति वाच्यम् । 'शिवमद्वैत चतुर्थं मन्यन्त'
इत्युपसहारविरोधात् । तत्र तत्र शिवपदस्य शोधितत्वपदार्थपरत्वमत
निरासायाह—तदिति । जीवापास्य इत्यर्थ । 'शिव एको ध्येय'
इत्यादिश्रुत्या ध्येयत्वमात्रोक्ते ध्यातृजीवाद्भिन्न एव शिवपदार्थ
इति भाव ।

(२)+उमासहाय परमेश्वर प्रभु त्रिलोचन नीलकण्ठं प्रशान्तम् ।

ध्यात्वा मुनिगच्छति विश्वयोनिं समस्तसाक्षि तमश्च परस्तात् ॥

इत्यादिकैवत्प्रश्रुते

यदा चर्मवशाकाश वेष्टयिष्यन्ति मानसा ।

तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्यातो भविष्यति ॥

इति श्वेताश्वरश्रुतेश्च+। श्रुतिसमन्ययोऽपि तत्रैव । शिव एको ध्येय
शिखङ्कर सर्वमन्यत्परित्यज्य [समाप्ताथर्गशिमेति] श्रुतिसमाप्तौ शिव
परत्वेनोपसहारात् । शिवपदप्रतिपाद्यस्तु हररुद्रेशानादिपदबोध एव,
अनुशासनिके 'शिव एव भगवानोश' इत्युपक्रम्य--

सोऽसृजद्दक्षिणदङ्गाद्ब्रह्माण लोकासम्भवम् ।

यामपार्श्वात्सथा विष्णु लोकरक्षार्थमश्वरम् ॥

युगान्ते चैव सम्प्राप्ते रद्र प्रभुरथासृजत् ।

इत्यादिना मूर्त्तिप्रयजनकत्वात् । तथाच वैष्णवोक्तवाक्यविषयो म्

(१) जीवस्तदुपास्य इति वस्तुस्तकयो नारायण्यां च ।

(२) + + धय पाठविहितो नास्ति खपुस्तके ।

नारायण ।

चित्रयगतो रुद्र एवेति न कोऽपि विरोध (१) इति शैवमतनिष्कर्ष ।
(२) न चैतदन्यपर वक्तुं शक्यम् ।

तस्य साधारणी मूर्त्ति साम्बा चन्द्राङ्गशेखरा ।

तमेव सतत विष्णुब्रह्माद्याश्च सुरेश्वरा ॥

ध्यायन्ति बन्धनाशाय जनानां हितकाम्यया ।

इत्यादिपुराणवाक्यैरुत्तमापने पशुपतेरेव शिवादिपदैर्व्युत्पादनात् ।

अत एव सौरपुराणे—

ब्रह्माण्डमेतत्सकलं ब्रह्मण क्षेत्रमुच्यते ।

सहस्रकोटयः सन्ति ब्रह्माण्डास्त्रिर्यगूर्ध्वगा ॥

ब्रह्माणो हरयो रुद्रास्तत्र तत्र व्यवस्थिताः ।

आज्ञया देवदेवस्य महादेवस्य शूलिनः ॥

ब्रह्माण्डानामसङ्ख्यानां ब्रह्मविष्णुहरामना ।

उद्भवे प्रलये हेतुर्माहादेव इति श्रुतिः ॥

इति शैवमतनिष्कर्ष । तदेतस्याञ्जरात्रयेन प्रसिद्धावैष्णवानां सहन्ते ।

उथाहि सहारकातिरिक्कशिबे मानाभावात्* । सहारकश्च नारायणा-
त्मजः । नारायण एवात्र आसीदित्युपक्रम्य पुनरेव 'नारायण सोन्य-
त्क्रामो मनसा ध्यायते तस्य ध्यानान्तरस्थस्य ललाटात् व्यक्ष्ण शूल
पाणिः पुरोऽङ्गायनं त्रिभुङ्क्ष्वसत्यं प्रह्वयं तपो वैराग्यं ज्ञानमैश्व-
र्यं निनि महोपनिषदि,

ब्राह्मे रात्रिभूये प्रप्ते विष्णोरमिततेजसः ।

प्रसादा प्रादुरासीत्तत् पद्मं पद्मनिमेषण ॥

ततो ब्रह्मा समभवत् तस्यैव च प्रसादतः ।

अद्भुतये ललाटाच्च सुतो देवस्य वै तथा ॥

क्रोधापिष्टस्य सज्जे रुद्रः सहारकारकः ।

एतौ च त्रिबुधध्रेष्ठौ प्रसादक्रोधनायुनौ ॥

तदादेशितपन्थानौ सृष्टिसहारकारकौ ।

निमित्तमात्रं तावत्र सर्वप्राणिवरप्रदौ ॥

इति महाभारत मोक्षधर्मेऽपि नारायणात्मज-श्लोके । यश्च यदा
तत्र इत्यादिवाक्यमाधित स च नारायण एव, 'सर्वे वेदा यपदमाम
नन्ति' इत्यादिश्रुत्या,

(१) इति शैवमतनिष्कर्ष इति पाठो नस्ति कपुम्बके ।

(२) * विहितं पाठो नस्ति कपुम्बके ।

पास्य एवेति पाशुपताः । भगवान्वासुदेव ईश्वरो जगत्कारणम् । तस्माद्दुत्पद्यते सङ्कर्षणारूढो जीवः । तस्मान्मनः प्रद्युम्नः । ततोऽहङ्कारोऽनिरुद्धः । तेन कार्यत्वाज्जीवस्य तेन सह ब्रह्मणो वासुदेवस्यात्यन्तभेद

न्यायरत्नावला ।

ब्रह्म, तस्यापरिणामित्वात् । एकस्वभावस्य त्रिविधस्वभावकार्यजनकत्वानुपपत्तेरिति भावः । जीवः-सर्वजीवाभिमानो । मनः-सर्वमनोऽभिमानो । अहङ्कारः-सर्वाहङ्काराभिमानो । तेन ब्रह्मणो जीवादिरूपजगत्कारणत्वेन नात्यन्ताभेद इति । भेदाभेदौ तु

नारायणी ।

वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा ।

आदाय ते च मध्ये च हरि सर्वत्र गीयते ॥

इत्यादिमहाभारतवाक्यादिना सर्वोत्कर्षवत्प्रतिपादकानां शब्दानां विष्णुपरत्वसमर्थनात् । तस्माच्छ्रुतिस्मृतिप्रतिपाद्य जगत्कारणं विष्णुदेव स च ब्रह्मनारायणहरिवासुदेवादिशब्दैः प्रतिपाद्य इति वैष्णवमतमघतारयति—भगवानिति ।

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसो श्रियः ।

त्रैराग्यस्याथ मोक्षस्य पण्णा भग इतीहना ॥

इत्युक्तपङ्क्तुपरिपूर्णं 'यस्माद्य सर्वे देवा नमन्ति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्चेत्यादिश्रुतिप्रतिपादितं । वासुदेव वसन्ति सर्वाणि भूतानि यस्मिन्निति वासु, स्वस्वज्यपरिपात्यसहायसर्वाधिष्ठानम्, शीघ्रतीति देव स्वप्रकाशरूप स चासौ देवश्चेति वासुदेव 'सर्वत पश्यति सर्वत शृणोती'त्युपक्रम्य 'यमप्येति भुवनमि'त्यादिनृसिंहतापिन्यायुक्त ईश्वर सर्वभूतनियन्ता ।

भोपास्माहात पवते भीषोदेति सूर्य

भोपास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम ॥

इतिश्रुतिप्रतिपादितं । जगत्कारणं जगदुपादानं निमित्तं च यस्मात् स्वमहिम्ना 'सर्वान्द्रोकान्सर्वान्देवान्सर्वानात्मनः सर्वाणि भूतानि विरामयत्यज सखजति वासयतोतिश्रुतिभ्य इति भावः । जीव सर्वजीवाभिमानो, मन सर्वमनोभिमानो, अहङ्कार सर्वाहङ्कार-

इति पाञ्चरात्रिकाः । परिणामिनित्यः सर्वज्ञो भिन्नः

न्यायरत्नावली ।

कालभेदेन स्तः । यदाहु —

आमुक्तेर्भेद एव स्याज्जीवस्य च परस्य च ।

मुक्तस्य तु न भेदोऽस्ति भेदहेतोरभावात्तः ॥ इति ॥

परिणामिनित्य —अन्यथान्यथा च परिणममानोऽपि अनु-
च्छिन्नस्वभावो जगतः ब्रह्मपरिणाप्तत्वादेव सत्यत्वम् । कारणस-
मानमत्ताक कार्य तास्त्रिकोऽन्यथाभावो वा परिणाम इति लक्ष-
णात् । भिन्नाभिन्न इति । जीवेन जगता च सह तस्य भेदा-

नारायणी ।

भिन्मानी । तेन-ब्रह्मणो जगज्जीवादिकारणत्वेन । अयन्ताभेद इति । भेदा
भेदौ कालाभेदेन स्त इति भाव । यदाहु —

आमुक्तेर्भेद एव स्याज्जीवस्य च परस्य च ।

मुक्तस्य तु न भेदोऽस्ति भेदहेतोरभावात् ॥

इतिवैष्णवमतनिष्कर्षः । एतदपि जैना न सहन्ते । तथाहि शिववि-
ष्णवादिशब्दानां शुद्धबुद्धसच्चिदानन्दैकमात्रपरत्वात् । नत्र पदार्थोद्विविध ,
आत्माऽनात्मा च । तत्रानात्मा देहेन्द्रियादि स्फुट एव । आत्मा तु
त्रिविध , परमात्मा अन्तरात्मा बहिरात्मा चेति । तत्र परमात्मा सच्चि-
दानन्दघन शुद्धो बुद्धोऽबाह्यो ब्रह्म त्रिष्णुशिवादिपदव्यपदेश्यो निर्गुण ।
अन्तरात्मा तु परमानन्दानुभविता सर्वोप्याधिकारिकगं आस्तिक-
नास्तिकग्रन्थेषु प्रसिद्धो व्यास जिनादि । बहिरात्मा तु देहाभिन्मानी
कर्मवशान् शरीरपरिणाम सायय इति । सोऽयमात्मभेदो जगच्च प्रलये
ब्रह्मानन्त्यत्र प्राप्य साकाले ब्रह्मण एव प्रादुर्भवतीति ब्रह्मैव सर्वस्य
परिणामीति जैनमतमवतारयति—परिणामेति । एतावन्मात्रमादाय मूले
जैनत्रिदण्डिनोरैकमत्येन निर्देशः । समुद्रस्य तरङ्गादिवद्ब्रह्मण एव सर्वं
परिणाम इति ह्यान्यामपि प्रतिपादनादिनि शिक् । परिणामिनित्य जग
ज्जीवामना परिणममानोऽपि अनुच्छिन्नस्वरूप , जगतो ब्रह्मपरिणा
मित्वादेव सत्यस्य सदुपादानकस्य सत्यन्वनियमात् कारणसमस
त्ताकोन्यथामाव परिणाम इति लक्षणाच्चेति भाव । भिन्नभिन्न इति ।
कार्यरूपेण भिन्न कारणरूपेणाऽभिन्न इत्यर्थं तदुक्तम्—

भिन्न इति जैनाः त्रिदण्डिनश्च । नास्ति सर्वज्ञत्वाद्यु-
पेत ब्रह्म । आम्नायस्य क्रियार्थपरत्वेन तत्र तात्पर्या-
भावात् । किन्तु वाग्धेन्वादिष्वत्मवर्जत्वादिदृष्ट्या जग-

न्यायरत्नावली ।

भेदौ । तथा चाभेदमादाय 'तस्वमासि, इद सर्वं यदयमात्मा' इत्या-
दिश्रुतयः भेदमादाय 'या विज्ञाने तिष्ठन्, यः पृथिव्यां तिष्ठन्'
इत्यादिश्रुतयः प्रवर्तन्ते । तस्वज्ञानकर्मभ्यां भेदस्य लिङ्गशरीर-
स्य च निवृत्तिर्भोक्ष इति भावः । सर्वज्ञत्वादीति । सर्वज्ञत्वज-
गत्कारणत्वादीत्यर्थः । आम्नायस्य—यतो वेत्यादिश्रुते । क्रि-
यार्थपरत्वेन—उपासनाविधिपरत्वेन । तत्र—सर्वज्ञत्वादिमति ।
तात्पर्याभावात्—अवान्तरतात्पर्यस्याभावात् । वाग्धेन्वादिवत्-

नारायणा ।

कार्यरूपेण नानात्वमभेद कारणात्मना ।

हेमात्मना यथा भेद कुण्डलाद्यात्मना भिदा ॥

इति । तथाच जीवेन जगता च सह भेदाभेदयोः सत्त्वाद् भेदवा-
तापि तत्र तत्र परस्परविरोधेनैव प्रमाणमिति तेषामिप्रायः । परन्तु
रामानुजेन मकारार्थस्य जीवकोटौ प्रवेशाद्भोकाराज्जीवपरमात्मनो
पितापुत्र-वायेनेवाभेदाद्भोकाराश्च जेनादप्यपकर्षो ज्ञातव्यः । 'मकारेण
परब्रह्मान्विच्छेदिति नृसिंहतापिन्यादिश्रुतिविरोधात् । अत एव मूले
पञ्चादुक्तिः (१) एतदपि जेमिनोया न सहन्ते तथाहि—परमात्मनि माना
भावात्, अनुमानस्य साङ्ख्य-द्युक्तीत्या निरासात्, उपनिषदा चाथ-
वादत्वेन स्वार्थपरत्वाभावात् तत्राप्रमाणत्वात्, अतो जगदुपादान
प्रधानं वा परमाण्यो वा निमित्तं च कर्मद्वारा जीव एवेत्यभिप्रायक
जेमिनिमतमवतारयति—नस्तीति । आदिपदाजगत्कारणत्वादिधर्मपरि-
ग्रहः । आम्नायस्य—उदस्य क्रियापरत्वेन—फलवद्विधेयार्थतात्पर्यकत्वेन ।
तत्र सिद्धार्थे ब्रह्मणि सर्वज्ञत्वादिनाभिमत, तात्पर्याभावात्—तत्रमा-
शक्तत्वाभावात् । वाग्धेन्वादिवत्—धेन्वादिदृष्ट्या वागादिरिव । आदि-
पदा—'मनो ब्रह्मे'त्यादिपरिग्रहः । जगत्कारण—जगदुपादान निमित्तं वा ।
परमाप्त्वादीत्यादिपदात्प्रधानादृष्टादिपरिग्रहः । तत्र ज्ञान सर्वविषय

(१)—दुष्टिस्तु प्रमाण्याभ्युपगन्तृत्वमेव इति संक्षेप इति पाठोपिष्ट सपुस्तके ।

त्कारण परमाण्वादि जीवो वा उपास्य इति मीमां-
सकाः । अस्ति नित्यज्ञानादिमानीश्वर भवजः

न्यामरत्नावली ।

धेन्वादिदृष्ट्या वागादेरिव । जगत्कारणं-सर्वकार्यमयो
जकम् । अथ परमाण्वाद्यौ ज्ञान तत्र सर्वविषयत्वमि-
त्यारोपद्वये गौरवादाद्-जीवो वेति । जगत्कारणमित्यनुप-
ज्यते । अदृष्टजननद्वारा जगत्प्रयोजक इत्यर्थः । उपास्य इति ।
तथा च 'यतो वे'त्यादिश्रुते, यत' परमाण्वदृष्टादेर्जीवाद्वा जगद्
त्पत्त्यादिकं तत् सर्वज्ञत्वादिदृष्ट्या उपार्जितेत्यर्थः इति भावः ।
अस्तीत्यादि । 'आद्यकार्यं स्वोपादानादिविषयकापरोक्षज्ञानेच्छा
कृतिमज्जन्मम् कार्यत्वात् घटवत्' इत्यनुमानात्, ज्ञानादेर्नित्यत्वे
ज्ञानादिमत एकत्वनित्यत्वयोश्च लाप्रवमिति धीमदकृतादीश्वर

नारायणी ।

कत्व चेत्यारोपद्वये गौरवादाद्-जावा वेति । जगत्कारणमित्यनुपज्यते ।
उपास्य इति । तथाच 'यतो वे'त्यादिश्रुतेर्यत प्रधानान्परमाणोरदृष्टा
जीवाद्वा जगदुत्पत्तिस्तत् 'य सर्वज्ञ' इति श्रुत्युक्तसर्वज्ञत्वदृष्ट्यावा
सोतेति तन्मताभिमतश्रुत्यर्थः इति सूक्ष्मः । तदेतत्तार्किका न सहन्ते ।
'चैत्र पुत्रस्ते जातो मृत' इत्याद्यौ कार्यार्थयोधकपद् विनापि सिद्ध्यर्थं
योधदर्शनात्, याक्वमानस्य कार्यान्वितार्थयोधकत्वादनियमात्, उपक

ज्ञात्रौ ह्यविनिधुतेर्जीवाद्भिन्नमिति

नित्यज्ञानादिमान्-नित्यज्ञानेच्छा

कृत्याश्रय, 'स्याभाषिकी ज्ञानप्रलक्रिया चे'ति श्रुत्या ज्ञानेच्छाश्रवणा
नित्यत्वलाभादिति भावः । ईश्वर-सृष्टिसिद्ध्यन्तकता । तदुपरादक
विशेषणमाह-भवति इति । सर्वविषयकविशेषज्ञानानित्यर्थः । स इत्याद्य
यप्रत्ययेन ज्ञानाश्रयत्वलाभान्न ज्ञानस्वरूप इति भावः । (१) इति च नित्य
विज्ञानमान-द्व ब्रह्मेतिश्रुतिविरोध इति वाच्यम् । तत्र विज्ञानात्तोति वि-
ज्ञानमिति कर्तरि ल्युङ्ङीकारेण नित्यज्ञानरत्नत्वलाभात् । न च ताप्रतापि

(१)शृषिष्यादिकार्यलिङ्गानुमितः स च जीवाद्भिन्न एवेति
तार्किकाः । क्षणिकस्सर्वज्ञ इति सौगताः । क्लेशकर्मवि

न्यायरत्नावली ।

मिद्धीरत्यर्थः । जीवाद्भिन्न इति । जीवस्य परमाण्वादिप्रत्यक्षा
सम्भवेन तादृशज्ञानादिमतो न जीवत्वमिति भाव । क्षणिक
नारायणा ।

ज्ञाने कथं नित्यत्वलाभस्तत्र धर्मिण एव नित्यपदान्वयादिति वाच्यम् ।
विशिष्टान्वयिनोऽसति वाधके विशेषणेऽप्यन्यथात्* । उपनिषदा ब्रह्मपरन्व
व्यवस्थापयिष्यन् तर्कतस्तत्सिद्धिमाह—क्षित्यादीति । क्षिति आदिर्यस्य
कर्मभृत्यादेस्तत् क्षित्यादि, तदेव कार्यरूप लिङ्ग तेनानुमित तज्ज्ञानज
न्यानुमितिप्रिय । तथाहि—'क्षिति मकर्तृका कार्यत्वाद्धृत्वत्' 'द्यणुक
जन्यमाद्य परमाणुकर्म प्रत्यक्षवज्जन्य कर्मत्वात् सम्भवनवत् 'ब्रह्माण्डादि
धृति प्रयत्नवज्जन्या धृतित्वाद्धृतिविहङ्गमधृतिवदित्याद्यनुमानैर्नित्य
त्वैकत्वलाघधानुगृहीतैर्नित्यैकप्रयत्नवदीश्वरसिद्धि । जन्यता च यत्र सम
वायेन कार्यं तत्र विषयतया ज्ञानादिरित्येव प्रत्यासत्तिनियता घटादौ दृष्टा
प्राह्या । तेन नोत्तरीत्या जीवेन सिद्धसाधनमर्थान्तर वा, जीवज्ञानकृत्या
दिजन्यताया उक्तप्रत्यासत्त्यनालिङ्गितत्वात् समवायेन द्यणुकाधिकरणे
विषयतया जीवज्ञानादेरभावादित्यन्यत्र विस्तर । स च परमात्मा शिव
हररुद्रेशानब्रह्महरिनारायणविष्णुशब्दादिबोध्यो हरिरुद्रादिमूर्त्यादिभि
क्रीडन्नपि वस्तुतो भिन्न एव 'श्रीनेत्र विभक्तारुद्रानेवाविभक्तानि'त्यादिश्रुते
इति भाव । तर्ह्येव जीवादप्यभेद स्यात्तदा?—स चेति । स च परमात्मा
जीवात् असर्वज्ञचेतनात् भिन्न एव कालत्रयाबाधितभेदवानित्यर्थ । एते
त्यनेन तत्त्वज्ञानादूर्ध्वमप्यभेदो नास्तीति शेषितम् । चातुर्मास्यमध्यपर्वणो
'र्द्धयो प्रणयन्तीति वाक्येन (२) चोदकवातप्रणयानविलक्षणाग्निप्रणयन
स्येव 'हा सुपर्णे'यपक्रम्य मध्ये 'अनश्नन्नन्य' 'अन्यमौशमि'त्याद्यस्य 'नि
रञ्जन परम साम्यमुपैती'त्युपसहारवाक्येनैव प्रत्यक्षादिप्रमाणप्राप्तया
चहारिकभेदविलक्षणत्रिकालायाध्यापूर्वभेदस्य प्राप्तेरिति तार्किकमतनिष्क
र्ष । तदेतद्दृष्टौ न सहने । तथाहि—वित्तिवेद्यो सहोपलम्भात्
विज्ञानव्यतिरेकेण वस्तुनोऽभावात् न परमात्मा विज्ञानाश्रयो न वा
जगत्कर्ता किन्तु सत्त्वेन प्रतिक्षणचिनाशिनिरुपप्लुवालयविज्ञानप्रवाह एव
सकलप्रवृत्तिप्रज्ञानविषयक परमात्मेति योगाचारमतमवतारयति-क्षणिक

(१)क्षित्यादीत्यादि वस्तुस्तक्यो नारायणा चपाठ । (२)वाक्प्रकाशप्रयोगेन सुपुस्तके ।

पाकाशयैरपरामृष्टो नित्यज्ञानरूप प्रधानांशसत्त्वगुण

न्यायरनावला ।

इत्यादि । जगत्सर्वं क्षणिकं दुःखं मिथ्येत्याकारकं रागद्वेषाद्य-
नुपरक्तं सर्वविषयकं यत् क्षणिकं ज्ञानं तत्प्रवाहरूपमित्यर्थः ।
जीवात्मकज्ञानप्रवाहहेतुज्ञानं क्षणिकमपि न तादृशमिति भावः ।
क्लेशेत्यादि । अविद्याऽस्मिन्तारागद्वेषाभिनिवेशात् कृशाः । अ-
नित्याद्युच्चिदुत्थानान्मसु नित्यशुचिसुखात्मत्वात्तैराविद्या । इदं
च नशक्त्योरेकात्मवैवास्मिन्ना । आन्मबुद्ध्यार्मोदाग्रहोऽस्मिन्त्यर्थः ।
कर्म-पुण्यपापे । विपाकः—कर्मफलम् जन्मायुर्मोक्षा । आशया
वासना । अपरामृष्टः—अव्यवाहियमाणः । जीवस्तु निर्लेपत्वेन
तैश्शून्योऽपि तदाश्रयबुद्ध्या विवेकेनागृहमाणत्वात् तद्विशिष्टरूपे-
ण व्यवहियमाणः । ज्ञानरूपः—निर्न्याचिद्रूपः । प्रधानांशसत्त्वगु-

नारायणः ।

इति । तृतीयज्ञानविनाशोत्थये । अर्थक्रियाकारित्वान् अरम-
शब्दवदिति भावः । सर्वज्ञं प्रवृत्तिविज्ञानरूपयाऽदयविषयकनिष्कण्डल-
विज्ञानप्रवाहरूप इत्यर्थः । सर्वज्ञ इत्याद्यपतया निर्देशन्तु 'इह बने तिलका'
इति वृत्तान्तानसन्तानिनोर्मोदविषयमेति बोध्यम् । तथा च जीवो जग-
त्सर्वं दुःखरूपमित्यज्ञानसोपपन्नो भवति सर्वज्ञस्तु तथा ज्ञानं रागद्वे-
षादिना रहितो निरद्वय इति नित्यमुक्त इति नन्मतनिष्कर्षः । तदेतत्पा-
नञ्जला न सहन्ते । तथाहि—विज्ञाननित्यत्वकरणे गौरवान्मानामावाञ्छ ।
अप्रयोजकत्वेन सत्त्वेनो अपि कन्वासाधिकत्वात् सप्रज्ञस्यैव विज्ञा-
नारमत्वे च 'चेरमैरावि'त्यादिममहालन्वने चेरमैरादीनामक्यापत्तेः ।
विज्ञानव्यतिरेकेण बाह्यजन्तुनेऽपि आवश्यकत्वाच्च । नन्नास्मात्त्रि-
रूपापश्चमकन्वमात्रेण जगतः कर्ता क्लेशादिभिरमसृष्टो नित्यविज्ञानस्य
स्य एव परमात्मा 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति ध्रुतेरिति पानञ्जलमनम-
तारयति—क्लेशेति । क्लेशात् अविद्यास्मिन्तारागद्वेषाभिनिवेशात् कर्म-
धर्माधर्मो विपाकः फलं सुखदुःखादि, आशया वासना एते अपरामृष्ट-
कालत्रयेभ्यससृष्ट, पुरुषत्रयेण नित्येश्वर नित्यज्ञानस्वरूप कालत्र-
यायाधितज्ञानस्वरूपः । कथं तर्हि सर्वज्ञस्य तत्राह—अनेति । प्रधानं

प्रतिफलिततया सर्वज्ञ. समारिविलक्षण एवेति पात
ञ्जला । अद्वितीयपरमानन्द एव ब्रह्म । तच्च जीवस्य

न्यायरत्नावली ।

णप्रतिफलिततया-प्रधाने तदशेषु तत्कारणेषु त्रिगुणात्मकेषु स
नारायणा ।

चाशब्ध प्रधानाशौ तयो सत्त्वगुण प्रधानाशमत्त्वगुण, सर्वम्य त्रिगु
णात्मकत्वात् अवयवभूत तत्र प्रतिफलिततया—प्रतिबिम्बततया ।
तथा च प्रतिबिम्बद्वारकसम्बन्धमादाय तस्य सर्वज्ञत्व जीवस्य तु प्रमा
णवृत्तिसापेक्षप्रतिबिम्बद्वारक सम्बन्ध इति न सार्वभूमिति भाव ।
अत एव तस्माद् भेदमाह—समारणत । जीवाद्भिन्न इत्यर्थ । येऽपि केचन
व्यासादय सर्वज्ञास्तेषुपासनावलादीश्वरा अतो जीवा एवेति नेश्वरे
ऽन्तर्भूता इति पातञ्जलमतनिष्कर्ष । तद्वैतदुपनिषत्प्रतिपाद्याद्वितीया
त्मतत्त्वधिरोधान्नातिरमणीयम् । (१) तथाहि—जीवपरमात्मनोर्भेदे मा
नाभावात् । 'न च नाहमीश्वर' इत्यादि प्रत्यक्ष तत्र मानम् । 'अह गौर'
इत्यादिबद् भ्रमात्वात् । नापि जीवो ब्रह्मणो भिन्न समवर्जत्वादित्याद्यनु
मानम्, व्यावहारिकभेदेन सिद्धसाधनात् । उपमान त्वप्रमकमेव । नापि
'डा सुपर्णे'तिश्रुति अपूर्वार्थत्वाभावात् । न च निरुक्तरीत्या तथा । तत्त्व
मस्यादिव्याप्तविरोधेन विलक्षणभेदपरत्वायोगात् । न च किं विनिगम
कमिति वाच्यम् । निरवकाशत्वस्य च विनिगमकत्वात् । नाप्यर्थापत्ति ।
घात्मन्यभेद विनाऽनुपपत्तेरभावादित्यन्यत्र विस्तर । तस्माच्छुद्धपरमा
त्मस्य ब्रह्म, तच्च स्वशक्तितारतम्यात् जीवेदादिव्यपदेशमात्मभवति न
तत्र भेदग धापीति सकलमतमूर्द्धन्यमद्वैतमतमध्वतारयति—आदित्येति ।
अद्वितीय—सजातीयविज्ञातीयस्वगतभेदज्ञ-य 'एकमेवाद्वितीयमि'
ति ध्रुते । परमानन्द एव—नित्यानन्द एव, नित्य विज्ञानमानन्द ब्रह्मेति
ध्रुते । (२) एव च 'विज्ञानाती'ति व्युत्पत्त्या विज्ञानमस्येति
व्युत्पत्त्या वा विज्ञानमिति कर्तारि त्युद्गतीकारेण नित्यज्ञानवत्प्रलम्भ
परमानन्दोऽस्यास्तीति मत्वर्थोपाच्यप्रत्ययेनानन्दवत्प्रलम्भ, अन्यथा
नपुसकटिद्वानापत्तेरिति वाच्यम् । लिङ्गव्यत्ययस्य छान्दसत्रेताप्युप-
पत्ते । गुणगुणिभावसम्पादकसमायादिसम्बन्धस्य प्रथमश्लोकस्या

(१) तथाहि नाहमीश्वर इत्यादिप्रत्यक्षमिति पाठ चपुस्तके ।

(२) * *अयं विहित पाठो नास्ति चपुस्तके ।

वास्तव स्वरूपं मायया च सर्वज्ञत्वादिविशिष्ट जगत्
उपादानं निमित्त चेति औपनिषदाः । एव वादिविप्र
तिपत्तिभिः सन्दिग्धे तत्पदार्थ औपनिषदपक्षस्य परि-
शेषेण तन्निर्णयायाह भगवान्—

न साङ्ख्य न शैवं न तत्पाञ्चरात्रं

न जैन न मीमांसकादेर्मतं वा ।

विशिष्टानुभूत्या विशुद्धात्मकत्वा-

त्तदकोऽवशिष्टश्शिवः केवलोऽहम् ॥ ४ ॥

आदिशब्देनानूक्तानां सद्ब्रह्म । न तावदचेतन जग-
दुपादानम् । 'तदैक्षत बहु स्या प्रजायेये' ति ईक्षणपूर्व

नारायणा ।

ख्याने विस्तरेण निराकृतत्वाच्च । 'आनन्दो ब्रह्मेति न्यजानात्' 'केवलो
निर्गुणश्च' चिद्रूप एवाऽविकारो ह्युपलब्धा निय शुद्धो बुद्ध पर प्रत्य
गंकरस' इत्यादिश्रुतिविरोधापत्तेः । वास्तवमिति । उपाधिपरित्यागेन
प्राप्य रूप 'ब्रह्म सन्नब्रह्माप्येतीत्यादिश्रुते । माययेति । मायाकृतमवज्ञ
न्वादिविशिष्ट 'तदतस्वप्न मायामात्रमिति श्रुते । जगदुपादान रजता
द्यात्मना शुक्त्यादिवज्रगदात्मना त्रित्तमान 'यतो वा इमानि भूतानि'ति
श्रुते । निमित्त च तदनुकूलभगादिमन्त्रेण । निमित्तकारण च एतद्धीद
सर्व साधयती'ति श्रुते । औपनिषदा — उपनिषत्प्रमाणमात्रप्रधाना ये
दान्तिन । सन्दिग्धे—जगत्कारण प्रधान ब्रह्म वा ? ब्रह्म निर्गुण सगुण
वा ? निर्गुणमपि भिन्नमभिन्न वा ? इत्यादिविशेषत सन्दिग्धे परिशेषेण—
इतरमतनिरासेनौपनिषदपक्षस्य निर्दुष्टत्वव्यवस्थापनेन, तन्निर्णया
य—तत्पदाधनिश्चयाय, श्लोकतस्तन्निरासमाह—न तावदिति ।
अचेतन जड साङ्ख्यपातङ्गलाभ्या परिकल्पित स्वतन्त्र साम्याव
स्योपलक्षित गुणत्रयात्मक जगदुपादान जगत्परिणामिवारणम्, नत्र
हेनुमाह—तदैक्षतेति । तद्ब्रह्म ऐक्षत ईक्षण कृतवत् बहुस्या प्रजायेय
प्रजायं नानाविध स्यामितीक्षणपूर्वकसृष्टिभ्रमणात्, ईक्षणकर्तृकमं कसृ-
ष्टिभ्रुते ईक्षण 'कुल पिपतिपती'त्यादाविच प्रवृत्ते 'उत्तेज ऐक्षत' इत्या

कसृष्टिश्रवणात्, 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नाम रूपे व्याकरवाणी'ति च जीवात्मत्वव्यपदेशात् 'यस्मि न्विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवती'ति चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात्' प्रधानज्ञानेन च तदप्रकृतिकानां पुरुषाणां ज्ञातुमशक्यत्वात्, 'एतदात्म्यमिदं सर्वं तत्स-

न्यायरत्नावली ।

त्वाशो प्रतिविम्बिततया । व्याकरवाणीति चेति । ब्रह्मण इति शेषः । यस्मिन्विज्ञात इत्यादि । यस्मिन् ज्ञाते सर्वं ज्ञातं भवति, तद्रूपेणैव प्रतिज्ञानादित्यर्थः । सर्वेषां दृश्यानां ब्रह्मैव स्वरूपम् । तस्यैव हि अतात्त्विकोऽन्यथाभावः प्रपञ्चः । अतः तस्य ज्ञानं सर्वस्य स्वरूपज्ञानमिति भावः । ननु प्रधानस्य प्रपञ्चप्रकृतित्वेन प्रपञ्चाभिन्नत्वात् प्रधानज्ञानं प्रपञ्चाभिन्नस्वरूपज्ञानं तत्राह-प्रधानज्ञानेनेति । अशक्यत्वादिति । तथा

नारायणी ।

दायिद्यं च गौणं भविष्यतीत्यत आह—अनेनेति । अहमितिधीनोचरेण जीवेनात्मना कर्तृभोक्तृस्वरूपारम्भना प्रविश्य तत्राविर्भूय । नामेति । इदं नामेदं रूपमिति व्यक्तीकरामि । जीवात्मत्वेति-जीवाभेदकथनात् कारणस्योक्तं शेषः । तथा च गौणमीक्षणं तत्कर्तृश्वेतनस्य व्यक्तत्वादिति भावः । ननु जीवेनात्मनेति तृतीया सहायिका अथवाऽऽत्मशब्दो 'ममात्मा भद्रसेन' इतिवच्चेतनाचेतनवाची भविष्यति एयोति शब्दस्य क्रतुज्वलनवाचित्ववत्तत्राह—यस्मिन्निति । यस्मिन्पदार्थे विशेषेण ज्ञाते सजामदं परिदृश्यमानं तन्मात्रसत्ताकमिति विशेषतो ज्ञातं भवति तत्कारणमिति कारणविज्ञानेन सर्वविषयकज्ञानादित्यर्थः । स्यात्कारणविज्ञानेन कार्यस्य विज्ञानं प्रतिज्ञातं ब्रह्मसिद्धिस्तु कुतस्तत्राह—प्रधानेति । तदप्रकृतिकानां-प्रधानाकारणकानां चेतनात्मकप्रतिविम्बानामचेतनकायत्वायोगादिति भावः । अशक्यत्वादिति । तथा च प्रधानकारणता पक्षे 'सर्वमिदं विज्ञातं भवती'ति श्रुतिविरोधप्रसङ्ग इति भावः । सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायां ब्रह्मपरतां दृढयिष्यन्नाह—एतदात्म्यमिति । एतदात्म्यस्वरूपं कारणात्मकमिदं सर्वं तत्कारणं सत्यं त्रिकालावाप्यं स कारणपदार्थं एव आत्मा जगत्फलभोक्ता । स एव यदि भोक्ता तर्हि

त्वं स आत्मा तत्त्वमसी' ति च तदभेदस्य नवकृत्व
उपदेशात्, 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशहसम्भूत'
इति च श्रुत्यन्तरादचेतनस्य जगत्कारणत्वे विचित्रर-
चनानुपपत्तेः. प्रधानमहदादेरप्रामाणिकत्वाच्च, न सा

न्यायस्त्वावर्त्तते ।

च सर्वपदसङ्कोचापस्या नोक्तरूपश्रुत्यर्थ इति भावः । विचि-
त्रेति । यद्यत् विचित्रकार्यं तच्चेतनकर्तृकम् यथा घटरथादि-
कम् । विचित्रत्व प्रकृते मावयवत्वम् । वायुक्रियादेश्चेतनाकर्तृक
त्वेन निश्चयान् तद्विशेषणम् । प्रधानमहदादे - ईश्वरानधिष्ठितस्य
माह्वयाभिमतप्रधानादेः । पुराणमास्तादावुक्त प्रधानादिक त्वीश्व-
राधिष्ठितं मिथ्याभूत श्रुत्यादिसिद्धत्वात् प्रामाणिकमेव । 'माया
तु प्रकृतिं वियान्मायिनं तु महेश्वरम्, तदज्ञान बहुम्या प्रजायेये-
ति, सोऽकामयते'त्यादिश्रुत्युक्तमायेक्षणकामनानामेश्वरीयाणा
प्रधानमहदहङ्कारशब्दैः पुराणादावुक्तत्वात्, अपञ्चीकृतमृताना-
मेव तन्मात्रत्वेनोक्तत्वाच्च । महदादेरित्यादिपदेन पृथिव्यादीना

नारादीनां ।

जीवस्य का गतिस्तत्राह—त्वमसीति । त्व जीवस्तद्ब्रह्म कारणामना
प्रतिपादितमित्यर्था । अमिपद त्वत्र सामानाधिकरण्यमयांश्या प्राप्तस्य
वाक्यायेति न व्यर्थमिति दिक् । न केवलं छान्दोग्यश्रुतायेव ब्रह्म
जगत्कारणत्वेन प्रतिपाद्यते किन्तु तैत्तिरीयेपीत्याह—त्वमदेति । ये
निश्चयेत तस्मत्परमात्मन एतस्मात्जीवात् आत्मन जनात्मनामधि
ष्ठानमूत्रात् जीवपरमात्मनोरभेदरूपाखण्डार्थात्सञ्चिदानन्द्रादिति यावत्
आकाश शब्दगुण सम्भूत उपन्नः वायु शब्दस्पर्शगुण, तेज शब्द
स्पर्शरूपगुणम्, आप शब्दस्पर्शरूपरसवस्य पृथिवी शब्दस्पर्शरूप
सगन्धवती । श्रुतिविरोधे प्रदर्शनं तर्कविरोधमाह—जवेन्नस्त्विति । उड-
स्य प्रधानस्येत्यर्थः । विचित्रेति । गिरिनदीसमुद्रादिसतिपेशकरणस्यानु
पपत्ते श्चेतनस्य चेतनाधिष्ठान विना भवत प्रवृत्त्ययोगादिति भावः ।
नाम्नु निरीश्वरसाङ्ग्यं संश्वरसाङ्ग्यं तु न्यादेव प्रवर्तकचेतनादीका
रादित्यत आह—अस्त्विति । उभयसाङ्ग्योक्तप्रधानमहदादेरित्यर्थः । अत्रा

द्वयमत साधु । एव पाशुपतमत पाञ्चरात्रिक जैन
(१) त्रैदण्ड च मत श्रुतियुक्तिबाधितत्वादयुक्तम् । न च

न्यायरत्नावली ।

सुखाद्यात्मकत्वेन हेतुना सुखादिपरिणामयोग्यस्य त्रिगुणात्मक
कारणस्यानुमानमप्यपामाणिकम् , इत्वसिद्धे । आन्तरं हि
सुखादिक न पृथिव्यादिरूपम् । एवमित्यादि । पाशुपतमत
तत्त्वमस्यादिश्रुत्या औपाधिकभेदेन व्यवहारभेदसिद्धेः वास्त-
वभेदे। व्यर्थ इत्यादियुक्त्या च बाधितम् । पाञ्च-
रात्रमतेऽपि जीवाना जन्मादिक 'अजो नित्य' इत्यादि
श्रुत्या कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गादियुक्त्या च बाधितम् । जैनत्रि-
दण्डिनोर्मत 'कूटस्थमवलम्ब्य' एतद्वै तदक्षर'मित्यादिश्रुत्या परिणा-
मित्वेन जन्मनाशाद्यापत्तियुक्त्या च बाधितमित्यर्थः । साङ्ख्यादिमते
पु श्रुत्यादिबाधितत्वोक्त्या मीमांसकमतेऽपि तदुक्तमेव, तथापि
तत्राधिकाशमाशङ्क्य निषेधति—न खेत्यादि । तत्त्वमस्यादिश्रु-

नारायणा ।

माणिकत्वात्-प्रमाणागोचरत्वात् । न साध्यमत साधु सद्यस्यापि कार्यस्य
सुपदु पात्मकतया प्रतीते , सुपादीना न सत्त्वाद्यात्मकत्वात् सत्त्वा-
दिगुणप्रयकार्यमेव सर्वमिति मत न साधीय । पृथिव्यादीनामान्तरसुपा-
द्यात्मकत्वाऽयोगात्कटपनायोजाभावादिति भाव । 'अजामेकामित्यादि
श्रुतयस्तु परमात्माधिष्ठितानिर्ध्वनोपमायापटा इति न कोपि विरोध
इति दिक् । एवमित्यादि । पाशुपतमत तत्त्वमस्यादिश्रुत्या औपाधिकभेद
नोपाभ्योपासकभावसिद्धेर्वास्तवभेदकटपन व्यर्थमिति युक्त्या च बा-
धितम् । पाञ्चरात्रमतेऽपि जीवस्य जन्यत्वात् 'अजो नित्य' इत्यादिश्रु-
त्या कृतहान्यकृताभ्यागमप्रसङ्गयुक्त्या च बाधिता । जनत्रिदण्डिनोर्म-
तमपि 'कूटस्थमवलम्ब्य' एतद्वै तदक्षर गार्गी ब्राह्मणा अभिवदत्य-
मथूलमनण्यहस्वमित्यादिश्रुत्या, परिणामित्ये कूटस्तददेकदेशविकटपा-
दिप्रसङ्गयुक्त्या च बाधितमतेऽसम्यगेत्यर्थः । साङ्ख्यादिमतेपु-
श्रुतियुक्तिबाधितत्वोक्त्या मीमांसकमतेऽपि तदुक्तमेव तथापि तत्रान्य-

विधिशेषत्वाच्छ्रुतिर्न ब्रह्म प्रतिपादयतीति मीमांसक
मत युक्तम् । असिद्धत्वादिविधिशेषत्वस्य । न चार्थवादा-
धिकरणन्यायाद्विधिशेषत्वम् । वैषम्यात् । स्वतःप्रयो
जनवदर्थप्रतिपादकानां 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवने'त्येव-
मादीनां स्वाध्यायविधिग्रहणान्यथानुपपत्त्या प्रयोजन-

न्यायरत्नावली ।

तिः विहितक्रियाकर्तृस्तुतिपरत्वात् न ब्रह्मर्षिवैक्यपरत्वर्यः । अ
सिद्धत्वात्—तत्त्वमस्यादिश्रुत्यष्टित्वात् । विधिशेषत्वस्य—वि
हितक्रियाकर्तृस्तुतिपरत्वस्य । स्वतः—विधिवार्षिकवाक्यता
विना । प्रयोजनवदर्थेति । पुरुषामिलपिनस्वर्गादिसृष्टार्येत्यर्थः ।
स्वाध्यायविधिग्रहणोति । 'स्वाध्यायोऽप्येतन्न्य' इति प्रयो
जनवदर्थज्ञानमुद्दिश्य स्ववेदाध्ययनस्य विधायक यद्वाक्य तद्विप-

नारायणी ।

दाशङ्क्य निषेधति—न वेति । विधिशेषत्वात्—विहितक्रियाकर्तृस्तुतिपर
त्वात्, श्रुति—तत्त्वमस्यादिश्रुति, न ब्रह्म प्रतिपादयति—न ब्रह्मगोचरप्रमा
जनयति । तत्र तात्पर्याभावादिति भावः । असिद्धत्वात्—तत्त्वमस्यादि
व्यावृत्तित्वात्, विधिशेषत्वस्य विहितक्रियाकर्तृस्तुतिपरत्वस्य नन्वनु
ष्ठानोपर्याग्यथाशोधभाव्यक 'स्वाध्यायो ध्येतन्न्य' इति स्वाध्यायवि
धिष्वप्यद्वयान्यथानुपपत्त्या 'तत्त्व सांख्यादिवाक्यानां 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा'
त्याद्यर्थप्रदानामिदं विध्यपेक्षिनप्राशस्त्यपरत्वेनेव प्रामाण्यमित्यभि
प्रायकार्यप्रदाधिकरणन्यायेन विधिष्वप्येवमाशङ्क्य निषेधति—न
वेति । अथप्रदाधिकरणन्यायात्—'यजेत स्वर्गकाम इत्यादिविधिरिहि-
तार्थं पुरुष प्रवर्तयितुं प्राशस्त्यज्ञानमपेक्षते प्राशस्त्यज्ञानं च सिद्धार्थं
बोधकार्यप्रदादिभ्य इति विधेप्रार्थप्रदास्ताकाङ्क्षा अर्थवादा अपि
सिद्धमर्थं वदत स्वाध्यायविध्यापादितप्रयोजनपरत्वाभावात् विधिसा
काङ्क्षा इति विध्यर्थनादयोर्जासैकवाक्यपरमित्यर्थवादाधिकरणन्या
यात् । वैषम्यमुपादयति—स्वत इति । विध्यैकवाक्यतां विना । प्रयोज
नेति—पुरुषामिलपिनस्वर्गादिसृष्ट्याद्यप्रतिपादकानाम् । स्वाध्याय इति ।
स्वाध्यायोऽप्येतन्न्य इति प्रयोजनवदर्थज्ञानमुद्दिश्य स्वाध्यायाध्यय
नस्य विधायक यद्वाक्य तद्विषयत्वस्य प्रयोजनवदर्थपरत्वं विनानुपप

वदर्थपरत्वे कल्पनीये शब्दभावनेतिकर्तव्यतांशसाकाङ्क्षस्य विधेः सम्प्रदानभूतदेवतादिस्तुतिद्वारेण तदशपूरकत्वान्नप्राश्वदग्धरथन्यायेन तदुभयैरुवाक्यतेत्यर्थः

न्यायरत्नावली ।

यत्वेत्यर्थः । शब्दभावनेतिकर्तव्यतांशसाकाङ्क्षस्येति । अत्रयविशिष्टार्थभावनारूपसाध्यस्य विधिपदे शब्दभावनावचकत्वधीरूपस्य साधनस्य च लक्ष्यत्वेन साध्यसाधननिराकाङ्क्षशब्दभावनाया इतिकर्तव्यतासाकाङ्क्षत्वात् (१) अवोधकत्वेन तत्साकाङ्क्षस्येत्यर्थः । विधेः-विधिवाक्यस्य । विहितार्थे पुरुष प्रवर्तयन्ती प्रवर्तनारूपा शब्दभावना विहितार्थे पुरुषस्य प्राशस्त्यधीरूपां स्वस्येतिकर्तव्यता आकाङ्क्षत इति भावः । सम्प्रदानभूतदेवतास्तुतिद्वारेणेति । त्यागकालोच्चार्यमाणचतुर्थ्यन्तपदार्थस्य प्राशस्त्यधीजननद्वारेत्यर्थः । तदशपूरकत्वात् शब्दभावनायामुक्तधीरूपेतिकर्तव्यताया अन्वयबोधकत्वात् । अर्थवादानां प्रयोजनवदर्थकत्वस्य आवश्यकत्वात् विधिवाक्यापेक्षितप्राशस्त्ये लक्षणास्वीकारात् प्रयोजनवदेवताप्राशस्त्यादिवोधनद्वारा तत्र (२) प्राशस्त्यादिवोधकत्व प्रशस्तदेवताकत्वात् प्रशस्त कर्मेति बोधोत्पत्त्या तादृशबोधस्य शब्दभावनायामन्वयबोधकत्वमिति समु

नारायणा ।

त्तेरित्यर्थः । शब्देति । शब्दभावनाया इतिकर्तव्यतासाकाङ्क्षत्वात्तद्वोधकत्वेन तत्साकाङ्क्षस्य लिङ्लोडादिघटितयजेतेत्यादिवाक्यस्येत्यर्थः । पुरुष प्रवर्तयन्ती प्रवृत्त्यनुकूलव्यापाररूपा शब्दनिष्ठा भावना विहितार्थे पुरुषस्य प्राशस्त्यज्ञानरूपा स्वरूपस्येतिकर्तव्यतासाकाङ्क्षत इति भावः । सम्प्रदानेति । त्यागकालोच्चार्यमाणचतुर्थ्यन्तपदार्थादे प्राशस्त्यधीजननद्वारेणेत्यर्थः । तदशेति । शब्दभावनायामुक्तधीरूपेतिकर्तव्यतायामन्वयबोधकत्वात् । नशावेति । यथैकस्य दग्धरथस्य जीवन्निश्चैरन्यस्य विद्यमानरथस्यात्रिद्यमानाश्वस्य सयोग इति न्यायेन । तदुभयेति ।

न्यायरत्नावली ।

द्वितीयं ।

ननु शाब्दभावनायामितिकर्तव्यतात्वेन प्राशस्त्यज्ञानस्यान्वयबोध इति यदुक्तं तन्न युक्तम् । प्रवृत्तिभावनात्वेन रूपेणाख्यातादु(१) सम्भाषितशब्दभावना नेतिकर्तव्यतामाकाङ्क्षते । कर्तव्यत्वेनावगतस्य व्यापारस्यैव तथात्वात् । अत एव पचतीत्यादीं नार्थभावनापीतिकर्तव्यतापेक्षा । (२) शाब्दभावनावत्त्वेन तस्य कर्तव्यत्वज्ञानात् । अत एव अ-पदनविधिकल्प्यो लिङ् पुरुष म वर्तयेदिति विधीं लिङ्निष्ठव्यापारस्य शाब्दभावनारूपस्य शाब्दभावनान्तरविषयत्वेन (३) ऋषेपत्वात् कर्तव्यत्वेन ज्ञानादितिकर्तव्यतात्वेन तत्र न प्राशस्त्यज्ञानस्यान्वयः । तत्रापि पदमाधुत्वेन अर्थवादानां विनियोगः * । किञ्च 'स्वर्गकामो यजेते'त्यादौ प्राशस्त्यज्ञानस्य लिङादिपदशक्तिज्ञानस्य पदानुपस्थितस्य कथं शाब्दभावनायामितिकर्तव्यतात्वेन करणत्वेन चान्वयः ? इति चेदत्रोच्यते । प्रवृत्तिभावनात्वेनेत्यादिकं यदुक्तं तर्हि वार्तिकदिमूलग्रन्थमूलकं युक्तिमात्रमूलकं वा ? । नान्त्यः । भावनात्वेन रूपेणाख्यातोपस्थाप्यस्य शाब्दभावनान्वयेऽपि तुल्यत्वेनाश्रयाकाङ्क्षायां युक्तिसिद्धत्वात् । न च प्रवर्तनात्वेनोपस्थितभावनायां प्रवृत्तिभवनानुकूलव्यापारस्वरूपप्रवर्तनात्वम्यज्ञातत्वेन न भाव्याकाङ्क्षेति वाच्यम् । प्रवृत्तिमात्रस्य (४) भाव्यत्वेनान्विते पुरुषार्थविशेषरूपभावादिविशेषितरूपेण प्रवृत्तेर्भाष्यतया आकाङ्क्षासम्भवात् विध्यर्थं प्रवर्तयतीति । तथा च भावनायां भवितरीव कर्मणोऽप्या

(१)—दुपस्थितापि शब्दभावना नेतिकर्तव्यतापेक्षा, कर्तव्यत्वेनेत्यादि पाठो नित्यो घपुस्तके ।

(२) शाब्दभावनाभक्तिरिक्तत्वेन तस्या कल यत्त्वनादिति घपुस्तके ।

(३) * * विह्वदप्रमथ्यवती पाठो भिन्ना घपुस्तके । तत्र हि *नेयत्वादिति कर्तव्यतात्वेन तत्र प्राशस्त्यज्ञानस्यान्वयः तत्रापि साधनत्वेनार्थवादानां विनियोगः * ।

(४) भाव्यत्वे निश्चितेति इति घपुस्तके ।

न्यायरत्नावली ।

काङ्क्षायाः स्वारसिकत्वात्, करणविशेषस्य उपकारकविशेषसाकाङ्क्षत्वात्, इति कर्तव्यताकाङ्क्षायाः पचतीत्यादावपि आवश्यकत्वात्, तस्याः (१) कर्तृत्वेन धीर्न प्रयोजिका । अत एव भावार्थाधिकरणे-
अस्त्यादावपि कर्त्रंशे भाव्येऽस्त्येव हि भावना ।

इत्यादिवार्तिकग्रन्थे 'घटो भविष्यतीत्यादावपि भावना प्रती-
यते । तस्याश्चांशत्रय भवनेनैव प्रपूर्यते । घटस्य भवन भाव्यम्,
कपालस्य (२) तत्करणत्वम्, कपालावयवस्य तदितिकर्तव्यतात्वं
मित्युक्तम् । न्यायसुधाया च 'अशत्रय विना भावनाया नैराका-
ङ्क्षाभावात् भवनेनैव तत्पूर्यते' इत्युक्तम् । नाद्यः । अर्थादाधि-
करणीयवार्तिकार्था भवत्प्रतिकूलस्यैवोक्तत्वात् । तथा हि—'तेन
सर्वेषां मन्त्रादीनां भावना-तर्गतिरुपपन्ना । यत्तु अर्थवादानां भा-
वनाशत्रयानन्तःपातित्वात् अग्रहणमित्युक्तम् । अत्रोच्यते । स-
त्पमनन्तर्गतं न गृह्यते । अस्ति त्वन्तर्गतिः । कथम् ? लिङ्गादिपुक्तेषु
वाक्येषु द्वे भावने प्रतीयेते । तत्रार्थात्मिकयार्थवादा न गृह्यन्ते,
शब्दात्मिकया तु ग्रहीष्यन्ते । सा ह्येव प्रवर्तते 'लिङ् पुष्प प्रव-
र्तयेदि'ति । केनेत्यपेक्षया भेरेणाज्ञानेन । भेरेणाया लिङ्पदशक्ति-
ज्ञान(३) वा कथमिति ? माशस्त्यज्ञानोपकृतेन तेनैव माशस्त्यज्ञाने
साधनापेक्षया अर्थवादेनेतिधीः । कुत एतत् ? बुद्धिपूर्वकारिणो
हि यावत् प्रशस्तोऽयमिति नावबुध्यन्ते, तावत् न प्रवर्तन्त इति (४) ।

(१) कर्तव्यत्वेनेति घपुस्तके ।

(२) कपालस्य तत्—कपालस्य भवन करणत्वम् । घटो भविष्यतीत्यत्र भावनाया
नाप्यसाधनेति तत्त्व्यतारूपमशत्रय घटादिभवनेन प्रपूर्यते । घटभवनेन साध्यम्, कपा-
लभवनेन साधनम्, कपालिनामभवनेन तिकर्तव्यता च प्रपूर्यते इति भाव ।

(३)—शक्तिज्ञानेन वा इति पाठो घपुस्तके ।

(४) तेन सर्वेषामित्यारभ्य प्रवर्तन्त इतीत्यन्तो वार्तिकग्रन्थे, अघस्तनीया तु
तस्यैव व्याख्या न्यायसुधानामिकेति बोध्यम् ।

न्यायरत्नावली ।

न्यायसुधानुसारिणी तत्र व्याख्या । भावान्तर्गति-भावनापे-
 शिताशत्रयसमर्पकत्वम् । अनन्तःपातित्वात्-अनन्तःपातिमाशस्त्य-
 बोधकत्वात् । अग्रहण-विधिवाक्यैकवाक्यत्वाभावः । अनन्तर्गत-
 भावनाशत्रयानन्तर्गतबोधकम् । न गृह्यते-न विधिवाक्यैकवाक्य
 तापन्नम् । अन्तर्गतिः-अर्थवादाना भावनाशत्रयान्तर्गतबोधक
 त्वम् । लिहादीति-लिङ्गलोडादीत्यर्थः । तत्र-लिहादियुक्तमर्थ
 वाक्यप्रतीयमानभावनयोर्मध्ये । अर्थात्मिकया-पुरुषनिष्ठभावना-
 सामान्येन । ग्रहीष्यन्ते-स्वाशबोधकतया अपेक्षिष्यन्ते । अर्थयते
 कामयते फलमित्यर्थः । पुरुषः, तदात्मिका भावना(१) । भट्टमते धर्म-
 धार्मिणोः समवायास्वीकारेण तादान्म्यस्वीकारात् । एव शब्दा-
 त्तिका लिङ्गशब्दधर्मत्वात् । अर्थवादाना तादृशापेक्षणीयत्वे (२) अ-
 ध्ययनविधिना शब्दभावनाशत्रयज्ञाने साधनतया विनिष्कृ-
 त्वे हेतुमाह-सा हीत्यादि । सा-शब्दभावनामात्रम् । हि-यस्मा-
 देव प्रवर्तते-वक्ष्यमाणरीत्या (३) अर्थवाद्साधितमाशस्त्यज्ञानरूपेति
 कर्तव्यताविशिष्टरूपेण प्रेरणाविषयत्वेन कर्तव्यताया अ-ध्ययन-
 विधिकल्पविधिना ज्ञायते । कुत्र एतदिति ? न शब्दभावनायामि-
 त्तिकर्तव्यताकाङ्क्षा, तदविषयत्वेन करणेनिकर्तव्यताविशिष्टार्थभाव-
 नयेव प्रवृत्तिमिद्वेः । अथवा भावनान्तरदृष्टान्तेन तस्या अपि
 सा । तथापि प्रेरणाज्ञान करण(४) प्रेरणाशक्तिज्ञानमित्तिकर्तव्यता-
 स्तिवति । तावत् न प्रवर्तन्त इति । तथाचोक्तविधिना कर्तव्य-
 त्वेन ज्ञायमानासु करणेनिकर्तव्यताविशिष्टसर्वशब्दभावनासु

(१) तदात्मिका भावना अर्थभावनेत्यर्थः । (२) अ-ध्ययनविधिकल्पविधिनि घुम्नके ।

(३) अर्थवाद्साधनकप्रशस्येति घुम्नके ।

(४) सत्र सव पुस्तकेषु प्रेरणाज्ञान करणमित्यादिशब्दमुपलभ्य न परिवर्तन कृत्

तथापि प्रेरणाज्ञानकरणं प्रेरणाशक्तिज्ञानम्, इति कर्तव्यता स्तुतिज्ञानमिति इति पाठस्या-
 वश्यकता वर्तते ।

न्यायरत्नावली ।

करणाशे साधनाकाङ्क्षाया लिङादिपदस्य, इतिकर्तव्यशासे साधनाकाङ्क्षायामर्थवादमात्रस्य विनियोगात् सर्वेषु विधिवाक्येषु सर्वशब्दभावनान्वित प्राशस्त्यज्ञानम् अर्थवादेन कर्तव्यमिति भावः । एव च फलस्याविधेयत्वेन साधनेतिकर्तव्यताविशेषार्थभावनायामेव विध्यन्वयात् अनुष्ठेयत्वेन प्राशस्त्यज्ञानापेक्षणात् तस्यामेव अर्थवादेन प्रथम प्राशस्त्यान्वयधीः । ततः पदानुपस्थितायास्तस्या वाक्यार्थबोधे भानासम्भवादर्थवादस्यैव ज्ञाने लक्षणास्वीकारात् प्राशस्त्यान्वितायाः तादृशभावनायाः अर्थवादार्थज्ञाने विषयितासम्बन्धेनान्वयात् तादृशभावनाविशेष्यक प्राशस्त्यप्रकारकज्ञानस्य लाभः । 'नीलस्य वस्त्रविशिष्टचैत्रस्य ज्ञानमि'त्यादौ वस्त्रविशिष्टचैत्रविशेष्यकनीलप्रकारकभानलाभव (१)तस्य ज्ञानस्येतिकर्तव्यतात्वेन प्रेरणायामन्वयः । एवमर्थवादस्य लिङादेर्वा लाक्षणिकार्थज्ञाने लिङार्थप्रेरणार्थान्वयात् प्रेरणाज्ञानस्य करणत्वेन तस्यामन्वयः । प्रेरणाशक्तत्वज्ञानस्य करणत्वपक्षे तु प्रेरणायामस्वशक्तिविषयकत्वसम्बन्धेन ज्ञानेऽन्वयः । अन्यथा शक्त्यशे लक्षणापत्तेः । गीताटिप्पण्या तु पदानुपस्थितस्यापि ज्ञानादेर्वाक्यार्थस्य भानमध्ययनविधिगृहीततात्पर्यान्तरोघात् । उक्तं हि वार्तिके उद्भिदधिकरणे—'पदानुपस्थितस्यापि नामधेयस्यान्वयधीरनुपस्थितविशेषणविशिष्टधीः न जायते नत्वन्निहितविशेषणेति' । ननु प्राशस्त्यज्ञानस्य नेतिकर्तव्यतात्वेन यजेतेत्यादौ प्रेरणास्वन्वयः किन्तु जनकत्वेनार्थभावनायाम् तस्य जनकत्वेन तद्विशिष्टप्रेरणायाम् जनकत्वसम्भवात् । गुणवादस्त्विति सूत्रस्थवार्तिके 'आलभेत प्रशस्तत्वादि'त्यन्वयधीप्रकारस्य दर्शितत्वादिति चेन्न । तत्र हि वार्तिके पञ्चम्या न(२)

(१) लाभवत् नतस्त्विति षण्णुस्तके । (२) न जनकहेतुवमर्थ इति षण्णुस्तके ।

न्यायप्रस्तावना ।

जनकत्वपर्य । 'सत्यमनन्तर्गत न गृह्यते, अस्ति त्वन्तर्गति' रित्याद्युक्तवार्तिके भावनाशप्रतिपादकत्वेनैवार्थवादानां प्रामाण्योक्तैः (१) विन्यर्थवाददूषणवार्तिकानां प्रशस्तत्वादित्यस्य शब्द-भावेतिकर्तव्यतापरस्वस्य दर्शितत्वात्। कुत एतदित्युक्तवार्तिकव्याख्याने, हेत्वविकरणमि 'याप्यर्थवादाकाङ्क्ष'त्यादिवार्तिकव्याख्याने च न्यायसूत्रायामितिकर्तव्यता (२) च्चेन्नान्वयस्य स्पष्टमुक्तत्वात् । किन्तु प्राशम्यज्ञानज्ञाप्यत्वमेकमेरणानिष्टम् । तथा च मेरणाज्ञानस्य प्राशम्यज्ञानोपकार्यत्वलाभात् मेरणा प्रति करणोपकारकत्वरूपमितिकर्तव्यतां च लब्धमिति सिद्ध नस्ममीहितम् । न च व्याप्यतया ज्ञापकत्वमेव पञ्चमर्थ, प्राशम्य च (३) व्याप्यतया न ज्ञापकम्, न वा तथा ज्ञापकतया बोधेन समीहितमिद्विरिनिवाच्यम् । मेरणाज्ञान प्रत्युपकारकत्वरूपं मेरणेतिकर्तव्यतान्च बोद्धव्यमिति प्रकृते समीहितम् । तदुपकारकत्वं च तत्फलवद्वृत्तुत्पादकत्वम् । तथा चैकस्मिन् प्रवृत्तिरूपे फले मेरणाज्ञानप्राशम्यज्ञानयो हेतुत्वात्, स्वज्ञानजन्यत्वरूपस्वप्रयोज्यत्वसम्बन्धेन प्रवृत्तयोम्मन्वात्, प्रवृत्तिनिष्ठेन तादृशमम्बन्धेन व्याप्यव्यापकभावस्य प्राशम्यमेरणयोम्मन्मवात् मेरणा प्रति तादृशव्याप्यतया ज्ञापकत्वमेतिकर्तव्यतान्वयपर्यवमित्त्वात्, तन्प्रतिपादनमस्मात्समीहितम् । किञ्च 'अस्माच्छब्दादयपर्यो न तु मानान्तर्गदि'त्यादिप्रयोगे प्रमाणान्तरादिविधया ज्ञापकत्वमपि पञ्चम्या बोधनात् व्याप्यविपर्यय ज्ञापकत्वं तदर्थ इति न नियमः । तथा मेरणां प्रति (४) तद्ज्ञानम् । सहकारिज्ञानविपर्ययरूपज्ञाप-

(१) विसुन्वत्त्वदूषणवार्तिके प्रशस्तैति अनुसृष्टेः ।

(२)—कृतेऽन्यत्वेन प्रशस्त्यज्ञानत्वमन्य इति अनुसृष्टेः ।

(३) व्याप्यतया न तादृशक न वा तथा ज्ञापकतया बोधेन समीहितेति अनुसृष्टेः ।

(४) तद्ज्ञानसहकारित्वादि अनुसृष्टेः कश्चिदुक्तम् ।

न्यायरत्नावली ।

कत्वमपि प्राशस्त्यनिष्ठ पञ्चम्यर्थः । तस्माद्विधिवाक्यमात्रे प्राश-
स्त्यज्ञानस्य प्रेरणायामितिकर्तव्यतात्वेनान्वय इति वार्तिकादि
मूलसिद्ध भवत्येव । उपाध्यायादिप्राचीनग्रन्थेषु (१) कौस्तुभादि
नवीनग्रन्थेषु चार्थवादाधिकरणे तथैवोक्तम् । ननु शब्दभावना
मुख्यविशेष्यतया विधिवाक्यार्थवादे भाति, अर्थभावना वा? आग्ने-
'भावनैव हि वाक्यार्थः सर्वत्रारूपातवत्तया ।

अनेङ्गुणजात्यादिवाक्याद्यर्थानुरञ्जिता ॥

इति (२) उद्भिदधिकरणीयवार्तिकविरोध । तत्र हि आ-
ख्यातसामान्यार्थभूताया नानागुणजात्यादिकारकविशिष्टाया वा-
क्यजन्यधोमुख्यविशेष्यत्व(३)रूपवाक्यार्थत्वमुक्तम् । न तु शब्द-
भावना आख्यातसामान्यार्थः । न वा जात्यादिकारकविशिष्टा ।
नान्त्यः । अर्थभावनादिकारकेषु शब्दभावनाया विशेष्यत्वस्यै-
वोचितत्वादिति चेत् । अत्रोच्यते । आग्ने एव पक्षो युज्यते । न
चोक्तवार्तिकाविरोधः । अर्थभावनाया शब्दभावना प्रति कर्म-
त्वेऽपि स्वकारकाणि प्रति विशेष्यत्वस्य वार्तिकोक्तस्यानपायात् ।
अत एव 'प्रधानभावनायामङ्गभावनानामितिकर्तव्यतात्वेने'ति तन्त्र-
रत्ने एकादशे उक्तम् । अत एव 'पश्य मृगो धावती'त्यादौ मृगा
धावन्तीति वाक्यार्थस्य दर्शनकर्मतया विशेषणत्वमिति महाभाष्ये
उक्तम् । (४) तार्किकादिभिरपि तादृशविशेषणत्व स्वीक्रियते
एव । एतावास्तु विशेषः । यद्वैयाकरणमते धावनादिधात्वर्थ एव
मृगादिविशेषित उक्तवाक्यार्थः । तार्किकादिमते धावनभावना
विशिष्टप्रथमान्तनामार्थो मृगादिरेव । मीमांसकमते तु धावनक-
रणत्वादिविशिष्टभावनैव दर्शनकरणकभावनायामेव तस्या कर्म

(१) कौस्तुभादिनवीनग्रन्थेति पाठो नास्ति गणुस्तुके ।

(२) तद्भूताधिकरणीयवार्तिकेति गणुस्तुके ।

(३) मुख्यविशेष्यत्वमुक्तमिति गणुस्तुके । (४) वार्तिकादभिरिति गणुस्तुके ।

न्यायस्त्वन्वत्ते ।

त्वेन विशेषणमिति । यत्तु प्रेरणायां कर्तव्यतातीनि स
 र्वास्तुभवसिद्धेति, तन्न । प्रवर्तकं ज्ञानं विधिवाक्यजन्यमिति हि
 सर्ववादिसिद्धम् । तच्च ज्ञानं भीषांमकमते यागादेः आत्मप्रेरणा
 विषयत्वम् इष्टमायनतां विना अनुपपन्नमित्येवंराश्या इष्टमायनता-
 स्तेष्वद्वारा प्रवर्तकं प्रेरणाविषयकम् । लोके राजगुर्वाद्वादिप्रेरणा
 ज्ञानस्य तादृशप्रवर्तकतया कल्पितत्वात् । इष्टमायनतैव विध्यर्थं
 न तु प्रेरणेतिवादिना तत्र सम्मतिस्तु नोपयुज्यते । न हि सर्व-
 वादिमम्मनो विध्यर्थोऽस्म्येकः । तथा च प्रवृत्तिभावत्वरूपप्रेरणा-
 याः भावनास्वाभाव्येन अंगत्रयान्वयित्वं तन्मते (१) अनुभववाह-
 दमेव । भावनात्वेनोपस्थिते अंगत्रयान्वयित्वमिति हि वातिकार-
 दौ प्रदर्शितम् । तन्मात्मापूक्तं शब्दभावना इतिर्कतत्परतांशसा-
 काङ्क्षेति । ननु किमिदं प्रागम्यम् ? (२) मगुणन्वं चेत्, तस्य
 एकरूपस्य दुर्बलत्वेन अर्थवादाना नानार्थत्वापत्तेः, तज्ज्ञानस्य
 प्रवृत्तावनुपयोगाच्चेति चेन्न । बलवदानिष्टाजनकत्वस्यैव प्रागम्यरूप-
 पत्त्वात् । ननु अनुष्ठानश्रमरूपानिष्टजनकत्वात् यागार्दौ तद्द्वोर-
 नानम्मवः । पापरूपानिष्टजनकत्वाभावात् तद्वृत्तौ तद्वोरनस्य
 अप्रसक्तप्रतिषेधापत्तेः । न हि यागादेः पापजनकत्वं प्रसक्तम् ।
 'नैव सर्पं स्पृशेति' ति लौकिकानिषेधेष्वस्य मृत्युग्यामित्या-
 दिनिन्दार्थवादिशेषस्य अत्राभावात्पत्तेः, तेन पापजनकत्ववोर-
 न्यावान्त्वगदिति (३) चेन्न । यत्र प्रागम्यं बोध्यं तज्जन्येष्टाद-
 धिकं यदनिष्टं तदजनकत्वस्य प्रागम्यरूपत्वात् । न चैवमपि
 नप्रसक्तप्रतिषेधापत्तिः । श्रमादिरूपानिष्टजनकं यागार्दौ उक्ता-
 जनकत्वरूपस्य श्रमादिनिष्टे उक्ताधिकत्वाभावे पर्यवमानान् ।

(१) अनुभवत्वेनेति पदुल्लेखः । (२) न इत्यन्वयः, तन्मैकत्वमेति अनुमतेः ।

(३) इति वाच्यं इति पदुल्लेखः ।

दाधिकरणे निर्णीतम् । वेदान्तवाक्यजन्यज्ञानाच्च साक्षादेव परमानन्दप्राप्तिर्निश्चयपदु खनिष्ठत्तिश्च पुरुषार्थो लभ्यते इति निराकाङ्क्षत्वान्नान्यशेषत्वसम्भावना, प्रत्युत विधय एव अन्तःकरणशुद्धिद्वारा तच्छेषतां भज

न्यापरत्नावली ।

घटवति' नलिघटां नास्ती'त्यभावस्य घटनिष्ठनैटपाभावे पर्यवसानात् । उक्ताधिकत्व च यागादिजन्येष्टापेक्षया बहुत्व बहुकालव्यापकत्व तादृशेष्टसाक्षात्कारविरोधिजातिविशेषत्वादिद्वयं च । तदाश्रयजनकत्वज्ञानस्य प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वात् तदभावकूटपर्यवादेन बोध्यत इति दिक् । अर्थवादेभ्यः 'तत्त्वमसी'त्यादिश्रुतेः वैषम्यमाह—वेदान्तेति । विधयः—दर्शादिविधायकवाक्यानि । शुद्धिद्वारा—'विवेदिषन्ति यज्ञेने'यादिश्रुत्या तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धनारायणी ।

विध्यर्थवादयो परस्परकाङ्क्षितार्थबोधजनकता अर्थप्रदाना प्रयाजनवद्यत्त्वस्यावश्यकत्वाद्बिधियाक्यापेक्षितप्राशस्त्ये लभणाङ्गीकारात् प्रयोजनवहेयताप्राशस्त्यद्वारा कर्मप्राशस्त्यबोधकत्व प्रशस्तदेयताकत्वात्प्रशस्त कर्मेति बोधोत्पत्त्या तादृशबोधस्य शाब्दभावनायामन्वयबोधकत्वमिति समुदायार्थ । स्वतः प्रयोजकत्वाभावमेव विध्यैकवाक्यरेषीर्जयदतो मीमांसकस्य तत्प्रयोजनपराणामप्युपनिषदां त्रिध्येकवाक्यत्वकटपनमान्दप्रयुक्तमिति ज्ञापयन्नतिवैषम्यमाह—वेदान्तेति । तत्प्रमस्यादिमहावाक्यजन्याखण्डार्थबोधाद्येत्यर्थ । साक्षात्—अदृष्टमहारीकृत्य, परमानन्दप्राप्ति—परिपूर्णानुगतानन्दप्राप्तिरित्यर्थ । आचरणनाशे स्वप्रकाशानन्दात्मनाप्रस्थितिरिति यावत् । नि शेषेति समूलेत्यर्थ । दु एनिदाननिवृत्तितयैवाचरणनाशस्य साक्षात्कारफलत्वात् दु एवाभावोऽपि स्वतः पुरुषार्थ एवेति भाव । निराकाङ्क्षत्वात्—विधियाक्याकाङ्क्षारहितत्वात् । नान्येति । न विहितक्रियास्तुतिपरत्वसम्भावनापि । अपिशब्दात्सङ्गतत्वादिप्रतिपादकवाक्यानां कर्मणि प्रवृत्तिप्रतिबन्धकानां त्रिधिगोपत्वसमर्थनस्य ज्ञानव्यापनायैवेति ध्वनितम् । नात्तरकाण्डस्य पूर्वकाण्डैकवाक्यत्वेन प्रामाण्यं किन्तु प्रथमभूमिप्रतिपादकस्य कर्मकाण्डस्योत्तरभूमिप्रतिपादकोपनिषदाक्यैकवाक्यरेषेण प्रामाण्यमित्यभिप्रेत्याह—प्रयुतेति । विधय-

न्त इति । तस्मात्प्रयोजनवद्वयाधिताज्ञातज्ञापकत्वेन वेदान्तानां स्वत एव प्रामाण्यादस्त्येव ब्रह्मेति न मीमांसकमतसिद्धिः । तार्किकादीना च मत 'तत्त्वमस्यह ब्रह्मास्मि अयमात्मा ब्रह्म सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्मे' त्या-

न्यायरत्नावला ।

कपापनाशनद्वारा तत्त्वज्ञानमात्रनत्वेन विहिताना कर्मणामुत्पत्ति-प्रयोगविधानद्वारा । तच्छेषता-वेदान्तवाक्योपकारकताम् । स्वत एव-अन्यशेषतां विना । ब्रह्म-जीवाभिन्न ब्रह्म । अयथा मास्तु 'तत्त्वमस्यादिश्रुतेः कर्तृस्तुतिपरत्व ब्रह्माभिन्नत्वेन जीवोपासनापरत्व तु स्यात् तत्राह—तस्मादिति । यथाश्रुतवाक्यार्थज्ञानादेव परमपुरुषार्थलाभादित्यर्थः । स्वत एवेति । इत्युपास्वेति पदयोः कल्पना विनैव । प्रामाण्यात्—प्रामाण्यसम्भवात् । श्रुतहान्यश्रुतकल्पनापत्तेः दृष्टद्वारकपुरुषार्थसाधनधीपरत्वसम्भवे अदृष्टद्वारा तादृशधीपरत्वकल्पने गौरवाच्च नोपासनापरत्वमिति भा-

नारायण ।

विधियाक्यानि, अन्त करणशुद्धिद्वारा-ज्ञानप्रतिपन्थकपापनिवृत्तिद्वारा, तच्छेषतां-वेदान्तवाक्यगौणार्थताम्, 'तमेत वेदानुत्पन्नेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेने'ति श्रुतेरिति भाव । मीमांसकमतनिरासमुपसहरति-तस्मादिति अर्थवादाधिकरणन्यायविषयत्वनिरासात् त्रिपरीताङ्गाङ्गीभावस्यैव लाभाच्चेत्यर्थ । प्रयोजनेति । निरुक्तप्रयोजनवन्कालत्रयाधायिन प्रमाणान्तरानधिगत यद्ब्रह्म तद्विषयकप्रमात्रनकरत्वेन । स्वत एव-विध्यैकवाक्यता विनैव, प्रामाण्यात्-निश्चितप्रामाण्यात् । तार्किकादीनामिन्यादिपदाद्वैशेषिक शौडादिपरिग्रह, तदुचिउष्टुभुङ्माध्यादिपरिग्रहश्च । 'सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्मेत्यादिना 'तत्त्वमेव त्वमेवतत्',

त्रिषु घामसु यद्भोग्य भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् ।

तेभ्यो विलक्षण साक्षी चिन्मात्रोह सदाशिव ॥

इत्यादियाक्यपरिग्रह । जनेन जीवेश्वरमेदन्तिरास उपासीतेति पदकल्पनाविरोध्यसिपदादिघटितत्वात् । किञ्चनेत्यादिना 'अघातो नेति-नेतो'त्यादिधुतिपारग्रहः । अनेन भूतभौतिकार्थे सत्यन्वनिरास । स्वा-

दिश्रुतिबाधितम् । 'एकमेवाद्वितीय ब्रह्म नेह नानास्ति
किञ्चने'त्यादिश्रुतिबाधित च । (१)भिन्नाभिन्नत्वं क्ष
णिकत्व च 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य' इत्यादिश्रुतिबा

न्यायरत्नावली ।

व । इत्यादिश्रुतीत्यादिना मपञ्चमिध्यात्वबोधकश्रुतिसङ्घट्टः । भि
न्नाभिन्नत्व मपञ्चब्रह्मणो' सत्यभेदाभेदौ । क्षणिकत्व ध्रुणमात्र
म्यायिज्ञानरूपत्वम् , ब्रह्मण इति शेषः । 'एतदात्म्यमिदं सर्व'
मिति श्रुतौ एतत्सद्रूप ब्रह्मैव आत्मा स्वरूपं यस्य, तादृशम् ।
स्वार्थं प्यड्प्रत्यय . । तथा च ब्रह्मैव मपञ्चस्य स्वरूपं तदन्य-

नारायणी ।

धिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगित्वबोधनात् दुग्धजलयोरिव भेदाभेदावेव ज
गज्जीवपरमात्मनाम्—

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।

इत्यादिवाम्येरिति त्रैदण्डमत निराकरोति — एक इति । शेषभाग —
सर्वव्यापीसर्वभूतान्तरात्मा ।

कर्माध्यक्ष सर्वभूताधिवास साक्षी चैता केवलो निगुणश्च ॥

इतिश्रुत्या बाधित भिन्नाभिन्नत्वमित्यन्यय । श्रुत्यर्थस्तु दौष्यतीति
देव स्वप्रकाश । एतेन देहादीनामात्मत्व निराकृत तेषामस्वप्रकाश
त्वात् । स्वप्रकाशोऽपि प्रतिदेह भिन्न इति साड्प्यमतनिरासायाह-ए
इति । सजातीयभेदरहित इत्यर्थ । नन्वेकस्मिन्देह एक एवास्तु तत्राह-
संबति । सर्वशरीरेष्वेक एवेत्यर्थ । ननु तर्हि 'पादे मे दु ख शिरसि मे
सुखमि'तिवत् 'चैत्रे मे सुख मैत्रे मे दु खमिति कुतो न भासते तत्राह-
इति । अविद्ययाऽऽवृत इत्यर्थ । ननु 'इहैवास्मि सद्ने जानान'
इति प्रतीत्या प्राप्तपरिच्छेदभावस्य कथ सर्वभूतेषु स्थिति तत्राह-
सर्वव्यापीति । तादात्म्येन स्वविद्यतानुस्यूत इत्यर्थ । ननु सर्वव्यापि
त्वं भेद एव प्राप्त , व्यापकताप्रयोजकोपादानोपादेयभावस्य भेदगमित
त्यात्तत्राह-सर्वभूतेति । सर्वभूताना सत्ताप्रद आत्मेत्यर्थ । तथा च जगत
स्वत सत्ताकस्याभावेन व्यापित्वादेरपि प्रतीतिमात्रशरीरत्वान तत्रि
यद्यनो भेदो वास्तव इति भाव , कर्माध्यक्ष कर्मप्रवर्तक इत्यर्थ , सर्व

(१) 'एक देव सर्वभूतेषु गूढ' इति भिन्नाभिन्नत्वमिति कथयित्तु कथोर्नारायणां च ।

धितम् । अत्र सर्वेषां मतस्यासत्त्वे प्रतिज्ञाते विशुद्धात्म-
कत्वादिति हेतुः । निर्विकल्पाद्वितीयचैतन्यरूपत्वादित्य-
र्थः । अत्र हेतुः-विशिष्टानुभूत्येति । विशिष्टा सविक-
ल्पकानुभूतिभ्यो व्यावृत्ता या तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्या
खण्डानुभूतिस्तथेत्यर्थः । तेन सर्वव्यापकमद्वितीयं पर-
मानन्दबोधरूपं च ब्रह्मेति सिद्धम् ॥ ४ ॥

ननु 'स च एषोऽणिमा, अणोरणीयानि'ति ब्रह्मणो-
ऽणुत्वश्रुतेः 'अद्भुष्टमात्रः पुरुष, आराग्रमात्रो ह्यवरोऽ-

न्यायरत्नावली ।

न्मिथ्यैवेति बोधनात् कुत उक्तभेदाभेदाविति भावः । मतस्य --
सम्मतत्वस्य । असत्त्वे-ब्रह्मनिष्ठाभावे । ब्रह्मणि पक्षे सर्वसम्मत-
तरूपत्वाभावे मा-ये इति यावत् । तत्त्वमस्यादीत्यादिपक्षे 'एकमे-
वाद्वितीयमित्या'दिवाक्यस्य द्वितीयाभावादिविशिष्टे ब्रह्मण्यवा-
न्तरत्वं त्वर्थाकाराद्द्वितीयेत्यादिसिद्धेरिति भावः । ४ ॥

अद्भुष्टेत्यादि । 'अद्भुष्टमात्रं पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठ

नारायणः ।

भूताधियास सफलप्रपञ्चाधिष्ठानम्, साक्षी सत्रायमासक, चेता स्रप्र
काशकचिद्रूप, त्रेत्रल तिर्धर्मक, निर्गुण स्वरूपातिरिक्तगुणग्रन्थ ।
नया च शुक्ति यतिरेकेण जगतोऽसत्त्वान्त तदभिन्नाभिन्नत्वमात्मनो युक्त
मिति भावः । धर्णिकत्र धरणमात्रस्याधिष्ठानरूपत्वं ब्रह्मण इति शेषः ।
इत्यादिना नित्यो नित्यानामिति ध्रुतिपरिग्रहः अत्र च श्लोके सर्वेषां
मतस्य-साट्त्व्यादीनां मतस्य, असत्त्वे-असमोचीनत्वे अखण्डानुभूति-
ससर्गागोचरधी । श्लोकार्थमुपसहरति-तनेन । उदाहृतध्रुतियुक्तिमि-
त्वादिप्रतिपत्तिनिरासेनेत्यर्थः । (सर्वन्यापकम्) सर्वन्यापकत्वोपलि-
नम् । अद्वितीय द्वितीयामात्रोपलक्षितम् परमानन्दबोधरूप-नित्यानन्द
चिद्रूप सकाशात्सद्रूपम् । अखण्डार्थोपपत्तिस्त्वन्म-वृत्तमहद्वात्यानेऽनु-
सन्धेया ॥ ४ ॥

पञ्चमश्लोकमतारयति-नान्वत्यादिना । अणिमा-अन्यणु । अणो-
परमाणो अणीयान् अणुनर । अद्भुष्ट इति स्पष्टम् । भारा लोहशलाका ।

पि दृष्ट' इत्यादिश्रुतिप्रतिपादि(१)ताणुत्वविशिष्टजावा-
भिन्नत्वाच्च न ब्रह्मणः सर्वव्यापकत्वमित्याशङ्क्य 'ब्रह्मै-
वेदममृतं पुरस्तात् ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण अ-
धश्चोर्ध्वं च प्रसृत ब्रह्मैवेद विश्वमिदं वरिष्ठम्, तदेतद्ब्रह्मा
पूर्वमनपरमन्तरमवाह्य'मित्याद्याः श्रुतयो निर्विशेषमे-
व ब्रह्म प्रतिपादयन्तीति पूर्वोक्तमेव द्रढगन्धार—

न चोर्ध्वं न चाधो न चान्तर्न वाह्य

न मध्यं न तिर्यङ् न पूर्वापरा दिक् ।

वियद्व्यापकत्वादखण्डैकरूप-

स्तदेकोऽवशिष्टश्शिव केवलोहम् ॥ ५ ॥

न्यायरत्नावली ।

ति । ईशानो भूतभव्यस्य' ति श्रत्याऽद्भुष्टमात्रशब्दितजीवस्य सर्व-
स्वरत्वम्, 'आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्ट' इति श्रुतौ नास्ति परो म-
हान् यस्मात्तादृशत्वमाराग्रपरिमितस्य जीवस्योक्तम् । आरा-लोह-
शलाका, अपूर्व-कारणभूतादिशून्यम्, अनपर-कार्यभूताकाशा-
दिशून्यम् । अनन्तरमवाह्यम्-अन्तरवाह्यशून्यम्, अपरिच्छिन्न-
मिति यावत् । न चोर्ध्वमित्यादि । मयि ऊर्ध्वादिकं येन स-
म्बन्धेन प्रसक्तं तेन सम्बन्धेन नास्ति । वियद्व्यापकत्वात्-येन

नारायणी ।

अवरोऽपि जीवोऽपि । अपिशब्देनान्तं करणसमुच्चय । ब्रह्मैवेदमिति । इदं
नामरूपात्मकं पुरस्तात्पुरं प्रसृतं भासमानम् अमृतं सच्चिदानन्दा-
त्मकं ब्रह्मैवेत्यर्थं । एवमग्रेऽपि । अपूर्वं कारणरहितम्, अनपरं कार्यं
रहितम्, अनन्तरं भेदकधर्मशून्यम्, अवाह्यं-कालादिरूपापाधिशून्यम्,
अपरिच्छिन्नमिति यावत् । न चोर्ध्वमित्यादिकस्य येन सम्बन्धेनाध्वो-
दिकं प्रसक्तं तेन नास्तीत्यर्थं । वियद्यापकत्वादिति । यथा संयोगेन त्रियत्
व्यापकं तथाऽऽत्मापि तादात्म्येन व्यापक इत्यर्थं सर्वगतश्चेत्यत्र

वियद्वयापकत्वात्, 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य' इति श्रुतेः । वियतो व्यापकत्वादिति वा, 'उपाणानाकाशान्महतो महीषानित्यादिश्रुतेः । जीवस्यापि (१) सकलदेहव्यापिचैतन्योपलब्ध्या महत्त्वेऽपि उपाधिधर्माध्यासेनारा-

न्नादगन्नावर्त्तः ।

केनापि सम्बन्धेन वियत्रया सर्वत्र व्यापकं तथा तादान्मयेनात्मा । चकारा' वित्रीवायान्तरस्य सजातीयधर्मस्य च ममुच्चायकाः । तस्मादेकोऽहमित्यर्थः । येन केनापि सम्बन्धेन व्यापकत्वमादाय दृष्टान्तत्वे पृथिव्यादेरपि दृष्टान्तत्वमम्भवात् असामञ्जस्यम् । संयोगेन वियत्रया सर्वव्यापकं तथा तादात्म्येनात्मापीत्युक्तेऽपि दृष्टान्तामहति', सर्वप्रपञ्चनिषेधरूपस्य साध्यस्य वियति परेणास्वीकारात्, उर्ध्वादिनिषेधमात्रे साध्ये तदेकः केवलोऽहमिति उपसंहारानुपपत्तिः अत आह—वियतो व्यापकत्वादिति । अशिक्षितत्वादित्यर्थः । तथा च भेदादिरूपसर्वपरिच्छेदाभावस्य सर्वभेदाग्रभात् प्रति हेतुत्वं युक्तमेवेति भावः । सकलदेहव्यापिचैतन्येति । इत्यपादाप्रवच्छेदेन युगपज्ज्ञापमाननानामुत्पद्युःत्वादिव्यक्तितादान्मयापन्नचैतन्येत्यर्थः । उपाधिधर्मोति ।

नयन्ती ।

चकारोऽनुक्तममुच्चायकं यस्मादाकाशवत्सर्वदेशातरितश्च परमात्मा ऽत एकोऽहमिति भावः । आकाशस्य सिद्धान्ते भाषेक्षिकव्यापकत्वात् तद्ब्रह्मणोऽन्यागत्त्वे वस्तुनोऽनित्यत्वमपि स्यादित्यतोऽर्थान्तरमाह—वियद्वयापकत्वात्—(२) वियद्वयापकत्वात्, 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य' इति श्रुतेः, वियतो व्यापकत्वादिति वा अत्र हेतुमाह—नयन्तीति । स्पष्टम् । महत्त्वेति । 'पादे मे सुख शिरसि मे वेदने'ति युगपन्नानाद्यवच्छेदेन सुखदुःखाद्यवसासकवैतन्यानुभवनेत्यर्थः । दर्शयति । मनोतिष्ठाराग्रनाश्रवाध्यासेनेत्यर्थः । मनसः सकोत्रिकासशीलत्वात्

(१) अत्र महत्त्वेऽपि सूत्रान्निषेधेनानुत्पत्त्यपदेशादित्यन्वयः ।

(२) * * विहित पद्ये नास्ति द्रष्टव्यम् ।

ग्रमात्रत्वाभिधानात्, 'बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव ह्याराग्र-
मात्रो ह्यवरोऽपि दृष्ट' इति श्रुतेः । ब्रह्मणश्च (?) सूक्ष्मत्वा
भिप्रायेण अणुत्वव्यपदेशात् । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ५ ॥

ननु ब्रह्मणो जगदुपादानत्वाद्दुपादानोपादेययोश्चाभे
दाद्विचित्रजगदभिन्नत्वेन (२) ब्रह्मणः दुःस्वरूपत्वात् न त
दभिन्नत्वेन जीवस्य परमपुरुषार्थप्राप्तिरित्याशङ्क्य ब्रह्म
णः स्वप्रकाशपरमानन्दरूपत्वात्त्रिखिलजगद्भ्रमाधिष्ठान
त्वेन कारणत्वव्यपदेशादध्यस्तेन च समसम्बन्धाभा

न्यायरत्नावली ।

मनोनिष्ठाराऽग्रमात्रत्वेत्यर्थः । मनसस्सङ्कोचविकासशालित्वेन क
दाचित्तदस्तीत्यर्थः । बुद्धेरित्यादि । आत्मगुणत्वेन अवर अप
रिच्छिन्नोऽपि बुद्धिगुणेनाराग्रमात्र इत्यर्थः । सूक्ष्मत्वेति ।
दुर्विज्ञेयत्वेत्यर्थः ॥ ५ ॥

महदादिवाचकशब्दपूर्ववृत्तित्वेन कुञ्जशब्दस्याणुपरिमाण

नारायणी ।

कदाचिन्मनस आराग्रमात्रत्वसम्पत्त्या तदुपाधिकस्यात्मनोऽपि तदा
तदस्तीति भावः । बुद्धेरिति । आत्मनो गुणेनावरोऽपि बुद्धेर्गुणेनाराग्रमात्रो
दृष्ट इत्यन्वयः । अवर न विद्यते वरो महान्यस्मादित्यपरिच्छिन्नः । दु
क्ष्य वेति-लौकिकप्रमाणानुचरेत्यर्थः ॥ ५ ॥

पष्ट पद्यमवतारयति-न विवृति । अभेदात्-मृद्वुत्पोरित्य तादात्म्यात् ।
विविचेति । सुप्तदुःसमोहमयपञ्चाभेदेन । परमेति । निरतिशयसुखप्राप्तिः ।
उपादानोपादेयभावेऽपि शुक्तिरजतादाविद्याध्यासिकाभेदस्यैवाङ्गीका
रेणाधिष्ठानस्य ब्रह्मणो गुणदोषाप्रसक्तेर्न ब्रह्माभिन्नजीवस्य पुरुषार्थहा
निरित्यभिप्रेत्य समाधत्ते-ब्रह्मण इत्यादि । कथं तर्हि कारणत्वोक्तिस्त
ग्राह-भ्रमेति । भ्रमकारणीभूताऽज्ञानविषयत्वेन । तावता किं तत्राह-अप्य
स्तेनेति । सम्यग्धाभावात्- धर्मिसमसताकसम्यग्धाभावात्, अनर्थत्वे

(१) दुलक्ष्यत्वाभिप्रायेणेति कपुलके ।

(२)-दभिन्नत्वैव जीवस्य परमपुरुषार्थप्राप्तिरिति कपु० ।

वाच्यं तत्रानर्थलेशोऽप्यस्तीत्याह—

न शुक्लं न कृष्णं न रक्तं न पीत
न कुञ्जं न पीनं न ह्रस्वं न दीर्घम् ।
अरूपं तथा ज्योतिराकारकत्वा-
त्तेदेकोऽवशिष्टः शिवः केवलोऽहम् ॥ ६ ॥

कुञ्जम्—अणु । पीन-महत् । तेनाणु महत् ह्रस्व दीर्घ-
मिति चतुर्विधपरिमाणनिषेधात् द्रव्यत्वप्रतिषेधः । रूप्यत
इति रूप प्रमेयम् । (१) न प्रमेयमरूपम् । तेन सर्वापामेव
द्रव्यगुणकर्मादिपदार्थानां तत्तद्वाच्यभ्युपगतानां निषेधः ।
तथा च श्रुतम्—‘अस्यूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहित’-

न्यायरत्नावली ।

वाचकत्वमित्याशयेनाह—कुञ्जमपिबन्ति । रूपतादान्यस्य रू-
पाधारत्वस्य च न शक्यमित्यादिनैव निषेधसम्भवादाकाङ्क्षिता-
द्वितीयत्वप्रतिपादनस्य युक्तत्वाच्चाह—रूप्यत इत्यादि । रू-
प्यते-चिन्ता भास्यते । प्रमेय-चिन्तास्यम् । द्रव्यादेरिव तद्विशि-
ष्टस्यापि प्रमेयत्वात् प्रमेयमेदाकृत्या द्रव्यादिवैशिष्ट्यात्यन्ताभावो
ऽपि लभ्यत इत्याशयेनाह—नेत्यादि । निषेधः-भेदात्यन्ताभा-
वयोर्लाम् । अस्यूलमित्यादौ सूत्रादेर्भेद इवात्यन्ताभावोऽपि

नारायणी ।

शोऽपि-अध्यासकृत्तगुणदोषसम्बन्धोपि । महदादिवाचकशब्दपूर्ववर्ति
न्येन कुञ्जशब्दस्याणुवाचिन्त्वमित्याशयेनाह—कुञ्जमिति । रूपतादान्यस्य
रूपाधारत्वस्य च ‘न शुक्ल’मित्यादिनैव निषेधसम्भवादाकाङ्क्षिताद्वि-
तौ यन्वप्रतिपादनस्य युक्तत्वाच्चाह—रूप्यत इति । रूप्यते-साक्षिणा भास्यते,
प्रमेय-चिन्तास्यम्, द्रव्यादेरिव तद्विशिष्टस्यापि प्रमेयत्वात्तदुभेदोक्त्या
द्रव्यादिवैशिष्ट्यात्यन्ताभावोऽपि लभ्यत इत्याशयेनाह—नेति । निषेध-
भेदात्यन्ताभावयोर्लाम् । तत्र श्रुतिं प्रमाणयति-कस्यूलमिति । ‘स होवा-

(१) न रूपमरूपमप्रमेयमित्यर्थे इत्यनुनासिक्येन वाचानुक्त्या यथा ध्यातव्यमिति बोध्यम् ।

मित्याद्या 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथारस नित्यम
गन्धवच्च यत्' इत्याद्याश्च सर्वानर्थशून्यं परमात्मस्व
रूप प्रतिपादयन्ति । श्रौतस्याप्यर्थस्य न्यायेन निर्णयाय

न्यायरत्नावली ।

बोधयत इति वक्तुं शक्यते । अस्नेहमित्यादिवाक्यशेषस्य भेदबो
धपरत्वे तत्पुरुषत्वेन नपुसकत्वानुपपत्तेर्वहुव्रीह्यावश्यकत्वेन त
त्समभिव्याहारात् अत्यन्ताभावमात्रबोधकत्वम् । अशब्दमित्यादी
तु नपुसकत्वात् बहुव्रीहित्वनिर्णयेनात्यन्ताभावबोधकत्वमेवेत्याश
येनाह-अशब्दमित्यादि । अप्रमेयत्वात्-चिदभास्यत्वात् ॥६॥

नारायणी ।

चतुर्दशै तदक्षर गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ती'ति पूर्वभाग । 'अस्नेहमच्छा
यमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमध्रोत्रमवागमनोऽतेज
स्कमप्रमाणमसुखमाश्रमनन्तरमयाद्यं न तदश्नाति किञ्चन न तदश्नाति
कश्चने'त्युत्तरभाग । श्रुत्यर्थस्तु-स याज्ञवल्कर उवाच हे गार्गि एतद्वै त
दक्षर यत्र पृष्टस्यसि 'कस्मिन्नु पत्राकाश भोतश्च प्रातश्चे'त्यादिना
अव्याहृतरूपाकाशाधिष्ठानं तत् अव्याहृताधिष्ठानम् एतदक्षरं न क्षर
ति न क्षीयते चाऽक्षरं शुद्धं ब्रह्म ब्राह्मणा ब्रह्मविद् अभिवदन्ति कथ
यन्ति तद्ब्रह्मीत्युक्तं आह-अस्थूलमित्यादि । अस्थूलं न विद्यते स्थूल
यस्मिन्निति स्थूलमिन्नस्थूलात्यन्ताभाववद्वेत्यर्थः । एतमप्रऽपि बोध्यम् ।
अदीर्घमित्यनेन परिमाणघटा सामान्यतो निषेधमुक्त्वा विशेषत आह अ
लोहितमिति-लोहितयत्र पृथिवीतजसोरिति तयोर्निषेधः । अस्नेहमित्य
नेन जलात्मत्वनिषेधः, अच्छायमतम इत्यनेन तमसः, अवायुरिति वायो,
अनाकाशमित्याकाशस्य निषेधः । असङ्गमिति वासनारहितम्, कुत भोग
हेतोरभावादित्याह-अरसमित्यादि । न कंचल भोग्याभावादेव भोगवास
नाया अभावः किन्तु भोगकरणाभावादपोत्यमिप्रेत्याह--अचक्षुष्कमिति ।
सप्रतेण निषेधमाह-न तदिति । तद्ब्रह्म किञ्चन किमपि नाश्नाति न भुङ्क्ते
स्यन्यतिरिक्तस्य भोग्यस्याभावात् । अत एव कश्चन कोऽपि जन तदक्षरं
नाश्नाति न भुङ्क्ते । अत्र कारणेऽक्षरे सर्वस्यापि जगत भोतप्रातस्याभा
घोत्तया स्याद्यनिष्ठात्यन्ताभाघप्रतियोगित्वरूपमिध्यात्यक्षापनेन मिध्या
भूतानात्मगुणदोषादिकमधिष्ठानभूतस्य प्रहणो नास्तीति समर्थितम् ।
श्रुत्यन्तरमाह-अशब्दमिति न विद्यते शब्दो यस्येत्यशब्दम्, शब्दादिमानेव

हेतुमाह—ज्योतिराकारकत्वादिति । स्वप्रकाशज्ञानरूपत्वेनाप्रमेयत्वात्प्रमेयत्वे घटादिवज्जडत्वापत्तेः । 'एतदप्रमेय ध्रुव'मित्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु कस्य ब्रह्मभाव उपदिश्यते । ब्रह्मणः अब्रह्मणो वा ? नान्य । तस्य जडत्वादसत्त्वाच्च । न प्रथमः ।

नारायणी ।

व्येति ब्रह्म च शब्दादिरहितत्वान्न तथेतीत्याह—अव्ययमिति । न व्येति न क्षीयत इत्यर्थः । अत एव नित्य यद्येति तदेवानित्ये नाय नथेति भावः । इतश्च नित्यम्—अनाद्यनन्त न विद्यते आदि कारण यस्य तदनादि न विद्यन्तेऽन्त कार्य यस्य तदनन्त कार्यकारणभावरहित तन्मन्निगम्यमिति भावः । महत् बुद्धे पर विलक्षण नित्यविज्ञानस्वरूप ध्रुव कूटस्थनित्य नाकाशादिवदापेक्षिक नित्य तमेवम्भूत ब्रह्मात्मान निचाग्य दृष्ट्वा मृस्यमुखात् अप्रिद्याकामकर्मलक्षणात् प्रमुच्यते वियुज्यते । सर्वानर्थशून्यं—सर्वप्रपञ्चतरुनगुणदोषरहितम् । स्वप्रकाशति । स्व स्वरूपप्रकाशो यस्येति स्वपरसाधारणव्यवहारसाधनज्ञानरूपत्वेनेत्यर्थः । पठ्यर्थ उपकारकत्वम् । उपकारश्च प्रमातृभावापन्नस्य स्वस्य सर्वव्यवहार प्रमातृभावेनोपकार्यस्य साक्षिरूपेणोपकारकत्व स्वप्रकाशत्वमिति निष्कर्षः । तथापि स्वव्यवहारसिद्धि कथं ? स्वस्य स्वविषयत्वाभावाद्रिति चेत् ? शृणु । यथा परेपामालोके आलांकांतरसयोगाभावेपि प्रतियोगिता नुयागितान्यतरसम्बन्धेनालोकसयोगवत्त्वादेवालोकाद्यदे प्रत्यक्षम्, तथा यावद्विदेहकैवल्य प्रतियोगितानुयोगितान्तरसम्बन्धेन साक्षितादात्म्यरूपविषयतासम्बन्धवत्त्वात्साक्षिदृश्योभयव्यवहारोपपत्तिरिति । अधिक स्वस्मत्कृतमहद्वाच्याने दृष्टयम् । अप्रमेयत्वात्—चिद्विषयतावत्त्वाभावात्, प्रमेयरूपे—साक्षिविषयतावत्त्वे, जडत्वापत्ते—भासकद्विभेदापत्ते । तथात्वे जगदान्ध्य प्रसङ्गेतेति भावः । अप्रमेयत्वश्रुतिसिद्धमप्याह—एतदिति । चकारो चिदिताचिदितात्पर इतिहासुरिति्यादिश्रुतिसमुच्चायक ॥ ६ ॥

सतम पद्यमचतारयति—नन्विद्यादिना । ब्रह्ममात्र—अमेदः, उपदिश्यते—तरुप्रमसीत्यादिना ज्ञाप्यते । ब्रह्मण—सच्चिदानन्दस्य साक्षिण, अब्रह्मण—कार्यकारणभावापन्नस्य मायातत्कायस्य । जडत्वात्—सच्चिद्विषयत्वात्, तथाचातद्रूपस्य तद्रूपप्रतिपादन बाधितार्थकत्वात् ज्ञानप्रलाप

उपदेशानर्थक्यात् । ब्रह्मभावस्य स्वत एव सिद्धत्वात् ।
जीवस्य स्वतो ब्रह्मभावेऽप्यविद्याव्यवधान ज्ञानेन नि-
वर्त्यत इति चेन्न । अविद्यानिवृत्तेरात्मरूपत्वे द्वैताप-
त्तेर्ब्रह्मणोऽसिद्धिप्रसङ्गात् । तदुक्त चार्तिके—

अव्यावृत्ताननुगत वस्तु ब्रह्मेति भण्यते ।

ब्रह्मार्थो दुर्लभोऽत्र स्याद्विनीये सति वस्तुनि ॥

इति । अभिन्नत्वे चोपदेशानर्थक्यमित्युक्तम् । अत्र
किं परमार्थतः फलाभावमभिप्रेषि, किं वा प्रतीतितो-

न्यायरत्नावली ।

अविद्याव्यवधानम्—अविद्यारूपं व्यवधायकम् । द्वैतापत्तेः—स-
त्यात्मभिन्नस्यापत्तेः । अव्यावृत्तम्—अननुगतम्, अनुगतधर्मिशू-
न्यम् अनुगतधर्मशून्य च । द्वितीये—ब्रह्मभिन्ने । सति—सत्ये ।
परमार्थतः फलाभाव—पारमार्थिक-वरूपेण फलस्याभावम् । म-
नारायणी ।

एव स्यादिति भाव । असत्त्वाच्चेति—मिथ्यात्वादित्यर्थं । उपदेशा
नर्थक्यात्—परमपुरुषार्थप्रयोजकापूर्वार्थकवाक्यप्रयोगवैयर्थ्यात् । तदे
द्योपपादयति—ब्रह्मभावस्थेति । स्वत—उपदेश विनैव, विद्यमान
त्वात् साधनीयाशाभावेन साधनप्रयासो निरर्थक इति भाव । नन्व
ज्ञाननिवृत्त्युपलक्षितारमा पुमर्थ अज्ञाननिवृत्तिश्च ज्ञानेनेति तदर्थमुप-
देश सार्थक एवेत्याशङ्कते—जीवस्थेति । स्वत—उपदेशादिक विना ।
अधिष्ठेति—अविद्यारूप व्यवधायकम् । अविद्यानिवृत्तिरात्मनो मि-
श्राऽभिन्ना वा ? मिश्रापि सती असती वा ? इत्यत्राद्यान्त्यपक्षस्य पुन स-
सारोन्मज्जनप्रसङ्गकस्यातितुच्छत्वं मत्वा शेषपक्षी दूषयति—अविद्या-
निवृत्तेरिति । द्वैतापत्तेः—सत्यस्यात्मभिन्नस्यापत्तेः । नन्विष्टपत्ति, न च
श्रुतिविरोध श्रुतेर्भावाद्द्वैतपरत्वेन विरोधाभावादित्यत आह—ब्रह्म
इति । असिद्धिप्रसङ्गात्—'सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्मेति श्रुत्युक्तस्वरूपहा-
निप्रसङ्गात् । वस्तुपरिच्छेदाङ्गीकारादिति भाव । अत्र चार्तिकवाक्यं
प्रमाणयति—तदुक्तमिति । अव्यावृत्तेति—अननुगतानुगतधर्मशून्यम् ।
द्वितीये ब्रह्मभिन्ने, सति—सत्ये, परमार्थतः—वस्तुतः, प्रतीतित फला
भावमित्यस्य फलमलीकमित्यर्थं । तथाच किं चास्तत्र फलमलीक किं

ऽपि ? तत्रान्यमिष्टापस्या परिहरति—

न शास्ता न शास्त्रं न शिष्यो न शिक्षा

न च त्वं न चाहं न चायं प्रपञ्चः ।

स्वरूपावबोधो विकल्पासाहिष्णु-

स्तदेकावशिष्टः शिवः केवलोऽहम् ॥ ७ ॥

शास्ता उपदेशकर्ता गुरुः । शास्त्रमुपदेशकरणम् । शिष्य उपदेशकर्म । शिश्वा उपदेशक्रिया । त्व श्रोता, अहं वक्ता, अय सर्वप्रमाणमभिधापितं प्रपञ्चो देहेन्द्रियादिरर्थः परमार्थतो नास्तीत्यर्थः । द्वितीयं नि

न्यायत्नादली ।

तीतितः—प्रातीतिकत्वेन रूपेण । फलाभावमित्यनुपपद्यते । अत्र च फलाभावमित्यस्य फलरूपमलीकमित्यर्थः । तथा च ज्ञायमाने फलमलीकमिति भावः । एतेन प्रातीतिकफलस्य प्रातीतिकत्वरूपेणाभावस्यापि सिद्धान्तेऽपि स्वीकारात् पश्चात्तद्दूषणानुपपत्तिरित्यपास्तम् । परमार्थतो नास्तीति । तथा च शास्त्रादिसर्वप्रपञ्चस्य निषेधात् परमार्थत्वरूपेण ज्ञानफलस्यापि निषेधलाभ इति भावः । द्वितीयं—प्रातीतिकत्वविशिष्ट फलमलीकमित्यभिप्रा-

नारायणी ।

प्रातीतिक फलमलीकमिति प्रश्ननिष्पृष्टाय । परमार्थता नास्ति परमार्थत्वविशिष्टमलीकमित्यर्थः । द्वितीयं प्रातीतिकत्वविशिष्ट फलमलीकमित्यभिप्रायः । आत्मेवाविद्यानिवृत्तिः, नञोपदेशवैषम्यम्, ब्रह्मा नुमवप्रतिग्रन्थकाज्ञानविघटकत्वेन सार्यकत्वादिति चावस्यतिमिथा । तन्न सम्यक् । तन्निवर्तकत्वादिरूपतद्विघटकत्वस्य दुर्बलत्वात् । अतो नामस्वरूपा किन्तु पञ्चमप्रकारा निरुक्तप्रकारेण सत्त्वस्यासत्त्वस्य च विरोधेन सत्त्वासत्त्वयोश्वासमावेशात् । नाप्यनिर्वाच्या जन्यस्याज्ञानोपादानकत्वेन मुकायन्वयित्वासम्भवादिति केचित् । तदपि न सम्यक् । ज्ञानसाध्यायास्तस्या अज्ञानोपादानकत्वेनानिर्वाच्यत्वात्पञ्चमप्रकारान्तर्भावे मानाभावाद् ब्रह्मणोऽसिद्धिप्रसङ्गाच्च । तस्मान्न पञ्चमप्रकाराऽवि-

राकरोति—स्वरूपावबोधो विकल्पासहिष्णुरिति । अप-
मर्थः—यद्यप्यविद्यानिवृत्तिरात्माऽनात्मा वेत्यादिविक-
ल्पने किमपि फल निरूपयितुं न शक्यते,
तथापि स्वरूपावबोधो विज्ञानफलमनुभूयते । न

न्यायरत्नावली ।

यम् । स्वरूपावबोधः—प्रकाशमानपूर्णानन्दरूपः । विज्ञानफल-
नारायणी ।

द्यानिवृत्ति क्लृप्तनिर्वाच्यैश्च, तदुपलक्षितश्चात्मा पुमर्थ 'इत्यज्ञान-
नाशयस्य मिध्यात्वेन मुक्ताद्यनन्वयित्वापि न हानि । उपलक्षितस्यानु-
वृत्तेरित्यपरं । तदपि न सम्यक् । अधिद्यानाशस्य सुखदुःखाभावेतत्त्वेन
स्वताऽपुष्टपार्थत्वात्, अताऽनवच्छिन्नानन्द एव पुष्टपार्थः । स च यद्यपि
नित्यसिद्धस्तथापि विस्मृतप्रवेयकादिरिज ज्ञातत्वेन प्राप्यत्योक्तफल
मिति चिसुखाचार्या । एतदपि न सम्यक् । अनिर्घचनीयत्वातिवा
दिमते जाग्रदुबोधादिना प्रातीतिकस्वप्नपदार्थनाशस्यैव ब्रह्मसाक्षा
त्कारेण 'ब्रह्म नास्ति न भासते' इति भ्रमसिद्धधानन्दावरणनिवृत्तेर्मु-
क्त्यफलस्यैव सम्भवात् । ब्रह्मण औपचारिकफलवत्प्रकटपन न युक्तमि-
त्यन्ये । इदमपि न युक्तिसहम् । निवृत्तरनिरूपणस्योक्ते । अपि च निवृ-
त्ति प्रागभावो वा नाशा वा अत्यन्ताभावो वा ? नाद्य । अनाद्यज्ञानस्य
प्रागभावायोगात् । प्रागभावस्यानादित्वेन ज्ञानसाध्यत्वायागाच्च ।
नापि द्वितीय । तस्य पारमाधिक्यत्वे ज्ञानसाध्यत्वानुपपत्ति, व्यावहा-
रिकत्वे प्रपञ्चज्ञानसाध्यत्वावश्यकतया प्रनियोग्युग्मऽज्ञानापत्ति, प्राति-
भासिकत्वे तु प्रतियोगिनोऽज्ञानादे सत्यत्वापत्ति, प्रातिभासिकामाव
प्रतियोगिन साक्षिण मत्यत्पदर्शनात् । अत एव न तृतीय । त्रिविध
सत्ताकातिरिक्तस्याऽप्रसिद्धये । नापि चतुर्थ । तस्य प्रतियो-
गिसमानाधिकरणत्वेनाकिञ्चित्करत्वादिति । तस्मान्न किञ्चि-
देतत्, किन्तु निरतिदायसुखापरोक्षमेव पुष्टपार्थः । निरतिशयत्वं तु
स्व प्रत्यनामृतभासकत्वेतन्वाभेदरूपापरोक्षत्वम् । अनावृत्तत्वं च स्य प्रति-
ज्ञाननेति षोडशत् तदपि न सम्यक् । अनावृत्तत्वस्यावरणाभावघटिता
यत्वेन तद्दोषतादवस्थात्, अत सर्वस्याप्यज्ञाननाशद्वारकफलत्वात्
अनिर्वाच्यत्वमेवेत्याशयेनाह—यद्योति । (१) *स्वरूपेति । परिपूर्णानन्दरूप

चैतत्कथामिति विकल्पनीयम् । सर्वद्वैतोपमर्देन विकल्पा-
सहिष्णुत्वात् । न हि दृष्टेऽनुपपन्न नाम । तथा

न्यादस्तावला ।

चरममनोवृत्तिफलत्वेन प्रातीतिकेन विशिष्टम् । तथा च प्रातीति-
कमज्ञाननिवृत्तित्व पूर्णानन्दे प्रकाशमाने जीवन्मुक्तेन कल्पितम् ।
तद्विशिष्टस्य जन्मत्वरूप फलत्वमपि प्रातीतिकम् । तदुक्त वार्तिके-
निवृत्तिरात्मा मोहस्य ज्ञातत्वेनोपलभितः ।

इति भावः । न चैतत्कथामिति । विद्यदादिसर्वद्वैतोपमर्द-
रूपे कैवल्ये कल्पिनस्य निवृत्तिस्वस्यासम्भवात्मत्यमेव तद्वाच्यम् ,
अन्यथा ह्यविद्यैव स्यादिति भावः । विकल्पासहिष्णुत्वात्—आ-
त्मनो विकल्पाविषयव्यतिष्ठस्यारुहत्वात् । तथाचोक्त निवृत्तिस्व
जीवन्मुक्तिकाल एवास्ति न तु विदेहकैवल्य इति नोक्तदोष
इति भावः । ननु तत्रापि किं मानम् ? तत्राह—न हीत्यादि ।
'या या ममा मा मा समानविषयकाज्ञानतत्परयुक्तवत्कालपूर्वत्व-
नून्यक्षणवृत्तिर्भवति, यथा शुक्त्यादिप्रमे'ति नियमे दृष्टे प्रत्यक्षादि-
नारायण्ये ।

स्वरूपावृत्ति * विज्ञानफल शास्त्राचार्यप्रसादजचरममनोवृत्तिफलम् त
स्य च तत्त्वज्ञानात्पूर्व स्वरूपस्य यदस्त्वमित्य तत्त्वज्ञानाद्दूर्ध्व फलत्वमपि
जीवन्मुक्तिदशाया प्रातीतिकमेवेति भावः । तत्त्वज्ञानाद्दूर्ध्वम् अज्ञानदृष्टि
शून्यो जीवन्मुक्त स्वरूपेऽज्ञाननिवृत्तित्व परिकल्प्य तद्विशिष्टस्य ज्ञान
जन्मत्वरूप फलत्वमपि कल्पयन् दृष्टव्यो भवति स्वकल्पितानानतत्पर
युक्तवत्कालपूर्वत्वशून्यक्षणवृत्तिर्भवतीति यावन् । फलत्वकल्पनेन क-
थामिति नाशङ्कनीयमित्याह—नर्वादिनि । विकल्पेति । विकल्पविषय
त्वायोगात् जीवन्मुक्तिकाले स्वानुभवसिद्धस्य सकल्पिकत्वातीतस्य
फलस्य विकल्पप्रतिद्वेषाभावादिति भावः । विकल्पातीतत्वमेव कथं त-
त्राह—नर्वादि । दृष्टे प्रत्यक्षसिद्धये अनुपपन्न नाम युक्तिरिदृश कि
न्वित् अनुभवविरुद्धस्वको नापादेय इति भावः । प्रातीतिकफलत्व

निरूपयितुं शक्यत तथापि स्वरूपावृत्तेः विज्ञानफलमनुभूयत * विज्ञानफलमित्यादिममनये ।

अथ विदित पाठो भिन्नः सन्तुल्ये ।

च श्रुतिः—

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बुद्धो न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥

न्यायरत्नावली ।

सिद्धे हि यस्माद्वैशिष्ट्यासहत्वमात्मनो बोधयन्ती सती नानुपप
न्ना । ननु नानाज्ञानपक्षे दृष्टान्तसम्भवात्तादृशनियमः प्रत्यक्षादि-
सिद्धः । एकाज्ञानपक्षे तु का गतिः ? तत्राह—तथा च श्रुतिरि-
त्ति । तथा विकल्पासहत्वमात्मनो बोधयन्ती सती ज्ञानात् ब्रह्म
भाव दर्शयति द्वैतजात च वारयतीत्यग्रेऽन्वय । निरोधः नाशः,
उत्पत्तिः जन्म, प्रपञ्चस्येति शेषः । बुद्धस्तत्त्वदर्शी । साधकः
श्रवणादिमान् । मुक्तः अज्ञाननिवृत्तिमान् । परमार्थतेति भावार्थो
विवक्षित । निरोधादिशून्य परमार्थ इत्युक्ते तच्छून्यस्य विकल्पा
सहत्व न लभ्येत, ततस्तथानुक्त्वा इत्येषा परमार्थतेत्युक्तम् । इति
शब्देन तु सर्ववैशिष्ट्यासहं शुद्धं चिद्रूपमुक्तम् । (१)तत्

नारायणी ।

कटपना श्रुतिसिद्धापीत्याह—तथेति । निरोध नाश उत्पत्ति जन्म,
प्रपञ्चस्येति शेषः । बुद्ध अनाद्यज्ञानवान्, साधक तन्निवृत्त्यनुकूलश्रव
णादिमान्, मुमुक्षु मुक्त स्यामितीच्छावान्, मुक्त अज्ञाननि
वृत्तिमान् । परमार्थतेति । भावार्थोऽविवक्षित निरोधादिशून्य परमार्थ

(१) तत्सर्वमभवदिति । एवकारानुपपत्तेः सर्वं दृश्यतात् प्रज्ञैव । न तु हात
ब्रह्म दृश्यतत्कालपूर्वकालवृत्तित्यथ । 'सविशेषे हो'ति 'यायात् । ब्रह्मज्ञाने तादृशपूर्वका
लवृत्तिन्वाभावलाभः । यथा हि 'मय पाण्डित एव न त्वस्य पाण्डित्य चाह' इत्यादी न
स्वित्यादिर्नवकाराण्यस्यानुवादबलादेवकारस्य तादृशानुवादममानाधिकत्वम्, तथा 'यस्मिन्स
र्वाणि भूता'यात्मैवामुद्विचिन्तत । तत्र को मोहः क शोक एकत्वमनुब्रूयत' इत्यादी क
इत्यादिर्नैवकाराण्यनुवादबलात् ब्रह्मज्ञाने मोहादिपूर्वकालवृत्तिन्वाभाव एवकारेण बोधयत इति
निर्णयते । तथा च हेत्वधकशतप्रत्ययेन पूर्वकालवृत्ततापदितहेतुत्वोपस्थापनात् पूर्वका
लवृत्तिनासम्बन्धेन मोहाद्यभावधीसम्भवेन मोहादिकारणद्वैतसत्त्वे मोहादेष्टाभावानुपप
त्त्या च द्वैतकालपूर्वकालवृत्तिन्वाभावस्य ब्रह्मज्ञाने धीसम्भव इति ध्येयम् । इति पाठा
न्तर छपुस्तके ।

‘ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदह ब्रह्मा
स्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवदिति’त्याद्या । पूर्वमपि ब्रह्म-

न्यायरत्नावली ।

सर्वमभवदिति । सर्वं दृश्यजात ब्रह्माभवदित्यर्थः । सर्वदृश्यानां
ज्ञातब्रह्मभवनं स्वकालपूर्वकालवृत्तिभिन्नतया ज्ञातं यद् ब्रह्मतादा-
त्म्यम् । युक्तौ ज्ञाताया सत्यामारोपित रजतादिक नामवदि-
त्यादीं तादृशरजतादावुक्तभिन्नाया ज्ञातशुक्तेस्तादात्म्य बुध्यते ।
अत एव ‘यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तद् केन क पश्येत् तत् केन
कं जित्रेदिति’त्यादीं सर्वदृश्यानापात्मभवनमुक्त्वा अर्थात् भासं त-
त्त्वज्ञानमनि स्वकालपूर्ववृत्तिसाम्बन्धेन दृश्यादेरत्यन्ताभावमा-
क्षेपार्थककिंशब्देन श्रुतिरनुवदति । अस्येतिपदस्य तत्त्वसाक्षा-
त्कारवदर्थकस्यानुपद्वात्, किमित्यस्यापि विभक्तिव्यत्ययेन लिङ्ग-
व्यत्ययेन चानुपद्वात्, को ज्ञाता, किं यथा स्यात् तथा पश्ये-
दित्यर्थलाभेन तत्त्वसाक्षात्कारवदात्मस्वरूपे द्रष्टृदृश्यदर्शनतत्सा-
धनानामुक्तसम्बन्धेनात्यन्ताभावबोधः । एव तद् केन क जित्रे-
दित्यादावपि । किञ्च ‘यत् फल इषाममामीत्, तद्विदानीं रक्त-
मेवामवत्, न तु स्वनिष्ठदृश्यामतया समकालम्, नापि पूर्वका-
लम्’ इत्यादीं नत्वित्यादिना तद्विदानीमिन्पाटेर्यानुवादात् तयो-
स्तुल्यार्थकत्वम् । रक्तादिपदस्य उक्तकालादिभिन्ने लक्षणा-

नारायणा ।

इत्युक्ते तच्छून्यत्वविक्रयासहत्वादिकं न लभ्येत तत्रन्तथाऽनुवगा
परमार्थे तुक्तम्, पतच्छब्देन सर्वनाम्ना सर्ववैशिष्ट्यासह शुद्धचिद्रू-
पमुक्तम् । ध्रुवन्तरमाह— ब्रह्म वेति । अग्ने-प्राचोघ्नात्-व अग्नि, इदं-श
रोरन्ध्र्य प्रमाणादि साक्षिमूत त्वपदस्य ब्रह्मैवासीन्न सासारिकधर्मा-
न्विततया, तथाच शुद्धचिदानन्दे करसमेव त्वमासीरिति गुरुगा बोधि-
तमात्मानं तदेवास्थूलादिलक्षणलक्षितं ब्रह्मैव अवेत् ज्ञानवान् । एवका
रोराचिनामारूपामेव धारयति ब्रह्मभिन्न नावेदित्यर्थः । ज्ञानाकार-
माह—अहमेति । ज्ञानकलमाह—तस्मादिति । तस्माद्विज्ञानात् सर्वं मो

न्यायरत्नावली ।

स्वीकारेण तदन्ययोगव्यवच्छेदार्थकस्यैवकारस्य तादृशसमकालादितादात्म्यव्यवच्छेदबोधकत्वेन च तत्सम्भवः । तथा 'तत्केने'त्याद्यनुवादतुल्यार्थकत्वात् 'यत्र त्वस्ये'त्यादेरुक्तार्थकत्वं स्वीक्रियते । लक्षणया आत्मपदोपस्थापितम्यापि तस्य दृश्यकालपूर्ववृत्तिभिन्नस्यात्मनो भिन्नस्यास्य दृश्यकालपूर्ववृत्तितादात्म्यव्यवच्छेदरूपस्य अन्ययोगव्यवच्छेदस्य एवकारेण बोधसम्भवात् । विशेषणगतैवकारस्यापि शिरोमण्यादिभिरन्ययोगव्यवच्छेदबोधकत्वस्वीकारात् । तस्य अयोगव्यवच्छेदबोधकत्वस्वीकारेऽपि दृश्यकालपूर्ववृत्तिभिन्नतादात्म्यायोगव्यवच्छेदबोधकत्वसम्भवात् यत्रेत्यनेनोक्ते तत्त्वसाक्षात्कारकाले दृश्येषु तादृशव्यवच्छेदयोस्सत्त्वात् । यदि त्वात्मैव विशेष्योऽत्र स्वीक्रियते, अत एव 'यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानत' इत्यत्राभूदित्येकवचनान्तामित्यालोच्यते, तदा तादृशभिन्ने भूतपदमेव लाक्षणिकम् । तत्सर्वमभवदित्यत्रानुवादाभावेऽप्युक्तवाक्यममानार्थत्वाय तादृशार्थकत्वम् । 'सविशेषणे ही'तिन्यायात् ब्रह्मज्ञाने तादृशपूर्ववृत्तित्वलाभः । एव 'यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः । तत्र को मोहः कश्चो क एकत्वमनुपश्यत' इत्यादौ क इत्यादिना एवकारार्थवादवलात् ब्रह्मज्ञाने मोहादिपूर्वकालवृत्तित्व एवकारेण बोध्यत इति निर्णयते । हेत्वर्थकशतृपत्पयेन पूर्वकालवृत्तितादाघटितहेतुत्वोपस्थापनात् पूर्वकालवृत्तितासम्बन्धेन मोहाद्यभावधीसम्भवेन मोहादिकारणद्वैतसत्त्वे मोहादेरुक्ताभावानुपपत्त्या द्वैतवत्कालपूर्वकालावृत्तित्वस्य ब्रह्मज्ञाने धीसम्भवः । यथाश्रुते साक्षात्सम्बन्धेन मोहादेरभावस्यात्मानि बोधे जीवन्मुक्ते, वाधात् । विवक्षितार्थे तु चरमज्ञाने पूर्वज्ञानहेतुकस्य उक्तकालावृत्तित्वस्य धीसम्भव इति ध्येयम् । इत्याद्येत्याद्यपदेन 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवती'त्यादिश्रुतिसङ्ग्रहः ।

स्वरूपस्यैव सतो जीवस्य ज्ञानाद्ब्रह्मभाव दर्शयति ।
सर्वं च द्वैत वारयति ॥ ७ ॥

नन्वात्मनः स्वप्रकाशचैनन्यरूपत्वे सर्वदा भास-
मानत्वेन जाग्रदस्वप्नसुषुप्त्यादिष्ववस्था कथम् ? न च
भ्रान्त्येव व्यवस्थेति वाच्यम् । तथा सति सर्वस्यैव स्वा

न्यायरत्नावली ।

ज्ञानादित्यादि । ज्ञानात् ब्रह्मभावो नाम ज्ञायमानजीवस्वरूप-
स्य ब्रह्माज्ञानकालपूर्वत्वशून्यक्षणवृत्तित्वम् । वारयतीत्यत्रापि ज्ञा-
नादित्यनुषज्यते । तथा च ज्ञानस्वरूपद्वैतवत्कालपूर्वत्वशून्यक्षण-
वृत्तितया बोधयतीत्यर्थः । अथवा ननु प्रातीतिकफलत्वावेशि-
ष्टोद्देशेन मुमुक्षुणा सर्वस्यागपूर्वक श्रवणादौ प्रवृत्त्यनुपपत्ति ।
प्रवृत्तिकाल एव 'आत्मसुखमनादि तस्य फलत्र प्रातीतिकामि'ति
ज्ञानसम्भवेन सिद्धत्वेन ज्ञाते आत्मसुखे इच्छानुदयात् तत्राह—
न हीत्यादि । दृष्टे अज्ञानतन्मयुक्तविरोधिमनोवृत्तिविषयत्वविशि-
ष्टात्मसुखे परमपुरुषार्थ उद्देश्ये सम्भवति सति श्रवणादौ प्रवृत्त्यादिक
न ह्यनुपपन्नमित्यर्थः । आत्मभिन्नस्य सर्वस्यापरमार्थत्वेन तद्विरोधि-
त्वमात्माकारवृत्तेर्युक्तमित्याशयेन न निरोध इत्याद्युक्तम् । तस्यामु-
क्तविरोधित्वबोधक 'ब्रह्म वा' इत्यादिकमित्याशयेन तदुक्तम् । तदे-
तत् अस्माभिरेतद्ग्रन्थादानेवोक्तम् ॥ ७ ॥

भ्रान्त्यैवेति । यथा स्वप्नमध्ये जाग्रदादिक भिन्नतया भ्रा-
नारायणी ।

कृजात तद् ब्रह्म अधिघातत्कार्याभिमाननिवृत्त्याऽनुगतसच्चिदानन्दा-
त्मकम् अभवन् भवति । अधिक महद्ब्रह्माख्यानानुसन्धेयम् ॥ ७ ॥

अष्टम पद्यमवतारयति—नन्विनि । आत्मन 'योय विज्ञानमय' इति
श्रुतियोधितस्य मनघ्राद्यनिरिक्तस्य । स्वप्रकाशेति । सविदन्नरानपेक्षत्रे
सत्यपरोक्षव्यवहारचिदात्मत्रे(१) । सबदेति । 'अह न प्रकार'इत्यज्ञान
भासकत्वेन व्यवहारविषयत्रे, सुषुप्त्यादीत्यादिना तत्तदवस्थावृत्तभोग
परिग्रह* । व्यवस्था-मसाङ्क्यम् । भ्रान्त्येवेति । यथा स्वप्नजाग्रदादि

(१) अपरोक्षव्यवहार विषयत्वे, विषयत्वयोग्यत्वे इत्यन्यतरपाठस्यावश्यकतान् ।

प्नत्वापत्तिरिति चेन्न । लक्षणतस्त्रयाणामपि स्वप्नत्वेऽपि प्रतिभासतोऽविद्याकृतविशेषसम्भवात् सदसद्विल्लक्षणत्वेन च सविशेषत्वाद्भवस्थोपपत्तेः । परमार्थतस्तु न कापि व्यवस्थेत्याह—

न जाग्रन्न मे स्वप्नको वा सुषुप्ति-

र्न विश्वो न वा तैजसः प्राज्ञको वा ।

अविद्यात्मकत्वात्त्रयाणां तुरीय-

स्तदेकोऽवशिष्टश्शिवः केवलोऽहम् ॥ ८ ॥

अत्र लयक्रमेण पौर्वापर्यव्यपदेशः । तथा हि—अ

न्यायरत्नावली ।

न्या कल्पित तथेत्यर्थः । लक्षणतः—आविद्यकत्वादिरूपेण । त्रयाणामपीति । 'त्रयमप्येतत् स्वप्न सुषुप्त मायामात्र त्रयस्स्वप्ना' इत्यादिश्रुतिभिरिति तथोक्तम् । त्रय जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूपम् । एव त्रय इत्यपि । प्रतिभासतः व्यवहारत । ननु मिथ्याभूतस्य सदस्यत्वेऽपि सविशेषत्वस्वीकारे तच्छब्दस्यापि स स्यात् तत्राह—सदित्यादि । लयक्रमेणेति । जाग्रद्विश्वयो, स्वप्नतैजसयोः

नारायणी ।

कमसाङ्कार्येणैव कल्पित तथेत्यर्थः । सर्वस्यैव श्रवस्थात्रयस्यापि । लक्षणत आविद्यकत्वादिरूपेण, त्रयाणां—जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीना स्वप्नत्रयेऽपि, त्रयमप्येतत्स्वप्न सुषुप्त मायामात्रमिति श्रुतिसिद्धस्वप्नत्रयेऽपि । प्रतिभासत—व्यवहारत । अविद्यारूतेति । अविद्यारूतो यो विशेषोऽविद्यातिरिक्तदोषजन्यस्वरूपस्तस्मात् सविशेषत्वात्—आत्मज्ञानानतिरिक्तज्ञाननाश्रयत्वे सति सत्त्वात् आत्मज्ञानानतिरिक्तज्ञानायाध्यत्वे सति सत्त्वाच्च । व्यवस्थोपपत्ते—असाङ्कार्योपपत्ते । तत्राद्यस्य स्वप्ने द्वितीयस्य जागरणे सत्त्वादिति भावः । ननु परमार्थसदन्यत्रेऽपि यदि मिथ्याभूतसत्ताविशेषरूपं सविशेषत्वं तदाऽसन्नश्रुतस्य विकटपोह्निषिता सत्तापि स्यात्तत्राह—असाङ्गलक्षणेनेति । अपरोक्षतया प्रतीयमानत्वादिति भावः । लयक्रमेणेति । जाग्रद्विश्वयो स्वप्नतैजसयो सुषुप्तिप्राज्ञयोर्लय इति क्रमसदृशक्रमेणेत्यर्थः ।

स्मिन्मते पदार्थां द्विविध , दृक् दृश्य च । अन्येषां चादि
परिकल्पितानां पदार्थानामत्रैवान्तर्भावात् । तत्र दृक्प-
दार्थः आत्मा पारमार्थिक एकः सर्वदैकरूपोऽप्यौपाधि-
कभेदेन त्रिविधः, ईश्वरो जीवस्साक्षी चेति । तत्र का-
रणीभूताज्ञानोपारिखरीश्वर । अन्तःकरणतत्सस्काराव-
च्छिन्नाज्ञानोपहितो जीवः । प्रपञ्चित चेतद्वस्तान् । अवि-
द्याप्रतिबिम्बेश्वरपक्षे बिम्बचैतन्य साक्षी, बिम्बेश्वरपक्षे
तु बिम्बप्रतिबिम्बमुखानुगतमुखस्वरूपवज्जीवेश्वरानुगत

न्यायरत्नावली ।

तयोस्तुष्टुसिमाज्ञयाल्लय इतिक्रमदृशक्रमेणेत्यर्थ । बिम्बेश्वरे-
त्यादि । यथा बिम्बत्वप्रतिबिम्बत्वोपाहितरूपाभ्यां मुखं द्वेषा

नारायणा ।

पूर्वं चापरं चेति पूर्वापरं तयोर्भावौर्वापर्यमयमपश्चाद्भावस्तेन निर्देश
प्रथमतः कार्यस्य जाग्रदादे पश्चात्कारणस्य सुषुप्त्यादे कथनम् । अत्रो-
क्त्वाद्यत्वात् लयक्रम एव प्रागुक्तं कार्यस्य कारणे लयप्रदर्शनेनैव
कार्यकारणभावलाभात्, सृष्टिक्रमनिर्देशे तु लयक्रमस्य नैयायिकादे-
मतद्वारणाय पृथगुक्तिरवश्यं वाच्या तथाच गौरव स्यादिति भावः ।
शिष्युद्विवैश्याय सकलवेदान्तरहस्यं प्रदर्शयितुं टीकाकारो भूमिका-
मारचयति—तथाहानि । अस्मिन्मते—वेदान्तमते, पदार्थ—पदस्यार्थं पदा-
भिधेय इति यावत् । द्विविध—द्विप्रकारः । शृणोति । निरुक्तस्य प्रकाशत्वेन
दृश साक्षिमास्यत्वाभावात् पृथङ्निर्देशः । पदार्थत्वं दृग्दृश्योभयान्य-
तरत्वव्याप्यम्, दृक्त्वं दृश्यत्वं चोभयं पदार्थविभाजकमिति यावत् ।
ननु वैशेषिकादिभिर्द्रव्याद्यन्यतमत्वादिना पदार्थत्वव्यापकत्वाद्गोका-
रात्कथमेतदित्याशङ्क्याह—अन्येति । अत्रेव दृग्दृश्ययोरेव अन्तर्भावं
शृणोति—तत्रेति । तत्र दृग्दृश्ययोर्मध्ये, आत्मा—अनात्मनामधिष्ठानम्,
पारमार्थिक—स्वान्यूनसत्ताकपरिच्छेदवद्भिन्न, एक—अद्वितीय, सर्व-
दैकरूपोपि—कृदम्यनित्योपि (औपाधिकभेदेन—उपाधिदृष्टभेदेन,)
त्रिविध—त्रिप्रकारः । तत्रेवाह—ईश्वर इति । तत्रेशादिपदप्रवृत्तिनिमित्तं
प्रसङ्गादाह—तत्रेत्यादि । तत्र—ईश्वरादिषु, अद्यस्तात्प्रथमश्लोकव्याख्याने ।
तत्र यो विशेषस्तत्राह—बिम्बेश्वरपक्षेति । दर्पणस्य ग्रीवास्थमुखयोर-

सर्वानुसन्धात् चैतन्यं साक्षीत्युच्यते । (१)वार्तिककारमते
 त्वीश्वर एव साक्षीति द्वैविध्यमेव जीवेश्वरभेदेन
 दृशः । तत्रेश्वरोऽपि त्रिविधः । स्वोपाधिभूताविद्या-
 गुणत्रयभेदेन विष्णुब्रह्मरुद्रभेदात् । कारणीभूतसत्त्व-
 गुणावच्छिन्नो विष्णु पालयिता । कारणीभूतरजउप-
 हितो ब्रह्मा स्रष्टा । हिरण्यगर्भस्तु महाभूतकारणत्वा

न्यायरत्नावली ।

भिद्यते । दर्पणाद्युपाध्यन्तर्गतत्वे सत्योपाधिकपरिच्छेदशून्यत्वे च
 सति बहिस्थितस्वरूपरुत्व प्रतिबिम्बत्वम् । विम्बस्य वारणा-
 याद्यम् । घटाकाशादिवारणाय द्वितीयम् । दर्पणाद्य-
 न्तर्गततदवयववारणाय तृतीयम् । उपाध्यनन्तर्गतत्वे सति उपा-
 ध्यन्तर्गतरूपाभिन्नबहिस्थितत्व विम्बत्वमिति विवेकात् । तथोक्तो
 पहितमुखद्वयात् शुद्धरूप मुख भिद्यते । शुद्धस्योपहितकल्पना-
 धिष्ठानत्वेन ततो भेदस्यावश्यकत्वात् । तथा च विम्बत्वप्रतिबि-
 म्बत्वोपहितजीवेश्वराभ्यां शुद्धचिदभ्यां । विशिष्टकेवलयोर्भेदा
 भेदस्वीकारेण तस्या तदुभयाभेदस्यापि स्वीकारात् तदुभयानुस्यू-
 तापि सेति भावः । जीवस्यापि कार्यभूतमनोगतसत्त्वादिगुणाव-
 छिन्नत्वेन तत्रातिव्याप्तिवारणाय—कारणीभूतोति । अत्र

नारायणी ।

नुगत यन्मुख स्व स्वरूप मुष्कारति तद्वज्रीश्वरयोरन्त करणाय
 च्छिन्नयोरनुगत यत्सर्वानुसन्धात् चैतन्यम् उभयोपाध्युपलक्षित
 सवधिष्ठानचिन्मात्र साक्षीत्यर्थं । तत्र विशिष्टकेवलयोर्भेदाभेदाद्वी
 कारात् विम्बप्रतिबिम्बाभ्यां शुद्धस्य भिन्नत्व तदनुस्यूतस्य च द्वयमप्यवि-
 रुद्धमिति भावः । याचस्पतिमते विशेषमाह—याचस्पतीति । स्वापाधोति ।
 ईश्वरोपाधिभूताया मायाया सत्त्वरजस्तमोगुणानां भेदेन जोचरयापि वा-
 योभूतमनोगतसत्त्वगुणावच्छिन्नत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय । कारणीभूतोति-

भावात् न ब्रह्मा, तथापि स्थूलभूतस्रष्टृत्वात् (१) क्वचि-
द्वस्तेत्युपचर्यते । कारणाभूततमउपाहितो रुद्र संहर्ता ।
एवं चैकस्यैव चतुर्भुजचतुर्भुवपञ्चमुखाद्या पुमाकाराः

न्यायालावला ।

र्षभेत्यर्थः । क्वचिदिति ।

स वैशरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।
आदिकर्ता न भूतानां ब्रह्माग्ने समवर्तत ।
तस्मादेतन् ब्रह्म नामरूपमन्न च जायते ।

इत्यादिश्रुतौ,

ब्रह्मवत्त्वं तपो वेदा ब्रह्मा विमः प्रजापतिः ।

इत्यादिकोशे चेत्यर्थः । एवं चेति । चतुर्भुजादिशरीरकार्यपालनादेर्विष्णवादिकर्तृकत्वे चेत्यर्थः । एकस्यैवेति । ननु चतुर्भु-
जाकारो विष्णोरवतारः, चतुर्मुखाकारो ब्रह्मणः, पञ्चमुखाकारो-
न्द्रस्य, लक्ष्म्याकारो विष्णोः, भारत्याकारो ब्रह्मणः भवान्याकारो
रुद्रस्येति विशिष्य वक्तव्यम्, किमिथेकस्येत्युक्तम् ? उच्यते । चतु-
र्भुजशरीरस्य पालनमेव कार्यमिति वक्तुमशक्यम्, इत्यसंहारा-
दिकार्यस्य दर्शनात् । तस्य देवरक्षणफलकत्वेऽपि तमकार्यत्वेन
नारायणी ।

अकार्योभूतेत्यथ । क्वचिदिति ।

स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।
आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्ने समवर्तत ॥
तस्मादेतन्न नामरूपमन्न च जायते ।

इत्यादिश्रुतौ । एवं चेति । चतुर्भुजादिशरीरकार्यपालनादेर्विष्ण-
वादिकर्तृकत्वे चेत्यर्थः । एकस्यैवेति । मुख्यस्यैव कारणोपाधिकस्ये-
त्यर्थः । ननु चतुर्भुजाकारो विष्णोरवतारः, चतुर्मुखाकारो ब्रह्मणः,
पञ्चमुखाकारो रुद्रस्य लक्ष्म्याकारो विष्णोः, भारत्याकारो ब्रह्मणः,
भवान्याकारो रुद्रस्येति विशिष्यवक्तव्यं कथमेकस्येति ? उच्यते ।

(१) यत्र तत्र तपो वेदा ब्रह्मा विमः प्रजापतिर्देवैः क्वचिदित्यर्थः ।

न्यायरत्नावली ।

रुद्रकार्यत्वात् । एव पञ्चमुखशरीरे त्रिपुरसंहारादितमः कार्यस्य ज
गत्पालनफलकत्वेन विष्णुकार्यत्वदर्शनात् न रुद्रकार्यनि
र्णयसम्भवः । एव भवान्यादेः दैत्यादिसहस्रैर्विष्णुः पालनरूप
विष्णुकार्यदर्शनात् हरिवशादौ विष्ण्वादिरूपत्वस्य स्पष्टमुक्तत्वा
च्च न रुद्रादिरूपत्वनिर्णयः । अत एव सरस्वत्यादेरपि पालना
दिकार्यं पुराणादौ तत्र तत्रोक्तमिति न ब्रह्मादिरूपत्वनिर्णयः । त
स्मात् चतुर्भुजादिशरीर रुद्रादेरपि । एतदभिप्रायेणैव—

हरिरूपी महादेवो लिङ्गरूपी जनार्दनः ।

इपदप्यन्तरं नास्ति भेदकृन्नरकं वृजेत् ।

इत्यादि ब्रह्मन्नारदीयस्थानि,

नामानि तत्र गोविन्द यानि लोक महान्ति च ।

तान्येव मम'इत्यादिमहस्रनामभाष्योदाहृतानि च वच
नानि समञ्जसानि । अन्यथा गुणभेदेन भेदसत्त्वात् वि
ष्णुशिवादिपदानां शिवविष्ण्वादिनामत्त्वासम्भवाच्चासङ्गते ।
उक्ताभिप्रायादरे तु सत्त्वगुणाच्छिन्नचित इव चतुर्भुजशरीरवृत्ति
नारायणी ।

चतुर्भुजशरीरिण पालनकर्तृताप्रयोजक विष्णुत्वमेतैति घक्तुमशक्यम् ।
दैत्यसंहारादिरूपरुद्रकार्यदर्शनात् । तस्य देवरक्षणफलकत्वेऽपि तम
कायत्वेन रुद्रकार्यत्वात् । परं पञ्चमुखशरीरावच्छिन्नस्य त्रिपुरादि
सहस्रैर्विष्णुः न रुद्ररूपत्वनिर्णयः । 'प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणीति
श्रुत्या विज्ञानमुक्तिदानादिरूपविष्णुकार्यप्रतीते । ज्ञानादीनां सत्त्वका
र्यत्वेन विष्णुकार्यत्वात् । एव भवान्यादेर्दैत्यादिसहस्रैर्विष्णुः पालन
रूपविष्णुकार्यप्रतीतेर्न रुद्ररूपत्वनिर्णयः । एव सरस्वत्या अपि ज्ञानपा
लनादिरूपविष्णुकार्यप्रतीतेर्न ब्रह्मरूपत्वनिर्णयः । तस्मात्सर्वाणि शरी
राणि सर्वेषामपि । पालनादिरूपस्य चतुर्भुजादिशरीरावच्छिन्ने क्लृप्त
कार्यस्य रुद्रादावपि प्रतीते । एतदभिप्रायेणैव—

हरिरूपी महादेवो लिङ्गरूपी जनार्दन ।

इपदप्यन्तरं नास्ति भेदकृन्नरकं वृजेत् ।

न्यायरत्नावली ।

जातिविशेषविशिष्टस्यापि हरिशब्दार्थत्वात् । अन्यथा श्रुतिपुरा-
णादौ तत्तच्छब्देन तन्मात्रव्यवहारानुपपत्तेः । महादेवशब्दितस्य
तमोऽवच्छिन्नचैतन्यस्य चतुर्भुजशरीराभिमानित्वात् महादेवार्थ-
मानविषयस्य लिङ्गस्य पालनरूपमस्वगुणकार्याय जनार्दनशब्दित-
सत्त्वावच्छिन्नचिद्रूपविष्णवभिमानविषयत्वाच्च हरित्याद्वेराञ्जस्यम् ।
चतुर्भुजशरीरस्यैव तदभिमानिनोस्तत्त्वतमोऽवच्छिन्नचिद्रूपहरिह-
रयोरपि हरिनारायणादिशब्दार्थत्वान्नापानीत्यादेरप्याञ्जस्यम् ।
कारणीभूतसत्त्वाद्यवच्छिन्नचित्ता विष्णवादिरूपत्वं मैत्रायणीयशा-
खाया श्रूयते—‘अथ यो ह खलु वा वास्य तामसोऽशोऽसौ
(१) स ब्रह्मचारिणो योऽथ रुद्रोऽथ यो ह खलु वा वास्य राजसोऽशो
ऽसौ स ब्रह्मचारिणो योऽयं ब्रह्माऽथ यो ह खलु वा वास्य सात्त्विकोऽशोऽसौ
स ब्रह्मचारिणो यो य विष्णुस्स वा एव पुरुषः एक
स्त्रिधाभूत’ इत्यादि । तत्र दीपिका व्याख्या । तामस’ तम प्रधा-
नोऽः तत्रउपाधिको विशेषः, हे ब्रह्मचारिणः । एवमग्रेपीति । तथा
भवान्यादीनामपीश्वरत्वमाश्रयान्नैराश्रयते ‘अहमेव स्वयमि-
दं वदामि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः य कामये तन्तमुग्रं कृणोमि त-
व्रह्माणं तमृषिं तं सुमेघामहं रुद्राय धनुरातनोमि ब्रह्मादिपे शरवे
नारायणी ।

इत्यादिवृहन्नारदीयचाक्यानि । तस्मादेकस्यैवेश्वरस्य सत्त्वगु-
णावच्छिन्नत्वादिनेत्र चतुर्भुजादिशरीरावच्छिन्नत्वादिना हरित्वा-
दिकमिति सक्षेपः । एतच्च स्पष्टं मैत्रायणीयशाखादी । ‘अथ
यो ह खलु वा वास्य तामसोऽशोऽसौ स ब्रह्मचारिणो योऽयं
रुद्रो अथ यो ह खलु वा वास्य राजसोऽशोऽसौ स ब्रह्मचारिणो
योऽयं ब्रह्माथ या ह खलु वा वास्य सात्त्विकोऽशोऽसौ स ब्रह्मचारिणो योऽयं
विष्णु स वा एव एकस्त्रिधाभूत’ इत्यादि । अत्र च ब्रह्मचारिण इत्यादि

(१) अत्र स ब्रह्मचारिण इत्यादि सत्रत्र सप्तदशित पाठो गुप्तके परन्तु
मन्त्रगत पद दृष्ट्वा प्रफुरितं सर्वत्राऽस्माभिः ।

न्यापरलावली ।

हन्त वा उ अहं जनाय समरं कृणोम्यहं द्यावापृथिवी आविवेश ।
 अह सुवे पितरमस्य मूर्धन्मम योनिरस्वन्तस्समुद्रे ततोऽवतिष्ठे
 भुवनानि विश्वोत्तामू द्या वर्ष्मणोपस्पृशामि । अहमेव वात इव
 प्रवाम्यारभमाणा भुवनानि विश्वा । परो दिवा पर एना पृथिव्यै
 तावती महिना सञ्च वभूवे'ति भवान्वाः । (१) अहमित्यादि । ॐ (२) ज
 नृणस्य ऋबे. दुहिता वाक् 'सैव भवान्या अवतारो वैदिकेषु प्रसि-
 द्धेः । सा जगत्कारणतया आत्मानमुक्तवती-अहमेवेदं वदामि किं
 देवैर्मानुषैश्च सेवित ब्रह्म य पुरुषमनुकम्पित कामये इच्छामि
 तमुग्र सर्वोत्कृष्टं कृणोमि करोमि, ब्रह्माण स्रष्टारम् ऋषिपतीन्द्रिवा-
 र्थदर्शिन सुमेधा सुमद्ग रुद्राय रुद्रस्य आतनामि ज्यायुक्तं करोमि,
 ब्रह्मद्विषो ब्राह्मणद्वेष्टार शरवे शरुं हिमकं हन्त वा उ हन्त वै
 हन्तुम्, उ. पादपूरणार्थः, ममर सद्भामं कृणोमि करोमि,
 किमर्थ जनाय मदीयस्तवादियुक्तजनाय तच्छरीरमाविश्य तदीय
 जयाप करोमि, "यथा कुरुपाण्डवयुद्धे श्रीकृष्णपेरितेनार्जुनेन स्तु-
 ता तदीयजयार्थं सद्भाम कृतवती" द्यावापृथिवी दृश्यमात्रम् आ
 विवेश अन्तर्यामिरूपेण प्रविष्टा, पितरं शुभोकं सुवे प्रसुवे जन-
 यामि, 'द्यौ पिते'ति श्रुतेः, अस्य भूलोकस्य मूर्धन् मूर्ति
 नारायणी ।

सम्बोधनम् अन्यत्स्पष्टम् । एव भवान्यादीनामीश्वरस्य केनोपनिषदि

(१) इश्वरो सर्वभूतानां तामिहोपहृये । श्रयमित्यादि तस्या तस्यास्समुदा अ
 धिविशरन्ति तेन जीवन्ति प्रदिशयतश्च । तत्र सरस्वत्सरस्मद्विबमुपजीवति । प्रणो देवा
 सरस्वती वाजेमिर्वाजनीवती । धीनामविश्ववितित्यादि सरस्वत्या । अनुकमणिका
 ध्यास्याने तस्या इति वाचस्समुदा आप इत्युक्तम् । एव भारतपुराणवचनान्यनन्तान्यु
 क्तानि सन्ति । विस्तरमयान् लिखन्ते । इति पाठान्तरं छपुस्तके । अथ पाठ एतस्मिन्
 पि पुस्तके अमे ३५७ पृष्ठे वर्तते एव ।

(२) अनरणस्येति गपुस्तके । अत उद्धं सर्वत्र गपुस्तके युटितगतस्यावदस्व
 संधान शोधनम् इतम् * * * एतच्चिह्नद्वयान्तर्गतपाठे कश्चिद्वदितुः ।

न्यायरत्नावली ।

समुद्रे ब्रह्मणि अप्सु भूतेषु अन्तर्भाविकारणरूपा मम योनिः य-
स्यापीक्षणरूपं गर्भं करोमि ।

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।

इति गीतोक्ते, ततः हेतोः विश्वानि भुवनानि अनुतिष्ठे
अनुप्रविश्य विविधं तिष्ठामि, इत अपि च वर्षणा पायाञ्जरी-
रेण वात इव अन्यापेरिता सती प्रवामि वर्ते, विश्वानि भुवना-
नि जनयन्ती दिवा दृपुलोकस्य एनाः पृथिव्याः अस्पाः भूमेः
पर परस्तात् अह (१) मम्बभूवेति* । एव श्रुत्यन्तरमपि 'ब्रह्म ह

नारायणः ।

श्रयते (२) विन्मरभयान्न लिप्यते ।

(१) सम्बभूव मवामि सबहृदयविलक्षणस्य विद्वानन्दरूपे यथ, महिना महिम्ना एता
वती अहम् । एव केनोपनिषदि श्रूयते 'ब्रह्म हे'ति धनुस्तके ।

(२) ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ब्रह्मणो विजय देवा अनर्हीनतत ऐश्वर्यास्माकमेवाव
विजयोऽस्माकमेवायं माहनेति । तद्वैपा विविधं, तेभ्यो ह प्रदुबभूव तत्र व्यचानत किमिद
यज्ञमियादि । अनेन्द्रमबुवमभवनेतद्वैजानीहि किमेतप्रयमिति । तथेति तदभ्यद्रवरत्नाति
रोदधे । स तस्मिन्नेकाकाये श्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमा हैमवती ता होवाच किमेतद्यज्ञमिति
सा ब्रह्मणि हेवाव ब्रह्मणे वा एतद्विजये महोयध्वमि'त्यन्तेन वाक्येन । तत्रायमथ । ब्रह्म कर्तु
देकापुरमङ्गामे देवे-भ्यो देवाना रक्षाय देवचारीषु प्रविश्य असुरान् विजिग्ये अपयत्
रत्ने, देवास्तेन जपेन अनर्हीयन्त महिमान प्राप्तवन्त जितमिति । ततस्ते ऐश्वर्य मि-
श्यामिमान कृतवन्त अस्माकनस्म कर्तुं एताव विजय जयप्रयुक्तमहिमाचेति । ततस्त
दीक्षणा ब्रह्म विजिग्ये तवन्त ततस्तेभ्यो देवेभ्यो पृथगन्यमुत्सृज्येण प्रदुबभूव तेषा मिश्या-
मिमाननाशाय । तद्वै देवा न व्यजानत न ज्ञातवन्त इह यज्ञ पूज्य इति । ततो देवा
अहन्ता इन्द्रमबुवन्विजानतीति किमेतद्यमिति । ततस्तथेति स्वकीक्य तदभ्यद्रवन् व्यान्ते
के गत ततस्तस्य स्वस्मिन्न प्रणिधानार्थं तिरादधे अन्तर्ध्यान कृतवन् । तत सर्वान् देवन्
अहनेनाकुलान् दृष्ट्वा तद् ब्रह्म जगन्मत्सृजेण तस्मिन्नेकाकाये प्रदुर्भूतम् । ता श्रियनुमानमिती
हैमवती हिमवत दुहेतरम् इन्द्र आचगाम किमेतदन्त ईत यज्ञम् इति पृष्ठवान् । तत सा
देवाना हितैदिवी तमुवाच ब्रह्मणे । ब्रह्मणे विजये ब्रह्मकर्तृकविजये महोयध्व ब्रह्मणे
इम्मसु पपपातो नामुरीष्विति महिमान कुरुय न तु अस्माभिर्वितमिति जयाभिमान
मिति भाव । अत्रोभाया ईश्वरत्व स्पष्टम् । अनोदवरदेवाङ्गनपक्षनत्वप्रदर्शनोपदेशादिक-
द्वैवोक्तेरिति संक्षेप । अथ पाठोऽधिक सपुष्पके ।

न्यायरत्नावली ।

देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त त ऐस-
न्त अस्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति । तद्वैपां विजज्ञौ
तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तन्न व्यजानत् किमिदं यक्षमितीत्यादि 'अ-
येन्द्रमश्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति । तथेति तदभ्यद्र-
वत् तस्मात्तिरोद्गधे । स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमा-
नामुमा हँमवती तां होवाच किमेतद्यक्षमिति । मा ब्रह्मेति होवाच
ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्वमिति ततो हँव विदाञ्चकार' इति ।
तत्रायमर्थः--देवासुरयुद्धे देवेभ्यः देवानां रक्षणाय देवशरीरेषु
प्रविश्यासुरान्त्रिजिग्ये ब्रह्माजयत् । ततो देवाः तेन जयंन अमही-
यन्त त महिमान प्राप्तवन्तः अस्माकं अस्मत्कर्तृक एवायं जयः
तत्प्रयुक्तमहिमा चेति ऐसन्त मिथ्याभिमान कृतवन्तः । तदीक्ष-
ण ब्रह्म विजज्ञौ ज्ञातवत् । तेभ्यः तेषा मिथ्याभिमाननाशयाद्-
सुतरूपेण ब्रह्म प्रादुर्बभूव । तद्रूपं देवास्सर्वे न व्यजानन्त किमिदं
यक्ष पुज्यं वस्तु किमिति । ततो देवा अज्ञात्वा इदमघवन्त्रिजा-
नीहि किमेतद्यक्षमिति । ततः तथेति स्वीकृत्य इन्द्रः तदभ्यद्रवत्
तदन्तिके गतः । तस्य स्वस्मिन् मनः प्रणिधानाय तद्यक्षमन्त-
र्धानं गतवत् । ततस्सर्वदेवानां परमाप्तेन जगन्मातृरूपेण निजरू-
पान्तरेण अन्तर्धानस्य तस्मिन् आकाशे अवकाशे यत्र ब्रह्म प्रा-
दुर्भूत तां स्त्रियमुमानामिका हिमवतो दुहितरामिन्द्र आजगाम, कि-
मेतद्यक्षमिति पृष्टवान् । ततः सा देवानां हितैषिणी तमुवाच ब्रह्मेति ।
ब्रह्मणो जगदीश्वरस्यैव एतत्, तत्कृत एव असुरविजयः न तु
युष्मत्कर्तृकः, तत्रैव युष्ममहीयध्वम् । ब्रह्मणः युष्मासु
पक्षपातः नत्वसुरेष्विति स्वीयं महिमान स्वीकुरुय जयाभि-
मान तु न कुरुयेति । अत्र उमादेव्या ईश्वरत्वं स्पष्टम् । अन्य-
था देवानामनीश्वराणां सर्वेषां यक्षज्ञानस्य पूर्वमुक्तत्वात् ब्रह्मवि

न्यायरत्नावली ।

धाधिष्ठातृत्वेन ईश्वरसहवासशीलसत्त्वेऽपि अनीश्वरत्वात् यक्षत
स्वोपदेशकर्तृत्वासम्भवात् । एवम्—

‘ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपहृष्ये श्रियम्’ इत्यादिलक्षणाः ।

तस्यास्समुद्रा अधिविस्तरन्ति । तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः ।

ततः क्षरत्यक्षर तद्विश्वमुपजीवति ।

- प्रणो देवी सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । धीनापविज्यवतु ।

इत्यादि मरस्वत्याः ।

तस्याः वाचं सकाशात् समुद्रा मेघा नद्यश्च(१) स

म्यक् द्रवति जलमस्मादिति व्युत्पत्तः=अधि अधिक प्रभूतम्

उदकं विस्तरन्ति वाग्देवतारूपेशमेरिता मेघनद्यादयं जलक्षरणादि

कुर्वन्तीत्यर्थः । ‘एतस्य वा अक्षरस्य प्रशामने गार्गी प्राच्योऽन्या

नद्यस्म्यन्दन्ते । इवेतेभ्यः पर्वतेभ्यः, प्रतीच्याऽन्या’ इति श्रुत्यन्त-

रात् । ततः पश्चात् तदक्षरमेरितमेघादिसम्बन्धि जल क्षरते । स-

स्यादिकार्यं करोति । विश्वं प्राणि कुलं तदुपजीवति । सर-

स्वती देवी वाजिनी ब्रह्मादिस्वामिनी वाजेभिः अन्नं न अस्मान्

अत्रति रक्षति प्रावतु । एव धीना मनोवृत्तीनां अवित्री असद्विप-

येभ्यो वारयन्ती सद्विषय एव प्रावतु मेरयतु । तत्प्रेरकत्वेनान्तर्या-

मितया ईश्वरत्वम् । एव भारतवचनानि उक्तार्थान्यनन्तानि स-

न्ति, विस्तरभयात् न लिख्यन्ते । ननु—

नवकोट्यस्तु चामुण्डाः भेदभिन्ना व्यवस्थिताः ।

या रौद्री नामसी शक्तिः चामुण्डा सा प्रकीर्तिता ।

अष्टादश तथा कोट्यं वैष्णव्या भेद उच्यते ।

या सा तु राजसी शक्तिः पावनी तैव वैष्णवी ।

या ब्रह्मशक्तिस्तस्वस्था साऽनन्ता वै प्रकीर्तिता ॥

(१) ‘तस्या समुद्रा’ इति टीकोक्तमन्त्रस्य समुद्रपदस्य मेघा नद्यश्च इत्यर्थं कथं
वृत्त इत्याशङ्क्य समुद्रपदस्य व्युत्पत्तिमाह सम्बन्धिः ।

न्यायरत्नावली ।

इत्यादिवाराहपुराणवचनैर्भवान्यादीना शक्तिरूपता उक्ता ।
अत्र मूले तु चतुर्भुजाद्याः पुमाकारा श्रीभारतीभवान्याद्याः स्त्र्या
कारा इति क्रमस्वारस्यात् विष्णुब्रह्मरुद्रभेदादित्यादिक्रमस्वार-
स्याच्च विष्णुब्रह्मशिवरूपत्व श्रीभारतीभवानीनामुक्तम् । तदिदं
मियोविरुद्धमिति चेन्न । 'सिषम्माया चैतन्यदीप्ता ब्रह्मविष्णुशिव-
रूपिणी'त्यादिश्रुते 'साभासाज्ञानवाची यदि भवति पुनर्ब्रह्मशब्द'
इत्यादिसंक्षेपशारीरकोक्तेः ।

प्रकृत्या. प्रथमो भाग उमा देवी पशस्विनी ।

व्यक्तस्सर्वमयो विष्णुः स्त्रीसङ्गालोकभावनः ।

इति हरिवंशाद्युक्तेः । चिदाभासयुक्ताज्ञानस्यैव वार्तिकमते ईश्वर-
त्वस्वीकाराच्च विष्णुब्रह्मशिवानामपि साभाससत्त्वरजस्तमोरूप
त्वेन शक्तिरूपत्वाविरोधात् सत्त्वादिगुणत्रयगताभासातिरिक्तावि-
तोऽपि वार्तिकमते ईश्वरत्वस्वीकाराच्च कारणीभूतसत्त्वगु-
णावाञ्छन्नचैतन्य विष्णुरित्यादिमूलस्यापि सद्गते । ननु तथापि
राजसशक्ति, वैष्णवी कथम् । भास्विकया एव शक्ते, वैष्णवी-
त्वाचित्तादिति चेन्न ।

परित्राणाय साधूना विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥

इत्यनेन विष्णोरातिशयितप्रवृत्तिमत्त्वेन तच्छक्तेरेव प्रवृत्त्यतिश-
यप्रधानत्वेन राजसीत्वाचित्यात् । ब्रह्मणस्तु महाभूतमात्रस्रष्टृत्वेन
न तथात्वम् । अत एव 'कण्ठलुजलाक्षेपहतवीर्यानि'त्यादिव्रह्मश-
क्तिकर्मोक्तम्, न तु युद्धादिप्रवृत्तिरिति ध्येयम् ।

भक्तेनापि न कात्स्न्येन ज्ञेया भक्तिर्जगद्गुरोः ।

किन्तु तेनैव तद्भक्तिः परिपाकजुषापि च ।

न्यायरत्नावली ।

उक्तं हि यमेन स्वभटान् प्रति--

स्वयंभूर्नारदशम्भुः कुमार कपिलो मनु ।

महादो जनको भीष्मो वलिव्रैयासकिर्वपम् ॥

द्वादशैते विजानन्ति धर्मान् भागवतान् भटाः । इति ।

तथापि तद्गुणाः केचित् श्रुता वाचालयन्ति माम् ।

(१) अयोग्योपि ततः स्वस्य शुद्ध्यै तान् कथयाम्यहम् ।

तत्र भक्तिर्भजनं कायेन मनसा वाचा वा निष्पाद्यो भजनीयस्य तुष्टिहेतुर्व्यापारः । भजयानपुरुषनिष्ठः । तत्र विमागो भागवतादावुक्त --

श्रवण कीर्तनं विष्णोः स्मरण पादसेवनम् ।

अर्चनं वन्दनं दास्य सख्यमात्मानिवन्दनम् ॥

इति पुमार्षिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा ।

क्रियते भगवत्यद्धा तन्मन्येऽधीतमुत्तमम् ॥

भगवति सर्वात्मके परमप्रेमास्पदे अर्पिता पूर्वमपि विद्यमाना भक्तिः यदि शास्त्रेणाधीतेन तत्काल नवलक्षणा क्रियेत, तदा तदधीतमुत्तम मन्ये । तच्छब्दस्य उत्तरवाक्यस्यत्वात् न यच्छब्दापेक्षा । अयं भावः । विष्णोस्तत्सर्वजीवात्मभूतत्वादात्मानि सर्वेषां जीवानां मदा भूयासमिति प्रेमसत्त्वात् स्वाभाविकतया अनुरागविशेषनियता भक्तिः विष्णावस्त्वेव सार्वदिकी । सा तु शास्त्रेणाधीतेन नवविधा क्रियते श्रवणादिस्वरूपज्ञानस्य श्रोतव्यकीर्तनीयादिगुणग्रामज्ञानस्य श्रवणादीतिकर्तव्यताज्ञानस्य च शास्त्राधीनत्वात् । किञ्च पूर्वमपि स्वस्य वा पुत्रभार्यादेर्वा श्रवणादि कृतं तद्विष्णोरेव कृतम्, शास्त्रे अधीते तु अद्धा साक्षादेव विष्णौ क्रियते । 'सर्वं विष्णुरिति' ज्ञानात् विष्णोरेव श्रवणादि मदा करोमीति

(१) अयोग्यत्वेपि सत्त्वस्य शुद्ध्यै इति गणुस्त्वके ।

न्यायरत्नावली ।

ज्ञायते । 'सर्वं विष्णुरिति ज्ञानाभावेऽपि पुत्रादेः श्रवणादिक नादरेण करोति किन्तु विष्णोरेव निखिलमद्भुतगुणवत्त्वेन ज्ञानात् साक्षात् श्रवणादि क्रियते इति । उत्तममिति । श्रवणादेरुक्तज्ञानजननद्वारा श्रवणाद्यनुष्ठानमधीतशास्त्रस्य फलम्, तत्प्राप्तौ सत्यामधीतमुत्तम मन्ये, तदप्राप्तौ गुणमात्ररूपमपि तन्नोत्तमम् । मुक्तावपर्यवसानादित्यर्थः । अथ श्रवणादेः किं स्वरूपम् ? उच्यते । विष्णोस्मगुणस्य वा निर्गुणस्य वा शब्देन ज्ञान तादृशविष्णुमतिपादकशब्दस्य श्रोत्रेण ग्रहणं च श्रवणम् । तच्च सर्वं सगुणस्य प्रीतिकरम् । साधारणोऽपि हि जनः तादृशे स्वीयश्रवणे प्रीणति, उक्तं हि गीतायाम्—

मियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम मियः । इति ।

तादृशज्ञानरूपस्य श्रवणस्य कीर्तनेऽहेतुत्वात्तदाह—कीर्तनमिति । सगुणस्य वा निर्गुणस्य वा बोधकस्य शब्दस्योच्चारणम् । तत्राद्यस्य तत्प्रीतिकरत्वं स्पष्टम् । द्वितीयमपि तथा । मणवाद्युच्चारणस्यातिप्रीतिरुत्त्वेन भाष्यादावुक्तत्वात्

अशक्तुवन् भावयितुं वाक्यमेव समभ्यसेत् ।

इत्याचार्योक्तेः । (१)तादृशविष्णोश्चानुभूतत्वात् स्मरणं जायते ।

अतस्तदुत्तरं स्मरणमुक्तम् । तच्च तादृशविष्णोः शब्दानुकरणे । तद्ज्ञानं च श्रोत्रेण । तद्ज्ञानस्य श्रावणत्वात् तस्य प्रीतिकरत्वं स्पष्टम् । पादसेवनपरिचर्याविष्णुमतिमापादसम्पर्दनं (२) गृहलेपनादिरूपा ।

अविद्यो वा सविद्यो वा ब्राह्मणो मामकीं तनूः ।

इति भगवदुक्तेः ब्राह्मणरूपस्य भगवद्देहस्य भगवद्भक्तस्य

(१) तदुत्तरं च तादृशशब्दस्य तादृशविष्णोरिति षष्ठ्युक्तेः ।

(२)—पादसम्पर्कमिति सवपुस्तकेषु पाठः ।

न्यायत्नावला ।

वा पादसंवाहनादिरूपा च । अर्चन श्रवणादिभिन्नो विष्णुमीति हेतुव्यापारः । बन्दनं पूजाबहिर्भूतनमस्कारः प्रतिमादौ । दास्यं दासभावः सेवा(१) विष्णुमीतिफलक सर्वकर्मानुष्ठानम् । 'यत्कर्मापि यदश्रामी'त्यादिना लौकिकसकलक्रियासमर्पणस्य भगवति कर्तव्यत्वेनोक्तत्वात् । क्रियाया भगवत्प्रीतिफलकतापर्यवसानमेव हि भगवति समर्पणं विष्णुमीतिमुद्दिश्य तदनुष्ठानमिति यावत् । तच्च त्रिविधम् । पापक्षयमुद्दिश्य भगवत्प्रीतिमुद्दिश्य किमप्यनुद्दिश्य वा । यदुक्तं भागवतादौ—

कर्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मै वा तदर्पणम् ।

यजेद्यष्टव्यमिति वा पृथग्भावस्य सात्त्विक ।

इति । कर्मनिर्हारः पापनाशः । परस्मै विष्णवे । तदर्पणयागादिकर्मर्पणम् । विष्णुमीतिमुद्दिश्य तदनुष्ठानमिति यावत् । यष्टव्यमिति यजेत्—भगवदाज्ञारूपेण वेदेन कर्तव्यतया शोधितमिति मत्त्वेव यजेत्, न तु किञ्चिदुद्दिश्येत्पर्यं । एव त्रिविधमावयुक्तं म मात्त्विक । उक्तक्रमेणापकृष्टमध्यमोत्तममात्त्विका इत्यर्थः । ननु पापक्षयरूपस्वगतफलकामेन क्रियमाणस्य कर्मण दास्यरूपत्वे स्वर्गादिकामेन क्रियमाणमपि तथा स्यादिति चेत् । न । पापस्य ईश्वरं प्रत्यपराधजन्यत्वेन तत्क्षयकामेन क्रियमाणस्यापि दास्यत्वाच्चिन्यात् । अपराधिना हि प्रभु प्रति दास्यमाचरन्तोऽपराधान्मुन्यन्त इति लोके दृष्टम् । ननु ममो कोपहेतुव्यापार अपराध इति लोके व्यवहारः, पापजनकस्यापराधत्वे तथात्व स्यादिति चेत्, स्यादेव । 'फलमत उपपत्ते' रित्यधिकरणे महर्षिणा वादरायणेन विहितनिषिद्धयोरीश्वरप्रसादकोपजनकत्वाक्तेः । न च तथापि पापनाशफलकक्रियाया विष्णुप्रीतिफलत्व-

(१) सेवा दास्यत्वेव विष्णुप्रीत्यर्थं यदुक्ते ।

न्यायरत्नावली ।

मपीति वाच्यम् । विहितक्रियामात्रस्येश्वरप्रसादजनकत्वात् ईश्वरप्रसादस्यैव पुण्यरूपत्वस्य वादरायणसम्मतत्वात् । अर्थव स्वर्गादिफलकक्रियापि दास्यं स्यादिति चेन्न । कर्तृसुखाजनकेश्वरपीतिफलकक्रियाया एव दास्यभक्तित्वात् । अत एव—

यस्त आशिष आशास्ते न स भृत्यस्त वै वणिक ।

इत्युक्तं भागवते । आशिष. स्वर्गादिमुखानि आशास्ते इच्छति भृत्यः दास्यं ते तव । एव च कर्तृनिष्ठसुखफलकक्रियायाः राजसतामसभक्तित्वेन भागवतादाबुक्ताया अर्चनमध्ये निवेशो बोध्यः । अत एव 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्ये'ति गीता । न चैव पापनाशाद्युद्देशेन कृतश्रवणादिकमपि भगवद्दास्यं स्यादिति वाच्यम् । दास्यलक्षणे श्रवणाद्यन्यत्वस्यापि निवेशात् । मातापित्रादीनां विष्णुबुद्ध्या दासवत् गुश्रूपणमपि दास्यमिति बोध्यम् । सख्य प्रेमविशेषादिरूपम् । यथा सख्यौ तथा विष्णौ । यथा च उपादय भक्ष्यादिक प्राप्त सख्ये निवेद्यते प्रेमविशेषपूर्वक तथा विष्णवे । यथा सख्यु. दूषणादिक परेण 'क्रियमाण साहु न शक्यते, तथा विष्णोस्तन्न सोढव्यम् । यथा तदीयकर्म स्वकीयकर्मवत् क्रियते, तथा विष्णुकर्म कार्यम् । अयम्मदिष्ट साधयिष्यत्यवेति विश्वासेन सख्युरनुवृत्ति. क्रियते, तथा विष्णोरित्यादि । आत्मनिवेदेन स्वस्य निवेदनम् । यथा विक्रीतस्य गवादेः योगक्षेमचिन्तायामनभिनिवेशः, तथा स्वकीयाया योगक्षेमचिन्तायाम् ।

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां यागक्षेम वहाम्यहम् ॥

इति भगवदुक्तं प्रतिसन्धाय सदा विष्णुरेव चिन्त्य इत्यर्थः ।

विष्णुस्वरूपे सत्पज्ञानानन्दात्मके असङ्गसाक्षिरूपे स्वाभेदज्ञान

न्यायरत्नावली ।

यपि आन्मानिवेदन बोध्यम् । एतस्या भक्तेः उक्तविश्वासादि-
रूपसरुपाधीनत्वेन तदुत्तरं मुक्तिः । दास्यस्यापि 'विष्णुः सर्वो
ऋष्टः अह तदपेक्षयापकृष्ट' इतिज्ञानाधीनत्वात् तादृशज्ञानपूर्वक-
करशिरस्सयोगरूपवन्दनसापेक्षत्वात् वन्दनोत्तर मुक्तिः । पञ्चोप-
चारादिसाधनके अर्चने चिरमभिनिविशमानः भक्तः आलोच-
यति 'किमस्य सर्वलोकनाथस्य परमसात्त्विकगणैरर्च्यमानस्य मा
दृशेन वराकेणार्चनमिति' ततश्च अर्चनाभिनिवेशात् (१) वन्दनादि-
त्वेव कायिकादिभ्याभिनिविशते । अताऽर्चनोत्तरं वन्दनमुक्तम् ।
गृहलेपनादिरूपपादसेवने कृते पात्रादिममर्पणरूपमर्चनमभिल-
षतीति पादसेवनोत्तरमर्चनमुक्तम् । पादसेवनमर्चनादिकं गुण-
ग्रामस्मरणार्थानम् अतः स्मरणोत्तर पादसेवनादिकमुक्तम् । स्म-
रण्यापि श्रवणकीर्तनाधीनत्वात् कीर्तनस्यापि श्रवणार्थानत्वात्
तयोरुत्तरयो उक्तिः । उक्तश्रवणादिलक्षणाना क्वचिदेकत्र मेल-
नेऽपि न दोषः । एकस्यानेकविधभक्तित्वसम्भवात् । अत्रेदं वि-
वेचनीयम् । श्रवणादीनां सगुणनिर्गुणविषयतया सङ्कीर्णाना
साधनभक्तित्वमेव । सरूपस्य तु साधनमाध्योभयविषयभक्ति-
त्वम् । प्रेममात्रस्य साधनत्वेऽपि परमकाष्ठापन्नमेष्णः सगुणवि-
षयश्रवणादिसाध्यत्वात् । तदुक्तं विष्णुपुराणे महादविष्णुसवादे-

या प्रीतिरविवेकाना विषयेऽवनपायिनी ।

त्वामनुस्मरतस्मा मे हृदयान्मापसर्पतु ॥

अनपायिनी अव्यभिचारिणी । त्वामनुस्मरतः न्वदीयश्रव-
णादिकुर्वतः । सा तादृशी । तादृशस्य सगुणविषयकमेष्णः
निर्गुणश्रवणादिसहितस्य चरमाऽऽत्मानिवेदनरूपा ब्रह्मात्मैक्यसा-
क्षात्काररूपज्ञानलक्षणा भक्तिः फलम् ।

(१) अर्चनाभिनिवेश त्यक्त्वा वन्दनेति पाठ सुकथ ।

न्यायरत्नावली ।

यस्य देवे परा भक्तिः यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥

इति श्रुतेः ।

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणि ।

इति गीतोक्त्या तादृशमेवरूपस्य चरमभक्तेर्ज्ञानसाधनत्वोक्तेः ।

चकारात् पूर्वोक्तामानित्वमदम्भित्वमित्यादिसाधनसमूहस्य समुच्चय । भागवतेऽपि उक्तम्—

षट्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाशये ।

मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्भमोऽम्बुधौ ॥

लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम् ।

अहेतुव्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे ॥ इति ।

श्रुतिमात्रेणोपस्थितिमात्रेण (१)कारणेन तत्कार्यस्योक्तमेष्णग्रहणम्, तस्यैव निर्गुणभक्तिचरमसाधनत्वात् । सर्वगुहाशये सर्वदृश्याधिष्ठानभूते । अविच्छिन्ना क्वचिदपि विषयेऽनविच्छिन्ना सर्वविष्णुरेवेत्याकारेति यावत् । मनोगतिः मनोवृत्तिः । यथा गङ्गा पूर्वपश्चिमादिसमुद्रभागेषु धाराचतुष्टयेन गच्छन्ती समुद्रभागेषु सर्वेषु सम्बध्यते, तथा मनोवृत्तिरपि सकलदृश्यावच्छिन्नेषु मद्धानेषु सम्बध्यते । ब्रह्माण्डस्यान्तर्बहिश्च सर्वं विष्णुरेवेति सर्वानुस्यूततया सर्वदृश्याना अधिष्ठानतया ज्ञायत इति यावत् । स्वरूपमुक्त्वा लक्षणमाह—लक्षणमित्यादि । अहेतुकी फलानुस-

नारायणी ।

ईश्वरौ सर्वभूतानां तामिहोपहृये धियम् ।

इत्यादिलक्ष्या । एव 'तस्या समुद्रा अधिश्तरन्ति तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः । तत क्षरत्यक्षर तद्विभ्वमुपजीवति' इत्यादि सरस्वत्या ईश्वरत्वे मानम् । अयमर्थः । तस्या चात्र सकाशात् समुद्रा मेघा नद्यश्च,

श्रीभारतीभवान्पाद्याश्च स्व्याकारा अन्ये च मत्स्य-

न्यायरत्नावली ।

न्धानशून्या । न हि ज्ञानस्य फलमस्ति । तस्य सकलदृश्यवि-
रोधितया मोक्षं प्रति व्यञ्जकत्वमात्रस्वीकारात् । अव्यवहिता अह-
मेव विष्णुरिति स्वाभेदेन क्रियमाणा । अत एव बृहन्नारदी-
यादावुक्तम्—

अहमेव परो विष्णु मच्चस्मर्षमिदं जगत् ।

इति यस्मतत पश्येत् विद्यादुत्तमोत्तमम् ॥ इति ।

सा च ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुपरमप्रेमा त्रिधा—

तस्येवाह ममैवामौ स एवाहमिति त्रिधा ।

भगवन्शरणत्व स्यान्माधनाभ्यासपाकतः ॥ इति ।

स एवाहमिति फलावस्थापि साधनस्य समकक्षतया उक्तमे-
ष्ण एव साध्यरूपापत्त्या । गीतादौ—

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।

इति सर्वेषु धर्मेषु शरणताबुद्धिं सक्त्वा मध्येव ता कुरु तादृश
बुद्धिहेतु उक्तमेमाण कुर्विति यावन् । (१) वस्तुतस्तु प्रेमरूपमरुप-
यक्ते फलमात्मनिवेदनम् । अत्र त्रिविधत्वेन उक्ते, आद्य-तस्यै-
वाहमित्याद्याकारत्वात् स्वीयपालनादिर्यागेन विष्णुचिन्तारूपम् ।

नारायणः ।

समुद्रवति जलमस्मादिति व्युत्पत्ते । अधि अधिकम्, उदकं विक्षरन्ति-
वाग्देवतारूपेण प्रेरिता मेघादयो जलभरणादिकं कुर्वन्तीति दिक् । वि-
स्तरतस्तु भवानीस्वरूपं महद्वास्यानेऽनुसन्धेयम् । अधिकारिकावतार
स्याऽविद्यावद्विषयकर्मकर्तृत्वादिरूपजीवलिङ्गदर्शनात् महाभूतादिसर्जना-
श्रयणाच्च जीवत्वमेवावताराणामिति मन्दमतीनां भ्रमं निराकुर्वन्नाह—
बन्ध इति । लीलयैव-स्वेच्छयैव, आविर्भवन्ति-प्रकटीभवन्ति न तु

(१) वस्तुतस्तु तादृशप्रेमरूपसस्यमत्ते फलमात्मनिवेदनमेवोक्तत्रिविधत्वेना-
स्त्म् । तत्राय तस्यैव पान्देहमित्येति ध्युम्नहे ।

कूर्मादयोऽनन्तावतारा लीलपैषादिर्भवन्ति भक्तानु
ग्रहार्थमित्यवधेयम् ।

न्यायरत्नावली ।

द्वितीय तु-मेमातिशयेनेतरजीवादिद्वैततिरोधानात्(१) *ममैवासाँ
सेव्य इत्याद्याकारम्, तृतीयं तु-सेव्यसेवकभावादिभेदस्यापि तिरो-
धानात्* सच्चिदानन्दविष्णुप्रेमरूपमिति विवेकः । तस्य च परम-
प्रेम्णः साधनरूपा श्रवणादिभक्तिः तत्साध्यात्मनिवेदनपर्यन्तापि

नारायणी ।

जायन्ते, सच्चिदानन्दमकानामुत्पत्त्ययोगात् । सच्चिदानन्दरूपता च तेषां
'सच्चिदानन्दविग्रहं पञ्चपद् वृन्दावनभूरुहजलासीन'मित्यादिभ्रुति
सिद्धा । महाभारत द्रोणपर्वणि भगदत्तवधे—

चतुर्भुजैर्हं शश्वह्लाकप्रणार्थमुद्यत ।

आत्मानं प्रविभज्येहं लोकानां हितमादधे ॥

एका मूर्तिस्तपश्चर्यां कुरुते भुवि मे स्थिता ।

अपरा कुरुते कर्म मानुष लोकमाधिता ॥

अपरा पश्यति जगत्कुर्वाणा साध्वसाधुनि ।

शंते चतुर्थी त्वपरा वरार्हभ्यो वरार्थदा ॥

इत्यादिवदता भगवता आधिकारिकावताराणामेव लोकानुग्रहार्थ-
मविद्यावद्विषयकर्मकर्तृत्वाक्तेरनावृत्तेनेभ्वरत्प्रेमेव न जीवत्पमिति
भावः । (२)=अत्राय निष्कण । गुणावताराणां ब्रह्मविष्णुवादीनामखि-
लशक्त्यादिर्भाषकत्वाद्गुणावतारत्वव्यपदेश, मत्स्याद्यवताराणां त्वत्पश-
क्त्यादिर्भाषकत्वाद्देशव्यपदेश, गुणावताराशावताराभ्यां भग-
वत एवानन्तशक्त्यादिर्भाष्य सवदेति विवेकः । स च महाविष्णुरेवेति
वैष्णवा । परमशिव इति शैवा । परदेवतेति शाक्ता । परमेभ्वर एतेति
शुद्धस्मार्ता इति सक्षेपः । ननु स्पेच्छामात्रेण जगद्रक्षणसमर्थोऽपि
किमर्थमवतारादिभावेन हिंश्यतीत्यत आह—भवेति । सङ्कल्पमात्रेण
कर्तुं समर्थोऽपि स्वम्याष्टविधैश्वर्यसामर्थ्यमात्यन्तिकं प्रकटयन्भक्ता

(१)—धनादि साचदानन्दमात्ररूपविष्णुप्रेमरूपमिति विवेकः । इति गणुस्तके पाठ
बुद्धित प्रमादत * * चिह्नद्वयवर्ती ।

(२) = " = अत्र विहित पाठो नास्ति एतुस्तके ।

(१) चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः ।
उपासकानां कार्पाथं ब्रह्मणो रूपकल्पना ॥

न्यायरनावली ।

उत्तमसात्त्विकोत्तमराजसोत्तमतामसमध्यमसात्त्विकादित्रयाधमसात्त्विकादित्रयभेदेन (२) एकाशीतिभेदा तत्र सात्त्विकत्रय कर्मनिर्दारेत्यादिना उक्तम् ।

नारायणी ।

नामभिध्यानाय तानि तानि मनोहराणि चरितानि तत्तद्रूपण विधत्त इत्यर्थं । तत्र—

स्मरन्त स्मारयन्तश्च मिथोऽघौघहर हरिम् ।

भक्ता सञ्जातया भक्त्या विभ्रत्युत्पुलका तनुम् ॥

इत्यादिना साध्यसाधनभेदेन भक्तिद्वैविध्यस्योक्तेर्भक्ता अपि द्विविधा सिद्धा साधकाश्च । तत्र साध्यभक्तिभाज सिद्धा, माधनभक्तिभाज साधका । तत्र भजनं भक्तिरिति व्युत्पत्त्या साध्यभक्ति प्रेमभक्ति । सा च—

माप्तेऽपि विषये यस्तु नेव पश्येत कर्हिचित् ।

ममेति वचनक्रान्तो वदन्ते च पुन पुन ॥

इतीच्छाविशेष । यथा—

दृष्टेऽपि कृष्णे तृष्णेय लोचने न विमुञ्चति ।

इत्यादि । सैत्र च शुद्धा पुमथरूपा—

अनिमित्ता भागवती भक्ति सिद्धेर्गरीयसी ।

अहेतुक्पव्यवहिता या भक्ति पुरुषोत्तमे ॥

सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत ।

दीयमान न गृह्णन्ति विना मत्सेधन जना ॥

स एव भक्तियोगात्प्य आत्यन्तिक उदाहृत ।

न ह्यतोऽन्य शिव पन्था विशत सख्ताग्निह ॥

वासुदेवे भगवति भक्तियोगो यतो भवेत् ।

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मा प्रपद्यते ।

वासुदेव सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभ ॥

इत्यादिस्मृते । सुखदुःखमाधान्यत्वेऽप्य पुमथरूपता च मायाना

(१) अयं श्लोको नास्ति क्युस्तके ।

(२) एका त्रिभेदेति ग्युस्तके ।

नारायणी ।

शस्येवोपलक्षणविधयाऽऽनन्दावच्छेदकत्वेन । अवच्छेदकत्वं च विजा
तीयप्रेमत्वनेति न कोऽपि दोष इत्यन्यत्र विस्तरः । (१)साधनमक्तिस्तु
भज्यते सेव्यते भगवताकारमन्त करणं क्रियतेऽनयेति व्युत्पत्त्या-

श्रवण कीर्तन विष्णो स्मरण पादसेवनम् ।

अर्चन घन्दन दास्य सत्यमात्मनिवेदनम् ॥

इति पुसापिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा ।

क्रियते भगवत्यद्धा तन्मन्येऽधीतमुत्तमम् ॥

इति नवधा । तत्र श्रवण भगवद्विषयकशब्दस्य श्रोत्रेण ग्रहण तदर्थं
बोधश्च, कीर्तन (२)भगवद्बोधकशब्दोच्चारणम्, स्मरण भगवत्स्वरूप
गुणस्मृतिः, पादसेवन पित्राचार्यगुर्वादे, अर्चन चलाचलप्रतिमापूज
नम्, वन्दन पूजायद्भिर्भूतनमस्कारो भगवद्भक्तप्रतिमाद्रे, दास्य दास
स्येव स्वामिप्रीतिकरकर्मनुष्ठानम्, सत्य विश्वासो मित्रवृत्तिश्च,
विश्वासस्तदुक्तेऽवश्यभावधी, मित्रवृत्ति वन्धुसमवयस्कादिव्यवहा
राया सेवा, आत्मनिवेदनम् आत्मनः शरीरस्थ स्वीयत्वाभिमान
त्यागपूर्वक स्वामिस्वत्वफलक सङ्कल्प, तदभेदेनाद्यण्डैकरसानन्दा
त्मस्वरूपज्ञान च । सेय भक्तिश्रेधा (३)+कर्ममिथा कर्मज्ञानमिथा ज्ञान
मिथा च । तत्र कर्ममिथा+तामसी राजसी सार्विकी च । तामस्यपि
हसार्था दम्भार्था मात्सर्यार्था चेति त्रिधा ।

अभिसन्धाय यद्विसा दम्भं मात्सर्यमेव च ।

संरम्भी भिन्नद्वग्भावं मयि कुर्यात्स तामस ॥

(१) *तच्च प्रेम द्वादशावधम् । तत्र गुणश्रवणादिना द्रवचित्तस्य दशनोत्सुकतादिरू
पम् १ कपटप्रनाद्यक्त स एवेच्छाविशयायत्तम् २ मुहुर्दक्षणे दादंरकण्ड्यादार-
म्भोपलक्षितम् ३ किंघट्टिरहादिना धाष्ट्यादीना स्थूलादलितम् ४ विरहादिना हुतस्य
चेतसो मिलने पुनस्तदाकारता मितितम् ५ कर्मेन्द्रियादिहेतुकोपभोगनन्य चित्तद्रावो
रलितम् ६ प्रियविषयकरागनिन्दकविषयकीपाभिव्यक्त्य छलितम् ७ पूर्वजन्मप्रेमैवा
नुवतमान वलितम् ८ उद्योग विना प्रारब्धाभिमानेनेच्छाविषयानुवतन मान्तम् ९
तदेवानुक्षणपरितापसदृकृत सवान्तम् १० इदमेव भवान्तरे वासनापरिपक्व विदूतम् ११
मवदा द्रव्यस्य मम स्मादितीच्छा गलितम् १२ इच्छाविषयाकारमन्वण्डान दाद्वयविष
य सत्तुम् १३ इति । अथ पाठ कपुस्तकेऽधिक ।

(२) श्रवण भगवद्विद्बोधविषयकशब्दस्य श्रोत्रेण ग्रहणम् इति
सपुस्तके । (३) + + चिह्नित पाठ सपुस्तके नास्ति ।

नारायणी ।

इति स्मृते । एव राजस्यपि विषयार्था यशोर्था ऐश्वर्यार्था
चेति त्रिधा ।

विषयानमित्यन्धाय यज्ञ ऐश्वर्यमेव वा ।

अर्चादावर्चयंत्यो मां पृथग्भाव स राजस ।

इति स्मृते । एवं सात्त्विक्यपि पापनाशार्था भगवत्प्रीत्यर्था विधि-
सिध्यर्था चेति त्रिधा ।

कर्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मै वा तदर्पणम् ।

यजेद्यष्ट्यमिति वा पृथग्भाव स सात्त्विकः ॥

इति स्मृते । एव कर्मज्ञानमिध्यापि ज्ञेया । उत्तमा मध्यमाऽपवृष्टा
च सत्त्वतारत्वम्यात् । तत्रोत्तमा—

सर्वमूर्तेषु य पश्येद् भगवद्भावमात्मन । इति ।

मध्यमा—

ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विपरसु च ।

प्रेममेत्रीकृतोपेक्षा य करोति स मध्यमः ॥ इति ।

अपवृष्टा—

अर्चायामेव हरये पूजा य श्रद्धयेहते ।

न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ॥ इति ।

ज्ञानमिध्या—

मद्गुणस्मृतिमात्रेण मयि सर्वगुहाशये ।

मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गात्मसोम्बुधौ ॥ इति ।

अविहिता चतुर्धा । कामजा १ द्वेषजा २ भयजा ३ स्नेहजा ४ च ।

कामाद् द्वेषाद्भयात्स्नेहाद्यया भक्तयेश्वरे मनः ।

आवेश्य तद्य हित्वा बहवस्तर्ति गता ॥

गोप्यः कामाद्भयात्कसो द्वेषाच्चैद्याद्यो नृपाः ।

सम्बन्धाद् वृष्णयः स्नेहाद्युय भक्त्या वय विमो ॥

इत्यत्र सम्बन्धात्स्नेहाद्गुणयो श्रूय चेत्येव भक्त्या विहितया वय
निनि विभागः । तत्र कर्ममिध्या नवधा गृहस्थानां कर्मज्ञानमिध्यामित्यत्रो
वनस्थानां ज्ञानमिध्याका मिध्याणां शुद्धैका सर्वेषां निर्विण्णानां ज्ञानयोगो
सत्यासिनाम् । इह कर्मसु--

जीवोऽपि त्रिविधः । स्वोपाध्यवान्तरभेदेन विश्व-
तैजसप्राज्ञभेदात् । तत्र अविद्यान्त-करणस्थूलशरीरा-

न्यायरत्नावली ।

विषयानभिसन्धाय ज्ञानमैश्वर्यमेव वा ॥

अर्चादावर्चयेद्यो मां पृथग्भावस्त राजमः ।

इति राजमत्रयम् ।

अभिसन्धाय चेद्धिंसा दम्भ मात्सर्यमेव वा ।

स्मरन्विभिन्नदृग्भाव मयि कुर्यात्स तामम* ॥

इति तामसत्रयम् । संरम्भी क्राधो इति भक्तिविवेचनम् ॥ तत्रा-
विद्येत्यादि । 'जागरितस्थानो वैश्वानरः, स्वप्नस्थानस्तैजसः, सुषुप्त-

नारायणा ।

तेष्वनिर्विण्णचित्तानां कर्मयोगस्तु कामिनाम् ॥

यद्दृच्छया मत्कथादी जातश्रद्धस्तु य पुमान् ।

न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिद ॥

इत्यादिस्मृते । अत्रानिर्विण्णाना सन्यासिनां कर्मसु सत्सु ज्ञान
योग कर्मज्ञानयोग इत्यर्थः । तत्राविहिताश्रवतद्यो गोप्यादितुत्यानाम् ।

तस्मात्केनाप्युपायेन मन कृष्णे निवेशयेत् ।

इति स्मृते । (१)*भक्तिभूमयस्तु-

प्रथमं महता सेवा तद्दयापात्रता तत ।

श्रद्धा च तेषां धर्मेषु ततो हरिगुणध्वति ॥

ततो रत्यङ्कुरोत्पत्ति स्वरूपाधिगतिस्तत ।

प्रेमवृद्धि परानन्दे तस्याप्यस्फुरण तत ॥

भगवद्धर्मनिष्ठात् स्वस्मिस्तद्गुणशालिता ।

प्रेम्णोथ परमा काष्ठेत्युदिता भक्तिभूमय ॥

इति सङ्क्षेप* । तत्रपदार्थ विविच्य दर्शयति—जीवोपाध्यादि । सोपा
धीति । जीवोपाधेरविद्याया योऽघान्तरभेद कार्यकारणतया भेदस्तेने
त्यर्थः । तत्रावयानि । 'जागरितस्थानो वैश्वानर स्वप्नस्थान
तैजस सुषुप्तस्थान प्राज्ञ' इत्यादिमाण्डूक्यादिश्रुतिभिर्ज्ञानप्रदायभिमा
नीना विश्वादिस्मृता उक्ता अभिमानित्वं चोपाधिप्रयत्नैकावच्छिन्नाना

वच्छिन्नो जाग्रदवस्थाभिमानो विश्वः । स एव स्थूल-
शरीराभिमानरहित उपाधिद्वयोपहितः स्वप्नाभिमानो
तेजसः । शरीरान्त करणोपाधिद्वयरहितोऽन्तःकरणसं-
स्कारावच्छिन्नाविद्यामात्रोपहितः सुषुप्त्यभिमानो प्रा-
ज्ञः । एतेषां च स्वतन्त्रोपाधिभेदाभावेन स्वतन्त्रभेदा-
भावेऽप्यवान्तरोपाधिभेदादेकत्वेऽप्यवान्तरभेदो व्यव-

न्यावरत्नावली ।

-स्थान. प्राज्ञ' इत्यादिमाण्डूक्यादिश्रुतिभिर्जागराद्यभिमानिना वि-
श्वादिमंज्ञा उक्ताः । अभिमानित्वं च उपाधित्रयद्वयैकावच्छिन्ना-
नां क्रमेण योग्यत्वादित्याशयः । स्थूलशरीराभिमानोति ।
व्यावहारिकस्थूलशरीराभिमानेत्यर्थः । स्वतन्त्रोपाधीति ।
निरपेक्षत्रयोपाधीत्यर्थः । स्वतन्त्रभेदेति । अन्यन्तभेदेत्यर्थः ।
अवान्तरोपाधीति । सस्कारावच्छिन्नत्वादिरूपोपाधिविशेषणे-
त्यर्थः । एकत्वेऽपि-तादात्म्येऽपि । यथा घटपटगोरामिलितत्वेन
निरपेक्षयोस्स्वोपहिताकाशभेदकत्वमत्यन्तभेदप्रयोजकत्वरूपम् । य-
था वा विम्बत्वप्रतिविम्बत्वयोस्तादृशयोस्तथात्वं तथा सस्काराव-
च्छिन्नाविद्यादीनां प्राज्ञादिषु विश्वादिनां नात्यन्तभेदकत्वम् ।
विश्वाद्युपाधिमध्येऽविद्यादीनां निवेशात्, य एव सुषुप्तावविद्यो-
पाधिकः स्थितः, स एव जागरे इदानीमुपाधित्रयोपहित इति न
हि मलिनतद्वस्त्रवत्क्षेत्रस्य निर्मलतद्वस्त्रविशिष्टचैत्रादत्यन्तभेदो व्य-
वह्रियते । प्रत्युत य एव मलिनतद्वस्त्रः स्थितः, स एवेदानीं
निर्मलतद्वस्त्र इति अभेद एव प्रतीयते । वस्तुतस्तु दृष्टान्ते मालि-

नारायणी ।

क्रमेण योग्यत्वादिति भावः । स्थूलेति । व्यावहारिकस्थूलशरीराभिमानो-
त्यर्थः । स्वतन्त्रोपाधीति । परस्पर कार्यकारणमावरहितोपाधीत्यर्थः ।
स्वतन्त्रभेदेति । अत्यन्तभेदेत्यर्थः । अवान्तरोपाधिभेदेन-कार्यरूपोपाधि-
भेदेन, अवान्तरभेद-व्याप्यव्यापकभावनियन्धनो भेदः । यथा मृददा-

हियते । साक्षी तु सर्वानुसन्धाता सर्वानुगतस्तुरीया
रूप एकविध एव । तत्रोपाधिभेदेनापि न क्वचिद्भेदः ।
तदुपाधेरैकरूपत्वात् । अविद्यातद्व्याप्यतत्कार्यात्मकः
प्रपञ्चो दृश्यपदार्थः । तस्यापारमार्थिकत्वेऽपि व्यावहा-
रिकसत्त्वाभ्युपगमात् न स्वापिकपदार्थवन्निरूपणं व्य-
र्थम् । उपासनादायुपयोगादिति । सोऽपि त्रिविधः ।
अव्याकृतमूर्तामूर्तभेदात् । तत्र साभासाविद्या मूर्ता-

न्यापरलावली ।

न्योपलक्षिततद्वस्त्रोपहितस्यैव निर्मलवस्त्रोपहिततादात्म्यं प्रतीयते,
न तु मालिन्योपहिततद्वस्त्रोपहितस्येति दाष्टान्तिकेऽपि सस्कारो
पहिताविद्यादिमद्भेदस्य विश्वादिष्वस्वीकारे तात्पर्यमिति बोध्यम् ।
भेदेनापीति । विम्वत्वोपहितस्य साक्षित्वपक्ष इति शेषः ।
नद्वेषाप्यति । अविद्याचितोऽस्मभ्यन्धादित्यर्थः । साभासेत्या-
दि । साभासा अविद्या तद्व्याप्यश्चैतन्यसम्बन्धादिभिः सहिता

नारायणी ।

काशयोभेद इति दिक् । भेदवार्ता जीवेश्वरयोरेव न लक्ष्यस्य साक्षिण
इत्याह—साक्षी त्विति । तुरीयाख्य अकारोकारमकारार्थाङ्घ्रिद्वन्द्वतुर्थः ।
उपाधिभेदेनापीति । विम्वत्वोपहितस्य साक्षित्वपक्ष इति शेषः । त-
द्याप्येति । तत्समनियतेत्यर्थः । चिदचित्सम्बन्धाद्रीति यावत् । ननु
दृग्भिन्न पदार्थो यद्यस्ति तर्हि द्वैतापत्तिः, नास्तीति चेत्कथं निरूप्यते ?
स्वप्नवद्दुक्कारेऽपि स्वप्नस्यैव निरूपणव्यर्थं तदवस्थमेवेत्य आह—
तस्येति । दृश्यपदार्थस्य अपारमार्थिकत्वेऽपि—मिथ्यात्वेऽपि । व्यावहारिक-
सत्त्विति । अर्थक्रियाकारिताप्रयोजकसत्त्वेत्यर्थः । न स्वापिकेति । यथा
प्रातिभासिकस्वप्नादेरर्थक्रियाकारित्वायोगस्य करदन्तान्त्रेपणवन्निरू-
पण व्यर्थं तथा न व्यावहारिकपदार्थानां निरूपणं व्यर्थमित्यर्थः । तत्र हेतु-
माह—उपासनदाविति । तथा च न दृग्भिन्नपदार्थाङ्गोकारमात्रेण निरूपणा-
नर्हस्य वस्तुतोऽसत्त्वेन द्वैताभावात्, व्यावहारिकत्वेन निरूपणार्हत्वा-
दिति सक्षेपः । साभासेत्यादि । साभासाविद्यातद्व्याप्यश्चैतन्यतत्सम्बन्धा-

मूर्तप्रपञ्चबीजशक्तिरूपा । तदजन्यत्वेऽपि तन्निवृत्तौ
निवर्तमानत्वेन तद्व्याप्यैः चैतन्यतत्सम्बन्धजीवेश्वर-
विभागचिदाभासैः सहानादित्वादव्याकृतमित्युच्यते ।

न्यानरत्नावली ।

अव्याकृतमित्युच्यते इति योजना । बीजशक्तिरूपेति । प्रयो-
जकशक्तितादात्म्यापन्नेत्यर्थः । शक्तिश्च त्रिधा । अदृष्टप्रपञ्च(१)
संस्काररूपा मूर्त्तभावस्या अज्ञाननिष्ठावरणविक्षेपशक्ती च । एवं
चादृष्टादीना अव्याकृतमध्ये निवेशाभावेऽपि न क्षतिः । अत एव
वक्ष्यति 'पूर्वपूर्वसंस्कारजीवकर्मप्रयुक्ते' ति । ननु चैतन्यावि-
द्यासम्बन्धादेरविद्याकार्यत्वाभावात् कथं तद्व्याप्यता ? तत्राह-
तदजन्यत्वेऽपीति । तन्निवृत्तौ निवर्तमानत्वेनेति । यद्य-
पि तन्नाविद्याकार्यं तथापि यदा यदा चैतन्यतत्सम्बन्धादि तदा
तदाऽविद्येति कालिकव्याप्तिरस्त्वेव । अविद्योच्छेदक्षण एवाविद्या-
चित्सम्बन्धादेरप्युच्छेदान् । शुक्त्याद्यत्रन्दिन्नचिदविद्यासम्ब-
न्धादौ तथादर्शानात् । चैतन्यतत्सम्बन्धेति । चिदाविद्यास-
म्बन्धेत्यर्थः । जीवेशविभागेति । जीवेशभेदेत्यर्थः । जीवेशयो-

नाद्याह ।

द्विभिः सहानाकृतमित्युच्यते इति योजना । वाचशक्तिरूपेति । प्रयोजक-
शक्तितादात्म्यापन्नेत्यर्थः । शक्तिश्च त्रिधा जीवादृष्ट प्रपञ्चसंस्काररूपा
सुम्भावस्या प्रज्ञाननिष्ठावरणविक्षेपशक्ती च । ननु चैतन्याविद्यासम्ब-
न्धादेरविद्याकार्यत्वाभावात् कथं तद्व्याप्यता तत्राह—तदजन्यत्वपीति ।
यद्यपि तन्नाविद्याकार्यं तथापि यदा यदा चैतन्यतत्सम्बन्धादि तदा
तदाऽविद्येति कालिकी व्याप्तिरस्त्वेव । अविद्योच्छेदक्षण एवाविद्या-
चित्सम्बन्धादेरुच्छेदान् शुक्त्याद्यत्रन्दिन्नचिदविद्यासम्बन्धादौ तथा
दर्शनात् । चैतन्यसम्बन्धेति । चिदाविद्यासम्बन्धेत्यर्थः । जीवेशविभागेति ।
जीवेशयोर्भेदेत्यर्थः । जीवेशयोस्तु दृक्कार्य एवान्तर्भावो नात्याहने
दृश्ये । चिदाभासैः—वृत्तिप्रतिबिम्बादिरूपैरवान्तरे । कायकमयैचित्ये

(१) अदृष्ट पूर्वसंस्कारेति गुरुमुक्तेः ।

(१)+अथ चाव्याकृतपदार्थ ईश्वरोपाधिः+ । सा च स्वयं जडाप्यजडेन चिदाभासेनोज्वलिता पूर्वपूर्वसंस्कारजीवकर्मप्रयुक्ता सती शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकान्याका शवायुतेजोजलपृथिव्याख्यानि पञ्च महाभूतानि जनयति । तत्र पूर्वपूर्वभूतभावापन्नाया अविद्याया उत्तरोत्तरं

न्यायरत्नावली ।

स्तु दृश्यन्तर्भावः, नाव्याकृते दृश्ये । चिदाभासेति । चिदादात्म्यापन्नाभासेत्यर्थः । साभासेत्यनेनैवाभासस्य लब्धत्वेऽपि तस्य तद्गतचिदादात्म्यस्य चाविद्याव्याप्यतालाभाय चिदाभासेत्युक्तम् । तथा च अनादिपञ्चरूपेव शक्तिद्वयसंस्कारादृष्टसहितमव्याकृतमित्युच्यते । व्याक्रियमाणाकाशादिकार्यान्वत्त्वादिति भावः । 'तद्धेदन्तर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्या व्याक्रियत' इत्यादिश्रुतिभिस्तु अव्याकृतपदार्थैकदेशस्यैवाज्ञानस्य उपादानत्वादिकमुच्यते । शक्तिद्वयोपहिताज्ञानस्य परिणामित्वाच्चतद्गतचिदाभासस्य वार्तिकमते उपादानत्वात्कर्तृत्वाच्च अज्ञानस्येव तुल्यन्यायेन अज्ञानसम्बन्धादेः कालविधया निमित्तत्वात् अदृष्टादेर्निमित्तत्वादित्याशयेनाह-सा चेति । चिदाभासेनोज्वलिता-चिदाभासरूपेणेश्वरेणाधिष्ठिता । प्रयुक्ता—सहकृता । गन्धात्मकानीति । गुणगुणिनोस्तादात्म्यस्वीकारात् । युक्तमेतत् । अतएव श्रुतौ गुणानां पृथक्सृष्टिर्नोक्ता । भूतभावापन्नाया इति ।

नारायणी ।

उपपादयिष्यन् सहकारिभेदसहकृताविद्यात् सृष्टिमाह—सा चेति । चिदाभासेनोज्वलिता-चिदासरूपेणेश्वरेणाधिष्ठिता चिदाभासाविद्येकेनेश्वरेणाधिष्ठिता वा, प्रयुक्ता-सहकृता । गन्धात्मकानीति । गुणगुणिनोस्तादात्म्याङ्गीकारात् । युक्तं चेतत्, श्रुतौ गुणानां पृथगुत्पत्तेरश्रयणात् । अविद्यैव यदि साक्षात् सर्वेषां जनिका तदा भूतपरिणामविशेषगुणादिव्यवस्था कथं तत्राह-तत्रेति । तेषु तेषु भूतेषु मध्ये । पूर्वपूर्वेति । पूर्वपूर्वभूतरूपेण प-

प्रति कारणत्वान् पूर्वपूर्वभूतगुणानामुत्तरोत्तरभूतेष्व-
नुप्रवेशः । एवमविद्यात एवान्यकारोऽपि भावरूप
एवावरणात्मा चाक्षुषज्ञानविरोधी आलोकनादयश्च

न्यपरत्वावहा ।

भूतविशिष्टाया इत्यर्थः । तथा च पूर्वपूर्वभूतानामप्युत्तरोत्तरभूते-
पूपादानत्वम् । अत एवाकाशादीना वाय्वाद्यपेक्षया महत्त्वं पुरा-
णागुक्तं उच्यते । न ह्याकाशादीना कास्मर्येण वाय्वादिरूपेण
परिणामः, तथासति उत्तरोत्पत्तिकाले पूर्वपूर्वोच्छेदप्रसङ्गः, कि-
न्त्वेकदेशेन; तथा च सुतरा पूर्वपूर्वस्य महत्त्वम् । नन्वव 'प्रमा
स्वनाशयत्वादिविशिष्टवस्तुपूर्विका प्रकाशत्वादात्मिकादि'त्यनुमा-
नादालोकस्य स्वनाशयतम पूर्वकत्व स्वीकृत्य विवरणादि-
ग्रन्थोक्तेः कथं सङ्गतिः ? । तमम आलोकनाशयभावरूपत्वे
श्रुतिषु तत्सृष्ट्युत्पापत्तेः (१) आलोकरूपतेजोऽभावरूपत्वात्तत्राह-
एवमित्यादि । आवरणात्मकत्वं प्रकटयति—चाक्षुषज्ञानवि-

नरादयः ।

रिपताया इत्यर्थः । आकाशरूपेण परिणताया वायु प्रति, वायुरूपेण
परिणतायास्तेज प्रतीत्येव कारणत्वादिति यावत् । तथाच पूर्वपूर्व-
भूतानामप्युत्तरोत्तरेषु भूतेषूपपादानत्वम् 'आकाशाद्रायु वायोरग्निरिति-
ति ध्रुते । अत एवाकाशादीना वा वाय्वाद्यपेक्षया महत्त्वं पुराणादिपूक्तं यु-
ज्यते । न ह्याकाशादीना कास्मर्येण वाय्वादिपरिणामं तथासत्युत्तरो-
त्पत्तिकाले पूर्वपूर्वोच्छेदप्रसङ्गात्, किन्त्वेकदेशेन तथा च सुतरा
पूर्वपूर्वस्य महत्त्वमिति सञ्ज्ञेयं । पूर्वपूर्वभूतगुणानामिति । आकाशादिगु-
णानां शब्दादीनां वाय्वादाद्युत्पत्तिरित्यर्थः । कारणगुणा हि कार्यं
गुणानात्स्मन्त' इति न्यायादिति भावः । आलोकनिरपेक्षवस्तुप्राप्त्य-
त्वात्तमो न भावरूप किन्वालोकाभाव एवेति तात्किंमतं निराकरि-
ष्यन्प्रसङ्गादन्धकारं निरूपयति—एवमेति । भावरूप एव-अभावमिन्न
एव अयाधितनीलरूपवस्त्रादिप्रतीनेरिति भावः । लाप्रवतकं निरसिष्य-
ज्ञाह—अवरणमेति । आवरणात्मकत्वं प्रकटयति—चक्षुषीप्रति

(१) अद्वैतानुसन्ध्यादिषु पुरुस्तुते ।

सृष्टिर्निमहाधिगुदादिवदाविभवति तिरोभवति चेति सि

न्यायरत्नावली ।

रोधीति । चाक्षुषधीप्रतिबन्धक इत्यर्थः । नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामालोकस्य चाक्षुषहेतुत्वात् तमसस्तत्प्रतिबन्धकत्वे मानाभावस्तत्राह—आलोकनाश्य इति । आलोकस्य सयोगसम्बन्धेन चाक्षुषहेतुत्वे आलोके तदभावेन चाक्षुष नोत्पद्येत. तस्माद्विषयतासम्बन्धेन चाक्षुष प्रति अवच्छेदकतासम्बन्धेन तमः प्रतिबन्धकम्, आलोकासम्बद्धद्रव्यावच्छिन्नचैतन्ये तम उत्पत्त्या तत्र न चाक्षुषोत्पत्तिः, आलोकावच्छिन्नचैतन्ये तमोऽनुत्पत्त्या तत्र चाक्षुषोत्पत्तिः । आलोकस्य तमोनाशकत्वेन चाक्षुषोपयोगितया तदन्वयव्यतिरेकावुपक्षीणाविति भावः । ननु तर्हि तमसः सृष्टिः

नारायणी ।

बन्धक इत्यर्थः । नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामालोकस्य चाक्षुषहेतुत्वात्तमसस्तत्प्रतिबन्धकत्वे मानाभावस्तत्राह—आलोकनाश्य इति । सयोगेनालोकस्य समवायेनालोकसयोगस्य वा चाक्षुषहेतुत्वे स्वर्णमिश्रत्वमहत्त्वावच्छिन्नद्रव्यादिकमवश्य निवेश्यम्, अन्यथा स्वर्णपरमात्वादिसयोगेनान्धकारादौ चाक्षुषापत्तेस्तथाच गौरवम् । धम्मन्मते तु विषयतासम्बन्धेन चाक्षुष प्रत्यवच्छेदकतासम्बन्धेन तम प्रतिबन्धकम्, आलोकासम्बद्धद्रव्यावच्छिन्नचैतन्ये तम उत्पत्त्या चाक्षुषानुत्पत्तिः, आलोकावच्छिन्नचैतन्ये तमोऽनुत्पत्त्या चाक्षुषोत्पत्तिरित्यालोकस्य तमोविघटकत्वेन चाक्षुषोपयोगितयान्प्रत्यव्यतिरेकावुपक्षीणाविति भावः । तर्हि तदङ्गीकारे तदुत्पत्तिविनाशकत्पनातो महागौरवस्तत्राह—सृष्टिर्निमहाधिगुदादिवदाविभवति तिरोभवति चेति सिद्धम् । एतेन गृहादावारोपितमज्जनादिमालिन्यादिकमेव तम इत्यपि मत न समीचीनमिति ज्ञापितम्, आलोकाजन्यचाक्षुषविषयत्वात् । न च गृहादावज्जनादिमालिन्यस्यानुभूयमानारोपासम्बन्धेऽपि स्मर्यमाणारोपे बाधकाभाव इति वाच्यम् । तथा सति 'गृहे तम' इति तमोविशेष्यकचाक्षुषानुपपत्ते बहिरिन्द्रियजन्यज्ञान उपनोतस्य विशेषणतया भाननियमात् । 'उपनीतं विशेषणतयैव भासते मानसे त्वनियम' इति सिद्धान्तात् । न चायप्रत्ययो मानस एवेति वाच्यम् । चाक्षुषत्वानुभवचिरोधात् । न च चाक्षुषत्वानुभवोऽपि नम

द्धान्तः । संसारहेतुदेहोपादानत्वाभावाच्च न श्रुतिषु सृ-
ष्टिप्रक्रियायामाग्नात् इत्यविरोधः । दिक्कालौ त्वप्रामाणि-
कत्वात् शोक्तौ । आकाशस्यैव दिग्ब्यवहारजनकत्वसम्भवात्
'दिश' श्रोत्र' मिति श्रुतेश्च । कालस्त्वविशैव ।

न्यायरत्नावली ।

कथं न श्रूयते ? तत्राह—संसार इति । देहमध्ये तमससत्त्वे माना
भावेन तमसो न देहोपादानत्वम्, आकाश त्ववकाशदानाय
देहान्तरस्त्येवेति भावः । दिक्कालाविति । कलृप्तपदार्थान्याविति
शेषः । श्रुतिषु सृष्टिप्रक्रियायामित्यनुपज्यते । आकाशस्यैवे-
ति । पराभिमतदिश इव आकाशस्य सर्वगतत्वात् दिक्कृतविशेष-
णतासम्बन्धेन सर्वाधारत्वसम्भवात् उदयाचलसन्निकृष्टमूर्तवि-
शेषोपहितत्वादिरूपेण प्राचीत्यादिसम्भवादिति भावः । ननु आ-
काश' अविद्यादिक वा दिगित्यत्र विनिगमकाभावात् अतिरि-
क्ता दिगास्ताम् तत्राह—दिश इति । दिग्जन्यमित्यर्थः । तथा
च श्रुतिरेव आकाशस्य दिक्त्वे मानम्, नाभसत्त्वेन प्रमितस्य
श्रोत्रस्य दिग्जन्यतावोधकत्वादिति भावः । अविशैवेति । ननु
नारायणी ।

इति वाच्यम् । घटादेरपि अच्चाक्षुषत्वप्रसङ्गात् । ननु तर्हि तमसोऽपि
श्रुतिषु सृष्टि श्रूयते तत्राह—संसार इति । देहमध्ये तमस सत्त्वे माना
भावेन तमसो न देहोपादानत्वम्, आकाश त्ववकाशदानाय देहम-
ध्येऽस्त्येवेति भावः । दिक्कालाविति । कलृप्तपदार्थान्याविति शेषः । नोक्तौ—
कालत्वदिक्त्वादिना पृथङ्नोक्तौ । श्रुतिषु सृष्टिप्रक्रियायामित्यनुप-
ज्यते । यदि नातिरिक्तौ तर्हि 'इहेदानीमि'त्यादिप्रतीते का गतिस्त्रा-
ह—आकाशस्यैवेति । पराभिमतदिश इवाकाशस्यापि सर्वगतत्वादिकृत-
विशेषणतासम्बन्धेन सर्वाधारत्वसम्भवात् उदयाचलसन्निकृष्टमूर्त-
विशेषोपहितत्वादिरूपेण प्राचीत्यादिसम्भवादिति भावः । नन्याका-
शोऽविद्यादिक वादिगित्यत्र विनिगमकाभावादतिरिक्ता दिगास्ता तत्रा-
ह—दिश इति । दिग्जन्यमित्यर्थः । तथाच श्रुतिरेवाकाशस्य दिक्त्वे मान-
नाभसत्त्वेन प्रमितस्य श्रोत्रस्य दिग्जन्यतावोधकत्वादिति भावः । अविशै-

तस्या एव सर्वाधारत्वादिति । तानि च सूक्ष्माण्यपञ्चीकृता
नि पञ्च महाभूतान्यमूर्ताण्यनि कारणैक्यात्सत्त्वेरज
स्तमोगुणात्मकानि सत्त्वांशप्राधान्येन ज्ञानक्रियाश-
क्त्यात्मकमेकं स्वच्छद्रव्य चित्ररूपमिव मिलित्वा जन-

न्यायरत्नावली ।

नेद युक्तम्, प्रतिबिम्बत्वोपहित जीव प्रत्यविद्याया आधारत्वेऽपि
ईशं प्रति तत्सत्त्वे मानाभावः, शुद्ध प्रति तु सुतराम्, तस्यैव स
र्वाधारत्वात्; तत्राह-तस्या एवेति । सर्वाधारत्वात् कालि
कसम्बन्धेन स्वेतरसर्वाधारत्वात् । ईशादिकमपि तत्सम्बन्धेन
तद्वाप्ति, शुद्धवितस्तु तत्तद्वाप्तित्वाभावेऽपि न क्षतिः । 'ज्ञः का
लकालो गुणी मर्षविद्य' इत्यादिश्रुतिषु (१)सर्वदृश्याधारकालाधार-
त्वात्, 'चक्षुषश्चक्षुरि'त्यादिश्रुतिषु दृश्यभासकचक्षुरादिभासक
त्ववत् । वस्तुतस्तु महाकाले मानाभावः, इदानीमिदमित्यादि-
बुद्धेर्जन्यमात्ररूपखण्डकालमात्रविषयकत्वमेव । अयं साभासावि
द्यारूपः, अविद्यागताभासाविविक्तचित्त एव ईश्वरत्वस्योक्त-
त्वात् । साभासाविद्याया ईश्वरोपाधित्वमिति भावः । स्वच्छत्वस
म्पादनायाह—सत्त्वांशप्राधान्येनेति । ज्ञानक्रियाशक्त्यात्मक
ज्ञानक्रिययोर्जननानुकूले ये शक्ती तद्विशिष्टम् । धर्मधर्मिणोस्ता-
नारयणी ।

वेति । लाघवादिति भावः । ननु तथाप्यविद्यात्मक एतेत्यत्र किं
योज ? तत्राह—तस्या एवेति । अविद्याया एव कालिकसम्बन्धेन स्वेतर-
सर्वदृश्याधारत्वादित्यर्थः । अयं साभासाविद्यारूपः । अमूर्तमाह—
तानि वेति । शब्दादितन्मात्रात्मकानीत्यर्थः । लिङ्गस्य स्वच्छत्वम्पादना
याह—सत्त्वप्राधान्येनेति । सत्त्वाशाधिभ्ययुक्तानीत्यर्थः । शनेति । ज्ञान
क्रिययोर्जननानुकूलं ये शक्ती तद्विशिष्टम्, धर्मधर्मिणोस्तादात्म्यात्तदा
त्मकोक्तिः । एकमिति । (२)प्रतिजीवं स्थूलशरीरचदेक चित्प्रतिबिम्बयो-

(१) सर्वदृश्याधारो य काल तस्याप्याधारत्वस्य अवगतत्वादित्यर्थः ।

(२) एक स्वच्छ द्रव्यमिति प्रतिजीवमित्यादि त्रयुक्ते ।

यन्ति । तस्य च ज्ञानशक्तिप्रधानांशोऽन्तःकरणम् ।
तच्च बुद्धिर्मन इति द्विधोरूपते । क्रियाशक्तिप्रधानांशः
प्राणः । न च पञ्चश-प्राणोऽपानो व्यान उदानश्ममान

न्यायस्तावला ।

दात्म्यात् तदात्मकत्वोक्तिः । प्रधान-उपहितः । बुद्धिर्मन
इति द्विधेति । बुद्धेरप्पहमित्याकारकनिश्चयतदन्यनिश्चयरूप-
वृत्तिभेदेनाहङ्कारोऽनहङ्कारश्चेति द्वैविध्यम् । मनोऽपि द्विविधं
मंशयवृत्त्या चित्तम् , सङ्ख्यादिवृत्तिमिरचित्तम् । 'कामसङ्क-
ल्पो विचिकित्से'त्यादि 'एतत्सर्वं मन एव' आदिश्रुतेः । प्राण
इत्यादि ।

'हृदि प्राणो गुदेऽपानस्समानो नाभिसंस्थितः ।

नारदः ॥

स्य सकलवृत्त्याधयोभूतमित्यर्थः । एतेन वक्ष्यमाणसप्तदशाशिरूप-
मेव लिङ्गशरीरं नात्रयन्तरं कल्पनागौरवादित्यर्वाचीनानामुक्तिर्निरा-
कृता 'तमुत्क्रामन्त सर्वे प्राणा अनुत्क्रामन्तीति'श्रुते —

पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् ।

अपञ्चोक्तमूतोय सूत्रमाह भोगसाधनम् ॥

इत्याचार्योक्तेश्च विरोधात् ।

कर्मात्मा पुरयो योसौ बन्धमौञ्जैस्स युज्यते ।

स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते त्वसौ ॥

इतिमोक्षधर्मे । राशिपदोक्तिस्तु तार्किकामिताद्ययवाद्ययविभाव-
निरासाय न धर्मप्रतिषेधायेति न कोपि विरोध इतः सक्षेपः । ननु
विज्ञातायभूतानां कथमेकवस्त्वारम्भकत्वं तत्राह—विप्रहरभवेति । यथा
नीलपीतादिगुणा परस्परमेलने सति चित्ररूपं जनयन्ति तथा विजा-
तीयभूतान्यपि परस्परमेलने सति चित्ररूपमुत्पादयन्तीत्यर्थः । एव
लिङ्गशरीरे व्युत्पाद्य तस्याधपदान् विमज्जते—तस्य चेतः । लिङ्गस्य च-
ेत्यर्थः । प्रधान-उपहितं विशिष्टं इति यावत् । द्विविधेति । बुद्धेरप्यहमि-
त्याकारकनिश्चयतदन्यरूपवृत्तिभेदेनाहङ्कारोऽनहङ्कारश्चेति द्वैविध्यम् ।
मनोऽपि द्विविधं मंशयवृत्त्यान्वितं सङ्ख्यादिवृत्तिमिरन्वितं 'काम सङ्क-
ल्पो विचिकित्से'त्यादि श्रुतेः । प्रश्न इति ।

इति । एवमेकैकभूतेभ्यो ज्ञानक्रियाशक्तिभेदान् प्रत्येक-
मिन्द्रियद्वयं जायते । आकाशाच्छ्रोत्रवाची, वायोस्त्व
क्वाणी, तेजसश्चक्षुष्पादौ, अद्भ्यो रसनपायू, पृथिव्या
घ्राणोपस्थौ । अत्र 'तेजोमयी वाग्नि'ति श्रुतेस्तैजसी
वाक् । पादस्तु नाभस इति केचित् । । शब्दव्यञ्जके
न्द्रियत्वेन श्रोत्रवद्वाचो नाभसत्वम् । पादचिकित्सया
च चक्षुषः स्वास्थ्यदर्शनाच्चक्षुर्वत्पादस्यापि तैजसत्व

न्यायरत्नावली ।

उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानस्सर्वशरीरग' ॥

इति हृदयाद्यवच्छिन्नक्रियाजनकत्वमेव प्राणत्वादिकमिति
भावः । शक्तिभेदादिनि । द्वय द्वयमिति योजना । तथा चैकै-
कभूतेभ्यो ज्ञानशक्तिभेदेकैकं क्रियाशक्तिभेदेकैकं चेत्यर्थः ।
शब्दव्यञ्जकेत्यादि । वाग्निन्द्रियस्य शब्दोत्पादनद्वारा शब्दव्य
ञ्जकत्वम् । पादचिकित्सयेत्यादि । तथा च संस्कृतस्य पाद-

नारायणी ।

हृदि प्राणो गुदेऽपान समानो नाभिदेशग ।

उदान कण्ठदेशे स्याद्यान सर्वशरीरग ।

इत्युक्तेहृदयाद्यवच्छिन्नक्रियाजनकत्वादिकमेव प्राणत्वादिकमित्य
र्थः । श्रोत्रत्वगक्षिरसनघ्राणमनास्येवेन्द्रियाणि, ज्ञानजनकत्वात् । 'मन
प्लानीन्द्रियाणी'ति भगवदुक्तेश्च, न वागादीनिति तात्त्विका । तन्न
साधीय । 'दशमे पुरुषे प्राणा'इत्यादिभ्रुतिविरोधात् । तत्र 'वाक् च
यक्तयं च हस्तौ चाक्षतय्य च पादौ च गन्तय्य च पायुश्च विसर्जयि
तय्य च उपस्थश्चानन्दयितय्यचे'त्यादिना वागादीनामपोन्द्रियत्वसु च
नात्तथाच प्राणैतरत्वे सत्यपञ्चीकृतभूतोत्पादानकत्वमेवेन्द्रियत्वं न ज्ञान
करणत्वात्प्रमित्यभिप्रेत्य ज्ञानकर्मप्रधानं फलभेदतोतिभिन्नमिन्द्रियं
विदिष्य सकारणं दर्शयति-शक्तिभेदादिति । द्वय द्वयमित्यत्र योजना ।
तथाचैकैकगुणप्रधानेभ्यो भूतेभ्यो ज्ञानशक्तिभेदेकं क्रियाशक्तिभेदेकं
चेत्यर्थः । शब्दव्यञ्जकेति । वाग्निन्द्रियस्य शब्दोत्पादनद्वारा शब्द
व्यञ्जकत्वम् । पादचिकित्सेति । तथाच संस्कृतस्य पादस्य चक्षुष

मिति तु युक्तमुत्पद्यमानं । तेजोमयत्वश्रुतिस्तु मन-
मः पञ्चभूतकार्यस्यापि अन्नमयत्वश्रुतिरिव तदुपका-

म्यन्तरितवर्त्त ।

स्य चक्षुष्वास्थयोत्पादनद्वारा रूपव्यञ्जकत्वात्तैजसत्वमिति भा-
वः । एव त्वचस्पर्शव्यञ्जकत्वेन पाणेः क्रियाशक्त्यापिक्रमेण
वायवीयत्वम् । स्पर्शो हि वायावेव प्रथममभिव्यक्तत्वाद्वायो-
रेव गुणः । वायुपादानकत्वात् सूत्रान्तरेऽनुगच्छति । एव वाया-
रेव क्रियाशक्तिः, चलस्वभावत्वात् । तत्सम्बन्धादन्यत्रापि ।
अत एव शुद्धस्याकाशमात्रगुणत्वात्तद्व्यञ्जकयोऽश्राववाचोर्नामम-
त्वम् । रसनेन्द्रियस्य रसव्यञ्जकत्वेन जलीयत्वम्, पायोन्तु
जलवन्मलशोधकत्वेन तन् । घ्राणस्य गन्धव्यञ्जकत्वेन पार्थिव-
त्वम्, उपस्थस्य तु दुर्गन्धातिशयव्यञ्जकत्वात् तन् । श्रुतिपुराण-
वाक्यादिनिर्भवेन मारकानि मन्येव । तदुपकार्यतयेति ।

नरुन्ना ।

स्वाम्योत्पादनद्वारा रूपव्यञ्जकत्वात्तैजसत्वमिति न्यर्थः । एव त्वच
स्पर्शव्यञ्जकत्वेन, पाणे क्रियाशक्त्यापिक्रमेण वायवीयत्वम् ।
स्पर्शो हि वायावेव प्रथममभिव्यक्तत्वाद्वायोरेव गुणः, वायुपादानव्या-
प्त्यान्तरे तु गच्छति, एवं वायोरेव क्रियाशक्तिश्चलनत्वात्तत्सम्बन्धा-
दन्यत्रापि । रसनेन्द्रियस्य रसव्यञ्जकत्वेन जलीयत्वम्, पायोन्तु जलव-
न्मलशोधकत्वेन (१) तन् । घ्राणस्य गन्धव्यञ्जकत्वेन पार्थिवत्वम् । उप-
स्थस्य च (२) दुर्गन्धव्यञ्जकत्वेन तन् । तदर्थमत्रेति । सुवर्गादिमन्त्रोप-
कार्यतयेत्यर्थः (३) वायुमुज्जामपि मोददर्शनेन 'अन्नमयं हि सोऽथ मन' इ-

(१) नरुन्नात्त्वेन निर्वचनेन च तदिति सुमुक्तेः ।

(२) तदन्वयः च दुर्गन्धव्यञ्जकत्वेन कथितत्वेन च तदिति सुमुक्तेः ।

(३) अन्नमयिद्ये निरुन्नात्त्वे सुमुक्तेः । अत्र एतन्मह—मनम

इति । अन्नाद्यमन्त्रोत्पादनद्वारा रूपव्यञ्जकत्वात्तैजसत्वमिति न्यर्थः । एव त्वच
स्पर्शव्यञ्जकत्वेन, पाणे क्रियाशक्त्यापिक्रमेण वायवीयत्वम् । स्पर्शो हि वायावेव
प्रथममभिव्यक्तत्वाद्वायोरेव गुणः, वायुपादानव्याप्त्यान्तरे तु गच्छति, एवं
वायोरेव क्रियाशक्तिश्चलनत्वात्तत्सम्बन्धादन्यत्रापि । रसनेन्द्रियस्य रसव्यञ्जक-
त्वेन जलीयत्वम्, पायोन्तु जलवन्मलशोधकत्वेन (१) तन् । घ्राणस्य गन्धव्यञ्जक-
त्वेन पार्थिवत्वम् । उपस्थस्य च (२) दुर्गन्धव्यञ्जकत्वेन तन् । तदर्थमत्रेति । सुवर्गा-
दिमन्त्रोपकार्यतयेत्यर्थः (३) वायुमुज्जामपि मोददर्शनेन 'अन्नमयं हि सोऽथ मन' इ-

गर्तया व्याख्येया । मनसश्च पञ्चभूतगुणग्राहकत्वेन

न्यायरत्नावली ।

तैजमसुवर्णादिभक्षणोपकार्यतयेत्यर्थः । ननु मनस पाञ्चभौति
कत्वे किं मानम् ? नत्राह-मनसश्चेति । तद्वत्त्वनिश्चयात्-पञ्चभूत

मोददर्शनात्लोकान्तरगतिसमथस्य स्थूलभूतकायत्वायोगात्पञ्चभूतगुणग्राहकस्य पृथिव्या
मात्रकार्यत्वायोगाच्च श्रुतिन यथाश्रुताथपरा किन्तु मन स्थूलाभोपकार्यमित्यर्थपरा । उप
कार्यता च तत्कृतोपचयवत्त्वेन तत्कृतबलवत्त्वेन वेति अन्यदेतत् । एवमापोमय प्रप
इति श्रुति प्राणाद्यल्लिङ्गशरीरभागस्य न जलकायत्वयोधिका तस्यापि अपयो
कृतभूतकार्यत्वात् । तं सर्वं साहचै प्राणो वृत्तिभेदात् स पञ्चधा । इत्या
दिवाच्यं मिद्धान्ते तथा प्रतिपादनात् । समानयुक्तित्वाच्च । तस्मात् 'अप्रमय हि
सोम्य मन अपोमय प्राण' इति श्रुते यथा श्रुताथवाधवत् 'तैजोमया वाग् इति श्रुते
यथाश्रुताथवाधो इष्ट इति भाव । ननु कथं तर्हि मनसो भौतिकत्वसिद्धिः ? तत्राह—
मनसश्चेति । अन्त करणाहशक्तिशरीरभागस्य-तु इत्यथ । पञ्चभूतगुणग्राहकत्वेन पञ्च
भूतानां पृथिव्येतेजोवायुगगनानामसाधारणगुणा पञ्चभूतगुणा गन्धरसरूपस्पर्शदा
स्तेषां ग्राहक पञ्चभूतगुणग्राहक पञ्चभूतगुणानांपरोक्षप्रत्यक्षस्य जनक तस्य भाव
तत्त्वं तेन पञ्चभूतसाधारणगुणप्रत्यक्षचनरत्वेनेति यावत् । अत्र कालादृष्टादी व्य
भिवारवारणाय हेतौ इन्द्रियत्व देयम् । तथा चाय प्रयोग 'मन पञ्चभूतगुणवत्पञ्च
भूतारब्ध पञ्चभूतसाधारणगुणप्रत्यक्षचनकेन्द्रियत्वात् यदिन्द्रिय यद्भूतासाधारणगुणग्राहक
भवति तत्तद्भूतासाधारणगुणवत्तद्भूतोपादानक भवति यथा प्राणादिक पृथिन्यसाधा
रणगुण गन्धादिग्राहक गन्धादिमत् पार्थिन्यमिति । नच प्राणादीना गुणप्रत्यक्ष प्रति
असाधारणकारणत्वात् मनसश्च ज्ञानसामान्य प्रति कारणस्य गुणप्रत्यक्ष प्रति साधारणक
रणत्वात् दृष्टान्तदाष्टान्तिकयोर्वैशम्यमात वाच्यम् । विषयसाधारणरूपचाक्षुष प्रति चक्षुष
इव विषयसाधारणगुणप्रत्यक्ष प्रति विषयमनोयोगस्याहेतुत्वे मनसोपि असाधारणत्वाद्
वैषम्याभावात् । एतत्सर्वमाभिप्रस्थाक वार्तिककारपादै —

स्वप्राणार्थसजातीयमिन्द्रिय स्यात्प्रदापवत् ।

रूपस्पर्शवावभासित्वात् चेतस्याश्चिन्नरूपवत् ॥

न चेदर्थसजातीय सवाधग्रहण भवेत् ।

एकैकस्येन्द्रियस्येह मनोबुद्ध्यायथा तथा ॥

सर्वभूतात्मकत्वान्तु सर्वाधग्रहणी तयो ।

इत्यादि । न चाहङ्कारिकत्वादिबोधककपिलादिस्मृतिविरोधात्तर्कोऽप्रमाण तत्र—
अन्यदिति* ।

तत्त्वनिश्चयात्पञ्चभूतात्मकत्वमित्यन्यदेतत् । एतेषाम-

न्यामरत्नावली ।

गुणवत्त्वनिश्चयात् । अन्यदेतदिति । यथा 'चक्षुस्तेजोमात्रोपादानकम्, रूपादिषु मध्ये रूपस्यैव व्यञ्जकत्वात् प्रभादिवदि'त्यानुमानैः चक्षुरादीना तेजोमात्रोपादानकत्वादिकं सिध्यति, तथा 'मनः पञ्चभूतोपादानकम्, पञ्चभूतगुणानां ग्राहकत्वादि' त्यनुमानेन मनसः पञ्चभौतिकत्वं सिध्यति । तार्किकादिमते तु तस्याणुत्वात् पञ्चभूतानारभ्यत्वेन न तयानुमानमिति भावः । एतपा-ज्ञानक्रियेन्द्रियाणाम् । ज्ञानक्रियाशक्तिप्रधानाः-ज्ञानक्रिययोर्जननानुकूलशक्तिमन्तः । ज्ञानशक्तिसमष्टिः-ज्ञानेन्द्रियाणां सहकारि, क्रियाशक्तिसमष्टिः क्रियेन्द्रियाणां सहकारी । ननु देवानामधिष्ठातृत्वे किं मानमिति चेत्, उच्यते । अचेतनस्य रथादेः चेतनाधिष्ठानेनैव क्रियादर्शनात् जीवम्यापरोक्षज्ञानरूपाधिष्ठानविषयत्वस्येन्द्रियादिष्वमम्भ-

नारायणी ।

त्यादिधुनेर्यथाधुतार्थजोऽनेनोपष्टम्भकत्वरूपार्थमात्रपरत्वान्मनसो भौतिकत्वे मानत्वायोगादनुमानमेवापन्यस्यति-मनस इत्यादि । पञ्चभूतासाधारणगुणधीकरणत्वेन तद्वत्त्वनिश्चयात्-पञ्चभूतासाधारणगुणवत्त्वनिश्चयात् पञ्चभूतात्मत्वमिति शेषः । तथाचायं प्रयोग 'मनः पञ्चभूतगुणवत् पञ्चभूतारब्ध च, पञ्चभूतासाधारणगुणग्राहकत्वात् यद्यद्भूतासाधारणगुणग्राहक भवति तत्तद्भूतासाधारणगुणवत् तद्भूतोपादानक च, यथा घ्राणादिकं पृथिव्याद्यसाधारणगुणान्धादिमाहक गन्धादिमत्पार्थिवमिति दिक् । ननु धुनिविरोधात्तर्कोऽप्रमाणं तत्राह-अन्यदितिः । अनुमानस्य स एतास्तेजोमात्रा समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामतो'ति वृहदारण्यकश्रुत्याद्यनुकूलत्वात्प्राप्तामणिकत्वं तथाच मनसो भौतिकत्वमेव युक्तमिति भावः स-प्रमाता, तेजोमात्रा तेज प्रधानभूतसूत्रमाशान समभ्याददानं सम्यक् निःशेषमाभिमुल्येनोपसहरमाणं हृदयमेव हृदयस्या बुद्धिमेव अन्ववक्रामति अन्वागच्छतीत्यर्थः । अत्र भूतसूत्रस्य ह्येषूपकसहारोक्तेरुपसह्यमाणस्यापञ्चीकृतभूतारब्धत्वं ज्ञापितम् । नच स्वशब्देन द्रव्यात्मकत्वापत्तिः । चक्षुरादितुल्यत्वाभ्युपगमादित्यन्यत्र विस्तरः । एतेषा-ज्ञानकमेन्द्रियाणाम्, अधिष्ठातार-प्रव-

धिष्ठातारो देवा अपि ज्ञानक्रियाशक्तिप्रधानाः-दिग्गो,
 गतेन्द्रौ, आदित्यविष्णु, वरुणमित्रौ, अश्विप्रजा-
 पती । तत्र ज्ञानशक्तिसमष्टिरन्त.करणम् । क्रियाश-
 क्तिसमष्टि' प्राणः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धग्राहकाणि
 श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणालयानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि ।
 त्वक्क्षुपी स्वग्राह्यगुणाश्रयं द्रव्यमपि गृहीतः ।

न्यायरत्नावली ।

यात् इन्द्रियापरोक्षज्ञानवन्तो देवा एव अधिष्ठातारो न जीवः । अथ
 कर्मेन्द्रियेषु किं मानमिति चटुच्यते । 'श्रोत्र च श्रोत्रव्य च वाक्च
 वक्तव्य चे' ति श्रुतौ (१) श्रोत्रादीनामिव वागादीनामपि सविष-
 यकत्वेनोक्तिरेव । शब्देत्यादि । शब्दादीनामिव तद्वृत्तिजाती-
 नामपि ग्राहकाणि बोध्यानि । गृह्णीति इति । द्रव्याविषययो-
 चाक्षुषस्पर्शनयोरनुपलम्भादिति शेषः । ननु श्रोत्रस्य केन स-
 न्निकर्षेण शब्दग्राहकत्वम् ? स्वाश्रमाकाशसम्बन्धेनेति चेत्,
 तर्हि श्रोत्रस्य श्रावणप्रत्यक्षहेतुत्वे मानाभावः । शब्दे विद्यमाने
 श्रोत्रसन्निकर्षस्य सदा सत्त्वेन तद्यतिरेकेण कार्यव्यतिरेकानु-

नारायणी ।

त्तत्त्वा, देवा-ज्ञानक्रियाशक्तिप्रधाना । ज्ञानक्रिययोर्जनानुकूलश-
 क्तिमन्त । इन्द्रियगोचरापरोक्षज्ञानस्य जीवे बाधेन देवानामेव तादृश-
 ज्ञानवतामधिष्ठातृत्वमुचितमिति भावः । ज्ञानशक्तिसमष्टि-ज्ञानजन-
 केन्द्रियाणा सहकारि, क्रियाशक्तिसमष्टि-कर्मेन्द्रियाणा सहकारी शब्दे-
 त्यादि शब्दादीनामिव तद्वृत्तिजातीनामपि ग्राहकाणि बोध्यानि इति ।
 द्रव्याविषयकयोश्चाक्षुषस्पर्शनयोरनुपलम्भादिति शेषः । घ्राणजरा-
 रासनश्रावणप्रत्यक्ष तु द्रव्याविषयकमेव, द्रव्यग्रहणे प्राणादीनामसा-
 मर्थ्यान् । कर्णशङ्खुल्यवच्छिन्न नम श्रोत्र तद्य निरचयत्वान्न बहिर्ग-
 च्छति किन्तु बोधोत्तरङ्गन्यायेन प्राप्तशब्दस्यैव ग्राहकमिति तार्क-
 कास्तन्न मर्थ्यक् । 'आत्मा' आकाश समूत' इति धृत्या जयत्वोक्ते-
 राकाशस्य निरचयवत्यायोगात्, बोधोत्तरङ्गन्यायेन शब्दानन्त्यकारणे

(१) श्रोत्रादीनां समामिव्याहारविरोधेन वागादीनामुक्तिरेव इति पशुस्तके ।

श्रोत्रमपि चक्षुर्वत् गत्वा शब्दग्राहकम् (१) दूरे शब्द इति प्रत्ययात् । षष्ठादानगतिविसर्गानन्दजनकानि वाक्पा

न्यायरत्नावली ।

पलम्भात् । अथ स्पर्शादिषु श्रावणादिप्रत्यक्षवारणाय विषयतया श्रावणं प्रति शब्दत्वादिना हेतुत्वस्य वाच्यतया तद्वलात्सर्वेषु शब्देषु सर्वेषां पुरुषाणां प्रत्यक्ष कुतो न स्यादिति चेन्न । शब्द-निष्ठविषयतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयश्रावणं प्रति तत्पुरुषीयकर्णगो लकस्यावच्छेदकतासम्बन्धेन हेतुत्वात्, तस्माच्छ्रोत्रस्पर्शेन्द्रियत्वे मानाभावः तत्राह—श्रोत्रमपीति । गत्वा—शब्दावच्छेदकदेशेन मयुज्य । ग्राहक—शब्दस्य प्रत्यक्षजनकम् । 'दूरे शब्द' इति प्रत्ययात्—'अथं श्रुत शब्दः दूरस्थः विलक्षणध्वनिविशिष्टत्वा' दिसनुमितेः । तथा च स्वसयुक्तावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन श्रोत्र शब्दस्य ग्राहकमिति तादृशसम्बन्धाभावकाले तत्पुरुषीयशब्दप्रत्यक्षानुपपत्त्या श्रोत्रस्य शब्दग्राहकत्वमावश्यकम् । शब्दस्य नाकाशसमवेतत्व किन्तु (२) ककारादिममेतत्त्वमिति स्वीकारे तु स्वसयुक्तममेतत्त्वमेव सम्बन्धः समवेतत्व तादात्म्यम् । एवं च तत्पुरुषीयकर्णस्यावच्छे

नारायणा ।

गौरवाच्च चक्षुरादिवच्छ्रोत्रमपि बहिर्गतैव गृह्णातीत्याह—श्रावणमिति । गत्वा—शब्दाद्यनच्छेदकदेशेन मयुज्य, ग्राहक—शब्दप्रत्यक्षजनकम् । दूरे शब्देति । श्रुत शब्दो दूरस्थो विलक्षणध्वनिविशिष्टत्वादि'त्यनुमिते । तथाच विषयतासम्बन्धेन शब्दप्रत्यक्ष प्रति स्वसयुक्तत्वावच्छिन्नत्व सम्बन्धेन श्रोत्र कारणमिति दिक् । भूतसूक्ष्माणि मनोबुद्धिदशेन्द्रिया णि लिङ्ग न, किन्तु—

पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् ।

इत्याचार्योक्तम् । प्राणस्यान्त करणेऽप्रवेशात्, भूतसूक्ष्माणि विहाय गमनायोगात्तेषामावश्यकाद्यादिति । साद्रयमतमिमामिना मतनिरा

(१) दूरे शब्द इति प्रत्ययान् इति पाठो नास्ति मधुसूक्तिके । कापत्यकथाय न्यायरत्नावल्या नारायणा च वशात्पातत्वादिति ।

(२) किन्तु भेषादिममेतत्त्वमिति पाठेन मध्यम् ।

णिपादपायूपस्थाख्यानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । एतच्च सर्वं
मिलित्वा सप्तदशकं लिङ्गं ज्ञानशक्तिप्राधान्येन हिरण्यगर्भं

न्यायरत्नावली ।

दकतासम्बन्धेन न हेतुत्वम् । तत्पुरुषीयकर्णावच्छेदेनानुपद्यमान
स्यापि दूरस्थस्य शब्दस्य तत्पुरुषीयश्रोत्रेण ग्रहणात् । तार्किका-
दिमते तु गगनरूपत्वेन श्रोत्रस्य देशान्तरे गत्यसम्भवाद्दुक्तरीत्या
शब्दाग्राहकत्वमिति भावः । सप्तदशकं 'पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रि-
यसमन्वित' मिति सप्तदशसङ्ख्याकं लिङ्गं यावत्सारकालमनपायि
तया आत्मोपाधित्वेनात्माभिव्यञ्जकम् । ज्ञानशक्तीति । ज्ञानशक्ति-
मष्टीत्यर्थः । हिरण्यगर्भ इति । हिरण्यमिव प्रकाशजनको ज्ञान

नारायणी ।

सायाह-एतच्चेति । एतदेव सर्वं पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियाणि तदा ध्रुवश्च
मिलित्वा-धर्मधर्माभावापन्नीभूय, सप्तदशावयवा विद्यन्ते यस्य तत्सप्तद-
शकं (सप्त) दशावयवकधर्मिरूपं लिङ्गं लिङ्गशरीरम् । अथ भावः । भूत
सूक्ष्माणां न लिङ्गशरीरप्रवेश उचित भोकृकरणाभिन्नत्वेन साक्षाद्भोगो
पधायकत्वाभावात् । नाऽपि प्राणस्यान्तःकरणे प्रवेश उचितः । सत्प्र-
प्रधानाऽपञ्चीकृतमहाभूतकार्यत्वे सति ज्ञानशक्तिसमष्टित्वमन्तःकरण-
त्वम् । रजःप्रधानाऽपञ्चीकृतमहाभूतकार्यत्वे सति क्रियाशक्तिसमष्टिरं
प्राणत्वमिति लक्षणभेदात् । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च'
इति श्रुत्यापि भेदोक्तेश्च । अत एव नेन्द्रियसामान्यवृत्तिरूपाऽपि । तस्य
चैकरूपेण पूर्वोक्ताद्यान्तरभेदमाशय भोगवैशिष्ट्याधायकत्वादधान्तरभेदेन
भिन्नस्थैव लिङ्गप्रवेशोक्तिः । नागवृर्मट्टकलदेवदत्तधनञ्जयादीनां तु लिङ्गवृ-
त्तिभोगोपधायकत्वाभावात् लिङ्गशरीरप्रवेशसम्भावनापीति दिक् । एव
मनोबुद्ध्यां सशयत्वनिश्चयत्वरूपविद्युद्धर्माभ्यासादन्त्यन्तभिन्नयोरेव
पृथगुक्तया प्रवेशो न चित्ताहङ्कारयोस्तयोरन्तःकरणविभाजकत्वाभा-
वात् । लिङ्गस्य यावत्सारकालमनपायितयात्माभिव्यञ्जकत्वम् ।
अभिव्यञ्जकत्वं त्यहमिति व्यवहारविषयाप्रयोजकत्वे सति भोगोपधाय-
कत्वमित्यन्यत्र विस्तरः । ज्ञानशक्तीति । ज्ञानशक्तिसमष्टीत्यर्थः । हिरण्यग-
र्भेति । हिरण्यमिव प्रकाशजनको ज्ञानशक्तिरूपो गर्भो यस्येति व्युत्पत्तेः ।

इति क्रियाशक्तिप्राधान्येन सूत्रमिति चोच्यते । अयममूर्-
 नपदार्थः कार्यत्वादद्यष्टौ समष्टौ च जीवोपाधिरेव । ता-
 नि च तथाभूतानि भूतानि भोगायतनं शरीर भोग्य
 च विषयमन्तरेण भोग जनयितुमशक्नुवन्ति जीवक
 र्मप्रयुक्तत्वात्स्थौल्याय पञ्चीकृतानि भवन्ति । तत्र च
 प्रत्येक पञ्च भूतानि द्विधा विभज्यन्ते । तत्रैकैको भा-
 गश्चतुर्धा विभज्यते । तद्भागतुष्टय च स्वभाग विहा
 येतरभूतचतुष्टयार्धभागेषु प्रविशतीति स्वस्यार्धभाग
 नेतरेषामष्टमभागेन च पञ्चीकरणान्मेलनेऽप्याधि

न्यायत्वावर्त्तते ।

शक्तिरूपो गर्भो यस्येति व्युत्पत्तिः । क्रियाशक्तीति । क्रिया
 शक्तिसमष्टीत्यर्थः । सूत्र सर्वशरीरावच्छिन्न(१)इस्तादिक्रियाज-
 नकत्वेन सूत्रवदनुस्यूतम् । कार्यत्वादिति । सोपाधिकेश्वरस्य
 सर्वकार्यजनकत्वात् कार्य नेशोपाधिरिति भावः । अशक्नुव-
 न्तीति शतृप्रत्ययान्तम् । स्थौल्याय-शरीरादिनिष्ठस्थौल्यप्रयोजकं
 स्थौल्य लब्धुम् । पञ्चीकरणस्वरूपमाह- तत्रेत्यादि । तत्र द्वि-
 धाकृतभागयोः । स्वभाग-द्विधाकृतभागयोश्चतुर्धात्वमनापन्नमवि-
 शिष्टमेकम् । इतरेषामष्टमभागेन चेति । आकाशादीना(२)म

नारायणी ।

क्रियाशक्तीति । क्रियाशक्तिसमष्टीत्यर्थः । सूत्र-सर्वशरीरावच्छिन्न(१)इ-
 जनकत्वेन सूत्रवदनुस्यूतम् । कार्यत्वादिति । सोपाधिकस्येश्वरस्य ^{शुक्तिप्रा-}
 कार्यजनकत्वात्कार्यनेश्वरोपाधिरिति भावः । तानि अपर ^{शुक्तिप्रा-}
 च, तथाभूतानि-सूत्रमाणि, शरीर-स्थूलशरीरम् । ^अ ^{शुक्तिप्रा-}
 शतृप्रत्ययान्तम् । स्थौल्याय शरीरनिष्ठस्थौल्यप्रयोजकं ^{शुक्तिप्रा-}
 पञ्चीकरणस्वरूपमाह-तत्र चेत्यादि । तत्र-द्विधाकृत ^{शुक्तिप्रा-}
 द्विधाकृतभागयोश्चतुर्धात्वमनापन्नमविशिष्टमेकम् । ^{शुक्तिप्रा-}
 इतरेषामिति । मा-

(१) पञ्चशक्तिरूप-इति पाठान्तरम् । उपुस्तके ।

(२)-दीनामधमगप्रत्यये य इतरेषामेकैको भागो संश्लेषेण । आकाशादेर्भागचतुष्ट
 यन्मकोऽधमा इतरेषा मान्चतुष्टय चेत्यादि पठिषुस्तके ।

कषादाकाशादिशब्दप्रयोगः । अत्र च 'त्रिवृत त्रिवृतमे-
कैकां करवाणी'ति श्रुतेः 'त्रिवृत्कुर्वत उपदेशा'दिति
सूत्राच्च त्रयाणामेव मेलनप्रतीतेश्च त्रिवृत्करणमेव केचि

न्यायरत्नावली ।

एतन्नाम प्रविष्ट इतरैषामेकैको भागः सोऽष्टमः । आकाशादेर्भा-
गचतुष्टयात्मकोऽर्धभागचतुष्टयं चेत्यष्टभागात्मकमेकैकं भूतं जात-
मिति भावः । आधिक्यात्-आकाशादिभागचतुष्टयस्याकाशादि-
शब्दवाच्ये प्रविष्टवाद्यादिभागापेक्षयाऽऽधिक्यात् । तथा च यत्रा-
काशस्यार्थं तत्रैवाकाशत्वजातिः, एव यत्र वाय्वादेरर्थं तत्र
वायुत्वादिजातिरिति स्वीकारात् तद्वाचकाकाशादिपदस्य प्रयो-
ग इति भावः । त्रिवृत-त्रिभागम् । पूर्ववत् त्रयाणां भूतानां द्विधा
द्विधा विभागं कृत्वा स्वीयमर्धमितरार्धौयभागद्वयस्यैकैकेन संयोजन-
तेजआदिभूत तदीयार्धेन इतरौयार्धयोर्भागद्वयेन च त्रिभागं कर-
वाणीत्यर्थः । केचित्-वाचस्पतिमिश्ररूपतरुकारादयः । तदुक्तं

नारायणी ।

काशादीनामर्धभागे प्रविष्टो य इतरैषामेकैको भागः सोऽष्टमस्तेनेत्यर्थः ।
पञ्चीकरणात्-आकाशादीनामचतुष्टयात्मकोऽर्धभाग इतरैषां भागच-
तुष्टयं चेत्येकैकस्य पञ्चात्मकत्वसंपादनात् । आधिक्यात्-आकाशादि-
भागचतुष्टयस्याकाशादिशब्दवाच्ये प्रविष्टवाद्यादिभागापेक्षयाऽधिक-
त्वात् । तथा च यत्राकाशादेरर्थं तत्रैवाकाशत्वादीनामङ्गीकारात् तत्रैव
तद्वाचकाकाशादीनां प्रयोग इति भावः । अत्र-भूतेषु, त्रिवृत-त्रिभागम्,
करवाणि-करोमि । (त्रिवृदिति)-'संज्ञा मूर्त्ति फलुत्तिस्त्रिति'सूत्रप्रथमद्वयम् ।
अस्यार्थं-संज्ञा आदित्यादीनाम्, मूर्त्ति रूपसितासितादि, तयो फलुत्ति
फलपन प्रकटीकरणं तु न जीवात् किन्तु त्रिवृत्कुर्वत तेजोवयानि त्रिभाग
कुर्वत परमेश्वरात्, फलुत्ति? उपदेशात्-व्याकरवाणीत्युत्तमपुरुषनिर्देशा-
दित्यर्थः । त्रयाणां-तेजोवयानाम् । मेलनप्रतीते-परस्परवैशिष्ट्यविष-
यकप्रत्यक्षात् । त्रिवृत्करणमेव-भूतत्रयं प्रत्येकं द्विधा विभज्यते तर्धैको
भागः (पुनः) द्विधा विभज्यते तद्भागद्वयं स्वभागं विहायेतरभूतद्वयार्धभागे
प्रविशतीति स्वस्याऽऽयात्मकेऽऽर्धभागे इतरयोर्द्वयोर्मेलनेन त्रिवृत्करणम् ।

बलीयस्त्वात् छान्दोग्ये चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्र-
तिज्ञानादाकाशवाय्वोरचेतनयोर्ब्रह्मकार्यत्वस्यावश्यवा-
च्यत्वात् । तत्र पश्चानामेव मेलनेऽप्यवयुत्यानुवादेन

न्यायरत्नावली ।

यथा वेदवेदिकरणयोर्मध्ये क्षुते जाते 'वेदं कृत्वा वेदिं करोती'
ति श्रुतिबोधितस्यापि क्रमस्य बाधेन 'क्षुत आचामे'दिति शास्त्र-
बोधितमाचनमनुष्ठीयते । पदार्थधर्मक्रमापेक्षया पदार्थस्य बलव-
त्त्वात्, तथा मयमोक्तत्वेन लब्धस्य तेजसि मायम्पस्य न्याये
नाकाशवाय्वोःसृष्टिबोधकवाक्यरूपोपसंहारः कल्प्यते इति भावः ।
उपसंहारं हेतुन्तरमाह—छान्दोग्ये चैकेत्यादि । ब्रह्मकार्य-
त्वस्येति । अचेतनत्वेन ब्रह्मस्वरूपत्वासम्भवेन ब्रह्मकार्यत्वेना-
काशवाय्वोः ब्रह्मतादात्म्य स्वीकृत्यैव ब्रह्मज्ञानेनाकाशवायुज्ञानमु-
पपाद्यमिति भावः । नन्वविद्यादेरनादित्वेऽपि ब्रह्मणि तादात्म्येन
कल्पितत्वात्तादृशमतिज्ञोपपादनं कर्तव्यम् । तथाचाकाशवाय्वार-
नादित्वमपि कुतो नोच्यते ? नचाविद्यादेरावरणत्वाद्बुधुपपादनाय
ब्रह्मणि तादात्म्येन कल्पितत्व युक्तम्, तादात्म्यस्य क्वचित्
स्वीकृतत्वेन तदन्यसम्बन्धकल्पने गौरवात्, अनुपपन्नत्वेन चा-
विद्यादेः कल्पितत्वात् नाद्वैतविरोधित्वम्, वाय्वाकाशयोस्तु
ब्रह्मतादात्म्ये न मानमिति वाच्यम् । दृश्यत्वाद्यन्यथानुपप-
त्त्या तयोरेपि तथात्वस्थौचिसात् । अप्रोच्यते—उक्तरीत्या तयो

नारायणी ।

'येनाधुत श्रुतं भवत्यमृतं मतमविज्ञातं विज्ञातमि'ति सर्वविज्ञाननिर्दे-
शात् । ब्रह्मसर्वत्वस्येति । अचेतनत्वेन ब्रह्मस्वरूपत्वासम्भवात् ब्रह्मका-
र्यत्वेनाकाशवाय्वोर्ब्रह्मतादात्म्य स्थोऽत्येव ब्रह्मज्ञानेनाकाशवाय्वो-
र्ज्ञानमुपपाद्यमिति भावः । अत्रयुत्यानुवादेन—समुदायादेकदेशस्य पृथ-
गुक्त्या, पञ्चोकरणस्य न्यायसिद्धस्य त्रिवृत्करणरूपैकदेशोक्त्येति यावत् ।
त्रिवृत्करणोपपत्ते 'त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति' त्रिवृत्करणस्यो-
क्तिमहत्त्वादित्यर्थः । नन्व-भक्षोद्योयुभक्ष इत्यादिवत्सावधारणेषुमुक्तिस्त-

त्रिवृत्करणोपपत्तिः । त्रिवृतमेवेति मतकल्पनायां वा-
क्यभेदप्रसङ्गः । 'त्रिवृत्कुर्वत उपदेशा'दिति सूत्रं
त्वनुवादकत्वान्न पञ्चीकरणं न्यायसिद्धं बाधितुमुत्सह-
ते । मेलनप्रतीतिश्च शरीरादौ पञ्चानामविशिष्टैव

न्यायरत्नावली ।

मिथ्यात्वे सिद्धे तैत्तिरीयश्रुत्यवाधाय उत्पत्तिकल्पन युक्तमेव ।
ब्रह्मणि कल्पितयोर्ब्रह्मज्ञाननाशपत्वस्यावश्यकत्वेन तार्किकादि-
स्वीकृताविनाशित्वादेस्त्वाज्यत्वादिति भावः । अवयुत्पानुवादे-
न-पञ्चीकरणस्य न्यायसिद्धस्यैकदेशोक्तित्वेन, उपपत्ति'-कथनो-
पपत्तिः । ननु 'अब्भसो वायुभस' इत्यादिवत् सावधारणयमुक्तिः,
तथा च त्रिवृतमेव, न पञ्चीकृतमित्यर्थः तत्राह—त्रिवृतमेवे-
ति । वाक्यभेदः 'त्रिवृत करवाणि, पञ्चीकृत न करवाणी'त्यर्थ-
द्वयभेदेन तद्बोधकवाक्यभेदः स्यादित्यर्थः । न्यायमेवाह-मेलन-
प्रतीतिरिति । मेलनविषयिका धीः पृथिव्यादौ प्रत्यक्षरूपा
यथास्ति, तथा वायोरपि शीतस्पर्शयुक्तजलविशिष्टतया उष्णस्पर्-
शविशिष्टतेजोविशिष्टतया सुरभिपार्थिवादिभागविशिष्टतया च धी-
रस्ति । तथाकाशस्यापि तेजःपार्थिवादिभागविशिष्टतया चाक्षुषा-
दिरूपा साक्षिरूपा वा धीरस्ति । तथा च वायवाकाशयोरितर-
भूतससृष्टत्वस्यावर्जनीयतया पञ्चीकरणमेव भूताना व्यवहार्यत्वे

नारायणी ।

थाच त्रिवृत्करणमेव न पञ्चीकरणमित्यर्थं तत्राह—त्रिवृतमेवेति । साव-
धारणकल्पनायामित्यर्थं । वाक्यभेदप्रसङ्ग -- 'त्रिवृत करवाणि,
पञ्चीकृत न करवाणी'त्यर्थद्वयभेदेन तद्बोधकवाक्यभेदः स्यादित्यर्थं ।
अनुवादकत्वात्-श्रुत्युदितार्थनिर्देशरूपत्वात् । न्यायसिद्ध श्रुत्यनुकूलत-
र्कसिद्धम् । श्रुतिमानासोचरत्वशङ्का परिहृत्य प्रत्यक्षागोचरत्वशङ्का
परिहरति—मेलनिति । मेलनविषयकप्रतीति साक्षिरूपा चाक्षुषादिरूपा-
वेत्यर्थं । अविशिष्टैव-तुल्यैव पृथी-यां जलतेजसोरिव तयोः पृथिव्या
इवान्वयधीवद्वायवाकाशयोरपि पृथिवीजलतेजोभि सह परस्परमन्व

‘पञ्चीकृत पञ्चमहाभूतानी’ति च भाष्यकारवचनम् । तस्मा-
दलमनेनानात्मचिन्तनेनेति दिक् । तानि च पञ्चीकृतानि
पञ्च महाभूतानि मूर्तारूपानि मिलित्वैकं कार्यमिन्द्रि-
याणामधिष्ठानं भोगायतनमुत्पादयन्ति । तदेव शरी-

न्यायरत्नावली ।

प्रयोजकम्, नार्थजरतीयं त्रिवृत्करणम् । किञ्च ‘यद्ग्रे रोडितं
रूपमि’इत्यादिनाम्पादेस्तेजआदिभूतवयरूपत्वमुक्त्वा ‘पदाविद्वा-
त्तमिवाभूदित्येतासामेव देवताना ममास’इति ध्रुत्या भूतमात्रस्यैव
तेजआदिभूतत्रयरूपत्वमुक्तम् । यद्भूतत्रयवत्त्वेन पूर्वोक्तेन नोप-
लभ्यते वाय्वादिक तदेतासा तेजआदिस्वरूपाणां देवताना स
मासस्समुदाय एवेति नञ्छुतेरर्थः । तथा च ययोगमायम्येन य-
द्यत् रूपत्रयवत्त्वेनाप्रत्यक्षं तत् सर्वं तेजआदित्रयसमुदाय एवे-
त्यर्थलाभात् श्रुत्यैवाकाशादेस्तेजआदिमागयद्रित्वाक्तेः कथं प-
ञ्चीकरणे विवादः । न चैवकारेण तेजआदित्रयमात्रात्मकं बोध्य-
त इति वाच्यम् । वाय्वाकाशादेरप्यविद्वात्परदार्थत्वेन कात्स्न्य-
बोधकययोगमायम्येन तत्रापि त्रयमात्रात्मकत्वमप्य बोध्यत्वेन वा-
यादेवकारस्यायोगव्यवच्छेदकत्वनिर्णयात् । वचनामिति । प-
ञ्चीकरणनामकग्रन्थस्यमिति शेषः । अधिष्ठानं संयोगसम्बन्धेना-
श्रयः । तदेव शरीरमिति । ‘स्वमिन्द्रियस्य साक्षादाश्रयशरी-

नारायणी ।

यथोरस्येव, धार्योन्धवत्त्वेनाकाशस्य नीलरूपवत्त्वेन प्रतीतेरिति-
भावः । सिद्धान्तसिद्धत्वाद्यपि पञ्चीकरणनावश्यकमित्याह—पदोक्त-
ति । पञ्चीकरणनामकग्रन्थस्यमिति शेषः । धृतिमूलकाप्यत्रात्मवि-
चारो न पूर्वपक्षसिद्धान्त-समर्थयितुमाप्रहेषं युक्तो प्यर्थन्वादिन्यमिन्नेत्य-
दिति प्रवृत्तविचारमुपसहरति—तस्मादिति । लोकेत एवावगतस्य धृति-
तर्काविपरत्वेन विफलत्वादित्यर्थः । प्रकान्तम्—पुनराह—तानि चेति ।
पञ्चीकृतानि—बहिरन्दिषु शब्दस्पर्शरूपरसगन्ध-
वत्तया गृहीतुं योग्यानि शान्तधोरमृदानकानि, मिलित्वा—यथायो-

रमित्युच्यते । तत्र मत्त्वप्रधान देवशरीरम् । रजःप्रधानं मनुष्यशरीरम्, तमःप्रधानं तिर्यगादिस्थावरा-
न्त शरीरम् । तस्य च शरीरस्य पाञ्चभौतिकस्यापि
चित्ररूपस्यैव क्वचित् न्यूनाधिकभावो भूतानां न वि-
रुध्यते । एव विषया अपि पञ्चीकृतैकैकभूतजन्याश्चतु-

न्यावरत्नवत् ।

रमि' ति विवरणोक्तलक्षणात् । तिर्यगादि-पश्वादि । चित्रे
त्यादि । यथा नीलपीतादिनानारूपसमुदायरूपस्य चित्ररूपस्य
मध्ये कस्यचिद्रूपस्य रूपान्तरविच्छेदकावयवपरिमाणापेक्षयाधिक
परिमाणावयवावच्छिन्नस्वरूपमाधिक्यं तथा मनुष्यादिशरीरे भूता
न्तरापेक्षया पार्थिवभागस्याधिक्यम्, देवादिशरीरे तेजोभागाधि-
क्यम्, ब्रह्मादिलोकस्यशरीरे जलीयादिभागाधिक्यमित्यर्थः ।
प्रथिव्यादेः सचराचरपृथिव्यादिहेतुत्वमित्याह-एकैकभूतेति ।
चतुर्दशभुवनेत्यादि । घनोदकाख्यमहाजलराशिमध्ये ऊर्ध्वा-
धोभावापन्नं सयुक्तं महाकटाहद्वयं तिष्ठति, तन्मध्येऽपि जलरा-
शिः, तदुपरि महानारिव पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णा महापृथिवी स
प्रतिमहस्रयोजनोन्नता, तस्या दशदशयोजनमहस्रपरिमितभागेभ्यो-
नारायणी ।

गुणप्रधानभावेनैकत्रीभूय, अधिष्ठान-सयोगसम्बन्धेनाश्रय । तदेव-
इन्द्रियाणामाश्रय एव, (शरीरमिति) "वगिन्द्रियस्य साम्या-
दाश्रय" शरीरमिति विवरणोक्तलक्षणात्, तिर्यगादि-पश्वादि ।
चित्ररूपस्यैवेति । यथा नीलपीतादिनाना' रूपसमुदायस्य
मध्ये कस्यचिद्रूपस्य रूपान्तरविच्छेदकावयवपरिमाणापेक्षयाधि-
कपरिमाणावयवावच्छिन्नस्वरूपाधिक्यं तथा मनुष्यादिशरीरे पा-
र्थिवभागस्याधिक्यं देवशरीरे तेजोभागस्य ब्रह्मलोकस्थ-
शरीरे जलभागस्याधिक्यमित्यर्थः । पृथिव्यादेः सचराचरपृथिव्यादि-
हेतुत्वमाह-एकैकशरीरभूतेति । चतुर्दशभुवनेत्यादि । घनोदकाख्यमहाजल-
राशिमध्ये ऊर्ध्वाधोभावापन्नं सयुक्तकटाहद्वयमस्ति तन्मध्येऽपि जल

दशभुवनाख्या ऊर्ध्वमध्याधोभावेन सत्वरजस्तमोश-
प्रधानाः । एतत्सर्वं ब्रह्माण्डाख्य विराडिति मूर्तामिति

न्यायरत्नावली ।

ऽधस्तात् एकैकं पातालम् । इत्थं सप्त पातालानि स्वर्लोकादपि
रम्याणि । तानि सप्त भुवनानि । तस्या उपरि पादगम्यः सर्वो
लोक भूर्लोकः, (१)तदुपरि भुवः स्वः महः जनः तपस्तत्यामि-
ति षड् भुवनानि । तान्येतानि चतुर्दशभुवनानि सयुक्तकटाहद्व-
यमध्यस्थानि । कटाहद्वयस्योर्ध्वमपि घनोदकाख्य महाजलमस्ति ।
तदेव त्रिविक्रमाख्यविष्णुचरणसरोजाङ्गुष्ठतलनिर्भेदाधीनछिद्रद्वारा
कटाहान्तमविष्ट शिशुमारचक्रसुमेर्वादिपतनद्वारा हिमालयमव-
तीर्णं गङ्गारूपेण त्रिलोकीं पावयतीति भावः । ऊर्ध्वेत्यादि ।

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

नारायणी ।

राशिस्तदुपरि महानौरिव पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तीर्णा महापृथिवी
सप्ततिसहस्रयोजनोन्नता तस्या दशदशसहस्रयोजनपरिमितभागेभ्यो
ऽधस्तादेकैकं पातालम् । इत्थमतलत्रितलसुतलरसातलतलातलमहातल
पातालभेदेन सप्त पातालानि स्वर्लोकादपि रम्याणि । तस्या उपरि पाद-
गम्यो देशो भूर्लोकः, तदुपरि भुवः स्वर्महजन तप सत्यमिति षड्भु-
वनानि । तान्येतानि चतुर्दशभुवनानि सयुक्तकटाहद्वयमध्यस्थानि ।
कटाहद्वयस्योर्ध्वमपि घनोदकाख्यो महाजलराशिरस्ति स एव त्रिवि-
क्रमाख्यविष्णुचरणसरोजाङ्गुष्ठतलनिर्भिन्नछिद्रद्वारा कटाहान्तं प्रविष्ट
शिशुमारचक्रसुमेर्वादिपतनद्वारा हिमालयमवतीर्णो गङ्गारूपेण त्रिलोकीं
पावयतीति भावः । ऊर्ध्वेत्यादि ।

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसा ॥

इतिभगवद्वाक्येन ऊर्ध्वादिलोकानां सात्त्विकादिपुरुषप्राप्यन्वोक्ते-
सत्त्वादिप्रधाना इत्यर्थः । तर्कयत्नेन नेयाधिकसाधितसृष्टिक्रमस्याप्रा-
माणिकस्य ज्ञापयिष्यन्स्वोक्तसृष्टिक्रमस्य प्राणाणिकत्वमाह—अयमात् ।

(१) तदुपरि भुवर्लोकः । तदुपरि स्व इति षड् भूवनानीति पाठ उपलब्धोऽपि प्रत्य-
क्षमशुद्धः, भुवर्लोकादन्येषां षण्णा भुवनानामभावादिति शोधतोऽस्माभिरिति बोध्यम् ।

चाञ्चते । अपमौपनिषदः सृष्टिक्रमः । तद्विपरीतो लय
क्रमः । मूर्ते पञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मकं विरा-
डाख्यं पृथिव्याद्येकैकभूतलयेनामूर्ते अपञ्चीकृतपञ्चम-
हाभूतात्मके हिरण्यगर्भाख्ये स्वकारणे लीयते । स
एव दैनन्दिनः प्रलयः । अमूर्ते चाव्याकृते परमेश्वरो-

न्यायस्तावली ।

इत्यादिस्मृत्या ऊर्ध्वलोकाना सात्त्विकादिपुरुषमाप्यत्वोक्तेः
सत्त्वादिप्रधानतेति भावः । तद्विपरीत इति । 'विपर्ययेण तु
क्रमोऽत उपपद्यते चे'ति न्यायात् । पृथिव्यादीत्यादि । प्राथि-
व्या जले, तस्य तेजसि, तस्य वायौ, तस्याकाशे, तस्यापञ्चीकृत
भूतेषु लयेनेत्यर्थः । दैनन्दिनेति । सङ्कर्षणमुखानलेन भूर्भुवस्स्वा-
रूपलोकत्रयदाहे सति तत्तापकान्त्या महर्लोकस्थेषु जनलोक
गतेषु हिरण्यगर्भस्य सत्यलोकस्थस्य रात्रिर्भजतीति दैनन्दिनप्र-
लयः । तत्र महर्लोकस्य तापितत्वेन निर्जनत्वेऽप्यनाशात् जन-
लोकादीं च तापितत्वस्याभावात् न विराजस्सम्पूर्णस्य लयो
दैनन्दिनप्रलये, किन्तु चतुर्दशभुवनैरुदेशावच्छिन्नस्येति बोध्य-
म् । उपाधाविस्रज लीयत इत्यनुपज्यते । तद्भ्रूचणादिति ।
तथा च प्रलयबोधकश्रुतिस्मृतीना स्वपरिणामिकारणे मस्कार-
रूपेण कार्याणामवस्थानरूपस्य प्रलयस्य बोधकत्वाद्दव्याकृतस्य
तदसम्भवात् तत्प्रलये मानाभावः । अत एव —

नारायणी ।

प्रतिपादित सृष्टिक्रम उपनिषत्प्रमाणक इत्यर्थः । तथाच तत्तद्वाचभ्यु-
पगत सृष्टिक्रमोऽप्रामाणिकोऽधीत-रादिति भावः । तदिति । सृष्टिक्रम
विपरीत इत्यर्थः । 'विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते चे'ति न्यायादिति
भावः । पृथिव्यादीनि । पृथिव्या जले तस्य तेजसि तस्य वायौ तस्याकाशे
तस्यापञ्चीकृतभूतेषु लयेनेत्यर्थः । दैनन्दिन-प्रलयो विपलायसाननि-
मित्त इत्यर्थः । सङ्कर्षणमुखानलेन भूर्भुव स्वर्लोकाना दाहे सति तत्तापेन
महर्लोकस्थेषु जनलोक गतेषु हिरण्यगर्भस्य सत्यलोकस्थस्य रात्रि-

पाथौ । अव्याकृतस्य ह्वनादित्वेन कारणाभावात् न लयः ।
स्वकारणे सूक्ष्मरूपेणावस्थान लय इति तल्लक्षणात् । अय
मेव प्राकृतः प्रलयः । ब्रह्मज्ञानादात्यन्तिक उच्छेदस्त्वा-
त्यन्तिकः प्रलयः । स च कारणक्रमेणैव । कारणोच्छेदादेव

न्यायरत्नावली ।

अव्याकृत परे तस्वे लीयते सकलाश्रये ।

अव्यक्त परमात्मनि ॥

इत्यादिवाक्याना परिणामशून्यतयावस्थानरूपभाक्तलयबोध-
कत्वम् । मुख्यलयबोधकत्वे 'तद्धेद तद्व्याकृतमासीत्' 'नास-
दासीन्नोसदामीत्तम आसी'दित्यादिश्रुतिभिरव्याकृतरूपेण जगत
प्रलयकाले सत्त्वाभिधानानुपपत्तेः । प्राकृत इति । दैनन्दिनस्तु
न प्राकृतः । प्रकृतौ संस्काररूपेणावस्थानस्यैव प्राकृतशब्दा-
र्थत्वात् । दैनन्दिनस्तु न संस्काररूपेण पृथिव्यादेरवस्थानम् ।
शतवर्षीयानाहृष्ट्यादिना पृथिव्यादे शुष्कगोमयपिण्डाकारत्वादे-
पुराणादिपूक्तत्वात् । किन्तुक्तपिण्डादिरूपेणैव हिरण्यगर्भेऽव-
स्थानम् । अत एव दैनन्दिनप्रलयसाधारणवाक्ये सूक्ष्मरूपेणेति
मूले उक्तम्, न तु संस्काररूपेण । परमसूक्ष्मरूपं हि सं-
स्कारः, न तु सूक्ष्मरूपमात्रमिति भावः । कारणक्रमेणैवैति ।

नारायणा ।

भवंतीति दैनन्दिनप्रलय इत्युच्यते, तत्र महर्लोकस्य तत्तत्त्वेन निर्जनन्या-
प्यनाशात् जनलोकादौ तापस्याप्यभावाद्धिराज सपूर्णस्य न लयो
दैनन्दिनप्रलये, किन्तुचतुर्दशभुवनैकदेशावच्छिन्नस्येति ज्ञेयम् । उपाधा
वित्यत्र लीयते इत्यनुपपद्यते । लयव्यवस्था अन्येष्वेव नाप्यारत इत्याह-
अव्याकृतस्येति । सूक्ष्मरूपेण-संस्काररूपेण, तल्लक्षणात्-लयस्य लक्षणात् ।
प्रारत-प्रकृतौ भव प्रारत मायाया संस्काररूपेणावस्थितिरूप इति-
यायत् । ब्रह्मज्ञानात्-निरुक्ताखण्डाकारवृत्ते । आत्यन्तिक-मूलाविद्या-
रहित, उच्छेद-नाशो वर्णितप्रकार । कारणक्रमेणेति-आदौ मूलावि-
द्यारूपकारणोच्छेद पश्चात्तत्कृत्पितकार्यस्येत्यर्थः । तनु मयन्मते

कार्योच्छेदात् । सर्वे च सृष्टिप्रलयादिकं स्वप्नसृष्टिप्रलयवद-
पारमार्थिकमपि वामनादीत्याह्वारक्षममिति न मा

न्यावरनावली ।

आदौ कारणस्योच्छेद । पश्चात् कार्यस्फेत्पर्य । वस्तुवस्तु रू-
प्योच्छेदस्य पूर्वभावित्वनिरासे तात्पर्यम् । तथा च काय प्रथमतो
नोच्छिद्यते, किन्तु युगपदेवाज्ञानतत्प्रयुक्तोच्छेद इत्यर्थः । उच्छे-
दादेवेति पञ्चमी ज्ञापकहेतौ 'सूमादाप्रियानि'तिवत् । न च कार्यो-
च्छेद प्रति कारणोच्छेदस्य हेतुत्वात् कथमेवमिति तात्पर्यम् ।
उच्छेदस्य सिद्धान्ते जन्यत्वास्वीकारादेरक्तत्वात् । 'या या प्रमा
मा सा स्वसमानविषयकाज्ञानतत्प्रयुक्तविशिष्टकालपूर्वत्वशून्यका-
लवृत्तिरिति नियमेन युगपदुच्छेदस्य युक्तत्वात्, अज्ञानसम्बन्धा-
द्यनादिदृश्योच्छेदस्य अज्ञानोच्छेदसमकालत्वावश्यकत्वेनाज्ञान-
प्रयुक्तमात्रोच्छेदस्येवाज्ञानोच्छेदसमकालताया युक्तत्वाच्च । ज्ञानस्या
ज्ञाननाशकत्वेऽपि न क्षतिः । अज्ञानोच्छेदस्य सर्वदृश्योच्छेद-
व्यापकत्वेऽपि अज्ञाननाशस्य (१)सर्वदृश्यनाशाव्याप्यत्वात् ।
वासनेति । सत्यत्ववामनेत्यर्थः । व्यवहारक्षममिति-मि-
थ्यात्वज्ञानात्पूर्वमूर्ध्वं वा तत्त्वमाक्षात्कारात्पूर्वं निष्कम्पप्रवृत्त्या
दिक्षमम्, तत्त्वे साक्षात्कृते तु नैव (२)प्रवृत्त्यादिकम्, बलवत्तरक
नारायणः ।

दृश्यत्वेन मिथ्याभूतमिदं कथं निरूपणाहमित्याशङ्क्य न खपुष्पादिवद-
लीकं किन्तु सदसद्विलक्षणमतोऽर्थक्रियाकारित्वाभिरूपणाहं भवत्ये-
वेत्यभिप्रेत्याह—नर्कं चेति । वामनेति । सत्यत्ववासनेत्यर्थः । व्यवहारक्ष-
मम्—अधक्रियाकारीत्यर्थः । माधिकत्वेऽपि-तरसृष्टिकालीनामाद्य-
प्रतियोगिमायाजिलासत्वेऽपि, तुच्छत्वप्रसङ्ग-खपुष्पादिवदलीकत्वप्र-
सङ्गः । सर्वदेशकालवृत्त्यभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वा(३)विशेषेऽपि

(१) सर्वदृश्यनाशोत्पत्त्यव्याप्यत्वादिति गपुस्तके पाठः ।

(२) प्रवृत्त्यादिवत्तरकरमवघादं सङ्घनं त्वं इति गपुस्तके । युक्तमिदम् ।

(३)—मिथ्यात्वविशेषेऽपि सत्त्वेन प्रतीयमानत्वादेर्विशेषादिति भावः इति खपुस्तके ।

गिकत्वेऽपि तुच्छत्वप्रसङ्गः । यथा चैतत्तथा व्यक्तमा-
करे । एवं स्थिते जागरणादिव्यवस्थोच्यते । इन्द्रिय-
वृत्तिकालीनार्थोपलम्भो जागरणम् । तत्र च मूर्ते वि-
राडाख्यं भोग्यं प्रत्यक्षादिप्रमाणपदकेन व्यवहियमाण-

न्यापरत्नावली ।

मवशात् सकम्पम् । तदुक्तम्—

‘शास्त्रेण नश्येत्परमार्थबुद्धिं कार्यज्ञम नश्यति चापरोक्षान् ।
इति । व्यक्तमाकर इति । उक्तं हि भाष्यादौ—‘ननु भवन्मते
जगतोऽसत्त्वेन तुच्छत्वमिति चेत्, क एवमाह जगत्तुच्छमिति आ-
विद्यकत्वात् सदसद्विलक्षणमित्यस्मदर्शनम् । अथ पुनर्विद्योदये तु-
च्छमुच्यते ! काममुच्यताम्, न त्वेतावता तत्पूर्वव्यवहारस्यानुपप-
त्ति’ इति । इन्द्रियवृत्तिरिति । स्वसमानाधिकरणा या इन्द्रि-
यजन्यवृत्तयः, तत्कालीनोऽर्थोपलम्भ इत्यर्थः । स्वपदमर्थोपल-
म्भपरम् । यदि च जागरे सर्वदा इन्द्रियवृत्तौ न प्रमाणम्, कदा-
चिदनुमित्यादेरेव सम्भवान्, तदेन्द्रिय(वृत्ति)पद प्रमाणं बोध्यम् ।
प्रमाणपदकेन—अज्ञाताबाधितविषयकधीरूपममित्यादिपदकेन ।

नारायणी ।

सत्त्वेन प्रतीयमानावतीयमानत्वादेर्विशेषादिति भावः । व्यक्तमिति ।
उक्तं हि भाष्यादौ ‘ननु भवन्मते जगतोऽसत्त्वेन तुच्छत्वमिति
चेत् ! क एवमाह जगत्तुच्छमिति । सिन्ध्याविद्यकत्वाच्छुक्तिरजतादि-
वत्सदसाद्विलक्षणमित्याह । ‘इन्द्रियैरर्थोपलब्धिजागरणमि’ति
पञ्जीकरणग्रन्थे भाष्यकारख्यानम्, तत्र जन्यत्वस्य तृतीयार्थत्वे साक्षि-
मात्रभाष्याकारशुक्तिरजतादिज्ञानानां जागरणानात्तरतस्तत्रैन्द्रियकवृ-
त्तिकालीनत्वमेवार्थ इत्यभिप्रेत्य तथैव लक्षणमाह—इन्द्रियेति । स्वस-
मानाधिकरणा या इन्द्रियाणां वृत्तिस्तत्कालीनोऽर्थोपलम्भ इत्यर्थः ।
स्वपदमुपलम्भपरम्, उपलम्भ साक्षिरूपः । तावन्मात्रं जागरणमिन्युक्ते
स्वप्नादेरपि जागरणत्वापत्तिरत उक्तं—(१) स्वसमानाधिकरणेति । प्रमाण

(१) उक्तम्—इन्द्रियवृत्तिकालीनेति : तावन्मात्रेण तन्पुरोक्षस्वप्नस्य पुरश्चन्दरीये
न्द्रियवृत्तिकालीनत्वाच्च जागरणत्तरत उक्तं—स्वसमानेति । इति खण्डिकायां पाठः ।

त्वाद्यावहारिकं विश्वारूपेण जीवेनोपभुज्यते । स च
देहेन्द्रियादिषु प्रवेशात् व्यापनाद्वा विश्व इत्युच्य-
ते । विश्व प्रवेशने विप्लुव्याप्ताविति च स्मरणात् ।
अत्र यद्यपि विश्वेनामूर्तमव्याकृतं चानुमानादिनानुभू-
यते, तथापि व्यावहारिकं सर्वं विश्वेनैव ज्ञायत इति

न्यायस्तावला ।

प्रत्यक्षानुमानशब्दानामिवोपमानार्थापत्यनुपलब्धीनामपि पृथगेव
प्रमाणत्वम् । गोमादृश्याविशिष्टगवयादिप्रत्यक्षोत्तरं 'स गौरेतद्गव-
वयसदृश' इति ज्ञानस्य मानान्तरानवतारकालीनस्यापमानमा-
त्राधीनत्वात्, व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्यज्ञानस्यानुमितित्वे माना-
भावात्, अर्थापत्तित्वस्यैवान्वयव्याप्तिज्ञानजन्यज्ञाने स्वीकारेणा-
नुमितित्वलोपापत्तेश्च, अर्थापत्तिप्रमाणस्यान्यस्यावश्यकत्वात्,
प्रतियोग्यनुपलब्धिजन्याया अभावप्रमाया इन्द्रियसन्निकर्षादि-
जन्यत्वे मानाभावेनानुपलब्धित्वजात्याश्रयतादृशप्रमाकरणत्वस्या-
नुपलब्धावेवोचितत्वात् । व्यावहारिकमिति । अज्ञातविषयक-
र्थाविषयत्वेनाज्ञातत्वात् ब्रह्मज्ञानात् पूर्वमवाध्यत्वाच्च भावीतिका
न्यदृश्यत्वेन व्यावहारिकमिति भावः । अमूर्त-स्वाप्न वस्तु । अ-
व्याकृत-सौप्तम् । व्यावहारिक-व्यावहारिकप्रमाणग्राह्यम् । अ-
वस्थान्तरव्यापकत्वम्-अवस्थान्तरभोक्तृतेजसाद्विवाचिपदवाच्य-

नारायणी ।

द्वेने । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दानामपत्यनुपलब्धिरूपप्रमाणपट्टेन । व्य-
तिरेकव्याप्तिजन्यज्ञानस्यानुमितित्वे मानाभावादप्यपत्ते प्रतियोग्यनुप-
लब्धिजन्याया अभावप्रमाया इन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वे मानाभावादानुपल-
ब्धेश्च पृथगेव प्रमाणत्वमिति भावः । व्यावहारिकम्-आत्मज्ञानातिरिक्त
ज्ञानावाच्यत्वे सत्त्वात्मज्ञानावाच्यम् । स च-मूर्तमोक्षा जीव । प्रवेशात्-
सच्छिद्रान्तर्भावात्, व्यापनात्-सर्वमूर्तसंयोगित्वात्, विप्लु व्याप्ताविति
पृषोड्रादित्येन मूर्धन्यस्य यस्य ताल्प्यशत्वादिनि भावः । अमूर्त-
स्वाप्न वस्तु अव्याकृत-सौप्तम् । व्यावहारिक-व्यावहारिकप्रमाणमर्थापत्या

नियमात् स्थूलशरीरोपाध्यभिमानिन्वाच्च न तस्याव-
स्थान्तरव्यापकत्वेम् । शुक्तिरजतादिज्ञानानामप्रामा-
णिकत्वात्तद्विषयस्याव्यावहारिकत्वेऽपि इन्द्रियव्यापा-
रकालीनत्वाज्जागरणत्वोपपत्तिः । ज्ञानोत्पत्त्यादिप्रक्रिया
चापस्तादुक्तैव । एव जाग्रद्भोगजनककर्मक्षये स्वप्नभोग-

न्यायरत्नावली ।

त्वम् । तथा च जाग्रदवस्था येनैवानुभूयते तस्यैव विश्वश-
ब्दवाच्यतेति भावः । स्वप्ने येनैवानुभूयते स एव तेजस इत्या-
देर्वस्तुमशयत्वेन वैरूप्यापत्तेराह—स्थूलशरीरोपाध्याभिमा-
नित्वाच्चेति । स्थूलशरीरघटितोपाध्यभिमानिवाचकपदवाच्य-
त्वाच्चेत्यर्थः । तथा चोपाधित्रयाभिमानो विश्वशब्दस्य, द्वयमा-
त्राभिमानो तेजसशब्दस्य, एकमात्राभिमानो प्राज्ञशब्दस्य वाच्य
इति भावः । अप्रामाणिकत्वात्—अज्ञाताविषयत्वात् । इन्द्रिय-
व्यापारेति । व्यावहारिकविषयक(१)वहिरिन्द्रियजन्यमनोवृत्ती-
त्यर्थः । कालीनत्वादिति । ज्ञानानां कालीनत्वाज्जागरणत्वो-
पपत्तिरिति योजना । तथा च शुक्तिरूप्यादिज्ञानाव्याप्ते इन्द्रि-
यजन्यवृत्तित्वमात्रं न जागरणलक्षणमिति भावः । कर्मोदये—कर्म

नारायणी ।

कारितायोग्यम् । स्थूलशरीरेति । व्यावहारिकस्थूलशरीर इत्यर्थः ।
अवस्थेति । अवस्थान्तरभोक्तृतैजसादिपदवाच्यत्वं तथाच जाग्रदवस्था
येनैवानुभूयते स एव विभवपदवाच्य इत्यर्थः ।— इन्द्रियजन्यं
न जागरणमिति विहायेन्द्रियवृत्तिकालीने युक्तेरभिप्राय स्व-
यमेव प्रकटयति—बुद्धीति । अप्रामाणिकत्वात्—अज्ञाताविषय-
कत्वात् । अव्यावहारिकत्वेऽपि—स्योचितार्थक्रियाकारित्वाक्षमत्वेऽपि ।
इन्द्रियव्यापारकालीनत्वात्—विषयेन्द्रियसंप्रयोगकालीनत्वात् । स्व-
प्नावस्था निरूपयितुमुपक्रमते—एवमिति । कर्मोदये—कर्मण
सहकारिसमवधाने, निद्रात्पया—'अभावप्रत्ययालम्बनावृत्ति

जनककर्मादपे च सति निद्रावपया तामस्या वृत्त्या
स्थूलदेहाभिमाने दूरीकृते सर्वेन्द्रियेषु देवतानुग्रहाभा-
वान्निर्व्यापारतया लीनेषु विश्वोऽपि लीन इत्युच्यते ।
तदा च स्वभावस्था । तत्र चान्तःकरणगतवासनानि-
मित्त इन्द्रियवृत्त्यभावकालीनोऽर्थोपलम्भ स्वप्न । तत्र
मन एव गजतुरगाद्यर्थाकारेण विवर्तने, अविद्यावृत्त्या

न्यायस्तावला ।

रूपसदकारिसमवधाने । तामस्येति । तमोगुणविषयिकयेत्य-
र्थ । दूरीकृत इति । 'अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रे'ति पा-
तञ्जलमूत्रेण व्यावहारिकविषयकवृत्त्युपरमोपहिततमोगुणविषय-
कवृत्तेर्निद्रात्वोक्त्या देहाभिमानरूपवृत्तेर्निद्रया दूरीकरणम् ।
व्यावहारिकाकारवृत्त्यभावस्य प्रत्ययः प्रयोजकः उद्विक्ततमोगुण
तद्विषयिका वृत्तिर्निद्रेति सूत्रार्थः । इन्द्रियेष्विति । जाग्रद्भो-
गमदकर्माभावप्रयुक्तादिति शेषः । इन्द्रियेति । बाह्येन्द्रियज-
न्येत्यर्थः । विवर्तते-परिणमते । सर्वत्र-प्रातिभासिका-व्यामस्यले
नारायणी ।

निद्रे'तिस्त्रलक्षितया, तामस्या-तमोगुणप्रधानया, स्थूलदेहाभिमाने-
तदुपलक्षितव्याहारिकसामान्यविषयकाभिमाने, दूरीकृते-उपरमिते ।
नवेति-दशसु ज्ञानकर्मेन्द्रियेषु । देवतेति । तत्तद्विन्द्रियाधिष्ठातृदेवताप्रेर-
णामावात् जाग्रद्भोगजनककर्मानिरोधानप्रयुक्तादिति शेषः । निव्यापरेति ।
स्वोचितव्यवहारसामान्यामादविशिष्टनयोपरतेषु भोगोपधायकवृत्त्या
स्मत्वोपरमेण कारणात्मना प्राप्तेष्विति यावत् । विश्वेति । स्थूलभोगोप-
धायकामात्रेण भोगामात्रात्तद्भोगभोचा विश्वपदाभिधेयो न भवति,
तद्यैतत्सकलसत्सामग्लभावे भोग एव तत्र न म्यादित्याशङ्क्य
तदुचितं तत्रन्यविशेषसामग्रीमाह-तत्रेति । तत्र-स्वप्नावस्थायार्थं
(१) मनोगतो यो जाग्रद्भोगज सहकारस्तद्भूतक । इन्द्रियेति-बाह्ये
न्द्रियव्यापाराभाजकालीनेत्यर्थः । अर्थेति-वक्ष्यमाणरीत्या प्रातीति-
कपर्दार्योपलम्भ । तत्र-स्वप्ने । गतेति-गजतुरगाद्याकृतिविशिष्टपरिणा-

(१) अन्तःकरणवासनानिमित्तमनोगतो यो • इति खपुस्तके ।

च जायते इति केचित् । अविद्यैव शुक्तिरजतादिवत् स्वमार्थाकारेण परिणमते जायते चाविद्यावृत्तेत्यन्ये । कः पक्षः श्रेयान् ? उत्तर । अविद्याया एव सर्वत्रार्थाध्यासजानाध्यासोपादानत्वेन क्लृप्तत्वान्मनोगतवासनानिमित्तत्वेन च कश्चिन्मनः परिणामत्वव्यपदेशात् । ननु तदा मनसो दृश्याकारपरिणामानभ्युपगमे द्रष्टृत्वसम्भवेनात्मनः स्वयज्योतिष्टिसिद्धिरिति चेन्न ।

न्यायरत्नावली ।

सर्वत्र । क्वचित्-‘सधीः स्वप्ने भूत्वे’त्यादिश्रुतौ । नन्वित्यादि । मनस परिणामानभ्युपगमे मनसो द्रष्टृत्वसम्भावनेति योजना । द्रष्टृत्व-ग्राहकत्वम् । स्वयंज्योतिष्टेति । ‘अत्रायं पुरुषस्वयं ज्योतिर्भवती’त्यादिश्रुत्युक्तस्वयज्योतिष्टैत्यर्थः । अत्र-स्वप्ने । स्वयज्योतिरिति । आदित्यादिमनोवृत्तिपर्यन्ताना ज्योतिषामभा

नारायणी ।

भवद्भवति । अविद्यावृत्त्या-ज्ञानाभ्याऽविद्यापरिणामेन शायते-विषयीक्रियते । शुक्ति-शुक्तिरजताद्याकारेणैव । स्वप्नेति । अध्वस्यत इत्यध्यास अर्थश्चासावध्यासश्चेत्यध्यास स्वप्निध्यासावर्थाध्यासश्चेति स्यान्मार्थाध्यासः, [(१)तदा-कृत्या सर्वत्र प्रातोत्तिकाध्यासस्थले] अर्थेति । अर्थरूपमज्ञानरूपमपरिणामित्वेन अविद्याया एवोपादानत्वानङ्गीकारे तस्यात्यन्तोच्छेदानापत्तेः, परिणामिनो मनसोऽविनाशात्, तथाच विशेषदर्शनोत्तरमपि कदाचित्प्रतीयत । न च प्रतीयते, तस्मान्नाशान्यथानुपगत्याऽविद्येय परिणामिनीति भावः । मनोमतेति । मनोगतवासनाहेतुपर्येनेति । क्वचित्-‘स हि स्वप्ने भूत्वेन लोकमतिक्रामतीति श्रुतौ । नन्वित्यादि । मनस परिणामानभ्युपगमे मनसो द्रष्टृत्वसम्भवेनति योजना । द्रष्टृत्व-ग्राहकत्वम् । आत्मन साक्षिणः । स्वयमित्यर्थः । अत्र-स्वप्ने, अयं पुरुष जीवः, स्वयंज्योति-स्वयमेव व्यवहारसाधनज्योति-

(१) इदं तदा इति १२ मूलेऽस्मिन्वाक्ये कस्मिन्पि पुस्तके नस्ति अवच्छेद व्याख्या निरूपयामिनी ।

बहिरिन्द्रियजन्यवृत्त्यभावेन तदानीं मनसोऽग्राहकत्वात्,
तत्सहकारेणैव तस्य ग्राहकत्वनियमात्, सवृत्तिश्चान्त-
करणावच्छिन्नस्यैव चैतन्यस्य प्रमातृत्वनियमात्, तदान्तः
करणसत्त्वेऽपि प्रमात्रभावः । किमधिष्ठानं स्वमाध्यासस्य ?
मनोवच्छिन्न जीवचैतन्यमित्येके । मूलाज्ञानावच्छिन्नं
ब्रह्मचैतन्यमित्यपरे । किं श्रेयः ? मतभेदेनोभयमपि । त

न्यायरत्नावली ।

नेन स्वयमेवात्मा स्वीयव्यवहारसाधनरूप ज्योतिरित्यर्थः । बहि-
रिन्द्रियजन्येति । प्रत्यक्षादिप्रमाणजन्येत्यर्थः । तत्सहेत्यादि ।
प्रत्यक्षादिप्रमाणजन्यमनोवृत्तावेव मनस परिणामिन्वमिति निय-
मादित्यर्थः । तथा चाहमित्याकारकवृत्तिरविद्यापरिणाम एवेति
भावः । ननु तथापि स्वप्ने मनसस्मरत्वे मनोविशिष्टवृत्तूप्रमा-
तृमत्त्वापत्तिः तत्राह—सवृत्तिकेत्यादि । प्रमानुकूलव्या-
पारवत्त्वं प्रमातृत्वं वृत्त्यमरत्वे न सम्भवतीत्यर्थः । मूलाज्ञानाव-
नाशयणा ।

भवंतीत्यर्थः । बहिरिति । बहिरिन्द्रियसम्प्रयोगाभावेन इत्यर्थः । तदानीं
स्वप्ने, प्राहकत्वात्—ज्ञानजनकत्वामात्रात् । तथाच प्रत्यक्षादिप्रमाण-
सहकारेणैवाग्राहकता नाम्यथेति भावः । ननु नाय नियम बाह्यप्र-
माणस्योर्गं विनाप्यात्ममानसस्य तार्किकादिभिरङ्गीकारात्तत्राह—
तदिति । बहिरिन्द्रियसहकारेणैवेत्यर्थः । (१) प्रमाणान्तरसापेक्षस्य मनस
आलोकादेरिद्य स्वतः प्रमाणत्वायोगात् नामनो मानस किन्तु शब्द-
मेवातो न तार्किकांकि साधवीति भावः । ननु तथापि मनस सत्त्वे
मनोनिष्ठस्य चिद्रूपस्य प्रमातृत्वं सत्त्वप्रसङ्गस्तत्राह—सृष्टिर्नैव्यादि । प्रमा-
नुकूलव्यापारवत्त्वरूप प्रमातृत्वं प्रथमश्लोके वर्णितं वृत्तिं विना न
सम्भवतीति भावः । तदा स्वप्ने । जाग्रदपि साक्षिण एव दृष्ट्वृत्तेऽपि
प्रमाणजन्यवृत्त्यारोहेण विषयोकरणात्प्रमात्रादिमात्रोऽप्यस्ति स्वप्ने तु न
तथेति विशेषः । नूलेति । मूलाज्ञानावृत्त-बोधोपलभित ब्रह्माधिष्ठानमित्यर्थः ।

(१) तस्य—मनस ग्राहकत्वनियमात्—तदपरिणामिन्वमिति नियम-
ादित्यर्थः । अथ
पठेदिक- सपुस्तके ।

था हि-जाग्रद्बोधेन स्वप्नभ्रमनिवृत्त्यभ्युपगमादधिष्ठान-
ज्ञानादेव च भ्रमनिवृत्तैर्ब्रह्मचैतन्यस्य चाधिष्ठानत्वे स-
मारदशाया तज्ज्ञानाभावात्, ज्ञाने वा सर्वद्वैतनिवृत्तिर्न
जाग्रद्बोधात्स्वप्ननिवृत्तिः स्यात् । 'न हि कर्ते'ति च जीव
कर्तृत्वश्रुते आकाशादिप्रपञ्चवत् सर्वमाधारण्यापत्तेश्च

न्यायरत्नावली ।

च्छिन्न ब्रह्मचैतन्यमिति । मूलाज्ञानादृत ब्रह्माधिष्ठानमित्यर्थः ।
यथाश्रुते अज्ञानावच्छिन्नब्रह्मण' सर्वद्वैताधिष्ठानत्वेनाग्र(१) तज्ज्ञाना
त्तन्निवृत्त्युक्त्यसङ्गतेः । निवृत्त्यभ्युपगमात्-बाधाभ्युपगमात् । ब्रह्म
चैतन्यस्येत्यादि । ब्रह्मचैतन्यस्य चाधिष्ठानत्वे जाग्रद्बोधात्
स्वप्ननिवृत्तिर्न स्यादिति योजना । कर्तेति चति चकारेण
पूर्वोक्तस्य निवृत्तिर्न स्यादित्यस्य हेतुतया समुच्चयः । कर्तृत्वेति ।
तथा च सिद्धान्ते (२) *यस्मिन् कार्ये यः कर्ता स एवोपादानम् ।
घटादावपि कपालाकारनिर्गतमनोवृत्त्या कुलालादे, कपालाद्य
वच्छिन्नचिद्रूपत्वसम्पत्त्या उपादानत्वमस्त्विति स्वप्ने ब्रह्मण
नारायणी ।

यथाश्रुतेऽज्ञानावच्छिन्नब्रह्मण' सर्वद्वैतानधिष्ठानत्वेनाग्रे तज्ज्ञानात्तन्निवृ
त्त्युक्त्यसङ्गते । जाग्रद्बोधेन-प्रमाणवृत्तिकालीनापरोक्षज्ञानेन, निवृत्त्य
भ्युपगमात्-बाधाभ्युपगमात्, अधिष्ठानज्ञानादेव-भ्रमकारणीभूताज्ञानधि-
पयापरोक्षज्ञानादेव । मद्भेत्यादि । ब्रह्मचैतन्यस्याधिष्ठानत्वे जाग्रद्बोधोधात्स्व
प्ननिवृत्तिर्न स्यादिति योजना । (तत्रोपपत्तिमाह --) समोऽतः । आध्या
त्मिकप्रपञ्चावभासदशायाम् । तज्ज्ञानेति-मूलाज्ञानधिपयत्रोपलक्षितब्रह्म
ज्ञानाभावात् । धवणादिनिदिध्यासनान्तव्यापार विना तज्ज्ञानासम्भ
वादिति भावः ज्ञाने वेति । स्वप्रकाशमाहात्म्यादिनेति शेष । तथाच
जाग्रत्स्वप्नादिव्यवस्थाप्रसङ्ग एवोच्छिद्येतेति भावः । स ईति । 'न तत्र

(१) सर्वद्वैताधिष्ठानत्वे जाग्रद्ज्ञानार्त्तमवृत्त्युक्त्यसङ्गतेरिति गणुम्तके ।

(२) *विवर्तोपादानस्य कर्तृत्वनियमात् स हि कर्तेत्यत्र जीवस्यैव स्वप्नवृत्त्या
वधारणाच्च स्वप्ने ब्रह्मण उपादानत्वे जीवस्य कर्तृत्व न स्यादिति भावः * इति
पाठान्तरं यमुस्तके ।

न मूलाज्ञानावच्छिन्न ब्रह्मचैतन्यमधिष्ठानम् ।

ननु जीवचैतन्यस्यानावृतत्वेन सर्वदा भासमानत्वात्
कथमधिष्ठानत्वम्? सत्यम् । तत्रापि स्वमाध्यासानुकूल
व्यावहारिकमंघानभानविरोध्यवस्थाज्ञानाभ्युपगमात्,

न्यायरत्नावली ।

उपादानत्वे जीवस्य कर्तृत्व न स्यादिति भावः । 'न तत्र रथा
न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति । अथ रथान्त्रययोगान् पथ-
सृजते स हि कर्तेति श्रुतौ, तत्र-स्वप्ने, स हि-जीवो हि । अत्र
जीवस्य स्वप्नानुकूलव्यापारालोचनादिमन्त्ररूपस्य स्वप्नकर्तृत्वस्या
सम्भवात् अदृष्टद्वारा कर्तृत्वमेव श्रुत्योक्तम्, तच्चाकाशादाविव
स्वप्नेऽपि ब्रह्मोपादानके सम्भवतीति नेद दूषण युक्तम् । प्रपञ्च
वदिति । स्वप्नस्येति शेषः । सर्वसाधारण्येति । सर्वान् जी-
वान् प्रत्यापरोक्ष्येत्यर्थः । भानविरोधिति । मनोऽवच्छि-
नारायणी ।

रथा न रथयोगा न पन्थाना भ्रमन्त्यथ रथान् रथयोगान्पथ
सृजते इति पूर्वभागः । अयमर्थः । स्वप्ने यद्यपि रथादयो
व्यावहारिका न सन्ति अथ अथापि भोगोपधायकान् रथादीन्सृ-
जते । स्रष्टार सृष्टयति-स हि कर्तेति । स हि जीव कर्ता स्रष्टव्यस्वप्ना
नुकूलालोचनादिमानित्यर्थः । तथाच श्रुतिबलादपि जीव एवाधिष्ठा-
नमिति भावः । नन्वस्तु जीव कर्ता उपादानत्वं तु प्रपञ्चोपादान-
त्वेन क्लृप्तस्य ब्रह्मण एवास्तु लाघवात्तथाच नाधिष्ठान जीव इत्यत
आह—आकाशादीनि । स्वप्नस्येति शेषः । सर्वेति । सर्वजीवान्प्रति भोग
योग्यत्वापत्तेः । अधिष्ठानावरण विना नाध्यास आवरण च न जीवे स-
म्भवति 'सर्वदाहमस्मी'त्यपरोक्षात् अतः स्वप्नस्यावृत ब्रह्मैवोपादान
युक्तमित्यभिप्रेत्य शङ्कते—निति । जीवचैतन्यस्य—मनोऽवच्छिन्नचै-
तन्यस्य प्रमातृरूपस्य, अनावृतत्वेन—'नास्ति न भाति' इत्याद्यावरणा-
विषयत्वेन, सर्वदा भासमानत्वात्—यावत्स्वप्नस्य 'महमस्मी'त्यपरोक्षधी
निषयत्वात् । कथमिति । अध्यासाधिष्ठानताप्रयोजकावृतत्वाभावादिति
भावः । स्वरसतो न सम्भवत्येतेत्यङ्गीकारपूर्वकमुत्तरमाह—
सयमित्यादि । व्यावहारिकेति । ब्रह्मज्ञानमात्राध्यजगज्जीवादिसमुदायभा-

स्वप्नदशाया चाह मनुष्य इत्यादिप्रातीतिकसंघातान्तर-
भानाभ्युपगमात् । 'शय्यायां स्वपिमी'ति शय्यान्तरभा-
नवत् । भानसामग्यभावश्च तुल्य एव । नन्वहं म-

न्यापरत्नावली ।

न्नाचिद्विषयक पदज्ञान तदेव व्यावहारिकशरीराश्रयवच्छिन्नचिद्वि-
षयकमपि स्वीक्रियते, अन्यथा शरीरादेस्साक्षिणा भान
स्यात् ; घटाद्यवच्छिन्नचितस्तु स्वप्नकाले नाज्ञानविषयत्वे मान
मस्ति, प्रमातृरूपसाक्षिचिदुपरागाभावादेव तदभानसम्भवात् ।
जीवस्य जगदुपादानत्वपक्षे घटादौ साक्षिसम्बन्धस्य सदा सत्त्वे
ऽपि जागरणकालिकाज्ञानेनैव तदावस्थादिति ध्येयम् । शय्या
न्तरभानवदित्यत्र व्यावहारिकान्यशय्याभानाभ्युपगमवत् । उक्त
हि मणिकारादिभिः "सशयस्वप्नौ न प्रमे, अन एव 'शय्याया
स्वपिमी'त्यादौ सुषुप्तपुरुषसंसृष्टशय्या भाती"त्यादि । भानसा

नारायणी ।

नविरोधीत्यर्थः । अत्रयेति । मूलाज्ञानावस्थारूपजायमाननिद्रादिरूपा-
धरकाभ्युपगमात् स्वतोऽनावृत्तत्वेऽपि जीवस्य ब्राह्मणशरीरादिपुर-
स्कारेणावृत्तत्वमस्त्येव 'व्याघ्रोह शूद्रोहमि'त्यादिन्नमस्य स्वप्ने दर्श-
नादिति भावः । ननु तर्हि 'मनुष्योहमि'त्यादिप्रतीति स्वप्ने न स्या-
त्जीवस्य तद्भानविरोध्यज्ञानाभ्युपगमात्तत्राह—स्वप्नेति । 'अहं मनुष्य'
इत्यादिना 'ब्राह्मणोह शूद्रोहमि'त्यादिपरिग्रहः । प्रतीतिवेति । व्याव-
हारिकान्यप्रातीतिकसमुदायभानेत्यर्थः । तथाच प्रातीतिकदेहपुर-
स्कारेण प्रातीतिकारम्भस्येव व्यावहारिकाहमर्थेऽध्यस्तस्य भान
व्यावहारिकाहमर्थज्ञानाशरोप्याधारयोरपि निवृत्तिरिति न कोपि
दोष इति सक्षेपः । ननु व्यावहारिकेणैव तदुपपत्तिसम्भवे तस्याधि-
ष्ठानत्वमङ्गीकृत्य भोक्तृभोग्यभेदकत्पनमन्याय्य गौरवात्तत्राह—शय्याया-
मिति । इति प्रतीतौ व्यावहारिकान्यशय्याया इवेत्यर्थः । 'सशयस्वप्नौ
च न प्रमे'ति घटता मणिकारादीना मत इति शेषः । ननु तत्र परमता
नुसारेण तथोक्तिः परेणापनयम्य ज्ञानादेः सन्निकर्षत्वानङ्गीकारा-
दित्यत आह—मनेति । व्यावहारिकविषयप्रमाकरणेन्द्रियरूपसामग्या

नुप्य इत्यादिव्यावहारिकसंघातज्ञानस्य प्रमाणाजन्य-

न्यायरत्नावली ।

मग्रीनि । व्यावहारिकविषयकममाकरणेन्द्रियसन्निकर्षादीत्यर्थः । तुल्य इति । यथा व्यावहारिके शय्यादाँ प्रत्यक्षादिसामग्य-
भाव तथा मनुष्यशरीरादावित्यर्थः । ज्ञानस्य-जाग्रदशागतमथ-
नारायणा ।

अभावश्चेत्यर्थः । तुल्य इति । यथा व्यावहारिके शय्यादाँ भासकसाम-
सभावस्तथा अहमर्थमनुप्यशरीरादावपीत्यर्थः । ननु नत्र ज्ञान
लक्षणसन्निकर्षस्य भासकस्य सम्भवात्कथं सामग्यभाव अन्यथा
'सुरमि चन्दनम्, घटो नास्ति, घटं पश्यामि, बन्दिमनुमिनोमि' इत्यादाँ
घटसौरभादेर्भासं न स्यात् लौकिकसन्निकर्षाघात्, अलौकिकस्य
चानङ्गीकारादिति चेत् । सौरभाद्यशे स्मृतित्वादेरङ्गीकारात्, ज्ञान-
लक्षणाया प्रत्यासत्तित्वे मानाभावात् । न च तर्हि कथमपूर्वार्थकका
व्यरचना ? अप्रसिद्धससर्गकस्य स्मृत्यसम्भवादिति वाच्यम् । तत्राव-
श्यकतत्तत्तदार्थस्मृत्या विशिष्टप्रत्यक्षमप्रकल्पयैव तत्तत्पदस्मृतेरेव कल्प-
नात् । शान्दस्यायोग्यताज्ञानेनाप्रतिबध्यताया ऋलहस्यले क्लृप्त-
त्वात् । उक्तपदस्मृतिजन्यशान्द्रोधादेव कान्यरचनोपपत्ते, अक्लृ-
प्तसन्निकर्षकल्पनमपेक्ष्य पङ्क्तदर्थोभयस्य स्मरणवृत्तिकल्पनम्यैव युक्त-
त्वात् । तस्मादलौकिकप्रत्यक्षान्यथानुपपत्त्या ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्ते-
रसिद्धेर्न तेन सन्निकर्षेण देशान्तरस्य रजतादे'रिदं रजतमि'ति भ्रमे
भान किन्त्वधिष्ठाने ज्ञायमानानिर्वचनीयरजतादेरेव, निर्विषयज्ञानान-
भ्युपगमात् । आध्यासिकतादात्म्यस्य उत्पत्तेरावश्यकत्वे विनिगमका
भावेन रजतोत्पत्तेरपि युक्तत्वाच्चेत्यन्यत्र विम्बर । अनिर्वाच्यत्व
च सद्विलक्षणत्वे सत्यसद्विलक्षणत्वम् । एतच्चार्यापत्तिप्रमाणकम् ।
तथाहि-सच्छेन्न वाच्येन, असच्छेन्न प्रतीयेत, विरोधाच्च न सदसदा-
त्मकम्, अत सदसद्विन्नमिति । तस्मात्सिद्धानिर्वचनीयव्याप्ति । एतेन
भ्रमेऽसदेव रजतम् भाति वासनाविशेषादिति माध्यमिकस्य, 'सदेवान्त-
करणपरिणामा मक्म भाती'ति साट्प्यादे', 'क्षणिकविज्ञानात्मनो विशो-
पपरिणामो रजतादिरिदत्वादिना भाती'त्यात्मव्यापिनिरादिनो योगाच्चा-
रादे, 'इदमिति पुरोवर्तिनो ग्रहणम्, रजतमिति रजतस्य स्मरणं तयोश्च
स्वरूपतो निपप्रतश्च मेदाग्रहाद्विशिष्टव्यवहारोऽत प्रवृत्तिश्चेत्यव्या'

त्वात्कथमज्ञाननिवर्तकता ? भवस्थान्तरान्यथानुप-
पत्त्या तत्कल्पने सुषुप्तावपि स्वप्नवाधकज्ञानमास्तीयेन ।
तच्चानिष्टम्, जाग्रत्वापत्तरिति चेत्, साध्ववाचः ।
स्वप्नावस्थाज्ञानस्यैवान्तःकरणलयमहितस्य सुषुप्तिरूप-

न्यायरत्नावली ।

मज्ञानस्य । अज्ञानेति । स्वप्नप्रयोजकाज्ञानेत्यर्थः । अवस्था-
न्तरान्यथानुपपत्त्या—पूर्वावस्थाया वाधाभावे अवस्थान्तरोत्प-
न्नान्यथानुपपत्त्या । तत्कल्पने—प्रमाणजान्यज्ञानस्यापि वाधकत्वक-
ल्पने । सुषुप्तावपीत्यादि । सुषुप्तावविद्यावृत्तिरूपमहमित्याका-
रकज्ञान स्वप्नवाधकमङ्गीक्रियत इत्यर्थः । जाग्रत्त्वेति । स्वप्न
सुषुप्तिरूपत्वेत्यर्थः । स्वप्नावस्थाज्ञानस्य—स्वप्नावस्थाविषयकाज्ञान-
स्य, सुषुप्तौ यद्यत्भासते अज्ञानादित् तदन्यस्वाप्नार्थविषयकाज्ञान-
स्येति यावत् । अथवा स्वप्नावस्थाज्ञानस्य—स्वप्नावस्थाधिष्ठानवि-
षयकाज्ञानस्य, तस्यैव जीवेशादिभेदविषयकत्वस्वीकारात् ।
एव च सुषुप्तौ साक्षिमात्रभास्यजीवेशतद्भेदादेरभानमुपपद्यते । त-

नारायणी ।

तित्रादिनो भीमासकस्य च मतम् परास्तम् । आद्यद्वितीयया र्याति
वाधानुपपत्तेरेव, तृतीये रजतत्वनेदत्वस्य इदन्त्वेन रजतत्वस्य चारोप
इत्यत्र विनिगमकाभावात् उभयारोपे सदसदादिविकल्पेनोक्तद्रोषात्,
चतुर्थे रजतप्रकारकपुरांघर्तिविशेष्यकान्त्येन हेतुताया सत्यरजतादि-
म्यत्वे फलृप्ताया इह वाधेन हेत्वन्तरकल्पने गौरवात् । परिशेषात् अनिय-
चनोपपत्तिसिद्धिरित्यन्यत्र विस्तर । ज्ञानस्य—जाग्रदृशागतप्रथमज्ञान-
स्य । प्रमाणेति । महमित्यशस्याविद्यावृत्त्यारूढसाक्षिमात्रवेद्यत्वात् प्रमा-
तृवेद्यज्ञानङ्गीकारादिति भावः । अज्ञानेति । स्वप्नप्रयोजकाज्ञाननिवर्तकता ।
अवस्थेति । पूर्वावस्थाया वाध विनाऽऽस्थान्तरस्याऽसम्भवेन । तत्क-
ल्पने—प्रमाणजान्यज्ञानस्यापि वाधकत्वकल्पने । सुषुप्ताविति । सुषुप्तावपि
द्यावृत्तिरूपमहमित्याकारक स्वप्नवाधकमङ्गीक्रियत इत्यर्थः । जाग्रत्वा-
पत्ते—स्वप्नसुषुप्तिद्वयान्यत्वापत्तेः । तस्येति—स्वप्नावस्थाया जनकाऽज्ञा-

त्वाद्वा तत्र तद्वाधः । जागरणे तु मिथ्यैव स्वप्नोऽभा
दित्यनुभवादहमिति ज्ञानस्य प्रमाणाजन्यत्वेऽपि यथा
र्थत्वाच्छरीरादिज्ञानस्य च प्रमाणजन्यत्वादवस्थाज्ञान

न्यायरत्नावली ।

त्र-सुषुप्तौ । तद्वाध-स्वप्नावस्थावाध । यथार्थत्वात्-अज्ञातावा
धितमनोऽवच्छिन्नचिद्विषयकत्वात् । प्रमाणजन्यत्वादिति ।
मनुष्यत्वादिविशिष्टरूपेण साक्षिमात्रेण कदाचित् भास्यत्वऽपि
चक्षुरादिप्रमाणभास्यत्वस्यापि कदाचित्तेन रूपेण शरीरादौ स
त्वात् 'मनुष्य मामह पश्यामी'ति प्रतीतेरिति भावः । अनुभ
वासिद्धामिति । तथा च प्रमाणजन्यज्ञानत्वेन नाज्ञानविरोधिता
किन्त्वज्ञातावाधितविषयकनिश्चयत्वेन, तत्समनियतजातिविशेषरू
पप्रमात्वेन वेति भावः । नन्वविद्यावृत्तिरूपेणाहमित्याकारकज्ञानेन
यदि मनोऽवच्छिन्नचिद्विषयक व्यावहारिकशरीराद्यनेकावच्छिन्न
चिद्विषयकत्वेन सामान्याज्ञानशब्दवाच्यमज्ञान निवर्तते तदा 'प्र
न जानामी'त्याकारेणाज्ञातत्वविशिष्टप्रत्यविषयकेणाविद्यावृत्तिरू
पज्ञानेनापि घटाद्यवच्छिन्नचिद्विषयकमज्ञान निवर्तते, तस्या
प्यज्ञातावाधितघटविषयकत्वस्वीकारात् । अज्ञानतत्कार्याविषयकमेव
ज्ञानमज्ञाननिवर्तकमिति स्वीकारेऽपि आत्ममात्रविषयकमौपुत्रावि
द्यावृत्त्या मूलाज्ञान निवर्तते, प्रमाणजन्यत्वत्यागे श्रवणादिज
न्यत्वस्यापि त्यागौचित्यात् श्रवणादीना प्रमाणाश्रितत्वात् तत्रा

नारायणी ।

नस्यैव । तत्र-सुषुप्तौ । तद्वाध स्वप्नवस्थावाध । प्रमाणाजन्यत्वेऽपि-
अविद्यावृत्तिमात्रारूढसाक्षिरूपत्वेऽपि । यथार्थत्वात्-अज्ञाताऽवाधित
मनोवच्छिन्नचिद्विषयकत्वात् । बहिरिन्द्रियसंप्रयोगसम्भवेन बहिरिन्द्रिय
जन्यमनोवृत्तिरूपत्वात् । ननु प्रमाणजन्यत्व चिनापि यथार्थत्वमात्रेण
ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वाङ्गीकारे सौपुत्रात्मबोधादप्यज्ञाननिवृत्तिप्रसङ्ग

चिरोधित्वमनुभवसिद्धम् । विशेषाज्ञान तु न प्रमाण
जन्यवृत्तिमन्तरेण निवर्तते । साक्षिणश्चाविद्यानिवर्तक-

न्यायरत्नावली ।

ह-विशेषाज्ञान त्विति । (१)घटाद्येकैकमात्रविषयकाज्ञान
त्वित्यर्थ । अन्तरणोति । 'घट न जानामी'त्याकाराविद्यावृत्तौ
घटाद्यशे निश्चयत्वाभावात् प्रमान्वजास्यभावाद्वा नाज्ञाननिवर्तक
ता । अत एव स्वप्नेऽपि कदाचिन्मनो न जानामीत्याकारकावि
द्यावृत्त्युदयेऽपि न (२)सामान्याज्ञाननिवृत्तिरिति भावः । ननु
प्रमाणाजन्यज्ञानस्याविद्यानिवर्तकत्वे साक्षिणोऽपि तत् स्यात्, अ
ज्ञानसाक्षिणोऽज्ञातविषयाशे न निश्चयत्वमिति चेत्तर्हि तत्र ज्ञापकं
वाच्य तत्राह—साक्षिणश्चेति । निवर्तकत्वेऽपि । निवृ-

नारायणी ।

स्त इदृशबोधस्याऽऽधाधिताऽज्ञातात्मविषयकत्वादित्यत आह—विशेषेति ।
परिपूर्णचिदानन्दरूपाऽऽपण्डाधंगोचराज्ञान त्वित्यर्थ । प्रमाणेति । तत्त्वम
स्यादिव्याक्यहेतुकाऽऽपण्डाधंगोचराज्ञान विना सौप्तबोधस्य चिन्मात्रगोचरत्वे
प्यज्ञाताऽभेदाऽविषयकत्वात् ततोऽज्ञाननिवृत्ति सम्भवति, किन्तु वा
क्यजन्यव्याक्यार्थबोधादेवेति दिक् । अथवा जाग्रद्वोधेन अहं मनुष्य' इत्या
दिना यदि स्वप्नाद्यज्ञानकस्य व्यावहारिकद्वैतज्ञानस्य निवृत्तिस्तदा
जागरे 'घटमहं न जानामी'त्यज्ञानप्रतीतिर्न स्यात् घटाज्ञानस्य नाशादि
त्यत आह—विशेषेति । घटत्वादिप्रकारकाऽज्ञानमित्यर्थ । प्रमाणेति । प्रमाण
जन्यविशेषप्रकारकवृत्ति विना यथाद्रव्यत्वेन घटज्ञानाद् द्रव्यत्वेन घटा-
ज्ञाननिवृत्तावपि घटत्वेन न घटाऽज्ञाननिवृत्ति, किन्तु घटत्वेन घटज्ञाना-
देव, तथाऽत्रापि सामान्यतोऽवस्थाऽज्ञाननिवृत्तावपि विशेषतः प्रमाण
जन्यज्ञानादेव, तथा च तत् पूर्वं न चिन्पज्ञानानुभवानुपपत्तिरिति
भावः । ननु प्रमाणजन्याऽऽजन्योभयज्ञानादज्ञाननिवृत्तेर्दर्शनात् तदुभय
साधारणाज्ञाताऽधाधितगोचरज्ञानत्वेनैव विशिष्य निवर्तकता वाच्या,
तथा च साक्षिणोऽप्यविद्यानिवर्तकत्वापत्ति, साक्षिणोऽपि तथाविध

(१) उक्तसामान्याज्ञानभिन्नाज्ञानमित्यथ इति घटपुस्तकयो ।

(२) ज्ञानसामान्यस्य स्वविषयानिवर्तकताया क्लृप्तत्वादिति भावः । इति पाठान्तर
पुस्तकयो ।

त्वाभाव अज्ञानसाधकत्वेनैव धर्मिग्राहकमानमिदं इति
न किञ्चिदनवद्यम् । यावन्ति ज्ञानानि तावन्त्यज्ञानानी-
ति चाभ्युपगमात् शुक्तिज्ञानेनेव व्यावहारिकसघात-
ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तावपि पुनरपि कदाचिद्रजतभ्रमवन्न
स्वप्राध्यासानुपपत्तिरिति जीवचैतन्यमेवाधिष्ठानमिति

न्यायरत्नावला ।

चित्जनकतावच्छेदकनिश्चयत्वत्यर्थः । अज्ञानसाधकत्वेति ।
अज्ञानविषयकत्वेत्यर्थः । ननु तत्साधकमपि पश्चात्तन्निवर्तकं भव-
तु तत्राह-धर्मिति । अविद्यासाधकं साक्षीति येन मानेन सिद्ध-
तेनैव तस्य तदनिवर्तकत्वसि-यति(१) । निवर्तकत्वसत्त्वे साध-
कत्वक्षण एव तदापत्तिरिति भावः । यावन्तीत्यादि । व्यावहा-
रिकसघातज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तावपि पुनरपि स्वाप्ना-यामस्याज्ञाना-
न्तरेणोत्पत्तेर्नानुपपत्तिः, यावन्ति ज्ञानानि तावन्त्यज्ञानानी-
त्यभ्याभ्युपगमात् । शुक्तिज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तावपि पुनरप्यज्ञाना-
न्तरेण रजतभ्रमोत्पत्तिवदित्यर्थः । एकाज्ञानपक्षे शुक्तिरूप्यादे-
रिव स्वाप्नस्यापि ब्रह्मज्ञानात् पूर्वं न बाधः, किन्तु निवृत्तिः ।

नारायणी ।

विषयधीरूपस्यात्तत्राह--साक्षी इत्येति । निवर्तकत्वेऽपि । निवृत्तिजनकताय-
च्छेदकप्रमात्वाभावेत्यर्थः । धर्मिप्रवृत्तेन । अविद्यासाधकं साक्षी येन
मानेन सिद्धस्तेनैव तदनिवर्तकत्वमपि, ज्ञानस्य स्वविषयानिवर्तकताया-
न्तृतत्वात् । तथा च नापरोक्षज्ञानस्य तथा कित्त्वज्ञातत्वाभावात्प्रयोज-
कवृत्तित्वमेवेति भावः । ननु यदि सामान्यत्रिशेषोभयज्ञानात् सामा-
न्यतो विशयतश्चाज्ञाननिवृत्तिः कथं पुनः स्वाप्नस्य २ कारणाभावात्त-
त्राह--उत्पत्तिः । व्यावहारिकसघातज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तावपि पुनरपि
स्वप्राध्यासस्याज्ञानान्तरेणोत्पत्तेर्नानुपपत्तिः, 'यावन्ति ज्ञानानि तावन्त्य-
ज्ञानानि' इत्यभ्युपगमात्, यथा श्रुतिज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तावपि पुनरप्यज्ञाना-
न्तरेण रजतभ्रमोत्पत्तिवदित्यर्थः । एकाज्ञानपक्षे न ब्रह्मज्ञानात्स्य
प्राध्यासः किन्तु निवृत्तिमगमम्, अतो ब्रह्मैवाध्यासाधिष्ठानमित्याशयेना-

(१) ज्ञानस्य स्वविषयनिवर्तकत्वस्य क्वचिदप्यकलमत्वादित्यर्थः ।

पक्षे न कोऽपि दोषः । यदा तु पुनर्ब्रह्मजानादेवाजान-
निवृत्त्यभ्युपगमः, तदा रज्ज्वां दण्डभ्रमेण सर्पभ्रमति
गोधानवदधिष्ठानज्ञानाभावेऽपि जाग्रद्भ्रमेण स्वप्नभ्रम-
निरोभावोपपत्तेः ब्रह्मचैतन्यमेव स्वप्नाध्यासाधिष्ठान
मिति पक्षेऽपि न कश्चिद्दोषः । प्रतिजीव स्वप्नाध्यासा-
माधारण्य तु मनोगतवासनानामसाधारण्यादेव । म

न्यायरत्नावली ।

अतो ब्रह्मैवाध्याममात्रेऽधिष्ठानमित्याशयेनाह-यदेत्यादि । प-
क्षेऽपीति । न दोष इत्यनुपपद्यते । प्रतिजीवमित्यादि ।
एकेन जीवेनोपलभ्यमानः स्वप्नो नान्येन उपलभ्यत इति यत्
स्वप्ने असाधारण्य ब्रह्मणः स्वप्नोपादानत्व (१)तदनुपपन्नमिति यत्
पूर्वमुक्तं तन्न । ब्रह्मोपादानकस्यापि स्वप्नस्य तत्तर्ज्जीवीयवाम-
नाजन्यत्वेनोक्तासाधारण्यसम्भवादित्यर्थः । पक्षान्तरमाह-मनो
वच्छिन्नं ब्रह्मेत्यादि । अविद्याप्रतिबिम्बितचिद्रूपजीवान्यत्
ब्रह्मचैतन्य नियन्त्ररूप मनोऽवच्छिन्नमधिष्ठानमित्यर्थः । प्रथमक-
ल्पेऽपि अविद्याप्रतिबिम्बितचैतन्यस्य न तद्दृपतया अधिष्ठान-
त्वम्, 'अज्ञोऽहं यत् जानामी'त्वेव ज्ञानृतया स्वप्ने भानात्,

नारायणी ।

ह-यदति । अत्र नति । अज्ञानोच्छेदाभ्युपगमः । तिगोधानवत्-कार्याऽप्या
मात्रपरित्यागयदिति यावत् । अधिष्ठानेति । अज्ञीवृत्तब्रह्मरूपाधिष्ठानज्ञा
नाभावेऽपि । आकाशादिवत् सर्वसाधारण्य स्वरूपस्य चारयति-प्रति
बीजमिति । एकजीवेनोपलभ्यमान स्वप्नो नान्येन जीवेनोपलभ्यत इत्याह-
स्वप्नति । अत्रहेतुभूतानां मनोगतसंस्काराणां प्रतिजीव नियतत्वात् उपप-
द्यत इति शेषः । संस्कारविशिष्टत्वेनैव मूलाज्ञान भ्रमोपादानमिति मूला-
ज्ञानस्यसाधारण्यत्वेपि कारणतावच्छेकानां संस्काराणामसाधारण्यात्
स्वप्नासाधारण्यमिति भावः । पक्षान्तरमाह--मन इति । अविद्याप्रति
बिम्बितचिद्रूपजीवादन्यत् ब्रह्मचैतन्य मनोवच्छिन्नं नियन्त्ररूपम
धिष्ठानमित्यर्थः । मनु मनोवच्छिन्नचिद्वेद्येन रूपेण ब्रह्मणोऽपि जागरे

(१) तदनुपपन्नं सहाय इति यत् पूर्वमिति उपपन्नं ।

नोवच्छिन्नं ब्रह्मचैतन्यमेवाधिष्ठानम् । एतस्मिन्नपि प-
क्षेऽवस्थाज्ञानस्यावारकन्वाद्गीकारात् काप्यनुपपत्तिः ।
अत एव शास्त्रेषु क्वचित्क्वचित्तथा व्यपदेशः ।

ननु मनोऽवच्छिन्नचैतन्यस्याधिष्ठानत्व 'अहं गज'
इत्याद्यहङ्कारमामानाधिकरण्येन गजपतीति-स्यात् 'इदं

न्यायस्त्वावला ।

किन्तु मनोऽवच्छिन्नत्वेनेति । ननु मनोऽवच्छिन्नचित्त्वेन रूपेण
जागर्णे ब्रह्मणोऽपि भाममानत्वात् कथमधिष्ठानता ? तत्राह—एत-
नारायण ।

मासमानत्वात् कथमधिष्ठानत्व तत्राह—एतस्मिन्नपि । अवस्थाऽज्ञा-
नस्य-निद्रादित्पस्योक्तस्य, न कापि अनुपपत्ति-न स्वनाध्यासमा-
मल्लनुपपत्तिः । न चाज्ञानाज्ञानविकल्पदोषापत्तिः, मनोवच्छिन्नचित्-
द्विषयकज्ञानेनावस्थाऽज्ञाननाशाद्गीकारादित्यन्यत्र विस्तरः । अत्र मा-
ध्यकारसन्मतिरप्यस्नान्याह—४३ एतति । [मनोवच्छिन्नचित्तम् अधिष्ठा-
नन्वन्य सोऽपत्तिकत्वादेवेत्यर्थः] । शास्त्रेषु-माध्यायी । स्वचित्-नृतीया-
ध्यायद्वितीयपादादौ । तयति । बाध्यन्ते चैते रथादय स्वन्नदृष्टा प्रयोऽ-
द्व्यादिना माध्यशब्देनोच्छेदोक्तया स्वप्नज्ञानस्यावारकावस्थाऽज्ञान-
नाशपूर्वकत्वनिर्देश मूलाज्ञाननाशपूर्वकत्वस्य जागरे बाधान्, तथा च
स्फुटमेव लब्धनवन्याऽज्ञानस्यैव तदावरकत्वान् स्वनोपादानकत्वम्,
प्रतोऽनयो पक्षयो परिणामिति न विवादः किन्तु विवर्ते । तत्र यस्मि-
नक्षे मनोवच्छिन्नचैतन्यमेवाधिष्ठान तस्मिन्पक्षे त करणात्प्रति-उन्न एव
रजनाद्युपत्तेरवश्यं वक्तव्यवान्नियमत्राहमशत्रोऽन्यविशिष्टनयैत्र
प्रतीति स्यात् न चिदमशनामानाधिकरण्येनापि, रजनादाविय राहा-
शामावान् । यस्मिन्पक्षे ब्रह्मचैतन्यमेवाधिष्ठान तस्मिन्पक्षे राहा-
शामावासामान्यत एव प्रतीति न्यादिति पक्षद्वयेप्यादाङ्कने—ननि-
त्यदि । मन इति । जीरुहस्य तादृशब्रह्मणो वा अधिष्ठानत्वे-स्वना-
ध्यासाधिष्ठानत्वे । अहं गज' इत्यादिना 'अहं गजवानि'त्यादिपरिग्रहः ।
अहं हरेति । अहमशम्याधारत्वाद्अहमशवेशिष्टयाप्रगाहित्वेनैव । तथा च
तादात्म्येन रजतादेरिवान्प्रता'वहं गज' इति ससर्गितया सुखादेरियो-
त्पत्तौ 'आहं सुखीति'इह गजवानि'त्यादिप्रतीति न्यादित्यर्थः ।
सामानाधिकरण्येनके-येवकारार्थं स्फुटयति—इति । द्वितीयपक्षे

रजतमि'ति शुक्तिसामानाधिकरण्येन रजतप्रतीतिवत्, न
 'त्वय गज' इति । ब्रह्मचैतन्यस्याधिष्ठानत्वपक्षेऽपि 'गज'
 इत्याकारैव प्रतीति स्यान्न 'त्वय गज' इति । तत्रापीदं
 द्वारास्पदीभूतवाह्यार्थाभावस्य समानत्वादिति चेन्न ।
 आद्ये पक्षे अहङ्कारस्य शुक्तिवदधिष्ठानानवच्छेदक
 त्वात् 'शुक्तिरजतमि'तिव'दह गज' इति न भ्रमाकारप्र-
 सङ्गः । 'अहमि'ति ज्ञानस्यैव 'शुक्ति'रिति ज्ञानस्यैव भ्र-
 मविरोधित्वात्, इदमंशस्य च भ्रमाविरोधिन एव तत्र
 भानाभ्युपगमात् । स्वप्ने तु गज इत्याकारवदधमीत्या-
 कारोऽपि कल्पते एव । उभयाकारवाधेऽप्यधिष्ठानीभूत-
 चैतन्यावाधानं शून्यवादप्रसङ्गः । जाग्रद्गतागामपि शु-

न्यायरत्नावली ।

स्मिन्नित्यादि । अधिष्ठानानवच्छेदकत्वात्-भ्रमप्रयोजका
 ज्ञानविषयतावच्छेदकत्वात् । भ्रमाविरोधिन-भ्रमविरोधिधीरि-
 पयशुक्तित्वात्प्रविशेषितस्य । तत्र-भ्रमः कल्पित एव न तु वाह्यः ।
 जाग्रद्गता-जाग्रद्गतागतभ्रमे । शुक्तिद्वाराविलक्षणस्य-रज-
 नारायणी ।

आह-—प्रमेति । गज इत्येव-इदमथाहमशयैशिष्यानुगमहिनी । एतका
 रार्थं स्वयमेव स्फुटवति-—त्वित्यादि । समापक्षे-—आद्य इत्यादि । अधि-
 ष्ठानावच्छेदकत्वान्-भ्रमप्रयोजकाज्ञानविषयतावच्छेदकत्वात्, अधि-
 ष्ठानावच्छेदकस्य च भानं तत्प्रकारकधियो भ्रमविरोधित्वादित्याह-
 कल्पितेति । प्रमेति । भ्रमवाधकज्ञानाविषयस्य च वाधात्त्वादिति भावः ।
 तत्र-भ्रमे । ननु तथापि कथं रजतादिभ्रम इव स्वप्नभ्रमे इदमंश
 भानम् ? अधिष्ठानेऽस्तरादित्याशङ्क्य मास्त्वधिष्ठाने इदमंशस्तथा
 पि सस्कारेण गजादिवत्कल्पितेदमंशस्यापि भानान्तं फोपि द्रोप
 इति पक्षद्वयेऽप्येकोपत्त्या समाधानमाह-—स्वप्ने त्विति । कल्पित एव न
 तु वाह्यः । ननु प्रतीपमानमात्राशस्य कल्पितत्वेन वाधाप्रशयकत्वात्
 शून्यताप्रसङ्गः शयत आह-—उभयेति । अध्यस्ताधाराशोभयवाधेयो-
 त्यर्थः । न स्वप्नभ्रम एवेव कल्पना किन्तु जागरेषोऽप्याह-—नामदिति ।

कीदङ्कारविलक्षणस्य प्रातीतिकस्यैव रजतेदङ्कारस्य भानाभ्युपगमाच्च । 'अध्यस्तमेव हि परिस्फुरति भ्रमे-
ष्विति' न्यायात् । शुक्तीदमशभानपक्षेऽपि नेदमशम-
त्यत्वमध्यामे प्रयोजकम् । किन्त्वधिष्ठानमत्यत्वम् ।

न्यायरत्नावला ।

तस्यष्टत्वानापत्रादिदमशात् विलक्षणस्य रजतेदङ्कारस्य । रज-
तस्यष्टेदमशस्य प्रातीतिकेन रजतनादात्म्येन विशिष्टतया प्राती-
तिकमेवेदन्त्वविशिष्ट भ्रमे भाति, नातादृश व्यावहारिकमित्य-
त्र सङ्क्षेपशारीरकोक्ति प्रमाणयति—अध्यस्तमेवेत्पादि । न-
न्विद रजतमिति भ्रमे शुक्तीदमशस्य भानपक्षे भ्रमे(१) विशिष्ट
स्याप्रातीतिकत्वनियमात् 'अय गज' इति स्वप्नानुपपत्तिस्तत्राह-
शुक्तीति । सत्यत्व—प्रातीतिकान्यत्वम् । प्रयोजक-व्यापकम् ।

नारायणी ।

जाग्रदशागतभ्रमेपीत्यर्थ । शुक्तीति । शुक्तीदमशाद्यावहारिकाङ्कि-
न्तस्य, प्रातीतिकस्यैव—प्रतीत्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिन,
रजतेदङ्कारस्य—रजतस्यष्टेदमशस्य । अस्मिन्नर्थे सङ्क्षेपशारीरकाचा-
र्योक्ति प्रमाणयति—अन्यस्तामति ।

अध्यस्तमेव हि परिस्फुरति भ्रमेषु नान्यत्कथञ्चन परिस्फुरति भ्रमेषु ।
रज्जुत्वशुक्ति शकत्वमरुक्षितित्वचन्द्रैकताप्रभृतिकानुपलम्भनेन ॥

इति सङ्क्षेपशारीरकाचार्योक्तयुक्त्येत्यर्थ । नन्विद रजतमिति भ्रमे
शुक्तीदङ्कारस्यैव भानपक्षे भ्रमविषयस्य प्रातीतिकत्वनियमाभावा 'दय
गज' इति भ्रमानुपपत्तिस्तद्व्यस्येत्यत्र आह—शुक्तीति । सत्यत्व-प्रातीति-
कान्यत्व-प्रयोजक-व्यापक-भ्रमनिवर्तकधीविषयाशस्यैव भ्रमनाशक-
त्वान्यथानुपपत्त्या सत्यत्वावश्यकत्वादिदमशस्य तादृशसत्यत्वावश्य-
कत्वे मानामावादिनि भाव । धर्मिण इदमशस्य सत्यत्वाभावेऽपि
भ्रमस्सदधिष्ठान एक एवेति नियमोऽधिष्ठानस्य सत्यत्वावश्यकत्वमिचा-
र्येवेत्यभिप्रेत्याह—किन्त्विति । तत्सत्यत्व-विना तद्वानादुभ्रमनिवृत्तेरस-
म्भवादिति भाव । ननु विशेष्यतया भातस्येदमशस्य चेन्नाधि

अधिष्ठान च तत्राज्ञातं शुक्तिचैतन्यमिवात्रापि साक्षि-
चैतन्य विद्यते एवेत्युपपादितम् । तस्मान्न पक्षद्वयेऽपि
काप्यनुपपत्तिः । अत्र च स्वाप्लिकपदार्थभोक्ता तैजस
इत्युच्यते । पित्ताख्यनेजःप्रधानकत्वात् । आदित्यादि-
ज्योतिरन्तरेणापि भासकत्वादिति वा । एवं जाग्र

नारायणी ।

ष्ठानत्व किमधिष्ठानं तर्हि स्वप्नभ्रमस्य ? तत्राह—अधिष्ठानमिति । परमते
यद्धर्मप्रकारकज्ञानस्यैव भ्रमविरोधित्वम्, अज्ञानविषयताबन्धेदकताद्
राधर्मावच्छिन्नमेवाधिष्ठानं न ज्ञातसामान्यधर्मावच्छिन्नमित्यर्थं ।
विशेषणभेदेन विशिष्टभेदात् ज्ञातेदन्तवादिरूपधर्मविशिष्टमाधार, अत्रान
शुक्तित्वादिरूपधर्मविशिष्टमधिष्ठानमिति यावत् । तत्र-जाग्रदवस्था-
कालीनशुक्तिरजतभ्रमे, अत्रापि-स्वप्नभ्रमेऽपि । साक्षिचैतन्यम्-अहङ्का-
रोपहितं मूलाज्ञानावृतत्वोपहितं वा, तस्यापि जीवचैतन्येनैक्यमादाय
विषयेभिव्यक्तस्य विषयाभासकत्वाद्गीकारात् साक्षितया निर्देशः ।
एतेन मनोवच्छिन्नचैतन्यस्य स्वप्नाध्यासाधिष्ठानत्वपक्षेऽहमर्थ
आधारो वा अधिष्ठानं वा ? नाद्य । 'अहं गज' इत्येव स्थानं त्वय
गज इति । आधारारोप्यपोरेवान्नेदप्रतीते । इदमशभेदप्रतीत्ययोगात् ।
न द्वितीय । कदाचिद्दहं व्याघ्र इति भ्रमानुपपत्तेः । अधिष्ठानारोप्य-
पोरेदाप्रतीतिरिति निरस्तम् । व्यावहारिकाहङ्कारोपहिते साक्षिणि
सकलाध्यासाद्गीकारात् । अधिष्ठानताबन्धेदकार्येन व्यावहारिका-
हङ्कारस्य भ्रमे भानाभावात् । निद्रादिदोषवशात् अधिष्ठानाधारोभय-
काटिबहिर्भूतकात्पनिफाहङ्कारेणैवदङ्कारसायानाधिकरण्येनारोप्यस्य
भ्रमे भानमिति न कोऽपि दोष इत्यन्यत्र विस्तरः । स्वयमेव स्वस्य
'द्वितीयपक्षे त्विति' विशेषाकथनन्यूनता परिहरन्नुपसहरति--तस्मादि न ।
स्वप्ननिरूपणस्य पर्यवसानमाह--अत्र अति । स्वप्नावस्थाया तेज प्रधा
नत्वमिति प्रसक्तमित्थाशङ्कनाह--आदित्येति । 'अस्तमित आदित्ये यात्र
यत्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेग्नौ शान्ताया वाचि किञ्ज्योतिरयं पुराण'
इति प्रश्न 'आत्मैवास्य ज्योतिरिति यादृशत्त्यात्तरश्रुते रिति भावः । इति
स्वप्नप्रकरणम् । विश्वतैजसोपाधौ जाग्रत्स्वप्नौ एतावुभावनुसञ्चरति
स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं चेति धृत्युक्तौ निरूप्य 'तद्यथा श्येना वा सुप-
णो घे'ति धृतिवोधितं प्राज्ञोपाधिं निरूपयितुमुपक्रमते--एवान्तः ।

स्वप्नभोगद्वयेन आन्नस्य जीवस्य तद्बुभयकारणकर्म-
श्रये ज्ञानशक्त्यवच्छिन्नस्य सवासनस्यान्तःकरणस्य
कारणात्मनावस्थाने सति विश्रामस्थान सुषुप्त्यवस्था ।
'न किञ्चिदवेदिषमि'ति कारणमात्रोपलम्भ सुषुप्ति ।
तत्र जाग्रत्स्वप्नभोगपदार्थज्ञानाभावेऽपि साक्ष्याकार

न्द्यरत्नावली ।

तत्रापि-स्वप्नऽपि । कारणेति । तदानीमुपधायकेयर्थ । क्रिया-
शक्त्यवच्छिन्नमात्रस्य प्राणस्य सुषुप्तौ लयाभावादाह—ज्ञानश-
क्त्यवच्छिन्नम्येत्यादि । कारणात्मना-कारणीभूताज्ञानग-
तमंस्काररूपेण । कारणमात्रोपलम्भ-स्फुल्लसूक्ष्मरूपदेहानुपल-
म्भविशिष्टः कारणोपलम्भविशेष इत्यर्थः । यथाश्रुतेऽविद्यावृत्ति
रूपकार्योपलम्भस्य साक्षिणस्सत्त्वादमद्भति । मूर्छाप्रलयादि-
वारणाय विशेष्यदलम् । अवस्थाज्ञानाकार संस्कारतापन्नजाग्रत्स्व-
प्नाविषयकम् (१) नादिजीवेशभेदादिविषयक च यदवस्थारूपमज्ञान
नारायणी ।

दुर्भवेति जाग्रत्स्वप्नोभयेत्यर्थ । क्रियाशक्तिविशिष्टस्य सुषुप्तौ लयाभावा-
दाह-इनेति । ज्ञानशक्तिसमष्टिरूपस्य अन्तःकरणस्य लयेऽपि वासनामि
मौगस्तत्र स्यात्तत्राह—भवन्तन्मति । कारणात्मना-कारणीभूताऽज्ञा-
नगतसंस्कारेण । इत्येति । स्फुल्लसूक्ष्मदेहानुपलम्भविशिष्ट कारणोप-
लम्भ इत्यर्थ । मूर्छाप्रलयादिवारणाय विशेष्यदलम् । सुषुप्तौ मनस
पुरीतति प्रवेशाद्ज्ञानमामान्य प्रति बाह्यमनोयोगरूपकारणस्य सुषु-
प्तिकाले याधान्न कारणोपलम्भोऽपि युक्तिसह इति तार्किका-
दिशङ्कामपाकर्तुमाह—उतेति । तत्र-सुषुप्तौ, जप्रदित । जाग्रत्स्वप्ना-
वस्थयोर्भोग्या ये पदार्था व्यावहारिकप्रानिभासिकरूपान्तद्विषयक-
ज्ञानाभावेऽपि । तत्तदर्थ्यावभासकेन्द्रियवासनादिरूपविशेषसामग्रा अ-
भावादिति शेष । साक्ष्याकारम्-निकृष्टाहङ्काररूपसाक्षिविषयकम् सु-
खाकार-ब्रह्मरूपसुखविषयकम्, अयस्याऽज्ञानाकार च—स्वप्नाधिष्ठा-
नविषयक यदवस्थाज्ञान तद्विषयक च, अविद्यावृत्तीत्यनेन

(१) स्वप्नाधिष्ठनविषयक च ज्ञान पठन्तरम् । धनुस्तद्धे ।

सुखाकारमवस्थाज्ञानाकार चाविद्याया वृत्तित्रयमभ्युपे-
यते । अहङ्काराभावाच्च नैका विशिष्टवृत्तिः, सुपुण्यभा-

न्यायरत्नावली ।

तद्विषयकम् । सस्कारादीना साक्षिसम्बन्धेन प्रकाशप्रसक्तेस्त-
त्राज्ञानमावश्यकम् । त्रयमिति-आकारत्रयोपहितरूपभेदसम्भ-
वादित्थभिप्रायम्, समूहालम्बनैकवृत्त्या निर्वाहे वृत्तित्रयकल्पने-
गौरवात् । ननु मूलाज्ञानाकारवृत्त्यापि 'नावेदिप' मिति स्मरणो-
पपत्तेः अवस्थाज्ञानविषयकवृत्तिः किमित्युक्ता ? उच्यते—'न
किञ्चिदवेदिपमि' एनेकपदार्थविषयकज्ञानस्मृतेर्मूलाज्ञानेनानुपपत्ते-
तस्य चिन्मात्रविषयकत्वात् । अत एव(१)'आत्मानमीशान्य मनुष्य
वा नावेदिपम्, आकाशादिक नावेदिपम्' इति स्मृतेरुपपत्तिः ।
इदं तु बोध्यम् । मूलाज्ञानाकाराप्यविद्यावृत्तिस्त्वष्टुसावश्यकं वा-
च्या । प्रलयान्यकाले सर्वदेव तत्स्वीकारात् । 'एतावत्काल मूढो
ऽहमास'मिति नानाविषयाप्रिशेषितरूपेणाप्यज्ञानस्य जागराद्य-
काले तत्त्वज्ञानकाले च स्मरणात् । एवञ्च मनोऽवच्छिन्नचित्तः
स्वप्नाधिष्ठानत्वपक्षेऽप्युक्तस्मरणोपपत्तिरिति । नन्वज्ञानविशिष्ट-
साक्षिविषयिका सुखाभिन्नसाक्षिविषयिका च वृत्तिः कुतो नोक्ता ?
तत्राह-नैकेति । विशिष्टवृत्तिः-अज्ञानादिविशिष्टसाक्षात्कारवृत्तिः ।
अहङ्काराभावादिति । तथा च ससर्गविषयकवृत्तौ अहङ्कारत्वेन
हेतुता । सा च हेतुता निमित्ततया कार्यसदभावेनैवेति नाहङ्का-
रलयोत्पत्तिकालेऽपि विशिष्टविषयकवृत्त्युत्पत्तिः । अहङ्कारत्व च

नारायणी ।

त्वद्मन योगाभावेऽपि न सुपुण्यनुभवाभाव साध्यवितु शक्य,
त्वद्मनोयोगस्य प्रमाण न्यज्ञान प्रत्येव हेतुरनाङ्गीकारादिति
लवितम् । त्रयं-निर्विकल्पवृत्तित्रयम् । ननु लाघवात्त्रिषय
ससर्गायगाह्येक एव प्रतियोगी विद्यता तत्राह--अहङ्कारेति ।

(१) आत्मान गौर मनुष्यमिति षण्णस्तके ।

वप्रसङ्गाच्च । अत एव वृत्तिरूपस्योपलम्भस्याभावान्न

न्यायस्तनावला ।

स्थूलावस्थमनस्त्वम्, (१) अहमाकारावित्याद्यत्तत्त्वं वा । तार्किका-
दिमते तु निर्विकल्पकस्यापि सुपुष्पावस्वीकारात् जन्यज्ञानमात्रे त्व
न्ननोयोगस्य हेतुत्वम् । नन्वस्याज्ञानस्यैवाज्ञानसाक्षिणोऽस्मसर्गवि-
षयकत्वं स्वीकृत्य तादृशमसर्गभानमुपपात्रताम्, किमहङ्कारहे-
तुतयेति चेन्न । तावतापि ससर्गाकारवृत्तेर्वाप्येतुमशक्यत्वात्,
सुपुष्पिपूर्वक्षणे लिङ्गपरामर्शादिसत्त्वे ससर्गानुमित्यादेर्दुर्वारत्वाच्च ।
अत एवाह—सुपुष्प्यभावाप्रसङ्गादिति । सुपुष्पो ससर्गाका-
रवृत्तिस्वीकारे सुपुष्प्यभावप्रसङ्गात्तादृशवृत्तावहङ्कारहेतुताकल्प-
नात् तादृशहेत्वभावात्तादृशवृत्त्यभाव इति समुदायार्थः । न
च निर्विकल्पकाविद्यावृत्तेस्मस्कारतापन्नमन आदाविवाज्ञानससर्गा-
दावप्यविद्यावृत्त्युत्पत्तिवारणमिति वान्यम् । जागरस्वप्नयो-
रज्ञानादिमसर्गविषयिकाया 'न जानामि' इत्यादिवृत्तेरुत्पत्त्या
तत्सामग्न्याश्चाज्ञानादिरूपायाः सुपुष्पावपि तदापत्तेः । सस्कार-
तापन्नमनआदौ तु संसर्गविषयकानुमित्यादिरुमहङ्कारहेतुरुमेव जा-
ग्रदादिवृत्तेरुत्पत्तिकाले जायते, नाविद्यावृत्तिरिति वैषम्यम् ।
वृत्तीत्यादि । तथा च वृत्तिरूप कारणोपलम्भो लक्षणे निवेश्य

नारायणी ।

स्थूलावस्थस्यान्त करणससर्गस्याभावाच्च नकाहमर्थविशेष्यकसुखा-
भिन्नस्वापप्रकारकानुभवमित्यर्थः । घटात्सप्रकारकवृत्तिमात्रस्य
ङ्कारस्य हेतुत्वकल्पनादिति भावः । अस्त्यज्ञानवदहङ्कारोऽपि तत्रेत्यत
आह—सुपुष्प्यभावेति । बाह्यार्थविषयकवृत्त्यन्तरस्यापि तत्राहङ्कारसत्त्वेन
सम्भवादिति भावः । कारणात्मनावस्थिति सुपुष्पिरिति लक्षणम्य
प्रलयेऽतिव्याप्तावपि कारणमात्रोपलम्भ सुपुष्पिरिति लक्षणस्य नाति-
व्याप्तिरित्याह—वृत्तिरूपस्येति । एतेन साक्षिरूपस्योपलम्भस्य तत्र सत्त्वे-
ऽपि नातिव्याप्तितादवस्थ्यम् । लक्षणे उपलम्भपदस्य वृत्तिपरत्वादिति

(१) अहमाकारेति द्वितीय लक्षण नास्ति घणुस्तके ।

प्रलयेऽतिव्याप्तिः । तत्र तत्कल्पनाधीजाभावात् । इह च 'सुखमहमस्वाप्स न किञ्चिदवेदिपमि'ति सुप्तोत्थितस्य परामर्शात् । अननुभवे च परामर्शानुपपत्तेः । अन्तःकरणोपरागकालीनानुभवजन्यत्वाभावाच्च न तत्तोल्लेखा-

न्यायरत्नावली ।

इति भावः । इह-सुपुप्तौ । परामर्शात्-स्मरणात् । अननुभवे-वृत्त-
नुत्पादे । ज्ञानसूक्ष्मावस्थारूपसंस्काराभावादिति शेषः । अन्तः
करणेति । अहङ्कारेत्यर्थः । जन्यत्वाभावात्तोल्लेखाभावः ।
तस्मिन् सत्यपि न स्मरणत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । अहङ्काराभावेन
कालदेशविशिष्टरूपेणाज्ञानादेरननुभवात्तेन रूपेण न स्मरणम्,
किन्तु केवलज्ञानत्वादिविशिष्टरूपणेति भावः । (१)ननु सांपुष्पा

नारायणी ।

ज्ञापितम् । अविद्यारूपकारणसत्त्वे वृत्ति कथमेत्यत आह—तत्कल्पनेति ।
वृत्तिकल्पने, योजाभावात्-अनुमापकहेतुभावात्, फलानुसारेणादृष्टा-
द्विद्यटिता सामग्री कल्प्यते 'आरोपे सति निमित्तानुसरण न तु तिमि
त्तमस्तीत्याराप' इति न्यायात्, तत्र च फलानुपलब्धेर्नादृष्टादिक न
वा तज्जन्यानुभव कल्प्यतेऽतोऽविद्यायास्तत्र सत्त्वेऽपि न वृत्तिप्रसङ्ग
इति मक्षेपः । ततः सुपुप्तौ चेत्यक्षय्यमाह—इहेति । इह-सुपुप्तौ । सुप्ते
ति । स्यापो नाम मनोलेखसहितमज्ञानम् । धात्वर्थं विया सुप्त नामार्थ
तयाश्च स्तोत्र पाक इत्यादाविवाभेदेन स्यापस्य चाख्यातार्थे तस्य
चाहमर्थे लुड्यस्यतीतत्वस्य धात्वर्थे स्वापेऽवधात्, सुखाभिन्ना-
तोत्स्रापवानहमित्यर्थः । सुखस्यापयोरभदन्तु द्यद्गुणव्यङ्गकभावनिघ
न्धना घोष्यः । न किञ्चिदिति । न किमपि ज्ञातवान् सकलपदार्थोज्ञानवा-
नित्यर्थः । अप्रोभयत्रातीतस्य शस्याधिकस्य भान तु 'सा गङ्गा मया
दृष्टे त्यादाविवाऽसहर्गाऽमहादित्यन्यत्र विस्तरः । परामर्शात्-स्मरणात् ।
अननुभवे-अनुभवाभावे, परामर्शानुपपत्तेः-स्मरणसम्भवात् । ज्ञानसू-
क्ष्मावस्थारूपसंस्काराभावादिति शेषः । स घट इत्याद्याकारस्यैव
स्मरणस्योपलम्भात् प्रकृते विना तत्तोलेख कथं स्मृतित्वं तत्राह—
अन्तरिति । अन्तःकरणाधित्वरूपो य उपराग सम्यन्धस्तत्काली

(१) अत्र एव स्मरण तत्तोलेखावियम इत्याह—स्मरणेति । इति पाठः छपुस्तके ।

न्यायरत्नावली ।

नुभवे यद्यज्ञानाशे देशादिवैशिष्ट्यं न भाति अहङ्काररूपकारिणाभावात्तर्हि सविषयकत्वाज्ञानत्वयोरपि वैशिष्ट्यं तत्र न भायात्, इष्टापत्तौ च न किञ्चिद्वेदिषमिति स्मृतौ तदुल्लेखानुपपत्तिः, उक्तवैशिष्ट्याशे न स्मृतित्वं किन्त्वनुभवत्वमिन्यस्याद्वैतसिद्ध्युक्तस्य स्वीकारेऽपि अवस्थाज्ञानाकारा वृत्तिरिति मूलासङ्गतिः, स्मृतिकाले स्मर्यमाणस्यावस्थाज्ञानस्यो(१)च्छिन्नत्वेन तत्रोक्तवैशिष्ट्यस्य साक्षिणो भानासम्भवादिति चेन्न । यथाऽभावेऽप्यप्रतियोग्यनुयोगिविशिष्टत्वाभावत्वरूपाभ्यामेव ज्ञानस्य सविषयकत्वज्ञानत्वाभ्यामेव च प्रत्यक्षे भानं तथैवाज्ञानस्य सविषयकत्वाज्ञानत्वाभ्यामेव प्रत्यक्षे भानं न तु शुद्धाज्ञानस्य, तयोरिव तस्यापि निर्विकल्पकत्वात् । किञ्च तदुभयरूपविशिष्टत्वेनाज्ञानस्मृतिः तादृशीमेव स्वकारणीभूतामविद्यावृत्तिं(२) कल्पयति । एव चाज्ञानत्वादिससर्गान्यससर्गविषयकवृत्तावेवाहङ्कारस्य हेतुत्वं कल्प्यम् । ननु ज्ञानस्य प्रत्यक्षे सविषयकत्वसप्रकारकत्वनियमो युक्तः, विषयस्य पूर्वमुपस्थितत्वात् । ज्ञानत्वप्रकारकत्वनियमस्त्वयुक्तः, तस्य पूर्वमनुपस्थितत्वात् । अत एव सविषयकत्वाशे सविकल्पकज्ञानत्वाशे निर्विकल्पकं नृसिंहाकारज्ञानस्य प्रत्य-
नारायणी ।

नेत्यर्थः । जन्यत्वाभावात्तोल्लेखाभावस्तस्मिन्सत्यपि न स्मरणत्वा नुपपत्तिरित्यर्थः । सुषुप्तावहङ्कारस्याभावाद्देशकालविशिष्टरूपेणाज्ञानादेरननुभवान्न तेन रूपेण स्मृतिः, किन्तु केवलाज्ञानत्वादिनैव, तथा च यस्य कालादिविशिष्टरूपेणानुभवस्तस्यैव तद्रूपेण स्मृतिरिति भावः । एतेन जाग्रति तत्तादेरस्मरणेऽपि परमते सुषुप्तौ न निर्विकल्पकत्वात् सिद्धिः । तस्मते सप्रकारकत्वेनैव स्मृत्यनुभवयो वायकारणभावात्, तत्तद्विप्रकारकस्मरणस्य स्मरणाऽहेतुनिर्विकल्पकत्वाभावासाधकत्वादित्यपि सूचितम् । ननु प्रमाणजन्यसप्रकारकज्ञानं प्रत्येव मनसो हेतुत्वं

(१)—एतत्स्यभिन्नत्वेनेति, गणुस्तके । (२)—विद्यावृत्तिर्नामिति गणुस्तके ।

भावेऽपि स्मरणत्वानुपपत्तिः । स्मरणे तत्तोलेनानिप-
माभावाच्च जाग्रद्दशापामस्थाप्समित्यनुभवानुपपत्तेः

न्यायरत्नावली ।

क्षे नव्यताकिंकरूपते इति चेन्न । ज्ञानस्योत्पत्त्युत्तरं प्रत्यक्षतामत्
(१) हि तादृशयुक्तवायुक्तत्वविचार न तु तस्य माक्षि-
बेधत्वमते पूर्वानुपस्थितस्यापि ज्ञानत्वादेरपि मानस्वीकारा-
दिति धेयम् । (२) स्मरणोक्ति । यस्य कालादिविशिष्टरूपेणानुभ-
वस्तस्यैव तद्रूपेण स्मृतिरिति भावः । ननु सुषुप्तौ तादृशदृश्यभा-
वेऽपि जाग्रत्काल एव 'सुखमहमस्वाप्समि'त्यनुभवः कल्प्यताम्,
तत्राह—जाग्रदित्यादि । ननु जागरे सुषुप्ते मस्य मास्तु,
नारायणी ।

स्य व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात्परिमापितप्रमाणाजन्ययोरविद्यकयो-
स्थापानुभवस्मृत्योस्तत्ताप्रकारकत्वे बाधकामावाक्यमतयाभूतस्य स्मृ-
तित्वे तत्राह— स्मरण इति । स्मृतित्वाद्यच्छेदेनेत्यर्थः । ततोत । तत्ताप्र-
कारकत्वनियमाभावात् चिन्तितार्थगोचरस्मृतौ व्यभिचारात् तत्र
चिन्तयैव पश्चात्ज्ञानदर्शनादिति भावः । तथा चात्र विशिष्टस्वरूपजन्य-
त्वाद्गोकारोऽपि तत्रैवोद्बोधकाऽलाभेन तत्ताद्यमान युक्तमनो नैता-
वता सुषुप्तावनुभवाभावात् साधयितु योग्य ज्ञानस्य स्मृतिजनकत्वा-
नियमे न स्मरणमाणत्वस्य व्यभिचारित्वादिति सक्षेपः । (३)

प्रेमानुपाधिरमुखात्मनि नोपलभ्य स प्रत्यगात्मनि क्रमेऽपि निरूपयिष्ये ।
प्रेय ध्रुतेरपि तत सुखतानुमानं नैयायिकोऽपि न दृगात्मनि निहनुद्यते ॥
प्राक्षे सुख समनुभूय सद्गुणित सन्सर्वप्रकारविषयप्रतिपत्तिशून्ये ।
सुप्तोहमत्र सुखमित्यनुसन्धानं सर्वोऽपि जन्तुरवाच्छ्रुति तस्य सौख्यम् ॥

ननु सुषुप्तौ मनस उपरमात्तादृशदृश्यभावेऽपि जाग्रत्काल एव
सुरामहमस्वाप्समित्यनुभवः कल्प्यताम् ? तत्राह—जाग्रदिति । व्यवस्था

(१)—प्रत्यक्षतामते हि तदृशयुक्तवायुक्तत्वविचारो न युक्तः तस्य माक्षिबेधत्वमते
स्वबेधत्वमते—ता पूर्वत्वादि पशुस्तके पाठः ।

(२) अत एव स्मरणे तत्तोलेनानियम इत्याह स्मरणेति । इति पशुस्तके ।

(३) अपस्तम्बे सक्षेपशारीरकीमतये पशुस्तकेऽत्रैवोपलभ्येति सन्बन्धप्रदर्शना-
त्ताभावादिति सक्षेप इत्युक्ते च निरवयोरिति इत्यम् ।

लिङ्गाभावेनाश्रयासिद्धया चानुमानस्यासम्भवात् । अ

न्यायस्त्नावला ।

अवस्थाज्ञान मनोलयश्चेति द्वयं हि सुषुप्तिः, तत्राप्य जागरकालीनाधिया नष्टत्वात्, द्वितीय चायोग्यत्वात् नष्टत्वाच्च न प्रत्यक्षम्, अनुमितस्तु स्यात्तत्राह—लिङ्गेत्यादि । 'स्वप्नजागरयोर्मध्यकालस्सुषुप्तिमान् ज्ञानसामान्याभावात्, जन्यज्ञानसामान्याभावाद्धेत्यनुमानं न सम्भवति । आद्यो हि न हेतुः । असिद्धत्वात्, पक्षे ज्ञातुमशक्यत्वाच्च । अत एव न द्वितीयः । न च तत्कालविशिष्टरूपेण कस्याप्यस्मृतेः तत्काले जन्यज्ञानसामान्याभावोऽनुमेयः यदा ह्यनुभवो जायते तदा तत्कालविशिष्ट स्वविषय सगृह्णाति, ततश्च तद्रूपेण स्मृतेरुत्पत्तिस्स्यात्, तदभावाच्च तादृशज्ञानाभाव इत्यनुमानसम्भव इति वाच्यम् । ज्ञानस्य स्मृतिजनकत्वानिषयात् । तस्माद्विज्ञासम्भवः, आश्रयासिद्धिश्च । तत्कालस्यानुपस्थितत्वात् । ननु स्मृतिरपि न सम्भवति । 'अहमस्वाप्समि'ति स्मर्यमाणाहङ्कारस्य पूर्वमननुभवात् तत्राह—अहङ्कार इत्यादि । अनुभूयते—साक्षिणा विषयीक्रियते । ननु तथाप्यज्ञानादि-

नारायणी ।

ज्ञान मनोलयश्च सुषुप्ति आद्यस्याधिष्ठानधिया नष्टत्वात्, द्वितीयस्यायोग्यत्वादिति भावः । ननु मास्तु प्रत्यक्षम्, 'स्वप्नजागरयोर्मध्यकालस्सुषुप्तिमान् ज्ञानसामान्याभावात्, जन्यज्ञानसामान्याभावाद्धेत्यनुमानस्यादित्यत आह—लिङ्गेति । निरुक्तहेतुद्वयस्याभासत्वेनेत्यर्थः । अश्रमेति । निरुक्तकालस्यानुपस्थितत्वात्, तादृशकालरूपपक्षस्यानिर्णयेन । तथाहि नाद्यो हेतुः । निरुक्तरीत्या तस्यासिद्धे, पक्षे ज्ञातुमशक्यत्वाच्च । नापि द्वितीयः । तस्याप्यसिद्धे । न च जन्यज्ञानसामान्याभावेन तत्सिद्धिः । धन्योन्याश्रयापत्तेः । जन्यज्ञानसामान्याभावनिश्चयेन तत्सामान्यसामान्यकल्पन सामान्यभावनिश्चयेन च जन्यज्ञानाभावकल्पनमिति । एतेन 'न किञ्चिदवेदिषमि'ति ज्ञानाभावानुमितिरित्यपि निराकृतम् । अनुमानस्य निरुक्तरीत्यासम्भवादित्यन्यत्र विस्तरः । ननु स्मृतिरपि न सम्भवति, स्मर्यमाणाहङ्कारस्य सुषुप्तावननुभवात्तत्राह—अहङ्कार इति । उद्यानस-

हङ्कारस्नूथानसमय एवानुभूयते । सुपुष्पौ लीनत्वेन
तस्याननुभूतत्वात् स्मरणानुपपत्तेः । मुखप्रतिविम्बा-
श्रये दर्पणे जपाकुमुमलौहित्याध्यासेन 'रक्त मुखमि'ति
प्रतीतिवदहङ्काराश्रयतया साक्षिचैतन्यस्य स्मरणाश्रय-
त्वादहमस्वाप्समिति सामानाधिकरण्यप्रतीतिः, न पुन
'रहं सुखी'तिवदाश्रयतया । स्मृतिसशयविपर्ययाणां सा-

न्यायरत्नावली ।

स्मृत्याश्रयतयाऽहङ्कारस्य साक्षिभासत्वानुपपत्ति' अज्ञानानुभव वा
नाश्रयत्वात् तत्राह—मुखेत्यादि । रक्त मुखमिति प्रतीतिवत्-
'अत्र रक्त मुखमि'ति प्रतीतावेकत्र दर्पणे रक्तरूपमुखयोर्भावनत् ।
यत्र मुख दर्पणस्य पूर्वमदृष्टा रक्तरूपस्य दर्पणे आरोपः, तत्र
मुखेन रक्तत्वारोपसम्भवः, अधिष्ठानीभूतमुखस्य पूर्वज्ञानाभावात् ।
दशस्थल दृष्टान्त इति भावः । आश्रयतयेति । अहङ्कारस्य
स्मरणाश्रयतयेत्यर्थः । प्रतीतिरिसनुपज्यते । साक्षिचैतन्याश्रय
त्वात्-अविद्योपहितचिदाश्रयत्वात् । ननु प्रमायामिव स्मृत्पादा-

नारायणी ।

मये—जाग्रदशायाम्, धनुभूयते—साक्षिणा विषयोक्रियते, तथाच
नाहङ्काराशे स्मृति, तत्र हेतुमाह—सुपुष्पावित । लीनत्वेन-स्थूलात्मना
ऽसत्त्वेन, तस्य-अहङ्कारस्य, स्मरणानुपपत्ते-अहमित्यशस्मृत्यसम्भ-
वात् । ननु सुपुष्पावहङ्काराभावश्चेत्कथमहमस्वाप्समिति स्मरणाश्रय-
त्वेन प्रतीति तत्राह—मुखेन । रक्त मुखमिति प्रतीतावेकत्र दर्पणे रक्त
रूपमुखयोर्भावात्, यत्र मुख दर्पणस्य पूर्वमदृष्टा रक्तरूपस्य मुखे आ-
रोपस्तत्र मुखे न रक्तारोपसम्भवोऽधिष्ठानीभूतस्य मुखस्य पूर्वज्ञानाभा-
वात् । दशस्थल दृष्टान्त इति भावः सामानाधिकरण्येन एकधर्मिणि
तदुभयसम्यग्भावात्साहिनी, प्रतीति—स्मृति । सुखीतिवत्—अहपदार्थे
सुखवत्त्वावगाहिप्रत्यक्षवत्, आश्रयतया—स्मरणाश्रयत्वात्साहिनी । ननु
साक्षिचैतन्याधिता स्मृति साक्षिणि तदुभयसामानाधिकरण्यमाश्र-
यतीति ननु तयोराध्याधयोभावमपीत्युक्तं तत्र युक्त स्मृतेरहमर्था-

क्षिचैतन्याश्रयत्वनिपमादहङ्कारस्य च प्रमाणजन्यज्ञाना-
श्रयत्वनिपमात्, प्रमात्वेनैव तत्कार्यतावच्छेदात्, अप्रमा
त्वावच्छेदेन च अविद्याया एव कारणत्वात् । अत एवाना-
प्तवाक्यादिजन्यपरोक्षविभ्रमोऽप्यविद्यावृत्तिरेवेत्यभ्युप-

न्यापरत्नावली ।

वप्यहङ्कार आश्रयस्स्यात् तत्राह—अहङ्कारस्येत्यादि । ज्ञानाश्र-
यत्वात्—ज्ञानमात्राश्रयत्वात् । तत्र हेतुः—प्रमात्वेनेत्यादि ।
तत्कार्यतेति । अहङ्काररूपपरिणामिकार्यतेत्यर्थः । अप्रमात्वेति ।
स्मृतिसशयविपर्ययसाधारणाप्रमात्वेत्यर्थः । कारणत्वात्—परिणा-
मित्वात् । प्रमा प्रत्यप्यविद्यायाः परिणामिवम्, कार्यमात्र
प्रति तत्स्वीकारात्, अप्रमाया त्वविद्याया एव, नाहङ्कारस्येति ज्ञा-
पनार्यमेवकार उक्तः । स्मृतेरज्ञाताविषयकत्वान् संशयविपर्यययो-

नारायणी ।

श्रितत्वानुमवाचत्राह—मृतेति । साक्षाति । अविद्योपहितचिदाश्रितत्व-
नियमात् । विमित्यय नियमस्तत्राह—प्रमाणेति । प्रमाणमात्रजन्यज्ञानाश्र-
यत्वनिपमात् । तत्र हेतु —प्रमात्वेनेति । तत्कार्यता—अहङ्कारकार्यता ।
एवकारार्थमाह—अप्रमात्वेति । स्मृतिसशयविपर्ययसाधारणाप्रमात्वे-
नेत्यर्थः । कारणत्वात्—परिणामिकारणत्वात्, प्रमा प्रत्य(प्य)विद्याया
परिणामिवम्, कार्यमात्र प्रति तत्स्वीकारात्, अप्रमा प्रति
त्वविद्याया एव, नाहङ्कारस्येति ज्ञापनाय एवकारः । स्मृतेर-
ज्ञातविषयकत्वाभावादप्रमान्वं सशयविपर्ययसयोर्गधितार्थकत्वात्
(अप्रमान्वमित्यर्थः) । ननु नाप्रमामात्र प्रत्यविद्याया हेतुत्व यु-
क्तम्, अनाप्तवाक्यादिना बोधे व्यभिचारात् । तत्र पदज्ञानादि-
रूपबहिःप्रमा(१)करणकमनोवृत्तेरेवाविद्यादित्याशङ्क्य कार्यकारणमा-
वकल्पनस्य लाप्रवगौरवतर्काद्योक्तत्वात्, तत्र सामग्रीसत्त्वेऽपि नहि
प्रमाकरणिका मनोवृत्तिः, किन्त्वविद्यावृत्तिरेवेत्यतिदेशेनाह—अत एवेति ।

(१) प्रमाणकरणेति संयुक्ते । एवमपि समग्रीसत्त्वेपि न बहिःप्रमा-
करणिक इति पठ । सायणम् ।

गमो वेदान्तविदाम् । तत्रान्तःकरणवृत्तिजनरूपसामग्रीसम्भवेऽपि प्रमात्वाभावा(१)वरोधेनान्त करणरूपासामर्थात् । नामादिषु ब्रह्माध्यामस्तु इच्छाधीनतया भ्रमप्रमाविलक्षणा मनोवृत्तिरेव कामादिवत्, तदुक्तम्—'अत एव चो

न्यायत्वावली ।

बाधितार्थकत्वादप्रमात्वम् । तत्रान्तःकरणेति । शब्दज्ञानमर्थोपस्थितिरित्यादिसामान्या यथा मनोवृत्तिशब्दप्रमाकरूपा जायते, तथा शब्दभ्रमरूपापि सम्भवति, परन्तु भ्रम प्रत्यविद्याया एव परिणामित्वात् न मनसः परिणामित्वमिति भावः । ननु नामादौ ब्रह्मैक्योपासना न प्रमा, बाधितविषयकत्वात् : नापि भ्रमः, नामादौ ब्रह्मभेदस्य ज्ञातत्वेऽपि तदुत्पत्तेः तथा च तत्राविद्याया इव मनसोऽपि परिणामित्वमम्भव इत्यत आह—नामादीति । ब्रह्माध्यासः—ब्रह्मतादात्म्याकारवृत्तिः । कामादिवत्—इच्छाद्वेषादिवत् । चोदनाजन्यत्वात्—'नाम ब्रह्मैक्योपासीते'त्यादिविधिवाक्यार्थस्य इष्टसाधनत्वस्य ज्ञानापीनेच्छान्य-

नारायणा ।

प्रमा प्रत्येव मनसः परिणामित्वान्मुपगमादेव । तत्र-अनासयाक्यादौ, सामग्रीसम्भवेऽपि-प्रमायामिव शब्दज्ञानतत्त्वव्यपदार्थोपस्थितिसम्भवेऽपि । नपरोर्जेति । बाधितविषयत्वादिति भावः । कर्त्तरिति । लाघवात्प्रमात्वावच्छिन्न प्रत्यविद्याया कारणत्ववत्त्वनाहु भ्रमं प्रति मनसः कारणत्वायोगादिति भावः । ननु प्रमा प्रति मनसः भ्रमप्रमा प्रत्यविद्याया कारणत्वे नामादौ ब्रह्मैक्योपासनावृत्तिराकस्मिन्की न्यात् तादृशवृत्तेर्भ्रमप्रमावहिर्भूतत्वात् । तथाहि ज्ञान प्रमा, विषयराधात् । नापि भ्रमः, नामादौ ब्रह्मभेदस्यानादृश्येऽपि तदुत्पत्तेः, नेदप्रहपूर्वकत्वादिति यावत् । तथा च नाविद्या न घामनसस्तत्र परिणामिता सम्भवतीत्यत आह—नामादिति । इत्येति । बाधकालीनेच्छेत्यर्थः । ब्रह्माध्यासः—ब्रह्मैक्योपासीते, कामादिवत्-इच्छाद्वेषादिवत्, चोदनाजन्यत्वात्—'नाम ब्रह्मैक्योपासीते'त्यादिविधिवाक्यार्थस्येष्टसाधनत्वज्ञानापीनेच्छाजन्यप्रयत्नसाध्य

(१)—भावापराधेनेति वपुनहे ।

दनाजन्यत्वान्मानसी क्रियैव सा । न ज्ञानमिति । एतेन
तर्कस्यापि मनोवृत्तित्वं व्याख्यानम् । व्याप्यारोपेण व्या-
पकप्रसङ्गनात्मकस्य तर्कस्येच्छार्थानतया भ्रमप्रमाविलक्ष-
णत्वादिति । अत एव मनननिदिध्यासनसहिते श्रवणाख्ये

न्यायत्वावली ।

प्रयत्नसाध्यत्वात् । न ज्ञानमिति । ज्ञानस्योक्तप्रयत्न विनापि
दुर्गन्धादिविषयकस्योत्पत्तेः प्रमाणव्यापाराभावे उक्तप्रयत्नसत्त्वे-
ऽप्यनुत्पादान्नोक्तप्रयत्नजन्यता । (१) अत एव 'पत्न्याज्यमवेक्षेत'
इत्यादौ ज्ञानानुकूलव्यापारे विधिरिति भावः । व्याप्येत्यादि ।
'बद्धिव्याप्यधूमवान् हृद्' इत्याधारोपजन्यस्य 'हृदो बद्धिमान्
स्यादि'त्याकारकपरिणामस्य इच्छार्थानत्वेन (२) भ्रमत्वप्रमात्वे
इत्यर्थः । निदिध्यासनसहितेति । निदिध्यासनरूपफलोप-
कार्यङ्गमहितेत्यर्थः । साक्षात्कारमुद्दिश्य मननादिमहित श्रवणं

नराणां ।

त्वात् । न इति । ज्ञानस्योक्तप्रयत्न विनापि दुर्गन्धादिविषयकस्योत्पत्तेः,
प्रमाणव्यापाराभावे उक्तप्रयत्नसत्त्वेऽपि अनुत्पादान्नोक्तप्रयत्नसाध्यता,
अत एव 'पत्न्याज्यमवेक्षेत' इत्यादौ ज्ञानानुकूलव्यापारे विधिरिति
भावः । श्रवणादिषु विषयत्वं समर्थयितुं इति नियमफल तर्क इति दि-
शति—एतेनेति । भ्रमप्रमावहितमविनियमप्र दर्शनेनेत्यर्थः । मनोवृत्तिन्वम्-
इच्छादेरेव ज्ञानान्यपरिणामविशेषरूपत्वम्, व्याप्यार्त-सुचितम् । स्पष्ट-
यति—व्याप्येत्यादि । व्याप्यारोपे—हृदो यदि बद्धिव्याप्यधूमवान् स्यादि-
न्यारोपे, व्यापकप्रसङ्गनात्मकस्य—हृदो बद्धिमान्स्यादित्याकारकपरिणा-
मविशेषस्य, इच्छार्थानतया—प्राप्याद्यतिरेकनिश्चयकालीनेच्छाजन्य-
त्वेन । ज्ञानेति । भ्रमत्वप्रमात्वानुत्पत्त्यात्, अत एव—तर्कस्य भ्रमप्रमा-
वहितमवृत्तित्वमर्थनादेव । मननेति । मनननिदिध्यासनरूपफलोपकार्य-
ङ्गमहिते । महित इत्यनेन मनननिदिध्यासनयोर्हन्वमात्र श्रवणस्य
प्राधान्य सूचितम्, तत्र बीजमाह—श्रवणस्य इति । तत्त्वमस्यादिवाक्या

(१) अत एव पत्न्याज्यमवेक्षेत इति पाठ्ये षुप्तके ।

(२) भ्रमत्वप्रमात्वानुत्पत्त्यादित्यर्थ इति षुप्तके ।

वेदान्तवाक्यविचारे 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासित

न्यायरत्नावली ।

विधीयते । तत्र श्रवण नाम 'तत्त्वमस्यादिवाक्य यदि ब्रह्मात्मै-
क्यपर न स्यात्, तदोपक्रमोपसहारादिभिरपि अद्वैतब्रह्मबोधक
न स्यादि'त्यादितर्करूपम् । तस्य च प्रमाणीभूतवाक्यतात्पर्यवि-
षयकत्वेन प्राधान्यम् । ब्रह्मात्मैक्यसिद्ध्यनुकूलतर्कादयोऽपि श्र-
वणेऽन्तर्भवन्ति । मनन तु वाक्यजन्यज्ञानस्य परोक्षनिश्चयभाव-
सम्पादकस्तर्कः । निदिध्यासनमपरोक्षनिश्चयत्वसम्पादकस्तर्कः ।
'तत्त्वमस्यादिवाक्यज्ञानं यदि परोक्ष स्यात्, तर्हि अपरोक्षात्म-
विषयक न स्यादि'त्यादिरूपः । तयोस्तत्सम्पादनरूपफलोपकारका-
रित्वेन श्रवणाङ्गत्वम् । तदसम्पादने हि श्रवणफलीभूत वाक्य-

नारायणा ।

नामद्वैततत्पर्यानुकूलमानसक्रियारूपन्यापारविशेषेत्यर्थं । भावमान-
स्योपनिषत्प्रमाणमात्राघोनत्वात् तत्र विधियुक्तं, किन्तु श्रवणादायेव,
तादृश व्यापारं घना प्रतिघ्नानिघृते पुरुषार्थासिद्धे, प्रतिय घञ्च
(१)प्रमाणप्रेमयोगताऽसम्भावना विपरीतभावना चेति । तत्राद्या क्रिया-
र्थत्वादितिहेत्वाभासं ब्रह्मात्मैक्ये वेदान्तानां प्रामाण्यं न सम्भवती
त्याकाररुश्चित्तदोष, द्वितीया वेदान्तानां स्वार्थपरत्वसम्भवेऽपि
ब्रह्मात्मैक्य कर्तृत्वादिप्रत्यक्षविरोधात् सर्वथा नोपपद्यत इत्येवमाकारक-
श्चित्तदोष, तृतीया अनादिकालात्प्रवृत्तदेहात्मज्ञानजनितसंस्कारप्रव-
पश्चित्तदोष । तथाया श्रवणेन, द्वितीया मननेन, तृतीया निदिध्यास-
नेनापसायते । अत्र श्रवणं वेदान्तपश्चात्प्रशक्तितार्पर्यावधारणम् । मन-
नम्-अभेदाभावेऽनिष्टप्रसन्नरूपस्तर्क । 'यदि तयोरभेदो न स्यात्तदा
समस्यभावतया प्रतिपत्तिर्न स्यादिति । निदिध्यासनं ब्रह्मात्मैक्यवृत्तीनां
पौन पुन्यम्, अत एव पतपु श्रवणं प्रधातय्, तद्विशिष्टस्यैव शब्दस्य
तात्पर्यभ्रमसंशयोत्तरशाब्दबोधे हेतुत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । ननु
श्रवणं नाम ध्रुतिकरणकज्ञान्द्वयोध, मननमनुमिति, निदिध्यासनम्-
धारावाहिकस्मिगोच्चरवृत्ति -

व्य' इत्यादिविधिरप्युपपद्यते । तस्य चतुर्विधान्वयव्यतिरेकादितर्करूपत्वात् । दृग्दृश्यान्वयव्यतिरेकः, साक्षिसा-

न्यापरत्नावली ।

जज्ञानं नापरोक्षभ्रमहेत्वज्ञानस्य निवर्तकम् । अथवा ब्रह्मात्मैक्यसिद्ध्यनुकूलस्तर्कं मननम् । निदिध्यामन तु श्रवणमननयोरैकान्यं पौनःपुन्यरूपम् । तयोश्चोक्तैक्यविषयकासम्भवावनाविपरीतभावनावुद्धिनिरासद्वारा माप्तात्काररूपफलामागम्यधीनिरामकत्वेन उपकारित्वात् श्रवणाद्भ्रमत्वम् । आद्यकल्पो विवरणे, द्वितीयकल्पस्सक्षेपशारीकादावुक्तः । दृग्दृश्यान्वयव्यतिरेक इत्यादि । दृशि दृश्याना तादात्म्यमन्वयः । तस्य च निरूपणासम्भवात् दृशि दृश्यानि कल्पितानीति दृशि दृश्यानामन्वयेनैव व्यतिरेकसिद्ध्यतीत्यर्थः । 'स्वप्रकाशदृशस्तादात्म्येन सिद्धं जडं यदि सत्यं स्यात्, तदा जडत्वादिना स्वप्रकाशादत्यन्तविलक्षणं स्यादिति तर्कं बोध्यः । एवमग्रेऽपि 'निर्विकारमाप्तितादात्म्येन सिद्धं जडं यदि सत्यं स्यात्, तदा विकारवत् न स्यात्' । 'एवमागमापायशून्यात्मतादात्म्येन सिद्धं दृश्यं यदि सत्यं स्यात्, तदा आगमापायित्वरूपकादाचित्कत्ववन्न स्यात्, परमप्रेमास्पदात्मतादात्म्येन प्रतीयमानं यदि मयं स्यात्, तदा नाराणी ।

श्रोतव्यं ध्रुतिवक्त्रेभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।

इत्यादिना वाक्यकरणकशान्द्रबोधादेः श्रवणत्वादिलाभात् । तथा च ज्ञानरूपेषु तेषु कथं विधिरुपपद्यते ? तत्राह—चतुर्विधेत्यादि । तस्य मनननिदिध्यासनसहितस्य श्रवणस्येत्यर्थः । चतुर्विधान्वयव्यतिरेकानेव दर्शयति—दृश्येति । दृशि दृश्यानामन्वयेन व्यतिरेक इत्यर्थः । अन्वयस्तादात्म्यादि, तस्य कल्पितत्वात्तत्प्रतियोगिनामनात्मनामन्वयेनैव व्यतिरेक सिद्ध्यतीति भावः । तथा च स्वप्रकाशदृशस्तादात्म्येनाभात् जडं यदि सत्यं स्यात्तदा जडत्वादिना स्वप्रकाशादत्यन्तविलक्षणं न स्यादिति तर्कं बोध्यः । उच्यते । साक्षिणि साध्यस्यान्वयेन व्यति-

द्वान्वयव्यतिरेकः, आगमापापितदवध्यन्वयव्यतिरेकः.
दुःखिपरमप्रेमास्पदान्वयव्यतिरेक इति (१) समन्वयाप्या-

न्यायरत्नावली ।

दुःखसाधन न स्यात् 'मद्वस्तुतादात्म्येन प्रतीयमान पटादिक यदि सत्य स्यात् तदा (२) मिथ्याभूत न स्यादि'ति बोध्यम् । एवं साक्षिणो निर्विकारत्वात् साक्ष्याणां च विकारित्वात् साक्षिणि साक्ष्यस्यान्वयेन व्यतिरेकः सिध्यतीत्यर्थः । एवमागमापापितया उत्पत्तिविनाशस्वरूपपा(३) कादाचित्कत्वेन मिथ्यात्वात् सर्वकादाचित्कानामधिष्ठानमात्मा । स हि तेषामवधिः, आगमापायशून्यत्वात् । यथा वृष्टिमता देशानां वृष्टिशून्या गङ्गाऽवधिरूपते, तथा च तेषां तत्र तादात्म्येनानुपपन्नेन व्यतिरेकः । एव दुःखित्वेनोपलभ्यमानस्याद्वैतारादेः परमप्रेमास्पदात्मभिन्नत्वात् तयोस्तादात्म्यरूपान्वयेनानुपपद्यमानेनात्मन्यद्वैतारादि कल्पितम् । एव सर्वेषु दृश्येषु मिथो व्यावृत्तेषु भिन्नेषु सद्रूपेणानुवृत्त आत्मा, तस्मात्तत्र तेषामन्वयेन तादात्म्यरूपेण व्यतिरेकस्सिध्यति । यत् येषु व्यावृत्तेषु तादात्म्येनान्वितं तत्र तानि कल्पितानि । यथा रज्जौ मालासनारायणी ।

रेक इत्यर्थः । व्यतिरेकश्च प्रान्वदु बोध्यः । तर्कश्च- 'अधिष्ठानभूतनिर्विकारसाक्षितादात्म्येन भात जड यदि सत्य स्यात् सविकारं न स्यादि'ति । अत्रान्वयः । आगमापापितस्तदवध्यौ उत्पत्तिविनाशधर्मकस्य साधकधीविषयान्वयेन व्यतिरेक इत्यर्थः । तर्कश्च 'नित्यधर्मितादात्म्येन भात जडम् यदि सत्य स्यात्तदोत्पत्तिविनाशि न स्यादि'ति । दुःखित्वात् । दुःखिनः परमप्रेमास्पदेन्वयेन व्यतिरेक इत्यर्थः । तर्कश्च 'प्रेमास्पदानन्दतादात्म्येन भात जड यदि सत्य स्यात्तदा

(१) समन्वयाप्यादा इत्यन्त पाठो नास्ति कश्चिदुक्तको ।

(२) मिथो व्यावृत्त न स्यादि पशुस्तके ।

(३)—एवमा सर्वदृश्यता कादाचित्कत्वेनात्मा तु तेषामवधिरागमायशून्यत्वम् इति पशुस्तके निम्न पाठः ।

याविरोधाध्यायसाधनाध्यायफलाध्यायाः । अनुवृत्त
व्यावृत्तान्वयव्यतिरेकः पञ्चमः । एतच्च सर्वेषां वेदान्ता
नुकूलनकार्णां चतुर्लक्षणीमीमांसाप्रतिपादितानामुपल

न्यायरत्नावली ।

र्पादि यथा वा जातौ व्यक्तय इति भावः । अनुकूलेति ! अनुग्रा-
हकेत्यर्थः । तर्काणामिति । कार्यकारणानन्यत्वादितर्काणामि-
त्यर्थः । चतुर्लक्षणीति । चतुरध्यायीत्यर्थः । प्रतिपादितानामि-
ति । 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य' इत्यादिसूत्रेषु प्रपञ्चमिध्यात्व-
जीवब्रह्मैक्यबोधकवेदान्तानुग्राहकतर्का प्रतिपादिताः । तथाहि-
तदनन्यत्व तस्य ब्रह्मणः अनन्यत्व ब्रह्मान्यशून्यत्वम्, वाचार-
म्भणश्रुतेः । आदिपदोदितश्रुतियुक्तिभ्यः । वाचेत्यादिश्रुतेरयमर्थः ।
आरम्भणम् आरभ्यमाणं कार्यमात्र वाचा वाङ्मात्र मिध्येति
यावत् । अकार्यमप्यविद्यादिक नामपात्रम् । उभयत्र हेतुगर्भं वि-
शेषणं विकार इति । यतो नाशोत्पत्त्यादिविकृतिमत्, अतो मि-
ध्येत्यर्थः । कार्यनष्टयोर्हि कदाचिदसत्त्वं वाच्यम्, सर्वदा सत्त्वा-
सम्भवात् । तथा च तदनधिकरणकालस्य तद्गतमत्त्वावच्छेदक-
त्वासम्भवात् असत्त्वं दुर्वारमिति । अधिष्ठानरूपकारणानन्यत्व
दृश्यमात्रस्य मिध्यात्वमिति यावत् । तथा च दृश्यमात्र यदि
सत्यं स्यात्, तदा किञ्चित्कालावच्छिन्नेनासत्त्वेन निरूपणानर्हं न

नारायणी ।

दुष्ठी दुःखसाधनम् च न स्यादिति । अनुवृत्तेति । अनुवृत्ते व्यावृत्त
स्यान्वयेन व्यतिरेक इत्यर्थः । तर्कश्च 'अनुवृत्ततादृश्येन प्रतीय-
मानं जडं यदि सत्यं स्यात्तदा मिथो व्यावृत्तं न स्यादित्यादि
बोध्यम् । यथा चैनेषां तर्काणां श्रुतिमूलत्वं तथा व्याख्यातमस्मा-
मिमहद्वाच्याने । एतच्चेति । पञ्चविधान्वयव्यतिरेकरूपतर्ककथनं चे-
त्यर्थः । तर्काणां-कार्यकारणानन्यत्वादितर्काणाम् । चतुर्लक्षणीति ।
चतुरध्यायशास्त्रीरकमीमांसेत्यर्थः । प्रतिपादितानां-'तदनन्यत्वमारम्भ-
णशब्दादिभ्य' इत्यादिसूत्रैर्विषयपरिशोधकतया सूचितानाम् । आनन्द-

क्षणमित्यभियुक्ता । विस्तरस्तु वेदान्तकल्पलतिका-
यामनुसन्धेयः । तदेवं सुषुप्त्यवस्थायामस्त्यानन्दभो-
गस्तद्भोक्ता च सुषुप्त्यभिमानी प्राज्ञ इत्युच्यते । प्रक-
र्षणाज्ञत्वात्तदानीं विशेषावच्छेदाभावेन प्रकृष्टज्ञत्वा-
द्वा । तदा चान्तःकरणस्य लयेऽपि तत्संस्कारेणावच्छे-

न्यायरत्नावली ।

स्यादित्यादितर्का बोध्या । कल्पलतिकेनि । श्रवणादिस्वरूप
निरूपणमुक्तरीत्या तत्र कृतम् । आनन्दभोगः सुखाकारवृत्तिः ।
भोक्ता आश्रयः । अभिमानी आश्रयः । प्रकर्षणेति । मूला-
ज्ञान सर्वदास्ति । अवस्थाज्ञानमपि सुषुप्ताविति प्रकर्षः । विशेष-
पावच्छेदाभावेन-वृत्तित्रयविषयान्यविषयविशेषविषयकत्वाभावेन ।
सौषुप्तसाक्षिण इति शेषः । विशेषविषयकत्वस्य दुःखप्रयोजक-
त्वेन तदभावो ज्ञानस्य प्रकर्षः । प्रज्ञ एव प्राज्ञ । प्रज्ञादिभ्यश्चे-
त्यनेन स्वार्थेऽणिति भावः । अवच्छेदादिति । मनोऽवच्छिन्न
चैतन्यमेव जीव इति पक्षे इति शेषः । आविद्योपहितचैतन्यस्य जी-
वत्वपक्षे नोक्तप्रसङ्गः । मनोलयेऽप्यविद्ययैव जीवत्वासार्वभ्या-
दिसम्पादनात् । मनोऽवच्छिन्नस्य जीवत्वे तु मनउच्छेदेन
जीवत्वाभावस्यात्, ईशामेदसम्पत्त्या सार्वभ्यापत्तिश्च स्यात् ।
जीवस्याभावेन त प्रत्यविद्याऽऽदृष्टोतीत्यस्य ववतुमशक्यत्वादिति

नारायणी ।

भोग-सुखाकारा वृत्ति, भोक्ता-आश्रय, अभिमानी-अभिमानवान् ।
प्रकर्षणेति । मूलाज्ञान सर्वदास्ति तूलाज्ञानमपि सुषुप्ताविति प्रकर्षः ।
विशेषावच्छेदाभावेन-वृत्तित्रयविषयान्यविषयविशेषविषयकत्वाभावेन,
सौषुप्तसाक्षिण इति शेषः । विषयविशेषविषयकत्वस्य दुःखप्रयोज-
कत्वेन तदभावो ज्ञानस्य प्रकर्षः, प्रज्ञ एव प्राज्ञ इति । अवच्छेदात्
जीवभावात् । ननु यदि न जीवभावनिवृत्ति तर्हि 'शान्तेनात्मना
सम्परिष्वक्त' इत्यादिपरमात्मभावसम्पच्छरणं कथमित्याशङ्क्य न तामु

दान जीवाभावप्रसङ्गः, न वा सार्वज्ञ्यापत्तिः । ईशाभे
दप्रतिपादनं च शरीरोन्द्रियाद्यभिमानरहितत्वेनोपचा
रात् तत्संस्कारस्य च निमित्तकारणत्वेन साक्ष्याश्रि-
तकार्योपादानकोटावप्रवेशान्न तद्भेदेऽपि साक्षिभेदः ।
जागरणे त्वन्त करणस्य प्रमात्राश्रितकार्योपादानकोटौ

न्यापरत्नावली ।

भावः । ईशाभेदेति । 'प्रजा अहरहर्वृह्य गच्छन्त्योऽपि न
चिन्दन्ती'स्यादिश्रुतेरित्यादिः । गच्छन्त्य, एवमेव समाश्रिताः ।
ननु तदा वृत्तिरूपेण परिणतमनसः संस्कारसत्त्वे तज्जन्यस्मृतिरूप-
कार्याणां साक्ष्याश्रितत्वात् तादृशसंस्काराणामुक्तस्मृतिहेत्वविद्या-
यामिव साक्षिकोटा निवेशेन तद्भेदेन साक्षिभेदः स्यात् । वार्तिक-
कमते हि साक्षिमात्राश्रित स्मरणादिकम्, न साक्ष्यनन्तर्गतव-
स्त्वाश्रितम् । तस्य संस्काराश्रितत्वे तु संस्कारोऽपि साक्ष्यनन्तर्गतो
वाच्यस्स्यात्, तथा च वक्ष्यमाणवार्तिकविरोधः तत्राह—संस्का-
रस्येति । निमित्तेति । स्मृतिनिमित्तेत्यर्थः । कार्येति । स्मृ-

नारायणी ।

रस्य किन्तु गौणमेवेत्याह—ईश्वराभेद इति । उपचारात् 'सिंहो माणवक
इति गौणीलक्षणात् । ननु सुखदुःखव्यवस्थार्थं प्रमातारो चिन्ता
साक्षीत्वेक एवेत्युक्तं तन्न युक्तम्, प्रमातृशरीरप्रविष्टोपाधिभेदेन प्रमा-
तृणामिव साक्षिशरीरप्रविष्टोपाधिभेदेन साक्षिणोऽपि भेदावश्यम्भा-
वात्, तत्राविद्याया इव संस्कारस्यापि स्मृतिव्यवस्थान्यथानुपपत्त्यो-
पाधिवादित्याशङ्क्य न संस्कारविशिष्टाविद्यात्वेन स्मृतिं प्रत्युपा-
दानता किन्त्वविद्यात्वेनैव, संस्कारस्तु निमित्तमात्रमतो न संस्कार-
भेदेन स्मृतिविद्योपादानस्य साक्षिणो भेदो युक्त इत्याशयेनाह—
संस्कारस्य चेति । निमित्तकारणत्वेन—स्मृतौ निमित्तकारणत्वेन । साक्ष्या-
श्रितेति । साक्षिमात्राश्रितत्वेन अङ्गीकृतस्मृतिरूपकार्योपादानभूताविद्या-
शरीरे अप्रवेशात् उपादानाशतया अविशेषणत्वात्, उपादानतानवच्छे-
दकत्वादिति यावत् । तद्भेदेन—संस्कारभेदेन । प्रमातरि ततो विशेष-
माह—जागरणे चिति । उपादानेति । सुखदुःखादिकं प्रति मनसोऽसाधार-

प्रवेशात्तद्भेदेन प्रमातृभेद एव । साक्षिण एव चाधिको
पाधिविशिष्टस्य प्रमातृत्वान्न प्रतिसन्धानानुपपत्तिरिति ।

न्यापरत्नावली ।

त्यादिकार्येत्यर्थः । स्मृत्यादेरविश्रामात्रपरिणामत्वस्योक्तत्वात् न
मनसस्तत्र उपादानत्व नतरा तत्संस्कारस्येति भावः । अत्रेद
वोधम् । मूले साक्षिमात्राश्रितत्वरूप साक्ष्याश्रितत्वं स्मरणादेर्य-
दुक्त तदविद्यागतचिदाभासः साक्षीति वार्तिकमतमवलम्ब्यैव ।
अत एव मनोगतचिदाभासस्य जीवत्वेन तन्मतेऽविद्यायाः जीवा-
नुपाधित्वेन भेदास्वीकारात् साक्षिणः सर्वजीवेष्वैक्यमेव । 'वि-
श्वपतिविश्वानुगतशुद्धचित् साक्षी'तिमते तु स्मृत्यादिकार्यं न
साक्षिमात्राश्रितम्, किन्त्वविद्याविशिष्टचिदाभासाश्रितमपि ।
ननु पूर्वदिनस्यप्रमात्रानुभूतमद्यदिनस्यप्रमात्रा न स्मर्येत, तयोर्भे-
दात् तत्राह—साक्षिण इत्यादि । अधिकोपाधीति । (१)
सदृत्तिकमन इत्यर्थः । प्रमातृत्वात्—सदृत्तिकमनोऽवच्छिन्नचि-
द्रूपस्य च प्रमातृस्वरूपत्वात् । न प्रतिसन्धानेति (२) तथा
च साक्षिणि मयास्मृत्यो सामानाधिकरण्यसम्भवेन कार्यकारण-
भावसम्भवः* । न चैकमनोगतस्य मनोऽन्तरावच्छिन्नमाक्षिण्यपि
नारायणा ।

णत्वादिति भावः । तदुभेदेन-अन्त करणभेदेन । ननु, पूर्वप्रिमा दिनस्य
श्रानुभूत मध्यदिनस्यप्रमात्रा न स्मर्येत, अन्यदृष्टस्यान्येनास्मरणात्
तयोर्भेदादित्यत आह—साक्षिण एव चेति । अधिकेति । मन स्वरूपोपाधि
विशिष्टस्य, प्रमातृत्वात्—सदृत्तिकमनोवच्छिन्नचिद्रूपस्य प्रमातृ स्व-
रूपत्वात् । प्रतिसन्धानेति । स्मरणेत्यर्थः । तथा च मनोवस्थाया भेदे
ऽपि सर्वावस्थानुस्यूतमनस्त्वोपलक्षितस्वरूपस्यैकत्वात्तद्विशिष्टसाक्षि

(१) मन स्वरूपेत्यथ इति घपुस्तके ।

(२) *स्मरणेत्यथ । तथाच मनसोऽवस्थाव्यक्तिभेदेपि सर्वावस्थानुस्यूतमनस्त्वो-
पलक्षितस्वरूपेनयात् तद्विशिष्टमक्षिण एकत्वेन नानुभवस्मृत्योर्पैवाधिकरण्यमिति भावः*
इति पाठो भिन्नो घपुस्तके चिह्नद्वयवर्ती । अयं युक्ततरः ।

मातृमानप्रभेदेऽपि प्रतिदेह न भिद्यते ।

साक्षी बाह्यार्थवद्यस्मात्स आत्मेत्युच्यते ततः ॥

व्यभिचारो मिथो गद्वत्प्रमात्रादेः स्वसाक्षिकः ।

सर्वमात्राद्यभाषार्थसाक्षित्वान्न तथात्मनः ॥

इति वार्तिककारपादैर्व्यवहारदशायामपि सा

क्षिभेदनिराकरणात् । सुपुस्तौ तद्भेदकल्पनं केपा

न्यायरत्नावली ।

स्मृत्यापत्तिरिति वाच्यम् । तन्मनोगतप्रमाणन्यसंस्कारस्य मनो

ऽन्तरावच्छिन्ने विरहात् तत्तच्छरीरावच्छिन्ने स्मृत्यादां तत्तच्छरी-

राणामपि हेतुत्वाच्च । मनस्तत्संस्कारान्यतरावच्छिन्नं चैतन्यं सा

क्षीतिरिति केचित् । तदुक्तन्यायेन वार्तिकोक्तयुक्त्या च विरुद्धमिति

ज्ञापयितुमाह—मातृमानेत्यादि । स तव आत्मेत्युच्यते 'एष त

आत्माऽन्तर्याम्यमृत' इति श्रुताविति शेषः । व्यभिचारः—मिथः

परस्पराभावकालीनत्वम् । स्वसाक्षिकः—आत्मसाक्षिकः । सर्व-

मात्राद्यभाषार्थेति । सर्वे ये मात्रादिरूपाः तदभावरूपाश्चार्था

इत्यर्थः । व्यवहारेति । जागरेत्यर्थः । साक्षिभेदेति—प्रतिदेह

साक्षिभेदेत्यर्थः । तद्भेदेति । एकस्मिन्नपि देहे मनोऽवच्छिन्नसा-

नारायणा ।

ए एकत्वेन नानुभवस्तद्व्योरेवधिकरण्यमिति भावः । नन्वविद्याया

द्वयं विनिगमकामावात्मनसोऽपि प्रमात्रपाधिभेदेन कल्पस्य नाभ्यु-

पाधित्वमप्रतिहतं तथा च साक्षिणोऽप्यौपाधिकभेदोऽस्त्येवेति केपाक्षि-

दनभिज्ञेदान्तिनामुक्तिः सिद्धान्तविरोधान्न युक्तेत्याह—मातृमानेत्यादि ।

आत्मेत्युच्यते 'एष त आत्मान्तर्याम्यमृत' इति श्रुताविति शेषः ।

व्यभिचारो मिथः—परस्पराभावमात्रमात्राधिकरण्यादिरूपः । स्वसा-

क्षिक—आत्मसाक्षिकः । सर्वेति । सर्वे ये प्रमात्रादिरूपास्तदभावरूपा

श्चार्थास्तन्साक्षित्वादित्यर्थः । व्यवहारदशायामपि—जागरेऽपि । भाष्येति ।

प्रतिदेह साक्षिभेदनिराकरणात् । तद्भेदकल्पनम्—(१)मनउपाधिक

(१) अत्र कपुस्तके 'मनउपाधिकसाक्षिकसंस्कारोपाधिक' इति, सुपुस्तके 'मन
उपाधिकसाक्षिक संस्कारोपाधिक' इति च पाठः ।

न्यायरत्नावली ।

क्षितो मनस्सस्कारावच्छिन्नसाक्षिणो भेदेत्यर्थः । यथा मनोभेदेन साक्षिभेदः, तथा (१) तत्सस्कारभेदेनेति तेषां भावः । महामोह एव न तु न्यायानुसरणम् । ननु साक्षिण एकत्वे एकस्य प्रमातुः प्रमात्रन्तरीयमुखाद्यनुभवापत्तिरिति चेन्न । अहमन्यमनोगतसुखविशिष्ट इत्यनुभवस्पापादनासम्भवात् एक मनोऽवच्छेदनापरमनोगतसुखादिविशिष्टस्य उक्तानुभवविषयस्य अपत्तिद्वेः । ननु तथापि तत्पुरुषीयमुखादिभासकचित्तस्तन्मनोऽवच्छिन्नचित्तत्वेन रूपेण साक्षितास्तु, सुषुप्तावपि तन्मनोव्यक्तिरस्येव, अवस्थाभेदेऽपि स्वरूपाभेदात्; किञ्चाविद्यावच्छिन्नचित्तस्साक्षित्वपक्षे मनोऽवच्छिन्नचित्तमादाय विनिगमकाभाव इति चेन्न । शुद्धचित्तोऽन्तर्यामिणो वा चैतन्यस्य साक्षित्वपक्षे मनोभेदेन साक्षिभेदे(२) मानाभावात्, किञ्च अविद्यावच्छिन्नस्य साक्षित्वपक्षेऽपि मनोऽवच्छिन्नस्य न साक्षितासम्भवः । अविद्यातद्दृश्यादीनां मनोदेशोपेक्षया अधिकदेशव्यापकानां कात्स्न्येन मनोऽवच्छिन्नचित्तसम्बन्धाभावात् । अत एव मनोवृत्त्यनिर्गमकालेऽविद्यावच्छिन्नचित्ता घटानुपादानभूतया घटादेर्भानशरणाय घटाद्यवच्छेदेनावरणकल्प्यत इति मूल एव पूर्वशुक्तम् । तदस्वीकारे च वृत्तेरावरण

नारायणी ।

साक्षित्त सस्कारोपाधिक साक्षो भिन्न एवेति साक्षिभेदकटपन्न महामोह एव-अति भ्रम एव, मनभादे सा भिशरीरे अप्रवेशस्य बहुधोक्तेरिति भावः । ननूतिधतस्य सुप्तस्मृतिघट्ट इ पस्मृतिरप्यस्ति अतस्तदन्यथानुपपत्त्या नित्यसु

(१) तथा मान्तसस्कारेति षण्णुस्तम् ।

(२) अत्रायमापेक्ष पाठे षण्णुस्तम् । साक्षिभेदे गौरवाः मानाभावाच्च । अ-यथा तत्तन्मुखाद्युखादिदिव्यावच्छिन्नचित्तो वा भासकत्वेन मुखादिदृश्यभेदेन क्षणभेदेन वा साक्ष्यभेदापत्तेः । तस्मान्न आ-यस्यैकस्य तादात्म्यस्य भासकतानियामकत्वामेति सिद्धा तादाभिष्टानमथ साक्षाति युक्तम् ।

त्रिद्विधामोह एवेत्यवधेयम् । ननु 'दुःखमहमस्वा-
प्समि'ति कस्यचित्कदाचित्परामर्शात् सुपुप्तौ दुः-
खानुभवोपपत्तु । न । तदानीं दुःखसामग्रीविरहेण तद-
भावात् । सुखस्य चात्मस्वरूपत्वेन नित्यत्वात् शय्या-
देरसमीचीनत्वेन च दुःखमित्युपचारात् 'दुःखमहमस्वा-
प्समि'ति प्रत्ययोपपत्ति । अथवा अवस्थात्रयस्यापि
त्रैविध्याङ्गीकारात् सुपुप्तावपि दुःखमुपपद्यते । तथा
हि—प्रमाज्ञानं जाग्रज्जाग्रत्, शुक्तिरजतादिविभ्रमो
जाग्रत्स्वप्नः, श्रमादिना स्तब्धीभावो जाग्रत्सुपुप्तिः ।
एव स्वप्ने मन्त्रादिप्राप्तिः स्वप्नजाग्रत्, 'स्वप्नेऽपि स्वप्नो
मया दृष्ट' इति बुद्धिः स्वप्नस्वप्नः, जाग्रदृशायां कथयि-
तु न शक्यते, स्वभावस्थायां च यत्किञ्चिदनुभूयते,

न्यामरत्नावली ।

भङ्गार्थत्वपक्षस्य उच्छेदस्स्यात् । उपचारात्—जाग्रत्कालीना-
च्छय्यादौ दुःखसाधनत्वज्ञानात् । दुःखमित्यादि । दुःखसा-
धनशय्याधिकरणकं शयनं कृतवानहमित्यर्थः । जागरे त्रैविध्य-
माह—प्रमेत्यादि । स्तब्धीभावः—अहमाकारवृत्त्यन्यवृत्तिसा-

नारादगी ।

खस्येव नित्यदुःखस्याप्यनुभवोऽस्तु सामग्रीशयेन अन्यसुखस्येव ज-
न्यदुःखस्यापि मानामम्मरादित्यभिप्रेत्याशङ्कते—नन्विति । दुःखेति ।
तथाचामनो दुःखरूपतापि स्यादिति भावः । सुखदुःखयो साम्य परि-
हृत्य दुःखानुभवमन्यथा नयति—शय्यादिरित्यादि । उपचारात्—जाग्रत्काली-
नात् शय्यादौ दुःखसाधनत्वज्ञानात् । दुःखमहमिति । दुःखसाधनशय्याधि-
करणकं शयनं कृतवानहमित्यर्थः । ननु शय्यादेरसमीचीनत्वेनैव दुःखप्र-
तीतिर्न युक्ता (चेत्) सुखप्रतीतेरपि शय्यादेः समीचीनप्रयुक्तत्वापत्ति यु-
क्तेस्त्वौल्यादत्त पश्चान्तरमाह—अथवेति । त्रैविध्याङ्गीकारात् तापनीया-
दिश्रुताविति शेषः । जागरे त्रैविध्यमाह—प्रमेत्यादि । स्तब्धीभावः—
अहमाकारवृत्त्यन्यवृत्तिसामान्याभाव एव स्वप्नेत्यादि स्पष्टम् ।

तत्स्वप्नसुषुप्तिः । एव सुषुप्त्यवस्थायामपि सात्त्विकी
या सुखाकारा वृत्तिः, सा सुषुप्तिजाग्रत्, तदनन्तरं 'सु-
खमहमस्वाप्स'मिति परामर्शः । तत्रैव या राजसी वृ-
त्तिः, सा सुषुप्तिस्थम, तदनन्तरमेव दुःखमहमस्वाप्स-
मिति परामर्शोपपत्तिः । तत्रैव या तामसी वृत्तिः, सा
सुषुप्तिःसुषुप्तिः, तदनन्तरं 'गाढ मूढोऽहमस्वाप्स'मिति

न्यापरत्नावली ।

मान्पाभाः । सात्त्विकी—सत्त्वगुणपरिणामरूपसुखाकारात्मसुख-
विषयिका । राजसी—रजोगुणविषयिका । रजोगुणस्य दुःखा-
दिपरिणामयोग्यत्वेन दुःखत्वोपचार इति भावः । तामसी—त-
मोगुणविषयिका । तिस्रोपि वृत्तयः सत्त्वगुणस्यैव परिणामा, ज्ञान-
नत्वात् । अथवा सुखरूपेण परिणतसत्त्वगुणविषयिका सात्त्विकी,
दुःखरूपेण परिणतरजोगुणविषयिका राजसी, मोहरूपेण परि-
णततमोगुणविषयिका तामसी । न च सत्त्वादिगुणपरिणामरूपा
वृत्तिस्सात्त्विक्यादिरूपा आत्मसुखविषयिका(१), एव सुखाकारे-
रस्य सर्वत्रानुपद्वादिति वाच्यम् । दुःखाविषयकज्ञानेन विना दुः-
खविषयकस्मृत्यसम्भवात् ज्ञानरूपाया(२) वृत्तेः सत्त्वाद्यगुणपरिणा-
मत्वासम्भवात् 'सत्त्वात्सजायते ज्ञान'मिति स्मृतेः । सुखादिरूपेण
परिणामं तु धातुमाभ्यादिकमेव निमित्तम् । अथ राजसी वृत्तिर्दुः-
खम्, तामसी वृत्तिः तम.परिणामो मोहरूपः, तत्संस्कारश्च तदव-
च्छिन्नचैतन्यनाश एवेति न तदर्थं तद्भोचरवृत्त्यपेक्षेति चेन्न । दुःखमो-

नारायणी ।

सात्त्विकी—सत्त्वगुणपरिणामरूपा, सुखाकारा—आत्मसुखविषयिका, राज-
सी—दुःखरूपपरत परिणामगोचरा, तामसी—तमोगुणविषयिका । तिस्रोऽपि
वृत्तयः सत्त्वगुणस्यैव, ज्ञानत्वात् 'सत्त्वात्सजायते ज्ञान'मिति स्मृत्या
सत्त्वपरिणामस्यैव ज्ञानात्मवृत्तित्वोक्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । सुषुप्त्याधि-

(१)—विषयिका एव सुखाकारित्यस्येति षण्णके । (२) ज्ञानरूपाऽविद्यावृत्तेरित्यर्थः ।

परामर्शः । यथा चैतत्, तथा (१)वासिष्ठवार्तिकामृतादौ स्पष्टम् । एवमध्यात्मं विश्वः, अधिभूतं विराट्, (२)अधिदैवं विष्णुः । अध्यात्म जाग्रत्, अधिदैवम्, (३)पालन, अधिभूत भस्वगुणः । एवमध्यात्म तैजस', अधिभूतं

न्यायरत्नावली ।

हयोः वृत्तिपदेनाव्यवहारान् मविषयके ज्ञानेच्छादावेव वृत्तिपदप्रयोगादिति भाव । एवमध्यात्ममित्यादि । (४)एवमभिहितानामेतेषामैक्योपासनया हिरण्यगर्भलोकप्राप्तिः अन्तःकरणशुद्धिद्वारा क्रममुक्तिश्चेति योजना । एतेषा विश्वादिममूहाना प्रथमसमूहमाह-रजोगुण इत्यन्तेन । अध्यात्म-शरीरमधिकृत्य स्थितः । अधिभूत-स्थूलभूतमधिकृत्य स्थित' । अधिदैव-शरीरस्थूलसमष्टिभिन्नसोपाधिरजोगुणरूपमधिकृत्य स्थित । अध्यात्मजाग्रदिति । अध्यात्मेन विश्वेनानुभूयमाना जाग्रदवस्येत्यर्थः । अधिदैवं-ब्रह्मकारणिका मृष्टिः । अधिभूत सर्वभूतान्यधिकृत्य स्थितः । रजोगुणो-ब्रह्मोपाधिः । एष प्रथमसमूह । एवमध्या

नारायणी ।

कारिणा परमहंसाना श्रवणादिद्वारकमात्मज्ञान मोक्षोपायमित्यभिधाय मन्दाधिकारिणामविद्वत्सन्त्यासिना ज्ञानसाधनोपायमाह-एवमिति । एवमुपहितानामेतेषामैक्योपासनया हिरण्यगर्भलोकप्राप्तिः अन्तःकरणशुद्धिद्वारा क्रममुक्तिश्चेति योजना । अध्यात्म शरीरमधिकृत्य स्थित, अधिभूत स्थूलभूतसमष्टिमधिकृत्य स्थित, अधिदैव स्थूलसमष्टिभिन्न सोपाधिरजोगुणरूपमधिकृत्य स्थित, (५)रजोगुणोपाधिको ब्रह्मा । जाग्रदिति । अध्यात्मन विश्वेनानुभूयमाना जाग्रदवस्येत्यर्थः । अधिदैव ब्रह्मकार्यम्, अधिभूत सर्वभूतान्यधिकृत्य स्थित, एष प्रथम समूह । एवमध्यात्ममिति । लिङ्गमधिष्ठय स्थित इत्य-

(१) वासिष्ठेतिशब्दे नास्ति कस्यपुस्तकयो । (२) अधिदैव ब्रह्मा इति कस्यपुस्तकयो ।

(३) अधिदैव सृष्टि अधिभूत रजोगुण इति कस्यपुस्तकयो ।

(४) एवमुपहितानामिति घुपुस्तके ।

(५) रजोगुणो ब्रह्मोपाधि' अध्यात्मम् इति सपुस्तके ।

हिरण्यगर्भः, अधिदैव (१) ब्रह्मा, अध्यात्मं स्वप्न, अधिदैवं (२) सृष्टिः, अधिभूत रजोगुणः । एवमध्यात्म प्राज्ञः, अधिभूतमव्याकृतम्, अधिदैवं रुद्रः, अध्यात्म सुपुष्टि, अधिदैव प्रलयः, अधिभूतं तमोगुण । एवमध्यात्माधिभूताधिदैवानामेकत्वात् प्रणवावयवत्रयमाहितानामु-

न्यापरत्नावली ।

त्प-लिङ्गशरीरमधिकृत्य स्थितः । अधिभूत-मूक्ष्मभूतसमष्टिमधिकृत्य स्थितः । अधिदैवं-तदुभयान्यसत्त्वगुणोपाधिकः । अध्यात्मम्-अज्ञानमधिकृत्य स्थितः । अधिभूतम्-अव्याकृतचिदाभासादियुक्तमधिकृत्य स्थितः । अव्याकृतम्-ईश्वरः । अधिदैवम्-अज्ञानाव्याकृतान्यनमो गुणोपाधिकः । एवमध्यात्मेत्यादि । प्रणवावयवरूपवाचकसहितानामुक्तसमूहानामेकत्वादेकत्व विचिन्त्य उपहितस्वरूपाणामुक्तसमूहानामैक्योपासनया सत्यलोकप्राप्तिपूर्वकं कैवल्यमित्यर्थः । प्रथमावयवो वाचकः, प्रथमसमूहश्च वाच्य, तयोरेकत्वं विचिन्त्यम् । एव द्वितीयौ तृतीयौ चावयवममूहावेकत्वेन विचिन्त्यौ । ततः प्रथमसमूहस्य कारणेन द्वितीये-

नारायणी ।

र्थः । अधिभूत सूक्ष्मभूतसमष्टिमधिकृत्य स्थित, अधिदैव तदुभयान्यसत्त्वगुणोपाधिक, अध्यात्मं तैजसेनानुभूयमाना मृत्नावस्था, अधिदैव विष्णुकायम्, अधिभूतं सर्वभूतान्यधिकृत्य स्थित, एष द्वितीयसमूह । अध्यात्ममहानमधिकृत्य स्थित, अधिभूतमव्याकृत चिदाभासादियुक्तमज्ञानमधिकृत्य स्थित, अव्याकृतमीश्वर, अधिदैव तदुभयान्यस्तमोगुणोपाधिकः, अध्यात्म प्राज्ञेनानुभूयमाना सुपुष्ट्यवस्था, अधिभूतं मृतान्यधिकृत्य स्थित, अधिदैव रुद्रकार्यम् । एवमिति । प्रणवावयवत्रयसहिताना-प्रणवावयवरूपाकाराकारमकाररूपवाचकसहितानामुक्तसमूहानाम्, एकत्वात्-व्याप्यव्यापकमाद्यमर्यादया ऽभेदात् । उपहितेति । उपहितस्वरूपाणामुक्तसमूहानामैक्योपासनया ।

(१) अधिदैव विष्णुरिति पाठः ब्रह्मसुक्तक्यो ।

(२) अधिदैव पालनम्, अधिभूत सत्त्वगुण । इति ब्रह्मसुक्तक्यो ।

पहितानामैक्योपासनया हिरण्यगर्भलोकप्राप्तिः, अन्तः-
करणशुद्धिद्वारा क्रममुक्तिश्च । एतत्सर्वोपाधिनिराकर-
णेन साधिवैतन्यमात्रज्ञानेन तु साक्षादेव मोक्ष इति ।

“शशरत्नावता ।

नैकत्वं द्वितीयस्यापि तृतीयेन कारणैकत्वं चिन्तयित्वा सत्यलोकं
प्राप्य हिरण्यगर्भेण तत्र विश्रमानेन सह मुच्यते । नृसिंहतापि-
न्यधर्वशिखापाण्डूयादिश्रुतिः तद्भाष्यं चात्र प्रमाण बोध्यम् ।
अत्र प्रथमसमूहे सत्त्वगुणपालनाविष्णुना द्वितीयसमूहे रजोगुण-
सृष्टिब्रह्मणा च पाठः प्रामादिकः । विपरीतपाठस्य युक्तत्वात्,
अथर्वशिखातापनीपाठौ तथैवोक्तत्वात्, ‘त्रयीं तिस्रो वृत्ती’रित्या-
दिमादिस्नस्तोत्रीयव्याख्यानै आचार्यैरेवोक्तत्वात् । अत्र ब्रह्म-
निर्देशेन तदुपाधिरजोगुणादिलाभेऽपि तेषामपि स्वातन्त्र्येणाका-
नारायणी ।

हिरण्यगर्भलोकः—सत्यलोक, अनन्तर विदेहकैवल्यमित्यर्थ ।
प्रथमाशयवोऽकारो वाचक प्रथमसमूहो वाच्य तयोरेकत्व
चिन्त्यम्, एव द्वितीयावयवद्वितीयसमूहयोस्तृतीयावयवतृतीय-
समूहयोरेकत्वं विचिन्त्य तत्र प्रथमसमूहस्य द्वितीयेन कारणेन द्वि-
तीयस्य तृतीयेन समूहेनैव चिन्त्यम्, तच्चिन्तनेन सत्यलोकागतिर्भ-
वति । अनन्तर तेन सह मुच्यते ।

ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिमञ्जरे ।

परस्यान्ते कृतारमान प्रविशन्ति पर पदम् ॥

इत्यादिश्रुतेरिति सश्लेष । पुनरपि मुर्यानां प्रसङ्गात्कैवल्योपाय-
माह—एकीकृतं । (१) * उपास्योपासकभावपरित्यागेनेत्यर्थ । साधिवैत-
न्यमात्रज्ञानेन—

अमोकाहमकर्ताहमसङ्गोऽह सदाऽमल ।

सर्वावमासकज्योनिस्त्वप्रकाश निरञ्जनम् ॥

ब्रह्म पूर्णं पराऽनन्दमहमस्मि सनातनम् ।

कालत्रये द्वैतजात नास्ति मायाधिजृम्भितम् ॥

तदेवं त्रयाणामप्यवस्थात्रयसहिताना विश्वतैजसमा-
ज्ञानामविद्यात्मकत्वात् दृश्यत्वेन च मिथ्यात्वादनुप-
हितः केवल साक्षी तुरीयास्वोऽहमस्मीत्यर्थः । एव व्य-
वहारतः सर्वव्यवस्थापपत्तेः परमार्थतः कस्या अपि
व्यवस्थाया अभावात्त काप्यनुपपत्तिः । विस्तरेण चैतत्प्र-
पञ्चितमहमाभिवेदान्तकल्पलतिकायामित्युपरम्पते ॥८॥

ननु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थासहिताना त्रयाणामपि
तदभिमानिनां मिथ्यात्वात्तत्साक्षिणोऽपि मिथ्यात्व-
त्वादाविशेषादित्याशङ्क्य विशेषाभिधानेन साक्षिणः
सत्यत्वमाह—

अपि व्यापकत्वाद्धितत्वप्रयोगा-

त्त्वतस्सिद्धभावादनन्याश्रयत्वात् ।

जगत्तुच्छमेतत्समस्तं तदन्य-

त्तदेकोऽवशिष्टः शिवः केवलोऽहम् ॥ ९ ॥

न्यायरत्नावली ।

रादिवाच्यत्वात् पृथगुक्ति । अत एव गार्हपत्याद्यग्नीनां पृथिव्य-
न्तरिक्षद्युलोकानाम् ऋगादिवेदाना च विराडन्तःपातित्वेऽपि अथ-
र्वाशिखादौ षडमादिसमूहे पृथगुक्तिस्मद्गच्छते । स्वातन्त्र्येण वा
च्यता तु त्रयीमित्यादिपद्यादौ स्पष्टा । पद्यार्थमुपसंहरति—तदे-
वमिति ॥ ८ ॥

नारायणी ।

इति सर्वद्वैतवाद्यसाक्षिपरमाहमाभेदज्ञानेन । तापिन्यादा'वधात आदेशः,
त स्थूलश्रमि'त्यादिना सर्वोपाधिविनिर्मुक्तस्यैव मुमुक्षुक्षेपत्योक्ते ।
पद्यार्थमुपसंहरति—तदेवमिति ।

नयम पद्यमप्यतारयति—नन्विति । तःसाक्षिण-अवस्थासाक्षिण ।
अविद्याप्रयुक्ततदभिमानिन इद्याविद्याप्रयुक्ततदवभासकस्यापि मिथ्यात्व
मावश्यकमिति भाव । अविशेषात्-मिथ्यात्वप्रयोजकयोराधिचकारदृश्य

‘न दृष्टेर्द्रष्टार पश्ये’ रिति साक्षिण प्रकृत्य ‘अतोऽन्यदार्त’मिति श्रुतेः साक्षिणोऽन्यत्साक्ष्यं सर्वं जगत्तुच्छं न तु माक्षी । बाधावधित्वात् भ्रमाधिष्ठाननया ज्ञान

न्यायरत्नावली ।

जगत्तुच्छमिति । जगन्मिथ्येत्यर्थः । आर्तशब्देन विनाशित्वोक्तावर्थान्मिथ्यात्वलाभः । आर्तं बाधेन पीडितमित्यर्थे मिथ्यात्वं शाब्दमेवेति भावः । बाधावधित्वादिति । यद्विषयकप्रमा बाधिका, तत्त्वादित्यर्थः । तथा च साक्षिणो मिथ्यात्वे वाधकप्रमैव दुर्लभेति कुतो मिथ्यात्ववार्तेति भावः । भ्रमेत्यादि । अतत्त्वारोपरूपभ्रमस्य तत्त्वज्ञानपूर्वकत्वनियमेनाज्ञानविषयत्वरूपाधिष्ठानत्वात् साक्षिणस्त्विच्छित्त्वमित्यर्थः । ननु माध्यमिकस्य शून्यवादिनो ष्टे न तत्त्वप्रमा बाधिका, सर्वस्यैव विचारासहत्वेन युक्तिवाच्यत्वात् । अत्र एव भ्रमो न तत्त्वज्ञानप्रयुक्तः । तथा च पूर्वपूर्वभ्रमवासनामात्रादुत्तरोत्तरभ्रमः, न किञ्चित्स्थिरमुपादान निमित्तं वास्ति, ‘यत् सत् तत् क्षणिक’मिति नियमाभ्युपगमात् । तथा च साक्षिण एव क्षणिकविज्ञानरूपस्य घटादिद्वारूपत्वस्वीकारात् साक्षिणः घटाद्याकारस्यैव घटादिरूपाकारेण साक्षि-

नारायणी ।

त्वयो साम्यात् । तत्रादौ युक्त्यसहत्वेन प्राप्तं तुच्छञ्च परिहरिष्यन् तत्र भावे हेतुभूतामपरिच्छिन्नत्वसाधिका श्रुतिं पठति—न दृष्टेरिति । श्रुतिस्था तत्पदस्य तु खित्वमर्थ इति तार्किकभ्रमनिरासाय श्रुत्यर्थं विशदयति—साक्षिण इति । तुच्छमित्या, तथा च ‘अर्तं हिंसाया’मिति धातुनिष्पन्नात् पदस्य बाधितार्थकत्वान्मिथ्यात्वशाब्दमेवेति भावः । आस्मिन्काभिमानिन श्रुत्या निराकृत्य शून्यवादिनिरासाय तर्कमाह—बाधेति । बाधकघोचिपयत्वादित्यर्थः । साक्षिणो मिथ्यात्वे तु बाधकप्रमाया एव दौर्लभ्यात्कुतो मिथ्यावार्तेति भावः । भ्रमेति । अज्ञत्वारोपरूपभ्रमस्य तत्त्वज्ञानपूर्वकत्वाद् भ्रमकारणोभूताज्ञानविषयत्वरूपाधिष्ठानत्वात् । ननु शून्यवादिमते भ्रमो न तत्त्वज्ञानपूर्वकः किन्तु पूर्वपूर्ववासनाप्रयुक्त एव तथा च घटाद्याकारस्यैव कल्पितस्य साक्षिणोऽपि बाधः स्यादेवेत्यत आह—

त्वाच्च । तद्वाधग्राहकाभावाच्चेत्याद्यनुक्तसमुच्चयार्थोऽपि-
शब्दः । 'अथ घटल्प तन्मर्त्य' मिति श्रुते परिच्छिन्नत्व
तुच्छत्वयोः समव्याप्तत्वात्परिच्छिन्नत्वतुच्छत्वनि-
वृत्तीत्याह -व्यापकत्वादिति । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति
सर्वात्मत्वोपदेशेन देशकालपरिच्छिन्नत्वादाकाशादी-
नां च देशकालपरिच्छिन्नत्वेऽप्यापेक्षिकमहत्त्वेन व्याप-

न्यायरत्नावली ।

णोऽपि बाधः सम्भवति तत्राह-तद्वाधग्राहकेत्यादि । घटाद्याकारे
साक्षिसामान्याभावज्ञान बाधक तत्तेनैव गृह्यते अन्येन वा ज्ञानेन ?
नाद्यः । बाध्यमानेन तेन तद्ग्रहणेऽपि तसिद्ध्यसम्भवात् । ना-
न्त्यः । (१)तस्यापि घटवत् बाध्यमानत्वेन घटविषयकत्वासिद्ध्या
घटज्ञानाभावविषयकत्वासाधकत्वात्, ज्ञानान्तरस्य ज्ञानान्तररूप
प्रत्यक्षतायास्त्वयाऽनङ्गीकारात्, ज्ञानस्य स्वात्मकप्रत्यक्षविषयत्व-
स्यैव त्वया स्वीकारादिति भावः । अल्प-परिच्छिन्नम्, मर्त्य-वि-
नाशि बाधरूपमृत्युप्रस्त वा । अपरिच्छिन्नत्वात्-देशकालनिष्ठा-
भावाप्रतियोगित्वात् । व्यापकत्वोपचारात्-'आकाशवत्सर्वगतः,
वायुस्सर्वत्रगो महा'नित्पादिश्रुतिस्मृत्यादिव्यवहारात् । सर्व-

नारायणी ।

तदर्थेति । साक्षिग्राहकाभावादित्यर्थः । असाक्षिकस्य बाधस्यायो-
गात् परप्रत्यक्षत्वे सर्वानुप्यतामङ्गात्, स्ववेद्यत्वे विरोधात्, स्वप्र-
काशत्वे च सत्ताकलहप्रसङ्गात्, सर्वबाधसाक्षितया सिद्धस्य साक्षि-
णो न बाधो युक्त इति भावः । युक्तया नित्यत्व प्रसाध्य श्रुत्या तदाह -
अथेति । अल्प परिच्छिन्नम्, मर्त्य विनाशि बाधरूपमृत्युप्रस्त वा, सम-
व्याप्तत्वात्-परम्पर व्याप्य व्यापकभावात् । देशेत्यादि । देशकालनि-
ष्ठामावाप्रतियोगित्वात्, आपेक्षिकमहत्त्वेन-यावन्मूर्तापेक्षयाऽधिकपरि-
माणवत्त्वेन, व्यापकत्वोपचारात्-'आकाशवत्सर्वगतः, वायु सर्वत्रगो
महानिति श्रुतिस्मृत्यादिव्यवहारात् । आत्मनोऽपुष्ट्यर्थत्वमाशङ्कते-

(१) तस्यापि घटे बाध्यमानत्वेन घटविषयकत्वासिद्ध्या घटे ज्ञानाभावसाधकत्वादि पपुस्तके ।

कत्वोपचारात् । ननु सर्वव्यापकत्वेन नित्यत्वाद्भाव
रूपत्वाच्चात्मा न दुःखनिवृत्तिरूप । नापि सुखरूपः ।
सुखस्थानित्यत्वेन नित्यात्मस्वरूपत्वानुपपत्तेः । तथा
चात्मस्वरूपो मोक्षोऽपुरुषार्थ एवेत्याशङ्क्य नेत्याह—हि
तत्वप्रयोगादिति । हितत्व पुरुषार्थत्वम् । 'तदेतत्प्रेयः
पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतर यद्यमा-
त्मे ति 'यो वै भूमा तत्सुखम्, एष परम आनन्दः', (एष
ह्येवानन्दयाति) विज्ञानमानन्द ब्रह्म' इत्यादिभि श्रुतिभिः
तस्य परमानन्दरूपत्वोपदेशात् । तस्य च नित्यत्वेऽपि

न्यायरत्नावली ।

व्यापकत्वेन—कालतः सर्वव्यापकत्वेन सर्वदा मन्वेनेति यावत् ।
प्रेयः—प्रियतरम् । अन्यस्मात्—आत्मभिन्नात् अन्तरतरम्—आरो-
पितत्वेन बाह्यात् सर्वस्मात् दृश्यात् सत्यानन्दरूपत्वेन अविष्टा-
नत्वात् यतोऽन्तरम् अतस्मर्वस्मात् स्वतादात्म्याध्यासेन प्रियादपि
प्रियतरमेतदित्यर्थः । यत्—य । भूमा—अपरिच्छिन्न । आन-
न्दयाति—सर्वानानन्दयति । महाकाशस्य यटाकाशादाविवे महा-
भारायणी ।

नन्वेति । सर्वव्यापकत्वेन—कारणतया सर्वदृश्यानुस्यूतसच्चिन्मात्रत्वन,
नित्यत्वात् ध्वन्मप्रागभावाप्रतियोगित्वात्, जतो न दुःखाभावरूपमन-
स्य (१) जडत्वादिति भावः । ननु दुःखनिवृत्तिर्मात्रं नु दुःखरूपस्य दुःखा-
त्यन्ताभावरूप स्यात् तस्य नित्यत्वात्तत्राह भावरूपत्वात्वेत । प्रतियोग्य-
निरूप्यसत्यपदार्थस्वरूपत्वादित्यर्थः । तथा चात्मा यदि दुःखाभावरूप
स्यात्तदा प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्रिपथ म्यात्, न तु तथाऽतो न
दुःखाभावरूप इति भावः । प्रय—प्रियतरम्, अन्यस्मान्—आत्मभिन्ना-
त्, अन्तरतर—आरोपितत्वेन बाह्यात्सर्वस्माद्दृश्यायतोन्तरतर ब्रह्म स-
च्चिदानन्दरूपत्वाद्गत स्वतादात्म्याध्यासेन प्रियादपि प्रियतरमेतदिति

(१) तस्य जडत्वादिति भावः । मास्तु दुःखरूपस्य दुःखाभावाभावस्य म्यात्
इत्यादिपाठः खपुस्तके । युक्तम् ।

लोके धर्मजन्यतत्तदन्तःकरणवृत्तिव्यङ्ग्यतया तदुत्पत्ति
विनाशोपचारः । अज्ञानव्यवहितस्य च तस्याप्राप्तस्यैव
ज्ञानमात्रादविद्यानिवृत्त्या प्राप्तिरिव भवतीति तदुद्देशेन
मुमुक्षुप्रवृत्त्युपपत्तिः । अध्वस्तस्य प्रपञ्चस्य दुःखरूपस्या

न्यायरत्नावली ।

नन्दस्य परिच्छिन्नानन्दे हेतुत्वमिति भावः । तत्तदन्तःकरण-
वृत्तीति । चन्दनादियोगजन्यमनोवृत्तीत्यर्थः । लोक इत्यनेनेदं
सूचितम्—'सुखस्य स्वरूपेणाजन्यत्वेऽपि स्वावस्काज्ञानविरोधि-
विशिष्टरूपेण लोके काम्यत्वात् मुमुक्षोरपि पूर्णानन्दस्वरूपमोक्षस्या-
वारकमूलाज्ञानविरोधि-विशिष्टतया काम्यते'ति तदिदमुक्तं—तदु-
द्देशेन मुमुक्षुप्रवृत्तीति । इति—इत्थमज्ञानविरोधिज्ञानविशिष्टरू-

नारायणी ।

भावः । भूमा-अपरिच्छिन्न । नित्यत्वे-आत्मनो ध्वसप्रागभावरहितत्वे ।
तत्तदिति । स्रक्चन्दनवनितादिसयोगजन्यवृत्तीत्यर्थः । व्यङ्ग्यतया-
प्रकाश्यतया । तदुत्पत्तिः । सुखमुत्पन्न नष्टमिति व्यवहारे सुखपदस्य
व्यङ्ग्यवृत्तौ लक्षणेत्यर्थः । ननु यदि सुखमात्मरूपतया नित्यं तर्हि
सिद्धत्वात्कथं तदुद्दिश्य प्रेक्षावता प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य (१) सुखस्यात्म-
रूपतया नित्यत्वेऽपि विस्मृतप्रेषेयकादाविव ज्ञानसाध्याया प्राप्ते-
फलत्वसम्भवात् तदुद्दिश्य प्रवृत्तिर्नानुपपन्नेत्याह—अज्ञानेति । अज्ञान-
रूपावरकान्वितस्येत्यर्थः । अप्राप्तस्यैव न तु वस्तुगत्या प्रामादिवद-
प्राप्तस्य । इति । अपरोक्षसाक्षात्कारादविद्यानिवृत्त्या । प्राप्तिरिवेति ।
विस्मृतप्रेषेयकादेरिवेति शेषः । अत एव मोक्षस्य ज्ञानफलत्वात्पुमर्थत्व
म्, अनित्यत्वे तु प्रामादिरिव क्रियाप्राप्यत्वेऽनित्यत्वप्रसक्त्याऽपुमर्थत्वा
पत्तेरिति दिव्यः । सुखात्मना पुमर्थत्वमुपपाठ्य दुःखाभावात्मनाऽपि
तदुपपादयति—अज्ञानेति । इदं च विशेषण 'प्रतियोग्यधिकरण
तया प्रसिद्ध एवाभावस्तिष्ठतो'ति पक्षे दुःखाभावस्य तत्र सम्भव

(१) नित्यत्वेन फलभावो नेच्छानुदयत् कथं तदुद्दिश्य साधने प्रेक्षावता प्रवृत्तिः
कथं च तस्य पुमर्थत्वम्, अज्ञानेच्छानेच्छाविषयस्यैव लोके पुमर्थतापदार्थत्वात् इत्यादि
सुखस्यानित्यत्वे फलभावने इच्छानुदयादभ्यस्यतयेत्यादि पाठः सप्तमके । युक्तः ।

धिष्ठानत्वात् स एवाभाव इति दुःखाभावरूपत्वेनापि
तस्य पुरुषार्थता । ननु मोक्षे सुख सवेद्यते, न वा ?
नाद्य' । तदानीं देहेन्द्रियाद्यभावेन तद्व्यञ्जकाभावात् ,

न्यायरत्नावली ।

पण तदुद्दिश्य प्रवृत्तीत्यर्थ' । स एव-परमानन्दात्मैव । पुरुषार्थ-
नारायणी ।

ज्ञापनाय, तथा च सुखरूपस्यात्मनो विरुद्धस्वभावत्वेन दुःखमा-
फत्वायोगात्, तदभावाधारत्वायागेऽपि प्रकृष्टप्रकाशे विभिन्नस-
त्ताकस्य कल्पितस्योत्कृष्टकान्धकारस्येवाध्यासिकदुःखप्रसक्तैर्वास्त्व
तदभावाधिष्ठानत्वे न किमपि बाधकमिति सङ्क्षेप । स एव-
परमानन्दात्मा एव । दुःखाभावरूपत्वेनापीत्यपिशब्द सुखा
स्मत्वसमुच्चयायक । सुखदुःखाभावाग्रन्यतरात्मकत्वेनेत्यर्थ ।
तस्य-आत्मन भङ्गानाभावात् सत इच्छाविषयत्वाभावेन दुःख
निदाननिवृत्तितयेव पुमर्थत्वस्यावश्य वाच्यत्वादज्ञाननिवृत्तित्वे
नेति विहाय दुःखाभावात्वेनापीत्युक्तम् । दुःखस्य नित्यपरिहृतत्वे-
ऽप्यपरिहार्याऽनाद्यविद्ययाऽरिहृतस्येव ज्ञानमात्राद्गुणसर्पादेरिव भ्र
मनिवृत्त्या परिहृतिरिव भवतीति प्राक्प्रवृत्त्युपपत्ति । पुमर्थो द्वेषा । प्राप्ति-
रिष्टस्य, परिहारश्च निवृत्तिरनिष्टस्य । इष्ट द्विविधम् । वस्तुतोऽप्राप्त प्रा
मादि, प्राप्तमपि भ्रमव्यवहित प्रैष्यकादि । परिहर्ता द्वेषा । वस्तुतोऽपरि
हृत गर्तादि, सर्वदा परिहृतमपि भ्रमव्यवहित रज्जुमुजङ्गादि । तत्र
प्रथमो प्राप्तिपरिहारौ क्रियाधीनौ, द्वितीयौ ज्ञानमात्राधीनौ ।
(१) भ्रजोव च क्रियाऽन्यप्रधानात् पुमर्थत्व युक्तमिति भाव । शङ्क
ते--नन्वित्यादि । मोक्षे--मोक्षावस्थायाम् । तद्यज्जकेति । नित्य
सुखाविर्भावकेत्यर्थ । लाघवात्तन्वज्ञानसामान्य प्रति शरीरेन्द्रि
यादीना हेतुत्वकटागनात्, तत्र तदङ्गीकारे तु ससारावस्था
तोऽधिषेप स्यादिति भाव । ननु सावच्छिन्नानुभव प्रत्येव देहेन्द्रि
यादीना हेतुत्व न तु निरवच्छिन्नानुभव प्रति जनस्तदा देहेन्द्रियादि

(१) सर्वदा प्राप्तश्च स्वरूपमन्व'व । अनेन मन्व वत सर्वदा व्रजगा जावे सरोपि
कण्ठे विद्यमानचामाकरादाविव मन्व'धस्याभावदशाया सम्ब'पेयान्ठोदयेन कण्ठचामाक
रन्यायेन विद्योपलक्षितमच्चिदान'दस्वरूपव्रजवासे व्रजैव सन्नयप्येति इति सिद्धाभा
क्रियाया व्यवधानाभावापुमर्थत्व युक्तमिति भाव । इति पाठ खपुस्तकेऽधिक ।

व्यञ्जकाभावेऽपि तत्सवेदनाभ्युपगमे ससारदशाग्राम
पि तथा प्रसङ्गात् । न द्वितीयः । अपुरुषार्थतापत्तेः ।
ज्ञायमानस्यैव तस्य पुरुषार्थत्वात् । अत एव शर्करात
द्भोजिनोरिवेति वैष्णवमन्यानामुद्गार इति चेन्नत्याह-

न्यायरत्नावली ।

ता-काम्यता । ज्ञायमानस्येति । अनावृतसुखमेव काम्यते अत
एव तवावृतसुख मया सम्पाद्यमिति केनचित्प्रतारित पुरुषो व-
दति मास्तु मे तत्सुखमिति । शर्करेति । यथा शर्करा स्वरूपेण
न सुखप्रकाशः, तत्प्रयोजकस्य शर्करासवेदनस्याभावात् ; किन्तु
तद्भोजिनस्तत्सवेदनवतः । एव विष्णुभावापन्नस्य सुखरूपत्वेऽपि
न सुखप्रकाशः, तत्सवेदनाभावात् ; किन्तु तद्भेदनावस्थितस्य
'अयं विष्णुस्सकलकल्पानुष्णो मत्सेव्य' इति संवेदनवतः । त-
स्मात् विष्णुभावो न मोक्षः, किन्तु तत्सन्निधिस्थितस्य तत्सवे-
दनमिति । तदेतन्मतमाश्रिता माधवा वैष्णवमन्या एव न
तु वैष्णवाः ।

नारायणी ।

भावेऽपि न हानिरिति तथाह — व्यञ्जकैः । देहेन्द्रियादिरूपव्यापकाभावेपी
त्यर्थः । तत्सवेदनेति । नित्यसुप्तसवेदनेत्यर्थः । ससारदशाया—मोहतत्का-
र्यान्वतरकाले, तथात्वप्रसङ्गात्,—सचेद्यत्त्वप्रसङ्गात्, व्यञ्जकसाम-
न्या अनपेक्षणादिति शेषः । पुरुषार्थत्वात्—काम्यत्वात्, असवेद्यस्य पुम-
र्थत्वे परकीयसुप्तादेरपि तथात्वापत्तेरिति सक्षेपः । अत एव—सवे-
द्यस्य पुमर्थत्वाद्गीकारादेव । शर्करेति । विशेषा ब्रह्मभावापन्नतद्भक्तयो-
रिति शेषः । यथा शर्कराया रसरूपत्वेन न सुखानुभवस्तत्प्रयोजकस्य
शर्करासवेदनस्याभावात्, एवं ब्रह्मभावापन्नस्याखण्डानन्दानुभवरू-
पत्वेऽपि न सुखाविर्भावः तत्सवेदनाभावात्, किन्तु शर्कराभोक्तुरिय
तद्भक्तस्यैव भेदेनापस्थितस्य 'अयं विष्णुर्वैकुण्ठाधिपति सर्वेश्वरोऽपि
लशुणपरिपूर्णो मत्सेव्योह तु दास इति सवेदनवतः । तस्माद् ब्रह्मभावो
न मोक्षः, किन्तु तत्सन्निधिस्थितस्य तत्प्रसादेन नि शेषदु खतिवृत्ति-
विशिष्ट स्वतो मोक्षोच्चभावापन्नस्वरूपानन्दाविर्भावा विदेहमुक्तिः ।

न्यायरत्नावली ।

एवमेकमिदं ब्रह्म न भेदि सकल जगत् ।
 वासुदेवाभिधानस्य स्वरूप परमात्मनः ॥
 तदेतदुपादिष्टं ते सपेपेण महामुने ।
 परमार्थ सारभूतं यत्तदद्वैतमशेषतः ॥
 तद्भावभावनापन्नस्ततोऽसौ परमात्मना ।
 भवत्यभेदी भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत् ॥

नारायणो ।

अपरोक्षज्ञानसत्त्वेऽपि स्वयोर्यपरमानन्दहेतुरपरमत्तरभावे मोक्षकस्ये-
 श्वरप्रसादस्याभावादारन्धकर्मणा ससारानुवृत्तौ तु जीवन्मुक्तिरिति ।
 तदेतन्मतमाश्रिता माध्वाद्यो वैष्णवमन्या एव न तु वैष्णवाः ।

एक समस्त यदिहास्ति किञ्चित्तदव्युता नास्ति पर ततोम्यत् ।
 सोह स च त्व च हि सर्वमेतदामस्वरूप त्यज भेदमाहम् ॥

एवमेकमिदं ब्रह्म न भेदि सकल जगत् ।
 वासुदेवाभिधानस्य स्वरूप परमात्मनः ।
 तदेतदुपदेश्य ते सपेपेण महामुने ।
 परमार्थसारभूतं यत्तदद्वैतमशेषतः ॥
 तद्भावभावनापन्नस्ततोऽसौ परमात्मना ।
 भवत्यभेदी भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत् ॥

इत्यादिविष्णुपुत्रपाद्युक्ते । ब्रह्मेव सन्न्रह्माप्येति, ब्रह्म वेद ब्रह्मेव
 भवति' इत्यादिश्रुते । अधिकदर्शने तु खड्गेपादेरपि समवान्मधुवि-
 पसपृक्काज्ञवन्मुक्तेर्दु खसमिन्नसुखाविर्भावरूपत्वप्रसक्त्या हेयत्वोपपत्ते-
 श्चेत्याद्यन्यत्र विस्तर । मुक्ताबुच्चनीचभावाङ्गोकारे तु 'अदृष्टम-
 व्यबहाय्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकार्थप्रत्ययसार प्रपञ्चो
 पशम शिवमद्वैत चतुर्थं मन्यन्ते' इति माण्डूक्यश्रुतिविरोधः ।

अनेकजन्मसाहस्रीं ससारपदवीं ब्रजन् ।
 मोहध्रम प्रयातोऽसौ वासनारेणुगुण्डित ॥
 प्रचाल्यते यदा सोऽस्य रेणुर्जानोष्णवारिणा ।
 तदा ससारिपान्यस्य याति मोहध्रम शम् ॥
 मोहध्रमे शम याते स्वस्यान्त करण पुमान् ।
 अनन्यातिशयाबाध पर निर्वाणमृच्छति ।

स्वतस्सिद्धभावादिति । स्वप्रकाशज्ञानरूपत्वादित्यर्थः ।
यद्यपि संसारदशाग्रामविद्यावृत्तस्वरूपत्वादात्मा परमान-
न्दरूपतया न प्रथते, तथापि तत्त्वविद्ययाऽविद्यानिवृत्तौ
स्वप्रकाशतया स्वयमेव परमानन्दतया प्रकाशन इति
न व्यञ्जकापेक्षा । ननु सुखस्य स्वप्रकाशज्ञानरूपत्वेऽपि
नात्मरूपता । ज्ञानस्य धात्वर्थरूपतया क्रियात्वेन सा-
श्रयत्वात्, जानामीति प्रतीतेर्ज्ञानमहमस्मीत्यप्रतीतिश्च,

न्यायरत्नावली ।

इति विष्णुपुराणाद्युक्तेः । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'त्यादि
श्रुतेश्चेति भावः । प्रथते-भाति । प्रकाशते-मशयाद्यविपयत्ववान् ।
स्वयमेवेत्यस्य सशयाद्यविपयत्वेऽन्वयः । तथा च पूर्णानन्दस्य
संसारकाले सशयादिविपयत्वमावरणप्रयुक्तम् । आवरणनिवर्तक
वृत्तिनाशोत्पत्तिक्षणपर्यन्तक्षणत्रये सशयाद्यविपयत्व तु तादृशवृ-
त्तिप्रयुक्तम् । तदुत्तरकाले तु वृत्त्यभावेऽप्यावरणाभावादेव तदि-

नारायणी ।

इति विष्णुपुराणविरोधश्च । कथं तस्य ज्ञानमात्रस्य हेतुत्वात् भग-
वत्प्रसादश्चतादृशनिष्ठाविरोधिनिवारण उपक्षीयते । तदुक्तम्—

तस्माद्दृष्टश्रुतद्वयं पर भक्तयेकयेश भजतात्मलब्धये ।

इति दिक् । स्वप्रकाशरूपत्वेऽपि ब्रह्मणो व्यञ्जक विना संसारकाल-
इव मुक्तिकाले प्रकाशायोगात्कथं पुरुषार्थस्वमित्याशङ्क्य व्यञ्जका-
भावेऽप्यनावृत्तरूपविशेषयलादेव प्रकाशसम्भवात्तस्य तद्युक्तमित्या-
ह—यद्यथात्यादि । न प्रथते—न भाति, प्रकाशते—भाति, अनावृत्तत्वेन
सशयाद्यविपयत्वात् । न व्यञ्जकापेक्षा —न वृत्त्यपेक्षा, तथाच मुक्तिकाल-
ऽनावृत्तत्वेन भासमानस्य पुमथत्वं युक्तमिति भावः । पुरुषार्थस्योप-
पादनेऽपि नाद्वैत सिद्ध्यति, धर्मरूपतया तस्यातिरिक्ताश्रयावश्यभा-
वात्, न च धर्मिरूपमेव तत्, प्रत्यक्षविरोधादित्यभिप्रेत्याशङ्कते—
नन्विति । आत्मरूपत्वाभावे हेतुमाह—ज्ञानस्येति । सुखज्ञानयोरेकत्वाङ्गी-
कारादिति भावः । साश्रयत्वात्—स्वभिर्नधर्मिषुत्तित्वात् । साश्रयत्वं
प्रमाणमाह—जानामीति । साश्रयत्वाशे भूमोस्तु तत्राह—ज्ञानमिति । याद्य

तथा च कथमद्वैतवाद इत्याशङ्क्य नेत्याह-अनन्याश्रयत्वादिति । 'यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म, अयमात्मा सर्वान्तरः, सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म, विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'ति श्रुते स्वप्रकाशज्ञानानन्दरूप एवात्मा । अन्तःकरणशु-पाधितादात्म्याध्यासेन च तद्वृत्तौ ज्ञानाध्यासाज्जानामीति तदाश्रयत्वप्रतीतिः । धात्वर्थत्वमुत्पत्तिविना-

न्यायरत्नावली ।

ति भावः । माश्रयत्वात्-स्वसमानसत्ताकाश्रयकत्वात् । अद्वैतेति । अद्वैतज्ञानेत्यर्थः । अन्तःकरणोति । आत्मनि मनस्तादात्म्याध्यासेनेत्यर्थः । तद्वृत्तौ-तत्परिणामरूपाया वृत्तौ । ज्ञानाध्यासात्-स्वधर्मत्वेन कल्पितस्यात्मस्वरूपस्य ज्ञानस्य तादात्म्याध्यासात् । धात्वर्थत्वेत्यादि । धात्वर्थत्वं जानामीत्यादिधातुवाच्य

नारायणी ।

क विना भूमत्वकल्पनाया अन्यान्यत्वादिति भावः । जानामीत्यादि प्रतीतेरन्तःकरणतद्धर्मवृत्तिविषयकत्वेन सावकाशत्वान्निरवकाशश्रुतिसिद्धज्ञानत्वमेवाचितमित्यभिप्रेत्य तदर्थिका श्रुतिमुदाहरति--यत्साक्षादित्यादि । एवञ्चात्मन स्वप्रकाशत्वबोधनद्वारा ज्ञानात्मत्वज्ञापिका (एषा), 'य सर्वान्तर' इति व्यापकत्वबोधनेनाखण्डताज्ञापिका, 'सत्य ज्ञानमनन्तमि'ति च धर्मधर्मिभावनिरासेन साक्षात् ज्ञानात्मत्वज्ञापिका, विज्ञानमानन्दमि'ति तु ज्ञानानन्दयोरेकत्वबोधिका, तदेवाह--स्वप्रकाशेति । प्रत्यक्षस्य सावकाशता दर्शयति--अन्तःकरणेति । आत्मनि मनस्तादात्म्याध्यासेनेत्यर्थः । तद्वृत्तौ--अन्तःकरणपरिणामरूपाया वृत्तौ, ज्ञानाध्यासात्--आत्मरूपज्ञानस्य तादात्म्याध्यासात्, तदाश्रयत्वप्रतीतिः--जानामीति ज्ञानाश्रयत्वप्रतीतिः, तथा चात्मन्मते ज्ञानसुखादिवृत्तीना मनोधर्मत्वात्तादृशप्रतीतीना विशिष्टाहङ्कारे स्वरूपज्ञानसुखतादात्म्यापन्नमनोधर्मरूपवृत्तिविषयकत्वेनानुपपत्त्यभावान्न तद्विरोधेनात्मनो ज्ञानानन्दत्वस्यासिद्धिरिति भावः । यद्यत्तैव ज्ञानं तर्हि नित्यतया धात्वर्थत्वानुपपत्तिः । धात्वर्थ-क्रियाया कारणसाध्यत्ववत्साश्रयत्वाच्च, एव ज्ञानमुत्पन्न नष्टमिति प्रतीतयोऽनुपपन्ना इत्याशङ्क्यान्तःकरणवृत्तेरेव धात्वर्थत्वाद्यङ्गीकारा

शब्दश्च चान्तःकरणवृत्तेरेवेति ज्ञप्तिरूपमु(१)रुजानस्य
सर्वाधिष्ठानत्वेनान्याश्रयत्वाभावात्त द्वैतापत्तिः । तेन
ज्ञानसुखात्मक आत्मा सत्यः, तादृन्न च सर्व जगदस-
त्यमिति सिद्धम् ॥ ९ ॥

ननु सर्वस्य जगतस्तुच्छत्वे तन्निषेधेनात्मतत्त्वप्र-
तिपत्तिर्न म्यात् । न हि शशविषाण निषिध्यते ।

न्यायरत्नावली ।

त्वम् । वृत्तेः-वृत्त्यवच्छिन्नचितः । सुखादिज्ञानमपि सुखादिरूपवृत्त्यव-
च्छिन्नचितेव । वस्तुतस्तु वृत्तेर्वर्तमानरूपसम्बन्धस्य असत्त्वापाद-
काज्ञानशून्यत्वविशिष्टचित इति यावत् । एतेन यस्य विषयस्य ज्ञाने
तदाकारवृत्त्यवच्छिन्नचित् तस्य ज्ञानमिति वाच्यम् । तथा च सुखा-
दिस्थले तथा न सम्भवतीत्यपास्तम् । ज्ञप्तीति । चिदित्यर्थ ।
सर्वाधिष्ठानत्वेन-स्वान्यसर्वाधारत्वेन । अन्याश्रयत्वेति ।
अन्याश्रितत्वेत्यर्थः । ज्ञानसुखात्मकः-ज्ञप्तिमुखस्वरूपात्मकः ॥ ९ ॥

नारायणी ।

नानुपपत्तिगन्धोपीत्याह--एतत्पर्यन्तमिति । घात्पर्यन्तं ज्ञाऽऽरबोधन-
इत्यादिघातुपदेन बोध्यक्रियारूपता, वृत्तेरेव-वृत्त्यवच्छिन्नचित एव ।
ज्ञप्तिरूपमुखज्ञानस्य-शुद्धचिद्रूपसुखाभिन्नज्ञानस्य । अन्याश्रयत्वाभा-
वात्-अन्याश्रितत्वाभावात्, न द्वैतापत्ति-नाश्रयावश्यभावतिय-
न्धनद्वैतापत्ति, कियारूपत्वाभावेनाश्रयानपेक्षणात्, तथा चाहङ्कार-
ज्ञानयोर्विशिष्टविप्रक्षया नाह ज्ञानमिति प्रनीति तयोधर्मधर्मिभावा-
ङ्गीकारात्, निष्कृष्टविप्रक्षया त्विष्टापत्तिरेवेति न कायनुपपत्तिरिति
भाव । ज्ञानसुखात्मक-ज्ञानाभिन्नसुखात्मक इत्यर्थः ॥ ९ ॥

दशमश्चात्रमवतारयति-नीवति । जगत-शुद्धचिन्मात्रमिन्द्रस्य,
तुच्छत्वे-शशविषाणादिवदलीकत्वे, तन्निषेधेन-एकमेवाद्वितीयमिति
द्वैतनिराकरणेन, आत्मतत्त्वप्रतिपत्ति-अद्वितीयात्मयाथार्थ्यज्ञानम्, प्रति-
पत्तिज्ञान विनाऽभावात्तुद्धेरनुदयादिति भाव । अप्रसिद्धप्रतियोगिक

‘कचित्प्रमित क्वचिन्निपिधपत’ इति न्यायात् । तथा च निषेधानुपपत्त्यैव न जगतस्तुच्छत्वमिति नेत्याह--

न चैकं तदन्यद् द्वितीयं कुतस्या-

न्न वा केवलत्वं न चाकेवलत्वम् ।

न शून्यं न चाशून्यमद्वैतकत्वा-

त्कथ सर्ववेदान्तसिद्धं ब्रवीमि ॥ १० ॥

एकत्वसङ्ख्यायोगि एकम् । तदपेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वसङ्ख्यायोगि द्वितीयम् । तत एकाभावे द्वितीयं कुत

न्यायरत्नावला ।

कचित् प्रमितमित्यादि । प्रतीयमान सर्व सत्यमेव परन्तु एकत्र प्रमितमन्यत्र निपिधपत इत्यन्यथाख्यातिविशेषवादिना मतम् । तदपेक्षाबुद्धिति । नानैकत्वसापेक्षबुद्धीत्यर्थः । ‘अथमेकोऽ

नारायणः ।

निषेधोस्तु तत्राह—न हीति । किमिति तत्राह—कचिदिति । क्वचिद्देशान्तरे क्वचिद्भ्रमाधिष्ठाने निपिधपते भ्रमप्रसिद्धिमादायापीति भावः । त्रमस्यान्यत्र प्रमामूलकत्वदर्शनात्तत्र तद्भ्रमप्रसिद्धिमादाय नस्य निषेधेऽन्यत्र प्रमितत्वावश्यकत्वात् भ्रममात्रप्रसिद्धिमादाय तन्निषेधतर्कसह इति भावः । अत एवानिर्वचनीयत्वमङ्गीक्रियत इत्यापातधेदान्तिनामुक्तिमात्रं न प्रामाणिकमित्यभिप्रेत्याह—तथा चेत् । वास्तवाभावप्रतियोगित्वमेवानिर्वचनीयत्वम्, तज्ज्ञानवामावप्रतियोगिताशानाधीनम्, प्रतियोगिज्ञानं च परोक्षभ्रमात्मकं वा अन्यत्र प्रतियोगिप्रमाधीनम्, प्रमा च विषयसत्ताधीना ततश्च विषयस्य ब्रह्मणि निषेधेऽन्यत्र सत्त्वमवश्यमङ्गीकार्यम्, अन्यथा तन्निषेधानुपपत्तेरित्याद्यन्यत्र विस्तरः । एकधैवानुदृष्ट्यमिति श्रुते निर्विकल्पात्मज्ञानमेव कारणं न द्वितीयाभावाप्रकाररूपमनस्तज्ज्ञानार्थप्रतियोगिसत्त्वापादनमनुपयुक्तमित्यभिप्रायकं न चैकमिति श्लोकव्याचष्ट—एकत्वेति । अथमेकोऽयमेक’ इति गणनव्यवहारासाधारणकारणमेकत्वसङ्ख्या तद्विशिष्टमित्यर्थः । तदपेक्षेति । अनेकैकत्वसापेक्षबु-

स्यात् ? द्वितीय च तृतीयादीनामप्युपलक्षणम् । ननु 'ए-
कमेवाद्वितीयमि'ति श्रुत्या एकत्वं प्रतिपाद्यते । नेत्या-
ह-न वा केवलत्वमिति । केवलत्वम् एकत्वम् । तस्या-
विद्यकत्वात् । यद्यात्मन एकत्व श्रुत्या न प्रतिपाद्यते,
तर्हि प्रत्यक्षादिप्रमाणवशादनेकत्वमेव स्यादिति चेन्न
त्याह न चाकेवलत्वमिति । अकेवलत्वम् अनेकत्वम् ।
'नेह नानास्ति किञ्चन, एकमेवाद्वितीय ब्रह्म, अधात
आदेशो नेति नेतीत्यादिश्रुतिभ्यः' । तर्हि सर्वप्र-
तिषेधाच्छून्यमेव स्यादिति नेत्याह-न शून्यमिति ।
'अमन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति

न्यायरत्नावली ।

यमेक' इत्येकत्वद्वयविषयकज्ञानेति यावत् । आविद्यकत्वात्- 'अतोऽ-
न्यदार्तमि'ति श्रुतिवाधितत्वात् । अनेकत्व-द्वित्वमम्बन्धित्वम् ।
इह ब्रह्मणि नाना तद्विन्न किञ्चन नेत्यर्थः । 'विनञ्भ्या नानाजौ
न मह' इत्यनेन मूत्रेण नसहशब्दार्थे भेदादौ वर्तमानाभ्यां विनञ्श-

नारायणी ।

ज्ञेत्यर्थः । अयमेकोऽयमेक इत्येकत्वद्वयविषयकत्वज्ञानमिति यावत् ।
द्वितीय इव स्यादिति । द्वितीयाऽप्रसिद्ध्या तदभाधानिरूपणप्रसक्तिरि-
ष्टैवेति भावः । नन्विति । आविद्यकत्वात्-धर्मरूपत्वेन तस्याप्रिया
कार्यन्वादिष्येयं । तदप्याविद्यक वाधितमिति भावः । अनेकत्व-
द्वितीयसम्बन्धित्वम् इह-ब्रह्मणि, नाना-भिन्नम् किञ्चन-विमपि, 'एव-
मेवाद्वितीयमि'ति सजातीयविजातीयस्वगतनेदरहितमित्यर्थः । अथेति ।
मृतामृतकथनानन्तरम् । आदेश-अज्ञातार्थज्ञापनम् । नेति नेत्याति ।
पूर्वोक्तं मृतामृतात्मक नास्ति नाम्नीत्यर्थं 'असन्नेव स भवति'-
पुमर्थसम्बन्धो न भवति, 'असद्ब्रह्मेति वेद चेत् चेत्-यदि, असन्-
जविद्यमानम्, ब्रह्म वेद-जानाति । शून्यसाधितयापि प्रहणोस्तित्वमा-
षड्यकमित्यभिप्रेत्याह-अस्ति ब्रह्मेति । अस्तीति वेद जानाति, चेन्-
यदि, सन्त-परमार्थसंज्ञारमापन्नम्, एनम्-परविदम्, विदु-ब्रह्मविदो
ज्ञातवन्तः, तस्मादस्तित्यदर्शनात्सोन्येया ब्रह्मविद्विज्ञेयो भवतीत्यर्थः ।

ब्रह्मेति चेद्वेद । सन्तप्रेन ततो विदु'रिति, सत्यं ज्ञान
मनन्त ब्रह्म । 'सदेव सोम्येदमग्र आसी' दित्युपक्रम्य
एतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसी'त्या-
दिश्रुतिभिः सत्यत्वप्रतिपादनात्, सर्वभ्रमाधिष्ठानत्वा
त्सर्वथायावधित्वाच्च । तर्हि सत्यत्वज्ञानत्वादिधर्मवदपि

न्यायरत्नावली ।

ब्दाभ्या नानाऽप्रत्ययौ भवत इत्यर्थकेन नऽऽब्दात् स्वार्थिकनाऽप्र-
त्ययान्तात् नानापदानिष्पत्तेस्तस्य भेदार्थकत्वात् । एतदात्म्यम्-
एतदात्मकम्, अशून्य-सत्यत्वादेयुक्तम् । सर्वभेदेति । सजाती-
नारायणी ।

श्रुत्यन्तरमाह—सत्यमिति । सत्य-त्रिकालावाधितम्, ज्ञानम्-ज्ञप्तिरूपम्,
अनन्त-न विद्यतेऽन्त देशकालवस्तुपरिच्छेदलक्षणो यस्य तत् । श्रुत्य-
न्तर-सदेवेति । इदं-नामरूपात्मकम्, अग्रे-सृष्ट पूर्व, सदेवासीत्-अधि-
ष्ठानभूतसन्मात्रमासीदित्यर्थ । यथा घट स्वोत्पत्ते पूर्व मृदेव तद्वदिति
भाव । एतदात्म्यमिदम्-एतदात्मस्वरूप सर्वं जगत् । सदेवेत्यादौ स्पष्ट
(१) ब्रह्मात्मत्वेन लभ्यते इत्यत आह-इत्यादीति । 'ब्रह्मैवेद विश्वम्' 'आत्मैवेद्
सर्वमि'त्यादिश्रुतिभिरित्यर्थ । तथाचैव श्रुति श्रुत्यन्तरेणैव व्याख्या-
तेति भाव । आत्मैवेदमित्यादौ श्रुत्यर्थस्तु यथा यो राधेय स कौन्तेय
इत्यादौ यथा राधापुत्रत्वेन प्रतीत कर्णो न वस्तुतो राधापुत्र किन्तु
कुन्तीपुत्र इति, तथा नामरूपात्मना प्रतीतमिदं जगत् न वस्तुतोऽस्ति कि-
न्त्वात्मैव सद्रूप सवाधिष्ठानभूत इति याधाय । सामानाधिकरण्यम्, (२)
अतो न सवाभेदकृतविकारित्वादिसम्भावनापीति दिक् । श्रुत्या सत्यत्व
समर्थ्य युस्त्यापि तदाह—सर्वेति । सर्वभ्रमकारणोभूताज्ञानविषयत्वादि-
न्यर्थ । एतदुक्तिरुच्यमाह—सर्वेति । सर्ववाधकप्रमाविषयत्वादित्यर्थ ।

(१) ब्रह्मात्मत्वेन लभ्यते इति पाठ । परब्रह्मज्ञतत्वात् परिवर्तित ।

(२) अत एव न सब्रह्मबोधकसवामिष्यात्वश्रुत्योरन्योन्य विरोध, रज्जुरिय न सप
इत्यादेरेवोपदेशभेदस्य भिन्नाधिकारिकस्य फलत एकार्यत्वात् । तथाहि छायादृशन्ते
स्वरूपजिज्ञुषु प्रति प्रथमो भीत प्रति द्वितीयस्तथा अत्रापि जगत्त्वजिज्ञुषु प्रात प्रथम
संसारार्द्रांत प्रात द्वितीय । तत्र प्रथमेन भावमुसूनोऽप्यानिषिध्यते द्वितीयेन साक्षादित्यर्थ ।
अतएव न सवाभेदकृतविकारित्वादिसम्भावनापीति दिक् । इति पाठोऽधिक खपुस्तके ।

स्यात् ! नेत्याह—न चाशून्यमिति । एकमद्वितीयमिति पदद्वयेन सर्वभेदप्रतिषेधेऽप्येवकारेण धर्मधर्मिभावादिभेदप्रतिषेधात् । सर्वत्र हेतुमाह—अद्वैतकत्वादिति । द्विधा इत द्वीतं तस्य भावो द्वैतम् । तदुक्त वार्तिके—
द्विधेत द्वीतमित्याहुस्तद्भावो द्वैतमुच्यते । इति ।

न विद्यते द्वैत द्विधाभावो यत्र तदद्वैतमित्यक्षरार्थः । 'न-

न्यायरत्नावली ।

यविजातीयप्रतिपोगिकभेदेत्यर्थः । धर्मधर्मिभावादीति । धर्मधर्मिभावादिप्रयोजकौ यौ भेदाभेदौ, तत्प्रतिषेधादित्यर्थः । भेदमात्रे स्वीकृते सामानाधिकरण्यप्रत्ययानुपपत्तेः । अभेदमात्रे स्वीकृते धर्मधर्मिभावानुपपत्तेः भेदाभेदौ स्वीक्रियेते । तत्र भेदस्य धर्मिप्रतियोगिभावादिसापेक्षत्वेन समुत्पत्त्वेन च मिथ्यात्वादभेदस्यापि भेदाभावरूपत्वादिरूपेण तादृशत्वादेवकारेण निषेधः । तदुक्त खण्डने—एकमद्वितीयमित्युक्त्वा यदेवकारमादत्ते श्रुतिस्तदात्यन्तिकाद्वैत प्रतिपादयितुमिति । द्विधाभावः—प्रकारद्वयसत्ता । सद्रूपाधिष्ठानससर्गस्य घटादिरूपारोपस्य च 'सन् घट' इत्यादिभ्रमसिद्धस्य च सत्ता यत्र शुद्धे ब्रह्मणि न विद्यते, तदद्वैतम् । तत्त्वादिति हेत्वर्थः । सलिल इति । आचारार्थकिरन्तत्वात् सलिलमिवाचरतीत्यर्थः, निर्मल इति यावत् । अत एव नपुंसकस्यापि नारायणी ।

तथाच जगद्वाद्यन्यथानुपपत्त्या बाधकप्रमाविषयस्य तस्य सत्त्वत्प्रमावश्यकमेव शुक्तिरजतादौ अधिकसत्ताङ्गोचर प्रमाया एव न्यूनसत्ताकबाधकत्वदर्शनादिति भावः । सर्वप्रतिषेधेऽपि—सजातीयविजातीयनिराकरणेपि धर्मेति । धर्मधर्मिभावप्रयोजकौ यौ भेदाभेदौ तत्प्रतिषेधादित्यर्थः । भेदमात्रेऽङ्गीकृतेऽध्वमहिपयोरिव सम्यन्धानुपपत्तेः । भेदस्यानिर्वाच्यत्वेनाभेदस्यापि तदभावरूपस्यानिर्वाच्यत्वात्तयोद्वेयारविनिषेधः । सलिलमिव सलिल, स्वच्छो निरुपाधिक इति यावत् । एक सजातीयभेदशून्य, अद्वैत—विजातीयरहित, तथापि प्रति

लिल एको द्रष्टाद्वैत' इति श्रुतेः । प्रतियोगिज्ञानस्यैव
लाघवेनाभावबुद्धौ कारणत्वात्, द्वैतस्यानिर्वचनीयत्वा-
ङ्गीकारेण प्रत्यक्षादिवेद्यत्वान्निषेधोपपत्तिरित्यर्थः । त-

न्यायरत्नावली ।

सलिलपदस्य पुंस्त्वोपपत्तिः । प्रतियोगीत्यादि प्रमितमेव
निषिध्यते इति यद्द्रूपणमुक्तं तत्प्रमाद्यचे-प्रतियोगीति । ज्ञान
स्य-ज्ञानत्वेन । लाघवेन-प्रमात्वानिवेशलाघवेन । न च विशेष-
णतावच्छेदकप्रकारकधीविषया प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वं
वाच्यम्, तत्राप्रमात्वनिश्चये अभावज्ञानानुदयात् अनावृतेन प्र-
तियोगिप्रमात्वेन हेतुत्वोक्तेरावश्यकत्वमिति वाच्यम् । तत्र प्रमा-
त्वनिश्चयेमत्यप्यभावज्ञानोदयेनानावृतप्रमात्वेन हेतुत्वास्वीका-
रात्, अनावृतप्रमात्वीपमातीतिकससर्गस्य भ्रमेऽपि सत्त्वेनाप्रमात्व-
निश्चयाभावकाले भ्रमादप्यभावबुद्धिसम्भवेन च भ्रमसाधारण
कारणतासम्भवेनास्मादिष्टाविद्याताश्च । ज्ञानस्यैव कारणत्वात् द्वैत-
स्य प्रत्यक्षादिवेद्यत्वाच्च निषेधोपपत्तिरिति योजना । ननु प्रत्य-
क्षादिप्रमाणवेद्यस्य कथं निषेधस्तत्राह-अनिर्वचनपित्वाङ्गी-
कारेणेति । मिथ्यात्वस्वीकारेणेत्यर्थः । तथा च प्रत्यक्षादीना
न तात्त्विकं प्रामाण्यं येन निषेधावरोधः, किन्तु व्यावहारि-

नारायणः ।

योगिज्ञानम्यावश्यकं चमागतमेव ततश्च तद्दोषताद्वयस्यमत आह—
प्रतियोगीत्यादि । ज्ञानस्यैव न तु प्रमाया । लाघवेन-प्रमात्वानिवेश
लाघवेन, अगृहीतासाधितार्थज्ञानत्वरूपप्रमात्वापेक्षया ज्ञानत्वस्य
लघुशरीरत्वादिति भावः । अत्र ज्ञानस्यैव कारणत्वात्, द्वैतस्य च
प्रत्यक्षादिवेद्यत्वात् निषेधोपपत्तिरिति योजना । ननु प्रत्यक्षादिवेद्यस्य
कथं निषेधस्तत्राह—अनिर्वचनायेति । । मिथ्यात्वाङ्गीकारेणेत्यर्थः । तथाच
प्रत्यक्षादीना न तात्त्विकं प्रामाण्यं येन तत्सिद्धस्य निषेधोनुपपन्न
स्यात्, किन्तु व्यावहारिकम्, विशेष्ये विशेषणससर्गमात्रबोधजननादिति

ह्येतादृश आत्माङ्गुलिनिर्देशेन प्रतिपाद्यतामिति, ने-
त्याह—कथं ब्रवीमीति । किमाक्षेपे । अद्वैतकत्वेन वा-
गविषयत्वात् । 'अवचनेनैव प्रोवाच यतो वाचो निव-
र्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । न विज्ञातेर्विज्ञातार वि-

न्यायरत्नावली ।

कमिति भावः । अङ्गुलिनिर्देशेन-प्रमाणफलाविषयतया । अद्वैत-
कत्वेन वागविषयत्वादिति । अद्वैतकत्वात् स्वसमानसत्ताक-
द्वैतविशिष्ट(१)दृश्याभिन्नत्वे वागादिप्रमाणफलाविषयत्वमित्यर्थः ।
अवचनेन-वचन विनैव । प्रोवाच-ज्ञापितवान् । वचनस्य मुख्य-
वृत्तेर्ब्रह्मण्यसम्भवात् तत्र तत्फलाविषयत्वाच्च लक्षणावृत्त्या बोध-
नप्रकारस्य दुर्बोधत्वाच्च गुरुणा शिष्यपृष्ठेन वचनं नोक्तम् । ता-
दृशं च गुरोराभिप्रायमजानन् शिष्यः पृष्ठवान् । ततो गुरुराह—'द्रूमः
खलु उपशान्तस्वभावो ह्ययमात्मे'ति । तस्यायमर्थः—द्रूमो वचन-
मनुवत्त्वैव त्वा ज्ञापयामः, अयमात्मा वचनमुख्यवृत्त्यविषयत्वात्
प्रमाणफलाविषयत्वाच्चोपशान्तस्वभावः स्वाभाविकेन द्वैतसम्ब-
न्धेन विशिष्टात् दृश्याद्विलक्षण इति । निवर्तन्ते-फलविषयतया
बोधनासमर्थाः । अप्राप्य-फलविषयत्वद्वारकसम्बन्धेनासम्बन्धेन ।

नारायणी ।

भाव । अङ्गुलिनिर्देशेन-प्रमाणफलविषयतया । अद्वैतेति । स्वसमस-
त्ताकत्वसम्बन्धेन वृत्तिश्चिद्विशिष्टान्यत्वेन वागादिप्रमाणफलाविषय-
त्वादित्यर्थः । शब्दस्य पदार्थतावच्छेदकपुरस्कारेणैव प्रमितिजनक-
त्वस्वभावादिति भावः । अवचनेनैव वचन विनैव, प्रोवाच-ज्ञापितवान् ।
यत इति । यतो-यस्मान्निर्दिष्टकारकाद्ब्रह्मणः । वाचं वच्चासि, निर्धर्म-
कृत्यान्मुप्यवृत्तरसभवेनासम्बन्धेन निवर्तन्ते तद्बोधनसामर्थ्याद्धीयन्ते ;
इदमित्यन्तया प्रतिपादनेऽसमर्थानि भवन्तीति यावत् । ननु मास्तु
शब्दादबोध मनसा तु स्यादेव स्वच्छस्य स्वसम्बन्धार्थग्राहकत्वदर्श-
नादित्यत आह—मनसा सहेति । श्रुतार्थ एव (२)मनस प्रवृत्तिसंभवात्,

(१) द्वैतविशिष्ट यद्दृश्यं तद्भिन्नत्वेन वागादिप्रमाणेति घुस्तके ।

(२) श्रुतार्थ एव मनसा भवणे सति मनस इति सपुस्तके ।

जानीयादित्यादिश्रुतिभ्यः । वागविषयत्वे वेदान्तानां
 कथं तत्र प्रामाण्यमिति चेन्न । अविषयेऽप्यात्मनि तदा-
 कारवृत्तिमात्रेण तदविद्यानिवर्तकत्वादित्याह—सर्ववे-
 दान्तसिद्धमिति । तथा च श्रुतिः—

न्ययरत्रावली ।

विज्ञाते—मनोवृत्तिरूपज्ञानस्य । विज्ञातार—स्वप्रकाशसाक्षिणम् ।
 अविषये—फलाविषये । तदाकारेति । युद्धात्माकारेत्यर्थः । तथा
 च तत्र प्रामाण्यं तदाकारप्रमाकरणत्वम्, न तु तद्विषयकफलकर-
 णत्वमिति भावः । तदुक्तम्—

फलव्याप्यत्वमेवान्य शास्त्रवृद्धिर्निवारितम् ।

ब्रह्मण्यज्ञाननाशार्थं वृत्तिव्याप्यत्वमिष्यते ॥ इति ।

वेदान्तसिद्धं—वेदान्तवाक्यजन्यवृत्तिप्रयुक्ताज्ञानतन्मयुक्तोच्चे

नारायणी ।

अत्रापि विना मनोऽपि न ग्रहणे समर्थमिति भावः । श्रुत्यन्तर—न विज्ञाते-
 रिति । विज्ञाते—मनोवृत्तिरूपस्य (१), विज्ञातार—मासकचिदपि, न विज्ञा-
 नीया—प्रमाणफलविषयतया न जानामि, निराकारत्वादिति भावः ।
 वागविषयत्वे—वचनाविषयत्वे, तत्र—ब्रह्मणि, प्रामाण्यं—तद्विषयकप्रमाजन
 क्त्वरूपम्, अविषये—फलाविषये, तदाकारवृत्तिमात्रेण—शुद्धचिन्मात्रगो-
 चरवृत्तिमात्रेण । तथाच तत्र वेदान्तानां प्रामाण्यं तदाकारवृत्तिरूप-
 प्रमाकरणत्व न तु तद्विषयकफलरूपप्रमाप्रयोजकत्वरूपमपि । तदुक्तम्—

फलव्याप्यत्वमेवान्य शास्त्रवृद्धिर्निवारितम् ।

ब्रह्मण्यज्ञाननाशार्थं वृत्तिव्याप्यत्वमिष्यते ॥ इति ।

अन्यथा वेदान्तानामानमर्थकमेव स्यात्, न तु तद्युक्तं 'त
 स्वीपनिन्दु पुण्डं पृच्छामोति ध्रुत्यैव श्रुतानामेव तत्र प्रामाण्यस-
 मर्थतादित्यभिप्रेत्याह—नवेत्तन्सिद्धमिति । सर्ववेदान्ता—उपनिषद्,
 मन्मूलकसूत्रनाप्यादोति च तत्सिद्धं तन्करणकवृत्तिविषय इत्यर्थः ।
 वृत्तिविषयत्वमेवान्नि न फलविषयत्वमित्यावापामिमाय श्रुत्या दर्श-

यस्यामत तस्य मत मत यस्य न वेद सः ।

अविज्ञात विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥

यन्मसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।

तदेव ब्रह्म त्व विद्धि नेद यदिदमुपासते ॥

इत्यादिरविषयत्वमात्मनो दर्शयति । तदेवं वेदान्त

न्यायरत्नावली ।

दवत् । अमत-परोक्षप्रमाणफलाविषयत्वेन ज्ञातम् । मतम्-उक्तफलविषयत्वेन ज्ञातम् । विजानता-प्रत्यक्षप्रमाणफलाविषयत्वेन-जानता पुरुषाणाम् । अविज्ञात-चैतन्यविषयत्वरूपस्वप्रकाशत्वेना-ज्ञातम्, अविजानताम्-उक्तफलविषयत्वेनाजानताम् । विज्ञातम्-उक्तस्वप्रकाशत्वेन ज्ञातुं शक्यम् । मनुते-फलविषयीकरोति । तदेव-फलाविषयीभूतम् । उपासते श्रुत्यादिप्रमाणेन तत्तद्गुणवत्तया फल
नारायणी ।

यति-यस्येति । अमत प्रमाणजन्यफलविषयत्वेनाज्ञात, मत स्वप्रकाशचिदात्मना परिशेषाद्भूतम्, सर्वभासकतया समित्तन्व्य प्रमाणफलाविषयस्य स्वप्रकाशत्वमर्थात्सिद्धमेवेति भावः । तत्रोपपत्तिमाह-अविज्ञातेति । विजानता प्रमाणफलविषयत्वेन ज्ञानयता पुरुषाणाम्, अविज्ञात-स्वप्रकाशत्वनाज्ञातम्, अविजानता-प्रमाणफलविषयत्वेनाजानताम्, विज्ञात-स्वप्रकाशप्रत्ययमात्मना ज्ञातम् । प्रमाणजन्यफलविषयत्व मास्तु प्रमातृप्रेषत्वमस्त्विति भ्रान्त प्रति श्रुत्यन्तरमाह-यमनसेति । यद्वस्तु सर्वावभासक मनसा विज्ञानरूपकरणेन न मनुते न फलविषयीकरोति प्रमातेति शयः । येन ब्रह्मणा मन विज्ञानरूप करण मत विषयोरुक्तमाहुः श्रुतय इति शेषः । तदेव सकलकरणानामविषयीभूतम् । कथं तर्हि तदुपास्यमिन्याशङ्कोपास्यं तत्र भवत्येवेत्याह-नेदमिति । यदिद् उपासाकर्मत्वेनाभिमतमुपासते श्रुत्यादिप्रमाणेन तत्तद्गुणवत्तया जानन्ति उपासका इति शेषः, नेद-तदिदं सगुणत्वादिनाभिमते सर्वाधिष्ठानचिन्मात्रात्-ण्डानन्दाद्वयपरमात्मरूप न भवतीत्यर्थः । गुणवत्तयाऽवगतस्य मायिकत्वेन परमात्मत्वायांगादिति भावः । मास्तु कैवल्यगोचरस्य घटाद्यवच्छेदेन सद्रूपस्य सन्घट इति चालुपत्वानुभवात्, अश्रुरादिसहस्रतमनोगोचरस्य तु स्यादेवेत्यत आह-इत्यादिरिति । 'यश्शुभा न पश्यति येन चक्षु वि प

वाक्यजन्याखण्डाकारवृत्त्या अविद्यानिवृत्तौ तत्कल्पितसकलानर्थनिवृत्तौ परमानन्दरूपत्सन् कृतकृत्यो भवतीति सिद्धम् ॥

न स्तौमि तं व्याममशेषमर्थं समग्रनृत्रैरपि यो वदन्व ।
विनापि तैस्मद्बुधितान्त्रिलार्थं नं शङ्कर नौमि सुगुणवर च ॥१॥

न्यासशब्दः ।

विषयरूपेण जानन्ति । अविषयत्वमिति । विद्वेषमप्येव मुख्यज्ञानरूपत्वेन तदीयमम्बन्धस्यैव मुख्यविषयतारूपत्वेन तन्मामान्याभावं फलविषयत्वनिराकरणद्वारा दर्शयति । वृत्तेराकाशरूपसम्बन्धस्तु न मुख्यविषयनेति तस्य ब्रह्मणि स्वीकारेऽपि न विरोध इति भावः । विनापि तैरिति । मूत्रशब्दस्य तन्नां सद्ब्रह्मवाक्ये च प्रयोगान् इत्युक्तको व्यतिरेकाच्छङ्कारोऽयम् । नृत्रैरपि व्यामस्सर्वार्थान् न वदन्व न मद्ब्रह्मत्वान्, शङ्कराचार्यास्तु सूत्राण्यनाश्रित्यापि सर्वार्थान् मद्ब्रह्मत्वान्नः सूत्रानुक्ता-

नानर्थक्यं ।

इति यद्ब्रह्मेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतमिन्यादिश्रुतिसिद्धियागोचरत्वनपि वदतीत्यर्थः । तथाच सद्यः इत्यादावत्युपादानमूत नायोपाधिकमेव मात्रि न तूपलभितवन्ति तदेव चाहनाक परमानन्तमिति भावः । कविपत्रनेति । चित्त एव मुख्यज्ञानरूपत्वात्तद्रोयमन्वन्धस्यैव मुख्यविषयतारूपत्वात्तत्स्तानान्याभावं फलविषयत्वनिराकरणद्वारा दर्शयतीत्यर्थः । (१) वृत्तेरावर्णनिवृत्तिरोप्यन्वत्पाकारवाक्यसम्बन्धस्तु न मुख्यविषयता, तस्या ब्रह्मणि स्वीकारेऽपि न विरोध इति भावः । उपलभ्यति—इति । तथावाचं समुद्रितग्रन्थार्थः । सकलोपाध्यतीतपरमान्नेव वस्तुतो वर्तमानादिरहित, स्वकल्पितानाप्रविद्यया जीवेशादिविनागेन स्वस्वोचितानि कर्माणि कुर्वन् प्रतिदेहमहमहमिकया बद्ध इव शास्त्रजन्यज्ञानेन मुक्त इव भवति, न वस्तुतो बधनोन्नवान्, वन्यहेतुज्ञानस्यातिर्वाच्यत्वात्, अज्ञानस्य च कल्पितस्याधिष्ठानव्यतिरेकेतामावात्, परमान्नेव जीवज्ज्ज्ञावादिना व्यवहियनापं वस्तु नान्यन् श्रुतिसुद्धिविरोधात्, जन् द्वैततत्सन्धत्वादो मूढातानज्ञानविज्ञानमित एवेति गिवन् । विनापि सुखेति सूत्रशब्दस्य तन्नां स्वस्याक्षत्वादिशुभुक्तस-

लघुरपि बहर्षवहश्चिन्तामणिरिव निबन्धोऽयम् ।

मधुसूदनेन मुनिना विहितो गुणिनां विनोदाय ॥२॥

यदत्र सौष्टव किञ्चित्तद् गुरोरेव मे न हि ।

यदत्रासौष्टवं किञ्चित्तन्ममैव गुरोर्न हि ॥ ३ ॥

यह्युपाचनया मयाऽयमलपो बलभद्रस्य कृते कृतो निबन्धः ।

यदद्दुष्टमिहास्ति यच्च दुष्ट तद्गुदारास्तुधियो विवेचयन्तु ॥४॥

इति श्रीपरमहंसपरिभाषकाचार्यश्रीविश्वेश्वरस्वती-

भगवत्पादपूज्यशिष्यश्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचित

सिद्धान्तविन्दुनामग्रन्थ समाप्त ।

न्यायरत्नावली ।

र्यानामपि वक्त्रत्वादिन्यर्थ । लघुः-अतिस्वल्पः । बहर्षवह-.

(बहर्ष) प्रापकः । निबन्ध-ग्रन्थ । अत्र-ग्रन्थे । सौष्टवं-

गुणवत्त्वम् । बलभद्रस्य-आचार्याणां सेवकब्रह्मचारिणः ॥

श्रीनारायणतीर्थानां गुरुणां चरणाम्बुजम् ।

नमामि वाङ्मनःकापैरनन्पशरणैस्सदा ॥

भजे श्रीपरमानन्दसरस्वत्याः पदाम्बुजम् ।

यदेवालम्ब्य ससारसागरो गोष्पटीकृतः ॥

इति श्रीब्रह्मानन्दसरस्वतीविरचिता सिद्धान्तविन्दुटीका

न्यायरत्नावली समाप्ता ।

नारायणी ।

प्रह्वानये च प्रयोगात् श्लेषमूलको व्यतिरेकालङ्कारोऽयम् । भगवत्पूज्यपा

दान्मु विनापि सूत्रे सर्वाद्यन्तगृहीतवन्त इत्यर्थ । लघु-अतिस्वल्पः, यह

प्रापक-निबन्ध-ग्रन्थ, गुणिनां सकलविद्यापारङ्गतानामीर्ष्यासूयादिर

हितानाम्, अत्र ग्रन्थ-सौम्यगुणवत्त्वसर्वार्थसंप्राहकत्वादिरूपं गुरोरेव

न ममेत्यर्थ । धुल्लर्षत्तदनुकूलतर्काणां धीमदाचार्यपरपराप्राप्तगुरमूलक

त्वादिनि भावः । असौष्टव-भाष्यभामतीविरचनाद्यपेक्षया कठिनत्वरूपम् ।

जखिलविद्याप्रयोगताकिं वशिरोमणिभट्टाचार्यरोत्यनुसरणादिति भावः ॥

इति श्रीपरमहंसपरिभाषकाचार्य-श्रीरामोविन्दतीर्थशिष्य-

[तथा] श्रीवानुदेवनीयविद्यशिष्य-श्रीनारायणतीर्थ-

विरचिता सिद्धान्तविन्दुलघुन्यायस्य सम्पूर्णा ॥

काशीसंस्कृतसीरीज़-ग्रन्थमाला ।

- इयं काशी-संस्कृतग्रन्थमाला विभङ्गरी-प्रकाशिता भवति । एतस्या प्राचीना नवीनाश्च दुर्लभा सुलभाश्च अत्युत्तुका संस्कृतप्रथा काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयैः
 -- पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भिः सशोधिता ऋमेण समुद्रिता भवन्ति । अस्या प्रकाश्यमाणानां ग्रन्थानां मूल्य सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते ।

- १ नलपाक नलविरचित । सपूर्ण (पाकशास्त्रम् १) २० १-८
- २ सक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्वामिकृतान्वयार्थयोधिनीटीका-सहितम् । (वेदान्त १) २० ८-०
- ३ वैशेषिकदर्शनम् । प० श्रीदुर्गाधरराजशास्त्रिकृतविवरणोपेताभ्यां प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यांसमन्वितम् (वैशेषिक १) २० २-०
- ४ श्रीसूक्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधरश्रीकण्ठाचार्यकृतभाष्यत्रयेण टिप्पण्या च समलङ्कृतम् । (वैदिक १) २० ०-६
- ५ लघुशब्देन्दुशेखर (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहित-प्रथम भाग अन्यथीभावान्त । (व्याकरण १) २० ५-०
- ५ लघुशब्देन्दुशेखर (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहित तत्पुरपादि-समाप्तिपर्यन्त । द्वितीय भाग (व्याकरण १) २० ८-०
- ६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्डसहिता तथा "गुण निरूपणदिनकरीय" महामहोपाध्याय प० श्रीलक्ष्मणशास्त्रिकृतव्याख्यासहिता । (न्याय १) २० १-०
- ७ पञ्जीकरणम् । वार्तिकामरणालङ्कृतवार्तिकटीकया-तत्त्वचन्द्रिकासमवेतविवरणेन च समन्वितम् । (वेदान्त २) २० ०-८
- ८ अलङ्कारप्रदीप । श्रीविद्वेश्वरपाण्डेयनिर्मित । (काव्य १) २० ०-८
- ९ अनङ्गरङ्ग । महाकविकल्याणमल्लविरचित । (कामशास्त्र १) २० ०-१२
- १० जातरूपारिजात । श्रीविद्यनाथशर्मणा विरचित । (ज्यो १) २० २-०
- ११ पारस्करगृह्यसूत्रम् । कात्यायनसूत्रियश्राद्ध-शौच-स्नान-भोजन-कल्पसहितम् । (कर्मकाण्डम् १) २० ०-८
- १२ पुरुषसूक्तम् । सायणभाष्य-महीधरभाष्य-मंगलभाष्य-निम्बार्कमतभाष्यचतुष्टयसहितम् । (वैदिक २) २० १-४
- १३ श्रीमत्सनातसुजातीयम्-श्रीमच्छङ्करमनवत्पादविरचितभाष्येण नीलकण्ठीन्याय्या च सवलितम् । (वेदान्तं ३) २० १-४
- १४ कुमारसम्भव महाकाव्यम् । महाकवि श्रीकालिदासवि० स्वजीवनी शिशुहितैषिणी-टीकाद्वयोपेतम् सम्पूर्णम् । (काव्य २) २० १-८
- १५ श्रुतबोध इन्द्रोद्ग्रन्थ । आनन्दवर्दिनीनात्पर्यप्रकाशाख्यसंस्कृत-भाषाटीकासहित । (छन्द १) २० ०-६
- १६ कारिकावली । मुक्तावली-न्यायचन्द्रिकाटीकाद्वयसहिता सट्टिप्पण्या । (न्याय २) २० १-०
- १७ पारस्करगृह्यसूत्रम् । काण्डद्वये हरिहर गदाधर० तृतीयकाण्डे हरिहर-ऊपराम-प्रणीतभाष्येण समलङ्कृतम् । हरिहरभाष्यसहितस्नानत्रिकाण्डिकासूत्र-गदाधरभाष्यसहितश्राद्धनप्रकाण्डिकासूत्रे यमलज्जननशान्ति-पृष्टोदिवि-शौच-भोजन-कामदेवकृतभाष्यसहितोत्सर्गपरिशिष्टसूत्रैः परिष्कृत-टिप्पण्यादिभिः सहितं च । (कर्मकाण्ड ०) २० ३-०

- १८ सक्षेपशारीरकम् । मधुसूदनीटीकासहितम् संपूर्णं (वेदान्त४) २०८—०
- १९ लघुजुष्टिका-अर्थात् अभिनवा परिभाषेन्दुशेखरपरिष्कृतिनिर्मिति । (व्याकरण २) २००—८
- २० कातीयेष्टिदीपक । (दर्शपौर्णमासपद्धति) महामहोपाध्याय-प० धीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयविरचित । (कर्मकाण्ड) २०१—०
- २१ सप्तपाठि धीशिवमहिम्नस्तोत्रम् । धीगन्धर्वराज पुष्पदन्ताचार्य-विरचितम् । हरिहरपक्षीय-मधुसूदनीटीकया (संस्कृतटीका-संस्कृतपद्यानुवाद-भाषाटीका-भाषापद्यानुवाद-भाषाविम्ब) पञ्चमुखीनाम्न्या टीकया-शक्तिमहिम्नस्तोत्रेण च समन्वितम् । (स्तोत्रवि० १) २०१—०
- २२ बौद्धाऽऽचार्यश्रीधर्मकीर्तिप्रणीत सटीकन्यायविन्दु । भाषाटीका सहित । (बौद्धन्याय वि० १) २०१—८
- २३ सपरिष्कृत-दर्पणसहितवैयाकरणभूषणसार । (व्याकरण ३) २०४—०
- २४ न्यायवाचिकतात्पर्यटीका । श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता । सम्पूर्णं (न्यायविभाग ३) २०६—०
- २५ मीमासान्यायप्रकाश । (आपदेवीय) श्रीचिन्नस्वामिशशिखरुतया सारविवेचिन्या व्याख्यया सहित । (मीमासा १) २०२—०
- २६ पौरोहित्यकर्मसार । (टिप्पणीसमलकृत) प्रथमो भाग श्रीरमाकान्तशर्मणा सगृहीत । (कर्मकाण्डवि० ३) २००—४
- २७ लघुशब्देन्दुशेखर । म० म० श्रीनागेशभट्टविरचित अव्ययीभावान्तो भाग , म०म० पण्डित धीनित्यानन्दपन्त-पर्वतीयकृतशेखरदीपकार्येण टिप्पणेन समुज्ज्वलित । (व्या० ४) २०४—८
- २८ रघुवशमहाकाव्यम् । श्रीकालिदासविरचितम् पञ्चसर्गात्मकम् । म० म० श्रीमल्लिनाथसुरिकृतसञ्जीविनीटीकया प० श्रीकनकलाल ठक्करकृताऽर्थप्रकाशिकाटीकया च समलङ्कृतम् । (काव्य ३) २०१२—०
- २९ कामसूत्रम् । श्रीवात्स्यायनमुनिप्रणीत बहुर्यलरासाद्रितया पूर्णया जयमङ्गलरचितया टीकया समेतम् । बहुपण्डितपाठान् परिपूर्य,सूत्राङ्काश्च सयोज्य, परिष्कृत्य संशोधितम् । (काम० २) यन्त्रस्थ
- ३० न्यायकुसुमाञ्जली । न्यायाचार्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्यविरचित । म० म० रविदत्तरतमकरन्दोद्भासित म० म० चर्द्धमानोपाध्यायप्रणीतप्रकाशसहित । (न्याय ४) २०६—०
- ३१ परिभाषेन्दुशेखर । म० म० श्रीनागेशभट्टरचित । म० म० भैरवमिश्रविरचितया भैरवीत्यपराख्यया परिभाषाविवृत्या-तत्त्वप्रकाशिकया टीकया च सहित । (व्याकरण ५) यन्त्रस्थ
- ३२ अर्थसंग्रह । पूर्वमीमासासारसंग्रहरूप । श्रीलौगाक्षिभास्करविरचित । श्रीमत्परमहंसपरिवाजकाचार्यश्रीरामेश्वरशशिषयागिमिधुविरचितमीमासार्थकौमुद्याख्यव्याख्यासहित । (मीमा० २, २०१—०
- ३३ न्यायवाचिकम् न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्योपबृंहणम् । परमर्षिभारदाजोद्घोतकरविरचितम् । महर्षि-गोतमादिचरितसम्बलितशृङ्खलभूमिकासहितम् । (न्याय वि० ५) २०६—०

- ३४ शुक्लयजुर्वेदसहिता । वाजसनेयिमाध्यन्दिनशास्त्रीया । श्रीमदु-
वाचायविरचितमन्त्रमाप्येण श्रीमन्महीधराचार्यविरचितवेद-
टीपेन च सहिता । (भाग १-२-३-४) (वैदिक ३) २० ८-०
- ३५ शुक्लयजुर्वेदकाण्डसहिता । श्रीसायणाचार्यविरचितभाष्यसहिता ।
१ अध्यायादारभ्य २० अध्यायपर्यन्ता । (वैदिक ४) २० ६-०
- ३६ सिद्धान्तलेशसंग्रह । श्रीमदप्यदीक्षितविरचित । श्रीमत्परमहस-
परिव्राजकाचार्यकृष्णानन्दतीर्थविरचितया कृष्णालङ्काराय-
या व्याख्यया समलङ्कृत । (वेदान्त ४) २० ६-०
- ३७ काशिका । श्रीपाणिनिमुनिविरचितव्याकरणसूत्राणां वृत्ति वि-
द्वद्वर-धामन-जयादित्यदिनिर्मिता । (व्याकरण ६) २० ६-०
- ३८ प्राकृतप्रकाश । भामहकृत । श्रीमद्वररचिप्रणीतप्राकृतसूत्रसहि-
त । टिप्पण्या च संयोजित । (व्याकरण ७) २० १-४
- ३९ जीवन्मुक्तिर्विकेक श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिविरचित । भाषानुवा-
दसमेत । (वेदान्त ६) २० ७-०
- ४० श्रीनारदीयसहिता । ब्रह्मणोपदिष्टो नारदमहामुनिप्रोक्तो ज्योतिष-
ग्रन्थ । (ज्योतिष २) २० ०-६
- ४१ मेदिनीकोश । मेदिनीकारविरचित । (कोश १) २० १-८
- ४२ मीमांसादर्शनम् । श्रीशबरस्वामिविरचितभाष्यसहितम्
सपूर्णम् । (भाग १-२) (मीमांसा ३) २० १०-०
- ४३ न्यायदर्शनम् । श्रीगोतममुनीप्रणीतम् । श्रीघाटस्यायनमुनीप्रणीत
भाष्यसहितम् । श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यविरचि-
तन्यायसूत्रवृत्त्यनुगतम् । टिप्पण्यादिसहितम् (न्याय ६) २० ३-०
- ४४ दानमयूख । विद्वद्वरश्रीनीलकण्ठभट्टविरचित । (धर्मशास्त्र १) २० १-८
- ४५ कालमाधव । विद्वद्वरश्रीमाधवाचार्यविरचित । (धर्मशास्त्र २) २० १-८
- ४६ भास्वती । श्रीमदुत्तानन्दविरचिता । श्रीमातृप्रसाद (दैवजभू-
षण) पाण्डेयेन कृताभ्या छात्रबोधिनीनाम संस्कृतसोदाहरण
भाषाटीकाभ्या सहिता । (ज्योतिष ३) २० २-०
- ४७ फक्तिकाप्रकाश । उपाध्यायोपाह्वयैयाकरणकेसरीविरदाङ्कितमैथि-
लेन्द्रवत्तशर्मविरचित । प० सीतारामशर्मकृतटिप्पण्या
विभूषित । (व्याकरण ८) २० १-४
- ४८ मिताक्षरा । श्रीगौडपाडाचार्यकृतमाण्डूक्यकारिकाव्याख्या-श्रीम-
त्परमहसपरिव्राजकाचार्यस्वयम्प्रकाशानन्दसरस्वतीस्वामि-
कृता । शंकरानन्दकृतमाण्डूक्योपनिषद्दीपिका च । (वेदा०७) २० १-४
- ४९ काव्यप्रकाश । श्रीमम्मटाचार्यविरचित । प० श्रीहरिशङ्करशर्मणा
मैथिलेन संगृहीतया नागेश्वरीटीकयाऽलङ्कृत । (काव्य०४) २० ४-०
- ५० अधिकरणकौमुदी । श्रीदैवनाथठक्कुरकृता । (मीमा० ४) २० १-०
- ५१ रघुवंशमहाकाव्यम् । श्रीकालिदासविरचितम् म म श्रीमहिनाथ
कृतसञ्जीविनीटीकयोपेतम् प० श्रीकनकलालठक्कुरेण कृता
भावबोधिनीटिप्पण्या समलङ्कृत सपूर्णम् । (काव्य ५) २० १-४
- ५२ काव्यजोष । साजनीकृतटीकोपेत । उत्तानेयसम्प्रदायाऽनुगत । २०-८
- ५३ रसचन्द्रिका । श्रीविश्वेश्वरपाण्डेय निर्मिता । (काव्य० ६) २०१-०
- ५४ अलङ्कारमुक्तावली । श्रीविश्वेश्वर पाण्डेयनिर्मिता । (काव्य०७) २०-१२-०
- ५५ वृत्तरत्नाकर-मदुकेदारप्रणीत । नारायणभट्टीयव्याख्यासहित ।
सम्पादकनिर्मितविषममथलटिप्पणोपेत । श्रुतजोषज्जन्दो-
मञ्जरीसुवृत्ततिलकैश्च समेत । (छन्द वि० १) १-८

- ५६ बलङ्कारशेखर । केशवमिश्रकृत । साहित्योपाध्याय धा अनन्तराम-
शास्त्रिणा भूमिकादिभिः समूह्य सशोधित । (अल० वि० १) १० १-४
- ५७ शक्तिवाद । श्रीगदाधरभट्टाचार्यप्रणीत । टीकात्रयोपेत । कृष्ण-
भट्टकृतया मञ्जूपया-प्राध्वभट्टाचार्यनिमित्तया विवृत्या
श्रीमन्माध्वसंप्रदायाचार्य्यदार्शनिकसारंभूमिसाहित्यदर्शना
द्याचार्यतंकरत्नन्यायरत्न गोस्वामिदामोदरशास्त्रिरचितया
विनादिन्या च समेत । (न्या० वि० ७) १० २-०
- ५८ प्रोदमनोरमा । म म श्रीभट्टोजीदीक्षितारचिता तत्पौत्र म म
श्रीहरिदीक्षितविरचितलघुशब्दरत्नाख्यन्याख्ययासमेता । म
म पण्डितश्रीभैरवमिश्रविरचितशब्दरत्नन्याख्यया युक्ता ।
श्रीयुतभाण्डारीत्युपाह्वमाध्वशास्त्रिविरचित प्रभाणामकटिप
ण्या समलङ्कृता । श्रीयुतजगन्नाथशास्त्रिविरचितयाज्ययी
भावस्य शब्दरत्नप्रदीपकनामकटिपण्यालङ्कृता (अन्ययी
भाषान्त प्रथमो भाग) । व्याकरण वि० ९) १० ५-०
- ५९ आपस्तम्बगृह्यसूत्रम् । श्रीहरदत्तप्रणीतयाऽनाकुलाख्ययाऽयाख्यया,
श्रीसुदर्शनाचार्यप्रणीतया तात्पर्यदर्शनाख्यया व्याख्यया च
समलङ्कृतम्, पृथक् सूत्रपाठेन, पाठभेदेन, मीमांसापदाध्वविच
रणेन च सयोजितम् । (कर्म० वि० ५) १० ३-०
- ६० नाट्यशास्त्रम् । भरतमुनिप्रणीतम् (सम्पूर्णम्) साहित्योपाध्याय
एम ए इत्यादिपदवीभाजा पण्डित बटुकनाथ शर्मणा तथा
साहित्यशास्त्रि एम ए. पदवीभूता पण्डित बलदेवोपाध्यायेन
च सम्पादितम् । (नाट्यशास्त्रि वि० १) १० ५-०
- ६१ काव्यालङ्कार । श्रीभामहाचार्येण विनिर्मित । काशीविश्ववि
द्यालयाध्यापकाभ्याः पण्डित बटुकनाथ शर्मा एम० ए० सा
हित्योपाध्याय तथा पण्डित बलदेव उपाध्याय एम० ए०
साहित्यशास्त्री इत्येताभ्याः भूमिकादिभिः समलङ्कृत्य सम्पा-
दित । काशी विश्वविद्यालयोपबुलपतिपदं विभूषयन्ति श्री
महाचार्यप्रवरे आनन्दशङ्कर ध्रुव महोदये लिखितेन प्राक्
कथनेन सनाथोक्त । (अलङ्कार वि० २) १० १-८
- ६२ ब्रह्मवाद । गोस्वामि श्रीहरिरायजी महाराज विरचित । श्री
गोपालकृष्णभट्ट विरचित विवरणारूपव्याख्ययामलङ्कृत ।
तथा गोस्वामी श्रीमज्जनाथविरचितो ब्रह्मवाद । तथा शुद्धा
हृतपरिष्कार श्रीमद्रामकृष्णभट्ट विरचित । श्रीरघुनाथ
शास्त्रि विरचित शुद्धाहृतपरिष्कारतात्पर्यम् । श्रीहरि
शङ्कर शास्त्रि-वेशन्तविशारदेन विस्तृत भूमिकया विवि
धपारोशिष्टभाषानुवादेन टिप्पण्यादिना च समलङ्कृत ।
(शुद्धाहृतसम्प्रदाय वि० १) १० १-०
- ६३ प्रेमरसायनम् । श्रीविश्वनाथपण्डितरचिनम् (का० वि० ८) १० १-०
सिद्धान्तविन्दु । श्रीमधुसूदनसरस्वती विरचित । श्रीमगवान्
शङ्कराचार्य विरचित दशश्लोकन्याख्यारूप श्रीगौड ब्रह्मा-
नन्दविरचित न्यायरत्नावली-नारायणतीर्थे विरचित लघु-
व्याख्या टिप्पणीसहित । (वेदान्त) १० ४-०

वनारस-संस्कृत-सीरीज-ग्रन्थमाला ।

— इय वनारस-संस्कृत ग्रन्थमाला स्वर्गसो मुद्रिता भवति । अस्या संस्कृतभाषानिवधा
— बहव प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमा ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति ताद्य मुग्धान् काशिक
राजकीयसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्येऽपि विद्वांस शोधयन्ति । अस्या
प्रकाशमानानां ग्रन्थानां मूख्य सूचीपत्रे प्रकाशित वन्ते ।

- १ सिद्धान्ततत्त्वविवेक । (ज्योतिष) श्री कमलाकरभट्टविरचित ।
म म पण्डित श्रीसुधाकरद्विवेदिटिप्पणीभिस्तथा म म
पण्डित श्रीमुरलीधरशर्मकृत टिप्पणीभिश्च सहित । (सिरोज
नं० १, २, ३, ६, १४) ५ खण्डानि मूल्यम् रु० १०—८—०
- २ अयंसङ्ग्रह । (मीमांसा) श्री लीलाक्षिमास्करप्रणीतम् । आङ्गल-
भाषानुवादसहित (न० ४) द्वितीयावृत्ति मुद्रयमाण
- ३ तन्त्रचात्तिकम् । (मीमांसा) श्रीमत्कुमारिलभट्टपादविरचि-
तम् । श्री शरस्वामिभाष्यप्रथमाध्यायद्वितीयपादा तृतीया-
ध्यायपर्यन्तम् ज्याप्यान्तरूपम् । (न० ५, ७, १६, २३, २७, २९,
३२, ३४, ३६, ३९, ६०, ६२, ७२) २३ खण्डानि द्विती
यावृत्ति मुद्रयमाण
- ४ तन्त्रचात्तिकावशेष टुपटीका । (मीमांसा) श्रीमत्कुमारिलभट्ट-
पाद विरचिनम् । श्री शरस्वामिभाष्य चतुर्थ्याध्यायप्रथमपा-
दाद्वादशाध्यायपर्यन्तम् ज्याप्यान्तरूपम् । (न० ७३, ७४, ७६,
८१) ४ खण्डानि मूल्यम् रु० ६—०—०
- ५ शुक्रयजु प्रातिशाप्यम् । (शुक्रयजुर्वेद) श्रीकात्यायनमहर्षि
प्रणीतम् । उल्लटभाष्यसहितम् । (न० ८, १०, १८, २१, २६,
३१) ६ खण्डानि मूल्यम् रु० ६—०—०
- ६ साय्यकारिका । (साय्य) श्रीर्ध्वरकृष्णविरचिता । श्रीनारा
यणतीर्थकृतचन्द्रिकाटीका श्रीगौडपादाचार्यकृतभाष्यसहिता ।
(न० ९) १ खण्डम् मूल्य रु० १—०—०
- ७ धारुणपट्टीयम् । (व्याकरण) श्रीमत्तुहरिमहावैयाकरणविर
चितम् । प्रथमभागे प्रथमद्वितीयकाण्डे पुण्यराजटीकासहिते
खण्डानि ३ द्वितीयभागे तृतीयकाण्ड हेलाराजटीकासहितं
खण्डानि ४ (प्रथमभागे न० ११, १९, २४, द्वितीय भागे न०
९५, १००, १३०, १५०) मूल्यम् रु० ७—४—०
- ८ रसगङ्गाधर । (जलद्वार) पण्डितराजजगन्नाथविरचित ।
श्रीनागेशभट्टकृतशुक्रमर्मप्रकाशिका व्याख्यासहितस्तथा म म
पण्डित श्रीगङ्गाधरशास्त्रिकृतटिप्पणीसहित (न० १२, १७,
२०, २५, २८, ३०, ३३, ३७, ७१) ९ खण्डानि मूल्यम् रु० ४—८—०
- ९ परिभाषावृत्ति । (व्याकरण) श्री श्रीरत्रेयकृता (न० १३, २०)
मूल्यम् रु० २—०—०
- १० वैशेषिकदर्शन । (वैशेषिक) श्रीमहामुनिकणादविरचितम् ।
महाप्रबन्धप्रशस्तदेवाचार्यविरचितं प्रशस्तपादभाष्यम् । श्री

- ११ मद्दुदयनाचार्यविरचितकिरणोवलीटीका सहितम् (न० १५, ५०, ११५, १५६, १५७) ५ खण्डानि मूल्यम् ₹० ६—४—
- ११ पाणिन्यादि३२शिक्षासङ्ग्रह । (वेद) महर्षियाज्ञवल्क्यादि-
महामुनिप्रणीतम् । (न० ३५, ४०, ४२, ४४, ४६) ५ खण्डानि
मूल्यम् ₹० ५—०—०
- १२ नैष्कर्म्यसिद्धि । (वेदान्त) श्री सुरेश्वराचार्यविरचिता । श्री
ज्ञानोत्तममिश्र कृत चन्द्रिकाव्याख्या सहिता । (न० ३८, ४१,
४३, ८८) ४ खण्डानि मूल्यम् ₹० ४—०—०
- १३ शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् । (शुक्लयजुर्वेद) महर्षिकात्यायनप्रणी-
तम् । श्रीयाज्ञिकानन्तदेवविरचितभाष्यसहितम् । (न० ४५,
४७, ४९, १५८) खण्डानि ४ मूल्यम् ₹० ४—०—०
- १४ ऋग्वेदप्रातिशाख्यम् । (ऋग्वेद) श्रीमहर्षिशौनकप्रणीतम् ।
उप्यटभाष्यसहितम् । (न० ४८, ५९, ६४, ७९) ४ खण्डानि
मूल्यम् ₹० ६—०—०
- १५ बृहद्देवैयाकरणभूषणं पदार्थदीपिकासहितम् । (व्याकरण) प० श्री
कौण्डभट्टविरचितम् । (न० ५१ से ५४) ४ खण्डानि मूल्यम् ₹० ६—०—०
- १६ विवरणोपन्यास । (वेदान्त) श्रीरामानन्दसरस्वती विरचित
(विवरणतात्पर्यस्य व्याख्यानम्) तथा—
- * वाक्सुधा । (वेदान्त) श्री शङ्कराचार्यविरचिता । श्रीब्रह्मा
नन्दभारतीकृतव्याख्यासहित । (न० ५५, ५६) २ खण्डानि
मूल्यम् ₹० ३—०—०
- १७ तत्त्वदीपनम् । (वेदान्त) श्री अखण्डानन्दमुनिरतम् । (पञ्च-
पादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) (न० ५७, ५८, ६१, ६३, ६५,
६६, ६७, ६८) ८ खण्डानि मूल्यम् ₹० १२—०—०
- १८ वेदान्तदीप । (वेदान्त) श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचित ।
(ब्रह्मसूत्रव्याख्या) (न० ६९, ७०, ८०) मूल्यम् ₹० ४—८—०
- १९ पानञ्जलदर्शनम् । (योग) श्रीमहर्षिपतञ्जलिप्रणीतम् । श्रीरामानन्द-
यतिकृतमणिप्रभाष्यवृत्तिसहितम् । (न० ७५) मूल्यम् ₹० १—०—०
- २० पाणिनीयमिताक्षरा । (व्याकरण) श्रीमदक्षभट्टप्रणीता (न० ७६,
७७, ८२, ८५, ९३, ९८, ११५, १२१, १२२, १२६) मूल्यम् ₹० १५—०—०
- २१ रसमञ्जरी । (अलङ्कार) श्रीभानुभट्टरता । श्रीअनन्तपण्डित
कृत-यद्वाच्यार्थफौमुद्यास्तथा श्रीनागेशभट्टकृतप्रकाशव्याख्या
सहितम् । (न० ८३, ८४, ८७) मूल्यम् ₹० ३—०—०

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्ता—

चौखम्बा सस्कृत सीरिज आफिस, विद्याविद्यास प्रेस
गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक घनारस सिटी ।